

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

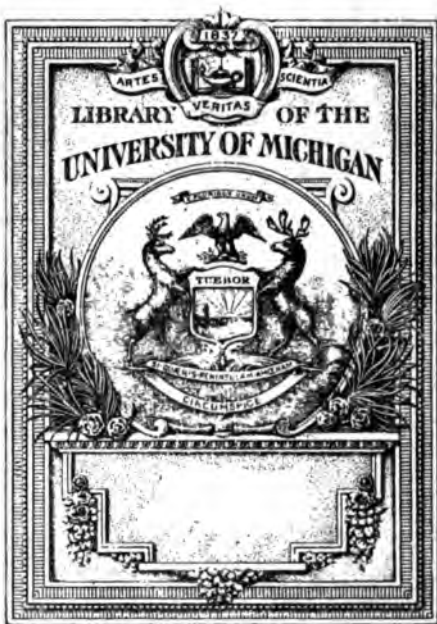
Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

OOSTVRIESCHLANDTS
KERKELYKE
GESCHIEDENISSE
OF EEN
HISTORISCH EN OORDEELKUNDIG
VERHAAL

Van het gene nopens het Kerkelyke in Oostvrieschlandt, en byzonder te Emden, is voorgevallen, zedert den tydt der Hervorminge, of de jaren 1519. en 1520. tot op den huidigen dag.

Uit geloofwaardige Schryvers by een verzamelt, met oude stukken, welke of zelden voorkomen, of nooit verheen het licht gezien hebben; als mede met verscheide onuitgegevene oorspronkelyke brieven, rakende deze en gene Nederlandtsche en andere Kerken, onder het Kruis zittende, verrykt, en tot algemene nuttigheit en stichtinge medegedeelt

DOOR
EDUARD MEINERS

Predikant te Emden
TWEDE DEEL.

Te GRONINGEN,

By HARMANNUS SPOORMAKER, en
LAURENS GROENEWOUT,
Boekverkopers. 1739.

BR

907

F9

M52

v. 2

C I C E R O.

*De Historie is een Getuige der tyden; het
Licht der waarheit; het Leven van de
gebeugnisse; de Meestresse van het le-
ven; de Boodtschapster der oudtheit.*

V O O R R E D E

A A N D E N

L E Z E R.

Edankt moet de Heere zyn , die my niet alleen kragt en lust verleent heeft , om dit werk op te stellen ; maar ook den tydt heeft laten beleven , dat het Twede of laatste Deel van het zelve 't licht heeft mogen aanschouwen. Voor het overige beroepe ik my op de voorrede des Eersten Deels , en hebbe ik thans niets anders te zeggen ; dan dat het drukken van dit laatste Deel by na geeindigt zynde , my in Godts goede Voorzienigheid een groot getal van oude stukken , tot het Eerste en Twede Deel behorende , zyn voorgekomen , welke , Godt leven en krachten verlenende , by wege van Nalezingen en Byvoegzels aan het Gemeen zullen medege-deelt worden. Myne hartelyke wenschede is , dat dit werk tot des Heeren

* 2

ere

V O O R R E D E

ere gedieë; en dat de lezers, het zelve met een onpartydig en godtvruchtig hart en oog lezende, daar uit veel nuttigheit en stichtinge, onder Godts zegen, voor hunne zielen halen en ontfangen mogen.

T A.

T A F E L
VAN DE
AFGEHANDELDE
S T O F F E
II. D E E L.

I. H O O F D T S T U K.

GRavinne Anna sterft. Handelingen te Emden voorgevallen met Arnoldus Poffenbrochius. Grote twist in de Vranze Gemeente te Emden. Het gesprek met de Mennisten te Emden gehouden. Van den Kerkenraad te Emden, en des zelfs tucht-oeffeninge. De Predikanten van het Coetus maken een ontwerp van des zelfs orde en lere, hier bygebracht, en verzoeken Martinus Faber en Johannes Ligarius, om het nevens hen te ondertekenen, die zulx weigeren; waarop de Graven Edzard en Johan door Gemagtigden aangezigt worden, om het Coetus te handthaven. Pag. 1.

II. H O O F D T S T U K.

Affschriften van oorspronkelyke brieven, geschreven aan den Emder Kerkenraad, uit Londen, Dokkum, Antwerpen, Enkhui-zen, Gent, Utrecht, Leeuwaarden, Brugge, Groningen, Zwolle, Elburg, Brussel, aanwyzende, dat men in geval van verle-

TAFEL V A N D E

gentheit naar Emden, als de Moederkerke,
de toevlugt genomen heeft. 27.

III. HOOFDTSTUK.

Beschryvinge van Johannes Ligarius. Hy
wordt Hofprediker van Graaf Edzard. In
de Gemeente te Norden ontstaat twist. Graaf
Edzard laat zommige Predikanten by een
komen, om dien twist weg te nemen; en be-
veelt beide partyen, hare belydenissen, over
zommige leerpointen over te geven. Dit
is ook geschiet uit naam van het Coetus,
welkers belydenisse bygebracht wordt. Li-
garius heeft zyne Isagoge ook overgegeven,
welke insgelyks ter neder gestelt wordt. 82.

IV. HOOFDTSTUK.

De Coetuële behandeling van den Predikant
te Jemgum, die van wegen zyne zieke vrou-
we met enen Duivelbander raadpleegt.
Graaf Edzard beveelt, dat de Gemagtigde
Predikanten aan beide zyden een Gesprek te
Auwrik zullen houden; doch het Coetus
verzoekt om redenen, dat het zelve op ze-
kere voorwaarden te Emden aangestelt mog-
te worden. Het Graaflyke antwoordt op
dit verzoek van het Coetus. Graaf Edzard
komt onverwagt te Emden, en wordt van
Alting en zyne Amptgenoten aangesproken.
Li-

AFGEHANDELDE STOFFE

Ligarius moet zich over zommige poincten nader verklaren, dat hy ook doet, en deze zyne verklaringe wordt bygebracht. Latynsche brief van Lucas Ritfius aan den Edelen Snelger Beninga. Ligarius spreekt in 't byzonder met de Gemagtigde Predikanten aan de zyde van het Coetus. Ligarius begeert door enen brief, dat men hem tot een lidt van het Coetus aanneme, waar op hem geantwoordt wordt. De Gemagtigde Predikanten aan de zyde van het Coetus spreken op 't nieuw te Emden met Ligarius van de zaak. Alting, Petrejus en Johannes van Pilsfum doen zulx meermalen. De Gemagtigde Predikanten schryven enen vriendelyken brief aan Ligarius. Ligarius antwoordt op dat schryven. Brief van Lucas Ofiander aan Ligarius. Alting en zyne medegenoten tekenen na Gibbo Nortochius doodt het voorgevallene aan ter gedachtenisse. Ene erinneringe by deze gelegenheit tegen Bertram nopens Johannes Aportanus.

151.

V. HOOFDTSTUK.

Graaf Edzard beveelt op 't nieuw, dat men het gesprek ter vereniginge houden zal, en ondertusschen de Vergaderinge van het Coetus staken. Wat de Emders Predikanten mondelyk op dit Graaflyke bevel ge-

AFGEHANDELDE STOFFE

staaltjes van het gene in 't Greetmer Coetus behandelt en voorgevallen is. Een staaltje van het gene, dat in 't Lethroortmer Coetus is voorgevallen. De twee Coetussen zoeken de Predikanten te Emden met zommige Predikanten van het Emders Ampt te verzoenen; en schryven tot dat einde enen ernstigen en deftigen brief door Geldenhaurius, Predikant te Lehr, welke brief uit het oorspronkelyke handschrift bygebracht wordt. 213.

VII. HOOFDSTUK.

Ligarius wordt afgezet, en Godofrodus Heshuzius komt in zyne plaatze. Deze zoekt zulke Predikanten, die het met hem eens zyn, in de Gemeintens in te voeren; en bedient zich tot dat einde van zyns Vaders Inquisitie-artikelen. Graaf Edzard beschuldigt de Predikanten van Emden over het houden van den Kerkenraad of Consistorie, waarop deze schriftelyk antwoorden. Heshuzius laat te Emden, in de Nieuwe Munte prediken door Jacobus Sartorius en Johannes de Prato. Graaf Edzard wil, dat te Emden de vleeschhal- le voor die van de Nieuwe Munte tot een' Kerke toebereidt zal worden, waar over de Predikanten van Emden een Smeekschrift aan den Grave overleveren. Wat 'er te

* 5

Em-

TAFEL VAN DE

Emden voorviel ter gelegenheit van de Lykrede over Graaf Edzards oudtste dochter. De Burgerſchap van Emden klaagt aan Graaf Edzard in twe Smeekſchriften over den ingreep, gedaan in hare Kerkelyke goederen. Alting laat een liedt van 't Avondmaal drukken, dat Graaf Edzard opentlyk verbiedt. 245.

VIII. HOOFDTSTUK.

Heshuzius vertrekt uit Oostvriechlandt, en Petrus Hesse komt in zyne plaatze. De Predikanten van Emden laten een boek uitgaan van het verschil over het Avondmaal. Selneccerus komt in Oostvriechlandt en bestrydt den Emder Catechismus. Modedszaak in den Kerkenraad te Emden behandelt. Graaf Johan sterft. Graaf Edzard verbiedt de beide Coetuffen. Evangelisch-luterſche Predikanten in 't vervolg van tydt hier en daar geplaatst. Alting zendt een Smeekſchrift aan Graaf Enno, oudtste Zoon van Graaf Edzard. Graaf Edzard laat door zynen Hofprediker Petrus Hesse ene nieuwe Kerkordeninge opstellen. Hamelman ſchryft tegen de voorrede van Pezzelius, gestelt voor het boek van de Emder Predikanten. De Studenten Miſſive komt voor den dag. Ligarius laat zyn boek uitgaan. Het antwoord van de Emder

AFGEHANDELDE STOFFE

der Predikanten op Ligarius boek. Die van Geneve worden door die van Emden merkelyk ondersteunt. Alting predikt te Groeningen, dat veel beweginge veroorzaakt. Hunnius schryft tegen de Emders Predikanten, waarop deze antwoorden. Graaf Edzard verbiedt te Emden de Kerkelyke Vergaderingen, en vordert de Rekeningen der Diakenen. Het Delfzylze Verdrag wordt tusschen den Grave en de Stadt Emden gemaakt. Merkwaardig verhaal van den Edelen Arent van den Bosch, anders Arnold van Os. 286.

IX. HOOFDTSTUK.

Graaf Edzard de IIde sterft, en zyn oudtste Zoon Graaf Enno de IIIde volgt hem in de Regeringe. Een uittrekzel uit de Concordaten, het Kerkelyke betreffende. Alting wordt naar Amsterdam beroepen, doch de Gemeinte van Emden wil hem niet laten vertrekken. De Graaflyke Kancelier Thomas Franzius zoekt een verenigingsformulier tusschen de Gereformeerden en Evangelisch-luterschen op te rigten, doch Alting en zyne Amtgenoten houden zich aan den Catechismus en hunne Geloofsbelijdenisse. De opgedrongene Evangelisch-lutersche Predikanten worden weder afgezet. Diedericus Nicolai Predikant te Jem-

TAFEL VAN DE

Jemgum wordt van wegen de gevoelens van David Joris afgezet. De Predikanten van Emden, afgezonden naar de Synode van Dordrecht, keren met groten lof weder te rugge. 315.

X. HOOFDTSTUK.

Zommige algemene stellingen nopens de opkomst en voortgang der Religie-verschillen in Oostvriëschlandt. De Norder Kerkstaat van 't begin der Hervorminge af beschreven. 339.

XI. HOOFDTSTUK.

Of in 't begin der Hervorminge en enigen tydt daarna ook te Auwrik het gevoelen van Zwinglius nopens het Avondmaal geleert zy. Beschryvinge van de eerste Auwriker Predikanten. 419.

XII. HOOFDTSTUK.

Berigt nopens Sibrandus Lubberti en Erasmus Johannes. Beschryvinge van zommige Emders Predikanten; als Johannes Petrejus, Gerardus Bobanus Geldenhaurius, Daniel Bernard Eilshemius, Ritsius Lukas Grimershemius, Rotgerus Biermannus, Matthias Martinius, Petrus Petrejus, Hermannus Fickius, Joachimus Wendlandus, Sa-

AFGEHANDELDE STOPPE

Samuel Hochedaus de la Vigne, Fredericus Salmuth, Abrahamus Scultetus, Georgius Placius, Johannes Hezelius, Johannes Placius, Petrus Danielis Eilshemius, Johannes Waterhufius, Samuel Ritius, Johannes Penon, Gerardus Zwartte, Henricus Flockenius, Wernerus Slichting. 424.

XIII. HOOFDSTUK.

De Raadt van Emden verbiedt in de Stadt alle oeffeninge van den Godtsdienst, uitgenomen die van de Grote en Gasthuis Kerke. Die van Emden komen nevens die van Elburg de behoefte Gemeintens in den Paltz met ene milde gifte te hulpe. Evangelisch-lutersche Kerkenordeninge opgestelt door den Superintendent Michael Walter, tusschen welken en Johannes Cluto een pennestrydt ontstaat. Breneysens en Thomafius oordeel over het Concordieboek. Die van Emden zenden aan de noodtdruftige Kerken van 't Hertogdom Twebrugge 300. Ryksdalers. Uko Waller houdt zich ook hier te lande op. De Nieuwe Kerke te Emden gebouwt van de vrywillige giften der Gemeinte. Besluit nopens een Consistorie, uit Gereformeerde en Evangelisch-lutersche Leden, bestaande. Het geval te Vollen nopens de beroeping van enen Evangelisch-luterschen Predikant

al-

TAFEL VAN DE AFGEHANDELDE STOFFE.

BYVOEGZELN.

E E R S T E.

Korte Belydenisse der Christelyke lere, welke in Godts Gemeinte te Emden, uit zyn woordt, gelooft, geleert en gepredikt wordt, uit de oude Oostvriesche in de Nederduidsche tale overgezet. 541

T W E D E.

Korte Beschryvinge van de Orde, welke in de Gemeinte van Emden waargenomen wordt, dat is, van de Dienaren des woordts, Ouderlingen, Diakenen en der zelve Bedieninge: uit de oude Oostvriesche tale in de Nederduidsche overgezet, en hier en daar met aanmerkingen verrykt. 625

OOST-

OOSTVRIESCHLANDTS
KERKELYKE
GESCHIEDENISSE

Of een Historisch en Oordeelkundig

V E R H A A L

Van het gene hópens het Kerkelyke in Oostvriefchi-
landt, en byzonder te Emden, is voorgevallen;
zedert den tydt der Hervorminge, of de Jaren
1519: en 1520. tot op den huidigen dag.

TWEDE DEEL

EERSTE HOOFDSTUK.

*Gravinne Anna sterft. Handelingen te Emden voorge-
vallen met Arnholdus Possenbrochius. Grote twist in de
Vranze Gemeinte te Emden. Het Gesprek met de
Mennisten te Emden gehouden: Van den Kerken-
raadt te Emden endes zelfs Tuchtoeffeninge. De Pre-
dikanten van het Coetus maken een ontwerp van des
zelfs orde en lere, en verzoeken Martinus Faber en
Johannes Ligarius, om het nevens hen te onderteke-
nen, die zulx weigeren; waarop de Graven Edzard
en Johan door Gemagtigden aangezocht worden, om
het Coetus te handhaven.*

Elyk de doot met gelyken voet klopt
aan de palleizen der Groten ende gerin-
ge hutjes der bedelaren; zo quam hy
ook in 't jaar 1575 den 9 November op
t slot te Greetzyl die brave Gravinne

§. 1.
Gravin-
ne Anna
Sterft.

II. DEEL.

A

An-

Anna, die Godtvruchtige *Moeder des Vaderlands* en goedthartige *Zoogvrouwe van de Oostvriesche Kerke*, aan boordt. Het Graaflyke lyk wierdt den 13 van de zelve maandt te *Emden* zeer statelyk begraven, en by die gelegenheit deelt *Alting* ene *lykrede*, afhandelende den 90 *Pfalm*, met welke hy zeer veel ere inleide. My is niet bekend, dat de zelve ooit het licht heeft gezien. *Vid. Emmii Vit. Altingii p. 19.* Ondertusfchen heeft de Eerwaarde en Geleerde Heer *Byler* my de fchetze van deze Kerkrede, met *Altings* eigen handt gefchreven, medegedeelt; waarin *Alting* zegt uit geloofwaardige perzonen vernomen te hebben: dat onze *Gravinne waakte, en gebeden tot Godt uitforfte; terwyl andere geruft fliepen.* Ook getuigt *Alting*; dat de *Gravinne hier te Emden het H. Avondmaal openlyk gebruikt heeft.* Voor het overige is 't zeker, dat de *gedachtensiffe* van deze Roemruchtige *Gravinne* in *zegeninge* onder ons is, en blyven zal; mits Godt haar als een werktuig in zync handt ten beften van de Kerke en van 't Gemeen gebruikt heeft. Zy heeft onder anderen ook goede zorge gedragen voor de opvoedinge van hare Graaflyke *Zonen, Edzard, Christoffer en Johan*, tot onderwyzers van de zelve aantellende *Karel Bonotz* van *Gent*, *Wilhelmus Gnapheus* en *Johannes Luchting*, naderhandt *Burgermeester te Emden.* Zy hadt den jongften Zoon Graaf *Johan* by uitstek lief. Onder hare Regeringe zyn de *Religie-verschillen* hier te lande niet doorgebroken, en uit alle omftandigheden is klaar te zien, dat ze de *gereformeerden* zeer is toegedaan geweest, en het met der zelve gevoelen nopens het *Avondmaal* gehouden heeft; waaromze ook hare *Zonen, de Graven Christoffer en Johan*, naar de *Hoge School te Straatsborg* gezonden heeft, alwaarze zich bedienden van 't onderwys van *Sturmius* inde vrye konften, en van dat van *Petrus Martyr* in de

Godt-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 3

Godtgeleertheit. zie dé *Ooftv. Hist: T. I. L. V. No. 62. p. 265.*

In 't jaar 1575 en 1576 heeft *Arnoldus Poffenbrochius*, geboortig van *Emmerik*, den *Kerkenraadt te Emden* en het *Coetus* der Oostvriefche Predikanten veel moeite veroorzaakt; gelyk *Emmius l. c. p. 20.* en ons *Protokol* genoegzaam aanwyzen. Deze man quam in den peittydt uit den *Paliz*, alwaar hy in geene bedieninge konde geraken, te *Emden*, en poogde zich aldaar zonder wettige berocpinge in den Predikdienst in te dringen; doch hy vondt in *Alting*, die hem zeer wel kende, en de overige leden des *Kerkenraads* veel tegenstant. Van het *Coetus* onderzocht zynde, beftont hy zo mager, dat het zelve hem onbequaam oordeelde, om den dienst *ergens alleen*, zonder Amptgenoot, waar tenemen. Dikwyls voer hy, zyn toeleg mislukt zynde, in harde woorden tegen de Predikanten *Johannes Zuidlareus*, *Menzo Alting* en de andere leden des *Kerkenraads* uit. Eindelyk verzoende hy zich met den *Kerkenraadt*, belydende zyne vergrypingen, en de vergevinge van den zelve begerende. Wanneer echter de *Kerkenraadt* hem, die zo veel ergeris gegeven hadt, naar gewoonte de *Gemeinte* opentlyk als enen boetveerdigen wilde voorstellen, kante hy zich daar tegen aan, en raakte hy op 't nieuw aan 't hollen. Doch ten laaftten ging hy van *Emden* weg, en vertrok hy naar *Hollandt*.

In dezen tydt zag het 'er zeer naar en droevig uit in de *Vranze Gemeinte te Emden*, ter oorzaak van den twift, welke zedert enigen tydt in de zelve ontftaan was tusfchen den Predikant *Johannes Polyander*, Vader van den Leidschen Hoogleraar *Johannes Polyander*, en de overige leden van den *Vranzen Kerkenraadt* aan de ene zyde, en *Nicolaus Commelin*, *Francooys de Gardin* en *Matthias Iansson* aan den

§. 2.
Handelingen te Emden voorgevallen met Arnoldus Poffenbrochius.

§. 3.
Grote twift in de Vranze Gemeinte te Emden.

anderen kant. Het verschil bestont hierin; dat de laatste zich de vermaninge van hunnen Predikant of van 't Ouderlingschap niet wilden onderwerpen. De zaak enigen tydt te vergeeffsch in den *Vranzen Kerkenraadt* behandelt zynde, bragt men de zelve voor den *duidschen Kerkenraadt*; doch die wees de zelve om redenen van de handt; maar van Graaf *Ian* vervolgens tot Richter aangestelt: zynde, namze op zich, om dezelve, waar het mogelyk, te besliffen. Den 2 *Maay* 1576. stelde men een geschrift op, waarin beide partyen beloofden, zich de uitspraak van den *duidschen Kerkenraadt* te zullen onderwerpen. Het zelve is noch voor handen, en ik vinde het ondertekent van *Polyander* en dezyne; als *Jaques Lanbegeois*, *Steven Penon* &c. mitsgaders van de voornoemde tegenpartye. Hier op volgde den 8. *Junius* 1576 de uitspraak van den *duidschen Kerkenraadt*, ook noch in wezen, hier op voornamelyk uitkomende: „ 1. Dat de Predikant *Polyander*, zich al te hardt in woorden tegen zyne tegenpartye hebbende uitgelaten, daarvan opentlyke belydenisse moeste doen, zich inkomstig voor zulk ene vergrypinge hoeden, en van den twist in zyne Predikationen geen gewag moeste maken. 2. Dat voorts beide partyen, ter oorzaak van hun bitter schryven tegen malkanderen, boete zouden moeten doen voor den *duidschen Kerkenraadt*, en malkanderen om vergevinge bidden.

Deze uitspraak werdt door den Predikant *Rudolphus Landius* in de tegenwoordigheit van twe Ouderlingen *Laurens de Veno* en *Matthias van de Loo* de ganiche *Vranze Gemeente* den 17. *Junius* voorgelezen; waarop *Polyander* aanstonts opstont, zyne vergrypinge bekende, en badt, dat men hem de zelve wilde vergeven. Doch *Francooys du Gardin* en *Matthias Jansson* niet tegenwoordig zynde, vermaan-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 5

maande men de Gemeinte voor hen te bidden, ten einde zy zich de uitspraak mogten onderwerpen. Ondertuffchen was *Polyanders* tegenpartye met deze uitspraak gansch niet te vreden, hoewel tegen hare gedane fchriftelyke belofte; dies zy de zaak op 't nieuw voor Graaf *Johan* bragt, en den zelve de ooren vol blies. Waarop de Graaf zommige Gemachtigden aanftelde, om alles naukeurig te onderzoeken, en het verfchil in der minne by te leggen. De Gemachtigde waren *Unico Manninga* Hoofdfting te *Luidtzborg*, *Wicherus Mellezius* Predikant te *Hinte*, *Balduinus Nerdenus* Predikant te *Akum*, *Gibbo Nortochius* Predikant te *Wirdum*, *Johannes Apotannus* Predikant te *Canum*, *Feito Ryords* Predikant te *Oldersum*, *Doëtor Helmerus Djurcken* en *Doëtor Henricus Goerdes*. Maar ook deze gemachtigde konden de zaak tot genoegen van *Polyanders* tegenpartye niet afdoen; als welke ftoutelyk voortvoer, leugens en onwaarheden uit te ftrooyen. Hierover meermalen beftraft en vermaant zynde, bleefze evenwel hardtnekkig; om welke reden de duidtsche Kerkenraadt een befluit nam, den *ban* tegen *Matthias Jansson* en *Francooys du Gardin* uit te fpreken, luidende volgens het oorfpronkelyke bandfchrift aldus.

„ Den 6. Octobris Anno 1576.

„ Leve Broederen und Sifteren, U. L. weten,
 „ hoe dat wy lange tydt grote moeite und arbeit
 „ gehadt hebben mit twee Broederen dezer Ge-
 „ meente, te weten *Matthias Jansson* en *Francooys*
 „ *du Gardin*, welke, nademaal ze geene vermanin-
 „ ge annemen, unde nu reedts op het gebet de Ge-
 „ meente voorlangft zyn voorgestelt, und niet des
 „ te weniger tegen hare Schriftlicke und mondt-
 „ licke bekenteniffe und belofte, unzen Confisto-
 „ rio gedaan, ja tegen het gebrueck der Christlic-

6 OOSTVRIESCHLANDTS

„ ken Kerken, voortvaaren met lasteringen en on-
 „ waarheden beide Gemeenten te verkleinen; zo
 „ kan menze niet langer voor Broeders und Lid-
 „ maten der Christlicken Kerken holden, noch
 „ kennen, zo lange ze in zulcken bozen voorne-
 „ men voortvaaren, und willen derhalven hen hier-
 „ mede alle broederschap na der Iere Christi Matth.
 „ 18. opgezezt hebben, und enen iederen trouwelick
 „ waarfchouwen ende vermaanen, dat hy zick
 „ voor zulcke onrustige lieden in het tockomende
 „ vlytig hoede, op dat na de Iere Pauli 1 Cor. 5. een
 „ weinig suurdeeg het gansche deeg niet verfuure.
 „ Dit bovengelchreven is van den Broederen des
 „ duidtschen Consistorii samptlick aldus gepro-
 „ nunciert in namen des Heeren, gelyk ze met
 „ hare eigene handen sulcx onderschryven und be-
 „ kennen.

Menzo Alting

Johannes Zuidlarauz

Ojerus Althes

Johannes Petrejus.

Prediger der Kercken toe Embden.

Ghozen Luyng.

Henricus Artopaus

Harmen Spoeremaker

Reynier de Peßtere

Deeleff Carstens

Jan van Hoeren

Roeleff Engelbarts

Luppe Zicken

De Kuiper

Matys van de Loo

Haeyke van Penwsum . Garrelt Fewen.

Deze ban uitgesproken zynde, wierdt de tegenpar-
 tye te meer verwoedt, en zochtze door een Graaf-
 lyk bevel deze Kerkentuchts-oeffeninge te verdyde-
 len. Het gelukte haar ook, een bevel van Graaf
Joban, gegeven te *Lebroort* den 23. *October* 1576,
 waar van de copie, door *Dominicus Julius*, als *No-*
tarius, afgeschreven, onder onze Kerkelyke Schrif-
 ten gevonden wordt, te verkrygen, waar door den
Raads

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 7

Raads te Emden aanbevolen wordt, de Predikanten, die den *ban* hadden laten afkondigen, aan te zeggen; dat zy den zelven aanstonts wederom intrekken, en de Gebanne leden in haar geheel herstellen zouden. Hier op nu stelden de Predikanten en Ouderlingen van den *duidschen Kerkenraadt* een wydtlopig *verdedigings-schrift* op, thans onder onze Kerkelyke schriften noch berustende, het welke zy aan den Raadt overgaven den 31 *October* 1576, om verder aan Graaf *Johan* behandigt te worden. In het zelve antwoordende *oprwe punten*, in het voornoemde bevel-schrift van den Graaf tot hunnen laste ter neder gestelt. Het *eerste* is, datze *tegen het uitdruklyk bevel van den Graaf gehandelt hadden*. Doch zy tonen uitvoerig het tegendeel aan, en besluiten hun vertoog daar tegen met deze opmerkelijke woorden: „ Wy bidden derhalven om Godts „ wille, U. G. wil zulke gedachten van onge- „ hoorzaamheit, indienze in U. G. hart mochten „ zyn, varen laten, en veel meer onze smerte, „ welke ons tegen alle billykheit en Christelyke „ bescheidenheit, ter oorzaak van onzen dienst, „ wordt aangedaan, verdedigen; en in dien wy de „ Gemeinte niet liever hadden als deze lieden, „ hadden wy alle wel oorzaak, onzen dienst te laten „ staan: want wat hebben wy Borgers meer daar „ van als last en moeite, en de Predikanten mochten Godt helpen, gelyk hy voorheen ook gedaan heeft. Het *twede* is, *datze hun doen wel niet zouden kunnen verdedigen*. Het gene zy hier op zeggen, willen we den lezer woordelyk, doch wederom met enige veranderinge van den styl, mededelen, luidende aldus.

„ Zo veel het *twede* stuk belangt, dat wy ons doen „ wel niet zullen kunnen verdedigen; bedanken „ we U. G. dat de zaak noch twyfelachtig gestelt „ wordt, gelyk billyk gedaan is; dewyl de gene,

21 die de zaak by U. G. hebben aangebragt, van
 22 de zaak niet meer weten; als zy van de tegen-
 23 partye gehooft hebben, ook niet gekomen zyn,
 24 om enig bericht van ons te begeren, gelykze
 25 billyk hadden moeten doen, indienze niet, wy
 26 weten niet waardoor, gansch verblindt waren
 27 geweest. Zy willen voor Christenen gehouden
 28 worden; doch tegen alle ordeninge van Christus
 29 handelen. Hadden zy Christus bevel *Matth.*
 30 18. *Indien uw broeder &c.* zo wel bedacht als de
 31 andere dingen, zy zouden geheel anders ghan-
 32 delt hebben. Als mede Paulus bevel *1 Tim. 5.*
 33 *Tegen enen Ouderling neemt geene beschuldiging.*
 34 *aan, anders dan onder twee of drie getuigen.* Zy
 35 zouden tegen een geheel *Consistorium* zo ligtveer-
 36 dig niet lopen. Doch *G. Heer*, geen ding ver-
 37 wondert ons meer, dan dat zulke klagten by U.
 38 G. hebben kunnen plaatze vinden, dewyl wy
 39 ons de laafte reize, den 19 *September*, by U. G.
 40 onderdanig aanboden, in hunne tegenwoordig-
 41 heit de zaak voor U. G. te verklaren, dat ons
 42 niet toegelaten wierdt; ook boden wy den 11
 43 *September* de Heren Gemachtigden aan, dat wy
 44 den *Theologanten*, nadien het een zaak was de
 45 *Scandalis*, van onzen ganschen handel wilden re-
 46 kenfchap geven; ja wy boden aan, onze uifpraak
 47 voor hun allen met grondt te bevcitigen, en *copie*,
 48 op hunne kosten, van alles te geven, dat 'er in
 49 de zaak voorgevallen was. En evenwel durft
 50 men U. G. aanzeggen, dat wy enen flegten
 51 moedt hebben zouden, om onze zaak te verdedi-
 52 gen. Wilde Godt de Heere, dat het daartoe
 53 maar gekomen was, dat U. G. ons beval, dat
 54 wy, die geen *partye* zyn; maar van U. G. tot
 55 *Richter* zyn aangeitelt, op hunne kosten alle *acta*
 56 en *actitata* mochten laten affchryven, en de zel-
 57 ve, of naar *Geneve*, of naar *Heidelberg*, of naar
 een

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 9

„ een Consistorium of *Synode* in *Hollandt* schikken.
 „ Want ons hier te lande tegen hunne *Advocaten*
 „ te moeten inlaten, dat zoude tegen alle Kerk-
 „ ordeninge, en tegen alle billykheit zyn. *G.*
 „ *Heer*, wy willen het ook by alle onpartydige
 „ Richters daarheen door Godts genade wel bren-
 „ gen, dat wy zulx volgens der zelve oordeel ook
 „ niet schuldig zyn te doen; om verder onrust en
 „ partyschap, welke reeds te veel in deze zaak
 „ zich heeft opgedaan, te vermyden. Want, dat
 „ de zaak van oppositie niet zo is, alsze gemaakt
 „ wordt, is niet alleen uit Godts Woordt, maar
 „ ook uit de *Keizerlyke Rechten* te bewyzen. Want
 „ Keizer *Iustinianus* spreekt in *Aut. Coll. 9. Tit. 15.*
 „ van de oppositie eens Kerkendienaars, waarover
 „ hier ook de strydt is, aldus: *Si vero obnoxius, is*
 „ *qui electus est, non ostendatur, ordinatio quidem non*
 „ *impediatur, accusator autem, siue non probaverit,*
 „ *siue etiam fugit propositam à se accusationem, à pro-*
 „ *vincia, in qua habitat, abjiciatur. Et Coll. 1.*
 „ *Quomodo oportet Episcopos & ceteros clericos ad or-*
 „ *INATIONEM produci: si tamen, qui ordinationi con-*
 „ *tradicit, aut examinatione facta probetur calumni-*
 „ *ator, neque in ipso principio, neque in examinatione*
 „ *persistere confidat, segreget istum in perpetuum à*
 „ *sacra communione is, qui ordinationem facere vult,*
 „ *ut non ipsa falsitas impunita sit, sicut enim bonam*
 „ *gloriam in eo, qui ordinandus est, quarimus; ita &*
 „ *calumniam in eo, qui frustra accusaverit, punimus.*
 „ *Idem ex Nov. Just. 123. videre est: Coeterum si*
 „ *quis contra eum, qui Episcopus, Presbiter aut Dia-*
 „ *conus &c. ordinandus est, accusationem instituat.*
 „ Wien nu de Keizer *calumniatorem* noemt, is te
 „ zien in *Cod. de advo. di. Jud. L. 1. Ad evincen-*
 „ *dum autem, aliquem inidoneum esse ad munus in*
 „ *Ecclesia obeundum, testes non testimonia requirit D.*
 „ *Adrianus, ut in ff. de test. L. 3. §. 2. videre est.*

„ *Is idem sabino quoque Maximo in hac verba re-*
 „ *scripsit: alia est auctoritas praesentium testium, alia*
 „ *testimoniorum, qua recitari solent.* Indien zulke
 „ en diergelyke Christelyke stellingen, G. Graaf
 „ en Heer, tegelyk met Godts woordt, vergeleken
 „ wierden met hunne *acten* van onpartydige lie-
 „ den, die Christus Ordeninge niet vyandig ver-
 „ werpen, zoude het zich uitwyzen, of wy recht,
 „ dan of wy verkeerdelyk gehandelt hebben.
 „ Daarom beroepen wy ons noch eens voor U.
 „ G. eerstelyk op het Gerichte van Jesus Christus,
 „ die alle onze en hunne woorden, werken en aan-
 „ slagen weet; daarna op dat van ene recht Gere-
 „ formeerde Kerke; wat ons daar opgelegd wordt
 „ door een ordentlyk oordeel, dat willenwe ge-
 „ willig en gehoorzaamlyk op ons nemen en dra-
 „ gen. Of indienze gaarne wederom met ons en
 „ Christus Gemeinte deel en gemeenschap willen
 „ hebben, willen wyze met grote vreugde weder-
 „ om aannemen, als zy zich bekeren, en met woor-
 „ den en werken als Christenen aanstellen. Doch
 „ dat wy die zouden absolveeren, die zich zelve
 „ van Godt afzonderen; dat wy die voor broeders
 „ erkennen zouden, die Christus Gemeinte zo lan-
 „ gen tydt bedroeft hebben, en noch niet ophou-
 „ den, ons, hunne Dienaren, te lasteren, dat heeft
 „ ons Godt verboden G. Heer! *Ef. 5. Ier. 15.*
 „ *2 Cor. 6. 2 Thes. 3. Matth. 18. en 1 Cor. 5.* Ho-
 „ pen ook niet, dat U. G. ons zal opleggen, dat
 „ tegen Godt en zyn uitgedrukte Woordt is, uit
 „ aanmerkinge, dat U. G. zelve ons mede beroe-
 „ pen heeft tot Dienaren, en niet tot vyanden des
 „ Goddelyken Woordts. Hiermede bevelen wy
 „ U. G. in de genadige bescherminge des Aller-
 „ hoogsten, en bidden, dat hy door zynen H.
 „ Geest U. G. hart wil verlichten, op dat het hoe
 „ langer hoe meer tot zyn Woordt en de Gemeinte,
 „ wel-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 11

„ welke buiten dat weinig trooft hier heeft , over-
„ helle, en niet door quade tongen afkerig worde,
„ gemaakt Amen.

Dit *verdedigings-schrift* vondt by den *Graaf* zo veel ingang, dat van dien tydt aan zyne ooren voor *Polyanders tegenpartydere* gesloten waren; dies zy zich genoodtzaak vonden, het oordeel van de Kerke te billyken. Waarmede de opgerezene twiſt een einde nam. *conf. Emmius l. c.p. 21-26.*

Van tydt tot tydt waren vele Mennisten uit de Nederlanden herwaards komen vlugten, en hadden zy zich hier te lande nedergezet. De Overheit kondigde wel plakaten tegen hen af; doch zy lieten niet na hunne geheime vergaderingen des nachts en by ontyden te houden, en haalden 'er vele tot hunne gezintheit over. Ondertuffchen gebeurde het, dat een van hunne Leraren, in 't prediken voortgaande, gegrepen, en in de gevangkenisse geworpen wiert. Deze boodt zich aan, om met onze Leraren in ene *zintwifſinge* te treden, klagende hy en de zyne, dat hun ongelyk geschiedde; nadeemaalze ongehoort veroordeelt wierden, en met de *Wederdopers* in *Duidſchlant*, *Moravien* ten andere plaatzen geene gemeinſchap hadden. Doch dat pas sloeg men op die aanbiedinge geen acht, en men liet hunnen Leraar wederom los. Maar in 't begin van 't jaar 1578 vele van der *Mennisten* Leraren, ter oorzaak van de verſchillen, die 'er onder hen waren, te *Emden* vergaderende, bragten de Predikanten en Ouderlingen aldaar de zaak voor den Raadt door *Alting*, *Jasper Celos* en *Luppe Sikken*; een opentlyk geſprek tegelyk aanbiedende; waarop de Raadt, ziende en bemerkende, zo men die menſchen alles toeliet, dat de Kerke daardoor veel nadeel toegebragt zoude worden, en zo men hen weg joeg, dat zy zich zouden beroemen; als of de onze hun

S. 4.
Geſprek
met de
Mennif-
ten te
Emden
gehou-
den.

niet

niet durfden staan, een besluit nam, de *Mennisten*; die in *Vlamingen*, *Vriezen* en *Waterlanders*, die ook *Drekwagens* genoemd wierden, om dat zy allerhande soorten van menschen toelieten, onderscheiden waren, op 't Raadthuis te ontbieden, en te vragen, of zy ter verantwoordinge hunner lere bereidt waren; en als dit geschiedde, stelden de *Vriezen* en *Waterlanders* zich ongenegen, maar de *Vlamingen* als volveerdig daartoe aan, indien alles billyk en behoorlyk zich toedroeg. Hierop wierden op 't bevel van Graaf *Johan* in het zelve jaar 1578 de *wet-zen* van het gesprek beraamt, *De Voorzitters* uit den Raadt en de Burgerschap benoemt, als mede de *zamenfprekers* aan weerkanten aangestelt. Van onze zyde waren *Menzo Alting*, die voornamelyk het woordt voerde, en *Johannes Petrejus*, beide *Predikanten* van *Emden*, *Wicherus Mellezius*, *Predikant* te *Hinte*, *Feito Rjords*, *Prédikant* te *Oldersum*, en *Johannes Nicazius*, *Predikant* te *Borssum*. Van de zyde der *Vlamingen* waren *Hans Buschart* of *Wever*, *Pauel Bakker*, *Christiaan Arents*, *Johan van Obhorn*, *Peter van Kemlev*, die zeer welsprekent en voor geen klein gerucht vervaart was, en *Brixius Gerriess*, die in de hebreuwfche, griekfche en latynfche Tale, mitsgaders in andere wetenschappen, bedreven was. De *twe laatste* zyn verreweg de voornaamste sprekers geweest. Het *Gesprek* begon den 27 *Februarius* in een byzonder huis, doch de menigte zeer toevloeyjende, hielt men het zelve opentlyk in de *Gasthuis-Kerke*, de nodige gestoeltens daartoe beschikt zynde, en dat tot op den 5 *Junius*. Men handelde van de volgende 14 *Artikelen*. 1. „ Dat Godt Vader, Zoon en H. Geest zyn drie „ zelfstandige onderscheidene Perzonen, en noch „ tans een eeuwig waarachtig Godt in een Godde- „ lik Wezen. 2. Van de Scheppinge des menschen „ 3. Van den Val des menschen en het verderf, daar-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 13

„ daaruit voortgekomen, als de erfzonde en het
 „ verlies van den vryen wille. 4. Van Christus,
 „ namelyk, dat Jesus Christus, waarachtig Godt
 „ en mensch in enen Perzoon, zyne menschheit
 „ aangenomen heeft uit de zubsstantie van zyne
 „ Moeder Maria. 5. Van de Rechtveerdigmakin-
 „ ge, en van de Heiliginge, of de Wedergeboorte
 „ des menschen. 6. Van de goede werken. 7.
 „ Van de Gemeinte Godts, en waaraan men de zel-
 „ ve kennen kan. 8. Van de verkiezingeen beroe-
 „ pinge der Predikanten of Dienaren. 9. Van den
 „ Doop, en of men ook de jonge kinderen des ver-
 „ bondts dopen zal. 10. Van het Nachmaal des
 „ Heeren. 11. Van het rechte gebruijk of het
 „ misbruijk des bans. 12. Van de Overheit. 13.
 „ Van den eedt, en hoe het gansche 5 kap. van
 „ *Mattheus* verstaan moet worden. 14. Van de
 „ opstandinge van dit ons vleesch. Deze *Artikelen*
 „ wierden in 124. *zittingen* afgehandelt, en het gene
 „ aan weerkanten van de zelve gezegt wiert, teken-
 „ den *twe Schryvers*, als *Dominicus Iulius* en *Carel van*
Gent, aanstondts aan. De handelingen geeindigt zyn-
 „ de, wierden de aantekeningen nagezieh, verge-
 „ leken, en ondertekent van de *zamenfprekers*, van de
Schryvers, als mede van de *voorzitters*, welke waren
Drost Ocko Vrieze, *Helmer Djurken*, *Onno Tjabbere-*
ren, *Henricus Geerdes* en *H. Paulinus*. Dit geschiede
 in de *Gasthuis-kamer* te *Emden* den 5 Junius 1578.
 Voorts wierd het Gesprek met ene *Voorrede* van
 Graaf *Johan*, Graaf *Edzard* (dat pas niet t' huis zyn-
 „ de, te *Emden* in de oude Oostvriefche spraak ge-
 „ drukt in 't jaar 1579. Ook is 't in t' zelve jaar in
 de *Nederlandsche* tale overgezet door den voor-
 „ noemden *Dominicus Iulius*; doch in die tale ceerst in
 't jaar 1616 te *Leiden* uitgekomen. Zie het *Pro-*
tokol, *Emmius l. c. p. 26-30*. En *D. Iehnings Grun-
 che Historie &c. p. 170-75*.

By

By deze gelegenheit zal ik den lezer noch enig bericht mede delen uit ons *Protokol* nopens den voornoemden *Carel van Gent*, *Schryver des Protokols* aan de zyde der *Vlamingen*. Deze man deedt eerst van den Hervormden Godtsdienst belydenisse, en wierdt in *Vlaanderen*, als mede in *Oostvrieschlands*, in den dienst gebruikt. Doch onze Kerke verlatende, ging hy tot de gezintheit der *Mennisten* over, en dus wierdt hy als *Schryver* aan hunne zyde in 't *Gesprek* gebezigt. Maar in 't jaar 1581 begeerde hy wederom in den Schoot van onze Kerke opgenomen te worden; dies de *Emders* Kerkenraadt hem naar het *Coetus* wees, waar van hy voorheen een lidt was geweest. Hier op zich by het *Coetus* aangevende, kreeg hy tot antwoordt: dat hy de gevoelens der *Mennisten* moest varen laten, zich wederom tot onze lere begeven, en als *boetveerdig* in de gemeente te *Emden* laten voorstellen; dan wilde het *Coetus* hem op 't nieuw als een lidt aannemen. Vervolgens door den Predikant *Iohannes Zuidlareus* dikwyls onderzocht zynde, wierdt hy naargewoon- te de Gemeinte als boetveerdig voorgestelt den 10 *December* 1581. voor het *Avondsmaal*, op deze wyze:

„ Lieve Broeders en Zusters U. L. wordt voor-
 „ gestelt *Carel van Gent*, gewezen Schryver des
 „ Protokols in het gehouden *Gesprek*, aan de
 „ zyde der *Mennisten*, die voormaals de reine lere
 „ is toegedaan geweest, en daarna tot de valsche
 „ wederdoperye vervallen; doch nu is hy door
 „ Godts genade zo verre gekomen, dat hy de on-
 „ rechte wederdopersche lere verwerpt, en zich
 „ tot Christus Gemeinte begeert te begeven, gelyk
 „ hy ook gisteren met anderen belydenisse van zyn
 „ gelove gedaan heeft. Hy bidt allen, die zich aan
 „ hem geergert hebben, dat zy hem zulx willen
 „ vergeven, en nu in 't toekomende voor een le-
 de-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 15

„ demaat der Gemeinte erkennen. Hy hoopt door
 „ des Heeren genade zich stichtelyk te gedragen, en
 „ wordt alzo hier mede tot het H. Avondmaal
 „ toegelaten. Tegelyk wierdt met hem de Gemeinte voorgesteld *Hermanus Rennicherus*, die in *Westphalen* van de Papisten gegrepen zynde, de waarheit verlochent hadde; *begerende het voorgebedt van de Gemeinte, ten einde Godt hem zulk een grote zonde mogte vergeven, en als een verloren Schaaap wederom te rechte brengen.* Ondertusschen is genoemde *Carel van Gent* naderhant wederom overgegaan tot de *Gezinsheit der Mennisten*, often minsten heeft hy de gemeenschap van onze Kerke op 't nieuw verlaten, gelyk duidelyk te zien is uit de *voorrede*, welke hy voor zyn boek *Gegronde Historie der Mennisten &c.* geplaatst heeft, toen hy den ouderdom van 73 jaren bereikt hadde. Dit boek heeft de *Heer Iehring* uit de nederduidsche in de hoogduidsche tale overgezet met verstandige aantekeningen en andere stukken, tot de *Historie der Mennisten* behorende, verrykt, en te *Iena* in 't jaar 1720, met ene voorrede van den Vermaarden *Buddeus*, laten drukken.

De Kerkenraad te Emden bestont, volgens het *Protokol* in 't jaar 1576 den 9 *Januarius* uit vier *Predikanten*, en vyftien *Ouderlingen*.

§. 5.
 Van den kerkenraad te Emden en deszelfs Tuchtceffeninge.

De Predikanten waren

<i>Ojerus Althes.</i>	<i>Menzo Alting.</i>
<i>Iohannes Zuidlareus.</i>	<i>Rudolphus Landius.</i>

De Ouderlingen waren

<i>Herman Sporemaker.</i>	<i>Sipko Mennen</i>
<i>Deetleef Karstens.</i>	<i>Henricus Herberts Lic:</i>
<i>Jasper Celosse</i>	<i>Garrelt Fewen</i>
<i>Roelef Kuser</i>	<i>Heiko van Peenrusum:</i>
<i>Reynier de Pestere</i>	<i>Gofen Luyng</i>
<i>Matthias van de Loo.</i>	<i>Luppe Sicken</i>
<i>Laurens de Ven</i>	<i>Henricus Arthopaus Lic:</i>
<i>Iohan van Horen</i>	Voorts

Voorts blykt allezins uit de oude *Protokollen*, dat de *Emders* Kerkenraadt op de leden der Gemeinte goede acht gaf, de nalatige opwekte, en de ergerlyke bestrafte, overtuigde en vermaande. Niet minder oeffende de zelve verder naar Christus instellinge zeer neerstig de *Kerkentucht*, mits de ergerlyke het gebruik des Avondtmaals ontzeggende voor enen tydt, hen het gebedt der Gemeinte aanbevelende, halsstarrig blyvende ordentlyk uit de Gemeinte bannende, en boetveerdigheid bewyzende met kennisse van de Gemeinte wederom op en aannemende. Hiervan komen zeer vele voorbeelden in de gemelde *Protokollen* voor, waarvanwe het ene en het andre den lezer zullen mededelen. In 't jaar 1557 den 30 *Jullius* wierdt iemand het gebruik des Avondtmaals ontzegt tot dat hy zich met zynen broeder, met wien hy in twist leefde, verzoent zoude hebben. In 't jaar 1558. den 10 *Januarius* besloot men iemand, die veel ergernisse gegeven, en zich aan de zonde van overspel schuldig gemaakt hadde, uit de Gemeinte te werpen en te houden, tot dat hy blyken van ene hartelyke bekeeringe vertonen zoude. In 't zelve jaar den 10 *April* deed iemand, die gehoereert hadde, en even daarom van 't Avondtmaal afgewezen was, ter gelegentheit van de bedieninge des Avondtmaals opentlyke belydenisse, en wiert hy op de zelve wederom toegelaten tot het gebruik des Avondtmaals. In 't jaar 1579 den 9 *Augustus* kondigde men den *ban* tegen iemandt af, op deze wyze.

„ Lieve Broeders en Zusters! eer wy komen
 „ tot de bedieninge des H. Avondtmaals, wordt u
 „ voorgeselt; hoe een broeder der Gemeinte Luit-
 „ je Jacobs wiens zonden u ook voorheen, met
 „ begeerte, om gezamentlik voor hem te bidden,
 „ zyn voorgedragen, ene maagdt verkracht heeft,
 „ en als zy van hem zwanger was, de vrucht hard-
 nek-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 17

„ nekkig voor ons, voor den Eerbaren Raadt, ja
„ voor ieder enen ontkent heeft, en meermalen
„ zich zelven daarop vervloekt, en de verdoemen-
„ nisse toegewenscht, hoewel hy eindelijk de daadt
„ volkomentlyk beleden heeft: waarover wy hem
„ dan dikwyls bestraft en tot boetveerdigheid ver-
„ maant hebben, maar te vergeeffsch, vermeerde-
„ rende hy zyne vorige zonden door den afval van
„ de ware tot de valsche lere, waarom hy ook al
„ voor langen tydt de Gemeinte, om voor hem te
„ bidden, is voorgedragen. Dewyl wy nu met
„ vermanen en onderwyzen by hem hebben aange-
„ houden, en niets anders uitgericht; dan dat hy
„ hoe langer hoe meer in 't lasteren en smaden
„ voortgaat; zo verkondigen wy hiermede in Chri-
„ stus Jesus naam en van wegen ons ampt; dat wy
„ hem als een verrot lidt van Christus Gemeinte
„ affnyden, en hem naar Christus toezegginge; wat
„ gy op aarden binden zult, dat zal in den hemel
„ gebonden zyn, den toorn Godts en zyne onge-
„ nade aanzeggen; wy willen ook na dezen geene
„ rekenschap van hem geven, tot dat hy zich be-
„ tert, en van ganfcher harten tot Godt bekeert.
„ Godt, de Vader der barmhartigheid, erbarme
„ zich over hem, verlosse hem uit den strik des
„ Duivels, en beware alle gezonde schapen by de
„ reine lere, tot het eeuwige leven.

In 't jaar 1580. den 14. *Februarius* wierdt iemant, die opentlyk dronken langs de straat gegaan hadt, doch daarover bestraft zynde, berouw toonde, en beterschap beloofde, de Gemeinte, zonder dat zyn naam genoemt wierdt, op deze wyze als boetveerdig voorgestelt.

„ Lieve Broeders en Zusters in den Heere! U.
„ L. wordt voorgestelt een broeder der Gemeinte,
„ die onlangs van 't Valderen af: door de nieuwe-
„ poorts-strate en tusschen de beide zylen over dag
II. DEEL. B dronk

„ dronken gegaan is : waarover als wy hem be-
 „ straffen, en tot boetveerdigheid vermaanden, zo
 „ heeft hy zyne schuld bekent, en beterfchap be-
 „ looft; en hy bidt alle, die hem gezien, of daar-
 „ van jeets gehoord, en zich aan hem geergert heb-
 „ ben, datze het hem om Godts wille vergeven
 „ willen; hy belooft zich in 't toekomende door
 „ des Heeren genade beter te gedragen, en voor
 „ zulke zonden te hoeden.

In 't jaar 1590 den 11 October wierdt het vol-
 gende van iemand, die wederom aangenomen zou-
 de worden, en tot het gebruyk van het H. Avondt-
 maal toegelaten, afgekondigt.

„ Lieve Broeders en Zusters! U. L. wordt
 „ boetveerdig voorgestelt N. N., die in zynen
 „ weduwnaars standt de Gemeinte door ergernis
 „ te geven bedroeft heeft: waarover hy uit Godts
 „ Heilig woordt vermaant zynde, heeft hy zyne
 „ schult met tranen beleden, en begeert hy van
 „ allen, die hy daar door geergert heeft, dat zy
 „ het hem vergeven, en Godt voor hem bidden,
 „ ten einde hy inkomstig voorzichtig wandelen
 „ moge. In 't toekomende Avondtmaal, geene
 „ zwaarigheid van iemand wordende ingebracht, zal
 „ hy wederom toegelaten worden.

§. 6.
 De Pre-
 dikanten
 van 't
 Coetus
 maken
 een ont-
 werp van
 des zelfs
 Orde en

In 't jaar 1576 den 7 Maay wierden op *Al-
 tings* begeerte zommige van de *Oudisten* van 't *Coe-
 tus* uitgekipt, om een ontwerp van des zelfs *Orde
 en Lere*, rakende byzonder de *Sacramenten*, op te
 stellen. Dit ontwerp wierdt van *alle de Leden* van
 't *Coetus* goetdgekeurt, en ondertekent den 4. *In-
 nius*. Tegelyk wierdt *Gybo Nortochius*, Predi-
 kant

Lere, en verzoeken Martinus Faber en Johannes Ligarius,
 om het nevens hen te ondertekenen, die zulx weigeren;
 waarop de Graven *Edzard* en *Johan* aangezocht worden door
 Gemagtigden, om het Coetus te handthaven.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 19

kant te *Wirdum*, gelast, die ondertekeninge van *Martinus Faber* en *Iohannes Ligarius* te verzoeken. Doch *Gybbo* bracht den 13 *Iunius* dit bescheidt by 't *Coetus* in, dat de twe gemelde Predikanten het Christelyke voornaemen van 't *Coetus* wel niet konden mispryzen; maar evenwel zwaarigheid maakten, het geschrift van 't *Coetus* te ondertekenen. Hierop nam 't *Coetus* op dien zelven dag een besluit, het geschrift aan de Graven *Edzard* en *Iohani* over te leveren, en te gelyk oodmoedig te verzoeken; dat de Heren Graven het *Coetus* de *enigheit* der *Oostvriesche Kerke* wilden handthaven. Deze overleveringe geschiede door vier aanzienlyke *Edellieden*, als mede door *Gemagtigden* uit den Raadt en de *Burgerschap van Emden*; en ook uit de andere *Landstanden*. Zie het *Bericht van de Reform.* p. 336-38. Voorts is my het genoemde *Geschrift* voorgekomen, en zal ik het zelve woordelyk den taalkundigen lezer in de oorspronkelyke latynsche tale mededelen, luidende aldus.

„ Acta Coetus Pastorum Ecclesiarum Friziae
 „ Orientalis, Emdæ convenientium, Anno 1576
 „ 13 die Mensis Junii, quibus de initio, origine ac
 „ fundamento Collegii seu Coetus Pastorum, Emdæ
 „ diebus Lunæ hæctenus observati, nunc vero tem-
 „ poris injuria & morte multorum Pastorum ali-
 „ quantulum collapsi; item de ratione Regiminis
 „ in eo observata, deque ejus officio, ac omnibus,
 „ quæ hucusque illic sunt pertractata, denique de
 „ variis finibus, utilitate & fructu hujus Coetus;
 „ hic ipse Coetus demonstrat, atque explicat.

„ I. Inde usque à discessu Reverendissimi & Cla-
 „ rissimi Viri *Iohannis a Lasco*, 25 plus minus annis,
 „ primum Generosæ Dominæ *Comitissæ*, Veræ Jesu
 „ Christi Ecclesiæ *Nutricis*, ac æterna memoria &
 „ lau-

„ laude dignissimæ, deinde etiam Illustrium ac Ge-
 „ neroforum *Principum* nostrorum beneficio, auc-
 „ toritate ac opera, *Superintendentis loco* hic Coetus
 „ observatus est, & ut sic deinceps observetur,
 „ juxta Divini Verbi præscriptum, Pastores omnes
 „ in hoc Coetu congregati, ad gloriam æterni Dei
 „ Patris, & Domini nostri, Jesu Christi, ejusque
 „ Ecclesiæ ædificationem, summe necessarium esse
 „ judicant.

„ II. Ratio Ordinis & Regiminis fuit, ut, qui
 „ inter Ministros Emdanæ Ecclesiæ ætate & do-
 „ nis excelluit, ceu *Metropolitanus*: (quemadmo-
 „ dum fuerunt piæ Memoræ viri fidelissimi *Tho-*
 „ *mas Bramius, Gellius Faber, Hermannus Brassius,*
 „ *Cornelius Colthunius*, & nunc postremo etiam
 „ Reverendus Dominus & Pater Doctor *Albertus*
 „ *Hardenbergius*.) cùm suis Collegis, & aliquot ex
 „ toto Collegio *delectis Senioribus*, viris ætate, eru-
 „ ditione, pietate & zelo ornatis, in hoc Coetu
 „ præfuerit. Non ut vel uni Pastorum minimo,
 „ necdum toti gregi Dominicæ dominarentur; ve-
 „ rum ut certo & legitimo aliquo ordine, sine quo
 „ neque Coetus, neque Ecclesia ulla incolumis
 „ esse potest, ex Dei verbo, totiusque Collegii
 „ consensu, communem, & Coctui, & regendis
 „ Ecclesiis operam impenderent: ut quondam in
 „ primitiva Ecclesia constitutis canonibus obser-
 „ vatum est, ac inde etiam in plerisque per Ger-
 „ maniam Christi Ecclesiis observatur.

„ III. Cum primis Coctus id semper operam
 „ dedit, ut passim Ecclesiæ idoneos haberent Pa-
 „ stores, neque quisquam ab eo Clementissimis
 „ Principibus commendatus est unquam, ut in
 „ Ministerium verbi & Sacramentorum instituere-
 „ tur, nisi prius in hoc Coetu examinatus, & ab Ec-
 „ clesia aliqua legitime vocatus.

„ IV. Sic etiam *Generosa & Illustris Domina*
 „ *Ma-*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 21

„ *Mater, & Filii, Comites & Domini nostri Cle-*
 „ *mentissimi, laudabili sane exemplo vereque Christi-*
 „ *anis Principibus digno, priusquam Ministros insti-*
 „ *tuerent, eos ad Coetum, ut examinarentur, mittere*
 „ *solebant, quod ipsum, cum absque horribili sacrorum*
 „ *profanatione, & tristi Ecclesiarum desolatione non pos-*
 „ *sit emitti, speramus, Potentissimos Principes desinde*
 „ *facturos esse officium, sibi in eo à Deo impos-*
 „ *tum.*

„ V. Ad hoc de doctrina examen Coetus ne-
 „ minem admittit, nisi bonum de vita sua, con-
 „ versatione vel moribus testimonium adferat.

„ VI. In hoc examine præcipua Doctrinæ Chri-
 „ stianæ capita summa diligentia excutiuntur, non
 „ ut simplices vel rudiores aut confundantur,
 „ aut graventur; sed ut hac ratione & opera
 „ simul etiam instituantur, vel, quo ad Ministerium
 „ aptiores fiant, præparentur.

„ VII. Sic legitime vocati, examinati, ac ab
 „ Illustrissimis Comitibus in Ministros seu Pasto-
 „ res instituti, *manuumque impositione* in suo Mini-
 „ sterio confirmari solent: ut hæc ceremonia ab
 „ Apostolis usurpata, ac in Ecclesiis per Germa-
 „ niam restituta est, & sicut ab *Erasmo Sarcerio*
 „ duæ elegantes; & valde piæ formulæ imponendi
 „ manus, in libro, quem *Pastoralem* vocant, con-
 „ scripta.

„ VIII. Maximo labore semper incubuit Coetus
 „ in hoc, ut diffidiis, contentionibus & rixis re-
 „ pressis, consensus doctrinæ inter Pastores in his
 „ Ecclesiis esset, eaque incorrupte, pure & sincere
 „ doceretur, ut est in libris *Propheticis & Apostolicis*,
 „ in *vetustis Symbolis*, in *Augustana Confessione*, in
 „ *Locis Communibus Philippi Melanctonis*, alio-
 „ rumque præclarissimorum virorum scriptis com-
 „ prehensa, & explicata.

„ IX. Præcipua tamen cura fuit, ut sobrie,

„ modeste, sancte & vere de Sacramentis, *Baptisma*
 „ videlicet & *Coena Domini* sentirent, loquerentur,
 „ & docerent Pastores, in hoc Coetu omnes.
 „ Nimirum, quod Deus iis de sua voluntate &
 „ gratia *testetur*, fidemque in nobis *excitet* atque
 „ *confirmet*, & quod *hoc fide*, credente promissioni-
 „ bus annexis, & non ex opere operato, gratiam,
 „ Spiritum Sanctum, & omnia, quæ *Sacramenta*
 „ *significant*, consequamur; obstringamurque vi-
 „ cissim, ut Deo & proximis inserviamus.

„ X. De *Baptismo* ex animo docuit, quod sit
 „ Sacramentum à Christo Jesu Servatore nostro
 „ institutum, quo per Spiritum S. regeneremur,
 „ ut simus novæ Creaturæ & filii Dei, quo ablu-
 „ amur à peccatis, sanctificemur, iniciemurque
 „ Christo, & ejus Ecclesiæ, ut sic abluti seu re-
 „ purgati in novitate vitæ ambulemus, & quod,
 „ ut Sacramentum ab ipso Christo institutum, ne-
 „ cessarium sit ad salutem, & citra ejus jacturam
 „ nullo modo contemni possit. Catabaptismum
 „ etiam, ut reliquos omnes Catabaptistarum erro-
 „ res, gravibus argumentis constanter refuta-
 „ vit.

„ XI. In *Coena Domini* ipsa verba Christi, sicuti
 „ ab ipso dicta sunt, eorumque genuinam senten-
 „ tiam servavit; quod videlicet *panis & vinum* in
 „ Coenæ usu, etsi suam substantiam retineant, ta-
 „ men non sint *nuda signa*, sed *verbo & promissione*
 „ Filii Dei *optime vestita*, ac sicuti Christus ipse
 „ docet, *Corpus suum & sanguis meus*: hacque ratione
 „ & titulo, non tantum supra omnem alium pa-
 „ nem, & omne aliud vinum, aliasque in rerum
 „ natura creaturas, verum etiam *supra ipsos in Coelo*
 „ *Angelos erecta esse* confitetur. Et quod non tan-
 „ tum panem & vinum, neque etiam *corpus &*
 „ *sanguinem significativum*, aut *figurativum*, aut
 „ *mysticum*, vel *symbolicum*; sed *verum & substan-*
 „ *tiale*,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 23

„ *tiale, naturaleque corpus Christi, quod in cruce pe-*
„ *pendis, verum quoque & substantialem ejus sangui-*
„ *nem, quem in cruce effudit, accipiamus in cibum*
„ *& potum spiritualem per fidem ad vitam aeternam;*
„ Indigni vero, qui sine fide hoc Sacramentum
„ percipiunt, rei corporis & sanguinis Domini no-
„ stri Jesu Christi fiant.

„ XII. *Modus* autem, quo panis & vinum verè
„ sunt corpus & sanguis Christi, quoque verè cor-
„ pus & sanguinem ejus edimus & bibimus, quo
„ denique etiam corpus & sanguis vere præsentia
„ sunt in Coenæ actione, non est *μεζωσία Papistica,*
„ vel *transsubstantialis*, neque etiam *corporalis, loca-*
„ *lis, naturalis*, vel *carnalis modus*; sed superare
„ illum omnem humanam sapientiam, & cum om-
„ nibus viris doctis, & Christianis ubique Eccle-
„ siis Coetus *Sacramentalem* esse statuit, eumque
„ non minus *certum, & verum*, quam *Physicus* vel
„ *naturalis* ullus esse potest.

„ XIII. Actum etiam est in Coetu studiosè, ut
„ Sacramenta *Baptismus* & Coena Domini purè,
„ adhibitis in eorum administratione ritibus gravi-
„ bus & convenientibus, qui ad tranquillitatem
„ & ordinem in Ecclesiis conducunt, administren-
„ tur. Et quanquam ad unitatem necesse non est,
„ ut similes ubique ritus sint, sicuti perspicue etiam
„ *Augustana Confessio* testatur; tamen ut in hoc di-
„ tione, quoad fieri potuit, *aliqua rituum recepto-*
„ *rum conformitas* esset, Coetus operam dedit, ne
„ vel *magna varietas*, vel *frequens mutatio* Ecclesias
„ perturbaret.

„ XIV. Quod autem in multis hujus Comitatus
„ Ecclesiis *tantus sit pura Religionis contemptus*, ut
„ *nunquam Coena Domini celebretur*, aut quam *ra-*
„ *rissimè*, idque cum *quatuor* aut *quinque communi-*
„ *cantibus*, reliquis omnibus magna licentia & ob-
„ stinatione perpetuo à sacra communione corporis

„ & sanguinis Domini nostri Jesu Christi absti-
 „ nentibus, ut etiam his præteritis annis hunc hor-
 „ ribilem contemptum horribilibus poenis Deus
 „ vindicaverit, id coram Deo & Clementissimis
 „ Principibus nostris Coetus deplorat.

„ XV. Hac pia & justa moderatione Doctrinæ
 „ Verbi & Sacramentorum in hoc Coetu observa-
 „ ta factum est, ut aliis multis amplissimis Regi-
 „ onibus, multisque Ecclesiis perpetuis odiis, dis-
 „ fidiis & contentionibus intestinis flagrantibus, in
 „ hac Regione dulcis & amabilis etiamnum existat
 „ concordia.

„ XVI. Ut autem hujus doctrinæ de verbo &
 „ Sacramentis brevis aliqua forma in his Ecclesiis
 „ exstaret: ex supra dictis Prophetis & Aposto-
 „ licis scriptis, ex Symbolis, Augustana Confessi-
 „ one, Locis Communibus *Philippi Melanctonis*,
 „ à *Ministris Ecclesie Emdanae* anno 1554 *brevis*
 „ *Catechismus conscriptus*, & in lucem editus est,
 „ à contentionibus & certaminibus prorsus alic-
 „ nus, & nunquam, hoc *contentioso etiam seculo*,
 „ impugnatus, qui ut *in usu retineatur*, & *juventuri*
 „ *diligenter explicetur*, ad *concordiam*, *Sanctamque*
 „ *in Ecclesia unitatem retinendam*, *utilissimum fore*
 „ *judicamus*.

„ XVII. Magno labore & propriis sumptibus,
 „ non sine Pastorum tenuioris fortunæ gravi onere
 „ & damno, singulis per æstatem diebus lunæ, *Emdæ*
 „ in hoc Collegio, moderatæ, piæ & utiles *dispu-*
 „ *tationes*, *temate proposito*, *thesibus affixis*, de
 „ præcipuis doctrinæ capitibus sunt observatæ, ut
 „ hac ratione Ministerii Candidati & Juniores Mini-
 „ stri, cum in doctrina, tum etiam lingua latina
 „ erudiantur, seque exercent omnes. *Alta vero*
 „ *in quoque die luna à scriba*, ad hoc delegato, *libra*
 „ *inscribuntur*, ac *clara voce*, *prinsquam surgant*,
 „ *recitantur*.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 25

„ XVIII. Observata etiam *Disciplina Ecclesiastica*
„ in hoc Coetu *Primum* ut graviter peccantes Pasto-
„ res in doctrina, vel moribus, se in viam redigi
„ sustineant, aut ab hoc Coetu Magistratus judicio
„ deferantur. *Deinde* etiam, ut hujus Coetus ope-
„ ra & judicio pii pastores disciplinam, Verbo
„ Christi consentaneam, in suis Ecclesiis observent,
„ ne promiscue & *inexploratos* quoslibet ad Sacro-
„ sanctam Domini Coenam admittere, ac admissos
„ in omni impietate, & vitæ turpitudine, scientes
„ & volentes, in finu suo, cum magno offusciculo,
„ fovere cogantur.

„ XIX. Ut autem eo commodius disciplina hæc
„ in pagis observaretur, Coetus ante annos multos,
„ omnibus Ecclesiis seu pagis in certas *Classes* dis-
„ tributis, unicuique *Classi, octo novem* aut decem
„ pagis constanti, unum ex Pastoribus *Decurio-*
„ *nem*, seu specialem *Inspectorem* attribuere conatus
„ est. Hic conatus etiam tunc irritus fuit; tamen ad
„ disciplinæ conservationem rem utilem & necessa-
„ riam fore Coetus censet, sicuti & per amplissimos
„ Ducatus in Germania pie & utiliter constitutum
„ est.

„ XX. Observatæ etiam sunt *Ecclesiarum Visita-*
„ *tiones*, emissis videlicet D. Gellio Fabro, D. Arnol-
„ do *Visschero Loppersumano*, aliisque piis, Doctis,
„ gravibusque viris *Visitatoribus*, à *Generosa Do-*
„ *mina* vel *Clementissimis Comitibus & Dominis*
„ nostris per totam *Frisiam*, qui de doctrina, de
„ Sacramentorum administratione, de vita Pasto-
„ rum, de Catechismo & institutione juventutis,
„ deque populi erga totum Ministerium obedientia,
„ & id genus aliis rebus perquam necessariis summa
„ diligentia perquisiverunt. Has vero *Visitationes*
„ jam multis annis, cum magno haud dubie Eccle-
„ siarum damno, intermissas esse, Coetus ex animo
„ dolet.

gentheden tot haar de toevlucht genomen heeft, bleek dagklaar uit het voorhergaande van dit werk, en zulx zullen de *brieven*, welke oorspronkelyk in onze *Consistorie-kas* bewaart worden, en waarvan wy hier de *affchriften* getrouwelyk, naar ons beste vermogen, mededelen, noch nader aanwyzen.

Wy beginnen dan met de *brieven*, welke uit de *Nederduidsche Londenſche Gemeente* geſchreven zyn aan den *Emder Kerkenraadt* in de jaren 1559, 1562 en 1565.

„ Wy Ouderlingen der Gemeenten Jefu
 „ Chriſti binnen Londen, wenschen U onze
 „ lieve Broederen Ouderlingen ende Dienaren
 „ der Gemeente van Emden Genade ende Vrede
 „ van Godt onzen hemelſchen Vader ende van
 „ Chriſto Jefu onzen Heere, welke U alle te za-
 „ men verſterke mit zynen heiligen Geest, op dat
 „ gy getrouwe en wyze dienaars bevonden moogt
 „ werden, ende in den dag des Heeren, als de
 „ Opperſte Herder der zielen verſchynen zal, de
 „ krone des levens ontfangen Amen.

„ Na dat wy alderlieffte broeders in onze landen
 „ door de tyrannye des Antichriſts zeer jammerlick
 „ benouwt waren, zo heeft de Almachtige barm-
 „ hertige Godt eenmaal onzen jammer ende benaud-
 „ heit aangezien, en ons uit de elende geleidt tot een
 „ landt, daar wy nu niet meer onze harpen aan de
 „ wilghen hangen derven; maar daar wy mit vry-
 „ er herten zyn lof mogen zingen, ende hem loven
 „ in 't midden zynder Gemeenten. Zo hebben wy
 „ gezamenderhand alle onze vlitigheid daar op
 „ toegeleidt; dat wy na de ordinancie Jefu Chriſti
 „ ons zouden by een vergaderen, zyn geboden on-
 „ derzoeken, om na zyne woorden, onder veel
 „ verkeerde hardneckige menſchen, ons leven te
 lei-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 29

» leiden. Als wy dit beftonden, zo is ons voor
» oogen gekomen het gene, dat Paulus zegt, Eph.
» 4. dat Godt zyne Gemeente gaven gegeven
» heeft, namelick Pastoren ende Leraars tot op-
» bouwinge des lyfs Christi. Zo hebben wy over-
» dacht, dat zodanige ons voor alle dinck van node
» waren. Niet dat wy tot nocht toe van de Evan-
» gelifche predikatie berooft zyn geweest; maar
» dat wy onzen ouden beroepen dienaar *Petrum*
» *Delenum* hebben moeten ontberen. Het hadde
» wel behoorlick geweest, dat hy van 't beginzel
» af by ons hadde geweest, maar overmits wy
» weten, dat hy niet ledig gezeten en heeft, maar
» uit gróter zorgvuldigheid ook andere voorgestaan
» ende geleert, ook dat men zo lichtelick van de
» aangevangen dienst niet fcheiden en kan, zo
» nemen wy dat in 't goede: alleen dat wy hem niet
» langer ontderven. Want zo wy uit zynen Vader
» gehoord hebben, zo is hy ook los ende vrygelaten
» van den *fonckbeer van knyphuyzen*. Daarom bidden
» wy U lieve Broeders, laat onze noot U doch ter
» herten gaan, helpt ons, dat wy onzen Dienaar
» weder krygen. Gy moogt zelve wel mercken,
» dat wy niet onbetamelicks en begeren, als wy
» onzen eigen beroepenen Dienaar eifchen. En
» het is hier alzo gefelt, dat een iegelyks ooge op
» hem ziet, ende een iegelick vraegt, waar hy
» blyft. Wat onfchult dat hy nu voorwendet, zyn
» abfentie hindert ons zeer veel, om de Gemeente
» in ordene te ftellen: want zommige daar niet toe
» komen en willen, zeggende: waar is onze Pre-
» dikant? om dan deze te ftichten, om alle flande-
» ringe ende achterklap te verhinderen, om alle
» lafteraars en quaetsprekers den mond te stop-
» pen, en om de eere Christi Jefu te verbreiden,
» zo is 't zeer nodig, dat de Herder by zyn eigen
» fchapen zy, ende verzorge dat kuddeken, daar
» hem

„ hem de Heere Christus Jesus over gestelt heeft.
 „ Lieve Broeders door de liefde, die gy tot de wel-
 „ vaart der Gemeenten draagt, zo bidden wy u,
 „ neemt doch onze zaaken ter herten, vermaant
 „ hem, dat hy kome, op dat wy door zyne pre-
 „ sentie in den Heere mogen getroofst worden.
 „ De almachtige ewige God geve hem ende U
 „ alle te zamen den Geest des wysheids ende ver-
 „ standts, om na zynen wille zyn Gemeente te
 „ regeren, door Christum Jesum Amen. Hoe dat
 „ het hier al staat, zal u onze getrouwe broeder
 „ *Jan de Grave* mondelick mogen vertellen. Ge-
 „ schreven te Londen den *eersten dagh novembris*
 „ *anno 1559.*

Jacob Laesz Chirurgyn Ol-Walterus Deleen Ouderling
derlinck binnen Londen.

Gregorius Princzel Diaken Lowys Tyry Ouderlinck
Cornelies van Esten Diaken Jan Ingelram Ouderlinck
Ghiellis Broeders Diaken. Franciscus Marquino Senior.

„ Dic Dienaar, Ouderlingen en Diakenen der
 „ duitsche Gemcente te Londen wenschen den
 „ Dienaren der Gemeenten Christi in Oostvrieslandt,
 „ inzonderheit te Emden, Genade, barmhertig-
 „ heit ende Vrede van Gode onzen Vader, door
 „ Jesum Christum zynen zone onzen Heere, zampt
 „ de gemeenschap ende vertroostinghe zyns Heiligen
 „ Geests Amen.

„ Eerwaarde ende zeer geliefde Broeders ende
 „ Dienaars der Gemeenten Gods ende Christi Jesu
 „ in Oostvrieslandt. U lieden zal gelieven te we-
 „ ten, ten eersten wat grote genade ons van Gode
 „ hyr in Engelandt door de *Koninklike Majesteit*
 „ geschiet, die hyr in haar landt twee plaatzen der
 „ duitsche Gemeente *goopent* heeft, te *Londen* en
 te

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 31

” te *Zandwyck*. Ook hebben deze Gemeentens
” haar tydtlick ende veel meer de geestelicke zegen,
” vryheit en puerheit, in 't woordt, der Sacramen-
” ten gebruyck ende rechtzinnige onderhoudinge
” der discipline. Onze Gemeente, God zy lof;
” is vreedzame, ende werdt dagelicks in den Heere
” opgebouwt, en getroost met Gods woordt ende
” kracht zyns Geests. Ten anderen, zo is U. L.
” wel bekend, dat men zulke genade niet behoort
” te verzuimen, noch zulke geopende deure des
” H. Evangeliums te verachten; maar veel meer
” met alle danckbaarheid waar te nemen, als Gods
” Gemeente ergens herberge gegont wordt,
” aangezien dat menze overal niet wel beko-
” men kan, en in zommige plaatzen nauwelick
” behouden kan. Ten lesten zo zal U. L.
” weten, dat de noodt onzer Gemeente zeer
” groot is, ende meer dan men konde schry-
” ven. Want onze Dienaar *Petrus Delenus* nu
” dus lange alleen in dienst des Goddelyken
” Wordts zynde, mocht kranck ende affywich
” werden, zo ware onze Gemeente zonder Dienaar
” tot haarder groot nadeel. Zo is ons aller oodt-
” moedige gebede aan U. L. lieve Broederen en
” Eerwaarde Dienaren Christi Jesu, dat gy ons
” met uwe gebeden tot den Heere wilt behulp-
” zaam zyn, ende ook aanwyzen eenigen godzali-
” gen man Gods, die vreedzaam en voorzichtig
” ware, oprecht in de lere, een liefhebber der
” onbevleeker waarheit, een viandt aller Ketterie-
” en, ende een rechtzinnige yveraer Gods, die daar
” mochte worden een medehulper onzes getrou-
” wen Dienaars *Petri Deleni*. Dit doende, zult
” gy ons ende der Gemeente een onuitsprekelicke
” weldaat bewyzen, ja dat, wy zwygen, een
” groot deel uwer Gemeente alhyr grotelicx zult
” dienen.

Hier

„ Hier toe zo hebben wy uitgeschikt onzen
 „ weerden lieven Broeders en Diakens onzer Ge-
 „ meente, dezen twee mannen, *Henrick* ende *Mo-*
 „ *zes*, die mondtlick met U. L. mochten spreken,
 „ en breder bescheit tegenwoordelick geven, ende
 „ zo eenige lieve Dienaar Gods des sins ware, zy
 „ hem mochten gaeslaan, als 't behoorlick is.
 „ Hiermede den Heere tot uwer zaligheid bevolen.
 „ Uit *Londen*, *Anno Domini 1562 den 11 Januarii*.

*Petrus Delenus dienaar des Goddeliken Woordes
 te Londen in de duitfche Gemeente.*

<i>Pieter van Kylveez.</i>	<i>Jan Lamoot.</i>
<i>Adriaan van Doren.</i>	<i>Lowys Tyry.</i>
<i>Jan Ingelram.</i>	<i>Jacob Sael.</i>
<i>Franciscus Marquino.</i>	<i>Heyndrick Marifchal.</i>
<i>Claudius Dottegnie.</i>	<i>Marten Jans Kooman.</i>
<i>Cornelis Stephanus Diaken.</i>	<i>Hinrick Kule.</i>
<i>Antonis Ashe.</i>	<i>Moyzes Fockijnck.</i>

uit deze brieven blykt, hoe de duidtſche Gemeente te *Londen* in vrede leefde, en dagelyks toenam; doch die vreedzame ſtaat is door den helſchen *Stokebrandt*, den *Duivel*, al haaft geſtoort; mits in die Gemeente enen groten en langdurigen twiſt verwekkende tuſſichen den Predikant *Godfried Wingen* en zyne *Ouderlingen* aan den enen kant, en de *Diakenen* en *verſcheiden leden* der Gemeente aan den anderen kant; en dat over de gewoonte van *geruigen te hebben by den H. Doop*. De Predikant met zyne *Ouderlingen* oordeelden, dat men die gewoonte, als zynde van 't begin af in die Gemeente, gelyk ook in andere Gemcintens, ingevoert, diende te onderhouden; maar de *Diakenen*, en die het met hun hielden, waren van gedachten, datze afgeſchaft moeſte worden, en drongen daar op met veel

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 33

veel hevigheid. De handelingen over en weer by deze gelegenheit voorgevallen, worden in geschrifte in onze *Consistorie-kas* bewaart; doch de zelve zyn veel te wydtlopig, om hier ingelascht te worden. De *Emder Kerkenraadt* heeft alle vlydt aangewendt, om dit vier van onenigheid uit te blusschen; maar alles was te vergeeffsch. Eindelyk is dit verschil bygelegd in 't jaar 1569: want toen ter tydt wierdt volgens ons *Protokol*, en wel den 3 *October*, D. *Starkenborg* gelast; uit naam van de *Synode* en van den *Emder Kerkenraadt* enen brief te schryven aan de *Gemeinte van Londen*, om haar over den getroffenen vrede geluk te wenschen, en te vermanen, datze den zelve wilde bewaren. Hier op keerde *Godfried Wingen* weder naar zyne *Gemeinte*, welke hy ter oorzaak van de opgerezene geschillen voor enen tydt hadt moeten verlaten. Ik vinde toch een Kerkelyk getuigenis-schrift van hem als Predikant in de *Nederduidsche Londen-sche Gemeinte* ondertekent in 't jaar 1570. den 11 *Meert*. En het is te denken, dat hy aldaar dezer waereldt zal zyn overleden. Ondertusschen willenwe den lezer noch mededelen den *volgenden brief*, waar uit hy noyens het genoemde verschil nader bericht zal kunnen halen.

*Genade ende Vrede van Godt onzen hemelschen Vader
door Jesum Christum Amen.*

„ Gelyk wy, lieve ende Waarde Broeders, tot
„ nodiger ontschuldigingge, zo onzer perzonen, als
„ ook onzes dienfts, aan U over zodanige ergerlic-
„ ke, onrechte ende valsche beschuldiginggen, daar-
„ over wy aan U aangegeven zyn, eenmaal in kor-
„ ten de gansche historie onzes onzaligen twists;
„ daar na ook ter bevestiginge der waarheit der
„ zelve historie, eenige openbare gerichtlicke
II. DEEL. C Acten

„ Acten mit noch eene aanbiedinge , zo U. L.
 „ enig onrecht in ons doen merkten, dat gy ons met
 „ kracht goddeliken woordts, het welke wy ons
 „ ende al het onze geerne onderwerpen, overge-
 „ schreven hebben, waarover wy noch tot onze
 „ grote verwonderinge, ja ook wel bekommerin-
 „ ge, want die in zwaar lyden is, mist niet geerne
 „ der vrienden hulpe ende troost, U. L. andtwoort
 „ te verwagten hebben: alzo, nademaal nu de
 „ gansche zake onzes twifts, gelyk wy immers
 „ niet twyfelen, ten uitersten einde gekomen is,
 „ onze goedige Godt, na zyne goedigheit over ons,
 „ tusschen ons en onze wederparten merkelick ge-
 „ richtet, ende ons van haren lankwyligen wrel-
 „ den welken men tot hiertoe met geene redenen,
 „ billikheit noch recht heeft stillen noch dempen
 „ kunnen, genadiglick verlost heeft, hebben wy
 „ voor gansch nodig aangezien, U. L. alle opent-
 „ licke Acten over *het in verschil zynde getuigen ne-*
 „ *men*, dat als de grondlicke oorzaak van alle be-
 „ roerte in onze Gemeinte breedt en wydt, hoe-
 „ wel met onrecht, uitgeschreeuwt is, hier by ons
 „ van voren aan tot aan 't einde gewassen, getrou-
 „ welick over te schryven; op dat gy hieruit de
 „ rechtschapen grondt der waarheit, die zich hier
 „ in deze zaak toegedragen heeft, ervaren, de
 „ valscheit der maaren, die wydt ende breedt ge-
 „ vlogen zyn, erkennen, ende tot onze nodige
 „ ontschuldiginge, die wy hiermede wederom
 „ doen, tot den meesten opbouw der Gemeinte
 „ Christi annemen moogt. Het welk, op dat U.
 „ L. des te getrooster doen moogt, verklaren wy
 „ noch eenmaal, als wy oock andermaal verklaart
 „ hebben; dat onze zwarigheit niet, hoewel onze
 „ wederparten alzo hebben luyden laten, bestaan
 „ heeft *in hac thesi: of men getuigen aan den Doop*
 „ *nemen zal of niet; maar in hac hyporhesi; of dat*
 „ ne-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 35

„ nemen van getuigen, dat in deze Gemeinté in
 „ hare eerfte oprichtinge ten tyde van Koning
 „ *Edward Sal.* eendrachtelik tot allen tyden van
 „ allen is gebruikt, en in de wederbrenginge dezer
 „ Gemeinté ten tyde van *D. Petrus Delenus* met
 „ gemene raadtflag der gansche Consistorie van den
 „ predikstoel door den zelven *D. Petrus Delenus*
 „ geeischt is, dat met het gebruik aller Gerefor-
 „ meerden Gemeintens en ook dezes landes, waar
 „ in wy uit genaden erholden werden, overeen-
 „ komt &c. met verdoeminge des zelvigen, met
 „ ergernis gevinge, met aanrichtinge van scéterie
 „ ende diergelycken, veel meer, zonder enig be-
 „ wys der Schrift, nalaten ende afbrengen mogen
 „ &c. Hiervan hebbenwe sus lange met goeder
 „ consciencie, en ook met gewilligé onderwerpi-
 „ ghe onder Gods woordt, *negativam* gefustineert.
 „ Welke, nademaalze in den grondt der H. Schrift
 „ gansch bestaat, geenzins de oorzaak zyn kan on-
 „ zer zwarigheid in de Gemeinte: maar alleen, als
 „ gansch blykelyck is, de ambitieuze haat ende
 „ nydt der *Diakenen*, sampt den genen, die met
 „ hen aangespannen hebben; die oock niet alleen
 „ met wettelicke, gerichtelicke overgebrachte oor-
 „ zaken der Dicnaren afzettinge gevordert; maar
 „ ook oproerischer wyze niet alleen menigmaal
 „ daarom aangezocht hebben, maar ook eenmaal
 „ met bewyzinge van openbare rebellie tegen hare
 „ overgezette Authoriteit zulks gedaan hebben.
 „ So bidden wy dan U. L. hertgrondelick; gy
 „ wilt deze schriften vlytig lezen, ende hieruit uw
 „ oordeel bevestigen; op dat gy U. niet beide tegen
 „ schuldige ende onschuldige ongerechtelick ver-
 „ grypen moogt: De Almogende God bekrach-
 „ tige U alle te zamen met zynen heiligen Geest
 „ tot ware opbouwinge en troost zynér Gemeinté

„ Amen. Met grote haast, *dezen derden Augusti*
 „ 1565 in de nederduitsche Gemeinte.
 „ U. L. hertgrondelicke dienaars en broeders,
 „ de *Dienaar* ende de *Ouderlingen* der *duitsche Ge-*
 „ *meinte te Londen.*

Gottfridus Wingius verbi Minister

Johan Vitenhove.

Anthonis Ashe

Jan Inghelram

Franciscus Marquino

Claude Dottegnie

§. 2. De brief uit *Dokkum*, in 't jaar 1562 aan de Ge-
 Brief uit meinte te *Emden* geschreven, luidt aldus
 Dokkum
 getchre-
 ven in 't
 jaar 1562.

„ Genade ende vrede van God den Vader ende
 „ den Heere Jesu Christo zy U allen lieve broeders
 „ in den Heere *Gellius* ende *Arnoldus* ende *Cornelius*
 „ *Coolsuyn*, met tzamen alle broeders ende zusters
 „ in den Heere Amen.

„ Eerzame bezondere goede vrienden *Gellius*
 „ *Faber*, ende *Arnoldus*, ende *Cornelius Coolsuyn* !
 „ wy bidden u door de barmhertigheid des Heeren,
 „ dat gy des te meerder acht wilt slaan, om u be-
 „ roepinge vast te maken 2 *Petrus* 1. Weidet de
 „ kudde Christi, die onder U is, ende voorzietze,
 „ uiet uit bedwanck, maar williglick, niet om
 „ onbehoorlicken profyts wille, maar uit enen toe-
 „ geneigden gemoede. Alzo lieve Broeders, de-
 „ wile wy hier in een landt onder het pausdom
 „ zyn, zo worden wy geheel verlaeten, niet heb-
 „ bende enige vermaninge enes leraars, zo zyn wy
 „ zeer bedroeft, niet wetende, hoe dattet met ons
 „ toegaan wil; daar en boven zo is de Kerke Chri-
 „ sti enen schacpstal, in den welken fyne schaepen
 „ vergadert worden, ende gelykerwys dattet nu
 „ tallerzekerste ende nutste voort schaepken is ;
 dat-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 37

„ dattet niet alleen en gae doolen, maar dattet by
„ der geheelder kudde blyve, ende weyde onder
„ de bescherminge zynes getrouwen herders, door
„ wien dattet van den wolf beschermt, vryelycken
„ in zyn parck mach blyven; daarom zo bidden
„ wy U, en wilt ons, uwe schaepen, doch niet
„ verlaeten, op dat over u niet en kome het wee,
„ het welke Ezechiel 33 geschreven staat, maar
„ door die voorzichtigheit des Pastroors beschermt
„ mogen worden tegen de wolven, ende also
„ binnen de paelen haerder zaligheid blyven. Daar-
„ om zo bidden wy allen, dat gy ons doch wilt
„ bystaen als trouwe Pastroors ende harders, op
„ dat veel menschen met dat net des goddelic-
„ ken woordts uit de zee ofte golven dezer werelt
„ in 't schip der Kercken ofte Gemeinte Godes ge-
„ trocken mochten worden. Hierom zo weest
„ getrouwe opbouwers der heiligen tottet werck
„ des ampts, waardoor het lichaam Christi gebou-
„ wet wordt, op dat niemant van dien tot eniger
„ tyt zoude vergaan, ende also verkiesen, twel-
„ ke tegen de gemeenschap ende vergaderinge is.
„ Maar dewile alle dingen van dage te dage bozer
„ worden, als gemeenlick de mensche meer tot het
„ quaet genegen is, gelyk ook Petrus schryft; van
„ der oprechter Kercken wasser toen der tyt een
„ weynige hoop overgebleven, te weten de kleine
„ familie of gezin des rechtveerdigen onverdorven-
„ nen Noe, die voor den Heere wandelde, den
„ welchen God zyn achtste in de arcke bewaert
„ heeft, ende alle de andere menschen, die door
„ Noe den prediker tot boete geroepen waren alle
„ te vergeefs, zyn door de *diluvie* vergaan. Daar-
„ om, heeft God U nu tot herders verkoren, zo
„ wilt nu u over de elende dezer menschen ontfar-
„ men, ende wilt met Abraham zyn knecht de kle-
„ ne Kerck weder op bouwen. Daarom zo bidden

„ wy u allen door die barmhartigheit onzes Heer
 „ ren Jesu Christi; isser enige vermaninge in
 „ Christo, isser eenige troost der liefden, isser
 „ eenige gemeenschap des Geestes, isser eenige hart-
 „ licke liefde ende barmhartigheit? zo vervult doch
 „ onze bede. plilip. 2. terwyle dan dat gy ons ver-
 „ laet, zo worden wy bespottet van Mennoos
 „ volck, ende lasteren ons, om dat gy ons alzo ver-
 „ laet, ende maken onzer etlicke flauw onder onze
 „ broeders, ende werpen ons voor, dat Christus
 „ spreekt: gaat in alle de wereldt, ende predikt dat
 „ Evangelium allen volcken. Nu geven wy u te
 „ bedencken in uwer conscientie, oft recht is, dat
 „ u roepinge daer alleen is; ende nu wy lieve broe-
 „ ders hyer geene leraars hebben, zo gaet Mennoos
 „ volck met hare dingen dapperlick voort, ende
 „ winnen al fulcken volck, dattet by den meesten
 „ is; wanttet alle wege zoo is, dat schaepen, die
 „ geenen herder en hebben, dickmaels verstroot
 „ ende verdwaelt gaan. Daarom is nu deze pro-
 „ feticie tot u gekomen, het welck aldus spreekt: ende
 „ du menschen kint, ik hebbe u tot enen wachter
 „ gezet over dat huis Jfraels, als gy wat uit mynen
 „ monde hoorde, dat gyt haar van mynen wegen
 „ waarfchouwen fout; als ick nu tot den godlozen
 „ zegge: gy godloze moet den doot sterven, en
 „ gy zegt hem zulks niet, op dat hem de godloze
 „ hoede van zynen godlozen wezen, zo zal effen
 „ wal de godloze om zynen godlozen wezens wille
 „ sterven; maer zyn bloet wil ick van dyner hant
 „ ciffchen; maar indien gy den godlozen van zyne
 „ wegen waarfchouwet, op dat hy hem daarvan
 „ bekere, ende dat hy hem niet en wil van zynen
 „ wezen bekeren, zo zal hy om zynder zonden
 „ wille sterven, ende gy hebt uwe ziele verlost
 „ Ezechiel 33. Hyerom bidden ende begeren
 „ wy hartgrondelick lieve broeders, laat u doch
 be-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 39

„ bewegen om des Heeren wille, ende hebt doch
 „ enen hartelicken medelyden met ons, ende be-
 „ zorget ons doch met eenen *Getrouwen huysbouder*
 „ *Godes*, die ons dat woordt Godes voordrage en
 „ bezorge. Nu bidden wy u lieve broeders, dat
 „ gy doch ons schryven int beste wilt afnemen.
 „ Hyermet zyt den Heere bevolen ende zyn heylige
 „ woort. Groetet doch allen onzen broeders ende
 „ Zusters in den Heere veel. Geschreven wter
 „ Gemeente te *Dockum* den *8sten Aprilis 1562*.

Verder delenwe den lezer mede *twe brieven*,
 welke uit *Antwerpen* aan den *Kerkenraadt te Emden*
 geschreven zyn, in de jaren 1573 en 1576.

§. 3.
 Brieven
 uit Ant-
 werpen
 geschre-
 ven in
 de jaren
 1573.
 1576.

„ De Ouderlingen ende Diakenen der Kercken
 „ Christi t Antwerpen onder tkruys wenschen
 „ onzen lieven broederen ende trauwen mede-ar-
 „ beyderen den Dienaeren, Ouderlingen, Diakenen,
 „ ende den anderen Kercken-regeerderen, namelijk
 „ der Kercken, die daar is in Christo Jesu tot *Em-*
 „ *den*, Genade ende Vrede van Gode den Vader,
 „ ende van onzen Heere Jesu Christo. Alderlieffte
 „ broeders in den Heere.

„ Wanneer u dezen brief getoont zal worden,
 „ zo weet dat wy veroorzaakt zyn aen u te schry-
 „ ven, en eenen zonderlingen bode te seynden,
 „ ten einde dat gy ons voorhiet van eenen trauwen,
 „ geleerden ende ervarenen Dienaar des Godlicken
 „ woorts, nae dat gy wetet, dat de gelegenheit
 „ onzer Kercken vereifcht: want onze Dienaars,
 „ die wy nu anderhalf jaar gehat hebben, ofte wey-
 „ nig tyts meer, en kunnen wy nu niet meer ge-
 „ bruuycken; dewyle den eenen, genaamt *Johannes*
 „ *Woudames*, door zynen ouderdom te zeere bekent
 „ geworden zynde, nu in *Februario* leest leden nae

„ Engelandt vertrokken is, ende den anderen,
 „ met name *Adriaan de Bleicker*, wiens name nu
 „ cortcs door zeker getuigenis brief, by hem ge-
 „ schreven, in handen der Overheyt gekomen, ende
 „ wiens perzoon door ander middelen, wat meer
 „ dan het nut is, onder den volcke bekend gewor-
 „ den is, nu ook zyn afscheyt van ons ontfangen
 „ heeft, den welcken wy eensdeels tzyen ver-
 „ zoecke, andersdeels om der voorzeide bekendheyt
 „ wille van ons vertrecken laten, te meer om dat
 „ zeker Kercken onzer *Brabantfcher Classe* aan ons
 „ verzocht hebben, wy zoudenze van eenen Dic-
 „ naar voorzien, ende hy *Adriaan* veerdig ende
 „ bereidt is, zynen dienst onder de voorzeide classe
 „ te laten gebruycken, zo verre hy komt, daer het
 „ hen van beide zyden ghelegen zy. Dus is ons
 „ vriendelick begeren ende ernstig verzoeck aen
 „ u lieve broeders, dat gy ons dit niet afflaen en
 „ wilt; maer met aller neerftigheid ons daarin be-
 „ hulpig wezen. Den oogft is hier tamelicken
 „ groot, vele zynder, die nae Godts woordt ver-
 „ langen, den welcken tzelve te onttrecken onbil-
 „ lick ware. Op dat men dan niet langer en klac-
 „ ge, de kinders hebben broot geeischt, ende daar
 „ en is niemant, die het hen breke; zo doet hyriñ
 „ u vermogen, op dat het rycke onzes Konincks
 „ meer en meer mag uitgebreidet, en trycke des
 „ Satans verwoeftet worden, om welcks wille wy
 „ oock ractzaem ende nodig bevonden hebben dezen
 „ onzen broeder ende mede ouderlinck *Peter de Pef-
 „ ter* tot u te zenden, die u dit zelve oock monde-
 „ linge verklaren zal; biddende gy wilt hem geern
 „ hierin gehoor geven, ende niet ledig laten we-
 „ derkeren, ende gy zult hierin weldoen, ende
 „ Christo eenen aengenamen dienst.

„ Voorder broeders moeten wy u adverteren
 „ aengaende onzen *zegel*, dewyle zy door deze
 be-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 41

„ beroerte in veler menschen, ende onlangs door
„ bovengemelden getuygenis brief in der Overheyt
„ handen gekomen is, dat wy den zelve genoot-
„ zaakt zyn gansch te veranderen, welcx character
„ wy hierby gedrukt hebben tuwer verzekeringe:
„ biddende, gy wilt daarop acht nemen, en niemant
„ als van onzentwegen aennemen, die met den ou-
„ den zegel gemerckt zy. Hiermede u alle te zamen
„ den Almogenden Heere, ende den woorde zyner
„ genaede bevelende. Dezen 26 Aprilis 1573.

„ By ons uwe dienstwillige broeders, Ouder-
„ lingen ende Diakenen der Kercken onder
„ tkruys.

*Adriaen de Bleicker by laste
der Consistorie.*

Jaques Ompeter Ouderling.

Jacus Gast Ouderling.

Christoffel Grenier Diaken

Het zegel, waarvan in dezen brief gewag ge-
maakt wordt, verbeeldt ene *lelie* staande in 't mid-
den van de *doornen*, en heeft dit *omschrift*: *gelyk een
lelie onder de doornen cant. 2.* Met dit zegel is de vol-
gende brief verzegelt, en zyn ook twe voorhan-
dene *Kerkelyke getuigenissen* verzegelt, gegeven van
den *Kerkenraadt te Antwerpen* aan *Jaques Huet* en
zyne huisvrouw *Elizabeth Jacobs*, mitsgaders aan
Gillis Huyge en *Johanna* zyne huisvrouw, in 't jaar
1585 den 11 en den 12 *Augustus*. Het laatste getui-
genis, gegeven aan eenen *Ouderling* der *Antwerper
Gemeinte*, die naar *Emden* vertrokken is, hebben
de volgende *Predikanten* ondertekent. *Andrees de
Meeſter*, *Libertus Fraxinus*, *Philippus Lansbergius*,
Affnerus van Reghenmortel, *Johannes Becus*, *Ysbran-
dus Trabinus Frizius*, *Casparus Heydanus*, *Thomas*

ken mogen; overmits het ons bezwaarlyk is ter oorzaak van de beroerten het gelt daarheen te schikken.

S. 4.
Brief uit
Enkhui-
zen ge-
schreven
in 't jaar
1576.

Die van *Enkhuizen* schreven in 't jaar 1576 den
volgenden brief aan den *Kerkenraadt te Emden*.

*Genade ende Vrede van Godt door Iesum
Christum Amen.*

„ Beminde broeders ende trouwe medehelpers
 „ in den dienst des Evangeliums; alzo de recht-
 „ veerdige Godt deze landen in steden en dorpen
 „ gestraft heeft met geleerde ende getrouwe dienaer-
 „ ren, den welcken hy door den tydelicken doot
 „ weggenomen heeft tot grote droeffnisse ende
 „ schade zyns Gemeentes; zo ist, dat wy onze toe-
 „ vlucht tot U, lieve broeders, hebben moeten
 „ nemen, onze noot u klagende, verwagende
 „ hulpe van U, door welke het gebreck onzer
 „ Kercken mochte vervult worden. Want de Hee-
 „ re heeft de geleerste ende getrouste dienaeren
 „ weggenomen, alzo datter weynich zyn overge-
 „ bleven, die de zuivere lecre des Evangeliums
 „ met kracht können voorstaan, en in deze landen
 „ zyn geen perzonen te bekomen, die de ledige
 „ Kercken met stichtinge mogen vervullen.
 „ Waarom wy U. lieve broeders onze noodt kla-
 „ gen, biddende, gy wilt u over die verlatenheit
 „ van veel onzer Kercken met medelyden bewegen
 „ laeten; dewyl onze Kercken alzo wel aan dat
 „ lichaem Christi behoren, als die daar by u zyn,
 „ ende arbeiden, dat zommige geschikte dienaars
 „ uit Oostfriesland, zo veel dat op een christelicke
 „ wyze zonder argernisse kan geschieden, tot ons
 „ in deze landen mochten gezonden worden; als
 „ naemlick *Hillebrandus te Campen, Wyardus*, en
 „ zo daar meer andere zyn. Want wy behoeven
 „ hier veel. Zy mogen wel vrymoedig opbreec-
 „ ken,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 45

„ ken, verzekert zynde, dat zy wel bequaeme en
 „ cerlicke plaetzen ende onderhoudinge zullen kry-
 „ gen. Ende nademael wy van *Enckhuizen Theo-*
 „ *doricum Simonis* dienaar tot *Uttum* tot onzen
 „ dienaar ende medehulper, door de stemmen van
 „ de gansche Gemeente ende door bewilligen
 „ van onzen Eerb. Heren de *Burgemeesters*, zeer
 „ eendrachtelick beroepen hebben, zo bidden wy
 „ u, dat gy ons wilt behulpig zyn, ende by den
 „ zelven *Theodoricum* aenhouden, om hem te per-
 „ fuaderen, dat hy in zulcken heyligen ende recht-
 „ veerdigen beroepinge wil verwilligen. Ende off
 „ hy in zulcken beroepinge niet konde bewilligen,
 „ of niet los worden van zyn Gemeente, zo bidden
 „ wy altyt lieve broeders, dat gy voor ons wilt
 „ arbeiden, dat die voornoemde perzonen en meer
 „ mochten gezonden worden, al waart oock tot
 „ zes off acht dienaars toe, want zy zullen alle wel
 „ plaetze krygen, zo zy stichtelick zyn: op dat wy
 „ den zelven horende, haer gaven mogen proeven,
 „ ende in onzen toekomende *Synodo*, twelck den *zwe-*
 „ *den Aprilis* gehouden zal worden, ordineren mo-
 „ gen nae gelegentheit der gaven, waer dat een
 „ yder stichtelick zal mogen staen. Deze zaecke
 „ begeren wy lieve broeders, dat gy u wilt ter
 „ harten nemen, ende zorgen bezonderling voor
 „ onze Kercke tot *Enckhuizen*, ende arbeiden, dat
 „ de zelve met een dienaar verzien mag worden,
 „ gelyk als wy dat op u vertrouwen, Godt geve
 „ u en ons door den H. Geest om Jesu Christi wil-
 „ le getrouw te zyn, in den dienst des H. Evan-
 „ geliums, en wil daer trouwe dienaers uittoten,
 „ op dat het rycke onzes Heeren Jesu Christi alle
 „ wegen mochte vermeert worden tot zyn lof en
 „ cere, en tot onze saligheit. Gegeven uit *Enck-*
 „ *huizen* den 10 *Februarius* 1576. Van wegen
 „ ende

„ ende in name onzer gehele Gemeente ende onze
 „ Eerbare Overheit.

ANDRIES DIRCKS

dienaar des Woordts tot Enck-
 huizen.

ANTHOENYS CLAESSEN

dienaar des H. Evangeliums
 tot Enckhuizen.

De Predikant *Andries Dircks*; die dezen brief ge-
 schreven heeft, was een wakker en yverig *Prediker*
 van het Evangelie; hy raakte in 't jaar 1561. te
Hoorn in hechtenisse; doch zommige burgers van
Enckhuizen begaven zich derwaardts, en verlostten
 hem behendiglyk. Zie *G. Brandt Hist. der Re-*
form. p. 251. en 334. Zyn amptgenoot *Anthoniss*
Claassen of *Nicolaus* telt *Brandt* mede op onder de
 Leraren, die in 't jaar 1545 het Evangelie met
 groot gevaar in Nederlandt predikten. *l. c. p. 149.*
 Voorts blykt uit ons *protokol*, dat *Theodoricus Simo-*
nis Predikant te *Uttum* den 7 *Meert* 1576 voor den
Emder Kerkenraadt verscheen, en den zelve om
 raadt vraagde, wat hem nopens de beroeping naar
Enckhuizen te doen stont; krygende tot antwoordt:
dat hy zelf best wiste, wat hem te doen stont, en of hy
te Enckhuizen met stichtinge den dienst konde waarne-
men; wilde hy henen gaan, zulx moeste geschieden met
toestemminge van den Graaf en van zyne Gemeente,
en ook niet eerder, als na dat zyne plaatze met enen an-
deren Leraar voorzien zoude zyn.

§. 5. Hoe het te *Gent* toestont in 't jaar 1578, verhaalt
 Brief uit *Brands* in zyne *Hist. der Reform. p. 608.* En het
 Gent ge- zal nog nader kunnen blyken uit den volgenden
 schreven brief, in 't zelve jaaraan den *Emder Kerkenraadt* van
 in 't jaar daar gezonden, luidende aldus.
 1578.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 47

Eerwuerde, Discrete, Lieve ende Beminde.

„ U. L. is bewuft, hoe dat Godt Almachtig
„ onze Stadt ende alle de Steden in onzen quartiere
„ gelegen begenadiget heeft met de predikatie zyns
„ H. Woorts, ende dat over al de Inzetenen ge-
„ negen zyn totten gehoire van dien. Ende want
„ in de zelve Steden ende zonderlinge in de onze
„ noch vele Predikanten behoeven, omme den zel-
„ ven Inzetenen ende toehorenen te spyzen, die als
„ fchapen zonder herder dwalen; biddenwy zeer
„ oodmoedelick ende door de liefde Godes, dat U.
„ L. Gelieve ons in dezen uiterften noot taffisteren,
„ ende behulpich te zyn, van vier Godzalige,
„ getrouwe ende hervarene Minnistren ende Lera-
„ ren, als namelick van *Dominum Menzonem, Pe-*
„ *treum, Poliandrum* ende *Matthiam de Kethelaero*,
„ die ene ofte anderé, diet U. L. gelieven zal,
„ te zenden, om eenen zekeren tyt, t u lieder ende
„ thaerlieder beste gelegentheynt, te mogen dienen
„ ende ons byftaan. Wy zullenze zulck een cer-
„ lick tractement gheven; elck naer zyn gesteltheynt,
„ dat een yegelick zyn volle contentement hebben
„ zal. Ende by alzo verre als U. L. ons in dezen ur-
„ genten noidt niet by enftaet, is grotelicks te vre-
„ zen; dat den yver van den Gemeenen Inzetenen
„ niet alleen vergaen zal, maer oock ofte wederom-
„ me keeren totten Pausdom, ofte vallen in erge-
„ re ofte meerdere dwalingen, die onze Kercke
„ naderhant een groote zwařigheynt ende afbreucke
„ geven konden. Daeromme bidden wy U. L. ander-
„ mael, gy wilt ons met den eerften behulpich zyn,
„ ende op dat U. L. hetzelve te beter ende metter ag-
„ gregatie van zyne *Ghenade* ende der Overicheynt van
„ Embden doen moget, hebben wy te dien fyne
ann

„ ann *H. Lieden* gefchreven, daer af wy U. L. de
 „ copie zenden. Ende want de voornoemde Mi-
 „ niftren reysgeldt ende gezelfchap behoeven, zul-
 „ len henlieden addressieren an *Gheraert de Pruet*
 „ ofte *Pieter van Hoorenbeke*, die wy te dien eynde
 „ verfchreven hebben dat verlene Godt, die
 „ U. L.

„ Eerwaerde, Difcrete, Lieve ende Beminde,
 „ naer dat wy ons hertgrondelick U. L. goede gra-
 „ cie gerecommandeert hebben, spaere in gezond-
 „ heyt. Uit *Ghendt* dezen *XV. September 1578*.

Schepenen. Raedt beyde de
*Dekenen metgaders de Edele ende No-
 table der Stede van Ghendt U. Lieder
 goede vrienden in dienste bereyt.*

*By Ordonnantie van myne Voornoemde
 Heeren.*

F. CAMPENA.

§. 6. De Gereformeerden te *Utrecht* schreven in 't jaar
 Brief uit 1578 den volgenden brief aan den *Emder Ker-
 Utrecht kenraadt*.
 gefchre-
 ven in 't
 jaar 1578,
 en te „ Genade ende Vrede in Christo Jesu onzen Heere
 Emden „ ende Salichmaker. Amen.
 den 8 „ Eerbare, Welgeleerde, Deugdzaeme, Goedt-
 Decem- „ gonstige, Lieve, Christelycke Broederen.
 ber des „
 zelve „
 jaars „ Wy kunnen uit groter vreugden U. L. Chri-
 ontfan- „ ftycke meeninghe niet bergen; hoe dat Godt
 gen. „ almachtig hier by ons in deze grote Stadt van Ut-
 „ recht wonderbaerlick door zyn goddelycke
 woordt

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 49

„ woordt de deure opengedaan, en de alhier ver-
 „ strooyde Kercke ende Gemeente zynder gelovi-
 „ gen wederomme verzaemelt ende by een verga-
 „ dert heeft; also dat de yver en anwas der Kercke
 „ Godes begint, Godt hebbe lof, van dag tot dag
 „ groter ende meerder te worden, om dat wy
 „ daaromme, Godtvruchtige, Vrome, Geleerde
 „ en Getrouwe Dienaars hier in dezen Wynberg
 „ des Heeren zeer van doen hebben; zo ist, dat
 „ wy U. L. broederlycke veel gunstigheid niet
 „ kunnen uit christelycke liefde verbergen, hoe
 „ wy onzen Lieven Broeder *Nicolaum Sopingium*,
 „ by U. L. in Oostfrieslandt de Kercke Godts te
 „ *Grietzyl* een tytanck bedient hebbende, en aan
 „ ons van etlycke getrouwe broederen gerecom-
 „ mendeert, voor onzen broeder, Dienaar ende
 „ Leraar des Goddelycken woordtsalhier by ons in
 „ de Gereformeerde christlycke Kercke beroepen,
 „ ende eendrachtig aangenomen hebben, ende be-
 „ dancken hem zynder vromeende vrundtlycke con-
 „ verzatie ende ommegancks halven; pryzen oock
 „ zyne neerstigheid ende dapperheynt in de bedienin-
 „ ge der Kercken Godts; wy dancken Godt al-
 „ machtig zyner gaven halven, daer de voorge-
 „ noemde broeder mede van Godt begaafd is, gelyk
 „ oock de broeders tot *Leenwaarden* ons dezen
 „ lieven broeder hertelyck gerecommendeert, ende
 „ hem ons met grote zwaricheyt ende droefenisse
 „ overgeschikt hebben. Is dan, Eerbare, Deugd-
 „ zame, Lieve, Christelycke Broederen, ons
 „ vrundelyck en ootmoedig bidden ende begeren,
 „ dat, dewyle onzen voorgenoemden broeder noch
 „ niet van de Kercke tot *Grietzyl* ontslagen is, ende
 „ noch, als wy verstaen, onder dat verlos van drie
 „ maanden staet, hem van den *Welgeborenen ende*
 „ *Genadigen Heer ende Grave van Oostvrieslandt*
 „ vergundt, U. L. willen daeromme de zacke met
 II. DEEL. D de

„ de bedieningē der Kercke tot *Grietzyl* een wey-
 „ nich ophouden, en door andere broederen van
 „ de naastwonende zo lange van onzen broeder
 „ *Nicolai* wegen de Kercke tot *Greetzyl* te laten
 „ bedienen, ter tyt toe van 2 ofte 3 weeken, zo wil-
 „ len wy onze gansche volmacht van wegen der
 „ *Magistraet* ende onzes ganschen *Consistorie* aan
 „ U. L. ende aan de *Welgeborene Grave* ende *Heere*
 „ tot *Oostvrieslandt* ende aen de gansche Gemeente
 „ tot *Greetzyl* afveerdigen, daar met wy onzen
 „ broeder alsdan mochten van de Gemeente te
 „ *Greetzyl* gansch vry ende los maeken. Onze
 „ voorgenoemde broeder zoude eerst daegs al by
 „ U. L. geweest hebben; dan het is onmogelyck,
 „ dat wy hem missen konnen: want wy hebben
 „ noch ter tydt anders geenē beroepenen Dienaer
 „ by ons, als hem alleene, ende hier is veel volcks,
 „ ende groten yver ende toeloop, die andere be-
 „ roepene Dienaren konnen wy, noch zeer geringe,
 „ niet bekomen. Bidden daaromme ootmoede-
 „ delick om die barmhertigheyt Christi, gelyck
 „ wy schuldig zyn den eenen den anderen behul-
 „ pig te zyn, zonderling in zaeken den Heere en
 „ de opbouwinge der Kercke Godes aengaende,
 „ U. L. willen hen hier in tegens ons broederlyck
 „ ende goetwilliglyck declareren ende bewyzen;
 „ des verschuldigen wy tot allen tyden geerne met
 „ bevelinge tot Godt almachtig, die U. L. ende
 „ ons altyt door zynen Heyligen Geest wil be-
 „ waren, leyden ende regeren. Amen. *Uyt Ut-*
 „ *recht* wy

Die uwer L. zeer dienstwillige
 ende geliefde broederen, Ou-
 derlingen ende Diakenen der
 nieuwgeboude Kercke van
Utrecht.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 31

*Jelis Spaens, Jan Janzoon,
Abraham van Leeff, Harman Claes
van der Meer.*

Voorts verhaalt *Brandt l. c. p. 621*, hoe dat de *Confistorie te Utrecht* in dezen tydt veel te doen hadde met *Hubert Dnifhuis Pastoor van Sint Jacobs Kerk te Utrecht*, en over den zelve klaagde aan verscheiden Kerken, als mede aan die van *Emden*, waarop *Menso Alting Predikant te Emden* het volgende aan haar schreef: „ datze zulk enen wolf in de
„ schaapskooy niet moesten dulden, schoon hy zich uit-
„ gaf voor enen herder. Nochtans radende eerst in
„ bezonder met hem te handelen, en zo hy dat wel-
„ gerde, gelyk de godloosheit stont en onbeschaamt is,
„ en niet aflat de Kerke te ontroeren; zo moeste men
„ de Overheit om hulpe aanzoeken, op datze dien hondt
„ met hare authoriteit mogt bedwingen. De schapen
„ moeste men Christus bevel, van des vreemdelings
„ stemme niet te horen, inplanten, en dus niet vorde-
„ rende, moestenze den Prins van Oranje aanzoeken,
„ om de Kerke te hulpe te komen.

In de jaren 1578 en 1579 schreven de Gereformeerde te *Leeuwaarden* de twe volgende brieven aan den *Emder Kerkenraad*.

*Godes Almogenden Vaders Genade in onzen Heylant
Jesu Christo mit vreugde des H. Geestes moet
U. L. ende ons allen verstercken Amen.*

Seer waarde Lieve Broeders in den Heere.

„ De noodt der Kercken alhier heeft ons gedron-
„ gen, aan U. L. te schryven, ende broederlicken
„ te verzoeken troost, hulpe ende bystandt in den
„ wyngaart des Heeren, alwaar den Oogst groot

§. 7.
Brieven
uit Leeu-
waarden
geschre-
ven in de
jaren
1578 en
1579.

„ ende de arbejders leyder! zeer weynich zyn.
 „ Onzen lieven ende waerden Vader ende broeder
 „ in den Heere *Nicolaus Grietziannus* heeft gesteren
 „ de beroepinge ontfangen van *Utrecht*, dien hy
 „ over langen tyt all toezage gedaen heeft, derhal-
 „ ven hy benodicht wort, binnen acht dagen van
 „ hier te vertrecken, om den hongerigen aldaar te
 „ spyzigen; zo dat wy derhalven zeer berooft wor-
 „ den, ende de goede aanwassende melcksuigende
 „ schaepkens in heuren voortganck wel mogten
 „ belet worden, aangezien onzen weerden Vader
 „ *Jellius* alleene niet en vermag zo vele ende dick-
 „ wyls te bedienen, als de noot ende ordeninge
 „ wel vordert: ende onzen waarden Vader in den
 „ Heere *Wicherus Millefius* ons in zyn brief van
 „ den 16 *September* verleden nae dezen winter be-
 „ looft heeft voor alle andere landen te dienen,
 „ zo mede onzen lieven Vader *Feito* mondelinge int
 „ afscheiden belooft heeft. Is derhalven ons broe-
 „ derlicke begeren an U. L. dat U. believe om de
 „ Kercke Christi willen, ende om de vianden, die
 „ doch nu int wycken zyn, te beter te resisteren,
 „ met de voornoemde onze lieve Vaders zoo veele
 „ te wege te brengen, dat wy nu binnen acht da-
 „ gen een van hen beyden alhier mochten erlan-
 „ gen een wyl tyts, ofte zoo zulx niet en konde
 „ wezen, dat U. L. deze Kercke zo veel dienst
 „ wildet doen, dat wy yemant anders, het zy van
 „ U. L. of van anderen mochten bekomen, om
 „ ons een kleynetyt alhier te kunnen visiteeren, ver-
 „ hopende, ende ons gansch betrouwende, dat U. L.
 „ de swacke ende zuygende schaepkens Christi
 „ zulx niet en zult weygeren, ende daerinne zulcke
 „ neerftigheyt aenwenden, als de grote noot zulx
 „ nu vorderende is; ja al waert niet om onzer of
 „ om der hongerigen willen, zo zalt doch moeten
 „ weezen om der vianden des Cruices Christi wille,
 die

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 53

„ die haer tot groter droefenisse van alle godzaligen,
 „ in onze beroepinge zouden verblyden. Dus lie-
 „ ve Vaders ende Broeders! ist ooyt tyt geweest,
 „ zo ist nu tyt, om hulpe ende bystant te doen.
 „ Jellius heeft mede an *Wischerum* ende *Festonem* int
 „ particulier geschreven; wy vertrouwen ons,
 „ dat de Almogende eenen uit het midden van U.
 „ L. zal heer uit stoten naer den exempelen *Pauli*
 „ endeder Apostelen, die veelé visitatien gedaen heb-
 „ ben, daer zy geene ordinaris beroepingen had-
 „ den; zulx dat wy hier-op een goet Vaderlick
 „ andtwoordt verwachten, mit smeken ende bid-
 „ den, ons by den Heere te willen gedenken, dat
 „ doch de loop mach voleindigt, ende Zion de berg
 „ des Heeren beplantet worden, tot zyner eeren
 „ ende tot vreugde aller Godzaligen Amen. Ge-
 „ schreven te *Leeuwarden* den 27 *Octobris* 1578.

Wy uwer L. Dienstwillige
 broederen ende mede lidt-
 maten andt Rycke Chri-
 sti, Oldsten, Diaconen en-
 de Voorstanderen der gere-
 formeerde Kercke tot *Leeu-*
warden.

Gellius Hotzonus
Pieter Arensz.
Frans Janssen Backer.
T. Wyckell.
Hindrick Dircks

Jan Haysma
L. de Veen
Popko Rorda
Adam Harkema
Jan Arentsz.

„ Gratie ende Saligmaekende Genade onzes Hee-
 „ ren ende Heylandes Jezu Christi te voeren,

„ Seer Waarde ende geliefde broeders ende me-
 „ degenoten int bouwen van den Wyngaerde des
 „ Heeren.

„ De noot ende opbouwinge der Kercke alhier
 „ dringt ons, dat wy aen U. L. deezen verzoecken,
 „ ende mit christelicker vryheyt begeren; U. L.
 „ zo veele tot dienste van den Wyngaerde alhier
 „ wilden te wege brengen; dat onzen waarden lie-
 „ ven medebroeder *Wicherus Millezius*, aan den
 „ welcken by deezen int particulier mede ge-
 „ schreven wort, ons alhier eens mochte komen
 „ visiteren, nademaelandere heur beste vast gedaen,
 „ ende goetwilligheyt vertoont hebben, die wy
 „ derhalven grotelycken bedancken. Ende hoe-
 „ wel wy, indien de gelegentheyte des tyts zulx
 „ konde lyden, wel meerder neerstigheyt mochten
 „ anwenden; zo vernemen wy nochtans tot onze
 „ kleyne fonxkens weynig hulps ofte stoeckelen van
 „ buyten, waarinne wy ons dan hebben te dulden,
 „ ter tydt onzen Wyngaerdeniere zal believen,
 „ ons allen beter te doen arbeyden, op dat zyne
 „ Gaerde niet vetlaeten, maer geplant ende besnoeys
 „ mag worden na zynen hilligen wille; die U. L.
 „ ende ons allen mit den Geest der vrymoedigheyt
 „ tot stichtinge moet behertigen; daermede wy on-
 „ zer Kercken zaecken U. L. zorge ende gebeden
 „ oock bevelen. Amen. Geschreven te *Leeuw-
 „ den* den 20 Maay 1579.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 55

By U. L. dienftwillige Medearbeiders ende Lidmaten ant huys
des Heeren, Dienaars des woorts,
Ouderlingen ende Diaconen
der gereformeerde Kercke alhier.

*Jan Haysma. Popko Rorda. T. Wyckell.
Jan Arents A. Harkema. Pieter Arens
Frans Jansz. Gellius Hotzonus. Wilhel-
mus Alberti Steenwick.*

De Gereformeerde te *Brugge* schreven in 't jaar 1579 den volgenden brief aan den *Emder Kerckenraadt*. §. 8. Brief uit Brugge geschreven in 't jaar 1579.

„ Genade ende Vrede van God den Vader ende onzen eenigen Saligmaker Jesu Christo.

Eerzame, Discrete ende zeer weerde broeders.

„ Hoewel wy die niet zyn, die lichtalyck yemande met onzen verzoek bezwaeren; nochtans aenziende den stant onzes Vaderlands ende inzonderheit dezer onzer Stadt, zo zyn wy gedrongen, in dezen onzen noot ende gebreck, by U. L. hulpe ende bystant te zoeken. Ende dat wy, zeer weerde broeders in den Heere, U. L. niet lange op en houden, zo zullen U. L. weten, dat Godt nae zyne goedtheit ende ongemeten barmhertigheit door tmiddel van den Eerbaren ende wyzen Raedt de *Cananiten*, dat is, de vier *bedelordens* langer als tien maanden uit onze Stadt *Brugge* verdreven heeft, ende der zelve tempels ende Cloosters den *protestanten* gegeven. Boven dien heeft Godt den Magistraet het herte geroert ende beweecht, daarvoor wy hem van herten

20 loven ende dancken, dat myn heeren dezer Stadt
 21 het rycke van den Antichrist ende des Satans niet
 22 alleenlick begeren te vernien ende verstoren,
 23 maar het rycke Jesu Christi ende der vervallen
 24 hutte Davids van herten zoeken weder opjete
 25 bouwen ende te rechte te brengen; hebben des we-
 26 gen ons belastende bevolen, dat wy neerstich ende
 27 vlytich zouden wezen, om oprechte *Bezaleels* ende
 28 *Aholiaffen* te roepen ende te krygen, die verstan-
 29 delyck ende wyselyck aan deze hutte wisten te
 30 arbeiden ende timmeren, oock belovende, de
 31 zelve arbeiders eerlick ende rycklick tonderhou-
 32 den. Ende hoewel wy in dezer zaecke niet ver-
 33 zuimelick geweest hebben: want wy hebben niet
 34 alleen in dit landt, maer oock in Hollandt, ja
 35 oock in Engelandt, broeders uitgezonden, ende
 36 zulx niet zonder grote moeyte ende kosten, om
 37 Dienaers ende Predikanten te krygen; maer heb-
 38 ben, Godt betehrt, tot nochtweynich uitge-
 39 richt ende gevordert, alzo dat onze Kerck van
 40 de vreemde ende ontleende dienaers noch bedient
 41 ende verzorgt moet worden. Des wegen zyn
 42 wy door dezen groten noot ende gebreck der
 43 Predikanten gedwongen, U. L. oock te mole-
 44 steren, ende hulpe ende bystandt van de *Vriezen* te
 45 begeren. Ende zulx dies te meer, dat zommige
 46 broeders in U. L. Stadt wonende, ons aen U. L.
 47 te schryven geraeden hebben, ende oock goede
 48 hope ende troost gegeven, dat zulx van ons niet
 49 te vergeefs en zal gedaen worden. Bidden daar-
 50 om U. L. in den naeme onzes Saligmakers ende
 51 zynere arme en verlatene Kercke, dat gy den elen-
 52 digen noot dezer Gemeynthe ter harten nemen, en-
 53 de U. L. bevolen wilt zyn laeten, ende zo haest
 54 als mogelick is, twee bequame Dienaers des
 55 Godtlicken woorts, ofte ten minsten eenen, her-
 56 waart tot *Brugge* te zenden, om haere gaven eenen
 ofte

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 57

„ ofte twee reyssen te laeten horen; ende zo verre
 „ hen lieden deze Stadt, daar wy niet aan twyfalen,
 „ zal gevallen ende behagen, ende deze Gemeynthe
 „ haarlieden spraeke ende gaven, zoo willen wy
 „ vruntlick ende broederlick met hen handelen,
 „ datze onze dienaars mogen blyven, zo niet, zo
 „ beloven wy, als recht ende billick is, henlieden
 „ kostloos te houden, ende oock voor haere moey-
 „ te ende zwaere reize eenige dankbaerheit te be-
 „ wyzen. Wat *Brugge* voor een Stadt is, ende
 „ hoe vele tot vorderinge des Evangeliums aan haar
 „ is gelegen, is U. L. zonder twyfel bekent, en-
 „ de daarom onnodig te schryven. Dat willen
 „ wy U. L. alleenlick voor de waarheit ende ge-
 „ wis toezeggen, dat gy Godt eenen aangenaem
 „ dienst doen, ende zyner Gemeynthe grootslyx
 „ zult vorderen, zo verre U. L. vlyt ende neer-
 „ neerstigheyt zal doen, om onze christelicke bede-
 „ ende begeerte te volbrengen, ende zult oock ons
 „ ende alle inwoonders van dezen Stadt U. L. ver-
 „ binden; datze by dag ende nacht ende ten allen
 „ tyden, wanneert in onze macht zal zyn, U. L.
 „ ende die van *Emden* te dienen gehouden ende ge-
 „ bonden zyn zullen. DenAlmachtigen bevolen, die
 „ U. L. tot zyns naams eere ende stichtinge zyner
 „ Gemeynthe lange gezont wil spaeren *Anno 1579.*
 „ den 16 *Julii.*

U. L. dienaars ende medehelpers
 in den wercke des Heeren,
 Ouderlingen ende dienaars der
 gereformeerde Gemeynthe tot
Brugge in Vlaenderen.

Met dezen brief kan de lezer vergelyken *Brande*
l. c. p. 638.

De Graaf van Remmenberg Groningen voor de Sta- §. 9.
 D 5 ten Brievers

uit Groningen
geschreven in 't
jaar
1579.

ten verzekert hebbende, deedt hy aldaar den *Religions-vrede* van *Gent* afkondigen in 't jaar 1579, en wierden de *Walbrechts* en *Minrebroeders Kerken* den Gereformeerden ingeruimt. Zie *Brandt l. c. p. 638*. Hierop namen te Groningen den dienst waar *Wicherus Mellezius* en *Hermannus Wifferding*, als mede, naar 't getuigenis van den Heer *Isinck*, *Affuerus van Munster*. *vid. Isinck Hist: de Reform: in Urbe Groninga & Omlandia. p. 161*. Doch de gereformeerde aldaar waren zeer gezet op *Menso Alting*, om zynen dienst voor enen tydt te mogen genieten, dies zy den Edelen *Frederik Coenders* naar Emden zonden, ten einde hy by den Raadt om *Alting* mochte aanhouden, en die hunne begeerte aflaan- de, by den *Graaf* zelven. Dit te Emden veel beweginge veroorzakende onder de borgers, en daar by komende de gevaarlyke toestandt der Oostvriesche Kerke, 't zyn de eigen woorden van ons *Protokol*, in dien tydt, zondt de *Emder Kerkenraadt* twe Predikanten, *Ojerus* en *Zuidlareus* met twe Ouderlingen, aan gemelden *Coenders*, om hem zyn voornemen te doen staken. Niet te min echter bleven die van *Groningen* styf op hun stuk staan, en schreven zy daar over den volgenden wydtlopigyn Brief aan den Kerkenraadt te Emden.

*Erentvefte, Eerbare, tsampt oeck Wyze ende Voorzich-
tige Heren ende Broederen in Christo Iesu.*

„ Uwen brief van den 23 Julii hebben wy ont-
„ fangen, vlytichlick doorgelezen ende erwogen,
„ alle affecten, van yleisch ende bloet heervlieten-
„ de, bezyden stellende, ende de zaak in grondt
„ Godtlicker Schrift, tot groetmakinge zynes hil-
„ ligen names in thozende, alleenlicken voerge-
„ nomen. So ist, dat wy voer eerst den Leven
„ broe-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 59

„ broederen oerer fruntlycker toezage grotelyken
 „ bedancken, als; wan wy in der noot gereden,
 „ dat geene diener voorhanden weren, daardorch
 „ de Gemene alhyr verzehen werde, dat U. L.
 „ uns nicht werden verlaten, zunder ene van uwé
 „ deneren lever voer eenen tytanck lenen onaan-
 „ gezien der besweringe, wen wy uwer G. Heren
 „ ende Overicheit consent erlangeden &c. Sulc-
 „ kes mit gelyken unde meerderen, wen zich de
 „ tyt eets toedragen muchte, weder te verschulden,
 „ sinnen wy van harten meer dan bereit unde wil-
 „ lich. So voele nu oeverst de *petitio* van Domini
 „ *Mensonis* persone voer ene klene tyt belangen
 „ doet, konnen wy voer Godt und al de warrelt
 „ in der waarheit betugen, dat wy mit bozen ge-
 „ wete voer Godt in zyner Kercke gewandert sol-
 „ den hebben, wan wy de zolve in aller vlyt und
 „ ernst te doen nalatich ofte suimich weren geweest,
 „ in anzehung des gewisse gewins alhyr, ende der
 „ geringer schade aldaar, zo uns unze conscientie
 „ was overtugende, ende noch is. Dan also wy
 „ voer onze perzonen niet allene wal vredich sin-
 „ nen mit den gaven derer, de ons besheer gepre-
 „ dicht hebben, sunder oock voer den Heeren ons
 „ geringer, ende der zelve niet weerdich erken-
 „ nen, zo en solden wy oock de zaeck niet zo hef-
 „ tich ons te gemoethe genomen hebben, wan het
 „ getal der tochoreren mit den jegenwoordigen
 „ hadde circumscribeert ende besloten west; overft
 „ also ene utermate grote menigte noch voorhan-
 „ den is, om te brengen tot den rycke Christi, de-
 „ rer zwackheit ende gebreckelickheit niet min als
 „ ons zelve wy mit alle middelen geerne geholpen
 „ zagen, waertoedan de gelegentheit van *D. Men-*
 „ *sonis* perzoon meer dan cenige andere wy oock
 „ verstonden ende verstaen, denen solde, betuget
 „ ons onze geweten, dat uth zynes perzoons
 „ wei-

„ weigeringe ende uitblyvent vele van het gehoer
 „ afgekeret, ende alzo een groot gewin der Kerc-
 „ ken afgewendet zy. Dan zo wy alhyr ene ge-
 „ confirmeerde ende bestedichde gebouwede Ker-
 „ ke Godes hadden, alle dingen in guede order
 „ gebracht weren, daar men nu eerst een aan-
 „ vanck hefft, ende als dan an eenen zekeren per-
 „ zonen men zo hart anholden wilde, sol idt ve-
 „ licht der nieuwplicht mogen toegeschreven wor-
 „ den. Doch wan by der vruntſchap *D. Menſo-*
 „ *nis* een Bruloftt vorhanden weer, und zyn *L.*
 „ daarop geladen, sol unzeres vermoedens den broe-
 „ deren zyner eenen kleinen tyt te ontberen niet
 „ befweerlick vallen, sol oock niet redelick er-
 „ achtet kunnen worden, der vruntſchap ſulckes
 „ te weigeren; oock den laderen de ladinge niet
 „ ter ondanck ofte nieuwplicht afgenomen mogen
 „ worden. Averst nu de Heere Christus Jezus zo
 „ een heerlyke veelgewunſchede bruloft mit zyn
 „ dorſtige ende veel gequelledede leve brudt ange-
 „ heven heft, des zich de Engelen in den hem-
 „ mel hooglick ervrouwen, daer alle zyne getru-
 „ we deneren, de in de neechte gezeten ſinnen,
 „ ende daar toe komen konnen, om ter maeltyt
 „ te dienen, behoorden, de ene voer den ander
 „ zich te ſnellen. Dat nu oock der onnozele
 „ brudt de ſchult der nieuwplicht hebben ſolde,
 „ dat ze de deneren Gades ladet; ende dat uit alle
 „ hoecken und winckelen beſweringen heer voor
 „ gebracht worden, derer man in der tytlicker la-
 „ dinge niet eens ſolde hebben gedacht, off dat
 „ zo redelick zy, lieven broederen, willen wy
 „ *U. L.* te bedencken geven. Neen Leven broe-
 „ deren, wy en konnen de zake, volgende de
 „ Goddelicke Schrift, zo niet inzien ofte verſtaan,
 „ hopen oock niet, dat ene tyt komen werdt, dat
 „ wy zulckes zouden willen of durven doen.
 „ Laten

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 61

„ Laten danooh wël toe, dat de broederen hyr
„ in niet tegen haar geweten gewandert hebben,
„ dan menschlicker wyze verrucket zyn, gelyck
„ wy alle menschen finnen, oock de allerhillig-
„ ste. Ende zo vele de schult der onbedachtzaam-
„ heit belanget, dat wy onzen borgeren van *Men-*
„ *sonis* komite hopeninge gemaket hebben, eer
„ wy des gewisse weren, als U. L. Schryven,
„ de zelve eget men uns ummer te guede holden:
„ want wy onze hopeninge op de ongetwyfelde le-
„ re der leve, daarin ons de Heere Jezus Chri-
„ stus, zyne Apostelen, und alle martelaren voor-
„ gegaen hebben, gefundeert hebben gehad;
„ daar aan wy oock by haar geen misgreep zolden
„ gedaen hebben, als die stedes hare armen uit-
„ gestrekt hebben tot allen nootdruftigen, ende
„ zich tum denste des Allerhogesten in zyn lit-
„ maten gansch gehilliget ende opgeoffert. En-
„ de en zollen uwe borgeren oock geen redelic-
„ ke oorzake tegens *Mensonem* hebben, derhal-
„ ven zyne autoriteit te verkleenen, ende te ver-
„ ungunsten, zunder veel meer te vermeerderen,
„ ende op zyn wederkomst in den Heere by hem
„ te komen, ende volgende de voetstappen der
„ hilliger Gemene by der Apostelen tyden, wan-
„ neerze weder uit der arndte quemen, Godt im
„ hemwel hooglick roemen, loven ende dancken,
„ dat hem völl volckes toegewonnen were. Dat
„ men oock heeft willen gedencken, des voer
„ twalf Jaaren geschiet is, in zulcker meninge,
„ als of de *Spanjaart* weder meester zolde mogen
„ worden, ende dat men zulcker vreze halven
„ zo voorzichtiglick wilde handelen, dat de
„ voorzichtigheit een letzel zolde wezen des yve-
„ rigen vuurigen deenstes ende getrouwigheit, die
„ wy alle schuldig zyn aan de opbouwinge der
„ Kercke Godes te betonen, het zy dan dem
„ vleisch

„ vleisch off bloet, den tyrannen ofte duvelen leef
 „ oder leet; zo nu de hillige Godes zulcke ge-
 „ dachten hebben zollen, wat zal dan by den ge-
 „ menen man mogen geschieden? hyr valt twaren
 „ het warck Godes heel neder, en wat ergernisse wil
 „ dit zyn? wel heft nu geen redelicke oorzake te
 „ rugge te holden, wanneer de *hoge lichter* oock
 „ schuw dragen. *Wat isst dat U plaets bescharmt*
 „ heeft, dan dat Godt daar krefftig gewonet heeft in
 „ zynen deneren, de vrymoedich het warck des
 „ Heeren gedaen hebben, daer ze het enigzins heb-
 „ ben konnen te wege brengen; hadden ze overst, ende
 „ de Gemeente mit haar schuw gedragen, het zol hun
 „ niet beter als den ganschen Nederlanden gegaen
 „ hebben. Het is geen arm off boge des menschen
 „ geweest, de u gereddet heft, doe de Spanjaart daar
 „ gekomen was, (als U. L. zulvest weten ende gedene-
 „ ken), *sunder de hant des Heeren Zebaoth*. Hoe gy
 „ den nu yveriger ende vrymoediger denen, hoe
 „ gy gewisser ende vaster staen. Ende zo hyrin
 „ uwe G. Heren des landes uth vleeschlicken rade
 „ wat kleenmoediger zolden willen handelen, (als
 „ of Godt wil neen), zinnenze van U met den gee-
 „ stelicken sweerde te straffende, te troostende
 „ ende te starckende, ende niet met conniventie
 „ voort neder to treckende. Wy hebben ons
 „ overst niet voorgenomen met punctuele beant-
 „ woordinge alle die leve broederen angetogene
 „ reden ceniger mate contentieuslick te bejgenen,
 „ want dat schaft in de Kerke Godes geen vrucht,
 „ als ons der Kerken historien genoeg vermelden,
 „ hebben oock wel gewilt, des rede geschrevenis,
 „ voorby te gaen, als het niet al te zeer tot een
 „ christlick antwoord nodich hadde geweest. Dan
 „ wy bidden de broederen gaer fruntlick, datze
 „ doch bedencken willen; waar hen de prediger
 „ van daan komen, ist niet ene pure gave Godes?

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 63

” is oock ener onder hen, de daar getogen ende
” geboren zy, dat men zich zyner als *proprii pecu-*
” *lis* moge vendiceren ende toegeven? ist niet dat
” land, daarmit wy als een land zyn, datze alle U.
” L. gefuppeditteert ende verftrecket heeft? Hoe
” zolde men dan zo onvoorzichtig wezen, ende
” niet gedencken, dat God den gegebenen rykdom
” veranderen kan in armoet ende benauwtheit, ende
” den armoet in rykdom, als oock doch vast zyn
” wyze is, om te doen. Hoe zolde men oock zo
” onguedlick wezen, dat men enen van het zyne
” niet zolde willen voor een kleine tyt wat mede-
” delen of lenen. So doch Gods gaven zulcker
” natuur zyn, dat hoe menze ryckelicker anlegt tot
” dienst zyner hoge Majesteit ende des negefte, hoe
” Godze ryckelicker zegent ende uitbreidet; holdet
” men averst hart aan ze, als enen schatte, die men
” hinder zich by zyde zettet, ende met dien, die maar
” een pont ontfangen hadde, begravet, God kan
” oock haast weder hart holden over zyne uitdelin-
” ge ende barmhartigheit, ende ons ledig maken.
” Wan nu Godt de Heere itzyger tyt *D.Olevianum*
” ons al toegevoegt hadde, als wy verhopen, dat
” geschieden werdt, ende U. L. zyne tegenwoor-
” digheit tot verrichtinge eener zware zake, die
” U. L. mochte toevallen, zeer nuttig eracheden,
” of oock der Prediger bycnkomt in de Neder-
” landen raatzaam bevonden worde, zouden wy
” dan U. L. ofte oock onzen gemenen Vaterlande
” voor een kleine tyt hem mogen ofte willen ont-
” zeggen? behoede ons God! Lieve broederen la-
” tet ons de ene des anderen annemen, als wezende
” litmaten Jesu Chritti, gelyck ons de Heere
” Jesus angenommen heeft. Niemant zal ten jong-
” sten dage reden geven, dat he in 't huys Godes te
” zeer geyvert ende gedient heeft, sunder zal voer
” den Engelen Godes deste meerder onvergancke-
” „ licke

„ licke eere ende beloning erlangen. Deelen doch
 „ de rovers haren roof haren mitgezellen uit, hoe
 „ zullen dan de kinderen Godes de pure gaven ende
 „ geschencken Godes niet mededelen aan hare broe-
 „ deren, daerze bevel van hebben, haar niet wei-
 „ niger te leven als haar solveft, ende God boven
 „ alledinck, tot wiens eere dit alles gevordert wort,
 „ ende gedyen zal. Belangende de vorderinge D.
 „ *Oleviani*; wanneer men D. *Mensonem* eenmaal
 „ tonzer begeerte derwaardts hadde laten reizen, als
 „ hy zynvruntfchap ten gevalle zo dikwyls heeft
 „ mogen reizen, als hem gelevede, itzunder hadden
 „ wy al antwoort weder bekomen, enen boden
 „ hebben wy daarop acht dagen liggende gehol-
 „ den, ons zynes komstes vertrouwende; om de
 „ vocation richtelick ende raetflagich in te leggen,
 „ nu staet de zake noch daer; maar aan onze goe-
 „ de wille na onzen vermogen heeft het niet ge-
 „ mangelt, doch alle de gelegenheit op het papyr
 „ te brengen, zoude hyr veel te lanck vallen.
 „ Averst lieve broederen latet noch geschieden, dat
 „ doch behoort hadde te geschieden, ende vervuld
 „ onzer aller harten met blydschap, die des te gro-
 „ ter wezen zal, hoe se groter aanstoot geleden
 „ heeft. Latet den Geest Christi, denwelcken
 „ wy hyr in soecken, het gansche werck regeren.
 „ Latet oock de Geest Christi alle *impedimenta*, af-
 „ snyden, gelyck Christus alle *impedimenta*, die
 „ hondert duzentmaal meerder ende zwaarder
 „ weren, om onze verlossinge te volbrengen, af-
 „ gesneden heeft, men zal ons in alles nabuerlick,
 „ fruntlick, dankbaarlick ende christlick weder-
 „ omme bevinden. Hyrmede der zegen ende barm-
 „ hartigheit Godes bevolen, mit verwachtinge
 „ niet enes toeverlatigen antwoordes, sunder des
 „ mans zelve, waartoe U. L. geene middelen
 „ ontbreken zullen, zo de wille der leefte daar zyn
 „ „ werdt.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 65

„ werdt. Wy werden den man op bestemder tyt
„ onweigerich weder overantwoorden. De Heere
„ bewaere uns allen in zyne wegen toe eewiger
„ saligheid. Amen. Datum Groningen den 28.
„ Julii A°. 1579.

U. E. L.

Wicherus Mellefins
Hermannus Wifferding.

Mitbroedere in den Heere
de van de reformeerde Re-
ligie. De ondergeschre-
vene van wegen alle de
anderen.

Derck Coenders.
Berent Coenders
Reint Alberda.
Frederick Coenders.
Mello Coenders.
Assuerus Munsterus
Johan Matysson Kruidjner.
Berent Smyt.
Arent Smyt.
Johan Bruyns.
Johan Wyllems.

Dit schryven der Groningers bragt zo veel te wege,
dat die van Emden hun verzoek inwilligden, en
daarvan naricht gaven; waarop die van Groningen
den volgenden brief by wege van dankzegginge
overzonden.

Eerbare, Erennveste, zamt oock Wyze ende
. Voorzichtighe Heren ende broederen in Christo Jesu.

„ Wy hebben U schryven van den 6 August
„ ontfangen, ende U. L. vruntlicke, broederlic-
II, DEEL. E K

„ ke ende Christlicke bewilliging van D. *Mens-*
 „ *nis* komfte met groter vreugde verstaen, ende
 „ doen U. L. broederen een gaar fruntlicke danck-
 „ zegginge mit gewisler onthetinge ende belofte in
 „ gelycken ende meertieren tzelve wederom te ver-
 „ schulden, unde mit leefde unde fruntschap
 „ tot de Kerke te Emden als litmaten eenes geeste-
 „ licken lives in aller eenigheit te verblyven, ook
 „ dagelyks wassen ende toenemen. Is doch God
 „ onzer God niet een God der scheuringe, twe-
 „ spalt ende onvrede, zonder een God aller leve,
 „ enigheit, ende trouwhartige dienstbaarheid;
 „ weshalven wy uwe welvaert, geluck, heil
 „ ende voorspoet niet anders als de onze erachten,
 „ oock de uwe niet minder hartgrundelick als de
 „ onze geerne solden helpen bevorderen, gelyk
 „ wy tzelve ons oock tot U. L. te verzeen, deze
 „ jegenwoordige bewilliging und de ware Chri-
 „ stelicke Religie ons doen verzekeren. Wy heb-
 „ ben averst met allen onzen vorigen dryvent, niet
 „ eenes tydelickes of vergankelickes gelts, goets,
 „ lust of vreugde, zonder het allerhogeste, als
 „ getrouwe dieneren, des Eeuwigen, Almachtigen
 „ Godes eere, ende dezer zyne jonge tedere
 „ Gemeintens beste onnalatig gezocht, aan de
 „ welcke nu een goede *stichtige weke* in anvang
 „ zo veel goedes verrichten kan, als sus anders
 „ *vele maanden.* Ende alzo de leefte driftig is,
 „ ende niet moede wort, zonder waer ze een aan-
 „ stoot lydet, hoe ze heftiger ontbrandt, ende
 „ doch alle middelen tot haren einde tendeert; zo
 „ en hebben wy in allen dingen, des uns in dezer
 „ vieriger hartgruntlicker wille tom dienste Godes
 „ ende zynere Gemeente to wederwille voorge-
 „ worpen is worden, niets krachtigs konnen zien,
 „ schoon andere onpartydige zulcks solden hebben
 „ konnen doen, des wy iat midden willen laten
 „ staan,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 67

„ftaan, alzo onze gemoeder gansch wyt van alle
 „*contentie*, en wy niet anders begerich zyn, dan
 „met zachtmoedige denkbare fruntlickheit de ene
 „den anderen te ondergaan, ende op te heven.
 „Oeck bedancken wy den broederen belangen-
 „de het consent van D. *Ojero*, om te holden een
 „weke twe of dre, ende der verder gunstige ver-
 „hetinge, die wy mit blyder harten verftonden,
 „wenshende, dat God de Heer U. L. daar voor
 „enen gewiffen fchat ende overvloeyende volheit
 „der getrouwen ende gefchikten deneren Godes
 „steets wil verlenen. Des niette min hebben wy
 „oock itzunder voorhanden ene warvinge an enen
 „gefchikten yverigen prediger, hopen den zelvi-
 „gen in stevige dienst te bekomen, ende wo wy
 „wyders doen zullen, werdt de tyt leren, wat
 „wy onze Kercke mit hulpe D. *Wischeri* ende
 „*Mensonis* in ordeninge, door Gods genade bren-
 „gen worden. Wy hebben oeck, volgende U.
 „L. fchryven, aan den *Welgeboren Heer, Heer Jo-*
 „*han Grave* te Oostvrieslandt itzunder *Magiftrum*
 „*Affnerum* mit brieven und muntlycke bootschap
 „afgeveerdigt; verhopende, dat hyrmede de zake
 „eenmaal tum vylgewunfchede ende gebracht zal
 „worden.
 „Dem Heeren hyrmede in zynen genadige fchutz,
 „en fcharm bevolen, die U. L. aldaar in zyn er-
 „kanteniffe ende genade wil bewaren, unde uns
 „doen waffen ende toenemen, ende afkeren alle
 „boze anflagen ende tyrannye. Datum *Groningen*
 „den 10 *Augusti A°. 1579.*

U. L. dienstwillige broederen de
van de reformeerde religie.

Derck Coenders
Berent Coenders
Reint Alberda.
Albert Hornekens
Johan D' Mepsche
Frederick Coenders
Assuerus Munsterus.

Of nu *Alting* naar Groningen gegaan zy , en wat hy aldaar heeft uitgericht , indien hy derwaards voor enen tydt vertrokken is , kan ik niet zeggen; mits daarvan noch in ons *Protokol*, noch in zyne *levensbeschryvinge* , door *Emmius* opgetelt , eenig gewag gemaakt wordt. Mogelyk quamen *Assuerus van Munster* hier te lande noch eenige zwaarigheden voor , waardoor *Altings* vertrek opgeschort wierdt ; rakende ondertusichen de Stadt *Groningen* door de trouwloze verraderye van den *Graaf van Rennenberg* , wederom onder de macht van den *Koning van Spanjen* den 3 *Meert* 1580. Hierop was 't aanstonts met de oeffeninge van den waren Godtsdienst aldaar gedaan , en namen de belyders der waarheit van daar de vlugt naar *Oostvrieschlands* , en byzonder naar *Emden*. Die een groot getal dezer vlugtelingen begeert te zien , kan de zelve vinden in *Harkenroots Oostv. Oorsp.* p. 137-39. en 367-70.

§. 10.
 Die van
 Emden
 worden
 ver-
 zocht,
 hunne
 Gemag-
 tigten op
 de Syno-
 de te

In 't jaar 1581 hieldt men ene *nationale Synode* te *Middelburg* , welke door de Kerken van *Antwerpen* en *Delft* wierdt uitgeschreven. zie van de zelve *Brandt* l. c. p. 673-75. En *Voetius Polit. Eccles. P. III. p. 240.* Tot deze Synode wierden ook die van *Emden* verzocht , om 'er hunne gemagtigden te zenden , en wel door den volgenden brief.

Ge-

Middelburg te zenden , in 't jaar 1581.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 69

*Godes Genade ende Vrede door Jesum Christum.
Amen.*

Zeer wyze ende zeer geliefde Christelycke Broeders.

„ Dewyle het den Heere behaagt heeft, hier in
„ deze Nederlanden hem een Gemeynthe door de
„ predikatie des H. Evangelii te verzamelen, ende
„ de zelve door den dienst der menschen te rege-
„ ren; hevelende goede ende vlytige acht te nemen
„ op de Kudde, die Jezus Christus met zyn dier-
„ baar bloedt verworven heeft; en dat hy ook wil,
„ dat alles in zynen huize ordentlyck ende stich-
„ telyck toega: daarom is het wel van noden, dat
„ de zamenkomsten der genen, die God tot Re-
„ geerders ende Opzienders in zyn H. huis gestelt
„ heeft, zo wel int generaal, als int particulier
„ neerftich onderhouden worden, op dat ter een-
„ der zyde de gezonde leere gedreven, de H. Ce-
„ remonien recht gebruikte, ende de eenigheit en
„ de liefde, mitsgaders wat meer tot stichtinge in
„ der Godtzaligheit dient, gehanthaefte werde, en-
„ de ter ander zyden alle inbreken, misbruicken in
„ leere of leven in tyts gebetert mochten worden;
„ daarvan wy oock in de Apostolische Kercke een
„ klaar exempel hebben Act. 15.

„ Zo ist, dat men goet ende raetzaem geacht
„ heeft in de leste tzamenkomst te *Dordrecht* ge-
„ houden in *Junio* 1578, dat zommige Dienaars ende
„ Ouderlingen uit allen Kercken dezer onzer na-
„ tie, van elcken particulieren Synodo daartoe ge-
„ deputeert, allen *drie jaeren* ten langsten, eens
„ zouden tzamen komen in zulcker plaetse ende
„ op zulcken tydt, als de Kercken van *Delft* ende
„ *Antwerpen*, die daartoe eygentlick van gemel-
„ den Synodo bestemt zyn, zouden goetvin-
„ den.

„ Ende hoewel de tyt zeer lanck is, ende het wel
 „ te wenschen ware; dat men eer hadde mogen tza-
 „ menkomen, om vele zacken te verbeteren, daar-
 „ van wy zo mondelick als schriftelick verwittigt
 „ zyn; zoo heeft men nochtans deze generaele ver-
 „ zámelinge niet wel eer konnen aanstellen, niet
 „ alleen om de grote onkosten te vermyden, die
 „ zommigen zwaer genoeg vallen op te brengen,
 „ maar inzonderheyt overmits de menigvuldige
 „ lasten, die den arbeiders in den oogst des Heeren
 „ voorvallen. Maer op dat wy op dander zyden
 „ ook niet en feilen, zoo eischt de nootdruft, dat
 „ men nu eenmael te zamen kome; nadien zulx
 „ van allen Kercken eendragtlick besloten is, dat
 „ men ordentlick ten *dry jaeren* zoude tza-
 „ men komen, om de gebreken en misbruicken te
 „ beteren, ende goede order in de Kercken ton-
 „ derhouden. Wy achten oock L. ende weerde
 „ Broederen onnodich te wezen, U. L. eenige
 „ argumenten off exempelen te verhalen, waarom
 „ het nodich is, dat men een nationale tza-
 „ komste aanstelle; nadien in vele plaetzen maer te
 „ veel voorvalt, dat grotelick behoeft gebetert te
 „ weezen, ende in mindere vergaderingen niet kan
 „ geredieert worden, ende derhalven deze so-
 „ lemnele tza-
 „ komste verwagtet.

„ Hierom hebben wy niet willen onderlaten,
 „ Eerw. ende L. Broeders, U. L. te verwittigen,
 „ dat de generale off *Nationale Synodus* gehouden
 „ zal worden te *Middelburg in Zeelandt* den 17
 „ *April* naestkomende, op dat alle Classen off par-
 „ ticuliere Synoden *twee Kerckendiensers* met *twee*
 „ *Ouderlingen* tot den gemelden *Synodo* zouden zen-
 „ den, twelck U. L., indient haar belieft, oock
 „ mogen doen, of immers iemandt uit uwen naem,
 „ tzy een of meer na uwe gelegenheit; ten einde
 „ niet alleen alle zwaarigheit in de Kercken Godes
 ge'

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 71

„ gefligtet , ende goede ordre in loere , ceremonien
„ ende leven in den zwang gaen ; maer oock vaste
„ eenigheit , liefde ende correspondentie mochte
„ gehouden worden , onder die van eender natie
„ ende Religie , onder eenen hoofde Jesu Christo
„ behorende ; zekerlick door Godes genade ver-
„ trouwende , dat onze tzaenkomst niet zal
„ vruchteloos weezen .

„ Eerw. Wyze , Lieve , christelycke Broe-
„ ders , de Heere regeere U. L. herten metten H.
„ Geest des raets ende zynder Goddelycken vre-
„ zen . Amen . U. L. midts dezen begroetende
„ van herten , ende ons in U. L. gebeden bevelen
„ latende , gelyck wy oock U. L. niet vergeten
„ zullen . Uit Antwerpen den 18 Februarii 1581 .

U. L. Dienstwillige

GASPAR van der HEYDEN
dienaar des woordts Gods , in
den naam ende by laste des
Kerckenraats der Gerefor-
meerde Gemeynthe Christi
tAntwerpen .

Die van Zwolle schreven aan den *Emder Ker-
kenraats* in 't jaar 1581 den volgenden brief .

*Eerwaarde , Welgeleerde , Eerzame ende Godtzalige
Vrienden ende Broederen in den Heere .*

„ Uit den brief des Welgeleerden *Johannis Pe-
„ treji* aan onzen Dienaar *Hermannus Wiffertding* heb-
„ ben wy verstaan , dat aldaar noch twee Diena-
„ naren , als namentlick mit namen *Hermannus* en-
„ de *Henricus Schonenbergius* , zonder dienst ende be-
„ roepinge zouden zyn : en worden noch verder
„ bericht , dat *Johannes Eswichius* by U. L. is ,

E 4

ende

§. II.
Brief uit
Zwolle
geschre-
ven in 't
jaar 1581.

„ ende ook wel den zelve[n] kont missen, vermits
 „ de Kercke aldaar met Dienaeren boven dien wel
 „ verzien is.

„ Waaron[w] wy, als die noch in onze Kercke na
 „ nootdruft met Dienaren des Goddelyken woordts
 „ niet verzorgt zyn, ons over deze gelegenheit
 „ verblydt hebben, verhopende, dat wy nu door
 „ Gods schikkinge ter rechter tyt eenmaal zullen
 „ geholpen mogen worden. En is daarom hier-
 „ mede onze gansch vriendelicke bede ende be-
 „ geerte, U. L. willen doch onze Kercke ten bes-
 „ ten, ende tot bevorderinge van Gods eere, van
 „ den boven gemelden eenen, die U. L. bequaemst
 „ ende nuttigst voor onze Kercke zullen oorde-
 „ len, mit goede vermaningen induceren, deze
 „ beroepinge aante nemen, ende herwaards op on-
 „ ze kosten zich te vervoege[n]; wy zullen altoos
 „ den zelve[n] een eerlick *Stipendium* toeleggen,
 „ Des wy dan om U. L. gezamentlick nevens onze
 „ christelicke gebeden met danckbaarlicke gemoe-
 „ deren altoos na uitersten vermogen geerne ver-
 „ schulden; ganschelick vertrouwende, U. L.
 „ zullen deze arbeit ende zorge onze Kercke ten
 „ gevalle goetwillich aannemen, ende bearbeiten,
 „ dat deze onze bede zal mogen bevordert wor-
 „ den.

„ Haastelick uit Zwoll den 18 *Julii* 1581 met
 „ bevelinge Godtlicker genade.

Nomine Ecclesiae S. Subscripsit
Hermannus Wisserding.

§. 12.
 Brieven
 uit El-
 burg ge-
 schreven
 in 't jaar
 1582.

Elburg is een Stadt in Gelderlandt, eertydts mede
 gerekent onder de *Hanzee-steden*. *Brandt* teken[t] uit
 de *memorien van Reat aan l. c. p. 334.* dat Doctor
Albertus Hardenberg in 't jaar 1566 in deze Stadt
 het Evangelie gepredikt heeft. Ook heeft aldaar
 enige

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 73

enige jaren de lere der waarheit onder 't kruis verkondigt *Wilhelmus van Holte*, van wien in den volgenden laatsten brief gewaagt wordt, naderhandt Predikant te *Larrelt* in Oostvrieschlandt, en aldaar overleden in 't jaar 1602. Zie *Harkenroots Naamlyst* &c. p. 273. Die van *Elburg* nu schreven in 't jaar 1582 de twe volgende brieven aan den *Emder Kerckenraadt*, luidende aldus.

Erentveste, Eerzame, Welgeleerde, Godszalige, Goedgunstige Vrienden ende Broeders in den Heere Christo, onze vlytige dienst steeds te voren.

Gunstige Vrienden ende Broeders.

„ De Almachtige God heeft ons na zyne Genade ende barmhertigheid eenige jaren zyn heilig woordt, daarvoor wy hem hooglick loven ende dancken, genadiglick voorgedragen ende verkondigen laten, alzo dat wy oock van aanvanck der nederlandsche Reformatie door eenen Dienaar ryckelick daaruit zyn voorzien geworden. Dewyle echter de Kerckendienst een alleen gansch bezwaarlick valt, en den zelve niet langer kan bedienen, hebben wy met een ander eendragtig besloten, noch eenen door de hulpe des Heeren te beroepen. Hebben derhalven vergangen tyt in Gods naam ons by een verzamelt, na aanroepinge van Gods naam zommige plaatsen, om daaruit eenen te beroepen, voorgestelt, ende het lot daarover gelegd, het welcke, gewislick door de schickinge des Almachtigen, op *Emden* gevallen is.

„ Waarom, gunstige Vrienden ende Broeders in Jesus Christus, wy gansch dienstlick begeren, dat gy na uwe *discretion* ons aldaar uit den lande eenen vromen ende bequamen diennaar wilt toe-

„voegen; daarmede onze nieuw ankommende Gemeente uit Gods genade des te heerliker gesticht ende opgebouwt werde; zynde in die troostricke hope, dat zulck een van U. L. ons zal worden voorgedragen. Ons hiermede aanbiedende, indien het in onze macht zal zyn iemant in enige zaeken te helpen, dat wy daarin vlytich ende bereidt zullen bevonden worden.
 „De Almachtige Godt neme U. L. in zyne beschuttinge ende bescherminge. Amen. *Des 31 Meert 1582.*

U. L. dienstwillige Burgermeesters,
 Schepenen ende Raadt sampt de
 Consistorie der stad *Elburg*

Johan van Holthe.

Jacobus Wedans Minister verbi in
 Ecclesia Elburgensi nomine & jussu
 Præsbyterii nostri.

Erentvoeste, Eerzame, Geleerde, Goetgunstige Heren ende Broeders in den Heere Christo Jesu, onze dienst, indien wy jeets tot U. L. best vermogen, steeds te voren.

Goetgunstige Heren ende Broeders

„Hoe onze Borgemeesters, sampt de Consistorie onzer Kercke, aan U. L. dienstlick verzoecken, uit Emderlandt noch eenen Godzaligen Dienaar in onze Gemeente te bekomen, hebben U. L. uit hare missive verstaan. Hoewel nu in de zelve niemant genoemt wordt, en wy ondertusschen aldaar te Larrelt eenen landtsman hebben, met name *Wilhelm van Holthe*, die onder het kruis

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 75

„ kruis onze heimelycke Gemeente alhier voor eeni-
„ ge jaren gediend heeft, ende ons van goede lieden
„ wordt angeprezen, is met dezen onze dienstlic-
„ ke bede ende begeerte, U. L. gelieve ons alle
„ mogelicke bevorderinge ende hulpe te doen, dat
„ wy den zelven, zo haast het mogelick is, mo-
„ gen bekomen. Ons anbietende, an de gene,
„ die onze hulpe nodig hebben, zulcks wederom te
„ verschulden.

„ De Almachtige Godt behoude U. L. in zyne
„ zalige beschuttinge. Amen. uit *Elburg* den 31
„ *Meert* 1582.

U. L. dienstwillige Vrienden ende Broeders.

Barthold Veghe Olderling. Jacob Bunck Burgemeester. Arent van Holthe Schultheis. Johan van Holthe Secretarius Elburg: Andreas Feyt Burgemeester. Henrick van Putten Burgemeester.

De Gemeente te *Brussel* in 't jaar 1582 zeer be-
hoefstig zynde, begeerde van die van *Emden* onder-
derstandt, en schreef tot dat einde den volgenden
brief.

*Genade ende Vrede in Christo Jesu ter
Saligheyt.*

§. 13:
Brieven
uit *Brus-
fel* ge-
schreven
in 't jaar
1582 en
1583.

Eerzame, Weerde, zeer beminde Broeders.

„ Dit is de aart ende costume der vyanden Godts,
„ en zyner Kercken, wanneer zy door openbaar
„ geweld niet en kunnen de zelve onderdrukken,
„ zo gebruycken zy daartoe heymelicke ende listi-
„ ge practycken, om alzo Schalckelicken onder
„ het voffevel te verrichten, dat zy onder het leu-
„ wes vel niet kunnen, of ten minsten niet wel
„ durven volbrengen. Sulcks hebben wy te vo-
ren,

„ ren , ende inzonderheit nu ter tyt in de Stadt
 „ *Brussel* wel ervaren ende geproeft. Alwaar naar-
 „ dien de vyanden des H. Evangelii ende zommige
 „ van kleyne qualiteit ende autoriteit met uit-
 „ wendige macht niet hebben kunnen verhinde-
 „ ren , dat het licht der waarheit onder de dicke
 „ duisternisse niet en zoude opgaan , ende de
 „ Gemeinte Jesu Christi onder de confuzie van
 „ allerley grove afgoderye niet en zoude opgericht,
 „ versterkt , ende tot nochtoc bewaert worden :
 „ zo hebbenze onderstaan , ende onderstaen als
 „ noch , door heymelyke aanslagen ende bedek-
 „ te middelen de zelve te verstoren , ende met
 „ namen door groot gebreck , langduirige armoe-
 „ de ende scherpte des hongers de Dienaars des
 „ Woordts te verdryven , op dat de zelve uitgo-
 „ hongert , ende door foute van onderhoudt ver-
 „ trocken zynde , de Gemeinte Gods van zelve
 „ vervallen , ende de uitgeroeyde grouwelen van
 „ Afgoderye ende Superstitie wederom geplant
 „ mogten worden .

„ Door deze finistre practycken ende quade be-
 „ talinge zyn de Dienaars der Kercken in zodani-
 „ gen noot , schuldt ende armoede gekomen , dat
 „ wy de zelve of moeten laten gaan , ende onze
 „ Kercken sluiten , of van omliggende Gemeyn-
 „ ten Christi voor hun hulpe ende bystandt verzo-
 „ ken : want boven dien datze hebben in armoede
 „ het hare verteert , ende grote schult gemaakt ,
 „ isser oock nu geen middel , om hunne achter-
 „ stallen eenigzins te betaelen , op datze van hunne
 „ schulden verlost , ende in toekomende tyden
 „ met hare huisgezinnen leven mochten . De goe-
 „ deren der Kercken zyn wel vele ; maar met deze
 „ langduirge oorlog , daarvan *Brussel* , als frontier
 „ stadt , ende by den gemeynen vyandt meest int
 „ oog zynde , den voornaamsten aanstoot nu vier
 „ of

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 77

„ of vyf jaren geleden heeft, ende noch lydte, zyn-
„ ze zo gemindert, vervallen ende onvruchtbaar
„ gemaakt, dat zy zeer weinig opbrengen; ende
„ daarvan eenige vruchten zouden te verwagten
„ zyn, het zelve staat in handen en ten bevelen
„ van de gene, die de Euangelifche waarheit noch
„ toegedaan zyn, noch enige gunfte toedragen.
„ Ik gezwyge, dat alle de papen ende Monniken,
„ die hier noch overgebleven zyn, van den zelve
„ inkomen hare alimentatie ende jaarlyx onderhoudt
„ moeten ontfangen, welke in de betalinge den die-
„ naren des godtlicken woordts verre voorgeftelt
„ worden. Ende hoewel wy onzen noot en de
„ voorgeroerde fouten klagender wyze an onze
„ Overheit, zyne Excellentie, Raet van Staten,
„ Staeten van Brabant, en elders daar wy ver-
„ meinden geholpen te werden, verthoont hebben,
„ nochtans hebben wy tot nochtot niets anders kun-
„ nen verwerven, dan vele goede tooftrycke
„ woorden zonder vruchten.

„ Wat belangt onze Gemeinte, hoewelze tot nochtot
„ toe tot onderhoudt des Kerkendienfts wel milde-
„ lyck na haar vermogen, ja ook boven haar vermo-
„ gen, gecontribueert heeft, nochtans door veel en
„ langduurig geven, quade neringe, mits de abfentie
„ van het Hof, zware belastinge van guarnizoen, daar-
„ vanze nooit ontfagen is geweest, en nu ook noch
„ met 32 veendelen voetknechten en vyf cornetten
„ peerden bezwaart is, berovinge ende afbrandinge
„ van hare huizen en hoven buitentot aan de poorte
„ toe, en quade betalinge van renten, isse nu in
„ zodanige armoede gevallen, dat het beter ware,
„ die tontlasten haar te helpen, dan met eenige
„ andere lasten der Kercke meer te benouwen,
„ ende ganschelick uitte putten.

„ Daaromme Weerde ende zeer beminde broe-
„ ders, overmits de standt onzer Kercken zodanig
nig

„ nig is, gelyk voorzegt is, wy moeten of de
 „ Dienaars by gebreck van nootwendig onderhoud
 „ laten vertrecken, ende onze Kercken toefluiten,
 „ of by de andere omliggende Gemeinten der ge-
 „ naberden Provincien hulpe ende bystant ver-
 „ zoeken. Op dat wy nu ons ampt getrouwlick
 „ tegen Godt en de Kercke, die ons bevolen is,
 „ quiten, als ook, om onschuldig te wezen by alle
 „ andere Kercken, als die wy onze uiterfte devoir
 „ tot onderhoudinge des Godtliken dienfts gedaan
 „ hebben, hebben wy goet, raatzaam en nodig
 „ bevonden, hoewel wy het zeer ongeerne doen,
 „ in deze onze hoogdringende en uiterfte noot,
 „ onze toevlugt tot U. L. te nemen. Biddende,
 „ dat U. L. de voorgemelde benouwtheit onzer
 „ Kerken met hartgrontlick medelyden aanschou-
 „ wende, zulcke hantreikeninge gelieven te doen,
 „ daardoor, zo zy niet ganschelick van den on-
 „ dragelicken last kan ontlagen worden, doch ten
 „ minsten wat mag geholpen ende verlicht wor-
 „ den, op datze daaronder niet en bezwycke. De
 „ reden en oorzaken, die men uit Gods woordt
 „ tot beweginge daerenboven zoude mogen by-
 „ brengen, verzwynen wy, eensdeels, om dat den
 „ Broederen, als die Godts woordt wel doorgele-
 „ zen hebben, de zelve genoegzaam bekend zyn,
 „ andersdeels, op dat wy niet en schynen te ver-
 „ trouwen op de kracht ende menigte der argu-
 „ menten, meer dan op de goede genegentheit en-
 „ de wille, die U. L. hebben, om den bedrukten
 „ in hare benouwtheit te helpen. Dit willen wy
 „ alleene hier by voegen, dat U. L. believet te
 „ overleggen, boven de noot, die zelfs voor ons
 „ bidt, van wat consequentie, dat de Stadt van
 „ *Brussel* is, wezende de *residentie* ende Stoel des
 „ *Hertogen van Brabant*, ende des ganschen Ho-
 „ ves, wat profyten ende deugden uit de zelve
 voort

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 79

„ voort gemeyne Vaderlandt ende der Kercken
 „ Godes gesproten zyn, met wat moeyte, arbeit,
 „ perikelen, kosten ende verduurigheid tegen alle
 „ dreigementen ende anslagen der vyanden Godes
 „ die Gemeynthe Christi alhier opgericht, en dus
 „ lang bewaart zy. Ter contrarien gelieven U.
 „ L. te bedenken, wat inconvenientien, quaedt
 „ ende schade voor ons ende andere Steden daaruit
 „ te verwagten zy, zo de rechte Godtsdienst al-
 „ hier verstroyt, ende de Afgoderye wederom ge-
 „ plant werde. Dit alles rypelyck naar U. L. discretie
 „ overlegt ende gewogen hebbende, vertrouwen
 „ ganschelyck, hoewel wy anderzins aan de goedt-
 „ hertigheid der Broederen niet twyfelden, U. L.
 „ zullen te meer genegen zyn, om mildelyck den
 „ noot dezer benouwden Kercken te ondersteunen
 „ ende te helpen. Wat ons aangaat, willen zulcks
 „ niet alleen met alle danckbaarheid ontfangen,
 „ maar zyn ook bereidt, wanneer de Kerke in
 „ beteren stande zal gekomen zyn, tzelve te
 „ restitueren. Ende offchoon de middelen ons
 „ daartoe fallieerden, zo zal Jesus Christus, de
 „ eeuwige Zone Gods des Vaders, die een Ko-
 „ ning en Herder zyner Gemeynthen is, een God
 „ der volheit, ende een getrouwe beloner van alle
 „ goede wercken, deze weldadigheid, zyne be-
 „ drukte Kercke bewezen, met tydelyke ende
 „ eeuwige zegen uit genade vergelden. Ende hier-
 „ mede dezès besluitende. Eerzame, zeer bemin-
 „ de Broeders, beneven onze hartgrondelicke groe-
 „ tenisse, bevelen wy U. L. tzamen in Godes ge-
 „ duirige genade ende bewaringe, den welken wy
 „ bidden, dat hy zich eindelyck ontferme over
 „ zyne benouwde Kercke, ende ons gansche Va-
 „ derlandt door Jesum Christum. Amen. Da-
 „ tum den 28 Decembris 1582. *mit Brussel.*
 „ Tgene den broederen zal believen te zenden,
 „ tzelve

„ tzelve zullen zy beschicken aan eenen *Gillis de*
 „ Schipper, Collecteur vant vaergelt op Brussel,
 „ ende naar hem vernemen op t bierhoofd in t
 „ huisken, daer men tvaergelt ontfangt, ende
 „ naar *Brussel* te Schepe gaat.
 „ Ondertekent uit laste des Kerkenraats by my.

D. Arondens, dienaar des
 Goddelycken woordts.

Heindrick Gaillart, Ouderling,
 U. L. goetgunstige dienaars.

Dat nu die van *Emden* de bedrukte Gemeinte te
Brussel merkelyk door een milde gifte ondersteunt
 hebben, zal de volgende brief van dankzegginge
 genoegzaam aanwyzen.

Genade ende Vrede door Jesum Christum.

Eerweerde, Godvruchtige, Lieve Broeders.

„ Wy hebben volgens U. L. schryven ontfan-
 „ gen de *Liberale gifte* ende milde handtrekkinge,
 „ die U. L. uit broederlicke affectie ende een herte-
 „ lyck medelyden over onzen elendigen standt
 „ gezonden hebben tot onderhoudinge van den
 „ Kercken dienst onzer Gemeynthe. Welke U. L.
 „ weldadigheif, gelyck die zeer ryckelyck ons in
 „ den noot heeft vertroostet, alzo zyn wy ook alle
 „ daardoor grotelick tegens U. L. verbonden wor-
 „ den, gelyck wy dat geerne bekennen, ende ook
 „ van herten te bekennen schuldig zyn. Daarom-
 „ me overmits des Heeren heilig woordt ons leert,
 „ danckbaar tegen een yegelycken te zyn, het zy
 „ door gelycke vergeldinge, of immers ten min-
 „ sten door bekentenisse der ontfangene weldaden :
 „ ende

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 81

„ ende onze tegenwoordige arme conditie ende
 „ bedroefde stant ons geenzins toe en laet, by U.
 „ L. danckbaar te zyn door gelycke vergeldinge;
 „ zo hebben wy immers ten minsten door dezen
 „ willen bekennen de grote gunste ende weldadig-
 „ heit, die U. L. uit hertelycke beweginge ons
 „ ende de Kerke Jesu Christi alhier in den uitersten
 „ noodt zo mildelyck hebben bewezen. Bidden-
 „ de Godt den Almachtigen, die een trouwe ver-
 „ gelder is van allen, ende inzonderheit der welda-
 „ den zyne Kerke bewezen; dat hy zulx U. L.
 „ alhier tydelyck ende hiernamaals in der eeuwig-
 „ heyt ryckelyck wil vergelden. Konnen wy
 „ daarentusschen nu of in toekomstige tyden U. L.
 „ in eenige dingen gediensftig wezen, wy zullen ons
 „ tot aller tyt met des Heeren genade willig ende
 „ bereydt vinden laten.

„ Eerwerde, Godtvruchtige, Lieve Broeders,
 „ de Prince der herderen Christus Jesus wil over
 „ U. L. ende zyne Kerke aldaar de gaven zyns H.
 „ Geests dagelyks meer ende meer vermeerderen
 „ tot uitbreydinge ende wasdom zyns Heyligen
 „ Koninckryks. Tot *Brussel* dezen 4 *Maay* 1583
 „ *stilo novo.*

U. L. dienstwillige medebroeders in den Heere, de Kerkenraat der Gemeynthe Jesu Christi tot *Brussel*, ende uwe last der zelve.

IOAN. FLORIANUS.
Verbi minister

De Predikant *Johannes Florianus*, die dezen brief ondertekent heeft, raakte na het overgaan van *Brussel* aan den *Hertog van Parma*, in 't jaar 1585,

II. DEEL:

F

in

in *Meert*, in de handen der Spanjaarden, die hem, om dat hy van zyn gelove niet wilde afgaan, in enen zak bonden, in enen vuilen put wierpen, daar nauwlyks water genoeg was, om hem te bedekken. Hier roerde hy zich noch langen tydt, tot dat men hem met ene spiets doorstak. Dus liet hy 't leven in 't drie en zestigste jaar zyns ouderdoms. Men liet zyne weduwe, die met acht Kinderen bleef zitten, door enen tromslager weten, dat hy aan de pest was gestorven. Doch naderhandt verfontze uit geloofwaardige getuigen de waarheit van 't verhaalde, en met enen de bitterheit des *Markgraven van Rysburg*, die den Leraar kort voor zyn iterven deze woorden toeduwde: *ik verheugemy, zo lang geleefte hebben, dat ik u, zulken verwysfelden Ketter, mag helpen verwijzen.* Maar deze vreugde was kort van duur, mits de *Markgraaf* op den zelve dag, dat *Florianus* in 't water stierf, deerlyk omquam, namelyk den 4 April 1585.

DERDE HOOFDTSTUK.

Beschryvinge van Johannes Ligarius. Hy wordt Hofprediker van Graaf Edzard. In de Gemeinte te Norden ontstaat twist. Graaf Edzard laat zommige Predikanten by een komen, om dien twist weg te nemen, en beveelt beide partyen hare belydenissen over zommige leerpoincten over te geven. Dat is ook geschiet uit naam van het Coetus, welkers belydenisse bygebracht wordt. Ligarius heeft zyne Isagoge ook overgegeven, welke insgelyks ter neder gestelt wordt.

S. I.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Ligarius.

EEr wy tot het verhaal van de twisten over deze en gene leerpoincten, van 't jaar 1577 af in de

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 83

de Oostvriefche Kerke opgerezen, overgaan, zullen-
 we den lezer ene korte beschryvinge mededelen van
 den *man*, die 'er voornamelyk zyne handt mede in
 gehad heeft, ik meine, *Johannes Ligarius*. Hy is
 dan geboren by *Nesse* een dorp in Oostvriefchlandt.
 Zyne letteroeffeninge heeft hy voortgezet op de ho-
 geschool te *Wittenberg*, en wel op kosten van de
Emder Kerke, en van 't landt, gelyk uit de oude *Re-
 gisters dazer Kerke*, en uit zyne brieven, van *Wittenberg*
 aan *Hermannus Lenth* geschreeven, bewezen kan worden.
 Volgens de tale van de *Emder Predikanten* in hun
Bericht van de Reformatie p. 171. Terwyl hy te
Wittenberg was, maakte hy veel werk van den bra-
 ven *Melanchton*, en bediende hy zich vooral van des
 zelfs onderwys. T' huis gekomen zynde, hieldt
 hy zich, volgens zyn eigen verhaal, enigen tydt by
Martinus Faber Predikant te *Hagè* op; als zynde
 een geleert en zeer geacht Leraar hier te lande.
 Zyn eerste standtplaatze was *Uphuizen*, alwaar by
Gerard Moller toegevoegt wierdt. Van *Uphuizen*
 wierdt hy beroepen naar *Norden*. Te *Norden* af-
 gezet zynde, waarvan op zynen tydt nader ge-
 sproken zal worden, raakte hy wederom in den
 dienst te *Wolthuizen*. Van *Wolthuizen* begaf hy zich
 op 't verzoek van zommige Antwerpische Koop-
 lieden naar *Antwerpen*. Zich van daar moetende weg
 maken, wierdt hy Veltprediker in 't leger van den
Prins van Oranjen. In 't jaar 1569. quam hy hier
 wederom te lande, wordende Predikant te *Nesse*. In
 't jaar 1577 wierdt hy Hofprediker; doch Graaf
Edzard hem hebbende laten gaan, quam hy te *Wor-
 den* in bedieninge; en als hy ook aldaar geen lan-
 ger verblyf konde hebben, predikte hy eenigen
 tydt te *Emden* in de *nieuwe munte*. Hier duurde het
 met hem ook niet lang, waarop hy zich dan naar *Nor-
 den* begaf, alwaar hy dienstloos stierf in 't jaar 1596
 den 21 *Januarius*, en in 't koor van de Kerke begraven

ven wierdt. *vid. Bertrami Pererg. Offf. p. 156. 157.* Wat nu voorts dezen *Ligarius* belangt, ik wil hem den roem van geleertheit en schranderheit niet betwisten; doch meine met waarheit tegelyk van hem te kunnen getuigen, dat zyne drift en yver in 't verdedigen van zyne gevoelens veel te verre is gegaan, en hy daarin de bitterheit van zyn gemoedt menigmaal aan alle kanten heeft laten uitkyken. Men leze slegs het *Antwoord der Rechtgelovige Predikanten*, van hem alleen of ten minsten voornamelyk opgesteld, en men zal myn getuigenis moeten toeltemmen; gelyk ook de Heer *Bertram* zelf doet *l. c. p. 148. 149.* Van zyn onvreedzaam en oproerig gedrag te *Antwerpen* en te *Woerden* geven de *Emders Predikanten* een wydtlopig verhaal op. *l. c. p. 433-51.* Zyn zoon *Folkert Ligarius* heeft hem wel in een byzonder *geschrift*, uitgekomen in 't jaar 1599, willen verdedigen; doch of zyn Zoon dit in alles gedaan heeft, kan ik niet beoordeelen, mits des zelfs schrift my nooit is voorgekomen. Ik twyfele daar echter met grondt aan, om dat de *Emders Predikanten* het voornoemde verhaal uit *geloofwaardige berichten* en *gerichtelyke Aften* hebben opgemaakt.

§. 2.
Ligarius
wordt
Hofpre-
diker van
Graaf
Edzard.

In 't jaar. 1577 was de Hofprediker van Graaf *Edzard*, met name *M. Johannes Frank* gestorven; dies beriep men, om de ledige plaatze te vervullen, *Johannes Ligarius*, die dat pas, als wy gezegt hebben, Predikant te *Nesse* was. Het gene deze be-roeping bevorderde, was de doot van Gravinne *Anna*, waarvan wy voorheen gesproken hebben, ene Princesse, welke de Gereformeerden zeer toegedaan was, en den vrede in de Kerke allezins voorstont, en daarom, als men zegt, op *Ligarius* geen goet oog hadde. Hier by quam, dat de Gemalinne van Graaf *Edzard* de byzondere gevoelens der *Evangelisch-luterschen* zeer toegedaan was, dies
zy

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 85

zy en andere hier te lande, die aan dien kant waren, gedacht zullen hebben, dat *Ligarius* bequaam was, die gevoelens voor te staan en te bevorderen, en om die reden zullenze zyne beroeping tot Hofprediker met alle kracht hebben uitgewerkt. vid. *Emmii vit. Alingii p. 34.*

Het gebeurde nu in dezen tydt, dat de *Norder* Predikant *Andreas van Larrelt* overleden zynde, derwaardts door toedoen, zegt men, van *Ligarius*, beroepen wierdt *Johannes van Antwerpen*, Predikant te *Hage* en de byzondere gevoelens van *D. Luther* toegedaan. Deze zich niet kunnende verdragen met zynen Amptgenoot *Adolphus Empenius*, quam het eindelyk daartoe, dat *Adolphus* afgezet, en een ander Evangelisch-luterfch Predikant *Johannes Oldeweldt* in zyne plaatze aangestelt wierdt. Dit veroorzaakte te *Norden* veel beweginge; zo dat zeer vele naar *Luitsborg*, niet verre van *Norden* gelegen, ter Kerke gingen, en de Predikanten te *Norden* voor stoelen en banken moesten prediken. Vid. *Emmiius l. c. p. 34. 35.* De *Emder Predikanten* verhalen wydtlopig in hun *Bericht p. 273-77.* hoe zich deze zaak heeft toegedragen, en wy willen hunne eigen woorden, hoewel in de nederduidsche tale den lezer hier mededelen, luidende aldus.

„ De gansche handeling is op volgende wyze
 „ begonnen en geeindigt. Als de getrouwe Dic-
 „ naar van Christus *Andreas van Larrelt* 1577 in
 „ den zomer door den doot de Kerke te *Norden*
 „ ontnomen was, en *Ligarius* byna om dien tydt
 „ Hofprediker geworden was, heeft hy met zynen
 „ aanhang het oude van hem voor enige jaren ge-
 „ stookte en toen ten voornamen dele uitgebluschte
 „ vier van onenigheid wederom aangeblazen. En
 „ is hy eerstelyk daarop uit geweest, hoe hy *Jo-*
 „ *bannes Antwerpenzis* . die van zyn gevoelen

S. 3.
Twist in
de Ge-
meinte
te Nor-
den ont-
staan.

„ was, van *Hage* te *Norden* in *Andreas* plaatze
 „ brengen mochte. Daar na heeft hy den zelve *Anti-*
 „ *werpienzis* daar heen bewogen, dat hy begon voor
 „ te geven, met zynen Amptgenoot *Adolphus Empe-*
 „ *nus* behoudens een goetd geweten niet te kunnen
 „ dienen, 't en zy *Adolphus* het met hem in de lere
 „ eens wierdt, en in de voorheen gebruikte Cere-
 „ monien enige veranderinge toelaten wilde. Nu
 „ was *Adolphus* zulk een ligtveerdige *Calmuizer*
 „ niet, gelyk deze schryvers hem schandelyk be-
 „ schryven, maar een welbedaagt, godtzalig, ge-
 „ leert, vreedzaam en vroom man, die toen 26
 „ jaren de Oostvriefche Kerke loslyk hadde voor-
 „ gestaan, ook om vele Studenten, welke hy te
 „ *Woquard* wonende in verscheiden talen vlytig
 „ hadde onderwezen, wel verdient was; waarom
 „ hy van *Norden* verftoten, straks wederom te
 „ *Geerdsweer* tot Predikant is beroepen, daar hy
 „ zynen loop zaliglyk gecindigt heeft. Weshal-
 „ ven het hem van wegen zyne cere en gewet-
 „ ten niet paste, op de begeerte van zynen Ampt-
 „ genoot zyne vorige uit Godts woordt zo vele
 „ jaren gepredikte lere te veranderen, en de Cere-
 „ monien, welke hy naar Christus en zyner Aposte-
 „ len instellinge nuttig gebruikt hadde, te verla-
 „ ten; maar veel meer hadde het zynen Amptge-
 „ noot betaamt, zich den dienst te *Norden* liever
 „ te onthouden, als in ene vreedzame Gemeinte,
 „ zonder daartoe in Godts woordt grondt te hebben,
 „ veranderinge en scheuringe te maken. Als zy
 „ nu bemerkten, dat *Adolphus* tegen hen bestaat
 „ was, en naar hun onbillyk voornemen zich niet
 „ neigen konde; hebbenze andere wegen voorge-
 „ nomen en uitgedacht, namelyk; hoe zy hem uit
 „ zynen dienst verdryven mochten. Eerstelyk
 „ hebbenze begonnen zyne Christelyke predikationen
 „ aan 't *Hot* als oproerige uit te kryten; gelyk
 „ uit

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 87

„ uit het schryven van onzen *Welgeb. Genad. Heer*,
 „ te *Axwrik* den 30 *Augustus* 1577 geschreven,
 „ bewezen kan worden. Waarin *Z. G.* gemelden
 „ *Adolphus* tot afftant van zulk prediken vermaant
 „ met die genadige aanbiedinge, inkomstig zom-
 „ mige vredelievende, Godtvruchtige perzonen te
 „ zullen aanstellen, die de zaken tot een christelyk
 „ onderzoek en gesprek brengen, en zich daarop
 „ uitleggen zouden, om op ene christelyke wyze,
 „ indien het mogelyk was, een vredens verdrag te
 „ maken en te treffen. Wanneer nu *Adolphus* zich
 „ met deze Graaflike billyke toezegginge trooffte,
 „ en ondertusschen zyne tegenpartyders niet dat ;
 „ maar jeets anders zochten, is hem eindelyk opge-
 „ legt, zyne predikatiën en belydenisse schriftelyk
 „ over te geven. *Adolphus* zulx den 17 *Maay* 1578
 „ gedaan hebbende, is hem door den Graaflyken
 „ Secretarius *Eilardus N.* het volgende antwoordt
 „ toegekomen: dat *Z. G.* besloten hadde de overgele-
 „ verde schriften aan de *Ryksvorsten* te laten overhan-
 „ digen, en konde *Adolphus* wel vertrekken; dewyl
 „ *Z. G.* de Kerke te *Norden* reeds met enen anderen
 „ voorzien, en zynen dienst niet meer van noden hadde.
 „ Waarby het ook den 21 *Maay*, als *Adolphus* om
 „ een gunstig antwoordt ootmoedig aanhieldt, ge-
 „ bleven is; gelyk zulx met *Adolphus* eigen handt van
 „ den 23 *Maay* 1578 bewezen kan worden. Dit
 „ zyn nu de oorzaken, waarom *Adolphus* van *Nor-*
 „ *den* weg moest. Niet te min durven deze schry-
 „ vers hem onverschaeamt en valschelyk voor enen
 „ *Calonizer*, die verdichtzelen gepredikt, en ene
 „ belydenisse, welke hy niet durfde verdedigen,
 „ overgegeven heeft, die van zyne medebroeders
 „ in het *Coetus* verlaten, ongejaagt en ongevraagd
 „ vertrokken is, na zyn zalig affterven, en daar hy
 „ in 't graf ligt, uitmaken. Dit smertte enen ouden
 „ redelyken Predikant hier te lande, die *Ligarius*

„ en *Adolphus* vele jaren herwaardts gekent hadde,
 „ dusdanig, dat hy, zo ras dit lasterboek, *verstaat*
 „ dat van *Ligarius*, was uitgekomen, *Ligarius* daar
 „ over ernstig bestraft heeft. Nademaal nu door
 „ zulke haastige, ongoddelyke en van de uitvoe-
 „ ringe aangevangene handelingen vele vrome har-
 „ ten bedroeft en geergert waren, en zo wel onder
 „ de toehoorderen als onder de Predikanten ene
 „ scheuringe in de Kerke te *Norden* ontstaan was;
 „ mits vele vrome Christenen den genen Voor gee-
 „ nen Predikant erkennen konden, die hunnen ge-
 „ trouwen, vreedzamen en rechtgelovigen leraar
 „ by zich in den dienst niet hadde willen dulden,
 „ en by gevolge den zuiveren Godtsdienst aan an-
 „ dere plaatsen, den zelve te *Norden* niet meer
 „ hebbende, zoeken moesten: zo heeft zulx *Liga-*
 „ *rius* en de *Predikanten* te *Norden* zeer verdrotten,
 „ en veroorzaakt, nieuwe-raadtilagen by de handt
 „ te nemen, om daardoor hun onbehoorlyk en
 „ bitter pleidooy wat op te cieren, en de geergerde
 „ en van hunnen dienst vervreemde vrome harten
 „ tot zich te trekken &c.

5. 4.
 Graaf
 Edzard
 laat zom-
 mige
 Predi-
 kanten
 by een
 komen,
 om dien
 twist weg
 te nemen
 &c.

De verdeeltheit dan der gemoederen in dezer
 voegen te *Norden* zeer zynde toegenomen, deedt
 Graaf *Edzard* zommige Predikanten byeenkomen,
 om de zeive, waar het mogelyk, weg te nemen.
 Dus wierden verschreyen *Johannes Aportanus*, Pre-
 dikant te *Canum* en zoon van den eersten hervorm-
 den *Emder* Predikant *Georgius Aportanus*, *Gibbo*
Nortachius Predikant te *Wirdum*, *Wicherus Melle-*
sius Predikant te *Hinte* en *Menzo Alting* Predikant
 te *Emden*, om tegen den 24 *November* 1579 te
Norden te verschynen. De twe laatste quamen
 alleen van wegen het grote onwedèr, en wierden
 den 25 *November*, van *Norden* naar *Behrum* gevord-
 dert; alwaarze nevens Graaf *Edzard* aantroffen
Johannes Ligarius, *Johannes Antwerpensis* Predikant

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 89

te *Norden*, *Bernardus Blok* Predikant te *Woquard* en *Martinus Faber* Predikant te *Hage*. De laatste was geboortig van *Aalst* in *Vlaanderen*, waarom hy zich *Aloftius* schreef, en een leerling van *D. Luthers*, een gemeenzaam vriendt van *Melanchton*, *Petrus Martyr*, *Martinus Bucerus* en *Johannes à Lasco*; een geleert, Godtvruchtig, vredelievent en nedrig man, naar het getuigenis van *Emmuis l. c. p. 36. 37*. Na dat hy 37 jaren lang te *Hage* was Predikant geweest, stierf hy in 't 75 jaar zyns ouderdoms den 26 December 1588. Op zynen grafsteen leeft men de volgende verzen.

Haga tuum nomen Martinus ad Aethera tollit,
Officio & vita nil nisi Theologus.
Orphanis commune bonum, viduisque & egenis,
Nec non captivis exulibusque piis.
Sanctus eras sermo, sermonem vita probabat,
Trilinguis pariter cultus ab ingenio.
Biblia callebat, velut Esdras, mente tenaci,
Hic tibi sit divus, Haga, memorque mane.

Vid. Biblioth. Brem. Cl. V. Fasc. I. p. 119. En d'Oostv. Hist. T. 1. L. 7. No. 42. §. 3. Vervolgens deedt Graaf *Edzard* by deze gelegenheit de volgende aanspraak: „ Gy weet u te erinneren, „ op, wat wyze ik aan U geschreven, en U. her- „ waards gevordert hebbe; met dien genadigen „ wille en meininge, dat gy, dewyl helaas! in dit „ kleine landtje zedert vele jaren zo velerley secten „ en verdeeltheden in Religie-zaken geweest zyn, „ zo dat de arme gemene man nauwlyks weet wat „ hy geloven, of waaraan hy zich houden zal, tot „ roem van den Almachtigen Godt beproeven „ wilt, of gy in deze bezwaarlyke verdeeltheit een „ Christelyk vergelyk en formulier van enigheid, „ gelyk ook van andere Keurvorsten en Standen

„ des Ryks geschiet is, treffen en maken kont, op
 „ dat dit arme kleine landtje eenmaal in ruste en
 „ vrede gestelt mochte worden. Dat ik onder-
 „ tusschen U, *Mensje* en *Wicherus* met de twe an-
 „ deren, daartoe hier gevordert hebbe, daarvan is
 „ de reden, om dat ik U voor de vredelievenste
 „ houde, en ook vast voor de geleerdste, hopen-
 „ de, dat onder U, als zynde aan beide zyden de
 „ voornaamste, gemakkelyker een weg tot enig-
 „ heit uitgevonden zal worden, als wanneer meer
 „ andere ongeschikte en tot geenen vrede genegene
 „ daartoe geroepen wierden: want het gemene
 „ spreekwoordt doorgaans waarachtig is; *vele koki*
 „ *verderven de spyse*. En nademaal deze handeling
 „ van gewigte is, waaraan de ere Godts en dezes
 „ landts heil en welvaren gelegen ligt, wil ik U
 „ aan beide kanten uw' ampt getrouwlyk erinnert
 „ en aanbevolen hebben; datge, zo lief U is de
 „ zaligheid uwer zielen, alle *affekten* ter zyden wilt
 „ zetten, en door een Christelyk gesprek daarhe-
 „ nen alleenlyk streven, dat Godts ere bevordert en
 „ een *formulier van enigheid* uitgevonden werde, op
 „ dat dit arme landtje tot vrede en enigheid gebragt
 „ moge worden. Hierop heeft *Martinus Faber*,
 „ als de oudste, den *Grave* met de volgende woorden
 „ geantwoordt: „Ik danke den Almachtigen, Barm-
 „ hartigen, Genadigen Lieven Godt, dat hy U
 „ Hooggraaflyke Gen: met zulken christelyken
 „ yver voor zyn heilzaam Godtlyk woordt zo va-
 „ derlyk begenadigt heeft; ik bidde den barmhar-
 „ tigen lieven Godt, dat hy U. G. in zulken godt-
 „ zaligen yver genadiglyk wil bewaren. Doch
 „ helaas! helaas! ik hebbe zo menigmaal gezien en
 „ bevonden, wat ene beklaglyke verbitteringe uit
 „ zulk zintwiften ontstaat, zo dat gemeenlyk het
 „ einde erger is, dan het begin was: ik kan my
 „ daarom van het zintwiften niets goeds beloven,
 „ ik

kerke, dankten Godt, dat hy den Graaf zulk
vredelievent hart geschonken hadde, en boden
aan, om alles aan hunne zyde by te brengen,
zy zouden kunnen, tot bevorderinge van des
voornemen; doch de zaak het gehele Coetus
aande, begeerdenze te gelyk, datze de zelve
mede mogten overleggen. Hierop heeft Graaf
bevolen, dat beide partyen hare belydenissen
overleveren; ook hebben *Mellezins* en *Al-*
uit Ligarius verstaan, over welke poincten men
meininge eigentlyk moeste uitdrukken, en
de belydenisse den 20 *December* overhandigt
worden. Laat ons hier wederom de *Emder*
likanten horen, zo alze van dit geval *l. c. p. 278-*
gewagen met deze woorden. „ Zo heeft dan
Ligarius eindelyk door ene vlytige vermaninge
den *Genadigen Welgeb. Heer* daar henen bewo-
en, gelyk niet alleen met dit zyn *lasterboek*, maar
ok met zyn eigen handt bewezen kan worden;
at *Zyn Gen*: den 21 *November 1579* een bevel-
schrift van *Aurik* heeft laten uitgaan, en daarin
evolen; dat *Johannes Aportanus* Predikant te
Wirdum, *Gibbo Nortochins* Predikant te *Hinte*, en *Menzo*
Steins Predikant te *Emden* on den 21 *November*

„ als gezegt is, dit *Adolphus* genadig hadde toege-
 „ zegt; zo wierdt het echter nu eerst, anderhalf
 „ jaar na zyne afzettinge, door *Ligarius* toe-
 „ doen, in 't werk gestelt. Wanneer nu ter oor-
 „ zaak van het grote onweder niemant van
 „ dezen kant komen konde, dan alleen *Wiche-*
 „ „ *rus* en *Menzo*, zynze den volgenden dag van
 „ *Norden* naar *Behrum* geroepen: alwaar onze
 „ *Gen. Heer* zelf met een christelyk gemoedt in de
 „ tegenwoordigheid der genen, die uit de tegenpar-
 „ tye daartoe aangestelt waren, begonnen heeft
 „ den onvreedzamen toestant der Kerken, en by-
 „ zonder te *Norden*, te beklagen, en daarop *Z. G.*
 „ meininge nopens deze aangestelde byeenkomste
 „ genadig en wydtlopig te verhalen; namelyk: dat
 „ men zich aantonts over een *formulier van enigheid*
 „ mogte vergelyken, op dat alle twist ten enen-
 „ male opgehoven, en inkomstig verhoedt mogte
 „ worden. Waarop *Menzo* en *Wicherus*, dewyl-
 „ ze alleen waren, onderdanig begeerden, te mo-
 „ gen uittreden, en na aanroeping van Godts naam
 „ en ene korte beraadslaginge hebbenze byna het
 „ volgende antwoordt ingebracht. Eerstelyk, dat
 „ zy ook met andere Christenen in Oostvrieschlandt
 „ naargeestig beklaagden, dat de vreedzame en
 „ wel ingerigte Kerken meer en meer ontruft en
 „ bedroeft wierden; waaraan evenwel zy met de
 „ hunne, als die by den Vorm der lere en der ceremo-
 „ nien, welke zy in de Kerken van dit landt gevon-
 „ den hadden, en waarop zy beroepen en aangeno-
 „ men waren, gebleven waren, geen' de minste
 „ schuldt hadden. *Ten tweden*, voorts dankten zy
 „ Godt, dat hy *Z. Gen.* zulk een vrede lievent
 „ hart gegeven hadde; met die onderdanige aanbie-
 „ ding, dat zy, zo verre het met een goedt gewet-
 „ ten en behoudens de goddelyke ere geschieden
 „ konde, niet in gebreke zouden blyven, om alles

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 93

„ aan te wenden, wat tot bevordering van het
 „ christelyke, nodige Graaflykevoornemen dienen
 „ konde. *Ten derden*, dewylze echter met hun
 „ beiden maar alleen waren, en zy *Z. Gen.* begeer-
 „ te uit het bevelfchrift zo verre niet verstaan had-
 „ den, de zaak boven dien niet hun alleen, maar
 „ alle Predikanten aanging, sineekten zy onderda-
 „ nig, *Z. Gen.* wilde genadiglyk toestaan, dit
 „ christelyk voornemen van *Z. G.* het gansche
 „ *Coetus* voor te dragen, op dat het als een gemeen,
 „ en niet als een byzonder werk, van twe zonder
 „ kennisse van de anderen verricht, aangezien en
 „ geacht mogte worden. By aldien echter *Z. G.*
 „ met hun beider belydenisse gedient mogte zyn,
 „ waren zy bereidt en volveerdig, de zelve, doch
 „ zonder benadclinge van hunne medebroederen en
 „ van de Kerken, over te geven.

„ Als nu *Z. Gen.* dit hun begeren gebillykt had-
 „ de, is afgesproken; dat elk partye hare belyde-
 „ nisse schriftelyk optellen, en *Z. G.* toezenden
 „ zoude, en daarop de verdere bestellinge aangaan-
 „ de het onderzoek van beider schriften afwagten.
 „ Na dat nu *Z. G.* van hun weggegaan was, heb-
 „ benze van *Ligarius* begeert te weten: van welke
 „ poincten van Religie en op welken tydt zy hun-
 „ ne belydenisse hadden op te stellen. En is toen
 „ van hem geantwoordt: dat in de lere van den *H.*
 „ *Doop* tuschen ons en hen weinig of wel gansch
 „ geen verschiel was, daarom zoude men van het
 „ *Avondsmaal des Heeren*, van *Christus Perzoon*, van
 „ de mededeling der eigenschappen van beide naturen
 „ in *Christus*, van de hemelvaart, van het zitten aan
 „ 's *Vaders rechterhands*, en van de Ceremonien, bin-
 „ nen een maandt, dat is, tegen den 20 *December*,
 „ zyne belydenisse optellen en overgeven. Wan-
 „ neer nu *Menzo en Wischerus* langer uitsstel begeerden
 „ van wegen den ongemakkelyken winter-tydt,

waar-

„ waarin het *Coetus* en de Predikanten van 't landt
 „ bezwaarlyk zamenkonden komt, heeft *Ligarius*
 „ wederom geantwoordt: dat onze *Gen. Heer* den
 „ dag bepaalt hadde, en geen en anderen vergon-
 „ nen wilde, dies zoude men daarmede te vreden
 „ zyn.

§. 5.
 De belydenisse
 uit naam
 van het
 Coetus
 aan
 Graaf
 Edzard
 overgege-
 ven.

Gelyk nu Graaf *Edzard Alting* en *Mellezius* be-
 volen hadde, hunne *belydenisse* nopens de voorver-
 haalde poincten over te geven, zo hebben zy zulx
 ook getrouwelyk uitgewerkt. De *Emder Predi-*
kanten spreken hiervan in hun *Bericht* aldus p. 282.
 „ Hierop zynze, *Mellezius* en *Alting*, des avondts
 „ van het huis te *Behrum* vertrokken, en wederom
 „ te *Norden* gekomen, en hebben zy vervolgens
 „ den 2 *December* het *Coetus* by een geroepen, en
 „ aan het zelve bekend gemaakt, wat te *Behrum*
 „ afgehandelt en afgesproken was. Het *Coetus* heeft
 „ zich alles laten welgevallen, en aan de voorge-
 „ melde vier van *Z. G.* zelve benoemde Predikanten
 „ macht gegeven, om nopens de voorverhaalde ar-
 „ tikelen ene oprechte *belydenisse* op te stellen, en
 „ de zelve daar na te laten goetd keuren, gelyk dan
 „ den 16 *December* geschiet is; en is alzo de zelve
 „ met gemene toestemminge van het *Coetus* op den
 „ van *Ligarius* bepaalden dag naar *Auwrik* gezon-
 „ den, en overgegeven, gelyk het antwoordt, met
 „ *Ligarius* eigen handt den 20 *December* 1579 te
 „ *Auwrik* geschreven, te verstaan gaf.

Voorts ben ik door den Heer *Burgermeester Pen-*
borg in staat gestelt, om deze *belydenisse* den lezer
 te kunnen mededelen, zo als ze van den Heer
Daniel Bernard Eilshemius, toen ter tydt noch
 Predikant te *Eylssum*, tot dienst van den Edelen
Snelger Beninga is afgeschreven, gelyk uit het vol-
 gende latynsche flot blykt.

In gratiam Clarissimi Viri, Nobilitate generis, pie-
tate;

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 95

*tate, eruditione, virtute ac sapientia praestantis, Snelgeri Beninga, Domini ac Capitanei in Widdelswer, Grymersum &c. Domini & Patroni s^usumma ob-
servantia colendi, scripsit manu sua.*

*Daniel Bernhards Eylsumana Ecclesia minister, Anno
ab incarnatione Filii Dei 1580. 7 id. Januar.*

De *belydenisse* nu, uit de oude Oostvriefche in de nederduidsche tale getrouwelyk overgezet, luidt aldus.

„ Ene Christelyke bedenkinge nopens enen
„ Vorm van Vereniginge, tot afschaffinge of ver-
„ mydinge van alle onenigheden in navolgende ar-
„ tikelen; als in de lere van het H. Avondtmaal,
„ van de perzonele vereniginge der naturen in
„ Christus, als mede de communicatione idioma-
„ tum, dat is, van de mededeling der eigenschap-
„ pen, van Christus hemelvaart, van zyn zitten
„ aan Godts rechter handt, en van de Ceremonien
„ des Avondtmaals; welke in deze Graaffchap
„ Oostvriefschlandt het volk eenvoudig zoude kon-
„ nen geleert, en met nuttigheit gebruikt worden.
„ Op het genadige bevel van den Welgeb.
„ Heer, Heer *Edzard*, Graaf en Heer van Oost-
„ vriefschlandt, hunnen Genadigen Heer, onder-
„ danig opgesteld van de Bedienaars des Goddely-
„ ken woordts, die naar het oudt en lofelyk gebruik
„ in het *Coetus* te Emden vergaderen.

Van het Heilige Avondtmaal.

„ Christus Avondtmaal is ene heilige handelin-
„ ge, in haar bevattende, naar haar geheim, de
„ gemeenschap van Christus ware lichaam en
„ bloedt, van den Heere Christus Jezus zelve,
in

„ in de genietinge van broodt en wyn tot zyner
 „ gedachtenisse ingestelt, om in de vergaderinge
 „ naar zyn bevel, tot dat hy komt, te onderhou-

„ **d**
 „ Deze beschryvinge behelst *drie poincten*, het
 „ eerste is van den *Insteller*, het tweede van de *spyze*,
 „ het laatste van de *einden* of vruchten van Jezus
 „ Christus H. Avondtmaäl.

„ Want *eerstelyk* wordt in deze beschryvinge ge-
 „ toont, van wien het Avondtmaal ingestelt is, en
 „ waarvan daan het haar aanzien en waardigheit
 „ heeft; namelijk van den Heere Jezus Christus
 „ zelve, en van geen mensch, gelyk ook Paulus
 „ zulk die van *Corinthus* erinnert 1 Cor. 11.

„ *Ten tweden* leertze ook, welke spyze en drank
 „ de Heere Jezus in dit Avondtmaal zyne leerlin-
 „ gen geeft; namelijk broodt en wyn, als mede de
 „ ware gemeenschap van zyn waarachtig en voor
 „ ons gekruiste lichaam en vergoten bloedt, uit
 „ kracht van de belofte, neemt, eett, dat is myn
 „ lichaam, dat voor u gebroken wordt; neemt en
 „ drinkt, deze drinkbeker is het Nieuwe Testa-
 „ ment in myn bloedt, dat voor u vergoten wordt.
 „ Matth. 26. Zo dat men uit kracht van Godts
 „ woordt en van de lere des Catechismus bekennen
 „ moet, dat ons twederley spyze en drank in het
 „ H. Avondtmaal van den Heere voorgestelt, aang-
 „ geboden en gegeven wordt; namelijk een uiterlik
 „ en zichtbaar Sacrament des broodts en wyls, en
 „ ene hemelsche onzichtbare gave, *welke is de gansche*
 „ *Jezus Christus, ware Godt en mensch, met alle zyne*
 „ *weldaden*, die hy ons met zynen doodt en bloedt
 „ verworven heeft, en is also onzes Heeren Chri-
 „ stus Avondtmaal geen *bloor, ydel en ledig teken*,
 „ waarin alleen broodt en wyn, of de gemeenschap
 „ van Christus weldaden alleen nevens broodt en
 „ wyn te zoeken zyn; maar het is zulk ene maal-
 „ tydt,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 97

„ tydt, waarin de *Zone Godts zelf*, het ware broodt
 „ des levens, met zyn waarachtig lichaam, voor
 „ ons gekruist, en met zyn bloedt, voor ons ver-
 „ goten, voorgedragen en geschonken wordt ten
 „ eeuwigen leven, en naar deze spyze en drank
 „ zullen de gasten allermeest trachten en verlan-
 „ gen.

„ Zulk ene Belydenisse nu van het H. Sacra-
 „ ment, het Nachmaal van Christus, en van zy-
 „ ne gaven, hebben uit Godts woordt en uit de
 „ inzettinge des Avondtmaals alle rechte leraars
 „ t'allertydt bestendig gedaan, tot op den tydt,
 „ dat de lere van de *Transsubstantiatie*, of wezent-
 „ like veranderinge des broodts en des wyns in
 „ Christus lichaam en bloedt in het Papendom de
 „ overhandt genomen heeft, gelyk uit vele geloof-
 „ waardige Schryvers bewezen kan worden; ook
 „ doen de zelve huiden ten dage alle de gene, die
 „ zich tegen de Afgodische lere des Papendoms
 „ opzetten en aankanten, gelyk uit de Augsborg-
 „ sche Belydenisse, uit de *Apologie*, onder anderen
 „ te zien is. Gelyk men nu van de verdichte
 „ *Transsubstantiatie* der papisten de toehoorders uit
 „ Godts woordt en uit de cenparige overeenstem-
 „ minge van alle rechtaartige leraren moet afma-
 „ nen; also moet men hen ook leren, datze niet
 „ denken of meinen moeten, dat het gekruiste li-
 „ chaam en het vergoten bloedt van Christus in of
 „ onder het broodt onzichtbaar verborgen ligt,
 „ of plaatselyk in het broodt en in den wyn inge-
 „ sloten zy, of perzoonlyk en natuurlyk met mal-
 „ kanderen verbonden en verenigt worden: want
 „ zulk een gevoelen zo wel met Godts woordt en
 „ de instellinge des Avondtmaals, met de artike-
 „ len des ouden, waren, ongetwyfelden christely-
 „ ken geloofs, en de oude christelyke rechte lera-
 „ ren strydt, als de wezentlike veranderinge der

„ Papiften, gelyk van anderen genoegzaam bewezen is, en noch, als het de noodt vorderde, bezeten kan worden. Als men nu voor de twee aangehaalde en met Godts woordt ftrydende gevoelens de toehoorders gewaarschouwt heeft, en evenwel leert, datze met hunne harten niet aan het uiterlyke broodt en den uiterliken wyn kleven moeten; maar Jezus Christus zelven, zyn waarachtig en voor ons gekruiste lichaam en vergoten bloedt, zoeken en ontfangen moeten; zo zal men hen verder in dit stuk der beschryvinge leren, hoe het broodt en de wyn in 't Avondmaal en Christus gekruiste lichaam en zyn vergoten bloedt verenigt worden; *hoe het* waarachtige, wezentlike lichaam en bloedt van Christus in 't Avondmaal tegenwoordig, en *hoe* het ontfangen en genoten, gegeten en gedronken wordt.

Van de Vereniging van broodt en wyn met des Heeren Christus lichaam en bloedt in 't H. Avondmaal.

„ En aanvankelijk mag men leren van de *vereniging*; dat het uiterlyke Sacrament van broodt en wyn en het voor ons opgeofferde lichaam en het voor ons vergoten bloedt van Christus in 't rechte gebruyk des Avondmaals op geene andere wyze als *Sacramentlyk* verenigt worden: want vermits Christus by de instellinge niets anders dan een Sacrament heeft willen instellen, zo moet ook de Vereniging en het gansche geheim naar den aart en de natuur der Sacramenten verklaart worden. Men noemt dit nu een *Sacramentele vereniging*, niet waardoor het zichtbare teken en de onzichtbare genade met malkanderen vermengt, ten opzichte van hare naturen aan malkanderen gehegt, of localiter, plaatslyk, gelykook voorheen gemeldt is,

is, ingesloten en zamen gevoegt worden; maar
 dat Godt die niet liegen kan, zo waarachtig en dade-
 lyk zynen Zoon Christus, mitsgaders zyn waarachtig
 lichaam en bloedt, ook de gemeenschap van alle ter
 zaligheid verworvene weldaden aanbiedt, en schenkt,
 zo waarachtig hy in 't gebruyk der Sacramenten de
 niterlyke Zegelen, als ongeruyfelde panden der heilza-
 me belofte en gemeenschap, laat behandigen, en men
 de zelve op zyn woordt en belofte naar zyn bevel ont-
 fangt en geniet. Daarom is het fundament dezer
 vereniginge de onfeilbare waarheit Godts, ons in
 't woordt van het Evangelie beloofft, en by de
 instellinge der Sacramenten herhaalt, en met een
 uiterlyk zegel bekrachtigt; en om deze reden
 wordt de drinkbeker des Avondtmaals het *Nieu-
 we Testament* in Christus bloedt genoemt; om dat
 Christus Jesus in 't Avondtmaal zyne goederen
 ten eeuwigen leven disponeert en verzeget, welke
 hy den gelovigen door zynen doot en bloedtver-
 gieten verworven heeft. Even daarom wordt ook
 het gebrokene broodt Christus gekruiste lichaam
 en de wyn zyn vergoten bloedt geheten, niet van
 wegen hare aart en natuur, als of het broodt Chri-
 stus lichaam en de wyn zyn bloedt wezentlyk
 geworden zouden zyn; maar eensdeels van wegen
 haar ampt, waartoe broodt en wyn van Christus
 in 't H. Avondtmaal ingestelt zyn; andersdeels
 van wegen de overeenkomste, welke broodt en
 wyn met Christus gekruiste lichaam en met zyn
 vergoten bloedt hebben: want daarze anderzins
 in 't gemeen gebruyk den menschen alleen tot
 lichamelijke spyze en drank gegeven waren,
 wordenze in 't H. Avondtmaal niet alleen onge-
 twyfelde merktekenen, zegelen en onderpanden
 der onuitsprekelyke heilzame gemeenschap, wel-
 ke wy met Jezus Christus ten eeuwigen leven
 hebben; maar ook een instrument en werkrui-
 G 2 Godts,

„ Godts, waardoor wy in deze zalige gemeenschap
 „ hoe langer hoe meer wassen en toenemen: daar-
 „ enboven gelyk broodt en wyn in 't uiterlyke
 „ gemeen gebruyk het uiterlyke lichaam spyzigen
 „ en drenken; alzo is ook Christus ware gekruiste
 „ lichaam en zyn vergoten bloedt alleenlyk de
 „ spyze en drank ten eeuwigen leven. Of nu wel
 „ deze gemeenschap den gelovigen met den gan-
 „ schen Christus, ware Godt en mensch, van den
 „ hemelschen Vader uit genade geschonken is, en
 „ gelykze in 't woordt beloofd, alzo ook in 't A-
 „ vondtmaal bekrachtigt wordt, zo wordt even-
 „ wel in de woorden der inzettinge uitdruklyk
 „ van de *opofferinge* en van het *bloedvergieten ge-*
 „ wag gemaakt: *eerstelyk* daarom, dat wy door
 „ den mensch Christus tot Godts gemeenschap kom-
 „ men. *Ten tweden* ook daarom, dat Christus aan
 „ 't kruis ons tot ene levendigmakende spyze ge-
 „ worden is, en zyne offerande de oorzaak onzes
 „ eeuwigen hongers, dat is de zonde, heeft weg-
 „ genomen, gelyk hy betuigt Joh. 6. *Het broodt,*
 „ *dat ik geven zal, is myn vleesch, dat ik geven zal*
 „ *voor het leven der waereldt.* En dit is de ver-
 „ anderinge, welke in de Sacramenten geschiet,
 „ waarvan de oude leraren dikwyls gewag maken,
 „ verklarende daar by evenwel genoegzaam, datze
 „ niet van de veranderinge des wezens, maar alleen
 „ van de veranderinge des gebruyks spreken, en
 „ alzo met hunnen Meester Christus het gebro-
 „ kene broodt Christus lichaam, voor ons gege-
 „ ven, den ingeschonkenen wyn Christus bloedt,
 „ voor ons vergoten, of met Paulus de gemein-
 „ schap van Christus lichaam en bloedt, ja het
 „ Avondtmaal ene *offerande* noemen; daarheen be-
 „ hoort ook, wanneerze zeggen; dat Christus li-
 „ chaam met de handen ontfangen, en met den
 li-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 101

„ lichamelyken mondt waarachtig, lichamelyk en
„ natuurlyk gegeten wordt.

Van Christus tegenwoordigheid in 't Avondmaal.

„ Wat nu de tegenwoordigheid van Christus
„ waarachtig lichaam en bloedt aangaat; daarom-
„ trent is in de voorhergaande lere van de Sacra-
„ mentele vereniginge genoegzaam betuigt, dat
„ men den grondt en de waarheit van de zelve zoe-
„ ken moet, niet in de perzonële vereniginge der
„ Goddelyke en menschelyke naturen in Christus,
„ ook niet in den artikel van Christus hemelvaart,
„ of van Christus zitten aan Godts rechter handt;
„ maar alleenlyk in de woorden der instellinge des
„ H. Avondmaals, en de genadige belofte van on-
„ zen Heere en Heilandt Christus: want de onna-
„ speurlyke perzonële vereniginge was lang te vo-
„ ren geschiet, eer het Avondmaal wierdt inge-
„ stelt; insgelyks is het H. Avondmaal niet eerst
„ na Christus hemelvaart en zyn zitten aan Godts
„ rechter handt voor de discipelen ingestelt, maar
„ in den nacht, in welken de Heere verraden
„ wierdt, en tot den Kruisdoodt overgelevert,
„ gelyk *Paulus 1 Cor. 11.* duidelyk zegt. Daarom
„ moet men, of een ander Avondmaal hebben, als
„ de Apostelen gehadt hebben, en met den Heere
„ zelve gehouden; of men moet den grondt van
„ de tegenwoordigheid van Christus gekruiste lic-
„ haam en vergoten bloedt in 't Avondmaal in 't
„ woordt der belofte met de discipelen aantreffen.
„ Want de Heere spreekt aan de tafel van geen
„ verheerlykt, maar van een voor ons gebroken,
„ dat is, gekruist en gedoodt lichaam. Dewyl dan
„ de tegenwoordigheid van Christus gekruiste lic-
„ haam en vergoten bloedt in 't Avondmaal ner-
„ gens anders dan in 't woordt der belofte ge-
„ grondt

„ grondt is, en ondertuffchen die belofte van eno
 „ genietinge of gemeinfchap des gebroken lichaams
 „ en vergoten bloedts gewaagt, volgens de woor-
 „ den; *neemt, eet, dat is myn lichaam, dat voor u*
 „ *gebroken wordt; neemt, drinkt, dat is myn bloedt,*
 „ *dat voor u vergoten wordt; of gelyk Paulus het uit-*
 „ *legt: het gebroken broodt is de gemeinfchap van Chri-*
 „ *stus lichaam:* zo moet nootzakelyk volgen, dat
 „ Christus met zyn waarachtig lichaam en bloedt in
 „ t Avondmaal tegenwoordig is, niet daarom,
 „ dat hy met zyn waarachtig lichaam en bloedt uit
 „ den hemel komt, of lichamelyk aller wegen te-
 „ genwoordig is; maar dat hy zyn lichaam en bloedt
 „ in t Avondmaal, uit kracht van zyne belofte
 „ alzo waarachtig en zekerlyk te genieten geeft,
 „ dat een ieder gelovigeniet minder de gemeinfchap
 „ van Christus waarachtig lichaam en bloedt de-
 „ lichtig wordt, als hy de uiterlyke zegelen daarop
 „ ontfangt. En deze lere van de tegenwoordigheid
 „ van Christus lichaam en bloedt in t Avondmaal,
 „ gelykze met Godts woordt in de artikelen des
 „ ouden, waren, chrestelyken geloofs over een
 „ stemt; alzo frydtze ook niet met de oude en
 „ nieuwe rechte leraren, die de verborgentheit des
 „ geloofs in een goetd geweten, naar de waarheit
 „ Godts onderhouden hebben, gelyk uitvoeriger
 „ zoude kunnen bewezen worden, indien de kort-
 „ heit van dit opstel zulx toeliet.

Hoe Christus lichaam en bloedt ontfangen wordt.

„ Tot hiertoe is verklaart, welke de spyze en
 „ drank in t H. Avondmaal is, hoeze met het
 „ Sacrament verenigt, en hoe de Heere Jesus met
 „ zyn waarachtig lichaam en bloedt in t Avondmaal
 „ tegenwoordig is; hierop moet nu verder gezegt
 „ worden, hoe en op wat wyze de spyze en drank
 ont-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 103

„ ontfangen en genoten wordt: en hierby is aante-
„ merken, dat gelyk twederley spyze en drank in
„ t Avondmaal gegeven wordt, namelyk uiterlyk,
„ aardfch en evenwel Sacramenteel broodt en wyn,
„ en ene hemelfche onzichtbare gave, welke is
„ Christus zelf met zyne weldaden; alzo wordt ook
„ deze spyze en drank op twederley wyze ontfan-
„ gen en genoten. De eerfte is ene uiterlyke, na-
„ tuurlyke en mondelyke van het Sacrament des
„ broodts en des wyns: de tweede is ene geestelyke,
„ hemelfche en bovennatuurlyke van Christus hei-
„ lig lichaam en bloedt. Gelyk nu het Sacramen-
„ tēle eten van broodt en wyn niet anders gefchiet,
„ dan met den natuurlyken mondt, zo gefchiet ook
„ het geestelyk eten niet van een verdicht en fantas-
„ tyk, maar van het ware lichaam en bloedt van
„ Christus, voor ons gekruift en vergoten. niet
„ anders dan door den H. Geest en het ware gelove;
„ en verftaat men alzo door het woordt *geestelyk*
„ *geene* blote gedachten en fantazieen; maar dewyl
„ dit geheim van wegen hare hoogheit de mate van
„ ons verftandt en alle ordeninge der natuur verre
„ overtreft, en niet anders dan door de kracht en
„ werkinge des H. Geests en des waren geloofs,
„ dat de H. Geest in Godts kinderen verwekt, kan
„ en mach verricht worden, zo gebruykt men zulk
„ ene uitdrukkinge, om dus deze geestelyke en bo-
„ vennatuurlyke handelingē van het natuurlyk eten
„ van t Sacramentēle broodt en wyn te onderschei-
„ den. Dus moet men ook de uitdrukkingen der
„ oude leraren, als zy zeggen: dat Chriftus lichaam
„ en bloedt met de handen ontfangen, en met den
„ mondt genoten worden, niet anders verftaan dan
„ op ene Sacramentēle wyze van broodt en wyn;
„ gelyk ook broodt en wyn om geene andere rede-
„ nen, als om datze tot H. Sacramenten en zegelen
„ van Chriftus lichaam en bloedt van den Heere

„ Christus in 't rechte gebruyk des Avondmaals
 „ zyn ingestelt, den naam van Christus gekruisfe
 „ lichaam en vergoten bloedt dragen, als voorheen
 „ gezegt is. Naar deze wyze eten ook de ongelovige
 „ en godtloze, als zy aan des Heeren tafel gaan, Chri-
 „ stus lichaam en bloedt, doch niet *geestelyk*; over-
 „ mits zy noch den H. Geest noch het ware gelove
 „ hebben, maar alleenlyk *Sacramentlyk* in 't broodt
 „ en wyn des Avondmaals, en dus wordenze naar
 „ Paulus lere *schuldig aan het lichaam en bloeds des*
 „ *Heeren. 1 Cor. 11.*

*Fot wat einde het H. Avondmaat ingestelt, en waar-
 toe het nuttig is.*

„ Nopens dit laatste stuk zal men het volk wel-
 „ onderrichten, en dat op deze wyze: dat het *eerste*
 „ en *voornaamste* einde des H. Avondmaals is; om
 „ in de gemeinschap, welke wy met den Heere en
 „ Heilandt Jesus Christus, waarachtig Godt en
 „ mensch, onzen Hogepriester, Koning en Hoofd,
 „ en met alle zyne verdiensten en gaven hebben,
 „ meer en meer bevestigt, en van de zelve verze-
 „ kert te mogen worden; en also in de zelve te
 „ mogen wassen en toenemen, tot dat wy eindelyk
 „ in 't toekomende leven tot zynen volkomen ma-
 „ lyken ouderdom geraken, gelyk *Christus* en
 „ Paulus woorden van deze gemeinschap luiden.
 „ *Matth. 26. 1 Cor. 10. Eph. 4.* Men wordt ondertus-
 „ schen in de genoemde gemeinschap van Christus
 „ door het gebruyk des H. Avondmaals op die-
 „ wyze gesterkt, bewaart en bevordert, dat door
 „ de genietinge van het zelve het zwakke gelove
 „ in Christus Jesus bekrachtigt en vermeerdert
 „ wordt: want dewyl Christus *in onze harten door*
 „ *het gelove woont Eph. 3.* En ons met zich zelven
 „ zo vast verbindt, dat wy *vleesch van zyn vleesch*
 „

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 105

„ *en been van zyne beenen zyn Eph. 5.* Zo volgt, dat
 „ alles, wat tot versterkinge en vermeerderinge
 „ des geloofs dient, ook de gemeenschap met Chri-
 „ stus en alle zyne weldaden versterkt en vermeer-
 „ deert. De Sacramenten versterken en vermeer-
 „ deren nu door haar gebruyk het gelove, niet door
 „ haar eigen natuur, kracht of weerdigheit; maar
 „ *eerstelyk* daarom, datze in 't rechte gebruyk zicht-
 „ baarlyk aan de oogen voordragen en voorhouden,
 „ dat door het woordt van 't Evangelie aan de ooren
 „ in de predikinge voorgedragen wordt. Waar-
 „ omze *zichtsbare woorden* van *Augustinus* genoemt
 „ worden. *Homil: 89. in Job:* Godt onder haar
 „ gebruyk als op 't nieuw uit den hemel verzeke-
 „ ring doende; en ook *mysteria*, dat is, verborgent-
 „ heden, door welke, gelyk *Augustinus* ook zegt in
 „ *Sermone de infan:* wat anders als men ziet, beduidt
 „ en te verstaan gegeven wordt, doch alleen aan
 „ die, welke van zulk ene betekenisse uit Godts
 „ woordt onderricht zyn. *Ten tweden*, ook daar-
 „ om, datze onfeilbare panden en zegelen zyn, van
 „ Godt den Heere daartoe ingestelt, om door haar
 „ rechte gebruyk een ieder gelovige in 't byzonder
 „ lichamelyk zo waarlyk dat gene te verzegelen en
 „ verzekeren, dat hy in 't woordt der belofte toe-
 „ gezegt heeft, zo zekerlyk als hy deze zichtbare
 „ zegelen naar Godts bevel ontfangt. Hierom
 „ wordt het woord Godts by *zaaten* en de Sacramen-
 „ ten by een *Zegel* vergeleken *Luk. 8. Rom. 4.*
 „ Offchoon nu alle Sacramenten t' aller tydt deze
 „ nuttigheit gehadt hebben, en noch hebben; zo
 „ is evenwel het H. Avondtmaal tot versterkinge
 „ en vermeerderinge des geloofs byzonder dienstig,
 „ nademaal Christus in het zelve dagelyks gelyk
 „ als voor onze oogen gekruist wordt door het
 „ breken des broodts en het inschenken des wyns,
 „ ja ons met zyn lyden en sterven als in de handen

„ en in den mond tot ene levendigmakende spyze
 „ en drank des eeuwigen levens overgegeven wordt.
 „ Uit dit alles in aftenemen, dat men billyk de ver-
 „ zegelinge en vermeerderinge van de zaligmakende
 „ gemeenschap met Jesus Christus, met zyn ge-
 „ kruiste lichaam en vergoten bloedt, en alle wel-
 „ daden, als het voormaakte gebruyk en nuttig-
 „ heit des H. Avondtmaals lere, en dat het Avondt-
 „ maaleen middel en werktuig Godts is, waardoor
 „ hy de zaligheid hoe langer hoe meer in ons werkt,
 „ niet van wegen het uiterlyk gebruyk, als een
 „ verdienstlyk werk, maar om gene ander reden, dan
 „ dat hy het gelove in ons versterkt en onderhoudt,
 „ waardoor men de gerechtigheit en zaligheid ver-
 „ krygt. Hieruit kan men ook afnemen, hoe
 „ nuttigen nodig ons arme, zwakgelovige menschen
 „ het H. Avondtmaal en des zelfs rechte gebruyk
 „ is, namelyk zo nuttig en nootzakelyk het is, in 't
 „ gelove gesterkt te worden, en in de genadige ge-
 „ meenschap met onzen Zaligmaker Christus toete-
 „ nemen, en dagelyksch tegen alle aanvechtinge der
 „ waereldt, des Duivels, des doodts en der verdoe-
 „ menisse gesterkt te worden. Het *twede einde*,
 „ waartoe het H. Avondtmaal ingestelt is, is naar
 „ Christus leere en die van onzen *Catechismus*, de
 „ troostryke en vreugderyke gedachtenisse van
 „ Christus offer voor onze zonden en van alle wel-
 „ daden, daardoor verworven. Want dewyl die
 „ genade voor aller menschen verstant en wysheit
 „ onbegrypelyk is, dat Godt voor ons, zyne grôte
 „ en ongehoorzame vyanden, zynen eniggeboren
 „ Zoon tot den smadeliken en vervloekten kruisdood
 „ overgeven zoude; zo hadde ligtelyk door *Sophist-*
 „ *terye* en bedrog des Duivels deze onbegrypelyke
 „ en onuitsprekelyke weldaat ons uit het hart ge-
 „ scheurt, of by ons in twyfel getrokken kunnen
 „ worden. Daarom, op dat men alle aanvechtin-
 „ ge

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 107

„ gedes Duivels afkeren, en het geweten met Chri-
„ stus verlossinge troosten en verzekeren mogte,
„ heeft Christus de weldaat zyner verlossinge niet
„ alleen in 't woordt, als in enen brief, willen be-
„ schryven, maar ook door uiterlyke Sacramenten,
„ als zyne eigen zegelen, tot meerder verzekering
„ willen bevestigen. Ook leert onze *Catechismus*,
„ wat deze gedachtenisse van Christus weldaden
„ eischt, namelyk ware dankbaarheid, welke daar-
„ in gelegen is, dat men de zonden afsterve, en in
„ heiligheit en gerechtigheit alle de dagen des le-
„ vens, tot des Heeren Jesus Christus ere, leveen
„ wandele.

„ Eindelyk vordert ook het rechte gebruyk des
„ H. Avondmaals de ware liefde des naasten, en
„ de oprichte belydenisse van Christus naam, wel-
„ ke daarin onder anderen gelegen is; dat men zich
„ van alle valsche secten afhoude, zyn woordt en
„ Ceremonien vlytig volge en onderhoude, en om
„ zyns naams wille kruis, verachtige, droefenisse
„ en vervolginge gewillig en geduldig opneme, en
„ also het eeuwige leven eindelyk uit zyne handt
„ ontfange. Dit is kortelyk onze bedenkinge no-
„ pens de enigheit in de lere van des Heeren H. A-
„ vondtmaal.

Volgt van den Perzoon onzes Heeren Jesus Christus.

„ I. Van den Perzoon onzes Heeren Jesus Chri-
„ stus zal men ook leren volgens de H. Schrift; dat
„ in den enigen en onverdeelden Perzoon onzes
„ Heeren en Heilandts Jesus Christus twe onder-
„ scheidene naturen zyn, namelyk de eeuwige onver-
„ anderde Godtheit en de aangenomene menschheit

„ II. Door het woordt natuur verstaat men niet
„ ene natuurlyke kracht des Goddelyken en men-
„ sche-

„ schelyken wezens; maar het Goddelyke en men-
 „ schelyke wezen zelve, ook alle rechte en ware
 „ eigenschappen der eeuwige Codtheit en der
 „ menschheit.

„ III. Derhalven als men zegt; dat de ene Jesus
 „ Christus, zo veel zynen Perzoon aangaat, twe
 „ onderscheide naturen in zich hebbe, is het zo
 „ veel, als of men zegt; de ene Perzoon Christus
 „ is tegelyk eeuwig waarachtig Godt in wezen en
 „ eigenschappen, daarbeneven ook een waarach-
 „ tig regtveerdig mensch in wezen en eigenschap-
 „ pen.

„ IV. De vereniginge dezer twe naturen in
 „ Christus noemt men perzoonlyk; om dat de eeu-
 „ wige Zone Godts, detwede zelfstandige Perzoon
 „ in het enige, eeuwige, onbegrypelyke Godde-
 „ lyke wezen, de menschelyke natuur in enigheit
 „ aangenomen, en de zelve perzoonlyk met zich
 „ verenigt heeft.

„ V. En hoewel deze verborgentheit zo groot
 „ en onnaspeurlyk is, dat geen verstandt de zelve
 „ genoegzaam begrypen kan, veel weniger de tong-
 „ ge kan uitspreken; zo hebben echter de oude
 „ rechte leraren de gelykenisse van de perzoonlyke
 „ verenigingeder zieleen des lichaams in den *mensch*
 „ tot verklaringe van deze Goddelyke en onbegry-
 „ pelyke zaak te regte gebruykt.

„ VI. Want gelyk lichaam en ziele in den mensch
 „ in haar wezen en eigenschappen zeer verscheiden
 „ zyn, en echter wonderbaarlyk in den perzoon des
 „ menschen zamen komen, en alzo verenigt wor-
 „ den, datze flegs enen menschelyken perzoon uit-
 „ ma-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 109

„ maken, alzo is ook de ware en ganfche menfche-
„ lyke natuur van de Godtheit des Zoons Godts
„ aangenomen, en perzoonlyk met haar verenigt,
„ en wordtze van haar onderfteunt en onderhou-
„ den.

„ VII. Daaren boven gelyk in den perzoon van
„ een ieder menfch de vereniging des lichaams en
„ der ziele alzo gefchiet, dat noch de ziele in 't lic-
„ haam, noch het lichaam in de ziele verandert; ook
„ het ene deel het andere, noch ten opzichte van
„ het wezen, noch ten opzichte van de eigenfchap-
„ pen, gelyk wordt; maar ieder deel behoudt voor
„ zich haar natuurlyk wezen en de toebehorende
„ eigenfchappen, onveranderlyk, onbefchadigt en
„ onvermengt; alzo is ook in den Heere Christus
„ de menfchheit met de Godtheit niet door veran-
„ deringe der eeuwige Godtheit in de menfchheit,
„ ook niet door vernietiging van de menfchelyke
„ natuur, of door inftorting der Goddelyke eigen-
„ fchappen in de menfchelyke natuur, maar door
„ aanneming perzoonlyk verenigt, zo dat elke
„ natuur haar natuurlyk wezen en de toebehorende
„ eigenfchappen onverandert, onvermengt en ganfch
„ onbefchadigt t' allertydt behouden heeft, en noch
„ in eeuwigheit behoudt.

„ VIII. Derhalven dient de voorgemelde gelyke-
„ niffe, die anders met deze wonderbaarlyke perzo-
„ nële vereniging wel niet in alles te vergelyken
„ is, eerftelyk tegen de dwalinge van *Nestorius*,
„ die uit de twe onderscheidene naturen in Christus
„ twe perzonen, enen Goddelyken en menfchely-
„ ken, maakte. Daar na ook tegen *Eutyches* den
„ ouden Ketter, die uit de twe naturen in Chri-
„ ftus een mengzel wilde maken, en alzo Christus
„ noch waarachtig Godt, noch waarachtig menfch
„ wil-

„ wilde laten blyven. En eindelyk tegen de *Mo-*
 „ *notheliten*, die, gelyk hy maar een perzoon is, al-
 „ zo ook den Heere Christus maar eenderley
 „ wille wilden toestaan.

„ IX. De oorzaak nu, waarom de Middelaar
 „ zulk een perzoon zyn moeste, is *zyn ampt*, dat hy
 „ tot onze verlossinge heeft moeten en willen ver-
 „ richten.

„ X. Want dewyl het tot onze verlossinge niet
 „ genoeg was, dat onze Middelaar en Borge voor
 „ onze schult met zyn lyden en sterven betaalde,
 „ en alzo aan Godts waarheit en gerechtigheit vol-
 „ deedt; maar hy moeste ook zich zelve en ons
 „ uit aller vyanden geweldt verlossen, ons tot kin-
 „ deren Godts maken, de eeuwige gerechtigheit,
 „ den H. Geest en de eeuwige zaligheit ons toeci-
 „ genen en schenken; daarom eischte het werk
 „ onzer verlossinge, dat Christus te verrichten
 „ aangenomen hadde, dat hy in een perzoon de
 „ ware, almachtige en eeuwige Godt, een Heere
 „ des hemels en der aarden, zy; als mede een waar-
 „ achtig, regtveerdig mensch, ons in allen gelyk
 „ uitgenomen de zonde.

„ XI. Hy moeste zyn niet alleen een waarach-
 „ tig, maar ook regtveerdig mensch; nademaal
 „ Godts gerechtigheit vorderde, dat de mensche-
 „ lyke natuur, die gezondigt hadde, ook voor de
 „ zonde betale; en ondertusschen konde iemant,
 „ die zelf een zondaar was, voor anderen niet beta-
 „ len.

XII.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 111

„ XII. Daarom heeft ook Godt in geen en Engel of eenig ander Schepzel in hemel of op aarden den zegen na den val beloofd; maar in het Vrouwen, in Abrahams en Davids zaat, is deze genade toegezegd, en daarom alle, die t' eniger tydt gelochent hebben, en noch lochenen, de ware menschelyke natuur in Christus, en evenwel Christus roemen als hunnen verlosser, die maken Godt tot enen leugenaar, zo veel in hun is, en beroven het menschelyke geslagte van hare hoogste troost.

„ XIII. Hy moeste ook waarachtig en almachtig Godt zyn, op dat hy niet alleen als een waarachtig mensch konde lyden en sterven; maar ook door zyne Goddelyke almacht den doot overwinnen, en alle onze en zyne vyanden zyne voeten onderwerpen.

„ XIV. Want hoe zoude de blote menschelyke natuur den oneindigen toorn Godts, onder welken ook de gevallene Engelen verzinken en eeuwig blyven moeten, tegen de zonden der waereldt hebben kunnen verdragen, indienze niet door hare inwonende almachtige Godtheit gesterkt en staande gehouden was. Wie konde ons het recht der kinderen Godts en het eeuwige hemelsche erfgoed geven en schenken, als alleen de eniggeboren Zoon des eeuwigen Vaders, den welken de Vader tot enen erfgenaam over alles gezet heeft? want van wegen de weerdigheid des Perzoons is het lyden zo kostelyk by den Vader; en is die weerdigheid hierin gelegen, dat de eeuwige Zoon Godts de menschelyke natuur aangenomen, en perzoonlyk met zich verenigt heeft; gelyk *Cyrellus L. IV. c. XIV. in Joh. zegt: die is regt het leven, die van eeuwigheit af geboren is; maar het vleesch van*
Chri-

„ *Christus maakt ook levendig, dewyl het met het woordt*
 „ *verenigt is.*

„ XV. Derhalven zyn de gene, die de ware,
 „ eeuwige zelfstandige Godtheit des Heeren Jesus
 „ Christus verlochonen, niet alleen geslagene vyanden
 „ Gods, maar ook vyanden van het mensche-
 „ lyke geslagte, dat zy van de eeuwige zaligheid
 „ beroven willen.

„ XVI. Schoon nu van dezen artikel meer konde
 „ gezegt worden, zo achtenwe echter het voorver-
 „ haalde genoegzaam voor dezen tydt, om de *con-*
 „ *cordie* of enigheit te maken, en om de eenvoudige
 „ toehoorderen eenvoudig te leren; gelyk het dan
 „ ook met de Heilige Goddelyke *schrift*, met de
 „ goedtgekeurde *Symbolis* der oude leraren, en met
 „ de *Angsborgsche belydenisse* en onzen *Catechismus*
 „ bevestigt kan worden.

De Communicatione Idiomatum, dat is, van de mededeling der eigenschappen.

„ I. Indien de spreuken der H. Schrift, die of van
 „ den enigen perzoon en de onderscheiden naturen in
 „ Christus, of van zyn ampt en onderscheiden wer-
 „ ken en eigenschappen spreken, recht zullen ver-
 „ staan, en naar het rigtfoer des waren geloofs uitge-
 „ legt worden, zo is van noden, dat de wyze van spre-
 „ ken, welke de oude Leraren *communicationem*
 „ *Idiomatum* of mededeling der eigenschappen
 „ genoemt hebben, vlytig in achtgenomen worde.

„ II. De *communicatio idiomatum* of mededeling
 „ der eigenschappen is nu zulk ene maniere van
 „ spreken, waardoor de dingen, welke tot de ene
 „ natuur in Christus eigentlyk, en in waarheit beho-
 ren,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 113

„ reën, of den ganschē perzoon, of de andere inden
„ perzoon verenigde natuur worden toegeschre-
„ ven, van wegen de perzonēle vereniginge der
„ twe naturen in den enen Perzoon van Christus.

„ III. Want dewyl de Perzoon van Christus de
„ beide onderscheiden naturen onverandert, en
„ onvermengt in zich in eeuwigheit behoudt, zo
„ wordt ook den ganschē perzoon in Godts woordt
„ met recht toege-eigent, dat een ieder natuur ei-
„ gentlyk van wegen haar aart en eigenschappen
„ toekomt.

„ IV. Noch eens, dewyl de twe naturen in den
„ perzoon van Christus zo vast en nauw met ma-
„ kanderen verenigt zyn, dat ook niets met deze
„ vereniginge ten vollen mag vergeleken worden,
„ zo is 't geen wonder, dat ook de ene natuur dik-
„ wyls wat toege-eigent wordt, dat de andere ei-
„ gentlyk toekomt.

„ V. Want ten eersten leert de Schrift van
„ Christus, ware Godt en mensch, dat hy van
„ eeuwigheit is, en in der tydt geworden is; dat
„ hy vleesch en geest is, sterfelyk en onsterfelyk &c.
„ welke dingen van den ganschē perzoon met
„ regt gezegt worden, om dat in het onderscheidt
„ der twe naturen, uit welke Christus perzoon
„ bestaat, ook onderscheiden eigenschappen be-
„ vonden, en altoos behouden worden; doch van
„ ene natuur mag men niet zeggen, datze tegelyk
„ sterfelyk en onsterfelyk, van eeuwigheit is, en in
„ der tydt geworden is.

„ VI. Ook wordt den ganschē perzoon des
„ Middelaars, van wegen die vereniginge jets toe-
„ geschreven, dat niet beide maar alleen ene natuur

toekomst. Als wanneer Christus zegt; *eer Abraham was, ben ik.* Ook, dat hy *met den Vader werke*; en *heerlykheit by den Vader gehad hebbe*, *eer 's waerelds grondt gelegd was*, zulx betuigt hy van zynen ganschen perzoon, en ondertusschen komt het hem naar zyne eeuwige Godtheit alleen toe.

„ VII. Daarentegen worden in andere plaatsen de eigenschappen, welke de menschelyke natuur toekomen, den ganschen perzoon van Christus toegeschreven, als; dat Jezus hebbe *toegenomen in ouderdom, in wysheit en genade, beide voor Godt en de menschen.* Ook, dat hy den *jongsten dag niet wiste*, en wat diergelyke spruken meer zyn.

„ VIII. Ook wordt niet alleen van Christus perzoon gezegt, het gene een ieder natuur naar hare aart en eigenschap toebehoort, van wegen de perzonële vereniginge; maar de ene natuur worden ook van wegen derzelve vereniginge de eigenschappen der andere natuur toegecigent of medegedeelt.

„ IX. Hierop ziet, dat 'er geschreven staat; *Godt hebbe de Gemeinte met zyn bloedt verkregen; zyne ziele voor ons gegeven*; als mede, dat de *Heere der heerlykheit gekruist is*; dat *des menschen Zoon in den hemel geweest is, toen hy noch op aarden was.*

„ X. Eindelyk worden de dingen, welke van het Middelaar-ampt tusschen Godt en den zondigen mensch beschreven zyn, niet eigentlyk van ene natuur in Christus, maar van den ganschen Perzoon des Middelaars verstaan. want
niet

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 125

„ niet ene natuur het Middelaar- ampt verricht
„ heeft, maar Christus gansche perzoon. Gelyk
„ *Joh. 17.* te zien is; *Ik heilige my zelven voor hem;*
„ *En Hebr. 9.* *Christus heeft zich zelven door den*
„ *ewigen Geest opgeoffert.*

„ XI. En tot verklaringe van deze lere achten-
„ we dat der ouden regel vlytig in acht genomen
„ moet worden, als zy leren; dat men uit de per-
„ zonële vereniginge der twe naturen in Christus de
„ lere van de mededeling der eigenschappen zal leren
„ erkennen en onderscheiden.

„ XII. Want gelyk de menschelyke natuur niet
„ is tot ene Godtheit door de perzonële vereni-
„ ginge geworden; maar van de Godtheit aange-
„ nomen: alzo is ook de menschheit voor haar niet
„ almachtig, alwetent en oneindig geworden,
„ maar alleen door de aanneming, waardoorze
„ van den Almachtigen Alwetenden Godt in enig-
„ heit des perzoons is aangenomen,

„ XIII. Hierom zegt men te regte; de *mensch*
„ *Christus* is almachtig, alwetent, oneindig en eeu-
„ wig; en aan den anderen kant; *Christus ware*
„ *Godt* is in der tydt geworden, is niet almachtig,
„ niet oneindig noch eeuwig: want *Godt, mensch,*
„ *Godts en des menschen zoon* drukken uit den gan-
„ schen Perzoon. Maar *Christus menschheit* is al-
„ machtig, alwetent, oneindig; de *Godtheit* is in
„ der tydt geworden, is niet almachtig noch one-
„ eindig, zulk mag men niet zeggen: want deze
„ benamingen drukken uit de naturen, hare eigen-
„ schappen en onderscheit, van wegen welker na-
„ turen perzonële vereniginge Christus naar zynen
„ perzoon *Godt en mensch, Godts en des menschen*
„ *zoon* genoemd wordt.

„ XIV. Byaldien dit onderscheit niet waarge-
 „ nomen wordt , moeten vervaarlyke en grove
 „ dwalingen voor den dag komen. Waaron de
 „ lere, om de dwalinge van *Nestorius* en *Eutyches*
 „ te vermyden, en om de kracht van Christus zoen-
 „ offer beter te erkennen, van *Cyrillus* en in de eer-
 „ ste *Efesche Synode* tegen *Nestorius*, en vervolgens
 „ in de christelyke Kerke tegen *Eutyches* vlytig is
 „ bewaart, bondig bewezen, en tot hier toe besten-
 „ dig geleert.

*Van den 6 Artikel onzes christelyken Geloofs; Opge-
 varen ten hemel &c.*

„ I. Schoon over dezen artikel ten huidigen da-
 „ ge ook wonderlyk , met meer schrandereit als
 „ nuttigheit, gezintwift wordt; zoude men echter
 „ onzes erachtens nuttig daarvan leren, als men
 „ den toehoorderen verklaarde; dat deze artikel in
 „ zich begrypt *twe onderscheidenlyke stukken*; om
 „ dat niet alleen Godts woordt de zelve onder-
 „ scheidt, maar ook de orde der artikelen zulx aan-
 „ wyft: want gelyk door *Christus hemelvaart* de
 „ *twede*, en door *zyn zitten aan Godts rechter handt*
 „ de *derde trap* van Christus verhoginge voorge-
 „ stelt wordt; alzo is ook de hemelvaart naar aan-
 „ wyzinge der historie al lang geschiet, maar het
 „ zitten aan Godts rechter handt duurt noch.

„ II. Het *eerste stuk* wordt recht uit Godts
 „ woordt en de belydenisse der oude Kerke naar
 „ de letter en de boeckstaven uitgelegt. Want
 „ door het woordt *opvaren* niet een *verdwynen* van
 „ Christus, of dat Christus lichaam van *zichtbaar*
 „ onzichtbaar geworden, en alomme tegenwoordig
 „ gebleven zy; maar ene *zichtbaarlyke veranderinge*
 „ *van plaatze*, en een *opvaren* van de laagte in de
 „ hoog-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 117

” hoogte verstaan wordt. Door het woordt *hemel* verstaat ook de H. Schrift niet de lucht of het zichtbare firmament, maar de eeuwige woning van alle Kinderen Godts in den hemel, daar Godt zyne Majesteit zonderling bewyft, en den gelovigen eeuwig licht, vreugde, heerlykheit, onsterffelykheit, en goddelyke eeuwigdurende goederen schenkt.

” III. Schoon nu van den ganschen Perzoon van Christus te regte gezegt wordt; hy is opgevaren ten hemel; zo wordt nochtans deze hemelvaart Christus niet naar de goddelyke natuur, waarmee hy altoos hemel en aarde vervult; maar naar de menschelyke toegeschreven, en is derhalven de zin der woorden, *opgevaren ten hemel*, deze: dat Christus het Middelaar-ampt hier op aarden in de menschelyke natuur vervult hebbende, met het lichaam, dat hy uit Maria aangenomen, aan het kruis gehangen, en ten derden dage opgewekt hadde, mitsgaders met zyne menschelyke ziele, niet meer op deze aarde gebleven is, maar de waereldt verlaten heeft, en zichtbaarlyk door de goddelyke kracht opgevaren is in de hoogte naar den hemel, in de woning aller gelovigen, alwaar hy ons alleenlyk en nergens anders, naar de menschelyke natuur, van den H. Geest in Godts woordt aangewezen wordt; van waar hy ook met de zelve allereerst zal wederkomen, wanneer hy verschynen zal, om te oordelen de levendige en de dode; hoewel Christus, Godt en mensch, niet te min den gelovigen altoos tegenwoordig is en blyft.

” IV. Want de perzonële en eeuwige vereniging der twe naturen in Christus door de hemelvaart geenzins gescheurt wordt: want gelyk de

„ two naturen niet zyn gescheiden, als Christus
 „ menschelyke natuur in 's moeders lichaam beslo-
 „ len was, of als Christus lichaam aan 't kruis-
 „ hing, en de ziele ondertusschen in 't paradys was;
 „ en de Godtheit niet te min hemel en aarde ver-
 „ vulde, en evenwel volkomentlyk perzoonlyk
 „ zonder enige verdelinge woonde in de aangeno-
 „ mene menschelyke natuur, die ze wel na de op-
 „ standinge de zwakheit, maar niet het eindige
 „ wezen en de wezentlyke eigenschappen benomen
 „ heeft.

„ V. Ondertusschen heeft Christus beide onzent
 „ en zynent halven ten hemel willen varen. On-
 „ zent halven, op dat hy door zyn hemelvaart ons den
 „ hemel, die van wegen de zonde toegesloten was,
 „ opende, ja zyne menschelyke natuur tot een on-
 „ derpant onzer hemelvaart in den hemel plaatste.
 „ Verder, op dat hy naar zyn eeuwigdurent pri-
 „ sterampt voor 's Vaders aangezichte voor ons
 „ bidden, en ons Godt den Vader aangenaam ma-
 „ ken mochte. En eindelyk, op dat hy ons zyne
 „ H. Geeft in zyne plaatze zenden mogte, die ons
 „ zoude leren, troosten, tot gelove en wederge-
 „ boorte opwekken, versterken, en in ware stand-
 „ vastigheid tegen alle aanvechtingen ten eeuwiges
 „ leven bewaren.

„ VI. Dus is Christus ook om zynent halven ten
 „ hemel gevaren, op dat hy zich mogte zetten aan
 „ Godts rechterhandt, waarin het tweede stuk dezes
 „ artikels gelegen is. Door het zitten nu aan Gods
 „ rechterhandt wordt hier verstaan de hoge alles
 „ overklimmende digniteit, weerdigheid en heer-
 „ lykheit, waartoe Christus na zyne hemelvaart
 „ verheven is: want deze bewoordinge van de
 „ menschen, onder welke het zitten ten rechter
 „ handt

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 119

„ handt niet anders betekent, dan gelyke of naaste
„ ere hebben, ontleent, en tot de beschryvinge van
„ Christus heerlykheit gebruykt is.

„ VII. Deze *digniteit* en heerlykheit is gelegen
„ in de alles overklimmende heerlykheit des per-
„ zoons, des ampts en der ere, die Christus Gods
„ en mensch toekomt.

„ VIII. Want schoon Christus zyn Goddelyk
„ zelfstandig wezen en eigenschappen met den Va-
„ der en den H. Geest gehad heeft van eeuwigheit,
„ en ter bestemder tydt naar de belofte de mensche-
„ lyke natuur in enigheit des perzoons heeft aange-
„ nomen, en daarom de *Ondrvaders* alleenlyk gezegt
„ hebben; *Christus is de rechter handt Gods zelf*, of
„ *hy hebbe van den tydt der ontfangenisse af aan ter*
„ *rechter handt Gods gezeten*, mits de goddelyke de
„ menschelyke natuur heeft aangenomen; zo heeft
„ hy evenwel onzenthallen zich zelve vernedert,
„ en in die nedrigheit het goddelyke wezen en de
„ eigenschappen, niet, gelyk hy wel konde, geo-
„ penbaart, maar de gestalte van enen dienstknecht
„ aangenomen. En derhalven betekent Christus
„ *zitten ter rechter handt Gods*, dat niet by den
„ *tweeden* of *derden*, maar by den *zesden artikel* ge-
„ voegt wordt; *eerstelyk naar de Goddelyke natuur*,
„ dat Christus; na dat hy opgestaan en ten hemel
„ gevaren is, zyn goddelyk wezen en eigenschappen
„ volkomentlyk, krachtig en dadelyk in en door de
„ aangenomene menschelyke natuur vertoont en
„ openbaart. Maar naar de aangenomene *menschelyke*
„ *natuur*; dat Christus alle menschelyke zwak-
„ heit, welke hy nevens de natuur onzenthallen
„ aangenomen hadde, afgelegd, en met onuitspre-
„ kelyke, onbegrypelyke en alles overklimmende
„ genade, als licht en glans; wysheit, gerechtigheit,
„ H 4 sterkte

„ sterkte en diergelyke, verre boven alle gescha-
 „ pene redelyke schepzelen, Engelen en menschen,
 „ begaafd is. Hoewel zulke gaven de menschelyke
 „ natuur met hare eigenschappen niet vernietigen,
 „ of de oneindige goddelyke natuur gelyk maken;
 „ ook moetenze met de oneindige goddelyke ei-
 „ genschappen niet vermengt of vergeleken wor-
 „ den.

„ IX. Verder is ook deze heerlykheit daarin ge-
 „ legen, dat Christus, Godt en mensch, tot het
 „ Priesterlyk en Koninklyk ampt in den hemel ver-
 „ hoogt is, naar welke hy, die voorheen leedt en
 „ stierf, nu meer in den hemel, als een Priester en Ko-
 „ ning van zyn volk, heerscht, en als een hoofdt der
 „ Gemeinte zyne gelovigen met de eeuwigdurende
 „ kracht zyns offers bedekt, vergevinge van zonden,
 „ gerechticheit, vrede en vreugde der conscientien,
 „ den H. Geest, troost en geduld in 't lyden schenkt,
 „ der uitverkorenen gebedt Godt den Vader voor-
 „ draagt, en het zelve mitsgaders hunne geboor-
 „ zaamheit hem aangenaam maakt, het predikampt
 „ beschermt, en daartoe dienaren uitschoot, zyne
 „ Kerke tegen Duivel en doot, tegen secten en
 „ verleidinge, tegen tyrannen en de listen en ge-
 „ weldenaryen van de gehele waereldt beschermt,
 „ tot dat hy alle uitverkorene in zyn eeuwig Ryk
 „ en heerlykheit ingevoert, en alle zyne vyanden
 „ onder zyne voeten gebragt, en ter hellen versto-
 „ ten zal hebben.

„ X. Eindelyk behoort ook tot deze ere en heer-
 „ lykheit, dat Christus, Godt en mensch, Engelen
 „ en menschen eren, aanbidden, dienen, pryzen en
 „ danken, ja in zynen naam alle knieen haar buigen,
 „ moeten &c. Gelyk dit, mitsgaders alle voor-
 „ hergaande stukken, uit Godts woordt, de oude
 „ Le-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 121

„ Leraren en echte Geloofsbedenissen bewezen
„ kan worden.

Van de Ceremonien des H. Avondmaals.

„ Wy houden het daarvoor, dat ook de Cere-
„ monien, welke tot hier toe hier te lande gebruikt
„ zyn, zo niet beschapen zyn, dat men daarom de
„ Kerken van een scheuren, veel weniger de lere
„ en leraren verdoemen mag: want ook die, die
„ zich met den naam van *Lutherus* en met de *Augs-*
„ *borgsche bedensse* meest behelpen, in de Ceremo-
„ nien zeer onderscheiden, en evenwel met malkan-
„ deren eens zyn.

„ Zo veel ondertuffchen de Ceremonien des H.
„ Avondmaals aangaat, achtenwe, dat men de
„ Kerken van dit landt niet kan beschuldigen, datze
„ van het gebruyk, dat de Heere Christus en zyne
„ Apostelen na hem, ook de Kerke na den tydt der
„ Apostelen een tydtlang onderhouden heeft, gewe-
„ ken zyn.

„ Want eerstelyk bekent *D. Luther T. 2. Ien: fol.*
„ *30. & T. 7. German. Wissenb. van het misbruyk*
„ *der misse; dat geene altaren maar ene tafel van den*
„ *Heere in 't Avondmaal gebruykt zyn. Het ver-*
„ *wandert my ook, zegt hy, dat deze verstandige*
„ *lieden niet bedenken, dat Christus in een waards-*
„ *buis en niet in den tempel, op ene tafel, en niet op een*
„ *altaar, dit Sacrament ingestelt en verricht heeft.*
„ Ook betuigt *Polid. Virgil. l. 5. cap. 5. Dat de*
„ *altaren van den genen gebruykt worden, die voorge-*
„ *ven, dat in de misse een offer is: want de altaren*
„ *waren onder het O. Testament een gedeelte van het*
„ *levitische Priesterdom, en van wegen de Offeranden*
„ *gebouwt: dewyl dan de offeranden ophouden*
„ *Hebr. 3: 9. waartoe dienen dan de altaren? wan-*
„ *neer ook de Apostel de Dienaren en Gemeinten*

„ des N. en O. Testaments wil onderscheiden, zegt
 „ hy, dat gene predikers van het Evangelie zyn, en in
 „ de gemeenschap van Christus tafel; maar deze, noemt
 „ hy dienaren des altaars, en Israel naar het vleesch
 „ in de gemeenschap des altaars. 1 Cor. 9. en 10.
 „ Derhalven schoon naar de lere te dulden is, het
 „ Avondmaal niet opene tafel maar op een altaar te
 „ bedienen, wanneer buiten dat alle dingen recht
 „ naar Christus instellinge toegaan; zo zyn ook aan
 „ den anderen kant die niet te verketteren, noch te
 „ beschuldigen, die tafelen in hunne Kerken hebben;
 „ en geene altaren; dewyl het Christus ere niet is;
 „ maar ene hovaardye van den Antichrist, de ta-
 „ felen uit de Kerken te nemen, en altaren weder op
 „ te richten.

Van het broodt des H. Avondmaals.

„ Dat ook de Heere Christus geen byzonder
 „ broodt in 't Avondmaal gebruykt heeft, maar
 „ met zulk broodt zyn Avondmaal gehouden; als
 „ by het gansche joodsche volk te dier tydt in ge-
 „ bruyk was; zulx is uit de woorden der instellinge
 „ en uit het gene vooraf gaat by de Evangelisten,
 „ genoegzaam te vernemen; dat ook het broodt te
 „ dier tydt ongezuurt is geweest, zulx deedt niet
 „ het Avondmaal, maar Godts bevel nopens de
 „ Cereanonien van het paaschlam.

„ Dus leert ook Paulus 1 Cor. 5. dat het onge-
 „ zuurde broodt niet betekent heeft ablaten in 't
 „ Avondmaal, maar een ongezuurt oprigt hart
 „ der christenen. Ook heeft de eerste Kerke tot
 „ het gebruyk des Avondmaals gemeen broode
 „ uit de huizen medegebragt, en het gene overge-
 „ bleven was, onder de armen uitgedect, gelyk
 „ uit Tertulliaan en de oude besluiten te zien is.
 „ Dus schryven ook La. Sabel. & Polidorus Virg.
 „ l. 5.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 123

29 l. 5. c. 10. dat Paus *Alexander de 5te* geraden
 29 hebbe, *ongezuurde kostien* tot het Avondmaal te
 29 gebruyken. Daarna is in 't jaar 1200 *Honorius*
 29 opgekomen, die bevolen heeft, dat men een kruis
 29 op de *ablaten* drukken zoude.
 29 Dat men ook het broodt in 't H. Avondmaal
 29 behoort te breken, zulx betuigt *Lutherus T. I. 1ke*
 29 *1en. Lat. de abroganda Missa privata fol. 477s*
 29 zeggende; *hic vero vide, ut missarum unversarum*
 29 *ritus hodiernus cum Evangelio faciat: omnes tres*
 29 *Evangelista una diligentia, similiter & Paulus me-*
 29 *morant, panem esse a Christo fractum & datum di-*
 29 *scipulis, tacent vero, an & ipse comederit & bibe-*
 29 *rit cum eis: quid enim est frangere, nisi in multa*
 29 *partiri? quid dare discipulis, nisi partem aliis distri-*
 29 *buerit? &c.* Verder betuigt *Lutherus T. II. 1en.*
 29 in 't duidtich; dat men het H. broodt en den wynt
 29 in 't Avondmaal den communicanten behoort in de
 29 handen te geven, en niet in den mondt te steken.
 29 Gelyk hiervan fol. 94-97. te zien is, alwaar hy
 29 betuigt; dat de Heere Christus en de gemene chri-
 29 stenbeis langen tydt daarna het broodt breken nevens
 29 anderen gebruikt hebben, en het zelve den disgenoten
 29 in de handen gegeven. Derhalven gebiedt hy ern-
 29 stig, dat men, niettegenstaande Pausfelyke, Keizer-
 29 lyke, Vorstelyke of duwvelsche inzettingen, zich daar-
 29 over geene conscientie hebbe te maken, als of het qua-
 29 lyk gedaan zy, als men het broodt in de handen ont-
 29 fangt. Verder zegt hy ook; dat, indien het daar-
 29 om onrecht is, het broodt met blote handen aan te ne-
 29 men, om dat de handt zonde doet, en ongewydt is,
 29 zulx alsdan niet minder van het ontfangen met den
 29 mondt verstaan konde worden. Daarom hy ein-
 29 delyk ook zegt; gelyk *Paulus* in de brief aan de
 29 *Galas. spreeket*, al waart ook, dat wy zelve, of een
 29 *Engel* uit den hemel u een ander Evangelie predik-
 29 ten, als wy u gepredikt hebben; die zy vervulckt; dit
zegge

„ *Legge ik ook hier. Gy moet u zo vast en zeker op*
 „ *Godts woordt in deze en alle andere zaken grun-*
 „ *den, dat, of ik ook zelf een gek wierdt, waarvoor*
 „ *Godt my behoede, en myne lere herriep of verlochen-*
 „ *de, gy daarom van de zelve niet wyken moet, maar*
 „ *zegt; al waart ook, dat Luther zelf of een Engel*
 „ *uit den hemel anders leerde, zo zy hy vervloekte:*
 „ *want wy moesten niet Luthers maar Christus disci-*
 „ *plen zyn.*

Einde.

§. 6.
 Ligarius
 geeft zyne
 Inago-
 ge ook
 over.

De Predikanten te Emden en de overige leden van het *Coetus* hun ontwerp in dezer voegen aan den Graaf over gegeven hebbende, om van *Ligarius* en de zyne overwogen te worden; begeerden zy ook wederom, dat het *opstel* van d' ander partye hun ter overweginge ter handt gestelt mogte worden, gelyk ook na enigen tydt geschiet is. In het *Reformatie Bericht* wordt hiervan p. 282--84. aldus gesproken; „ wanneer wy echter van *Ligarius* door enen „ vriendelyken brief zyne belydenisse van de zelve „ poincten wederom begeerden, heeft hy geant- „ woordt: datze noch te *Norden* was, noemende „ de zelve toen een *Norder Schrift*, waar van hy „ zich nu belydt de maker te zyn, en het welke „ wy voor den 7 *Januaris* 1580 niet hebben kun- „ nen te zien krygen. En als het in onze handen „ gekomen was, bevondt men; dat de tegenpartye „ niet van alle voorgemelde Artikelen, waarvan „ zy onze verklaringe geeischt heeft, maar voor- „ namelyk van het Avondmaal des Heeren han- „ delt; datze over Christus hemelvaart en zyn zit- „ ten aan 's Vaders rechter handt haar zeer kort „ verklaart, en alle dingen dus twyfelachtig voor- „ draagt, dat daaruit qualyk af te nemen is, wat „ *Ligarius* gelooft of niet gelooft, ja hy schynt „ zomtydts koudt en warm als uit enen mondte te
 bla-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 125

blazen. Hoe optregt ook *Ligarius* in dit zyn bedryf met de gene, die hem toegevoegt waren; hebbe ommegegaan, hebben *Martinus Faber*, als mede *Johannes Anwerpiensis*, niet verzwegen, bekende tegen goede vrienden; dat *Ligarius* niet hunnen maar zynen eigen raadt gevolgt heeft, en een lang, dohker en ingewikkelt Schrift heeft over gegeven, dat vele Predikanten niet verstaan konden. Daarentegen heeft *Martinus* van onze belydenisse betuigt; dat schoonze wat lang was, zo haddenwe evenwel rondt uit en klaar, ook in een goede orde, gelyk het betaamde, onze meininge ter neder gestelt, en ons tot den vrede geneigt betoont. *vid. Emmins l. c. p. 38. 39.*

Of nu dit oordeel van de *Emder Predikanten* no pens *Ligarius opstel* naar waarheit gevelt is of niet, zal de verstandige en onpartydige lezer kunnen beoordeelen, als hy de moeite genomen zal hebben, het zelve met opmerkinge door te lezen, zo als wy hem het zelve, ons van den Heer Burgermeester *Penberg* mede ter handt gestelt zynde, in de oorspronkelyke latynsche tale getrouwelyk mededelen, luidende aldus.

Scriptum Theologorum Augustanae Confessionis in Frisia Orientali ad jussum Illust. & Generosi Domini D. Edzardi Comitis & Domini Frisia Orientalis &c. Clementia sua exhibitum Anno Domini 1579. 21 Decembr.

Isagoge ad Concordiam in Controversia de Coena Domini.

„ Formula fani sermonis de coena Domini optimo ex coenali textu, nec aliunde dilucidius, aut tutius sumitur, etiamsi ad usque vertiginem quis meditetur. Quia enim hic primitivus ille textus est,

est, quo mysterium hoc, nemini prius notum,
 innotuit, nec interpretes successit melior, estque
 utique ipsissima hujus materie sedes, seu peculi-
 aris illa scriptura, quæ doctrinam de Coena Do-
 mini, (quatenus omni simul Ecclesie necessaria
 est,) prorsus certam suppeditat, quippe non alium
 coenalis hic textus usum novit; huic uni rei desti-
 natus, quam ut Ecclesiam de hac veritate & bo-
 nitate Dei erudiat, & confirmet.

Coenalis ergo textus optima Concordiæ for-
 mula est, alumnis Ecclesie, discipulis veritatis,
 qui in tanta opinionum varietate & petulantia,
 certitudinis & pacis vere avidi sunt. Ideoque
 faciant nunc coeca ratio, pugnaces rixæ, pertinax
 infusia, petularis contemptus, audaculus abusus;
 procedat autem in medium controversiæ magi-
 sterium illud Spiritus Sancti, ab Evangelistis &
 Paulo, diversis quidem temporibus & locis, at-
 tamen, quod certissimum coelestis veri docu-
 mentum est, iisdem pene verbis, pari consensu
 tam accurate repetitum, tam gravi præfatione
 commendatum, tam serâ concione defensum.

*Textus Coena ex Evan-
 gelistis, Mattheo, Marco
 & Luca conjunctim, cum
 præfatione salvatoris.*

*Textus Coena ex Paul.
 seorsim cum præfatione &
 appendice de indignis 1 Cor.
 11.*

Atque hoc est aureum illud Magisterium Sp.
 Sancti, cui auscultare omnes Deicolæ tenentur.
 Hinc sobriam, certam & sufficientem doctrinam
 de Coena Domini, quatenus totum Ecclesie cor-
 pus attinet, sumere, nec audaciam & curiositatem
 suam ulterius extendere, quam Deus ipse præcipit,
 debent. Quid enim salutaris & conspectissimæ
 veritatis hinc non sumitur?

Ma-

Materia Concionis.

„ Etenim si dignitatem Coenæ tueri, frequenti-
 „ orem usum suadere, omissionis culpam castigare,
 „ petulantiam sectarum arguere, securitatem ter-
 „ rere, abusum emendare, contemptum insectari
 „ voles; quæ quidem concio nusquam evangelici
 „ orbis magis quam in hac Frisia est necessaria, vi-
 „ de, qualem dicendi copiam, quales affectus hæc
 „ momenta præbeant, nempe 1. Dominus Jesus
 „ ipse Auctor, Deus homo, salus nostra. 2. *φί-
 „ λανθρωπος*; hoc pascha desiderans, qui nil nisi salu-
 „ tem hominum sitit & esurit. 3. Nox illa sudori-
 „ feræ agonis. Quæ tractari, non nisi maxima
 „ rerum momenta sunt. 4. Præfatio Paulina abu-
 „ sus, scismata tali verborum terrore percellens.
 „ 5. Apostolus, primo usque in tertium coelum
 „ raptus, secundo ab ipso Domino immediate hoc
 „ accipiens, tertio & Ecclesiæ Dei, quæ fide ipse
 „ acceperat, eadem porro commendans. 6. Testa-
 „ mentale bonum tantum, nempe corpus & san-
 „ guis Domini cum omnibus meritis suis. 7. Me-
 „ moria salutaris, tam necessaria pariter quam &
 „ salutaris. 8. Reatus maxime pravus. 9. Poena,
 „ ex communi peculiaris & individua comes,
 „ Hæc sylva, quantum concionis, & quantis malis
 „ medelam ostendit?

Alia materia Concionis.

„ Quodnam sit hujus testamentalis Coenæ
 „ *πρωτότυπον*, quod Testator talis & tantus legavit,
 „ quod hæredes indigi quærent, avideque ambi-
 „ unt; Docent primo textus Domini de sacro pane:
 „ *hoc est corpus meum, quod pro vobis datur.* De
 „ calice: *hic est sanguis meus Novi Testamenti, qui*
 „ *pro*

„ *pro multis effunditur in remissionem peccatorum.*
 „ Secundo paraphrasis Pauli ; poculum benedicti-
 „ onis, cui benedicimus, panis, quem frangimus,
 „ nonne communicatio sanguinis & corporis Chri-
 „ sti est ? quia unus panis ; unum corpus, multi
 „ sumus. Omnes enim ex eodem pane participa-
 „ mus. Tertio objectum reatus ; qui *comedit pa-*
 „ *nem hunc, aut bibit poculum Domini indigne, reus*
 „ *est corporis ac sanguinis Domini. Item, qui edit &*
 „ *bibit indigne, iudicium sibi edit & bibit, non diju-*
 „ *dicans corpus Domini.*

„ Hæc tam docentibus quam discipulis dicta
 „ sunt, itaque nunc, monente Paulo, examen opi-
 „ nionum & locutionum facere convenit: *prudensibus,*
 „ *inquit, loquer, vos dijudicate, quid loquor. Quibus*
 „ *sane verbis & honorificum nobis titulum tribuit,*
 „ *& magnum officium commendat. Quare instru-*
 „ *ctos esse ac bene munitos coenali textu oportet,*
 „ *ne stulti, neve iniqui iudices fiamus.*

Orthodoxa sunt.

Iustinus Martyr.

„ Alimonia hæc vocatur apud nos *Eucharistia* ;
 „ *cujus nemini licet esse participi ; primo, nisi qui*
 „ *credit, vera esse, quæ docentur à nobis. Secun-*
 „ *do, qui lavacrum super remissionem peccatorum*
 „ *& in renascentiam accepit. Tertio, qui vitam*
 „ *degit, sicut Christus tradidit, non enim ut com-*
 „ *munem panem aut communem potum hæc acci-*
 „ *pimus, sed veluti per verbum Dei, caro factus*
 „ *Jesus Christus Salvator noster, & carnem & san-*
 „ *guinem pro salute nostra habuit, sic etiam hæc*
 „ *alimonia, per verbum ipsius benedictam, ex*
 „ *qua sanguis & carnes nostræ immutatione alun-*
 „ *tur, illius incarnati Jesu & carnem & sanguinem*
 „ *esse*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 129

esse didicimus. Reliqua idem Auctor habet Apologia secunda pro Christianis, pagina penultima passim. Ubi totam Coenæ Liturgiam, qualis ea in primitiva fuerit Ecclesia, diligenter exposuit.

Irenæus L. 4. C. 34. Dist. post.

Quomodo dicunt carnem in corruptionem devenire, & non percipere vitam, quæ a corpore Domini & sanguine alitur? Nostra autem consonans est sententia Eucharistiæ, & Eucharistia rursus confirmat sententiam nostram. Quemadmodum enim, qui est à terra panis, percipiens vocationem Dei, jam non communis panis est, sed Eucharistia, ex duabus rebus constans, terrena & coelesti, sic & corpora nostra percipientia Eucharistiam, jam non sunt corruptibilia, spem resurrectionis habentia. Eadem copiosius habet. L. 5. p. 2. passim.

Tertullianus.

Caro abluitur, ut anima emaculetur, Caro ungitur, ut anima consecretur, caro signatur, ut anima muniatur, caro manus impositione adumbratur, ut & anima Spiritu illuminetur, caro corpore & sanguine Christi vescitur, ut & anima de Deo saginetur. Non possunt ergo separari in mercede, quos opera conjungit. Hæc in libro de resurrectione carnis, pag. totius auctoris 24. & 40. & 41. ubi Sacramentum totum omnisque actus religionis toti vendicantur homini, lucidissime emicant.

Augustana Confessio.

De Coena Domini docent: quod corpus & sanguis

II. DEEL

I

guis

„ guis Christi vere adsint, & distribuantur vescenti-
 „ bus in Coena Domini, & improbant secus docen-
 „ tes. Hæc in Apologia latius explicantur.

Catechismus Lutheri orthodoxe inquit.

„ Coena Domini est verum corpus & verus san-
 „ guis Domini nostri Jesu Christi, sub pane & vino
 „ nobis Christianis ad edendum & bibendum ab
 „ ipso Christo instituta.

Apologia Augustana Confessionis.

„ Confitemur, nos sentire, quod in Coena Do-
 „ mini vere & substantialiter adsint corpus & sanguis
 „ Christi, & vere exhibeantur cum illis rebus, quæ
 „ videntur, pane & vino hic, qui sacramentum acci-
 „ piunt, ac certum est, hanc esse veteris Ecclesiæ
 „ sententiam.

Summarum.

„ Quæ latini græcique Patres inde ab Apostolis ad
 „ usque Augustini ætatem inclusive, de Coena Do-
 „ mini, de unione personali, de communicatione
 „ Idiomatum, de ascensione in cœlum, de habitu ad
 „ patrem, de sessione in Majestate, de veritate &
 „ gloria assumpti hominis, scripta reliquerunt, in-
 „ tegra recipimus, & orthodoxa agnoscimus, ex-
 „ ceptis, quæ vel ipsi auctores corrigunt, vel do-
 „ gmaticæ non asseverant, vel suspectæ auctoritatis ac
 „ nothæ sunt. Ad hæc, si quis patrum minus
 „ attente alicubi locutus est, aut sicubi communem
 „ Ecclesiæ sensum minus tenet; vel sui ipsius in-
 „ terpres sit, vel ab Ecclesia emendetur. Sub Pa-
 „ patu in Coena Domini varje foedeque erratum
 „ est, ad usque Eidolomaniam; in reliquis articu-
 „ lis

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 131

lis modo recensitis præcipui auctores satis sani sunt; tametsi non æque omnes dextre loquuntur, ex melioribus corrigendi. Scriptura lydius lapis esto, omnia examinans, ipsa solius Dei examen agnoscens. *Melanchthonis* loci communes, examini Megapolense & Corpus doctrinæ, item sedatæ conciones aliorum in postillis aut in commentariis, in primis autem reformationes & formulæ consensus, qualis anno 1536. Wittenbergæ facta est; sequenti anno firmata est, publice utrimque læticitæ; optime cum scriptura; antiquitate, & Augustana Confessione concordiæ consulunt.

Conciliatio Patrum.

Diversæ quæstiones de Coena Domini diversitatem in sententiis patrum facile recteque conciliant. Pro antinomii autem habere, & in mutuum consultationem ducere, injuria antiquitatis & contumelia est. Præcipua concilandis *κεφαλαία* hæc sunt. Primo: aut enim Coenam Domini amplificative definiunt. 2. aut discrimen signi & rei, vel copulam eorundem ostendunt. 3. aut Sacramentalem fructum prædicant. 4. aut significaciones ex allegoriis eliciunt. 5. aut modum præsentia indicant. 6. aut memoriâ Domini, etiam in modum sacrificii, docent. 7. aut manducationem spiritualem inculcant. 8. aut manducationem oralem laudant. Atque hæc qui contraria vel exclusiva putat, prave in pugnam committit, quæ suis quæque classibus data, ejusdem spiritus veritatem & consensum valent & restantur. Hanc divisionem sequens, & concionis in modum dicta Patrum colligens, habebit sani sermonis & copiam & methodum; idemque in modernis utiliter cauteque faciet, si notabiles errores excludet.

Notabiles errores sunt.

„ Elocutiones negativæ aut contumeliosæ, sicuti
 „ sunt: panis & vinum Coenæ vigente usu, quem
 „ Deus docuit, non sunt corpus & sanguis Domini
 „ vere præsens, sed vicaria sunt absentis signa.
 „ At enim quæstio Coenalis responsum postulat af-
 „ firmativum; quia Deus sic præivit, & quisquis
 „ de Religione agit, loquamur sicut eloquia Dei.
 „ Negativa autem stulte impieque obloquitur, qui-
 „ buscunque synonymis varietur, & textus in dubi-
 „ um vocatus non modo nullus est, sed insuper cruz
 „ est.

Alius error.

„ Corpus & sanguis Domini essentia sua tam
 „ longe absunt à Coenali actu, quam longe coelum
 „ abest à terra, qua quidem locutione scriptura re-
 „ motissimam rerum distantiam fœvit notare. Cor-
 „ pus autem & sanguinem suum una cum meritis
 „ Dominus in agenda Coenali cum pane & vino
 „ Sacramentali copula proxime jungit. Ad legem
 „ & testimonium nos Sp S. revocat. Captivemus
 „ ergo sensus nostros in obsequium Deo, ut vere
 „ θεοδιδάκτοι non autem αυτοδιδάκτοι simus.

„ Hallucinationes in singulis voculis commissæ;
 „ hoc, ad mensam sedens; est, significat absens cor-
 „ pus, figura absentis; meum, respectu creationis.
 „ Subbalbutire Deo satius est, quam opinione
 „ nostra tantum mali parere.

Alia Isagoge.

„ Principalis textus Coenæ bimembris est. primo
 „ de pane, secundo de poculo, & utrumque mem-
 „ brum

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 133

” brum tres habet partes. 1. Agendam. 2. Nu-
 ” cleum. 3. Memoriam Domini. Primo *agenda*
 ” est, accipiens Jesus panem benedixit, fregit,
 ” dedit discipulis, dicens; accipite, comedite; item
 ” accipiens poculum benedixit, deditque eis dicens,
 ” bibite ex hoc omnes.

” Secundo *Nucleus* Coenæ est, hoc est corpus
 ” meum, quod pro vobis traditur; item hic est
 ” sanguis meus Novi Testamenti, qui pro multis
 ” effunditur in remissionem peccatorum.

” Tertio *Memoria* Domini est, hoc facite in mei
 ” commemorationem; item hoc facite, quotiescun-
 ” que bibitis in mei commemorationem. *Primo*
 ” atque hic jam videre est, quæ nostræ sint partes,
 ” seu quis sit modus illè patefactus, quem nos & in-
 ” telligere & usurpare possumus & debemus. Nem-
 ” pe mediatus modus noster est *memoria Domini*
 ” & *Coenalis agenda*, cui etiam Deus ipse ut figu-
 ” rali formulæ se promissione alligavit: 2. Simul
 ” sciendum est, quæ sint ipsius Dei partes, quas
 ” sibi sponte sumsit, quæque nostram curiositatem
 ” non admittunt, nempe *nuclcum* Coenæ Deus suæ
 ” curæ suæque efficientiæ reservavit, ideoque nos in
 ” hanc curam incumbere debemus, ut *agendam* Coe-
 ” næ recte faciamus, & mortem Domini rite annun-
 ” ciamus, qui modus mediate agendi & patefactus
 ” & possibilis est; hæc cum facimus Deus etiam
 ” actutum suas partes facit, absque omni difficultate
 ” & remora, solus sapiens solusque potens. Homo
 ” igitur ambit, Deus impertit, ac utrumque medi-
 ” ate confit, sed nos fere otium agimus in propri-
 ” is, & curam aliena, neutiquam sic πολυπραγ-
 ” μους, jussum modum, cui ope Dei sufficimus, ne-
 ” gligimus; vetitum modum, cui prorsus impares,
 ” disputamus. Tantum est pravitatis & stul-
 ” titiæ!

” *Memoria Domini* simul est peculiaris Coenæ
 ” usus.

22 usus, unde ἀνάμνησις & μνησκόρων vocatur, & men-
 22 salis in Coena Domini sermo est, sicut Paulus
 22 synonymon habet, *mortem Domini annunciare,*
 22 *donec veniat.* Atque hæc commemoratio sive
 22 prædicatio servatoris sic est Coenæ addita, ut
 22 olim agno paschali fuit addita concio de servitute
 22 & liberatione Israelis. *Exod. 12. & 13.* Memo-
 22 riam ergo Domini colere, seu mortem Domini
 22 annunciare, est causam & effectum ejus meditari
 22 & exponere. Causa incarnationis & passionis est
 22 nostra culpa & miseria, Dei autem bonitas & mi-
 22 seratio. Effectus seu fructus est, remissio pecca-
 22 torum, & salus. Hæc Paulus sic eloquitur;
 22 primo Christus mortuus est ob peccata nostra.
 22 Secundo, & resurrexit ad justificationem nostri.
 22 Hanc epitomen Esaias c. 53. & præcipua passio-
 22 nis momenta, tum juxta legem, tum evangelice
 22 explicavit, ac latissime possunt in modum conci-
 22 onis fundi, sicut *Eusebius Demonstr. Evangel. L. 1,*
 22 *c. 10.* passim facit.

Error.

22 Qui sacrum Coenæ panem & vinum duntaxat
 22 signum esse purant memoriale, hi exclusiva locu-
 22 tionæ præcipuum Coenæ bonum negant. Nam
 22 quanquam Coena simul etiam est Salvatoris mne-
 22 mosynon, ipso textu bis teste, præcipue tamen
 22 sunt panis & calix in hac ipsa actione memoriali
 22 corpus & sanguis Domini, sicut medium coenalis
 22 textus edocet, ac magna injustitia est, duobus
 22 Coenæ finibus expresse affirmatis, unius ostenti-
 22 one alterum suppressere: quum unius rei plures
 22 esse fines possunt, etiam non diserte nominati.
 22 Panis ergo & calix Coenæ sunt etiam mediatius
 22 modus præsentia & distributionis, quibus modis
 22 ac medius caro Domini ac sanguis ab ipso Salva-
 22 tore

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 135

„tore præsto exhibentur, à convivis fidei corde
„simul & ore accipiuntur, atque hæc paraphrasis
„Pauli 1 Cor. 10. & veteris Ecclesiæ consensus
„docent.

Alius Error.

„Cum sint complures Sacramenti utilitates,
„earumque aliæ plus valoris, aliæ minus habent,
„& cujusque mysterii sint quædam peculiæres,
„ideoque præ aliis ostendendæ. Liqueat sane,
„quantis bonis Ecclesiam fraudant, qui minores
„aliquas vel præcipue vel exclusive docent. Ve-
„luti qui putant, Coenam Domini signum modo
„professionis & consensus esse, etiamsi rerum
„publici Coetus & disciplinæ, quinetiam symbo-
„lum dilectionis addant, tamen Ecclesiæ pro mag-
„nitudine rei non satisfaciunt. Magnum boni
„cumulum Deus donat, Ecclesia quærit, sed di-
„vitis mysterii, qui largus esse debebat, sæpe par-
„cus est oconomus. Ex superiore textus divi-
„sione patescit audacia, quæ textum Domini vel
„mutilat, vel male componit, quod quidem vere
„est compilare, qualia sunt. 1. *hoc*, quod pro
„vobis datur, est corpus meum. 2. *corpus meum*,
„pro vobis datum, est *hoc*, nempe panis seu cibus
„animæ. 3. hoc est corpus meum in mei recor-
„dationem. Hanc metamorphosin textus ap-
„tissime pingit imago magni Regis, ab insigni
„artifice ex gemmis facta, quæ demptis hinc inde
„gemmis atque à vitiatore diverse compositis, fi-
„guram quidem canis aut vulpis præbet, restitutus
„autem iisdem gemmis rursus perit pravum sche-
„ma, relucet imago Regis. Hæc *Epiphanius* p. 88.
„ex *Irenæo* latius exponit. Alia etiam fraus est
„verbis benignior, sed, quod mox liquebit, re
„eadem, nempe merita solum & efficaciam magni-
„fice

„ fice ostentare , corporis & sanguinis essentiam
 „ præsentem negare , cum facer textus pariter es-
 „ sentiam corporis & sanguinis una cum beneficiis
 „ habeat præsentem. Sane extra Coenæ usum
 „ fructus salutis quam magnifice verbis exprimi
 „ potest , longeque uberius capitur , sicut *sextum*
 „ *caput Johannis* & omnis Evangelica concio docet,
 „ si recte acceptetur ; sed in tractatu Coenæ veritas
 „ corporis & sanguinis ubi negatur præsens , ibi
 „ nullus remanere fructus potest ; quia Deus
 „ utrumque simul adesse in Coena & percipi vo-
 „ luit , eaque lege sacramentum hoc sanxit. Homo
 „ autem institutum Dei mutilans infelice ausu ,
 „ cassum sibi nucem facit , ac nucleum amittit to-
 „ tum , dum præsumit dimidium ; namque omne
 „ institutum Dei , ipsumque Evangelium , totum
 „ quoddam mysterium est , decretis à Deo partibus
 „ constans , nec aliis modis , quam ex ipsius Dei
 „ sanctione usurpandum. Itaque partem hanc aut
 „ illam quisquis vel demit , vel mutat , non debet
 „ gaudere reliquo , quia vitiauit totum. Deus
 „ enim profus nulli creaturæ hoc jus concedit , ut
 „ in religione coelitus promulgata quicquam variet.
 „ *Gal. 1. Job. 5. in medio. I Cor. 13. Jac. 2. Matth. 5.*
 „ eademque censura est de sacramentis singulis se-
 „ orsim. Nempe aut totum servetur , aut nihil ha-
 „ beatur , nesciunt statuta Dei dividuum facere ,
 „ & falsarium est , coeleste decretum non velle tueri
 „ integrum. Scripturæ passim obviæ sunt.
 „ Vim faciunt textui & veritati , qui , Chro Do-
 „ miño corpus & sanguinem suum simul cum me-
 „ ritis palam promittente , ipsi Deitatem & spiri-
 „ tum nobis occinunt , de quibus , quia non poterat
 „ esse dubium , non est expresse pronunciatum ; de
 „ corpore autem & sanguine quæstio esse non su-
 „ pervacua poterat , ideoque nominatim de hisce
 „ erudimur.

Ad-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 137

„ Adhæc subaudire, non est textum evacuare,
 „ sed supplere, ac prævaricatio est, aduersus di-
 „ ctum urgere non dictum, & negare pronuncia-
 „ tum per subauditum; omnia periclitabuntur, ali-
 „ ter accipere, quam sunt, & ommittere, quod sunt,
 „ dum aliter accipiuntur, si aliter, quam sunt, co-
 „ gnominantur.

Fides nominum salus est rerum. Tertullianus.

„ Singulæ voces in Coenali textu sunt nativæ
 „ significationis, nec alius est sensus quam sonus,
 „ sed cum textus seu modus loquendi est sacra-
 „ mentalis, qui duas res, terrenam & coelestem,
 „ iuxta peculiare cuiusque mysterii verbum in agen-
 „ da divinitus sancita copulat, sacramentalis illa
 „ locutio poscit, ut duæ res, sensilis & coelestis,
 „ ambæ coram adsint, ac simul dispensentur, tum
 „ cum ritus rite agitur, ususque calet. Atque hæc
 „ vere est præsentia seu unio sacramentalis, sicut
 „ etiam vicinæ locutiones comprobant. Nempe
 „ cognatæ locutiones, sunt: *primo* panis & vinum
 „ Coenæ sunt corpus & sanguis Christi Domini.
 „ 2. fractus panis & benedictus calix sunt *renovatio*
 „ corporis & sanguinis Christi. Baptismus est
 „ lavacrum regenerationis & renovationis Spiritus
 „ S. Baptismus est pactum bonæ conscientie cum
 „ Deo. Evangelium est potentia Dei ad salutem
 „ omni credenti. Dilectio est impletio legis. Fi-
 „ des est victoria mundi, id est, modus implendi
 „ legem, vincendi mundum. Lingua vel Cythera
 „ est gloria Davidis, id est, res illa, quæ Deum
 „ celebrat. *Bucerus* & alii columbam baptisma-
 „ lem, linguas igneas in pentecoste, afflatum Chri-
 „ sti in paschate, & lutum medendæ cæcitati illi-
 „ tum, huc accommodant. Atque hæc phrasæ de
 „ mediis ac modis agunt, quibus res illa sacramen-
 „ ti,

„ ti, aut alius actionis, cui serviunt, aut erogatur
 „ aut efficitur, quia hæ locutiones in aliis scriptu-
 „ ræ locis aliis synonymis variantur, maxime vocu-
 „ lis *per* & *in*. Patres oculis in pane & vino,
 „ *cum* pane & vino, *sub* pane & vino, usi, nihil
 „ aliud quam mysticum loquendi modum utraque
 „ & brevi sermonis copia interpretantur, papatum
 „ confutant, præsentiam rei tuentur, physicam lo-
 „ calitatem omnem repudiant. Quis hic sciens
 „ orthodoxam vetustatem sub alieno nomine in-
 „ sectetur, & conscientiam suam coram Deo tue-
 „ atur? Tales ergo loquendi formæ docent, quod
 „ veritates rerum nec evacuatæ sint, nec procul
 „ disjunctæ, neutra alterius vel essentiam commu-
 „ tat, vel locum tenet absentis, sed ambæ manent
 „ salvæ, & legitimo in usu una adfunt. In typis
 „ autem & metaphoris dispar rerum copia est, tum
 „ prædicationis etiam modus inversus, ideoque non
 „ possunt hisce adaptari.

Agenda.

„ Externus ritus Coenæ seu agenda, Salvatore
 „ præcunte, & Ecclesia primitiva teste, noscitur.
 „ Quadruplicem tamen cautela hic opus est. 1. quæ
 „ Deus ex vetere lege, aut ex more civili, tunc
 „ in prima institutione sumpsit, ea nunc pluribus
 „ de causis legem non debent facere, sicut postea
 „ de *adiaphoris* docebitur. 2. quæ item primæ
 „ Ecclesiæ pro conditione temporis aliisque cir-
 „ cumstantiis fecerunt, ea in *κακοζήλιαν* non rapien-
 „ tur. 3. quæ veram habent *ἐνταξίαν καὶ ἐνχημοίαν*,
 „ primo ea & modum habere debent, ne fiant
 „ *πάρεργα*. Secundo & mediocrem diversitatem
 „ habere possunt, prout ratio hujus vel illius Ec-
 „ clesiæ exigat. 4. Scismatis & scandali fugâ si-
 „ milem habere agendam, quacunque parte possu-
 „ mus,

mus, convenit, nec supervacua modo demere,
sed defectiva etiam supplere, par est; sæpe enim
vilitas magis quam pompa nocet, id quod nusquam
testatius est, quam ubi *Carelstadiano* more
deformatio magis quam reformatio facta.

„Faceſcant hic impietates & parerga & nugæ
papatus, omne chaos miſſæ, canon impius, in-
vocatio Divorum, Deus paneus, vanus cultus,
omnis denique Eidolomania miſſalis, quæ & vi-
vis peccatum, & mortuis poenam auget. *Æ-*
grotis autem Coena Domini in ~~viticum~~ jure
pieque dari olim ſuevit, nec etiam nunc eſt om-
nibus promiſcue neganda. *Eusebius Ecclef. Hiſt.*
L. 6. cap. 33. in fine, & 34 paſſim. L. 10. cap. 6.
in Niceni concilii canone 14.

„Modum utendi docent primo agenda Coenæ,
ſecundo memoria Domini, tertio & examen pro-
bæ. Hic modus ratione verbi, nuclei, Auctoris
Dei, precum, gratiarum actionis, omniſque
mentalis cultus, eſt ſpiritualis, ſed reſpectu ritus
externi & creaturæ mediatus eſt, & manducatio-
nem oralem inducit. Nam ſacramentum duabus
rebus, homo item duabus rebus conſtat, ac utrum-
que totum, utriuſque totius eſt, nec dividi in uſu
à nobis poſſunt aut debent. *Sextum caput Johan-*
nis de ſpirituali uſu duntaxat agit, qui etiam ſine
Coena Domini jugiter vigere debet, & in Coena
Domini oralem modum non caſſum, ſed com-
potem, nec ſuperfluum, ſed ſalutarem facit.
Hæc tam luculenter diſputata ſunt, ut nec
adverſarii amplius negare auſint. Quocirca qui
ſpiritualem Coenæ modum urget, ſi recte rem
expendet, mediatum eſſe non negabit, & qui
mediatum modum allegat, ſi ſobrie rem putat,
etiam ſpiritualem eſſe fatetur. Namque Baptiſ-
mus, Coena Domini, claves coeli, inſtituta
quidem ſunt ſpiritualia, veruntamen agenda ſunt
me-

„ mediatæ, totumque hominem simul attinent;
 „ totus enim homo simul est imago Dei, totus sa-
 „ tisfactione Christi redemptus, totus ex morte
 „ redux, qui nunc dimidius modo superest; totus
 „ denique sacramentali bono vere fruitur, qui pius
 „ est; omnis namque religionis actus in Ecclesia
 „ militante sic habet, ut totus homo simul occu-
 „ patus sit etiam in rebus maxime spiritualibus.
 „ Fides ipsa ex auditu est, precatio puras manus
 „ levat, prophetia mediate fit. Rom. 10. 1 Theſ.
 „ 2. 1 Cor. 13. passim. Etsi enim sanctiones Dei
 „ hac parte corpori, illa animæ magis competunt,
 „ tamen corpus & anima in omni pietatis actione
 „ socias, amicas & mutuas operas tradunt, corpus
 „ animæ magisterio, animus corporis ministerio in-
 „ diget & utitur. Atque hinc æqua censura fieri
 „ potest super manducatione orali & spirituali.
 „ Patres & Lutherus aliique ajunt, corpus & san-
 „ guinem Domini manibus tractari, ceu in os in-
 „ gredi. Rursus iidem ajunt, os nostrum, alia-
 „ que membra ad corpus & sanguinem Domini
 „ non pertingere, sed actum esse fidei. Hæc non
 „ vere pugnant, quia materia sacramenti, qua coc-
 „ lestis, qua terrena est, itemque modus utendi,
 „ qua spiritualis, quaque mediatas est, diversimo-
 „ de homini convenit; Etiam si pie sumens totius
 „ boni totus fit particeps, sicut auctoritates supe-
 „ rius allegatæ satis aperte docent. Quando igitur
 „ mediatas modus, vel spiritualis, seorsim allega-
 „ tur, *synecdoche* est, quæ non exclusive sed com-
 „ plexim loquitur, servata agendæ, nucleique, item
 „ anima & corporis, tam copula quam distinctione;
 „ sæpius autem spiritualis actus modusque, sicut
 „ Ecclesia à meliori parte *sancta, meritissimus* voca-
 „ tur; quia auctore Deo hic agitur, homo spiritu-
 „ alis agit, coclestes res aguntur, verbum Dei
 „ præluet. Quibus omnibus tam spiritualibus &

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 148

„ augustis, non mirum, si denominatio partem re-
 „ spiciat longe potiozem. Sacramentum non ex digni-
 „ tate hominis, sive præbentis, sive sumentis, hoc
 „ est, nec Sacramenti efficacia ex ministrante, nec
 „ integritas ex accipiente est, sed ex auctoritate
 „ ipsius Dei, qua conditione sancivit, dependet,
 „ atque hinc opinio operis operati exulat, & fructus
 „ Sacramenti perit non recte utenti. Confessionem
 „ peccati, fiduciam gratiæ, novitatem vitæ adesse
 „ oportet, culpam odisse & deprecari, in Salvatorem
 „ credere, obedientiam vere colere oportet, sic
 „ Sacramenti fructus capitur, sic communio san-
 „ ctorum custoditur, sic sua quemque proba dignum
 „ facit.

„ Huc etiam usitatus loquendi modus pertinet;
 „ *vi verbi, spiritu & fide.* Verbum enim divinum
 „ ille nuncius est, quo Deus voluntatem suam re-
 „ velat, & justitiâ sancit; Spiritus juxta verbum
 „ agit, ipsumque verbum & mysterii nucleum
 „ animis intus insinuat, fides verbum meditans sa-
 „ cramentali bono, vita & luce Dei, potitur.

„ Multum multi garrunt de spiritu & fide, sed
 „ dant sine mente sonum, nempe spiritum pro sensu
 „ glossati, fidem pro imaginatione habent, qua res
 „ longe absentes præsentem putant. Verum enim vero
 „ hæ locutiones, *vi verbi, spiritu, per fidem,* juxta
 „ textum, et quæ alia synonyma, vel ex his ducta,
 „ vel aliunde petita, sani sermonis copiam faciunt;
 „ æqui pollentes sunt, & invicem reciprocant: Deus
 „ enim verbi sui canonem edit & tuetur, Spiritus S.
 „ statam verbi regulam sequitur, fides cancellis
 „ verbi tuta acquiescit; quisque pius sanctione Dei
 „ recte usus, promissum bonum præsens capit;
 „ omnes hæ synonymæ locutiones una hac æquipol-
 „ lente redduntur, non captu rationis sed fide intu-
 „ ente textum, & operatione Spiritus S. juxta ver-
 „ bum Dei hoc aut illud agitur. Quod autem de

con-

„ controversiis & laborinthis quærimur, domæstica
 „ culpa est. Quia humanus animus audax & inquis
 „ à semetipsis Dei utrimque exorbitat, alii nimis, alii
 „ parum Sacramentis tribuunt, & utrique graviter
 „ à Deo puniuntur. i Sam. 4. & 2 Sam: 6. Alii
 „ essentiam symboli, alii essentiam verbi auferunt,
 „ orthodoxi medium coelitus ostensum tuentur.
 „ Effrenes sectæ tantum vilitatis & contemptus in-
 „ duxerunt, ut quærimoniis nulla lingua sufficiat,
 „ malis nulla emendatio par sit. Papatu panis & vini
 „ essentiæ pereunt, qualitates remanent, essentiæ
 „ corporis & sanguinis succedunt, durantque et-
 „ jam extra usum. 1. atqui textus Coenæ docet,
 „ panem & vinum esse & manere, tum in conse-
 „ cratione, tum a consecratione; Christus ipse à
 „ benedictione panem ut vere panem frangit. Pau-
 „ lus, quidnam panis & calix etiam in medio
 „ Coenæ usu, tum essentiæ tum sacramenti respectu,
 „ sint, toties repetit i Cor. 10. & 11. ut maxime
 „ mirum sit, Papatum adeo coecutire. 2. Primitiva
 „ etiam Ecclesia & Patres ad usque Augustinum in-
 „ clusive papatum confutant. Etsi enim alicubi *mu-*
 „ *tandum* verbum habent, tamen ob novum seu my-
 „ sticum Creaturæ usum, quem præter naturæ legem
 „ capit, sic loquuntur, nempe aliis locis essentiam panis
 „ & vini palam asserunt, & *mutationem* de sacramentali
 „ usu exponunt relative. 3. Quin etiam commune
 „ omnibus mysteriis, ut binæ res non conversim
 „ sed conjunctæ habeantur, id quod Baptismus, alia-
 „ que mysteria planum faciunt, & antea fusius expli-
 „ cavimus. 4. Adde, quod ipsa opinionis vanitas Pa-
 „ patum pudefacit, namque mutata essentia, qualitates
 „ quas sustinet, non potest simul non mutare, sicut
 „ aqua in vinum versa convincit, nec dissimilis ul-
 „ metamorphosis potest ostendi. Porro cum Deus
 „ institutis suis non propter inanes creaturas, quæ
 „ Ecclesiæ serviunt, sed propter hominem adse-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 143

„ *Φιλάνθρωπος*; ideoque nulla fit Sacramenti veritas
 „ aut valor extra usum à Deo jussum, nugæ sunt,
 „ quæ Papatus de duratione gannit, ubi debitus
 „ deest aut desit usus. Salvator corpore & fan-
 „ guine sua sponte ac vivus, ex sua functione, non
 „ ex nostra opinione adest.

Modus Præsentia.

„ Duos præsentia modos Christus Dominus ex-
 „ hibuit, *physicum* & *ἐπουράσιον*. *Physicus* fuit vitæ
 „ militantis, nempe durante negotio redemptionis,
 „ in alvo materno coeptus, & resurrectione finitus.
 „ *Ἐπουράσιος* est vitæ triumphantis in gloria, nempe
 „ à resurrectione, jam in æternitate manens, antea
 „ parce usurpatus. Atque hos modos locum ha-
 „ bere, scriptura testatur; noscitur, quod dispa-
 „ rere & apparere Dominus in eadem veritate es-
 „ sentia suevit localis, juxta veri corporis modum;
 „ vel locali dimensione non capiebatur, utrumque
 „ suapte voluntate & potentia. Docent hæc appa-
 „ ritiones paschales Matth. 28. Luk. 24. Joh. 20.
 „ & conversatio quadragesimalis Joh. 21. Act. 10.
 „ Ac apparens præsentia est sensilis, utpote idco
 „ apparens; sed quæ sensus fugit, nec locum curat;
 „ immunis ab omni conditione hujus ævi & exlex,
 „ uni Deo nota & possibilis.

„ Duplicem hunc præsentia modum *Augustinus*
 „ in conciliandis dictis; (*ego vobiscum sum omnibus*
 „ *diebus usque ad finem seculi, et pauperes semper*
 „ *habebitis vobiscum, me autem non semper habebi-*
 „ *tis*;) sic ostendit; secundum ineffabilem gratiam
 „ impletur, quod ab eo dictum est; ecce vobiscum
 „ sum in omnibus diebus usque ad consummatio-
 „ nem seculi. Secundum carnem vero, quam ver-
 „ bum assumpsit, secundum id, quod de virgine
 „ natus est, secundum id, quod à judæis compre-
 „ hen-

„ hensus est, quod ligno confixus, quod de cruce
 „ depositus, quod linteis involutus, quod sepul-
 „ chro conditus, quod in resurrectione manifesta-
 „ tus, non semper habebitis me vobiscum, quare?
 „ quoniam conversatus est secundum corporis præ-
 „ sentiam quadraginta diebus cum discipulis suis,
 „ & eis deducuntibus videndo non sequendo ascen-
 „ dit in coelum, & non est hic, ibi enim sedet ad
 „ dextram Patris, & hic est, non enim recessit
 „ præsentia Majestatis; ergo secundum præsentiam
 „ Majestatis semper habemus Christum; secundum
 „ præsentiam carnis recte dictum est discipulis:
 „ me autem semper non habebitis. Habuit enim
 „ illum Ecclesia secundum præsentiam carnis pau-
 „ cis diebus, modo fide tenet, oculis non videt.
 „ Atque ita nobis simul etiam 16 cap. Joh., qua-
 „ tenus de abitu ex mundo ad patrem agit, expli-
 „ catum sit.

Ascensio.

„ De ascensione visibili peculiare causæ extant.
 „ 1. Triumphus palam agendus fuit, unde pluri-
 „ mus ad nos fructus redit. 2. Regnum Messie
 „ non esse hujus seculi, sicut verbis docuerat, in
 „ factis consignat. 3. conversationem in terris
 „ sensilem, ut disprens sæpe præluserat, auferre
 „ semel in perpetuum voluit. Hæc dilucide do-
 „ centur Pl. 68. 47. 98. 97. Act. 1. dim. pr. Eph.
 „ 4. sub initium Col. 2. in medio.
 „ Est itaque ascensio. 1. votivus ille ex omni-
 „ bus adversariis, ex maledictione legis, ex ipsis
 „ inferis & voragine mortis triumphus. 2. Est con-
 „ spicua dispensatæ conversationis clausula. 1.
 „ qua opinionem secularis Messie in totum ademit.
 „ 2. qua usurpationem regni in majestate palam
 „ coepit. Quare improprie atque inscite faciunt, ex
 „ ascen-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 145

„ ascensione aduersus Coenam qui disputant.
 „ Coena ascensionis actum præcessit; Coena pecu-
 „ liare verbum habet, quod censetur coena ultimis
 „ etiam Domini promissis; quæ Matth. 28. vale-
 „ dicens edidit, gaudere: Vis scire, ubi nunc
 „ Emanuel tuus mediate quærendus sit? respondet
 „ veritas; tres sunt in terra testes, maxime veraces
 „ 1 Joh. 5. *Spiritus, aqua, sanguis*; per hos Salvator
 „ nobis venit; hæc fides in Jesum coepta, aucta-
 „ que, vincit mundum, quantumvis malum. Hinc
 „ unanimis Ecclesiæ consensus in Sacramentis &
 „ prædicatione verbi Deum quærit, invenit, pos-
 „ sident.

Dextra Dei:

„ Christus Dominus in dextra Majestatis sedens
 „ 1. Caput est Ecclesiæ, quam vocat, tuetur,
 „ salvat. 2. Intercedit pro suis æternus Sa-
 „ cerdos. 3. Domat hostes omnipotens Rex.
 „ Hæc plana sunt. *Psf.* 110. & 46. item 68. & 47.
 „ & 93. *Eph.* 4. *Phil.* 2. *Hebr.* 1. & 2. passim, &
 „ *Eph.* 1: in fine. Quibus locis assumti hominis
 „ gloriam hæc decantant, si enucleentur. Sessio in
 „ dextra Majestatis, superioritas omnis nominis.
 „ Cuncta habere suppedanea. Caput Ecclesiæ.
 „ Omnia in omnibus factus. Atque hæc fufius
 „ qui explicata cupit, habet duplicem commenta-
 „ rium, quem tuto sequatur, *Pomerani & Molleri*
 „ in *Psf.* 110. Etsi igitur ubiquitas dextræ Dei
 „ non facit æqualem ubiquitatem ejus, sed ad
 „ dextram Dei est, quatenus esse ipsam Dei dex-
 „ tram, & esse ad Dei dextram, diversa sunt, tamen
 „ à sessione ad dextram male nucleus. Coenæ, ne
 „ essentia sua vere præsens sit, impugnatur, siqui-
 „ dem, quod in dextra Majestatis est, omnipotentis
 „ est, nec communi creaturæ hujus lege devinctum.

II. DEEL. K non

„ non ergo quicquam huic est impossibile, nisi quod
 „ ipse non vult. ἀδύνατον, τὸ ἀβούλητον. ἀβούλητος
 „ δε τῷ θεῷ ἐστὶν &c. *Atenagoras de resurrectione.*
 „ Nos autem expressam Dei voluntatem men-
 „ temque Christi ex Coenali textu tenemus, & qui
 „ κειμήλιον coenæ, corpus & sanguinem Domini,
 „ reali præsentia adesse negat, is, quamlibet *spe-*
 „ *ptologus* sit, tamen se nihil facere fidei sciat, nisi
 „ τὸ ἀδύνατον καὶ τὸ ἀβούλητον, qua conditione se
 „ utrumque habet, solide doceat, ea autem quam
 „ doceri prorsus hic nequeant, & clamores de im-
 „ possibili Majestatem Salvatoris lædant, recte or-
 „ thodoxi inæstabile pondus gloriæ & majestatis pro
 „ coenali textu potius, quam contra eum facere
 „asserunt, & Ecclesiam judicem faciunt, nec quis-
 „ quam adversarius adhuc quicquam magni veri-
 „ quæ hic negando præstitit.

Tertullianus.

„ Ex veritate simul & gloria assumpti hominis
 „ redivivæ carnis nostræ beatitudinem *Tertullianus*
 „ mira verborum gravitate & elegantia deducit;
 „ eaque consequentia nobis & ascensionis in coelum
 „ & sessionis in gloria *epilogus*, & in principium
 „ 14. cap. *Joh.* commentarius esto. Ad dextram
 „ Patris sedet Jesus homo, etsi Deus, Adam no-
 „ vissimus, etsi sermo primarius, caro & sanguis,
 „ etsi nostris puriora, idem tamen & substantia &
 „ forma, qua ascendit, talis etiam descenditur; ut
 „ angeli affirmant, agnoscendus scilicet illis, qui
 „ eum conculcaverunt.
 „ Hic sequester Dei atque hominum appellatus,
 „ ex utriusque partis deposito, sibi commisso, car-
 „ nis quoque depositum servat in semet ipso, arra-
 „ bonem summæ totius. Quemadmodum enim
 „ nobis arrabonem Spiritus reliquit, ita à nobis
 „ ar-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 147

„ arrabonem carnis accepit, & vexit in coelum,
 „ pignus totius summæ illuc quandoque redigen-
 „ dæ. Securi estote caro & sanguis, usurpatis
 „ & coelum, & regnum Dei in Christo, aut si ne-
 „ gent vos in Christo, negent & in coelo Chri-
 „ stum, qui nobis coelum negaverunt. Abundè
 „ refutata est calumnia etiam, quæ ait, humanæ
 „ naturæ veritatem præ gloria nimis, ut putant,
 „ ampla aboleri.

„ Examen *proba* tribus modis peragitur, qui
 „ quidem amice conspirant. * *Primus* modus est.
 „ cuiusque privatim, quatenus sibi quisque solus,
 „ quod paucissimis contingit, sive in moribus, sive
 „ in opinione censenda sufficit. At ubi dubitatio-
 „ nes, tentationes, controversiæ, aliique vitæ casus
 „ obveniunt, quibus quisque solus impar est. Jam
 „ 2. *modus* est, vel spectatum verbi præconem,
 „ vel peritum piumque fratrem consulere. *Terti-*
 „ *us* *modus* est disciplinæ, quam Ecclesia cavendis
 „ & medendis vitæ aut doctrinæ scandalis exerceat.
 „ Hanc valde juvant præbyteria, visitationes, di-
 „ sciplina civilis; huc privatim examen facit, quo
 „ singuli quotannis bina vice Catechismum, &
 „ communicantes rationem fidei suæ teneantur red-
 „ dere, ac Magistratus hic varie opitulari potis est,
 „ & coelesti voce jubetur.

„ De indignis duæ species, una in *Corinthiis*, al-
 „ tera in *Ischuriote*, nobis pinguntur. Illam Pau-
 „ lus, hanc Evangelistæ habent, utramque Patres
 „ sæpe ac sæpe incessunt. Diversa autem condi-
 „ tione indigni & sunt, & habentur. Alii emen-
 „ dabiles, ideo in hac vita iudicati, paterne corri-
 „ guntur, ne in peccatis suis cum mundo damnen-
 „ tur. Alii rursus securi & Hypocritæ in peccatis
 „ suis pergunt, & plerumque pereunt. Plurimum
 „ boni hic disciplina facit, & sæpe peccatorem ex
 „ morte in vitam revocat. Quatenus autem indi-

„ gni totum Sacramentum accipiunt, Paulinus tex-
 „ tus & Patrum scripta satis disertè docent. 1 Cor.
 „ 11. Apostolus tam sæve fulminat, ut Patres
 „ parce hanc rem urgere nequaquam potuerint.
 „ Plena hujus quæstionis scripta eorum nostram
 „ tepiditatem, tabescentiam & securitatem pudefa-
 „ ciunt; & hæc ipsa quæstio ex illa quæstione de
 „ Sacramenti valore & integritate, deque efficacia
 „ & auctoritate verbi dependet, quibus bene intel-
 „ lectis dijudicatio facilis; sed donatisticus error
 „ multas offundit nebulas.

„ Panem & vinum Coenæ Patres sæpe vocant
 „ Dominici corporis & sanguinis *signa, symbola &*
 „ *figuram*, nec tamen eminus *signa significativa*, sed
 „ cominus *exhibitiva* faciunt, & proprie papatum
 „ hisce loquendi modis abnuunt; atque hoc & ratio
 „ ipsa Sacramenti evincit, & Patres tam aperte
 „ tradunt, ut nec cavillatores negare possint. *Hi-*
 „ *larius inquit; corpus Christi figura est; quatenus pa-*
 „ *nis & vinum externis apparent sensibus. Veritas*
 „ *autem est, quatenus corpus & sanguis in veritate*
 „ *cordis creditur.*

„ *Augustinus* ait; quod videtur panis est & calix,
 „ sicuti etiam oculi renunciant, quod autem fides
 „ postulat instruenda panis corpus Christi, & calix
 „ sanguis ejus est. Hic enim primario Sacramen-
 „ ti finis est, (unde signa novum ex significatis
 „ rebus nomen capiunt), ut rerum ipsarum veritas
 „ & præsentia quam maxime testata sit. Etenim
 „ de absentia alienis testibus, nedum divinis, non
 „ egemus, quia domesticis abundamus.

„ Quum enim præsentia mystici *κειμηλίς* sit
 „ spiritualis, & modus *ἑπουράνιος*, alienus utique à
 „ communi more hujus vitæ, sensus captusque no-
 „ ster nimis eam respuunt; solius absentia testes.
 „ Oculi ritum duntaxat, aures verbum, os manus-
 „ que symbola capiunt, rationis lux adeo nihil intel-

„ telligit, quānam possibilis sit præsentia hæc coe-
 „ lestis, ut physicas etiam absurditates cumulet,
 „ ac pertinacissimè refragetur. Itaque de præsenti-
 „ tia debet Sacramentale signum proprie testari,
 „ & quidem tam valide, ut testes tam familiares
 „ & indigenas confutare queat. Quippe de præsenti-
 „ a modo hic quæstio est, absentia & super-
 „ vacuus & alienus Sacramenti finis est, ac princi-
 „ palem usum inutilem facit. Sic græci Patres
 „ panem & vinum vocant sacri corporis & sangui-
 „ nis ἀπίτυκτα, ac tali periphrasi & realem præsenti-
 „ am asserunt, & metamorphosin eliminant, sicut
 „ explicationes vocum πρωτότυποι, ἀρχέτυπον, ἀντι-
 „ τυπον, ἰσότυπον, πρώτυπον, ἑτυπον, cum synonymis
 „ suis significant.

„ Tertullianus figuram & representare vocat, &
 „ figuram, quo sensu dicat, ipse duabus suorum ope-
 „ rum paginis, nempe dimid. prim. & 336 sub init.
 „ exponit. Representare quid ipsi significet, est vi-
 „ dere pagina totius auctoris. 2. in fin. 35. in medio.
 „ 83. sub finem. 215. in fine.

„ Exhibendi verbum synonymum est, & Cyprianus
 „ ait; Sanguinem Christi vino in calice ostendi.

„ Quod de vicaria assimulatione quisque in hac
 „ Sacramentali Causa per fortem imaginationem as-
 „ ferit, periculose errat; siquidem vel omnibus &
 „ singulis sacramentis, quod omnino phantasticum
 „ est, κειμήλιον suum præsens negat, vel Cocnam
 „ Domini mysterium esse infirmum deputat, quæ
 „ nimia contumelia est, quod non modo prærogati-
 „ vam non habere, sed nec paria facere cum aliis,
 „ & æquali esse jure possit.

At quanto religiosius vetus Ecclesia sinevit loqui.

*Nazianzenus ἀνεπάχοντως και ἀνευδονάσως φαγε τὸ σω-
μα, πῖε τὸ αἷμα &c.*

Atque oramus omnes, qui pietatem & salutem curæ habent, ut sanctissima Dei instituta sancte habeant, & venerandæ antiquitatis scripta candide & pie usurpent.

Hac durabilis est concordia & orthodoxa pax.

Justinus Martyr

Θυ χον τοῖς ἡμετέροις ἐνθυμήμασι μετρεῖν του θεοῦ τὰ ἔργα,
ἕπερ νοῦν γαρ, και αἰσθησιν, και λόγον, τοῦ θεοῦ τὰ ἔργα

FINIS.

Ik zal dit hoofdstuk besluiten met de aartige vaerzen van den groten *Hugo de Groot* in zyne *zangbede tot Godt* p. 12.

<i>Wie zou denken dat</i>	<i>Daar het waar genoeg,</i>
<i>'t Mael dat Christus at,</i>	<i>Zomen't volk voordroeg,</i>
<i>'t Welk ons liefde leert,</i>	<i>Dat met broodt en wijn</i>
<i>Door des Duivels listen</i>	<i>Geestelyke spyze</i>
<i>In een school van twisten</i>	<i>Geestelyker wyze</i>
<i>Zonde zyn verkeert?</i>	<i>Moet genuttet zyn,</i>

VIER.

VIERDE HOOFDTSTUK.

De Coetwêle behandeling van den Predikant te Jemgum, die van wegen zyne zieke Vrouwe met enen duivelbander raadpleegt. Graaf Edzard beveelt, dat de gemagtigde Predikanten aan beide zyden een Gesprek te Auwrik zullen houden; doch het Coetus verzoekt om redenen, dat het zelve op zekere voorwaarden te Emden aangestelt mogte worden. Het Graaflyke antwoordt op dit verzoek van het Coetus. Graaf Edzard komt omverwagt te Emden, en wordt van Alting en zyne Ampigenoten aangesproken. Ligarius moet zich over zommige poincten nader verklaren, dat hy ook doet; en deze zyne verklaringe bygebracht. Latynsche brief van Lucas Ritsius aan den Edelen Snelger Beninga. Ligarius spreekt in 't byzonder met de gemagtigde Predikanten aan de zyde van het Coetus. Ligarius begeert door enen brief, dat men hem tot een lidt van het Coetus aanneme, waarop hemgeantwoordt wordt. De gemagtigde Predikanten aan de zyde van het Coetus spreken op 't nieuw te Emden met Ligarius van de zaak. Alting, Petrejus en Johannes van Pilzum doen zulx meermalen. De Gemagtigde Predikanten schryven enen vriendelyken brief aan Ligarius. Ligarius antwoordt op dat schryven. Brief van Lucas Oziander aan Ligarius. Alting en zyne medegenoten tekenen na Gibho Nortochius doods het voorgvallene aan ter gedachtenisse. Ene erinneringe by deze gelegenheit tegen Bertram nopens Johannes Aportanus.

IN 't jaar 1579 kreeg het Coetus veel werk ter oorzaak van enen Predikant te Jemgum, die van

K 4

S. I.
De Coetwêle be-
hande-

linge van den Predikant te Jemgum, die van wegen
ke Vrouwe met enen duivelbander raadtpleegt.

zyne zie-

wegen zyne zieke vrouwe met enen zo genoemden *duivelbander* hadde raadt gepleegt, en daarover in die vergaderinge beschuldigt wierdt. Schoon het Coetuele protokol van dien tydt thans niet meer voorhanden is, vindt men echter dit geval uitvoerig uit het zelve geboekt in het *Reformatie Bericht*, p. 348-56. En daaruit zal ik het den lezer van woordt tot woordt in de nederduitsche tale mededelen, luidende aldus.

Van deze zaak spreekt het Coetuele protokol aldus; „ als den 4 Maay 1579. de gewezene *Predikant te Jemgum* zich naar de orde van het Coetus het onderzoek der zeden nevens anderen hadt onderworpen, en zyne voorheen begane daadt gansch Reiderlandt door bekent was geworden, is de zelve ook van de naburige Predikanten de vergaderinge of het Coetus op deze wyze voorgedragen: dat de Predikant *Hermannus*, als zyne vrouwe met ene natuurlyke ziekte, gelyk daarna gebleken heeft, beladen was, zich de gedachte gemaakt heeft, datze betovert mogte zyn; derhalven is hy op enen zondag, wanneer hy zynen Godtsdienst in de Kerke hadde moeten verrichten, op verscheiden plaatzen tot de duivelbanders gegaan; en als hy eindelyk vernam, dat te *Wedde* in 't Papendom een voornamc ter oorzaak van den zwarten-konst in hechtenis geraakt was, heeft hy zich daarheen begeven, en den Drost gebeden, dat hy by den zelve gelaten mogte worden, en raadt voor zyne kranke Vrouwe van hem halen. Als nu de Drost hem vraagde, waar hy van daan quam, en wat hy voor een man was, en uit hem verstont, dat hy Predikant te Jemgum was, heeft hy zich verwondert, dat een Evangelisch Leraar zyn goddelyk beroep en dagelyksche lere zo ganschelyk vergeten hadt, en derhalven den Predikant in der minne van zyn

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 153

„ ongoddelyk voornemen afgemaant , en hem
„ voorgehouden, dat de gevangen een boef en men-
„ schen-bedrieger was, en daarom gevankelyk van
„ hem ingetrokken, gelyk gemelde Predikant, des
„ overtuigt, dit alles voor het gansche Coetus heeft
„ moeten bekennen. Dies echter niettegenstaande
„ hieldt hy al smekende by voorgemelden Drost
„ aan, dat hy tot den gevangen toegelaten mogte
„ worden; en als de Drost op zyn veelvuldig aan-
„ houden zulk eindelyk hadde ingewilligt, is hy
„ tot den gevangen gegaan, en heeft hy raadt van
„ hem verzocht, een geneesmiddel van hem ont-
„ fangen, en het zelve de kranke vrouwe ingege-
„ ven; dat hy wel eerst ontkende, doch den 15
„ Junius, daarvan overtuigt zynde, bekende. Meer
„ is dat pas in de zaak niet gedaan.

„ In de volgende vergaderinge, den 11 Maay
„ gehouden, heeft het Coetus de zaak wederom
„ by der handt genomen, en is eenparig besloten,
„ zonder tegenspraak van iemand, dat zodanig een
„ man, die zulk ene ergernis gegeven hadde, en de
„ lere van het Evangelie by de vyanden bespotte-
„ lyk gemaakt, de bedieninge van de Kerke on-
„ waardig was, en dat om volgende redenen.

„ I. Dat het voor enen afval van Godt tot den
„ listigen Satan gerekent wierdt, tegen het eerste
„ gebodt Godts en den eersten geloofs artikel, wel-
„ ke een Predikant voornamelyk voor oogen moet
„ hebben, en waarop hy zyne toehoorders in
„ voorspoedt en tegenspoedt met lere en leven wy-
„ zen moet.

„ II. Dat Godt de Priesters, die zich aan de
„ heidensche Afgoderye schuldig maakten, van
„ zyn heiligdom afscheidt, en daarom, datze het
„ huis Israels ergernis gegeven hadden, zoudenze
„ hunne schande dragen *Ezech: 44.*

„ III. Dat de Apostel Paulus *Johannes Marcus*

„ daarom, dat hy in Pamphilia van hun geweeten
 „ was, tot het predikamt onbequaam achtte, en
 „ liever van zynen reisgenoot *Barnabas* zich affchei-
 „ den wilde, als hem tot den dienst wederaannemen
 „ *Act. 15.*

„ IV. Op dat zy zich die vreemde en schandelyke
 „ zonde niet deelachtig mogten maken, en de bin-
 „ nen en buiten 's landts gegevene ergernis, zo veel
 „ in hun was, weggenomen mogte worden, ook
 „ de zondaar zelf tot boetveerdigheid gebragt. *1 Cor.*

„ *5. 1 Tim. 5.*

„ V. Dat Godt niet wil, dat de zulke op aarden
 „ leven zullen, veel weniger, datze zynen ~~H.~~ dienst
 „ verontreinigen zullen. *Levit. 19. en 20.*

„ VI. Dat zy in de oude *canonibus* of Kerkreg-
 „ len vonden, dat de kerke, terwylze reedts tene-
 „ achter uit gegaan was, evenwel diergelyke tucht-
 „ oeffeninge tegen zulke en diergelyke zonden oef-
 „ fende Vid. *Concil: Ancyran: Can: 33. Laodic. can:*
 „ *36. Tolet. can: 28. &c.*

„ Hier ging het nu den gemelden Predikant, gelyk
 „ het die lieden gemeenlyk gaat, die gaarne zondi-
 „ gen, en ondertusschen de straffe der zonde ongaar-
 „ ne dragen. Daarom, op dat hy de straffe ontgaan
 „ mogte, heeft hy alles aangewendt, teneinde hy het
 „ Coetus bewegen mogte, het op Godts woordt en
 „ de orde der kerke gegrondde oordeel te herroepen,
 „ Dewyl echter het Coetus uit de vruchten konde
 „ afnemen, dat hy meer om de Predikants plaatze
 „ als om en van wegen de zonde bekommert was,
 „ nadien hy. 1. Anders in het Coetus van de zaak
 „ sprak, als in zyne Gemeinte. 2. Op den enen
 „ tydt stoutelyk in het Coetus ontkennen durfde,
 „ dat hy op enen anderen tydt aldaar beleden hadde
 „ 3. Onwaarachtige trotze brieven, van hem oppe-
 „ stelt, en van iemant anders afgeschreven, in den
 „ naam der Gemeinte, en byzonder der genen, die
 „ zich

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 155

„ zich nooit by onzen waren Godtsdienst gehouden,
 „ en buiten dat van ene valsche lere verdacht waren,
 „ het Coetus heeft laten toekomen. 4. Het Coe-
 „ tus, waar voor hy zyne schult beleden hadde,
 „ van een wrevelig, naar vleeschelyke driften en
 „ niet naar Godts woordt gevelt vonnis, beschul-
 „ digde, en zich Godts woordt met een ootmoedig
 „ harte niet onderwierp. Daarom heeft het Coetus
 „ gewetens halven in zyn godtloos voornemen niet
 „ kunnen bewilligen; maar hem tot boetveerdigheid
 „ ernstig vermaant, en is het zelve by het in de vre-
 „ ze Godts uitgesprokene vonnis den 25 Maay, den
 „ 1. 15. en 29. *Julius*, en den 3 *Augustus*, wanneer
 „ van de zaak wederom gehandelt wierdt, bestendig
 „ en eenparig gebleven; te meer dewyl de *Welgeb.*
 „ *Heer Graaf Johan*, gelyk bewezen kan worden,
 „ reedts, als zynde de naaftgezetene Landtheer, den
 „ Drost *Ocko Preze* bevolen hadde, den Predikant
 „ van wegen die daadt afte zetten. Welk regtma-
 „ tig bevel te wederstaan, het Coetus niet betaamde.
 „ Ook heeft het Coetus zich by de Gemeinte tegen
 „ des Predikants lasteringe, by geschrifte verdedigt,
 „ aanhalende de redenen van haar oordeel, en waar-
 „ omze daarvan niet konde afftaan met een goet ge-
 „ weten, waarmede ze de Gemeinte gemakkelyk
 „ voldaan heeft, maar niet den Prédikant, noch
 „ anderen, die de Gemeinte gaarne verwoest za-
 „ gen.
 „ In 't volgende jaar 1580 den 15 *Augustus* is Li-
 „ garius, toen Hofprediker, in het Coetus gekomen,
 „ en heeft hy eerstelyk betuigt, dat het de wille was
 „ van onzen Genadigen Heer, den *Welgeb. Graaf*
 „ *Edzard*, dat het Coetus den voorgemelden Pre-
 „ dikant *Hermannus*, die zyne onboetveerdigheid
 „ hoe langer hoe meer aan het Coetus openbaarde,
 „ schoon onboetveerdig herstellen moest, of anders
 „ zoude *Rudolphus*, zyn onschuldige amptgenoot,
 „ van

„ van zynen dienst afgezet worden. Daarbeneven
 „ deedt hy ene lange redenvoeringe; om het Coetus
 „ te bewegen, dat het van haar vorig oordeel afftont.
 „ *Menzo*, als voorzitter, heeft hier op kortelyk ge-
 „ antwoordt, en *Ligarius* vertoont, wat en waarom
 „ het Coetus alzo gehandelt hadde; gelyk ook het
 „ zelve den 13. van hem en *Petrejus* op de *nieuwe*
 „ *munte* geschiet was, en daar en boven heeft hy het
 „ gansche Coetus vermaant; dat het nogmaals alle
 „ zaken wel overwegen, en in de naaste vergaderin-
 „ ge een goet en behoorlyk antwoordt *Ligarius*
 „ wilde laten toekomen.

„ *Ligarius* is derhalven den 22 *Augustus* wederom
 „ in het Coetus gekomen, wanneer *Menzo*, om
 „ alle achterdocht te vermyden, na het gedane ge-
 „ bedt niets gesproken heeft, maar alleen der anderen
 „ stemmen en meininge ingehaalt, die alle in groten
 „ getalle en in *Ligarius* tegenwoordigheid, en ten
 „ aanhoren van hem, wederom eenparig en standt-
 „ vastig antwoordden: *gansch geene reden uit Liga-*
 „ *rius te hebben verstaan, maar omze van hunne vorige*
 „ *meininge zouden affstaan, en datze daarom besten-*
 „ *dig daarby bleven, dat Hermannus van wegen zyne*
 „ *begane grote zonde en onboetveerdigheid het predikamt*
 „ *onwaardig was: wilde echter Ligarius hem herstel-*
 „ *len, of in zynen dienst doen blyven, dat konde by naar*
 „ *zyn geweten en op zyn gevaar doen; doch het Coetus*
 „ *wilde daarmede niets te doen hebben, noch zulx voor*
 „ *Godt den Heere verantwoorden.* Als nu *Ligarius*
 „ zulk ene eenparige zamenstemminge van het gan-
 „ sche Coetus tegen zyn vermoeden bemerkte, is
 „ hy onvergenoegt geworden, en heeft hy iemand
 „ van onze Stadts Predikanten, die zyne redencrin-
 „ ge, waarmede hy het Coetus voorheen overreden
 „ wilde, een weinig wederlegt hadde, met harde en
 „ smadelyke woorden aangesproken, waarop hem
 „ behoorlyk, en onder anderen van enen vromen
 „ man

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 157

„ man aldus is geantwoordt: *ik hebbe tot hiertoe gemeint, dat Ligarius een geleert en bescheiden man was, doch thans bevinds ik dadelyk het tegendeel.*

„ Hierop is *Ligarius* uit het Coetus weggegaan, en de zaak vervolgensalzo behandelt, dat, gelyk hy voorheen dreigde, de onschuldige amptgenoot *Rudolphus* in 't jaar 1581. van *Jemgum* weg moest, en daar en tegen de schuldige Predikant in zyn wanbedryf gehandthaaft wierdt.

Wel is waar, dat *Ligarius* in zyn *Antwoords* &c. E. 4. 5. dit geval ganich anders opgeeft; doch de *Emder Predikanten* ontkennen zyn voorgeven rondt uit *l. c. p. 358. 359.* zeggende: „ Het is onwaar, dat de Predikant te *Jemgum* zyne schult oopenlyk voor de Gemeente bekent heeft, eer het Coetus hem zyne bedieninge onwaardig achtte. Het is onwaar, dat zyn Amptgenoot een bars en ongeleert mensch geweest is: want was hy zo ongeleert en bars geweest, hy zoude in het naaftgelegene dorp *Bingum* aanstonts van de Gemeente tot Predikant niet zyn beroepen, en van de Hoge Overheit bevestigd. Insgelyks is onwaar, gelyk voorheen bewezen is, dat de gemelde amptgenoot met zommige nydige Predikanten *Menzo* de zaak heeft aangebragt, en dat *Menzo* de zelve in het Coetus heeft opgeciert; als mede dat door het wenen en bidden van den Predikant vele in het Coetus bewogen zyn geworden, en geraden hebben, de belydenisse, in de Gemeente geschiet, als genoegzaam aan te nemen. Ook is onwaar, dat *Menzo* daarmede niet te vreden is geweest, of dat de Predikant op de straat hem zeer gebeden heeft; maar dit is waar, dat hy in *Menzoos* huis gekomen is, hem geldt en geschenken aangeboden heeft, ten einde hy een voorspraak van zyne quade zaak mogte zyn, dat *Menzo* niet heeft willen

„ len aannemen, doch of Ligarius het genoten
 „ heeft, mag hy zelf weten. Het is onwaar, dat
 „ op zulk ene wyze, als Ligarius verhaalt, voor
 „ de gansche Gemeinte te Iemgum met den Predi-
 „ kant gehandelt is; insgelyks, dat het Coetus hem
 „ van zynen dienst heeft afgezet, dewyl zulk den
 „ *Drost*, als voorheen gezegt is, van de Hoge Over-
 „ heit bevolen was. En is alles onwaar, wat *Menz*
 „ in 't byzonder in deze gansche zaak toegeschreven
 „ wordt: want alles, wat geschiet is, is van het gan-
 „ sche Coetus beraadtslaagt en beraamt.

§. 2.
 Graaf Edzard beveelt, dat de gemagtigde Predikanten aan beide zyden een gesprek te Auwrik houden zullen, doch het Coetus verzoekt om redenen, dat het zelve op zekere voorwaarden te Emden aangestelt mogte worden.

De *belydenissen* van weerkanten, gelyk we in 't voorhergaande hoofdstuk verhaalt hebben, overgelevert zynde, zo aan den Graaf als aan beide partyen, quam daar op aan de gemagtigden van het *Coetus* bevel van *Auwrik*, om den 25 *Januarius* 1580 aldaar te verschynen, en met die van den anderen kant een gesprek ter vereniging te houden. Het *Coetus* hier over by een geroepen zynde, vondt het zelve goet, den Graaf schriftelyk te antwoorden, en onderdanig te verzoeken, dat, indien men lieft een gesprek wilde aanstellen, het zelve te *Emden* op zekere voorwaarden gehouden mogte worden. Het gene de *Emder Predikanten* hiervan verhalen *l. c. p.* 284-88 willenwe den lezer wederom mededelen, luidende hunne woorden in 't nederduitsch aldus.

„ Hierop is den 14 *Januarius* 1580. een bevel-
 „ schriftaan de vier gemagtigden voorheen gemel-
 „ de Predikanten van Auwrik uitgegaan, waarinze
 „ tegen den 25 van de zelve maandt, om aldaar
 „ tot ene zamenpraak te verschynen, geroepen zyn
 „ geworden. Wannceer echter het bevel niet van
 „ het te *Behrum* beraamde *onderzoek* van beide be-
 „ lydenissen, waar van ene zamenpraak, waarin
 „ men *voorzitters*, en *Schryvers* aanstellen wilde,
 „ gewaagde, en wy de belydenisse van de tegen-
 „ partye, als gezegt is, van alle van haar zelve ons
 voor-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 159

„ voorgestelde artikelen, en byzonder van den bo-
 „ gen artikel rakende de perzonile vereniginge der
 „ twee naturen in Christus en de mededelinge harer
 „ eigenschappen, mitsgaders van de ceremonien, waar-
 „ over tusfchen beide partyen een merkelyk verskil
 „ was, niet ontfangen hadden; daar en boven het
 „ gene zy overgegeven hadde, twyfelachtig ter ne-
 „ der gestelt was, zo dat men hare meininge daar
 „ uit niet eigentlyk bemerken konde: zo heeft het
 „ daarop te Emden den 20 *Januaris* vergaderde
 „ *Coetus* een onderdanig, uitvoerig en welgegrondt
 „ geschrift opgesteld, en aan *Zyn Genad.* overgege-
 „ ven, waarin de gezamentlyke Predikanten in on-
 „ derdanigheit vermelden, en met grondt en voor-
 „ beelden bewyzen: wat zy tot enen gezegenden
 „ voortgang van het gewenschte verenigings-werk
 „ nuttig oordeelden; en biddenze onderdanig, na-
 „ dien *Z. G.* meer tot een gesprek, dat door *Voor-*
 „ *zitters* bestiert, en door aangestelde schryvers
 „ aangetekent zoude worden; als tot ene vriende-
 „ lyke onderzoekinge der overgegeve schriften ge-
 „ negen was, dat zulk ene zamenpraak in de Stadt
 „ *Emden*, daar het van wegen de menigte des volks
 „ op 't nuttigste zyn zoude, aangestelt mogte wor-
 „ den. Ook hebbenze op geenderley wyze ge-
 „ weigert, veel minder gevreeft, te *Auurik* te
 „ versichynen; maar wegen hunne ampten, en beroe-
 „ pinge, uit christelyke zorgvuldigheit en dringen-
 „ den noodt, naar het gewone gebruyk en de or-
 „ deninge van alle zamenpraken en zintwistingen,
 „ welke voor en na dien tydt gehouden zyn op
 „ zulk ene wyze, niet tot verhinderinge; maar tot
 „ bevorderinge van de gansche handelinge, een
 „ genadig besluit en antwoordt op de volgende
 „ poincten in alle onderdanigheit van onzen *Genadigen Heer*
 „ met volgende woorden gebeden en
 „ verzocht. 1. Of dit gesprek, waartoe *Z. G.* ons
 riep,

„ riep, een opentlyk, dan of het een byzonder ge-
 „ sprek zyn zoude. 2. Indien het in 't verborgen
 „ en onder ons alleen gehouden zoude worden,
 „ welke *Voorzitters Z. G.* wilde aanstellen, die als
 „ bestierders en getuigen de gansche handeling by-
 „ wonen zouden. 3. Byaldienwe, dat de Lieve
 „ Godt genadiglyk verhoeden wilde, het met mal-
 „ kanderen niet eens zouden kunnen worden, welke
 „ *Richers Z. G.* dan zoude willen verkiesen, by
 „ welke het slotvonnis over de gehele zaak staan
 „ zoude. Dit begeerde men toen niet zonder ge-
 „ wigtige oorzaken. 4. Eindelyk, dewyl *Z. G.*
 „ en ook de tegenpartye zich bescheidenlyk wisten
 „ te erinneren, dat men geene zamen spraak over
 „ zulke zaken en tot zulk een einde moet beginnen
 „ zonder *zekere stellingen*; zo was verder onze on-
 „ derdanige bede aan *Z. G.* gelyk zulx ook de ge-
 „ schapentheit der zaken medebragt, dat *Z. G.* ons
 „ *zekere stellingen*, waar in de tegenpartye haar kort
 „ en duidelyk verklaarde nopens het gene, waar
 „ over zy op ons t' onvreden is, en waarvan zy wil-
 „ de spreken, genadelyk wilde laten toekomen, en
 „ daarby ons enen behoorlyken tydt vergonnen,
 „ waarin wy de zaken recht overwegen, en ver-
 „ volgens met vrucht in 't werk stellen mogen.
 „ Zulx hebbenwe daarom onderdanig gebeden en
 „ begeert, gelyk het geschrift ook uitdrukkelyk
 „ zegt. 1. Op dat wy aan *Z. G.* christelyk voor-
 „ nemen, de vreze Codts en voorzichtigheit zulx
 „ vorderende, zo veel mogelyk voldoen mogen.
 „ 2. Op dat wy *Z. G.* en *Z. G.* onderdanen, die de
 „ zaak mede aanging altoos tonen mogen, dat wy
 „ ons in deze gevaarlyke tyden niet op ene onbe-
 „ dachtzame wyze tot zulke handelingen hebben
 „ ingelaten. 3. Om darwe de meininge van de
 „ tegenpartye uit haar geschrift niet genoegzaam
 „ vernemen konden, dewyl het predikatie wyze
 „ ge-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 161

„ geschreven was, en zommige poincten, waarover
„ zy zelve ons oordeel gevordert heeft, gansch niet,
„ zommige al te donker verklaarde, zo dat wy, om
„ van onze toehoorderen niet te spreken, eigentlyk
„ niet weten kunnen, wat de tegenpartye van de
„ zelve tot hiertoe geleert heeft, of inkomstig te leren
„ gezint is.

Op dit ootmoedig verzoek van het *Coetus* volgde den 23 *Januarius* 1580 het Graaflyke antwoordt, van *Ligarius* in zyn antwoordt op de *Missive F. 2. 3. 4.* bygebragt, en in 't nederduitsch overgezet, aldus luidende:

§: 2:
Het
Graaflyke
antwoordt
op dit
verzoek
van het
Coetus:

„ Edzard, Graaf en Heer van Oostvrieelandt.
„ &c &c.

„ Lieve Andachtige; wy hebben de gezochte ont-
„ schuldiging, welke zommige Predikanten; om
„ uw uitblyven te ontschuldigen, gedaan hebben,
„ in deze godtzalige Religie-handelinge ongaarne
„ vernomen, en hadden wy volgens ons bevel meer
„ gehoorzaamheit van U verwacht. 1 Pct. 3. Dat
„ echter de Predikanten zonder onze kennisse by
„ een vergadert zyn, en zich in deze zaak, waar-
„ toeze niet aangestelt zyn, op die wyze ingelaten
„ hebben, als of zy ene zo genaamde partye waren,
„ en u voorstaan moesten, zulk ene van hun begane
„ voorbarigheit stellen wy thans aan zyne plaatze.
„ Zy hadden immers moeten bedenken, dat het ons,
„ als de Hoge Overheit, toestaat, beiderzyds onder-
„ danen gezamentlyk te gebieden, en dat wy gezag
„ en macht hebben, uit onze Godtgeleerden, die wy
„ tot den vredehandel bequaam achten, en waarheen
„ het ons gelegen komt, te roepen en te vorderen:
„ en dat de andere zich van die spreuke hadden moe-
„ ten bedienen: *ad consilium ne accesseris, antequam*

II. DEEL

L

voce

„ *voceris*, byzonder in dit geval, waarin niets tot
 „ nadeel van anderen of tot gevaar ondernomen
 „ wierdt. Dat zy ondertuffchen met vele woorden
 „ en gezochte fchynredenen voorwenden, als of de
 „ kerken van dit landt tot hiertoe goede vrede en
 „ enigheid gehadt hebben, daarvan kan men het te-
 „ gendeel, zo wel in de *lere* als in de *ceremonien*, u
 „ aanwyzen. Want de dikwylige en veelvuidige
 „ fcheuringen en ergerniffen, welke tegen de wel-
 „ hergebragte Reformatie nodeloos en gevaarlyk
 „ in den tydt der zwakke Regeringe, byzonder
 „ van de vreemdelingen, ingevoert zyn, hebben de
 „ andere altoos, die by de Augsborgfche Belydeniffe
 „ en de gemene Kerkordeninge standtvaftig geble-
 „ ven zyn, gelyk ook nocht en huidigen dage, tegen
 „ gefproken. Ook hebben de Standen en het land-
 „ fchap, zo dikwyls de noodt zulx vorderde, zich
 „ op de Augsborgfche Belydeniffe, en byzonder
 „ in den tydt van het *Interim*, beroepen. Derhal-
 „ ven hadden de naderhandt aangekomene Predi-
 „ kanten de waarheit beter moeten onderzoeken,
 „ en zich van ongegronde prateryen onthouden.
 „ Het gene zy ondertuffchen van verwekkinge van
 „ gevreesde onenigheid en andere verwyderingen
 „ voorgeven, daaromtrent weet gy u zelve te
 „ erinneren, uit welke Religie de verderffelyke be-
 „ wegingen in de Nederlanden en andere plaatzen
 „ ontftaan zyn, en dat die, welke zich tot de Augs-
 „ borgfche Belydeniffe bekennen, aan dat *quaad*
 „ noch part noch deel hebben. Daarom, gelyk het
 „ u betaamt, de oorzaken des onheils te verhoeden,
 „ alzo pafst het u ook niet, andere lieden met uw
 „ quaatspreken te overladen.

„ Wat nu verder tot ene uitvlugt voorgeweldt
 „ wordt, nopens het *gefprek*, of het *openlyk*, dan of
 „ het *heimelyk* gehouden zal worden; welke *Vra-
 „ zitters* en *Richters* daarover gefteft zullen worden;

„ en dat 'er noch *nieuwe stellingen* dienen ontwor-
 „ pen te worden, dat alles is slegs een vreemde
 „ vindt, om daarmede uw uitblyven te bemantelen.
 „ Want het immers voor *twe maanden* te *Behrum*
 „ is afgesproken, dat *beiderzyds bedenkinge* tot een
 „ *formulier* van enigheit aan ons, gelyk ook geschiet
 „ is, overgegeven zoude worden, en vervolgens
 „ een *onderzoek*, als tydt en plaatze van ons benoemt
 „ zouden zyn, van de gene, welke wy daartoe be-
 „ roepen hebben, daarover aengestelt zoude wor-
 „ den; en wy hebben beloofd *Voorzitters* en *Schry-*
 „ *vers* aan te stellen, Waarover noch d' ene noch d'
 „ andere partye haar zoude hebben te beklagen:
 „ wy houden het ook daarvoor, dat wy zulk ene
 „ belofte zonder opspraak na te komen in staat zyn;
 „ schoon wy het gewaande *Goetus* en andere vob-
 „ barige lieden, die zich gaarne mede indringen wil-
 „ len, daar niet toe roepen. Wy meinen ook,
 „ dat een gesprek niet *privaat* genoemd mag wor-
 „ den, dat de Hoge Overheit door openbare perzo-
 „ nen en middelen aanstelt, en houden laat. Dat
 „ gy ondertusschen voor een *openbaar gesprek* houdt;
 „ voor het gemene volk te twisten, zonder dat alles,
 „ wat gesproken wordt, opgeschreven wordt, en
 „ wel in de gemene spraak, zulx is van de geleerden;
 „ die in 60 jaren vele zamenspraken gehouden heb-
 „ ben, nooit geschiet. Het zoude ook der geleer-
 „ den orde schimpelyk zyn, dat de *Koekoek* en *Nach-*
 „ *tegaal* tegen *malkanderen* zingen, en den ezel tot
 „ *richters* hebben. Belangende de plaatze van het
 „ gesprek, weet gy u te erinnern, dat wy zulx, ge-
 „ lyk billyk is, voor ons behouden hebben, en over
 „ de Stadt *Emden*, gelyk over andere plaatzen en
 „ onderdanen van onze Graafschap, te gebiederen heb-
 „ ben. Ook hebben de geleerde, te *Marpurg*,
 „ *Maulbrun* en aan andere plaatzen tot een gesprek
 „ *zamen*geroepen, met het ongelyke voorbeeld van

„ *Ambrosius* op uwe wyze zich niet beholpen. En
 „ dat de Predikanten van hunne Gemeintens praten,
 „ wy weten niet, door welke roeping zy tot den
 „ kerkendienst gekomen zyn, en het *examen en on-*
 „ *derzoek hebbenwe het gewaande Coetus voor enige*
 „ *jaren ontzegt.* Dat zy ook het geschrift van de
 „ tegenpartye niet genoegzaam verstaan, mag wel
 „ daarvan daan komen, dat het grootste gedeelte van
 „ 't *Coetus* zo ongeleert is. En daarom zultge veel-
 „ meer en zonder weigeringe tot het gesprek treden,
 „ en ene duidelyker verklaringe eischen; doch het
 „ Schrift van weigeringe maakt u verdacht, dat gy
 „ met ene quade zaak niet durft voor den dag komen.
 „ Waarom wy, alle lamme uitvlugten ter zyden
 „ stellende, wederom de zaak op ons affcheit te
 „ *Behrum* en op de daarop uitgegane bevel Schriften
 „ laten beruften. Gegeven op ons *Huis te Anwrik*
 „ den 23 *Januarius* 1580.

Van dit graaflyke antwoordt spreken de *Emder*
Predikanten l. c. p. 288. 289. aldus. „ Als nu *Liga-*
 „ *rius* uit dit onderdanig en billyk smeken van het
 „ *Coetus* bemerkte; dat wy aan onze zyde daarop
 „ bedacht waren, om op 't onzekere en in het don-
 „ kere met hem niet te handelen, ook hem niet voor
 „ enen aanklager en richter te gelyk, als de goede
 „ *Adolphus Empenius* ook niet hadde moeten doen,
 „ erkennen wilden, heeft hy onder *Zyne G.* naam het
 „ geschrift, dat het lasterboek is ingelyft, aan 't Hof,
 „ alwaar men hem, gelyk hy roemt, voor alle an-
 „ dere Godtgeleerden in dien tydt gebruykte, den
 „ 23 *Januarius* te wege gebragt, of ligtelyk, als
 „ zommige verstandige, die *Ligarius* lang gekent,
 „ en zyne maniere van spreken waargenomen heb-
 „ ben, uit het gansche gestel, en byzonder uit zyne
 „ gewone gelykenisse van den *Koekoek*, de *Nachtgaa!*
 „ en den *Ezel* oordeelden, zelf opgesteld. En la-
 „ ten we het oordeelaan den Christelyken lezer over:

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 169

het *Coetus* van wegen zulk een onderdanig bil-
 k schryven en christelyk aanbieden zodanig
 en ongenadig, door toedoen van onze tegenpartye
 ingekomen antwoordt, verdient heeft? Of het
 elve de tegenpartye oorzaak gegeven heeft, op
 predikstoelen in opentlyke predikationen, en in
 edrukte boeken, smadelyk even daarom van haar
 spreken? En of dat heet het licht te schuwen,
 s men zich tot een opentlyk en ordentlyk dispuut
 nderdanig aanbiedt? Insgelyks geven weden Chri-
 telyken lezer te bedenken, met welke welvoeg-
 ykheit de Christelyke Gemeinte, welke Christus
 erweerdigt heeft, omze met zyn eigen dierbaar
 loodt te verwerven, by een *grof en redeloos ez el*
 ergeleken wordt, en de beoordeeling van de lere,
 welke Christus haar, gelyk *Lutherus* zelf krachtig
 ewyft, aanbevolen heeft, haar ganschelyk ont-
 omen wordt; en alle de gene, die het met *Liga-*
ius niet eens zyn, voor *koekoeken* gescholden, en
 y daar en tegen als een lieflyke, welzingende
Vachttegaal geroemt wordt. *Zie Lutherus geschrift:*
ronds en oorzaak uit de schrift, dat ene Christelyke
emeintemacht heeft en recht, alle lere te beoordeelen,
raren te beroepen, in en afte zetten. 1523. T. II. Ien.
 253.

De Predikanten te Emden, nu deelden het Graaf-
 e antwoordt aan de Magistraat aldaar mede,
 verzochten raadt van de zelve, hoe zy zich
 der in de zaak te gedragen hadden. By die
 gentheit betuigde de Burgermeester *Luchsing*,
 het voornoemde bevelschrift volgens zekere
 ktekenen niet van den *Graaf* maar van *Ligari-*
us opgesteld. Ook was men eenparig van
 deel, dat het zelve niet door enen brief, maar
 idelyk door ene bezendinge beantwoordt
 de te worden. Terwyl men dus met mal-
 deren raadtpleegt, komt 'er een bode op het

§. 4.
 Graaf
 Edzard
 komt on-
 verwagt
 te Emden
 en wordt
 van Al-
 ting en
 zyne
 Amptge-
 noten
 aange-
 sproken.

Stadtshuis, die de tydinge brengt, dat de Graaf in de Stadt gekomen was; waarop de *Predikanten van Emden* des anderen daags zich tot dien Graaf vervoegen, en mondelyk met den zelve in de tegenwoordigheid van den Burgermeester *Petrus Medmannus* en vanden *Kancelier* spreken, by welke gelegentheit *Alting* uitvoerig en met ene welbespraakte tonge op alle de delen van het Graaflyke bevelschrift antwoordde. Hiervan spreken de *Emder Predikanten l. c. p. 290.* aldus. „ Hadde „ nu *Ligarius* opregt en niet bedrieglyk willen „ handelen, dan zoude hy in 't begonnen verhaal „ zyn voortgevaren, en eerstelyk gemeldt hebben; „ wat wy *Predikanten* van Emden met malkanderen, „ waarvan noch drie in leven zyn, den 27 van „ de zelve maandt, onzen Welgeborenen Genadigen „ Heer in de tegenwoordigheid van den Heer *Kancelier Doct. Wilhelmus Muller* op 't huis te Emden „ mondelyk, onderdanig en uitvoerig op het uitgekomenē schryven geantwoordt hebben, en *Z. G.* „ met goede gronden en redenen, welke ook de „ Heer *Kancelier* billyk en voldoent achtte, dermaten bygebragt hebben, dat *Z. G.* onze en des „ Coetus onschult ligt daaruit afnam &c.

§. 5.
Ligarius
 in et
 zich over
 zommige
 poincten
 nader
 verklaren,
 dat
 hy ook
 doet.

De Graaf gaf hierop bevel aan *Ligarius*, zich over zommige poincten nader in een geschrift te verklaren, welk geschrift den 15 *Februarius* den *Emder Predikanten* door den genoemden *Kancelier* en *Petrus Ficinus* op de nieuwe munte is ter handt gestelt. Dit verhalen de *Emder Predikanten, l. c. p. 290. 291.* met de volgende woorden. „ *Z. G.* heeft „ daarop *Ligarius* ernstig bevolen, zyne belydenisse „ van de overige poincten ons over te geven; en is „ zulx eerst den 15 *Februarius* van *Christus Petrus* „ en de mededelingē der eigenschappen van zyne beide „ naturen geschiet, en door den gemelden *Kancelier* „ en *Petrus Ficinus*, toen ter tydt onderwyzer van de

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 167

„ de Graaflyke kinderen, op de *nieuwe munte* ons
„ behandelt; doch ten opzichte van de *Ceremonien*
„ heeft *Ligarius*, na als voorheen, zich in 't verbor-
„ gen gehouden, en ons tot op den huidigen dag
„ niets laten toekomen. Ook is toen ter tydt van
„ gemelde Heren, en byzonder van *Ficinus*, *Ligari-*
„ *us* vreedzaam gemoedt, en dat hy voornamelyk
„ het *Concordie boek*, dat hy thans wil invoeren,
„ tot op dien tydt uit dit landt hieldt, geroemt en ge-
„ prezen.

Wat nu het genoemde schrift van *Ligarius* be-
langt, hetzelve zal ik hier woordelyk in de oorspron-
kelyke latynsche tale ter neder stellen, zynde my van
den Heer Burgermeester *Penborg* gunstiglyk mede-
gedeel.

Redditum à D. Cancellario & Gener. Comitum
Præceptore 15. Februarii A^o. 1580.

Decretum Concilii Chalcedonensis.

ἐπόμενοι τοῖνυ τῶν ἁγίων πατέρων &c. vid. Evagr. l. 2
c. 4. & Niceph. L. 15. Cap. 6.

De unione Personali & Communicatione Idiomatum
in Christo.

„ Unio personalis est magnum ἁπολογημένως my-
„ sterium. Verbum caro factum, seu Deus manife-
„ status in carne, nempe captum omnem, linguam-
„ que hominis longissime exuperans copulatio illa,
„ qua divina natura humanam assumens, adeo sibi
„ suam & peculiarem fecit, ut duæ hæ naturæ,
„ inseparabili copia unitæ, absque omni conversio-
„ ne & confusione, unum in Salvatore ἁφιστάμενον
„ faciant. Gen. 3. Pf. 45. Jef. 7. & 9. Matth. 1. in
„ fine, & 16. in medio. Luk. 1. & 2. sæpius.

L 4

Joh.

„ Joh. 1. passim , & 20. Confessio Thomæ. Rom.
 „ 1. ab initio. Phil. 2. sub init. Coll. 1. in med,
 „ 1 Tim. 3. in fine. 1 Joh. 1. ab initio.

„ Variis quidem modis mysterium hoc Satan
 „ impetivit, & Ecclesiam Dei nova subinde opini-
 „ one exercuit, attamen prævalente semper veri-
 „ tate.

„ 1. Personalis unio unum habet ex duabus na-
 „ turis ἑνωμένον. 2. Naturæ ipsæ plenam retinent
 „ veritatem essentiae. 3. Salvæ manent utriusque
 „ naturæ proprietates φυσικαί. 4. Naturæ jam
 „ neutiquam ἰδικῶς καὶ ἀνάμεικτος subsistunt, neque
 „ etiam solubilis Persona est. 5. Quia verbum
 „ caro factum in omni æternitate sic perseverat,
 „ ergo, quicumque Spiritus Jesum solvit, Anti-
 „ christus est. 6. Humana natura originem suam
 „ de Virgine habet ex assumptione, ac manente
 „ personali unione ipsa quoque manet. 7. ὁ λόγος
 „ æternus ex Patre & plenus Deus; in assumpta
 „ semel natura omni plenitudine Deitatis inhabitat
 „ σωματικῶς. Probant hoc præcipue historię re-
 „ surrectionis & ascensionis, & Scripturæ de sessione
 „ in dextra Majestatis.

„ Est ergo unio Personalis sive incarnatio verbī
 „ opus totius Trinitatis. quo Divina Natura in so-
 „ lius Filii Persona ex Maria virgine naturam verè
 „ humanam inseparabili copula assumit, sine ulla
 „ conversione & confusione. Atque ex hac assumpti-
 „ one est unum ex illis & in illis duabus naturis
 „ ἑνωμένον, in quo assumpta Natura subsistit & su-
 „ stentatur.

*Epitome totius tractatus de Mysterio hoc maxime
 ordine talis est.*

„ I. Hypostatica unio divinæ & humanæ Natu-
 „ ræ in Christo, seu incarnatio τῆ λογῆ, est actio
 to-

„ totius Trinitatis , qua obumbratione Altissimi &
 „ superventu Spiritus S. divina natura filii ex Ma-
 „ ria Virgine sine semine virili humanam naturam
 „ integram, & absque peccato nobis ὁμοϊστικόν, ac in-
 „ firmitatibus, etiamsi sine culpa, nobis similem,
 „ in unitate Personæ assumpsit, & propriam sibi fe-
 „ cit, copula nexuque perpeti & insolubili.

„ II. Non autem fit constitutio tertiæ alicujus
 „ naturæ, hinc compositæ, nec etiam duæ, sicut
 „ naturæ, ita personæ; sed salva & manente diffe-
 „ rentia naturarum & idiomatum essentialium, sine
 „ demutatione, confusione & exæquatione duæ
 „ naturæ unum faciunt Salvatoris συνθετον ὑφιστά-
 „ μενον, ita quidem, ut jam integra Christi incarna-
 „ ti Persona, non tantum divina ejus Natura, sed
 „ & humana Natura sit.

„ III. Atque hæc Unio adeo arcta copula est,
 „ individua & insolubilis, ut divina Natura verbi,
 „ nec velit, nec queat, nec debeat extra hanc cum
 „ assumta carne unionem, sed in hac ipsa unione
 „ cogitari, quæri, apprehendi. Caro etenim as-
 „ sumta non aibi quam intra intimum assumentis
 „ verbi complexum cogitanda, quærenda, appre-
 „ hendenda.

„ IV. Etsi enim ὁ λόγος ab æterno peculiaris in-
 „ tegralique Persona fuit, massâ autem assumpta, an-
 „ te assumptionem subsistens, persona non fuit:
 „ tamen æterna filii hypostasis, ex divino benepla-
 „ cito, massam illam humanæ naturæ, sua ipsius
 „ personalitate carentem, ipsa in conceptione &
 „ formatione in unitatem suæ Personæ assumpsit.

„ V. Eaque assumptione hypostasis τῆ λογῆ, quæ
 „ ab æterno in divina Filii Persona subsistens fuit,
 „ facta est & assumptæ naturæ hypostasis, subsistens
 „ jam in duabus naturis, insolubili copula unitis,
 „ divina assumente, humana assumta, quæ quidem
 „ subsistentiam suam non nisi in Persona τῆ λογῆ
 „ habet, in qua sustentatur. L 5 VI.

„ VI. Hæc Unio ad officium Redemptionis,
 „ sacerdotii, Regniq̄ue Messiāe facta, nostram quo-
 „ que naturam ad salutis nostræ opus adhibuit.
 „ Quia enim per passionem & mortem debebat fieri
 „ Redemptio, opus fuit humana natura. Et quia
 „ per mortem divina potentia conculcandum erat
 „ caput Serpentis, etiam divina natura in Salvatore
 „ opus fuit; atque ita ἀποτελέσματα personalis offi-
 „ cii, in utraque, cum utraque, & per utramque
 „ Christi naturam fiunt.

„ VII. Tali ex unione consequitur quædam inter
 „ unitas naturas, earumque idiomata, *κοινωνία*
 „ *participans*, non utique quæ confusionis, demu-
 „ tationis, exæquationis, rea sit, sed quæ reali huic
 „ & unicæ unioni respondeat. Quæ enim propria
 „ sunt Naturarum, ea ex arctissima ἐνώσει commu-
 „ nia fiunt Personæ, atque in ipsa hac unione quæ-
 „ libet natura non jam seorsim operatur, quæ ipsius
 „ propria sunt; sed utraque in Christo Natura ob
 „ hypostaticam unionem agit, cum communicatione
 „ alterius, quæ sunt cujusque sua.

„ VIII. Cum autem divina Natura in se perfecta
 „ sit, & immutabilis, nihil ipsi ex hac unione vel
 „ accessit vel decessit. Sed humana natura
 „ ex naturæ suæ constitutione non est suffici-
 „ ens & idonea ad ἀποτελέσματα personalis officii,
 „ ad quæ tamen assumpta est, ideoque ex hyposta-
 „ tica unione accepit dona, quæ omnem intellectum
 „ & loquelam hominis superant, dotes tamen sunt
 „ creatæ & finitæ.

„ Insuper autem, quoniam πᾶν πλήρωμα Deitatis
 „ in assumpta Natura habitat σωματικῶς, plenitudo
 „ hæc sic lucet in carne, ut caro quasi lumine ac-
 „ censa ipsa quoque luceat, ac divinis etiam virtu-
 „ tibus & efficacis sic ditata est caro, *ut ὁ λόγος,*
 „ *omniscientia & omnipotentia sua opera in ipsa, cum*
 „ *ipsa, & per ipsam pro voluntate sua exerat, & per-*
 „ *ficiat.*

X. Di-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 171

„ X. Divinæ autem dotes hæ, seu *καυχηματος*
„ verbi, assumptæ naturæ communicantur, non
„ physica effusione qualitatum, nec essentiali inhæ-
„ sione, sed Oeconomia unionis, & quanquam in
„ creaturis nulla similitudo huic Mysterio par est,
„ tamen pia antiquitas isagogen aliquam sumpsit ab
„ animæ & corporis copula, à sole & luce primiti-
„ va, à candenti ferro, aliisque rerum copulis.

„ XI. Ex hac duplicis naturæ hypostasi emanant
„ rationes & modi prædicationum de Salvatore
„ quintuplices, nempe

„ a. Concretum unius naturæ recte pieque
„ prædicatur de concreto alterius naturæ: ut: *Deus*
„ *est homo: homo est Deus.* Non autem naturæ ipsæ
„ invicem prædicantur; ut *Divinitas est humanitas;*
„ *humana natura est divina natura,* quia unio salvis
„ naturis facta est.

„ b. Proprium unius naturæ tribuitur Perso-
„ næ, eique convenit in concreto; sive concretum
„ ejusdem naturæ, cujus id proprium est, sive con-
„ cretum diversæ naturæ nominetur. ut *Filius Dei*
„ *operatur cum Patre; Filius hominis traditur osculo;*
„ *secundus homo de coelo coelestis; Dominus gloria*
„ *crucifixus est.*

„ c. Huc pertinent & prædicationes, quæ vel
„ alterius naturæ concretum, & utriusque propri-
„ um, vel utriusque naturæ concretum, & alterius
„ proprium enunciant; ut *Deus redemit Ecclesiam*
„ *sanguine suo; Mediator Dei & hominum, Homo*
„ *Jesus Christus; Christus est Deus benedictus in se-*
„ *cula; Christus natus ex virgine Maria, & passus*
„ *est.*

„ d. *Ἀποτελέσματα* personalis officii & beneficii
„ utramque naturam simul attinent, ambæque agunt
„ cum communicatione alterius, quod cujusque
„ proprium est. Hi autem effectus sunt; *Media-*
„ *tor, Redemptor, Salvator, Sacerdos, Rex &*
ca-

„ Captus Ecclesiæ, Judex & Dominus omnium,
 „ Pastor bonus, καρδιογνώστης, adorandus, & præsens
 „ Ecclesiæ suæ &c. aliaque similia, quæ altera
 „ tantum natura, vel non potest, vel non vult sola
 „ facere.

„ e. Atque hinc ὁ λόγος in peculiari carne &
 „ anima sua, non relatione aut ope solum, sicut in
 „ aliis sanctis, sed vere ipse agit & patitur, utpote
 „ sua ipse in carne, animaque hypostatice sibi uni-
 „ ta. Hinc etiam assumpta natura eximiis modis
 „ præter omnem in creaturis, etiam dignissimis,
 „ mensuram honorata, dotata & erecta est, adeo
 „ quidem, ut τῷ λόγῳ assumpti hypostatice unita,
 „ divinæ etiam περιχωρήσεως compos agat, καὶ σύνερ-
 „ γος. Coll. 2. in med. Matth. 28. in fine. Hebr.
 „ 1. & 2. passim. Pf. 110. Joan. 5. & 17. Dan. 7.
 „ Phil. 2. sub init. Apoc. 4. & 5. Eph. 1. in fine
 „ & 4. Act. 2. 1 Cor. 15. Pf. 45.

Justinus Martyr

Nemo ex me querat unionis modum; ἵ γὰρ αἰδεθήσομαι τὴν ἀγνοίαν ὁμολογῶν &c.

Gratiatum Aëtio Damasceni.

Εὐγε ὡ χρίσε, τί σοὶ τετῶν ἀπαντῶν οἱ ἄποροι ἡμεῖς &c.

Augustinus

*Si ratio hic queritur, non erit mirabile; si exemplum
 poscitur, non erit singulare. Demus Deum aliquid
 posse, quod nos fateamur, investigare non posse. In
 talibus rebus tota ratio facti est potentia faciendis.*

JOHANNES LIGARIUS.

Voorts

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 173

Voorts heeft de meermalen geroemde Heer Bur-
germeester *Penborg* my noch medegedeelt enen op-
merkelyken brief, gefchreven van *Lucas Ritfius*,
Predikant te *Grymersum* en Vader van *Ritfius Lucas*,
aan den Edelen *Snelger Beninga*, Zoon van onzen
vermaarden Kronykfchryver *Eggerik Beninga* en
Hoofdsling te *Grymersum*. In dezen brief worden
de voorverhaalde voornaamfte omftandigheden
kortelyk befchreven, en tegelyk vermeldt, dat Graaf
Johan de Predikanten van het Coetus bevolen heeft,
niet een haayrbreedt van het *Profetifche* en *Apostoli-
fche woords* af te wyken, en zonder zyne toeftem-
minge geen befluit in de zaak te nemen. De brief
zelf luidt aldus.

S. 6.
Latyn-
fche
brief van
Lucas
Ritfius
aan den
Edelen
Snelger
Beninga.

S. P.

„ Petiit Doctiffimus D. Menfo, Junchere nobi-
„ liffime, ut tuam Nobilitatem ipfius nomine hono-
„ rifice falutarem, quod quia oretenus propter
„ lassitudinem & debilitatem corporis, ex hefterna
„ profectioe contractam, præftare nequeam, pla-
„ cuit per fchedulam tuæ Nobilitati fignificare
„ illius mentem. Interea breviter quoque additum
„ volo, quî negotium hoc nostrum fuccedat, de
„ cujus initiis tuæ Nobilitati conftat. Die lunæ
„ proxime elapfo ante octiduum coetui fratrum
„ collecto Emdæ fignificatum & monftratum fuit
„ Ligarii fcriptum, cujus habita examinatione,
„ quia effet & lubricum & prolixum, unanimiter
„ concludum eft, fupplicem libellum ad Genero-
„ fum Comitum mittendum effe, quo petatur, uti
„ Ligarius iftud fuum fcriptum in certas thefes
„ more fcholasticorum redigat, & fele apertius
„ declaret, quid fentiat, in quibus difsentiat, &
„ conveniat nobifcum. Tum etiam, quia omiferat
„ quædam neceffaria, utpote de communicatione
Idio-

„ Idiomatum & unione hypostatica, hinc quoque
 „ suam mentem aperiat. Et quia dies 25 *Januarii*
 „ dictus erat, ut deputati illi quatuor *Aurica* compa-
 „ rerent, & colloquium privatum inchoarent, pe-
 „ tita fuit & temporis prorogatio & loci mutatio
 „ propter negotii sublimitatem. His ita datis per
 „ literas ad suam Celsitudinem, rescriptum est à
 „ sua Generositate satis durum & acere. In eo
 „ scripto insimulantur nostri inobedientiae, effugii
 „ & multarum calumniarum, & tanquam istius mi-
 „ seriae, quae jam annos aliquot in Belgico grassa-
 „ tur, auctores, notatur ibi *Dathenus*, traducitur
 „ & Ecclesia nostra satis indigno Apologo de lu-
 „ scinia & cuculo cantu certantibus, & *Afino* ju-
 „ dice. Communicato hoc scripto cum Senatu,
 „ ibi tum Consul *Luchting* ex certis indiciis prote-
 „ statur, non esse Comitis sed *Ligarii* composi-
 „ tionem. Consultatum est, quid facto opus sit,
 „ & unanimiter quasi pedibus eò itum est, ut nostri
 „ ad illas literas responderent, non quidem per re-
 „ scriptum, sed oretenus per legationem. Atqui
 „ illis ita deliberantibus, ecce venit nuncius in
 „ Curiam, Comitem Edzardum in urbem adve-
 „ nire. Hi vero cum intellexissent, sibi occasionem
 „ & opportunitatem esse oblatam cum Comite
 „ ore ad os loqui, expectant in diem sequen-
 „ tem, & accedunt Comitem, nempe Mini-
 „ stri Emdani, praesentibus, ni fallor, Consule *Petro*
 „ *Medmanno*, & Cancellario. Ibi Menzo oratione
 „ satis facunda & longa ad singula verba, quibus
 „ nostri in literis Comitis notati sunt, respondet, ita
 „ ut & *Cancellarius* dixerit, æquam fuisse nostram
 „ petitionem, ut *Ligarius* certas theses constituat
 „ &c. (quia, ut fit in aulis, est quaedam simultas inter
 „ Cancellarium & Ligarium) & Generosus Comes
 „ quoque promiserit, se secum deliberaturum esse,
 „ quid hic fieri opus sit, & postea perscribere velle.

In-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 175

„ Interea quoque literæ veniunt à Comite *Johanne* ,
 „ quibus ille mandat, ne vel latum unguem disceda-
 „ mus à Prophetica & Apostolica Scriptura, & ne
 „ quicquam concludamus absque suæ Celsitudinis
 „ consensu. Sic heri discessum est, & quantum ego
 „ intelligere potui, futura est publica disputatio
 „ Auricæ suo tempore. Mitto tuæ Nobilitati
 „ Scriptum Ligarii, usq̄ acceptum à D. *Gibbone*,
 „ ut, si vacat, legere possit, vel curare, ut hodie de-
 „ scribatur. Cras enim remissurus sum sub stipu-
 „ latione. Vale Nobilissime Jynchere cum dilecta
 „ Conjuge & dulcissimis liberis, totaque familia.
 „ Rapim, ut vides, ex meo Musæo.

Tuæ Nobilitatis.

Observantis.

LUCAS RITSIUS.

Twe dagen na de overleveringe van het voorver- §. 7.
 haalde geschrift van *Ligarius*, kwam hy zelf aan 't huis van *Alting*, en sprak hy aldaar met de gemagtigden van het Coctus. Van dit gesprek gewagen de *Emder Predikanten*. l. c. p. 291-95. op deze wyze.

„ Twe dagen daarna, namelyk den 17 *Februarius*, als *Ligarius* bemerkte, dat ook die aanslag hem mislukt was, heeft hy zich haastelyk in een andere gedaante verandert, en is hy tot de vier aan onze zyde gemagtigde Predikanten in *Menzoo's* huis alleen gekomen: eerstelyk heeft hy aangevangen, Godt tot enen getuige en Richter over zyne ziele aante roepen, dat hy het van harten met de Kerke wel meinde, en ons en onze zaak zo toegedaan was, en dikwyls beloofde hy, onze *Zophyrus* te willen zyn, van wien *Herodoot* aan 't einde van zyn 4de boek schryft, dat hy ten gevallen van zynen

Ligarius spreekt in 't byzonder met de gemagtigde Predikanten aan de zyde van het Coctus.

„ nen Heer, den Perfifchen Koning *Darius*, zich neus,
 „ ooren en lippen heeft laten affnyden, op dat hy
 „ onder fchyn van zulk ene hem van zynen Koning
 „ toegevoegde tyrannye de onverwinnelike Stadt
 „ *Babel* bedrieggen, en in zyns Konings handt leveren
 „ mogte. Daarna, als hy de vier voornoemde
 „ Predikanten ten hoogften betuigt, en otn alles te
 „ verzwynen verpligt hadde, heeft hy zyn gemoedt
 „ op deze wyze geopenbaart: *dat hy daarom alleen,*
 „ *en zonder dat 'er iemandt van den zynen by was,*
 „ *met hun handelen wilde, op dat hy het welgevallen*
 „ *van zyn hart te vrymoediger, uitspreken mogte. Zy,*
 „ *namelyk de vier predikanten, wiften zich te bezou-*
 „ *nen, wat den Wittenbergsche Godsgeleerden in 't jaar*
 „ *1574. Wedervaren was, als de Keurvorst Augustus*
 „ *vernomen hadde, dat zy van een' andere lere waren,*
 „ *als hy gemeint hadde: het zelve ftondt hem, Ligarius,*
 „ *ook te bezorgen, indien hy niet verftandig en voorzich-*
 „ *tig handelde. Daarbeneven verklaarde hy, datze*
 „ *zeer wyfelyk en welgedaan hadden, datze te Auwrik*
 „ *tot het uitgefchrevene Gefprek niet gekomen waren,*
 „ *en wel daarom; dat men van deze byzondere en vrien-*
 „ *delyke zamenfpraak een' zekerder hope van ene ge-*
 „ *wenfchte vereniginghe hebben konde. Op deze wyze*
 „ *begonnen hebbende, ving hy aan, zyn overgege-*
 „ *ven gefchrift van 't begin af aan tot aan 't eindete*
 „ *verklaren, en wel alzo, dat hy vry uit met zynen*
 „ *mondt beleedt, omtrent die artikelen met ons van*
 „ *het zelve gevoelen te zyn. Toen hy nu den 23*
 „ *Meert in den avondt deze zyne verklaringe gecin-*
 „ *digdt hadde, heeft hy van de vier Predikanten be-*
 „ *geert, datze zyn overgegeven en wydtlopig ver-*
 „ *klaarde, en in zommige plaatzen veranderde*
 „ *gefchrift met hunne handen onderschryven, en*
 „ *duf goedtkeuren wilden. Waarop deze zyn uit-*
 „ *gegaan, en met malkanderen beraadtflaagt heb-*
 „ *bende, gavenze hem aanftonts tot antwoordt:*

dat

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 177

„ dat zy tegen die van hem mondelyk gedane verklaringe
 „ niets hadden, en zich over de onderschryvinge geen-
 „ zins bezwaren zonden; by aldien hy zyne Belydenisse
 „ dus schriftelyk opstelde, gelyk hyze uitgesproken hadde;
 „ doch dewyl zyne schriftelyke Belydenisse zo donker
 „ was, datze van de Gemeintens niet recht zoude kunnen
 „ verstaan worden, weigerden zy zulk een dwister ge-
 „ schrift, om allen twist, welke daaruit ligt onstaan
 „ konde, te vermyden, te onderschryven. Dies zynze
 „ met de volgende aafspraak vriendelyk van malkan-
 „ deren gefcheiden: dat *Ligarius* aanstonts na *Pa-*
 „ schen wederom in de Stadt zoude komen, en de ver-
 „ klaringe van onze Belydenisse met gelyke geduldt aan-
 „ horen, en wat hem daar in niet aanstont, openbaren
 „ zoude; en zulk geschiet zynde zoude men uit beide
 „ Belydenissen een' derde opmaken, welke noch zyne, noch
 „ hunne, maar beider partyen gemene Belydenisse zyn
 „ en heten zoude; en byaldien *Ligarius* met hun over
 „ zulk ene gemene Belydenisse het eens konde worden;
 „ zoude men aan beide kanten daarop uit zyn; dat ook de
 „ andere Predikanten met malkanderen, van beide par-
 „ tyen, de zelve, als het richtsnoer van enigheid aanne-
 „ men, en onderschryven mogten.

Doch *Ligarius* is zyne belofte niet hagekomen; als die, naar het getuigenisse van *Emmius in Vir. Alingii* p. 41. 42. met dit gesprek niet anders voor hadde, dan de gemagtigde Predikanten tot het onder- tekenen van zyn *Geschrift* of *Isagoge* te bewegen, en het zelve vervolgens tot hun en hunner partye nadeel te gebruyken; mits van de bedieninge in Oostvriesschlant werende alle de gene, die het weigerden te ondertekenen. *Emmius* verhaalt *l. c.* dat *Ligarius* over dezen vondt zich vooraf verblydt en beroemt heeft onder zyne gemeinzame vrienden; en in de volgende woorden uitgelaten, zyne *Isagoge* zoude na die ondertekeninge ene lappe zyn, Waarmede

by den Zwinglianen voor den mondszonde kunnen slaan.
Zie ook het *Reform. Bericht* p. 300.

s. 8.
Ligarius
begeert
door
enen
brief,
dat men
hem tot
een lidt
van het
Coetus
aanne-
me,
waarop
hem ge-
antwoort
wordt.

Hoe het hiermede ook zyn mag, dit is zeker, dat *Ligarius* geen woordt gehouden heeft; maar het al haast op enen anderen boeg gewendt; begerende door enen brief van de gemagtigde Predikanten, dat zy by den *Graaf* wilden aanhouden, ten einde hy tot een lidt van het *Coetus* bevordert mogte worden, als waardoor, zyns erachtens, het *Coetus* zeer in opnemen zoude komen; mits alsdan ook andere Predikanten, die thans van wegen de verschillende gevoelens van het *Coetus* afkerig waren, zich gewillig by het zelve zouden voegen, of daartoe door het gezag van 't *Hof* genoodtzaakt zouden worden. Hierop hebben deze hem Schriftelyk geantwoordt; dat zy zyn verzoek zonder kennisse en bewilliging van het *Coetus* niet konden inwilligen, en ondertusschen dachten, dat het *Coetus* daartoe niet komen zoude, eer de vereniging getroffen was; en bygevolge oordeelden zy best te zyn, dat hy zyne gedane belofte spoedig naquam. Vid. *Emmius* l. c. p. 43. 44. De *Emder Predikanten* laten zich hier over aldus uitl.c. p. 295.

„ Deze afspraak is *Ligarius* niet nagekomen; maar
„ hy heeft door *Johannes Holthuis*, Predikant te
„ *Auwrik*, den volgenden 11 April aan de vier ge-
„ magtigde Predikanten geschreven, en van hun
„ begeert: datze by onzen Welgeborenen Genadi-
„ gen Heerootmoedig wilden aanhouden, ten einde
„ *Z. G. Ligarius* tot enen medehelper in het *Coetus*
„ hun toevoegen mogte. Daarop hebben deze den
„ 28 April van *Hinse*, uit des Predikants *Wischerus*
„ huis, schriftelyk geantwoordt, en dat antwoordt
„ met malkanderen onderschreven: dat zulx zon-
„ der kennisse van het *Coetus* niet geschieden konde;
„ doch met het *Coetus* zoude zonder vrucht daarover
„ geraadtpleegt worden, zo lang tusschen de partyen
„ gee-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 179

geene enigheid gemaakt en bevestigt was : Daarom achtten zy het raadzaam , dat *Ligarius* het onderzoek hunner Belydenissen , en het opstellen van ene gemene Belydenisse , gelyk afgesproken was , voor afliet gaan , om düstot de in zyn Ichryven bygebragte nuttige gevolgen der vereniginge te geraken.

Ondertusschen verzochten de Gemagtigde Predikanten *Ligarius* meermalen , dat hy zyne gedane belofte wilde nakomen. Dit tekenen de *Emder Predikanten* l. v. p. 296. 297. met de volgende woorden aan : „ Dewyl echter *Ligarius* des niettegenstaande uitbleef , en niet verklaarde , wat hy voornemens was te doen , zyn de vier gemagtigde Predikanten den 16 Maay naar de borgt te Emden gegaan , en hebbenze hem te kennen gegeven ; dat *Menzo Alcing* wegens nodige gescheften naar het lande van Gulik reizen moest , en op dat van zynentwegen het christelyk begonnen werk van vereniginge niet opgehouden mogre worden , stelden zy *Peterejus* in zyne plaats , en begeerdenze wederom vriendelyk , dat toch *Ligarius* met hun in dat werk wilde voortvaren , en zyne belofte nakomen. Dit heeft hy wederom beloofd , maar niet gedaan. Als nu *Menzo* was weergekomen , en met verwonderinge vernomen hadde , dat *Ligarius* de gehoudene afspraak niet nagekomen was ; heeft hy *Peterejus* tot zich genomen , en zynze beide den 13 Augustus tot *Ligarius* inde nieuwe munte gegaan , en hebbenze nogmaals van hem begeert ; dat hy zyne toezegginge wilde nakomen , en alzo het goede werk bevorderen. Zulx heeft *Menzo* , herhaalt , als hy den 17 van die maandt met *Ligarius* van *Pecuruzum* quam. Insgelyks ook *Johannes van Pilzum* den 26 September en 11 October. Den enen heeft hy het op 't nieuw beloofd , den anderen heeft hy geantwoordt ; dat de gemoederen van de zynen eerst beter van hem tot den vrede bereidt moesten worden. Voorwendende tegelyk

§. 9.
De gemagtigde Predikanten aan de zyde van het Coetus verzoecken meermalen *Ligarius* , dat hy zyne belofte nakomme.

§. 10.
De gemagtigde
Predikanten
schryven
enen vriendelyken
brief aan
Ligarius.

„ zyne gescheften, mitsgaders den tegenstandt van
 „ den Heer *Kanceljer*.
 „ Ondertusschen leefden de gemagtigde Predikanten
 „ noch al in de hope, dat *Ligarius* zyne belofte volbren-
 „ gen zoude; doch hy zulx niet doende, en het geruch-
 „ te, als of de schuld aan hen lag, zich verspreidende,
 „ wekten zy hem door enen vriendelyken brief op 't
 „ nieuw daartoe op. Hiervan gewagen de *Emder*
 „ *Predikanten l. c. p. 297. 298.* op deze wyze: „ On-
 „ dertusschen hoopten de vier gemagtigde Predi-
 „ kanten van *Ligarius* noch alles goedts uit aanmer-
 „ kinge, dat hy hun zyne getrouwigheid onder ene
 „ zo ernstige aanroepinge van Godts naam, gelyk
 „ voorheen gezegt is, belooft en toegezezt, en ook
 „ hunne gereedheit tot den vrede by onzen *Gena-*
 „ *digen Welgeborenen Heer*, in hunne afwezentheit, ge-
 „ roemt en betuigt hadde; gelyk *Z. Gen.* aan *Men-*
 „ *zo*, in 't jaar 1580 de tweede zondag na Paschen,
 „ zynde den 17 *April*, na gedane predikatie op den
 „ *dwenger* naar de grote strate, genadiglyk te ken-
 „ nen gaf, deze Graaflyke vermaninge daar by
 „ voegende: dat *Menzo* met zyne gemagtigden in dat
 „ *christelyk* voornemen wilde aankouden en voortvaren.
 „ Wanneer echter de gemagtigde Predikanten in 't
 „ jaar 1580. tegen vermoeden een geloofwaardig
 „ bericht ontvingen, dat zommigen, die *Ligarius*
 „ toegedaan waren, die argwaan bygebracht was;
 „ als of zy de gehoopte enigheid ophielden, hebbenze daar-
 „ op den 26 *Augustus* ene vriendelyke korte erinne-
 „ ringe nopens de voorheen bygebragte voorg-
 „ lenc handelingen en beloften schriftelyk aan *Liga-*
 „ *rius* laten afgaan, en tegelyk begeert; dat hy hunne,
 „ hem bewuste, onschuld den zynen vermelden wilde,
 „ nadien hy, en niet zy, het werk ophieldt; en dewyl
 „ hy wiste, dat hun de vrede der Kerke aan 't hart lag,
 „ begeerden zy als noch niets anders, dan dat met het
 „ voorgeselde onderzoek voortgevaren mogte worden:

boc-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 181

„ boewel zy het aan hem overgaven, of men het werk
 „ noch was opschorten, dan of men het aanstons by de
 „ bandt nemen zoude; naar dat hy zulx oordeelde voor
 „ de Kerke het nuttigste te zyn. Alleentlyk wenschten
 „ zyniet te vergeeffte arbeiden, en van alle quade arg-
 „ waan bevrydt te zyn. Welk schryven Ligarius
 „ ontfangen heeft, beroepende ons daar op als op
 „ ene zekere waarheit.

Op dezen brief heeft Ligarius eerst na verloop
 van bykans zeven maanden geantwoordt, en wel op
 zulk ene wyze, dat alle hope van vereniginge in rook
 verdween. De Emders Predikanten spreken hiervan
l. c. p. 298. 299. aldus: „ deze billyke begeerte heeft

„ Ligarius gansch qualyk opgenomen, en daar hy
 „ zelf hadde moeten komen, en het hem toever-
 „ trouwde christelyke werk volgens zyne veelvul-
 „ dige belofte verrichten helpen, heeft hy in de ze-
 „ vende maandt daarna, namelyk den 9 Februarius
 „ 1582 een bitter verkeert geschrift, als een tegen-
 „ bericht en antwoordt, van *Auwrik* laten afgaan,
 „ en daarin zyn hart zo verre geopenbaart, dat hy
 „ hun alle hope tot den vrede benomen heeft.

Dit antwoordt van Ligarius heeft Emmius in *vita*
Altingii p. 46-48. geboekt, en uit hem zullenwe het
 zelve hier dentaalkundigen lezer mededelen, luiden-
 de aldus.

Reverendis viris, eruditione & pietate commendatis
Theologis D. Mensoni Alting, cum Collegis Wä-
chedo, Gibbone, Johanne Aportano amice S. P.

„ Quod ad literas Vestras hactenus non respon-
 „ derim, Reverendi viri, hisce de causis factum
 „ est. Nam mox ab examine nostri scripti vestra-
 „ tes animos alieniores fieri à concilianda pace com-
 „ peri, & Augustanæ Confessionis nomen Eccle-
 „ siis vestratibus magis etiam invisum reddi, neque

S. II.
 Ligarius
 antwoordt
 op dien
 brief.

21 vos approbationem nostri scripti, quod veritate
 22 Dei suffultum esse cognoscitis, audent palam
 23 fateri. Hoc autem sive odio mei nominis, quo
 24 Zwinglianismus Frisiz imbutus est, sive defec-
 25 tudine veritatis fiat, in medio relinquo; illud
 26 certo constat, nec Lutsburgicum schisma, cui
 27 medenda formula concordiz capta est, cessasse,
 28 & plus etiam discrepantiz ab ista parte factum.
 29 Obscuritatem scripti nostri non candide prætend-
 30 itis, dilucidum enim est, non quidem plebi,
 31 quæ vix teutonice intelligit, sed Theologis, quo-
 32 rum judiciis recte informandis compositum est,
 33 quique plebem porro erudire in professo habent,
 34 nec vos præ obicuratione subscriptionem detro-
 35 ctastis, sed adusque vestri scripti examen volui-
 36 stis differre. Sic autem convenerat; *ut vos Coetus*
 37 *post pascha exponeretis, quid examinis factum esset,*
 38 *utque scriptum deinde nostrum præberetur, & si*
 39 *quis aliquid requireret, vos mecum unam commu-*
 40 *nem operam navaretis, atque ita in Coetu & latini*
 41 *Scripti explicationem teutonicam etiam ad captum*
 42 *plebis componeremus, unde Ecclesiis posset de formula*
 43 *concordia constare.* Vestrum siquidem scriptum
 44 agnoscebatur pro angustia temporis minus accu-
 45 rate factum, emendatione egere, satiusque fuisse
 46 in vulgum non edidisse, quia plures, ne videren-
 47 tur errare, linam ægerrime laturo essent. Menson
 48 mox à renovatione Coetus peregre abiit, & no-
 49 strates, *qui tunc magna pacis spe frequentes aderant,*
 50 indigne iussi sunt discedere, quasi nescienda ipsis
 51 consilia coqueret, cum tamen ipse tractatus pa-
 52 cis, qui in manibus erat, longe alium coalescendi
 53 modum posceret. Postea, cur absente Mensone
 54 cum reliquis examen facere non placuerit, *causam*
 55 *hanc reddidi, quod Mensonis absentia irritum*
 56 *factum esset, quicquid egissemus. Quum enim*
 57 *ab ipsius autoritate ista pars pendeat, fore utique,*
 58 *ut*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 183

„ ut Collegæ concedere aliquid non possent, quin
 „ magnam subirent ipsi invidiam, & mihi operam
 „ omnem facerent supervacuum. Præparandos
 „ etiam animos dixi; quia indigna rejectione valde
 „ offensi erant, qui antea pacem cupide sperave-
 „ rant, & postmodum in Coetu apparuit tanta alie-
 „ natio animorum, ut labascere etiam firmissime
 „ concepta spes potuerit. Atque hisce de causis
 „ statueram tacens medelam temporis expectare,
 „ nec in vitis amplius molestus esse, nunc vero
 „ cum videam, vos tam anxie laborare, ut culpam
 „ moræ omnem in hunc hominem derivetis, com-
 „ monere semel volui, ne tamen prætextum hunc,
 „ quo alios nescientes placatis, ipsi putetis verum
 „ esse, nec causam confessionis nostræ ista qualicun-
 „ que excusatione gravetis. Quod invidiam Ec-
 „ clesiæ nostræ attinet, quam maxime metuitis, hac
 „ in parte ego, qui invidiæ ferendæ jam olim aslue-
 „ vi, vos sublevare non recuso, conferte culpam in
 „ invisum Ligarium, facile vestrates credent, nec ego
 „ valde negabo, tantummodo præjudicium causæ
 „ deprecor, pugillum putativæ laudis nil moror.
 „ Quod si qui sunt, quibus subolet, me alienam cul-
 „ pam in me recipere, & vobis tergiversationem ob-
 „ jiciunt, cogitate, id ideo inde fieri, quod ab Illustri
 „ Domino æque nobiscum Auricam ad examen vo-
 „ cati, tam frivolis & alienis à pietatis zelo recusatio-
 „ nibus maluistis uti, quam comparere. Sic autem
 „ obliterare hanc potestis reprehensionem, si etiam
 „ nunc veniatis. Hæc enim obedientia adhuc de-
 „ bita est, & nos plus, quam jussi fuimus, fecimus,
 „ ut isthic examen subiremus. Facite ergo, quod
 „ paci Ecclesiarum vere serviat, dubiis conscientis
 „ medeatur, collapsæ religioni consulat, petulantis
 „ sectarum obviam eat, pessumdatam Sacerdoti-
 „ auctoritatem erigat, & cupidis concordiæ animis
 „ opituletur, nos eadem pacis aviditate, qua coepi-
 „ mus,

„ mus, p̄feveremus. Valetē in Domino. Datum
 „ Auricæ, Anno M D. LXXXII. die IV. Eid.
 „ Febr;

JOH: LIGARIUS,

Byaldien de lezer dezen brief vergelykt met het verhaal der gemagtigde Predikanten, zal hy een grote verscheidenheit tusschen beiden ontdekken. Vervolgens oordelehy, welke van beiden het meeste geloof verdient. Wat my aangaat, ik sta meer geloof aan het verhaal van de drie gemagtigde Predikanten, als aan den brief van den *enon Ligarius*. Voor het overige kan 't wel zyn, dat beide partijen malkanderen niet *getrouwt* hebben, en dat zulk een wantrouwen veel nadeel aan het werk van vereninge heeft toegebracht. Zie het *Reform: Ber.: p. 302-305*.

§. 12,
 Brief van
 Lucas
 Oziander
 aan Liga-
 rius.

Niet lang hier na kregen de gemagtigde Predikanten in handen enen brief van *Lucas Oziander van Ligarius* geschreven, door onagtzaamheit van *Ligarius* huisgezin in enen kruidencers-winkel gebragt; waaruit zy vele zaken ontdekten, aan welke zy voorheen niet gedacht hadden; of waardoor zy ten minsten in hunne gedachten nopens *Ligarius* gesterkt wierden. De *Emders Predikanten* verhalen het geval *l. c. p. 300. 301.* met deze woorden: „ Ook quam „ allengskens door Godts zonderlinge schikkinge, „ tot waarschouwinge van de Kerke, *D. Lucas* „ *Ozianders* brief, den 14 *October 1580* van *Stutgardt*, „ in wittenbergerlandt, aan *Ligarius* geschreven, „ voordē dag. Waaruit men eerstelyk vernemen „ konde; dat *Ligarius*, die zich tegen de vier gemag- „ tigde Predikanten aangestelt hadde, als of hy een „ groot vyandt van de *Ubiquiteit* en van het *Concor-* „ *die-boek* was, niettemin echter met den voor- „ naamsten Voorvechter en maker van het zelve „ zyne

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 185

„ zync heimelyke onderhandelinge en raadtpleginge
 „ hieldt. Daarna, wat gemelde D. *Ozlander* van de
 „ *Ligariaansche Isagoge* oordeelde, namelyk; dat
 „ zommige dingen maar met weinigen aangeraakt
 „ waren, gelyk *Ligarius* zelf bekent hadde, die na-
 „ der dienden verklaart te worden; dat de vergely-
 „ kinge van den Doop en het Avondtmaal, mitsga-
 „ ders andere woorden in de *Isagoge* gebruykt, de
 „ tegenpartye dienen konden, om hare zaak op te
 „ cieren: derhalven raadt hy, om het gevaar voor te
 „ komen, het *Concordie-boek* onzen Gen: Welgeb:
 „ Heer *Edzard* en andere Overheden des landts toe
 „ te zenden, en de onderschryvinge naar gewoonte
 „ van hun te begeren; met die belofte, dat hy zyn
 „ best wilde doen, ten einde zulx by de eerste gele-
 „ gentheit geschieden mogte. Eindelyk verwon-
 „ dert zich ook *Ozlander*, en niet onbillyk, dat zom-
 „ mige Zwinglianen, gelyk *Ligarius* buiten twyfel
 „ tegen hem geroemt heeft, zo verre gekomen wa-
 „ ren, dat ze zulk ene *Ligariaansche Isagoge* of schrift
 „ gebillyt hadden.

Onder tusschen stierf *Gibbo Nortochius*, een van de
 gemagtigde Predikanten aan de zyde van het *Coetus*,
 den 22 *Meert* 1582: dies *Alting*, *Wicherus* en *Aportanus*
 een besluit namen, alles, wat 'er voorgevallen
 was, tot gedachtenisse op te schryven; gelykze dit
 ook deden den 7 *Augustus* des zelven jaars, en het
 opstel met hunne handen ondertekenden. Zie het
Reform. Ber. p. 299. By deze gelegenheit moet ik
 den lezer zeggen; hoe ik onlangs in de *Analekta*
Oostfris. van den Heer *Bertram* met verwonderinge
 las, en wel in het eerste stuk p. 38. dat *Aportanus*,
 een van de gemagtigde Predikanten aan dezyde van
 het *Coetus*, *Evangelisch-lutersch* geweest zy. Het
 bewys, dat *Bertram* daarvoor bybrengt, is; dat 'er
 in de Kerke te *Canum* een altaar gevonden wordt,
 waaraan *Aportanus* naam staat nevens het jaargetal

S. 13.
 Alting
 en zyne
 medege-
 noten
 tekenen
 na *Gibbo*
Nortoc-
hius
 doodt
 het
 voorge-
 vallene
 aan ter
 gedach-
 tenisse.

1584. De gereformeerde Predikanten nu, gelyk hy 'er byvoegt, hebben de altaren weggeruimt; maar de Lutersche de zelve behouden. Is dit bewys niet krachtig, of laat ik liever zeggen, belagchelyk beminde lezer? blykt niet dagklaar uit het voorverhaalde, als mede uit het gene, dat volgen zal, dat *Aportanus* het na als voor met *Alting* en het *Coetus* binnen Emden gehouden heeft? ook vergift zich *Bertram*, wanneer hy zegt; dat 'er een altaar in de Kerke te *Canum* gevonden wordt: want men trest 'er alleen ene *Avondmaals-tafel* aan, en achter de zelve een' *overdekte ziibank*, boven welke *Aportanus naam* staat.

VYFDE HOOFDTSTUK.

Graaf Edzard beveelt op 't nieuw, dat men het gesprek ter vereniginge houden zal, en ondertusschen de vergaderinge van het Coetus staken. Was de Emders Predikanten mondelyk op dit Graaflyke bevel geantwoords hebben. Wat zy tot bescheids op hun antwoords gekregen hebben. Biddag gehouden. Nademaal het Graaflyke bevel nopens de plaats des gespreks uiblyft, oordelen de leden van het Coetus, dat die vergaderinge na als voor konde en mogte gehouden worden. Ligarius beweegt zommige leden van het Coetus, om een Smeek schrift aan den Graaf over te geuen, ten einde het Coetus na als voor gehouden mogte worden. Het Coetus wordt uitdruklyk van den Graaf verboden. De Predikanten, die het Smeek schrift van wegen het houden van het Coetus aan den Graaf overgegeuen hadden, beklagen zich door een brief by den Emders Kerkenraadt over het quaeds geruchte, dat 'er van hun doen uitgegaen was; doch de zelve wyft de zaak van de handt. De Kerkenraadt te Emden oordeelt, dat de Predikanten te Emden het verbodt van den Graaf nopens het houden van het Coetus dienen na te komen, sat dat 'er in de zaak anders zoude zyn voorzien.

GRaaf Edzard tot hiertoe vruchteloos gepoogt hebbende, de strydende partyen te verenigen, wilde evenwel in 't jaar 1583, dat men het werk van vereniginge hervatten zoude, en ondertusschen de vergaderinge van het Coetus opschorten. De Emders Predikanten geuen hiervan een verhaal op l. c. p. 311-13. luidende aldus. „ Ligarius listige, opent-
 S. 1. Graaf Edzard beveelt op 't nieuw, dat men het gesprek ter vereniginge houden zal, en ondertusschen de vergaderinge van het Coetus staken.

„ opentlyke en heimelyke aanslagen in 't jaar 1580,
 „ gelyk verhaalt is, achter uit gegaan zynde, en hy
 „ evenwel met dat quaadt noch al zwanger gaande,
 „ heeft hy in 't jaar 1583, toen hy noch *Hofpredi-*
 „ *ker* was, het stuk hervat, en by onzen Welge-
 „ boren Genadigen Heer wederom een bevel-
 „ schrift den 27 *Februarius* te wege gebragt, van
 „ den volgenden inhoudt.

Edzard Graaf en Heer van Oostvrieslands &c.

„ Den Waardigen en Welgeleerden, onzen
 „ Lieven, Aandachtigen *Menzo Alting*, Predikant
 „ van onze Kerke te Emden, en zyne mede aan-
 „ gestelde Godtgeleerden aldaar:

*Onze Genade voor af. Waardige, en Welgeleerde,
 Lieve, Aandachtige.*

„ Nademaal het begonnen werk van vereniginge,
 „ en de goede hope daaromtrent, nu enen geruimen
 „ tydt niet alleen onvruchtbaar, maar ook ten dele
 „ met schimp achtergebleven is, en de twedracht
 „ daar uit op ene gevaarlyke wyze (vermeerdert is
 „ geworden: daarom willen we u beiderzyds ge-
 „ magtigde Godtgeleerden hiermede nogmaals ge-
 „ nadig en ernstig opgelegd en aanbevolen hebben,
 „ dat goede werk tegen toekomende *quasi modo geniti,*
 „ *dat is acht dagen na Paschen*, in den name Gods
 „ wederom by de handt te nemen, en daarop uit te
 „ zyn, dat ene vruchtbare vereniginge, zo veel
 „ mogelyk is, gemaakt moge worden. Insgelyks
 „ willen we, dat het *Coetus* en het onderzoek op-
 „ houde, en niet geoeffent worde, tot dat het ge-
 „ sprek voltrokken zy, en wy dan verder verordent
 „ en bevolen zullen hebben, wat daaromtrent ge-
 „ schieden zal. De plaatze belangende, alwaar het
 ge

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 189

„ gesprek gehouden zal worden, die willenwe te-
 „ gen dien tydt genadiglyk aanwyzyn; ook wil-
 „ lenwe in onze plaatze, tot meerder luiſter en aan-
 „ drang, zommige perzonen aanſtellen, die daar
 „ by en daar over zyn zullen. Dit hebbenwe voor
 „ U, dien wy met genade toegedaan zyn, naar den
 „ eiſch der zaken, als zynde ons genadig welgeval-
 „ len, niet willen verbergen. Gegeven te *Auurik*
 „ den 27 *Februarius*. 1583.

Alſing dit Graaflyke bevel ontfangen hebbende, hebben hy en *Aportanus*, *Gibbo* geſtorven en *Wicherus* krank en zwak zynde, nevens de overige *Emder Predikanten*, de voornaamſte leden van het *Coetus* by een geroepen, en in die vergaderinge zyn in plaatze van *Gibbo* en *Wicherus* als gemagtigden tot het gesprek twe andere aangefelt, namelyk *Wiardus Rudolphi* Predikant te *Piſſum*, en, gelyk men voor 't naaſte denkt, *Sibrandus Lubbertus*. Ook heeft men beraamt, dat de *Emder Predikanten* aan den *Graaf*, die volgens geruchte in korten te *Emden* wilde komen, van alles mondelyk verſlag zouden doen *Vid. Emmius l. c. p. 52*

S. 2.
 Wat de
 Emders
 Predi-
 kanten
 mondel-
 yk op dit
 Graafly-
 ke bevel
 geant-
 woordt,
 en wat zy
 tot be-
 ſcheidt
 op hun
 ant-
 woordt
 gekregen
 hebben.

Volgens dit beſluit hebben de *Emder Predikanten* de gehele zaak den *Graaf* mondelyk op de *borg* te *Emden* den 18 *Meert* voorgedragen. Hoe en met welke omſtandigheden dit geſchiet is, zulx verhalen de *Emder Predikanten l. c. p. 313-21.* met de volgende woorden.

„ Dit bevel hebben de gezamentlyke Predikanten
 „ te *Emden*, waarvan noch drie, Godt zy lof, in
 „ leven zyn, den volgenden 18 *Meert*, op het huis
 „ te *Emden*, byna op deze wyze mondelyk beant-
 „ woordt.

Welgeborene Graaf, Genadige Heer &c.

„ Wy hebben in de voorledene dagen een gena-
 „ dig bevel van Z. G. onderdanig ontfangen, waar-
 „ op wy schriftelyk tot hier toe niet geantwoords
 „ hebben, en wel daarom, dat wy vernomen had-
 „ den, hoe Z. G. voornemens was, zelve in deze
 „ Z. G. Stadt te komen, en hoopten, het mondely-
 „ ke tegenwoordige antwoordt zoude van meerder
 „ nuttigheit zyn, als wanneer wy ons schriftelyk
 „ verklaart hadden.

„ In Zyn Gen: bevelschrift zyn nu *drie zaken*,
 „ waarop wy kortelyk te antwoorden nodig ge-
 „ acht hebben, met deze onderdanige bede; dat
 „ Z. G. ons genadelyk gelieve te horen.

„ *Eerstelyk* beklagt Z. G., dat het voorgeno-
 „ mene werk van vereniging tegen Z. G. verwag-
 „ tinge niet alleen onvruchtbaar, maar ook schim-
 „ pelyk zy afgelopen. *Ten tweeden* beveelt Z. G.,
 „ dewyl de onenigheit noch dagelyksch aanwast,
 „ dat wy ons tegen den naastkomenden 7 April tot
 „ het gesprek bereiden zullen, en ondertusschen
 „ het gewone *Coetus* der Predikanten, en alle chris-
 „ stelyke oeffeningen, welke in het zelve tot hier-
 „ toe verricht zyn, tot op Z. G. verdere orde sta-
 „ ken zullen. *Ten derden* belooft Z. G. genadig-
 „ lyk, ons de plaatze van het aangestelde gesprek
 „ te zullen bekend maken, ook aanzienlyke Perzo-
 „ nen te zullen aanstellen, welke in plaatze van Z.
 „ G. het gansche werk zullen bywonen.

„ I. Belangende nu Z. G. klagte, de zelve achten-
 „ we niet onbillyk, en Godt weet, dat wy ook niet
 „ droevige ogen hebben aangezien, hoe de zaak tegen
 „ alle vermoeden achter gebleven is. Dat ondertus-
 „ schen de schult niet aan onze zyde is, *Genadige Heer*,
 „ zulx is niet alleen Godt den Heere en ons bekend,
 „ maar

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 191

„ maar ook ten dele. Z. G. zelve: want Z. G. my, *Men-*
 „ zo namelyk, hier op Z. G. huis, na gehouden e vrien-
 „ delyke onderhandeling met *Ligarius* in 't jaar 1580,
 „ veertien dagen na paschen, als ik voor Z. G. gepre-
 „ dikt hadde in den *dwenger naar de grote strate*, uit *Li-*
 „ *garius* mondt genadiglyk betuigt heeft, dat Z. G. uit
 „ hem met genoeg verstaan hadde, dat wy tot
 „ den Christelyken vrede aan onzen kant zeer wel
 „ genegen waren; en daarop heeft Z. G. genadiglyk
 „ bevolen, dat wy in zulk een christelyk voornemen
 „ blyven, en bestendig voortvaren zouden. Nu
 „ hebbenwe, Genadige Heer, tot het begonnen
 „ werk van vereniging na dien tydt nooit kunnen
 „ wederkeren, schoon wy schriftelyk en mondelyk
 „ op verscheiden tyden zulx van *Ligarius* begeert
 „ hebben. Waaruit Z. G. genadiglyk kan afnemen,
 „ hoe het aan ons niet geschoort heeft, dat de ge hoop-
 „ te vrucht niet gevolgt is. Indien echter na dien
 „ tydt *Ligarius* of iemand anders Z. G. van ons ieets
 „ anders, gelyk wy vrezen, bericht heeft; alsdan
 „ biddenwe onderdanig om onzes Heeren Christus
 „ wille, Z. G. gelieve van wegen zyn aanzienlyk
 „ ampt, der waarheit ten besten, den zodanigen hier
 „ voor ons te stellen, en hem in onze tegenwoordig-
 „ heit zyne klagten laten voordragen: kunnenwe ons
 „ met ere dan niet verantwoorden, zo willenwe by
 „ Z. G. niet alleen als leugenaars te boek staan,
 „ maar ons ook als onrustige Vredehaters en op-
 „ roermakers aan Z. G. straoeffeninge hiermede
 „ verbonden hebben.

„ II. Nopens Z. G. bevel, daarover, G. Heer,
 „ verblydenwe ons eensdeels, en andersdeels brengt
 „ het ons en alle vromen grote smerte en droefheit aan.
 „ Bilyk verblydt het ons te vernemen, dat Z. G. de
 „ arme gescheurde Kerken enen christelyken vrede
 „ gaarne beschikken en verschaffen wil; waaraan ze-
 „ kerlyk Z. G. zelve, de lieve nakomelingschap en
 „ het

„ het gansche landtschap ten hoogsten gelegen is ;
 „ erkennenwé ons voor Godt den Heere verplicht,
 „ Z. G. in dat Christelyke voornemen met ons da-
 „ gelyksche gebedt, en met alle onze krachten en
 „ vermogens onderdanig te helpen. Daaren tegen
 „ smert het ons, dat Z. G. de dingen, welke tot den
 „ christelyken vrede byzonder dienen, verbiedt, en
 „ integendeel de dingen, welke den gemenen vrede
 „ der Kerke verbreken, duldt en toestaat. Want
 „ wy Z. G. met een goedt geweten voor onzen
 „ Heere Jesus Christus, den toekomenden Richter
 „ van levendigen en doden, betuigen kunnen, gelyk
 „ onze tegenpartye zulx ook bekennen moet, dat
 „ 'er geen ding is, of aangestelt kan worden, dat
 „ den Religie-vrede in Z. G. landtschap meer bevor-
 „ dert, en handthaaft, dan het *Coetus*, het welke Z.
 „ G. thans verbiedt, of ten minsten opschort. Doch
 „ wy vertrouwen ganschelyk, dat Z. G. regt van
 „ die ordeninge onderricht zynde, en, wat in het
 „ *Coetus* behandelt wordt, vernomen hebbende,
 „ niet alleen dat bevel zal doen ophouden, maarook
 „ inkomstig het *Coetus* met zonderlinge genade
 „ bevorderen en handthaven. Hierop hebben wy
 „ Predikanten begonnen de voorverhaalde christe-
 „ lyke ordeninge en oeffeninge van het *Coetus* Z.
 „ G. in onderdanigheid voor te dragen, en tot een
 „ bewys hiervan ootmoedig gebeden; dat Z. *Genade*
 „ de Kerken en hare Dienaren, die als leden het
 „ *Coetus* bywoonden, genadiglyk met die wilde
 „ vergelyken, die van het *Coetus* verre afgelegen
 „ zyn, en daarom tot het zelve niet komen konden
 „ of wilden, alsdan zoude Z. G. het onderscheit in
 „ Godtzaligheid en geleertheit ligt bemerken, en
 „ het *Coetus* in genade toegedaan blyven, te meer,
 „ dewyl bykans allerley onordentlyke vergaderin-
 „ gen, zo wel van joden, als van andere secten in
 „ 't landt geduldt worden.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 193

„ III. Betreffende Z. G. belofte, daarop geven-
„ we tot antwoordt; dat wy het voorfchrift van de or-
„ de waarin Z. G. zoude willen, dat het aangeftelde
„ gefprek gehouden zoude worden, in onderdanig-
„ heit wilden afwagten; ook hoopten we, dat Z. G.
„ zulke Voorzitters genadiglyk zoude aanftellen,
„ die zich befcheiden en onpartydig zouden weten
„ te gedragen. Ondertuffchen verzochten we by-
„ zonder, dat Z. G. en Z. G. *Hooggeborene Gema-*
„ *linne*, mitsgaders de jonge *Graven*, die van wegen
„ ouderdom en verftant, zulx nuttig doen konden,
„ zich zo gunftig aan de Kerke wilden bewyzen,
„ om in eigen Perzoon het gefprek by te wonen,
„ op dat het aanzien te groter mogte zyn, en *H. G.*
„ gezamentlyk een gegrondt en waarachtig bericht
„ nopens de ftrydige zaken uit het over en weer
„ fpreken ontfangen mogten.

„ Wanneer nu onze *Gen: Heer* dit ons bericht in
„ genade hadde aangehoort, heeft Z. G. onder ande-
„ ren genadiglyk daarop geantwoordt: dat Z. G.
„ in dit ganfche bedryf het niet anders dan goedt
„ met de Kerke meinde; ook ons niet meer als de
„ tegenpartye befchuldigen wilde aangaande het
„ ophouden van het werk van vereniging; en als
„ wy meinden, dat Z. G. voornemens was het *Coe-*
„ *tus* afte fchaffen, zo hadden wy het bevel niet recht
„ verftaan: want de opfchortinge alleenlyk daarop
„ zag, dat wy te vlytiger den vrede zouden najagen;
„ dewyl ondertuffchen Z. G. uit ons de merkelyke
„ nuttigheit van het *Coetus* vernomen hadde, zoude
„ de Heere hem daarvoor bewaren, zulk ene chriſte-
„ lyke nodige Ordeninge af te fchaffen, en dachte
„ Z. G. niet alleen in de Stadt *Emden* de zelve te
„ handthaven, maar ook te *Norden* en *Aurvik* in te
„ voeren, op dat de Predikanten en Kerken van die
„ plaatzen zich ook over die heerlyke vruchten ver-
„ blyden mochten.

„ De plaatze des gespreks wilde Z. G. ter rechter tydt benoemen, en zich in 't verkiezen van „ *Voorzitters* voor alle partydigheit hoeden. Nopens „ Z. G. tegenwoordigheit en die van de *Graaflyke* „ *Perzonen* konde Z. G. niets zekers beloven; hoe- „ wel Z. G. het ook niet platter dings wilde ge- „ weigert hebben.

„ Waarop wy tot een besluit Godten Z. G. dankten, ons over de genadige toezegginge wegen het „ *Coetus* hartelyk verheugden, en Z. G. onderdanig „ smeekten; dat Z. G. onze zorgvuldigheid wegen „ de begeerde *Voorzitters* niet ongenadig wilde opnemen; dewyl men daartoe van wegen onze tegenpartyders genoodtzaakt wierdt, als die de „ vorige handelingen tot ons nadeel en tot hun „ voordeel, hoewel zonder grondt, opentlyk van „ de predikstoelen hadden uitgeroepen, en door den „ *Licentiaat Hamelman* in druk laten uitgaan. Eindelyk baden wy Z. G. onderdanig, dat het Z. G. „ G. believeu mogte, enen algemenen *Vast en Bid-* „ *dag* tegen den 7 April door het gansche landt aan te stellen van wegen het gewigte der zaken, dat „ Z. G. ook genadiglyk inwilligde. En hiermede zynwe in genade weggezonden:

„ Dit kort bericht hebben we uit de aantekeninge, „ welke wy t' huis komende ter gedachtenisse van „ de zaak maakten, hier beknoptelyk willen ter „ neder stellen, om van alle zaken den lezer te beter „ te onderrichten.

„ *Emmius* tekent omtrent dit voorval l. c. p. 53. 54. „ noch aan, dat de *Graaf* nopens den *Emder Kerkenraad* „ betuigt heeft, dat de zelve zonder zyn weten en „ willen aangestelt was, en het ondertuffichen de O- „ verheit toequam, zulke vergaderingen op te richten, „ ja te *Bremen* en in andere plaatzen bleek, wat 'er uit „ voortquam. Verder zou de *Graaf* ook geklaagt „ hebben, dat men quade geruchten van hem uitstroo- „ de

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 195

de, als of hy veranderinge wilde maken in den Godtsdienst. Hierop zou *Alting* het volgende geantwoordt hebben: dat zulke quade geruchten van de tegenpartye te *Norden* en *Auwrik* uitgestrooit wierden; doch dat hy en zyne Amptgenoten de zelve hadden tegen gesproken. Dat de *Kerkenraadt* ene oude instellinge was, voor 40 jaren ingestelt, en in den zelve geene burgerlyke maar Kerkelyke zaken behandelt wierden. Datze te *Bremen* niets quaats veroorzaakt, en alleen in spyt van den *Satan*, de Afgodische beelden aldaar uit de Kerken geworpen hadde. Dat hy niets nieuws, uitgenomen ene goede orde in 't bezorgen van de armen, in de Gemeinte van *Emden* hadde ingevoerd.

„ Volgens afspraak met den *Graaf* is de *Vast* en *Biddag* in de Stadt en in het landt gehouden, waarvan het volgende den 18 *Meert* 1583 in ons protokol staat aangetekent: „ de Predikanten zyn heden „ voormiddag by *Z. G. Graaf Edzard* geweest, en „ hebben onder anderen ook het voorstel van enen „ algemenen *Vast* en *Biddag* gedaan; waarop zyn *G.* „ besloten heeft, dat de zelve acht dagen na paschen, „ wanneer het gesprek beginnen zal, gehouden zal „ worden: dies hebben de Predikanten en Ouderlingen het voor goet en stichtelyk aangezien, dat „ op dien dag hier in de Gemeinte ook het Avondmaal, dat anders acht dagen later inviel, zoude „ bedient worden.

Men hadt van oudts af de gewoonte in deze Gemeinte, dat op Biddagen tegelyk het Avondmaal gehouden wierdt, buiten twyfel daarom, op dat de Gemeinte haar te plegtiger aan den Heere mogte verbinden.

Ondertusschen verwagten de gemagtigde Predikanten aan de zyde van het *Coetus* het Graaflyke

N 2

§. 3.
Vast en
Biddag
gehouden.

§. 4.
Het
Graaflyke
bevel

nopenis de plaatze des gespreks uitblyvende, oordelen van het *Coetus*, dat die vergaderinge konde en mogte voor gehouden worden.

de leden
na als

bevel nopens de *plaatze*, alwaar het gesprek gehouden zoude worden; doch het zelve uitblyvende, ging men in het *Coetus* overleggen, of die vergaderinge verder gehouden zoude worden of niet. Alle de leden waren van oordeel, dat men in 't houden van het *Coetus* onbeschroomt konde en mogte voortvaren; nademaal de *Graaf* zo ernstig betuigt hadde, niet voornemens te zyn, het *Coetus* af te schaffen, en dat hy alleenlyk het opschorten van het zelve bevolen hadde, om door dat middel het werk van vereniginge te bevorderen. De *Emders Predikanten* spreken in hun *Bericht* hiervan aldus p. 322. 323.

„ De biddag nu gehouden zynde, hebben de ge-
 „ magtigde van onze zyde zich acht dagen lang in
 „ de Stadt opgehouden, verwagtede van dag tot
 „ dag, dat hun de plaatze alwaarze tot het gesprek
 „ verschynen zouden, bekent gemaakt mogte wor-
 „ den; en als hun niets wierdt aangekondigt, zynze
 „ eindelyk onder die voorwaarde van malkanderen
 „ gescheiden, dat zo haast zy geroepen smogten wor-
 „ den, zy zich aanstonts wederom zamen voegen,
 „ en gehoorzaamlyk verschynen wilden. Onder-
 „ tusschen waren de Predikanten van 't landt in
 „ grote verwagtinge, wat van het gesprek worden
 „ zoude; daarom zynze in een goet aantal den 15
 „ April in de Stadt, in hunne gewone plaatze, za-
 „ mengekomen, en hebbenze nagehoudene berad-
 „ slaginge eenparig besloten: Overmits de hunne
 „ tot het gesprek ter bestemder tydt gercedt waren
 „ geweest, en noch waren; zy ook niets lievers dan
 „ vrede en enigheit begeerden, en Z. G. zich den
 „ 18 Meert, als gezegt is, genadig verklaart hadde,
 „ dat de opschortinge van het *Coetus* niet tot af-
 „ schaffinge van het zelve, maar tot bevorderinge
 „ van het aangestelde gesprek en den gewenschten
 „ vrede gerigt was; daarenboven Z. G. van de
 „ handthavinge en voortzettinge van het *Coetus* aan
 „ de Predikanten te Emden zulk ene genadige be-
 „ lof-

„ lofte gedaan hadde: konden zy gene reden zien,
 „ waarom men zulk ene oude, welhergebragte en
 „ van de Hoge Overheit zelve ingewilligde, chri-
 „ stelyke, vruchtbare Ordeninge zoude varen laten,
 „ byzonder, om dat de oorzaak, welke Z. G.
 „ bewogen hadde het *Coetus* een weinig tydts op te
 „ schorten, namelyk het gesprek, achter gebleven
 „ was. En in zulk een eenparig besluit van het
 „ gansche *Coetus* hebben ook die gene voor het
 „ grootste gedeelte bewilligt, gelyk uit hunne eigen
 „ brieven en uit het *Protokol* van het *Coetus* bewezen
 „ kan worden, die daarna door *Ligarius* argli-
 „ stigheid overreedt zyn, om daarvan af te staan.

Ondertusschen was *Ligarius* 'er over uit, om het
Coetus, waar het mogelyk, te verdelen; dies hy
 zommige leden van het zelve zocht te bewegen, om
 een simeek-schrift aan den *Graaf* over te geven, ten
 einde het *Coetus* na als voor gehouden mogte worden,
 wel wetende, dat de overige leden daarin niet bewil-
 ligen zouden. Dit verhalen de *Emder Predikanten*
l. c. p. 323-27. met de volgende woorden. „ Hier-
 „ mede waren *Ligarius* aanslagen wederom byna
 „ verydelt, als die niets anders onder schyn van een
 „ gesprek zochte, dan de afschaffinge van het *Coetus*,
 „ op dat hy door de verbrekinge van den bandt der
 „ enigheit de Predikanten en Kerken van een scheu-
 „ ren, en d' ene na d' andere, gelyk helaas! blykt,
 „ verwoefsten mogte. Ook wiste hy geenen anderen
 „ raadt meer, om zyn toeleg te bevorderen, als dat hy
 „ zommige van het *Coetus* naar zich trok, en tegen
 „ het zelve misbruykte. Hy begeeft zich dan tot
 „ *Wicherus*, Predikant te *Hinte*, die van wegen
 „ zyne grote lichaams zwakheit het *Coetus* in lan-
 „ gen tydt niet hadde bygewoont, en daarom ei-
 „ gentlyk niet wiste, wat wy van onzen Genadigen
 „ Welgeborenen Heer nopens het *Coetus* den 18
 „ *Meert* tot een gunstig afscheidt gekregen hadden:

§. 5.
Ligarius
 beweegt
 zommige
 leden
 van het
Coetus
 om een
 simeek-
 schrift
 aan den
Graaf
 over te
 geven,
 ten einde
 het *Coe-*
tus na
 als voor
 gehou-
 den
 mogte
 worden.

„ ook ftont het toen met hem alzo toe, dan men
 „ van zyne wederkomfte tot het *Coetus* weinig hope
 „ fcheppen konde. Hy, te weten *Ligarius*, begint
 „ dan eerftelyk daarmede, (gelyk *Wicherus* aan two
 „ van ons niet lang daarna, op hemelvaartsdag 1583,
 „ met zynen eigen mondt betuigde), dat hy hem in
 „ zyne zwakheit uit oude kenniffe quam bezoeken;
 „ daarna vangt hy aan van het *Coetus* met hem te
 „ fpreken, en in vertrouwen hem te ontdekken, wat
 „ ene ongenade onze Genadige Heer gefchept had-
 „ de uit de voortzettinge van het zelve; vervolgens
 „ geeft hy dezen raadt, *men zoude die ongenade door*
 „ *een smeekfchrift afbidden*, waartoe hy dan zynen
 „ dienft, gelyk hun brief aan ons uitdrukkelyk
 „ vermeldt, beloofde, met die verdere aanbiedinge;
 „ indienze zynen raadt zouden opvolgen, datze in-
 „ komftig van alle nieuwe ongewone laften, waar-
 „ mede zy te diertydt nevens de landlieden beladen
 „ waren, vry zouden zyn, en daarenboven, dat
 „ hunne weduwen na hunnen doot met twe na-
 „ jaren begenadigt zouden worden. *Wicherus*, door
 „ lange krankheit verzwakt, is enigzins door *Li-*
 „ *garius* gladde woorden overwonnen; waarop hy
 „ dan zynen Amptgenoot *Gellius* naar de Stadt aan
 „ *Menzo* gezonden heeft, begerende van den zelve,
 „ om tot hem te komen, en te vernemen, wat *Li-*
 „ *garius* hem gezegt hadde. Dit heeft *Gellius*
 „ gemakkelyk zonder aanroepinge van Godts naam,
 „ den welken hy toen ook niet gebruykte, van
 „ *Menzo* kunnen verwerven; dies zyn *Menzo* en
 „ *Petrejus* op hemelvaartsdag na den middag tot
 „ *Wicherus* gegaan, en hebbenze uit hem het voor-
 „ noemde voorgeven van *Ligarius* gehoord, en aan-
 „ ftonts daarop geantwoordt, en *Wicherus* vriendelyk
 „ gebeden, dat hy als een oudt ervaren Predikant
 „ te rugge wilde denken, en overwegen; hoe *Li-*
 „ *garius* op allerley wyze de Kerken van Oostvriefch-
 „ landt

„ landt lagen hadt gelegd; wat hem en *Isebrandus*
 „ *Balkius* van den zelve te *Norden* wedervaren was,
 „ gelyk zulx het aan de Hoge overheit overgegeve-
 „ ne ootmoedige en klagende smeekſchrift als noch
 „ betuigen konde; hy wilde zich ook te binnen
 „ brengen, hoe gevaarlyk en liſtig *Ligarius*, met
 „ ons tot het werk van vereniging aangeſtelt, in 't
 „ jaar 1580 gehandelt hadde; men moeſte zyne
 „ woorden niet ligt geloven, anders zoude men zich
 „ en de Kerke bedrogen vinden; Wy hadden op 't
 „ bevel van het gehele *Coetus* den 18 *Meert* met
 „ onzen Genadigen Heer daarover gehandelt, en
 „ een gansch genadig antwoordt, dat wy ook ge-
 „ trouwelyk aan het *Coetus* den 15 *April* hadden be-
 „ kent gemaakt, ontfangen; derhalven konden wy
 „ niet geloven, dat *Z.G.* op het *Coetus* qualyk te
 „ vreden was, of indien het tegen vermoeden zo zyn
 „ mogte, twyfelden wy niet, of *Z. G.* zoude zulx
 „ aan ons of het *Coetus* zelve wel hebben bekent ge-
 „ maakt. Dies baden we hem, dat hy zich door
 „ *Ligarius* ſchone woorden niet wilde laten aftrek-
 „ ken, noch anderen oorzaak geven, den bandt der
 „ heilzame enigheit te breken. Hierop zynwe van
 „ *Wicherus* weggegaan.

„ Ondertuſſchen hielt *Ligarius* niet op, zyn voor
 „ nemen, zo wel hy *Wicherus* als by anderen, die hy
 „ evendaarom te *Zuiderhuizen* verzamelde, door te
 „ zetten, en door de voorverhaalde beloften daarheen
 „ hen te bewegen, dat nevens *Wicherus* noch achte-
 „ van hun zich inlieten, om naar zynen raadt een
 „ smeekſchrift op te ſtellen, en hem het zelve in
 „ handen te geven.

Die negen *Predikanten*, die het smeekſchrift over-
 gegeven hebben, zyn waarſchynlyk de volgende ge-
 weeft, als; de *Predikant* te *Westerhuizen*, te *Midlum*,
 te *Freepſum*, te *Circkwerum*, te *Lopperſum*, en de twee
Predikanten te *Hinte*, mitsgaders de twee *Predikan-*
ten te *Zuiderhuizen*.

5. 6.
Het
Coetus
wordt
uitdruk-
kelyk
van den
Graaf
verbo-
den.

De Graaf nu nam het zeer qualyk op, dat men in't houden van het *Coetus* voortging; dies hy het zelve den 3 Junius of kort daarna 1583 door zynen Raadt *Assuerus Allinga*, voorheen Raadt te *Wirtemberg*, ganschelyk liet verbieden, tot blydschap en genoegen van *Ligarius*. Zo spreken 'er immers de *Emder Predikanten* van l. c. p. 327-29. zeggende: „ op dat wy tot Z. „ G. geenen toegang wederom mogten hebben, en „ voor het *Coetus*, gelyk den 18 *Meert* geschiet „ was, pleiten, heeft men ons met allerley valsche „ en boosaartige lasteringen dermaten by Z. G. zwart „ gemaakt, (gelyk we uit *Assuerus Allinga*, die toen „ ter tydt tot *Ligarius* groot voordeel en tot merke- „ lyk nadeel van de Kerke uit het *Wirtemberg* „ landt, uit het midden van de *Ubiquitisten*, in Oost- „ vrieslandt gekomen was, den 3 Junius vernamen,) „ dat men ons het in onderdanigheid verzochte ge- „ hoor en de nodige verantwoordinge door den „ genoemden *Assuerus*, in de tegenwoordigheid van „ den Drost *Oeko Freze* en den Licentiaat *Herman- „ nus Meyer*, op Z. G. bevel, als hy zeide, affloeg, en „ het *Coetus*, dat byna 40 jaren tot zonderlinge nut- „ tigheid der Gemeintens naar der tegenpartye eige- „ n belydenisse gehouden was, geheel verboodt en „ affschafte.

„ Toen kreeg *Ligarius* zynen wille; en bedreef „ hy hier over enen groten triomf; en op dat men „ immers weten mogte, dat door zyne wysheit dit „ smadelyk en mertelyk werk uitgevoert was; ge- „ bruykte hy onder den zynen, gelyk men ons „ geloofwaardig bericht heeft, ene gelykenisse van „ vette ossen in ene vette weide, waaruit de eige- „ naar haar wel met veel moete door sterke honden „ zoekt te verdryven; doch te vergeeffsch, zo lang zy „ zamen blyven, en zich met hare hoornen eenpa- „ rig verweren; maar eindelyk komt een klein hon- „ deke in de weide, dat de ossen eerst tergt door het
b. l. f.

„ blaffen, en daarna aanvangt met haar te spelen,
 „ met heen en weer door haar te lopen, waardoor-
 „ ze van een gefcheiden worden, en daarop ligt van
 „ den eigenaar verdreven kunnen worden. Hier-
 „ mede geeft *Ligarius* zelf te kennen, dat hy deeni-
 „ ge en voornaamfte oorzaak geweest is, dat het
 „ *Coetus* is afgefchaft, en daarom met onwaarheit
 „ zulx anderen heeft willen te lafte leggen. Hoe-
 „ nu de negen *Predikanten*, waarvan vier reedts geftor-
 „ ven zyn, van *Ligarius* geëert zyn geworden, en of
 „ hy hun zyne belofte gehouden heeft, zullen zy
 „ zelve beft weten. Dit wetenwe ondertuffchen,
 „ dat zich de weduwen der afgestorvenen, byzonder
 „ ook *Wicherus* weduwe, over de najaren weinig
 „ verblydt hebben.

Op den zelven dag, dat het houden van het *Coetus* door den Graaf verboden wierdt, gaven de voor-
 noemde negen *Predikanten* hun smeekfchrift door *Ligarius* over. Zie *Emminus* l. c. p. 57. Deze daadt bragt een quaad geruchte over hun; zo datze te rade wierden door het inleveren van een gefchrift zich daar over by den *Emder Kerkenraads* te beklagen, in 't jaar 1583 in *Julius*. Dit gefchrift vindt men in *Ligarius Antwoordt op de Studenten Missive E. 7.* en daar uit zullenwe het den lezer in de nederduidsche tale mededelen, luidende aldus.

*Aandachtige, Welgeleerde, ook Eerbare en Eerzame,
 de gezamentlyke Dienaren des Goddelyken woords
 en Ouderlingen der Gemeinte te Emden.*

Geliefde Broederen,

„ Nademaal op ons onlangs voorgevallen smeken,

N 5

con- Kerken-

raadt over het quaad geruchte, dat 'er van hun doen uitge-
 gaan was; doch de zelve wyft de zaak van de handt.

5. 7.
 De Pre-
 dikanten,
 die het
 smeek-
 fchrift
 van we-
 gen het
 houden
 van het
Coetus
 aan den
 Graaf
 overge-
 geven
 hadden,
 beklagen
 zich door
 enen
 brief by
 den Em-
 der

„ confcientie halven gefchiet, niet tegen maar ten be-
 „ ften van het *Coetus*, om de Graaflyke ongenade af te
 „ wenden, vele een' quade achterdocht tegen ons op-
 „ gevat, en begonnen hebben, ons te smaden en te
 „ lafteren, (wilde Godt, dat gy 'er gezamentlyk
 „ vry van waart); ook die van *Lehr* in hun *Coetus*
 „ tot onze bezwaringe, miſſchien van het vleefch
 „ en niet van den Geest, de Lieve Godt weet van
 „ wien, onderricht zyn, en daarom broederlyk,
 „ hoewel niet zonder vooroordeling en bezwarin-
 „ ge, dat wy hun gaarne te goede houden, aan ons
 „ gefchreven hebben: hebbenwe daarop Chriſtelyk
 „ en vriendelyk, en zonder driften, broederlyk ge-
 „ antwoordt, de gehele zaak, zo alsze gefchiet is,
 „ mitsgaders onze onſchuld voorgedragen, bidden-
 „ de, dat men derhalven onze onſchuld wilde aan-
 „ nemen, en alle quade nafpraak en bezwaringe
 „ afleggen: Of indien iemand ons als noch meinde
 „ te kunnen beſchuldigen, dat men alsdan het hoofd-
 „ point ons ter handt wilde ſtellen, en een zedig
 „ broederlyk antwoordt verwagten. Dit den Broe-
 „ deren te *Lehr* wydtlopig en getrouwelyk voorge-
 „ dragen zynde, en zy daarop niet wederom aan ons
 „ gefchreven hebbende, achtenwe, hen buiten
 „ twyfel bevredigt en voldaan te hebben.

„ Wanneer echter onlangs een brief aan ons ge-
 „ komen is, niet van het *Coetus* te *Lehr*, dat met ons
 „ doende was, maar van de *Broederen te Emden*, en
 „ in hun aller naam door *Petrejus* gefchreven, dat
 „ ons ook mishaagt; zienwe daaruit, waarvan daan
 „ de moeite voortgekomen is, welke die van *Lehr*
 „ genomen hebben, mits daarin deze woorden ſtaan:
 „ *deliberato cum fratribus negotio, per D. Petrejum*
 „ *respondit: judicare quidem fratres &c.* Ook beme-
 „ kenwe niet anders, of van deze handeling word
 „ in de *Confistorie*, niet zonder vooroordeel, gelyk-
 „ we verſtaan, in driften tegen ons gefproken: welk
 „ alles

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 203

„ alles ons beweegt, aan U, Aandachtige, welgeleerde, Eerbare en Eerzame Broederen, Dienaren des
„ Goddelyken woordts en de gansche Consistorie
„ te Emden, te schryven, begerende hierde hoofdstukken van onze onschuldt met een welbedagt en
„ niet ligtveerdig gemoedt, ja met een goedt geweten te ontdekken, om voortaan zonder vooroordelen, zonder lasteringen en beschuldigingen,
„ vreedzaam en broederlyk met malkanderen te leven. Om dit te beginnen, zo weten de Broederen, en hebbenze zich te erinneren.

„ I. Dat wy Predikanten rondtom Emden, zommige 30, zommige 20, zommige 15, zommige 10 jaren, naar den tydt van een ieders bedieninge, vlytig het *Coetus* bygewoont hebben, en niemandt dan wy zulx vlytiger gedaan heeft.

„ II. Dat wy alle jaar ons *Symbolum*, als zynde een bandt van het *Coetus*, met vreugde gegeven hebben, daarmede betuigende, hoe lief ons het *Coetus* was, en op hoe hogen prys het by ons stont.

„ III. Dat wy de opentlyke belydenisse onzer lere met hun eenparig ondertekent hebben, welke het Protokol van het *Coetus* voor 8 jaren is ingelyft, en waardoor wy ons voor leden van het *Coetus* by namen en met eigen handen hebben uitgegeven.

„ IV. Wanneer Z. G. in den Vasten-tydt een gesprek hadde uitgeschreven, en bevolen, dat het *Coetus* zoude ophouden, hebbenwe in ene buitengewone vergaderinge eenparig besloten, en ernstig begeert, dat men Z. G. imeke, ten einde het *Coetus* niet gescheurt, maar in haar geheel gelaten werde. Welke moeite, indien de Dienaren van Emden de zelve niet hadden willen doen, zy ons hadden kunnen overlaten, of ons door gemene stemmen daartoe aanstellen. Daar

is,

„ is, gelyk het spreekwoordt zegt, *geen' smoder*
 „ *zaak, dan een quaad't vertrouwen.*

„ V. Wy hebben, zo lang het *Coetus* dezen
 „ zomer geduurt heeft, het zelve zomtydts byge-
 „ woont, uitgenomen de gene van ons, die door
 „ ziekten en andere veranderingen belet zyn: en
 „ by die gelegentheit wel klagende gezegt; gaarne
 „ te hadden gezien, dat men *Z. G.* met een verzoek
 „ vereert hadde.

„ VI. Wy hebben ons ook dezen zomer het
 „ *onderzoek der zeden* gewillig in het *Coetus* onder-
 „ worpen, en by die gelegentheit is 'er door Godts
 „ genade niets tegen ons ingebragt. Hiermede
 „ toondenwe nu, hoe lief ons het *Coetus* en alle
 „ goede orde in het zelve was.

„ VII. Wy hebben uit een' byzondere voorzor-
 „ ge voor de Kerke en innige neiginge tot het
 „ *Coetus* den Heer *Ligarius* behoorlyk gevraagt;
 „ hoe *Z. G.* tegen het *Coetus* gezint was? en met
 „ grote droefheit verstaan, dat het *Z. G.* tegen de
 „ borst was, dat men het *Coetus* zonder zyne uit-
 „ drukkelijke toelatinge wederom hadt aange-
 „ vangen.

„ VIII. Hier op is *Gellius* zonder uitstel tot
 „ *Menzo* gegaan, en heeft hy hem na vele woorden
 „ alleen om Godts wille gebeden, dat men nu noch
 „ een Smeekfschrift wilde overgeven; en daaren-
 „ boven by hem aangehouden, dat hy te *Hinne*
 „ wilde komen, en verder uit *Wicherus* vernemen,
 „ wat deze uit *Ligarius* verstaan hadde: alwaar
 „ dan ook *Wicherus* na vele woorden vlytig ver-
 „ maande, dat men door een Smeekfschrift de
 „ Graaflyke ongenade van het *Coetus* wilde afwen-
 „ den, en voorzichtig handelen, op dat de Chri-
 „ stelyke Kerke en het *Coetus* niet benadeelt mog-
 „ ten worden. Doch *Menzo* bleef hardt, en heeft
 „ geantwoordt; dat zy zulx niet doen konden noch
 „ wil-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 205

„ wilden. Insgelyks heeft *Gellius* met *Petřejus*
 „ gesproken, die ook geantwoordt heeft; dat zy
 „ daartoe niet komen konden, en men alleen zoude
 „ voortvaren. De Predikant van *Midlum* heeft
 „ dit ook van *Menzo* verzocht; doch *Menzo* heeft
 „ niet gewilt, zeggende: *hy nam al de schuld op*
 „ *zich &c.* Derhalven kan niemandt twyfelen,
 „ of wy hebben den vreedzamen welstand van de
 „ Kerke en de bewaringe van het *Coetus* met de
 „ hoogste neerftigheid gezocht.

„ IX. Wanneer wy dan zagen, dat de beraamde
 „ meininge van het *Coetus* om te *smeken* eigenwil-
 „ lig nagelaten wierdt; en dat wy door vriendelyk
 „ begeren en ernstig vermanen niets konden ge-
 „ winnen; zynwe noch eens zamen gekomen, en
 „ met malkanderen beraadtflaagt hebbende, wat
 „ ons ten besten van de Kerke en van het loflyke
 „ *Coetus* te doen stont, hieldenwe het daarvoor,
 „ dat het ons veel meer vrystont, Z. G. te smeken,
 „ als het u betaamde, het beraamde besluit van het
 „ *Coetus* eigenwillig te verlaten: derhalven von-
 „ denwe het raadtzaam, tot den Heer *Ligarius* te
 „ gaan, ten einde de Graaflyke ongenade door hem
 „ van ons afgewendt, en het vrye gebruyk van het
 „ *Coetus* voor ons verkregen mogte worden.

„ X. Toen wy henen gingen, ontmoetten ons *Pe-*
 „ *trejus* en *Zuidlarens*, die tot ons zeiden, dat zy
 „ by den Graaf gevodert waren, en niet wisten
 „ waarom. Wy gewaagden van onze zaak, en
 „ zeiden, wat wy doen wilden, waarop *Petřejus*
 „ antwoordde; *doet, wat u goedsdunckt.* Zo dat
 „ wy niets zonder hunne kennisse, veel minder
 „ tegen de Kerke en het *Coetus*, gelyk men ons te
 „ laste legt, gedaan hebben.

„ XI. Tegen *Ligarius* hebbenwe de veelvuldige
 „ nuttigheit van het *Coetus*, hoe veel nuttigheit de
 „ Dienaren en de Kerke uit het zelve ontgingen,
 „ vly-

„ vlytig geroemt ; ook hebbenwe hem neerftig ge-
 „ beden , dat hy de Graaflyke ongenade wilde af-
 „ wenden , en ons het vrye gebruyk van het *Coetus*
 „ te wege brengen : Waarop hy begeerde , dat
 „ wy hem een bewys , getuigenis of *smeeck fchrift*
 „ zouden geven , waardoor hy gelegenheit zoude
 „ hebben , om met Z. G. van de zaak te spre-
 „ ken.

„ XII. Uit dien hoofde hebbenwe een klein
 „ *smeeck fchrift* opgeftelt , waarvan de *copie* noch voor
 „ handen is ; welke de *Predikanten* van *Emden* te
 „ *Hinte* gehaalt hebben , en waaropze toen niets te
 „ zeggen hadden : doch thans maakt men 'er zo veel
 „ ophef van , als of hemel en aarde door dat werk
 „ vermengt zyn , de lere verzaakt is ; als of men af-
 „ vallig geworden is , en daardoor de Kerke groter
 „ en onoverwinnelyker fchade is toegebracht , als ooit
 „ door hare vianden : Daar het echter in alle een-
 „ voudigheid tot Godts ere en tot nuttigheit van
 „ Christus Kerke , om het vreedzame gebruyk van
 „ het *Coetus* te behouden , gefchiet is . Dit zeggen-
 „ we in fpyt van alle de gene , die jeets anders
 „ voorgeven , zynde daarvan in onze gewetens wel
 „ overtuigt , en de letter of het gefchrift zulx open-
 „ barende .

„ En dit gefchrift is om *elf uren* , toen de *Dien-
 „ ren* van *Emden* op de borg reedts hun afscheidt
 „ ontfangen hadden , en het *Coetus* , hoewel wy daar
 „ van niets wiften , al verboden was , overgegeven
 „ &c. uit alle deze omftandigheden en hoofdtukken
 „ van onze onfchuld blykt zo klaar als de heldere
 „ zonne , dat wy niet tegen het *Coetus* zyn , niet naar
 „ de verbrekinge van de Kerke , niet naar de ver-
 „ ftoringe van het *Coetus* , maar naar een vreedzaam
 „ en loflyk gebruyk van het zelve getracht hebben ,
 „ en alles niet ligtveerdig noch bedektelyk , maar
 „ met een ryp beraadt en openhartig , in een goet
 „ geweten , gedaan hebben . Het

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 207

„ Het verwondert ons derhalven zeer, dat wy
 „ om zulk ene oprechte zaak zo jammerlyk moeten
 „ lyden , en zo veel smaat , hoon , bespottinge en
 „ verachtinge voor onze grote neerftigheid , getrou-
 „ wigheit en ernft van alle kanten ontfangen ; dat
 „ men zo gansch bitter van ons spreekt , even als of
 „ door ons werk ene verlocheninge der lere, ene
 „ verftoringe van de Kerke en ene vertrappinge van
 „ de tuchtöffeninge aangerigt zy ; en dat zulx ook
 „ onze broederen doen , gelykwe helaas ! met ze-
 „ kerheit vernomen hebben , ja dat men ons hierom
 „ in anderè landen uitkryt. Wy klagen hierover
 „ met ene ernstige weklage voor Godt den Heere in
 „ onze openbare onschuldt , die het den genen wil
 „ vergeven , die tot ergernis der zwakken in de
 „ Gemeinte zulk een allarm en gefchreeuw , (wilde
 „ Godt , dat het ook niet van zommigen onder u
 „ gedaan was) , over ons opgeheven hebben : want
 „ de Heere wil zulx buiten twyfel niet onbeloont
 „ laten.

„ Deze onze onschuldt hebt gy , Welgeleerde &c.
 „ uit ons bericht , aan de gemagtigden van *Lehr* ge-
 „ daan , niet naar behoren aangenomen , gelyk zulx
 „ fchynt te blyken uit het antwoordt , na uwer aller
 „ beraadtflaginge door *Petreyus* opgeftelt , en door
 „ *Coenders* aan ons gefchreven : daarom zegtge in
 „ uw antwoordt ; *dat ons was menfchelyk ſch in deze*
 „ *handelinge is overgekomen , dat wy by Godt hebben*
 „ *aſte bidden , zo niet , heveelt gy het aan onze gewetens :*
 „ *verder dat wy inkomſtig volgens uwen raadt , en niet*
 „ *alleen , zullen te werke gaan &c.* Waarmede gy ons
 „ noch al verder bezwaart , en niet voor onſchuldig
 „ houdt , ſchoonge niets zekers , maar alles twyfel-
 „ achtig opgeeft.

„ Daarom bidden en begerenwe nogmaals uit
 „ chriſtelyke liefde , dat gy u gezamentlyk en in 't
 „ byzonder wel wilt bedenken , voor onenigheid
 „ wag-

„ wagtē, onze onschuld t aannemen, de zelve aan
 „ allen, die van de zaak weten, zo veel mogelyk is,
 „ bekent wilt maken, alle bezwaarnissen, naspraak
 „ en bittere beschuldigingen ter zyden zetten, en die
 „ onder u, gelykwe met zekerheit vernomen heb-
 „ ben, meer door een heet gebloedt als door den
 „ Geest gedreven, gansch bitter van ons gesproken
 „ hebben, die willen zulx voor Godt den Heere
 „ belyden. Kontge hiermede niet voldaan wor-
 „ den, zo zynwe gereedt, de hoofdpoincten van
 „ onze beschuldiginge te ontfangen, als men het in
 „ vrede doen wil, en de zelve christelyk in liefde te
 „ beantwoorden. Behaagt u dit niet, en houdt gy
 „ ons voor onschuldig, zo begerenwe van u een
 „ schriftelyk getuigenis van onze onschuld, om die
 „ voor ieder enen openbaar te doen worden, te
 „ ontfangen; en dit is zeer nodig van wegen de grote
 „ en verbreide smaet tot aanstoot der Gemeintens.
 „ Willen de Broederen zich daartoe verstaan, het
 „ zal tot stichtinge van de Kerke gedyen; indien
 „ men echter van wegē dē menschelyke driften, *wel-*
 „ *ke thans zeer heerschen*, zich weigerachtig mogte
 „ aanstellen, moetenwe en wordenwe gedrongen,
 „ een opentlyk getuigenis van onze onschuld opte
 „ zoeken aan die plaatze, werwaardts wy ons *smeek-*
 „ *schrift* gezonden hebben, dat wy anders ongaame
 „ deden, ter oorzaak, dat alsdan noodtzakelyk aan't
 „ licht moet komen, dat buiten dat van ons onaan-
 „ geroert zoude blyven; en wy in dat geval tot den
 „ vrede moeten noodtzaken, die thans geenē vrede
 „ willen hebben. Dit is, Lieve Broeders, onze
 „ onschuld, en wy begeren van u tot stichtinge van
 „ de Kerke, Godt weet het, en tot bevorderingē van
 „ den vrede, dat gy onshierop van uwe *genegenheit*
 „ t' onswaardts jeets tot antwoordt wilt laten toeko-
 „ men, bevelende ondertusschen U en ons allen
 „ in de bescherminge des Almachtigen.

De

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 209

De *Kerkenraads te Emden* dit gefchrift gelezen hebbende, wees de zaak onder zekere bepalingen van de *ndt*, om niet te schynen, zich ergens te willen inengen, dat eigentlyk niet hun, maar het *Coetus* aanging. De *Emder Predikanten* verhalen dit geval ydtlopig *l. c. p. 329-32.* zeggende: „ Als nu deze dingen ruchtbaar geworden waren, en de vrome het daarvoor hielden, dat de Predikanten om die oorzaken, welke zy zelve ons hebben bekend gemaakt, meer naar *Ligarius* geluiftert hadden, als hen betaamde, zyn allerley vonnissen over hun gevelt, waardoorze bewogen zyn geworden, het *gefchrift*, dat dit *lasterboek* is ingelyft, den 22 *Julius* by den *Kerkenraads te Emden* in te leveren. Dewyl ze ondertuffchen het te doen hadden met het gestoorde *Coetus* en niet met de *Consistorie*; hebben de Ouderlingen zich in enen vreemden twist niet willen inwikkelen; doch tegelyk daar by gevoegti *indienze iemant van hun allen, ook van de Predikanten, met waarheit wiften te beschuldigen; dien zoudenze noemen, hunne klagte minlyk voordragen, en de verantwoordinge aanhoren; en konden de Ouderlingen de zaken dan ten besten beschikken, daarin wildenze niet in gebreke blyven.* Wanneer zy nu zulx niet deden, ook niet doen konden, zynze zonder ieets uitgericht te hebben, uit de *Consistorie* weggegaan. Zy hebben te meer niets uitgericht; om dat in hun verhaal zommige dingen tot onzen last gestelt waren, die haar anders hadden toegedragen, gelyk de andere leden van het *Coetus*, als met der zelve handen bewezen kan worden; getuigt hebben. Ook waren die van de *Consistorie* bekommert, dat *Ligarius* ligt van deze dingen kennisse hadde, (gelyk nu genoegzaam openbaar geworden is, nadienze hem hun aan de *Consistorie* overgegeven gefchrift, hoewel niet allerdinge op die wyze, als het aan ons is medegedeelt, 't en zy

II. DEEL O dat

„ dat *Ligarius* daaromtrent ter quader trouwe ge-
 „ handelt heeft, overhandigt hebben,) en dat zy daar
 „ door tot zulk ene gevaarlyke verwyderinge, als
 „ het *Coetus*, gebracht zouden worden; byzonder de-
 „ wyl in 'teinde van dat geschrift ene heimelyke be-
 „ dreiginge mede ingemengt was, waarvoor men
 „ echter in kas van noodt, wegens de oprechtigheit
 „ van de zaak en een goed geweten, niet vervaart was.
 „ In hun verhaal is ons onder anderen vrecmt
 „ voorgekomen, dat zy *Menzo* en ons *Predikanten*
 „ te *Emden* te laste leggen; als of wy het inleveren
 „ van een Smeekschrift aan *Z. G.* om de behoude-
 „ nisse van het *Coetus* afgeraden zouden hebben:
 „ nademaal wy met veler *Predikanten* handen, die
 „ de beraadtslaginge den 15 April 1583 bygewoont
 „ hebben, en ook met het *Coetuele Protocol* bewyzen
 „ kunnen, dat *Menzo* de vrage aldus heeft voorgestelt;
 „ of men aan *Z. G.* vooraf een smeekschrift over-
 „ geven zoude, om het *COETUS* te mogen houden, dan of
 „ men, zonder zulk een smeekschrift over te geven, na als
 „ voor het *COETUS* houden zoude? *Petrejus* heeft daar
 „ op het raadzaam te zyn geoordeelt, dat men het
 „ smeekschrift voor af zoude laten gaan; doch de an-
 „ dere hebben alle met malkanderen, een slegs uit-
 „ genomen, mogelyk *Gellius van Hinte*, gestemt, men
 „ zoude in des Heeren naam voortvaren, en dat om
 „ de redenen, welke voorheen bygebracht zyn.
 „ Waar op *Menzo* voor de tweede reize ene omvraging
 „ gedaan heeft, en zyn de broeders by hun vraging
 „ besluit bestendig gebleven. By welke gelegent-
 „ heit *Menzo* zich dus noch horen liet; een ieder, zo
 „ wel van de tegenwoordige als van de afwezende leden,
 „ wilde zich bedenken, en indien iemand betere redenen
 „ vinden konde, wilde hy de zelve by de naaste gele-
 „ genheit voortbrengen, men was gereedt, beteren raad
 „ gaarne te volgen. Aan de bevestiginge van dit be-
 „ sluit hebben zommige van de gene, die zich daar-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 211

„ na door *Ligarius* hebben laten afzonderen, de handt
 „ geleent, mits by de beraadflaginge tegenwoordig
 „ zynde. De andere zyn, naar hun eigen getuige-
 „ nisse, daarop alle tot het *Coetus* gekomen, en nie-
 „ mandt van hulle heeft in het *Coetus* enige zwaarig-
 „ heit geoppert, noch aan het zelve geopenbaart,
 „ wat hy naar *Ligarius* raadt te doen besloten had-
 „ de.

„ Derhalven is ten aanzien van het overgeven van
 „ een *smeek schrift* geene verwyderinge tusschen hen
 „ en het *Coetus* ontstaan; maar daar uit, darze volgens
 „ *Ligarius* raadt, wiens bedrog en listigheid, om
 „ ene scheuringe te maken, zy voorheen ondervon-
 „ den hadden, zonder raadt en kennisse hunner me-
 „ debroederen, met welke zy voorheen een ander
 „ besluit genomen hadden, en tot wier bezwaringe,
 „ gelyk het van *Ligarius* geduidt wordt, hun be-
 „ dryf strekte, zulx ondernomen hebben, en even-
 „ wel staande hielden, zulx met recht gedaan te
 „ hebben, schoon hun doen, naar het oordeel van
 „ alle verstandigen, om gemelde redenen, als on-
 „ voorzichtig en onrechtmatig geacht en gerekent
 „ wierdt.

Wat nu myn oordeel nopens dit geval aangaat, het
 komt my zo voor; dat de voornoemden *negen Predikanten*
 niet wel gedaan hebben, wanneer zy *alleen* een
smeek schrift hebben overgegeven, als die verplicht wa-
 ren, zich het oordeel van de meeste leden hunner *maat-*
schappye te onderwerpen. Doch wat het overgeven van
 een *smeek schrift* zelve betreft, zulx hadt, mynserach-
 tens, van het gehele *Coetus* wel mogen ingewilligt
 zyn geworden. 1. Om dat het geen voordeel aan-
 brengende, ook geene schade of nadeel hadt kunnen
 veroorzaken. 2. Daardoor hadt men de enigheit
 in het *Coetus* kunnen behouden, en alzo *Ligarius*
 toeleg verydelen. 3. Ligt hadt zulke een *Smeek-*
schrift nog jets vermogt op't gemoedt van den *Graaf*;

ten minsten was de beschuldiging van ongehoorzaamheit daar door weggenomen.

§. 8.
De Kerkenraad te Emden oordeelt, dat de Predikanten te Emden het verbodt van den Graaf nopens het houden van het Coetus dienen na te komen ,

In den Kerkenraad te Emden meermalen overwogen zynde, of de *Predikanten van Emden zich by de vergaderinge van het Coetus zouden mogen voegen of niet*; zo waren alle de Ouderlingen eenparig van oordeel, datze zulx na het Graaflyke verbodt om gewigtige redenen niet moesten doen. De woorden van ons *Protokol* luiden aldus: „ Voorleden vrydag en nu wederom is beraadtslaagt; of de Predikanten dezer Gemeinte zich na het verbodt van Z. G. by de vergaderinge van het *Coetus* zouden mogen voegen &c. Ook is deze beraadtslaginge den 12 Junius 1583 hervat, en eendrachtig van de Ouderlingen besloten, dat om gewigtige redenen en oorzaken de Predikanten dezer Gemeinte zich ganschelyk het *Coetus* hebben te onthouden, tot dat in de zaak anders zoude zyn voorzien.

tot dat 'er in de zaak anders zoude zyn voorzien.

ZESDE HOOFDTSTUK.

Het Coetus te Emden gesloten zynde, beveelt Graaf JOHAN, dat men het zelve in 't Lethroortmer en in 't Greetmer Ampt houden zoude, gelyk ook geschiet is. Enige staaltjes van het gene in 't Greetmer Coetus behandelt en voorgevallen is. Een staaltje van het gene, dat in 't Lethroortmer Coetus is voorgevallen. De twee Coetussen zoeken de Predikanten te EMDEN met zommige Predikanten van het Emders Ampt te verzoenen, en schryven tot dat einde aan beide partyen enen ernstigen en deftigen brief door Geldenhausius Predikant te Lehr, welke brief uit het oorspronkelyke handschrift bygebracht wordt.

Graaf Edzard en Graaf Johan, Gebroeders, waren al zedert enigen tyd in twist geweest, over de Regering des landts, Graaf Johan oordelende, dat hem de zelve mede toequam. Of hy in dezen gelyk of ongelyk gehadt heeft, hebbe ik hier niet te onderzoeken; ik merke alleenlyk aan, dat Graaf Johan, die de partye der Gereformeerden toegedaan was, bevel gaf, terwyl het Coetus op orde van Graaf Edzard te Emden gesloten was, om het zelve in twee byzondere Ampten, als men zegt, van Oostvrieschlandt wederom aan te stellen, nemelyk in 't Lethroortmer en in 't Greetmer Ampt, welke twee Ampten nevens dat van Stikhuizen naderhandt in 't jaar 1589 Graaf Johan door den Keizer Rudolphus den II. den, gedurende zyn leven, zyn toegeekent. Zie d' Oostvriesche Historie T. II. L. 1. No. 1. Het bevel nopens het Coetus in 't Lethroortmer Ampt is niet meer voorhanden, zynde het Prosekol van dat Coetus, zo veel my bekend is, van kant

S. 1.
Het
Coetus
te Emden
gesloten
zynde,
beveelt
Graaf Johan,
dat men het
zelve in 't
Lethroortmer
en in 't
Greetmer
Ampt
houden
zoude,
gelyk
ook geschiet
is.

kant geraakt ; maar dat nopens het *Coetus* in 't *Greetmer Ampt* wordt in 't *Protokol* van dat *Coetus* als noch gevonden , het welke in handen van den Heer *J. J. Harkenroht* geraakt is , en van den zelveven geleent aan den Heer *Kancelier Brenzen* , dragende dit Opschrift :

PROTOKOLLUM

Continens originem , ordinem , exercitia & acta Coetus Ministrorum Ecclesiae , qui juxta mandatum Generosi Comitis Johannis Clementissimi Domini nostri in Praefectura Grethana Frisia Orientalis congregantur.

Anno ab Incarnatione Filii Dei 1583.

Het bevel nu van Graaf *Johan* aan den *Amptman te Greetzyl* nopens het *Coetus* in 't *Greetmer Ampt* luidt aldus.

Johan Graaf en Heer van Oostvrieslandt &c.

„ Nademaal in onze Stadt *Emden* geen algemeen
 „ *Coetus* onder de Predikanten meer gehouden
 „ wordt; zo bevelenwe U hiermede genadiglyk ,
 „ datge alle de Predikanten van ons Ampt aldaar
 „ by malkanderen laat komen , en hen by verny-
 „ dinge van onze ongenade oplegt , dat zy in ene
 „ bequame plaatze ene byeenkoinste of *Coetus* we-
 „ derom aanstellen en houden ; ten einde zy zich
 „ onder malkanderen oeffenen , en de enigheit te
 „ beter onderhouden mogen. Gegeven te *Lebrant*
 „ den 23 *Julius* des jaars 1583.

Uit kracht van dit Graaflyke bevel heeft de *Amptman te Greetzyl* het volgende geschrift aan alle

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 215

alle Predikanten van 't Greetmer Ampt gezonden.

„ Dewyl myn Genadige Heer, de Welgebore-
 „ Heer *Johan* Graaf en Heer van Oostvries-
 „ landt, ernstig bevolen heeft; dat alle Predikanten
 „ een *Coetus* aanstellen en houden zullen; zo
 „ zullen de Predikanten en hunne Medehelpers
 „ morgen, zynde woensdag, onfeilbaar te *Eilsom*,
 „ in 't huis van den Predikant aldaar, des voor-
 „ middags voor negen uren verschynen; en al-
 „ daar op *Z. G.* bevel den toetel maken. On-
 „ dertekent te *Greetzyl* den 30 *Julius* des jaars
 „ 1583.

Hilliger Reid Amptman.

Voorts hebben de Predikanten van 't *Greetmer Ampt* dit graaflyke bevel gehoorzaamt, en nam het *Coetus* in dat Ampt een begin te *Eilsom* den 31 *Julius* 1583. Hoewel dat *Coetus* vervolgens te *Visquard*, in 't huis van den oudsten Predikant aldaar, doorgaans gehouden is. De eerste *Prases* of *Voorzitter* in dit *Coetus* is geweest *Wiarodus Rudolphi* Predikant te *Pilsom*, *qui misere fratribus ereptus est* 1588. *decre-scante Aprili*, gelyk het *Protokol* zegt.

Uit het *geschryft* van de *Predikanten van 't Emders Ampt* §. 7. bygebracht, blykt, dat het *Coetus* in 't *Lebroortmer Ampt* eerder begonnen is, dan dat in 't *Greetmer Ampt*; hoewel de juiste tydt van des zelfs begin uit gebrek van naricht onbekent is. Vid. *Biblioth: Brem: Cl. V. Fasc: II. p. 328-30. Harkenrohts Oostv. Oorspronk: p. 485-87.*

De beide voornoemde *Coetussen* nu wierden ge-
 noegzaam op den zelve voet gehouden, als dat van

O 4

§. 2.
 Enige
 staaltes
 van het
Em-

gone in 't *Greetmer Coetus* behandelt en voorgevallen is.

Emden. Men droeg 'er zorge voor de zuiverheit der lere en der zeden, gelyk de handelingen van de zelve uitwyzen. De Heer *Harkenrobt* tekent l. c. p. 436. uit het *Protokol* van het *Greetmer Coetus* aan, dat het zelve in 't jaar 1589 den 14 *Maay* vier gemagtigden zondt naar den *Drost* en *Ampman* te *Greetzyl*, ten einde het *schieten* naar de *Papegaay* afgeschafft mogte worden, dat hier te lande ook in zwang ging; welk. verzoek door de Overheit goedt gekeurt zynde, hieldt dit oude *heidensche* zondige gebruik zedert dien tyd ganschelyk op. Ook verhaalt de Heer *Harkenrobt* uit het zelve *Protokol* l. c. p. 434-36. dat in 't jaar 1599 in *Junius* op de borg te *Greetzyl* gevangen zat een *Ariaan Matthias Veho*, voormaals *Diaken* te *Lauren* in den *Paltz*, doch van daar gebannen, om dat hy met *Adamus Neuserus* en anderen getracht hadde, de *Ariaansche gevoelens* te verbreiden, en ene vereniging met den *Turk* te maken. *Vid. Altingii Hist. de Eccles. Palat: p. 103-106.* Met dezen man wilden die van het *Greetmer Coetus* op zyne begerte ene zamenpraak houden, daartoe aantellende *Menzo Alting*, *Johannes Nicajus*, *Predikant* te *Groothuizen* en dat pas *Prases* van het *Coetus*, mitsgaders *Bernhardus* *Predikant* te *Eilsam*. Doch de zamenpraak wierdt afgeraden, en aan den zelve een ernstige brief geschreven, in welken hy vermaant wierdt, zyne *twintig ketterfche stellingen*, getrokken uit zyn heilloos boek *Mattanjab*, met vertoeyinge te verlaten. Hoe het verder met dezen *Matthias Veho*, die ook te *Emden* in hechtenisse gezeten, en aldaar met de *Predikanten* getwift hadde, afgelopen is, bericht ons de Heer *Bertram* in *Parerg. Ostfris. p. 200. 201.* uit een zeker *geschreven boek*, waarin de volgende woorden, uit de oude *Oostvriessche* in de *nederduidsche tale* overgezet, gevonden worden. „In 't jaar 1589 den 2 *December* is te *Greetzyl* gestorven *Matthias Veho*,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 217

„ *Vebe*, een grouwelyke *Ariaan* en *Servetiaan*, die
 „ in de *Rabbijnen* wel geoëffent was; en daarby de
 „ *Latynsche*, *Grieksche* en *Hebreewysche* talen won-
 „ der wel verstont. Deze *Matthias* ontkende de
 „ H. Drieenheit, hieldt Christus voor een bloot
 „ mensch, en leerde, dat Christus doodt alleen een
 „ marteldoodt en geen offer voor onze zonde was;
 „ hy geloofde ook, dat Christus gekomen was, om
 „ een waereldtyk Ryk te beginnen, dat hy echter
 „ van wegen de joden niet hadde kunnen oprichten
 „ of behouden. Hy hieldt ook de besnydenisse
 „ staande, en wilde geen Zwynvleesch eten. Ook
 „ is hy in vele andere dingen den joden gelyk ge-
 „ weest. Eindelyk is hy te *Greetzyl* gestorven, en
 „ in ene oneerlyke plaatze begraven, na dat hy kort
 „ te voren te *Emden* uit de gevangenisse gebroken
 „ was, en met de voornaamste God-geleerden hier
 „ te lande gezintwift hadde. Insgelyks heeft dit
 „ Coetus veel moeite aangewendt, om *Johannes*
 „ *Luderus*, Predikant te *Canhuizen* of *Alandt*, die in
 „ zommige stukken van den rechten weg afweek,
 „ wederom te rechte te brengen. Zie de *Naamlyst*
 „ van *E. F. Harkenrobt* p. 154. 155.

Aangaande de handelingen van het *Lehroortmer*
Coetus weet ik den lezer niets mede te delen buiten
 het gene, dat *Emmius* heeft aangetekent in zyne
Voorrede voor zyn boek tegen *David Joris* nopens de
 behandelinge van den Predikant te *Nuttermoer*, *An-*
tonius Daventriensis genaamt, van 't gemelde *Coetus*
 in 't werk gestelt, zynde die Predikant verdacht,
 dat hy de gevoelens van *David Joris* toegedaan was.
Emmius verhaal luidt in 't nederduidsch aldus.

§. 3.
 Een staaltje van het gene in 't *Lehroortmer* *Coetus* is voorgelassen.

„ Het heeft zich toegedragen, toen ik in 't jaar
 „ 1590. te *Lebr* in *Oostvriechlandt* den school-
 „ dienst waarnam, dat het loflyke *Coetus* der *Diena-*
 „ ren des Goddelyken woordts aldaar in haar ge-
 „ woonlyk jaarlykch onderzoek der zeden het te

„ doen kreeg met enen Predikant uit haar midden,
 „ te *Nuttermoer* by *Lehr* in dienst zynde, *Antonius*
 „ *Daventriensis* genaamt, van wegen het *Davidia-*
 „ *nismus*. Deze *Antonius* is vele jaren herwaardts om
 „ vele en gewigtige redenen zyne medearbeideren
 „ en de gansche nabuurschap verdacht geweest, dat
 „ hy de gemelde *Kesterye* toegedaan was, en dikwyls
 „ voorheen daarvan afgemaant. Wanneer hy nu
 „ in 't genoemde jaar den 25 *Maay* in het onderzoek
 „ der zeden wederom beschuldigt wierdt, dat hy
 „ de oorzaak van verdachtheit niet alleen niet weg-
 „ nam, maar ook vermeerderde, en alzo enen blaam
 „ leidde op de bedieninge; en daarby ernstig ver-
 „ maant wierdt, dat hy de grote ondraaglyke er-
 „ gernisse wilde wegnemen, of men moest hem
 „ als enen, die den dienst onwaardig was, by de
 „ regtmatige Overheit aangeven: heeft hy voor
 „ eerst tegen de klare waarheit aangezegd en gezwo-
 „ ren, dat hy van ene *Davidiaansche selte* niet met
 „ al wiste, en ook niemant kende, die deze *selte*
 „ aanhing: Daarna, als hy van iemand uit het mid-
 „ den van het *Coetus* uit aller naam onderscheident-
 „ lyk gevraagt wierdt, of hy niet de boeken van
 „ *David Ioris*, en byzonder het grote *Wonderboek*
 „ vele jaren herwaardts gehadt, en dikwyls gelezen
 „ hadde, en wat hy daarvan gevoelde, heeft hy vol-
 „ gens den eisch van het *Coetus* daaropgeantwoordt:
 „ Ja, hy hadde zommige van die boeken, en byzonder
 „ het *Wonderboek*, gelyk dat openbaar was; hy hadde
 „ ook de zelve dikwyls gelezen, en daarin als noch
 „ niets gevonden, dat hem dacht tegen de waarheit
 „ en Godts woordt aan te lopen: ondertusschen
 „ hebbe *David Ioris* enen hogen geest, zo dat die
 „ hem verstaan zal, in de Profetische en Apostolische
 „ Schriften wel bedreven moet zyn en gegrondt. En
 „ als hem daarop een geheel ander getuigenisse en
 „ oordeel van den Heer *Henricus Ballingerus* Zal.
 „ Ged.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 219

„ *Ged.* voorgedragen wierdt, schroomde hy niet uit
 „ enen yver voor zynen *David Ioris* den zelven *Bul-*
 „ *lingerus*. gelyk ook naderhandt den ganfchen *Ma-*
 „ *giftraas* en *Kerkenraadt* te *Bazel*, met ronde woor-

„ den te heten liegen.
 „ Daarna op den 15 *Junius*, als de zelve zaak
 „ in 't *Coetus* wederom behandelt, de *Davidiaan-*
 „ *sche Ketterye* billyk verworpen, en *Antonius* om
 „ zyne vorige tale bestraft wierdt, heeft hy zich op 't
 „ nieuw *voortout*, en volmondig beleden, nooit in
 „ *David Ioris* boeken jeets gelezen te hebben, dat
 „ met de waarheit en Godts woordt niet over een
 „ quam; en tegelyk wederom begonnen, den ho-
 „ gen geeft in het *wonderboek* en het diepe verftant
 „ zeer te roemen, zeggende; dat de wysheit, daarin
 „ begrepen, van ieder enen niet bevat konde worden,
 „ ja van niemant, die niet met een hoog verftant be-
 „ gaaft, en in de Profetifche Schriften zeer goeffent
 „ was.

„ Waarop hem nogmaals, gelyk ook voorheen,
 „ hoewel te vergeeffch, gefchiet was, opgelegd is,
 „ dat hy dat wonderlyke *wonderboek*, om het zelve
 „ door te zien, aan het *Coetus* overleveren zoude:
 „ en is 't eindelyk na lange weigeringe daar heen ge-
 „ bracht, dat hy belooft heeft, het zelve aan den
 „ *Prases van het Coetus*, den Heer *Johannes Brom-*
 „ *melkamp*, *Predikant te Wener*, te willen overhan-
 „ digen, onder die voorwaarde; dat hy het boek
 „ na gedane onderzoekinge en af handeling der
 „ zaken uit de handen van den *Prases* wederom
 „ zoude ontfangen.

„ Acht dagen daarna, na dat het *Boek* aan den
 „ *Prases* in de tegenwoordigheit van *Hermannus*
 „ *Buskius*, *Commissarius in de huwelyks zaken*, over-
 „ handigt, en van den zelven in het *Coetus* byge-
 „ bragt was, zyn 'er vier van het *Coetus* gemagtigt,
 „ om het boek door te lezen en te beproeven, waar
 „ onder

„ onder ik, des verzocht zynde, mede geweest ben.
 „ Voorts hebben de andere drie, welke waren de
 „ voorgemelde *Præses*, de Heer *Petrus Gellius*, toen
 „ ter tydt Predikant te *Lehr*, en des zelfs Ampt-
 „ genoot de Heer *Johannes Mercator*, van my be-
 „ geert, dat ik den eersten arbeid wilde op my
 „ nemen, en het wydtlopig boek haastig eens
 „ doorlopen, en de gebrekkelyke ondeugende pas-
 „ sagien aanmerken. Dit hebbe ik te gewilliger
 „ op my genomen, om dat ik begerig was, den
 „ eigentlyken grondt en de verborgene geheimen
 „ van die verborgene en in 't donkere wandelende
 „ *secte*, waar van ik wel veel gehoord, maar niets
 „ zekers vernomen hadde, uit het boek te verne-
 „ men. Hier op hebbe ik, myne byzondere letter-
 „ oeffeningen ter zyden stellende, aanstonts, hoewel
 „ niet zonder groot verdriet, van wegen des boeks
 „ wydtlopigheit en de veelvuldige nodeloze woor-
 „ den, waarmede het doorspekt is, zonder op-
 „ houden het zelve doorgelezen. Waar in ik aan-
 „ stonts meer grove dwalingen als hoofdstukken
 „ gewaar wierdt, en hebbe alzo het boek met myne
 „ opgemerkte dwalingen myne *Amptgenoten* over-
 „ handigt: Die het goedt achtten, na darze ook
 „ enige stukken hadden onderzocht, myne aan-
 „ merkingen *Antonius* in het *Coetus* voor te houden,
 „ en in de tegenwoordigheit van alle de Dienarende
 „ zelve met het boek te vergelyken. Hier op is
 „ *Antonius* den 27 *Julius* in het *Coetus* gevordert, en
 „ als hy naar het voorafgaande besluit van het *Coe-
 „ tus* de voorname dwalingen uit het geschrift had-
 „ de horen voorlezen, en die aanstonts met het boek
 „ zelve vergeleken waren, heeft hy met zynen
 „ mondt beleden; die gebreken in het boek nooit
 „ voorheen te hebben opgemerkt; en dat hy de
 „ zelve ook niet konde verdedigen. Doch, dewyl
 „ dit van niemant, die enig verstant hadde, gelooff
 „ kon-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 221.

„ konde worden, nademaal *Antonius* een bedaagt
 „ man was, en meer dan 20 jaren Predikant was
 „ geweest, en den gehelen tydt over volgens zyne
 „ eigen belydenisse het boek gehadt, vlytig en
 „ dikwyls gelezen hadde; ook de aart der secten
 „ en der zelve gewoonte in zulken geval niet on-
 „ bekend was; heeft het *Coetus* verder overwogen,
 „ wat men voortaan in de zaak doen en besluiten
 „ zoude: en is voor die reize beraamt, dat een ieder
 „ der leden de zelve tegen de naaste vergaderinge
 „ vlytig by zich zelve wilde overwegen.

„ In de naastvolgende vergaderinge hebben zom-
 „ mige van de leden ingebracht, dat zy niet konden
 „ twyffelen, maar zekerlyk daar voor hielden, om
 „ redenen en oorzaken, welke zy met weinigen
 „ daar by voegden, dat *Antonius* vele jaren herwaardts
 „ de *Davidiaansche Secte* was toegedaan geweest,
 „ des zelfs lere wel verftont en goedtkeurde, hoe
 „ zeer hy ook nu met woorden, naar der *Secten* vry-
 „ heit en gewoonte, zulx ontkende, en dat hy
 „ daarom in den dienft des Goddelyken woordts
 „ niet konde geduldt worden. Maar andere, by-
 „ zonder door *Antonius*, die toen ook tegenwoor-
 „ dig was, diere betuiginge en grouwelyke ver-
 „ zweringe bewogen, gevoelden anders, vermoe-
 „ dende, dat het gebrek uit zyne onkunde en een-
 „ voudigheit voortquam. Derhalven meindenze, dat
 „ het genoeg was, als *Antonius* in de *Kerke te Lehr*
 „ van den Predikstoel voor de Gemeinte zyne be-
 „ lydenisse deedt, de opgemerkte dwalingen uit het
 „ boek opentlyk verdoemde, en het boek zelve in
 „ de tegenwoordigheit der Medebroederen opent-
 „ lyk, tot bevestiginge zynere belydenisse, in 't vier
 „ wierp, en verbrande. Doch toen tertydt is geen
 „ vast besluit genomen. Alleenlyk heeft *D. Petrus*
 „ *Gellius Antonius* verhaalt, en hem voorgehouden
 „ de gansche behandelinge aangaande deze zaak, nu

„ zes of zeven jaren omtrent hem in 't werk gestelt,
 „ welke hem genoegzaam overtuigde, dat hy ten
 „ opzichte van de verdachtheit en beschuldiging niet
 „ vry was, en indien hy daaromtrent al onschuldig
 „ mogte zyn, was hy evenwel van wegen zyne grō-
 „ te en grove onwetenheit, waar mede hy zich wil-
 „ de verontschuldigen, den dienst ganschelyk on-
 „ waardig, als die tusschen de Hoofdstukken van
 „ onzen Christelyken Godtsdienst en zulke grove
 „ Godtslasterlyke dwalingen, zo vele jaren herwaarts
 „ niet geleert hadde onderscheidt te kunnen maken,
 „ en als noch tusschen beiden geen onderscheidt wist
 „ te maken : eindelyk deedt hy 'er ook by, bereidt
 „ te zyn, Antonius nader en uitvoeriger van het
 „ *Davidianismus* te overtuigen. Derhalven is, uit
 „ kracht van zulk ene aanbiedinge, in de naaste
 „ byeenkomste den 10 *Augustus* het uitvoerige be-
 „ wys tegen *Antonius* in de latynsche tale uit een
 „ geschrift voorgelezen, en daar door den Broede-
 „ ren, zo veel men merken konde, van wegen de klaar-
 „ heit van redenen genoeg gedaan. Dewyl echter
 „ van wegen de overstrominge des landts de Broeders
 „ in geen genoegzaam getal by een waren, is besloten,
 „ dat men de krachtigste gronden in de duidtsche tale
 „ overzetten, en in de naaste vergaderinge alle de
 „ broederen voorlezen zoude. Dit is ook geschiet, en
 „ is het bewys, als genoegzaam en zeker, van allen erkent
 „ en aangenomen, en te gelyk na een ryp overleg
 „ besloten, op dat alles ordentlyk verricht, *Antoni-
 „ us* de mate vol gemeten, en de lasteringen voor-
 „ gekomen mogten worden, dat het voorgelezene
 „ geschrift, van de voornaamste Dienaren onderte-
 „ kent, *Antonius*, die zich nu in langen tydt van het
 „ *Coetus* onthieldt, door twe uit hun midden over-
 „ handigt, en van hem gevordert zoude worden, dat
 „ hy, indien hy op de stukken en bewyzen wat te
 „ zeggen of te antwoorden hadde, zich wel bedacht
 „ en

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 113

„ en met den zynen beraadtflaagt hebbende, zulks
„ het *Coetus* wilde voordragen : anders zoude ze-
„ kerlyk niet alleen de zware verdachtheit, maar ook
„ de ongetwyffelde schuld op zynen nek liggen bly-
„ ven, en daar uit verder volgen, het gene hy zelf wel
„ konde afnemen.

„ Hier was nu *Antonius* wederom benauwt, de-
„ wyl hy niet verzaken konde de dingen, welke
„ tegen hem ingebracht waren, en wel wiste, dat
„ het einde niet goedt zyn zoude, indien hy 'er niets
„ toe deedt; daarom greep hy het gewone noodt-
„ anker der Secten aan, en schikte hy den 24 *Augu-*
„ *stus* een briefje aan het *Coetus*, waarin hy, zonder
„ zich te verantwoorden, of gewag te maken van het
„ gene, dat van hem gevordert was, de vorige ont-
„ kenninge en verzweringe herhaalde, en het *Coetus*
„ beschuldigde, dat het zelve zonder noodt zo veel
„ beweginge over ene zaak maakte, welke met
„ minder moeite hadde kunnen afgedaan worden.
„ Op die wyze spreekt dat slag van menschen, wan-
„ neer het onderzocht wordt, en begeert het, den
„ pot toegedekt te hebben, als de vuile stank gero-
„ ken wordt. Gelyk dan ook *Antonius* niet lang te vo-
„ ren aan *D. Petrus Gellius* in 't byzonder geschreven
„ hadde, het onderzoek der zaken en der schriften
„ van *David Joris*, mitsgaders van des zelfs gansche
„ lere, geheel af keurende, als waar uit niets anders
„ dan quaad en twiift ontstaan konde, en zich aan-
„ biedende tot een heimelyk gesprek, zonder dat
„ 'er andere by waren, om het verskil dus by te
„ leggen: deze aanbiedinge daarheen, naar de ge-
„ woonte van die secte, gericht zynde, dat hy zich
„ heimelyk wat inschikkende en goede woorden
„ gevende zynen zamenfpreker voldoen, aan zyne
„ zyde overhalen, den geopenden en geroerden pot
„ enigzins toegedekt krygen, en ondertuffchen hier
„ en daar heimelyk onder den zynen, tot zyn eigen
ere

„ ere en der valscher lere bevestiginge, geheel anders
 „ spreken, en triomf zingen mochte. Welke list
 „ *Antonius* niet heeft na gelaten, schoon *D. Petrus Gellius*
 „ zyne begeerte om gewigtige redenen
 „ aflieog: want hy liet zich by den zynen horen, dat
 „ hy alle zyne tegenpatyders in het *Coetus*, ja het
 „ gansche *Coetus*, door de kracht der waarheit over-
 „ wonnen hadde: byzonder geschiedde dit, als zyne
 „ zaak na het voorgemelde toegezondene geschrift-
 „ je enigen tydt, ja enige weken lang, van wegen
 „ andere voorkomende dingen, en om hem meerde-
 „ ren tydt te geven, niet behandelt wierdt; en wel
 „ dermaten, dat de *Davidianen* aan die plaatze, die
 „ zich zomtydts in hunnen yver voor die benamin-
 „ ge niet schaamden, daar over aanvingen te roemen.
 „ Waarom het *Coetus* te meer genoodzaakt wierdt,
 „ door twe Dienaren uit haar midden *Antonius* op
 „ 't nieuw aan te zeggen, dat hy zich over de toe-
 „ gezondene stukken verklaren moest, of men zou-
 „ de hem als halsstarrig en besmet met zullene
 „ snode Ketterye by de Hoge Overheit aangeven.
 „ Dit is besloten en uitgevoerd den 14 *September*.
 „ „ Wanneer deze gemagtigde over de zaak met
 „ hem in gesprek raakten, en nevens de duidelyke
 „ woorden van *David Joris*, welke ik aangetekent
 „ hadde, het gewigtige getuigenisse van *Bullingerus*,
 „ het oordeel en de daat van de Kerke en Overheit
 „ te *Bazel* by bragten, om hem van *David Joris* ver-
 „ dediginge of verschoninge af te trekken; heeft
 „ *Antonius* wel stoutelyk wederom durven zeggen,
 „ het gene voorheen ook dikwyls uit hem gehoord
 „ was; Godts kinderen quam veel over van deze
 „ waereldt, en Christus zelf was valschelyk beschul-
 „ digt, gelastert en gedoodt: ook heeft hy my be-
 „ schuldigt, dat ik de hoofden der dwalingen, als
 „ staande in *David Joris wonderboek*, aangetekent
 „ hadde, die 'er echter niet in stonden: het welke
 „ hy

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 229

„ hy zich ook elders hier en daar veelzins heeft laten
„ verluiden , om de ere van *David Joris* te verdedie-
„ gen. Daarbeneven prees hy *Gamaliels* raadt in
„ deze zaak zeer , zeggende : men zoude *David's*
„ geeft en lere laten geworden , indien de zelve
„ niet uit Godt was , zouze van zelfs vervallen.
„ „ Acht dagen daarna , toen men in het *Coetus* het
„ antwoordt van hem verwagte , heeft hy wederom
„ enen openen brief gezonden , en niet met een enig
„ woordt van de rechte zaak gesproken , alleenlyk
„ herhalende het vorige gezang , en nu schriftelyk ,
„ gelyk hy voorheen dikwyls mondelyk gedaan
„ hadde , *Gamaliels* raadt roemende , begerende het
„ daarby te laten blyven , en in de zaak niets verder
„ te doen ; daarbeneven voorgevende , dat hem door
„ iemandt , die aan 't Hof diende , van zynen Ge-
„ nadigen Heer Graaf *Johan van Oostvrijslands* was
„ aangezegt , de zaak te laten beruften , niets meer in de
„ zelve te doen , en zynen dienst na als voor waar te ne-
„ men , tot zo lange hy verder bericht van *Z. G.* ontvingt ;
„ want *Z. G.* wilde zelve de zaak aanvatten , en meer
„ daarvan weten : en daarop zyn boek van den *Pres-*
„ *ses* wederom vorderende , op dat hy *Z. G.* het zelve
„ zonder uitstel en verhinderinge ; de noodt zulxe eif-
„ schende , mogte ter handt stellen. Het *Coetus* dezen
„ brief hebbende horen voorlezen , en zyn aarzelen
„ daaruit verstaande , als mede , dat hy onder het ver-
„ dichte Graaflyke bevel , uit zyne eigen hoofdt of dat
„ van den genoemden hofdienaar gesponnen , waar-
„ aan niemandt twyfelde , zocht te schuilen , en alzo
„ het oordeel der broederen te vermyden ; is eenpa-
„ rig in het *Coetus* besloten , dat alle de handelingen
„ kortelyk samengetrokken , van de oudtste leden
„ van het *Coetus* ondertekent , en aan de Hoge
„ Overheit overgelevert zouden worden , byzonder ,
„ om dat *Ansonius* zelf door zyne schriftelyke inge-
„ brachte betuiginge den weg daartoe aangewezen
„ II. DEEL P hadde

„ hadde. Dit is dan den 5 *October*, het opstel in 't
 „ *Coetus* voorgelezen en ondertekent zynde, in 't
 „ werk gestelt, nelyk de gemelde handelingen
 „ zyn den Edelen en Gestrengen *Droft* van 't huis
 „ *Lebroort* door de gemagtigden van het *Coetus* ter
 „ handt gestelt, met verzoek, dat zyn Edelh. de
 „ zelve by gelegentheit den *Heer Grave* wilde be-
 „ handigen. De geeischte wedergevinge van het
 „ boek is echter *Antonius*, op myne en myner mede-
 „ gemagtigden begeerte voor die reize geweigert,
 „ om dat hy ons van valsche uittrekzels uit dat boek
 „ durfde beschuldigen; op dat wy het zweerdr,
 „ waarmede wy ons ter gelegentheit van een be-
 „ hoorlyk onderzoek der zaken verdedigen moe-
 „ sten, gelyk billyk, in handen mogten houden; en
 „ dat te meer, om dat de *exemplaren*, als heilige ge-
 „ heimen, van die *Sette* geheel verborgen gehouden,
 „ en niet ligt ter koop aangetroffen worden. Zo
 „ ras echter de zaak ten einde gebragt zoude zyn,
 „ is *Antonius* toegezeggt, dat hem het *mystyke werk*,
 „ dat hy liever hadde dan alle andere Godtgeleerde
 „ boeken, als enen naderen weg ter zaligheid aan-
 „ wyzende, gelyk hy zicheens in 't *Coetus* liet verlui-
 „ den, wederom behandigt zoude worden. En hier-
 „ mede zyn de zomerfche byeenkomsten der *Die-*
 „ naren naar gewoonte geeindigt.

„ In 't volgende voorjaar en in den zomer is de zaak
 „ dikwyls wederom in 't *Coetus* opgehaalt, en enige
 „ reizen besloten, dat men de Onder-Overheit op-
 „ wekken zoude, ten einde de zaak onderzocht en af-
 „ gedaan mogte worden: dit is ook geschiet; doch
 „ van wegen de voorvallende veelvuldige politike
 „ zaken en andere verhinderingen is de beloofde
 „ voortzettinge van tyd tot tydt opgeschoven, en het
 „ den gehelen zomer daar by gebleven. Wanneer
 „ ondertusschen de Welgeborene Graaf *Johan Z.*
 „ *G.* op *Michiel* des zelve jaars gestorven was,
 „ hecht

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 227

„ heeft *Antonius*, gelyk uit al zyn doen ligt afte
 „ nemen was, zich in 't heimelyke niet weinig daar
 „ over verblydt, en zich door zyne makkers by de
 „ nieuwe Regeringe krachtig ingeffikt, de ooren
 „ van de zelve zonder ophouden met klagten over
 „ ons vervult, en ons door boodtschappen en brie-
 „ ven, welke noch voor handen zyn, met de onge-
 „ nade van den Welgeborenen *Graaf Edzard* en het
 „ ongenoege van *Z. G. Amptlieden* zeer bedreigt;
 „ byzonder liet hy zich stoutelyk uit in 't jaar 1593,
 „ als zynde door enen nieuwen windt aangeblazen,
 „ en vorderde hy toen zyn boek met meer stoutig-
 „ heit en aankondiging van groter schade wederom
 „ van ons, als hy ooit voorheen gedaan hadde.
 „ Doch hy heeft zich in zyn vermoeden bedrogen
 „ gevonden; als hebbende niemant kunnen vinden,
 „ die zich zyne vuile zaak opentlyk wilde aanne-
 „ men. Hoe het verder met dezen *Antonius* gegaan
 „ en afgelopen is, zulx is my tot nocht toe onbe-
 „ kent.

De *Predikanten* van *Emden* met zommige *Predi-*
kanten van 't *Emder Ampt* noch niet verzoent zyn-
 de, vonden de leden van het *Coetus* in 't *Greetmer*
Ampt haar verplicht, de handen aan dat werk te
 slaan, en op dat het zelve te beter mogte gelukken,
 schreven zy daar over door haren *Præses Wiardus*
Ludolphi enen brief aan het *Coetus* in 't *Lehroortmer*
Ampt: waarop beide *Coetussen* hare gemagtigden
 naar *Oldersum* zonden, die aldaar den 15 *Julius*
 1584 zamen quamen, en naar 't goetvinden van
 beide *Coetussen* beraamden, dat *Gerardus Eobannus*
Geldenhaurius, *Predikant* te *Lehr*, enen *zoenbrief*
 zoude opstellen, welke van beide *Coetussen* onder-
 tekent, en aan beide partyen gezonden zoude wor-
 den. Hiervan gewaagt het *Protokol* van 't *Coetus* in
 't *Greetmer Ampt*, naar het bericht van den Heer *Har-*
kenroht in zyne *Oofstv. Oorspronk* p. 207-210., aldus:

§. 3.
 De twe
Coetus-
 sen zoe-
 ken de
Predi-
kanten
 van *Em-*
den met
 zommige
Predi-
kanten
 van het
Emder
Ampt te
 verzoen-
 nen &c.

„ Tractato examine, coeperunt fratres de reconcili-
 „ atione inter Ministros Emdanos & eos, qui sub
 „ eadem Præfectura ruri habitant, instituenda cog-
 „ itare. Judicarunt autem hanc rem præcipue ad
 „ nos pertinere, tum quod utraque pars pristini
 „ Coetus Emdani membra fuerint, tum quod no-
 „ stri sint symmystæ, ejusdem consortes Ministerii;
 „ multo vero magis, quia multos pios & cordatos
 „ viros, incolumitatis Ecclesiæ studiosos, hoc non
 „ inique à nobis flagitare cognoverint. Quo igitur
 „ Ecclesiæ confulerent, suas coram Deo con-
 „ scientias liberarent, piorumque votis satisfacere-
 „ rent, Deo eventum commendantes, hoc nego-
 „ tium sunt aggressi. Coeterum uberiore fructu
 „ majoreque autoritate ut cuncta agerentur, pla-
 „ cuit fratribus, per literas Coetui Lherano primum
 „ nostrum institutum significare, ejusque consilium
 „ & operam in causa tam ardua implorare; pro-
 „ inde D. Præsidi *Wiardo*, ut ad prædictum Coe-
 „ tum literas daret, mandaverunt. Verder zegt
 „ het gemelde *Protokol*: „ Maturius, ad diem scilicet
 „ martis, convocati sunt fratres, Lheranorum per
 „ D. Acronium allatum responsum fuit lectum,
 „ nuntians institutum nostrum istis fratribus sum-
 „ moperere probari, & ad id promovendum ipsos
 „ statuisse, ad proximum diem Mercurii, qui est
 „ 15 Julii, delectos quosdam ex Coetu Lherano
 „ Oldershemium mittere, utque nos idem facere-
 „ mus, petere. Proinde ad hanc legationem ex
 „ nostro Coetu Venerandus D. *Wiardus Ludolphus*
 „ Præses & D. *Conradus Ebenius* subornati sunt,
 „ Præterea quæsitum fuit, quem agendi modum,
 „ componendæ inter Emdanos & ejusdem Præ-
 „ fecturæ paganos Ministros ortæ controversiæ,
 „ fratres convenientissimum judicarent. Placuit
 „ omnibus & Lherani & nostri Coetus nomine
 „ commune scriptum componi, atque ejusdem
 „ utri-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 229

„ utrique parti dissentienti unum exemplar, utri-
„ usque Coetus fratrum, aliorumque Ministrorum
„ quorundam manibus consignatum, tradi, quo,
„ ad *apostolorum*, hoc est, perpetuam omnium injuri-
„ arum oblivionem & condonationem faciendam,
„ piis rationibus persuaderentur. Idem placuit
„ Lherano Coetui, atque hujusmodi scripti exa-
„ randi labor venerabili præstantique viro D. *Ger-*
„ *hardo Eobano Geldenhaurio* Lheranzæ Ecclesiæ,
„ Pastori ex Coetus utriusque consilio injunctus
„ est.

Belangende nu dien brief van *Geldenhauer*, den
zelve heeft in myn overledene Amptgenoot de Heer
E. F. *Harkenrobt* gemeen gemaakt, niet alleen in
zyne *Naamtyft* &c. p. 28-59. alwaar ook de neder-
duitsche vertalinge van den zelve gevonden
wordt; maar ook in *Biblioth. Brem. Cl. V. Fasc. II.*
P. 331 & seq. hoewel zyn E. telkens *twe Predikan-*
ten, als die van *Neermoer* en *Bingum*, die den zel-
ven mede ondertekent hebben, overlaat. Onder-
tusschen zal ik volgens myn bestek den zelve ook
hier uit het *oorspronkelyke handschrift*, onder onze
Kerkelyke Schriften bewaart, ter neder stellen, als
wel waardig zynde, om met opmerkinge gelezen
te worden.

Voor af zal ik laten gaan den brief van *Gelden-*
hauer, waarmede hy dien *zoenbrief* de *Predikanten*
van Emden heeft toegezonden, luidende naar het
oorspronkelyke handschrift aldus.

S. P.

Reverendi, Clarissimi ac Præstantissimi viri, Domini
Observandi.

„ Injunctum est mihi ab *Grethanæ & Lyranzæ*
P 3 Di-

„ Diæceſeon coetibus, uti hanc V. R. H., quam
 „ fratrum quam plurimorum ſubſcriptione com-
 „ munitam videtis, epistolam, addita ſalutatione
 „ convenienti, exhiberem. Quid ea contineat,
 „ intelligetis; & quia res pia eſt, utilis item ac ne-
 „ ceſſaria, & quam ipſius Eccleſiæ ſtatu publice
 „ nec non privatim Chriſtiana dilectio requirit;
 „ nihil equidem dubito, quin R. H. V. ſeſe exo-
 „ rabilem ſit præbitura. Simile & ejuſdem teno-
 „ ris exemplar ipſis etiam Hintanis fratribus pro-
 „ pediem offeretur, & forſan hoc ipſo die, qui
 „ ſane ſi & ipſi, quod exoptandum, æquo nos re-
 „ ſponſo dignati fuerint, rem omnem ſolide com-
 „ poſitum iri conſidimus: Domini benedictionem
 „ interim expectantes. De veſtra quidem H. R.
 „ nobis certo pollicemur, quod refragatura non
 „ ſit, verum ſponte potius hoc ipſum, quod peti-
 „ mus, conceſſura, quam paſſura, ut vel Miniſte-
 „ rium vel Eccleſiæ huius Patriæ detrimentum
 „ capiant. Et omne viciffim V. H. R. officium
 „ ſtudiumque prolixè deferimus. Bene valete,
 „ Lyræ 20 Auguſti Anno 1584.

V. H. R.

Observantiſſ.

Gerh. Eobanus Goldenhaurius.

Hier op laat ik nu den *zoenbrief* zelven volgen,
 zynde de *Predikanten*, die thans *Evangelisch-Lu-
 terſch* zyn, met een *ſtarretje* getekent.

S. P. D.

„ Memorabile eſt ac planè egregium, Reve-
 „ rendi ac Præſtantiffimi Viri, Domini & fratres
 „ ob-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 231

„ observandi, quod olim Thraſybulus ille Athe-
 „ niensis, triginta tyrannis, qui urbem diu mul-
 „ tumque divexarant, confectis, non exules modo
 „ (in quorum & ipse erat numero) reduxerit, ac
 „ libertatem Patriæ restituerit, verum etiam, ut
 „ solida porro civium esset concordia, omnisque
 „ semel renascituri mali evanesceret occasio, de in-
 „ juriarum oblivione æterna, plebiscitum populi
 „ constabilitum juramento, interposuerit; quam
 „ *ἀποστασιαν* tum quidem vocabant. Sed Ethnicum
 „ illud fortasse! At Christianum hoc multoque
 „ præclarior, quod *Constantinus Magnus* Impera-
 „ tor in Synodo Nicæna, quærelas sibi ab Episco-
 „ pis oblatas (partim ne quid illo ordine indignum
 „ deprehenderet, partim quod publicum negotium,
 „ cujus illi causa convenerant, privatis anteponen-
 „ dum simultatibus existimaret) ne semel inspexit
 „ quidem, sed complicatas igne exussit: ipsos vero
 „ Episcopos oratione gravi ac proluxa, ad concor-
 „ diam sepositis affectibus amplexandam cohorta-
 „ tus est.

„ Atque hanc esse proximam omniumque tutif-
 „ simam rationem, Salvator ipse docet, nullum
 „ alium dilectionis mutue inter pios conservandæ
 „ modum præscribens, quam injuriarum condona-
 „ tionem, sicuti inquit: *Remittite & Remittetur*
 „ *vobis.* Nec aliter *D. Paulus*, cum ait: *Suffe-*
 „ *rentes vos invicem, & condonantes vobis mutuo, si*
 „ *quis adversus aliquem habuerit querelam, quemad-*
 „ *modum & Christus condonavit vobis, ita & vos.*
 „ Item alibi: *Invicem alii aliorum onera portate, &*
 „ *sic complete legem Christi.* Ex his igitur perspi-
 „ cuum evadit, non quid vel Gentiles vel Christi-
 „ ani aliquando fecerint, utrimque certè cum lau-
 „ de & emolumento, sed quid fieri etiamnum, ut
 „ inter Christi fideles mutua dilectio facta veluti
 „ tecta conservetur, juxta regulam verbi Dei ne-

„ cesse fit. Nimirum ne in cursu & communi
 „ causa pietatis ullis nos injuriis offensivæ turbari
 „ & impediri sinamus; sed ex animo alteri alteris
 „ condonantes, & vinculo nexuque dilectionis ac
 „ pacis perpetuo colligati, Deo serviamus & Ec-
 „ clesiæ. Unde Christus *præceptum novum de vo-*
 „ *bis, inquit, ut diligatis vos mutuo, sicut ego dilexi*
 „ *vos, ut diligatis vos mutuo.*

„ Sed quorsum illa tandem? Exacti sunt menses
 „ aliquam multi ab eo, quod non sine gemitu, fra-
 „ tres, ac suspiriis nostrum dissipari vidimus Coc-
 „ tum laudatissimum, & quanquam rem Deo se-
 „ riis interim precibus commendare non cessavi-
 „ mus, confisi vos animos iterum, sicuti ne nunc
 „ diffidimus quidem, in timore Domini ad com-
 „ munis causæ profectionem conjuncturos; cum
 „ tamen hanc ipsam rem extrahi longius, quam
 „ vel par sit, vel Ecclesiæ utile, vel sine scandalo
 „ denique & læsione conscientiarum fieri queat,
 „ animadverteremus; triste hoc exemplum oculis
 „ amplius æquis adspicere haud potuimus, no-
 „ strarum omnino partium esse rati, ut pro Christi
 „ gloria & Ecclesiæ ædificatione & avertendo
 „ scandalo nullum non moveremus lapidem, ad
 „ concordiam uti redeatis. Ad quam, remotis
 „ quibuscunque obstaculis capeffendam, atque in-
 „ ter vos consolidandam, unicè hoc scripto nostro
 „ qualicunque vos exhortari, extimulare, com-
 „ pellere satagimus, idque Auspicio ac Duce Chri-
 „ sto, omnis veræ pacis authore.

„ Ipsi etenim scitis, quam sit bonum & jucun-
 „ dum τὸ κατοικεῖν ἀδελφοὺς ἐπὶ τὸ αὐτὸ; contra neque
 „ obscurum cuiquam vestrum est, cur discordiæ
 „ zizania inimicus inter fratres & vel in ipso agro
 „ Domini disseminet: quo magis metuendum, ne
 „ abutatur & isthac occasione Satan, nisi in tem-
 „ pore occursum fuerit. Nam si in alijs concordia

„ res crescunt parvæ , discordia res magnæ dila-
 „ buntur , quid non aut sperandum aut timendum
 „ in causa maximi momenti , ad gloriam Dei &
 „ salutem Ecclesiæ pertinente ? Et in illis minus
 „ forte periculi : hic vero plurimum. Siquidem
 „ hic non de rebus caducis & vulgaribus , sed
 „ Ecclesiæ , sed sacri Ministerii , sed conscientia-
 „ rum incolumitate , agitur. Quid autem in di-
 „ versas partes studiaque distracti , vel profectus ,
 „ vel benedictionis , vel incrementi nobis pollice-
 „ bimur ? Quid currus , rotis huc illuc disjectis ?
 „ Quid ? Equis in diversum conatu simul cursuque
 „ ruentibus. Quanto rectius Ecclesiæ ac Ministerii
 „ totius pingitur imago apud Ezechielem , in rotis
 „ quatuor totidemque animalibus , quæ quidem
 „ conjuncta suis alis simul ejusdem ductu spiritus ,
 „ movebantur , ibant , stabant ? Ibi demum conspi-
 „ ciebatur forma hasmal , ibi splendor , ibi scintillæ
 „ ignis , ibi faces ardentes , ibi fulgur , ibi cursus
 „ & recursus instar fulgetri celerrimus & expedi-
 „ tissimus , ibi denique aspectus & imago gloriæ
 „ Domini ; ad terrorem utique Diaboli & malevo-
 „ lorum & hypocritarum quorumvis , piorum
 „ vero consolationem & robur incredibile , invi-
 „ ctum & inexpugnabile. Ad hanc igitur in domo
 „ Dei formam nos componamus , ad hanc nos redi-
 „ gamus , fratres , ut in Domino unum simus cor
 „ & anima una , eadem præditi voluntate , eodem
 „ studio , motu , incessu , ad eundem videlicet finem
 „ scopumque collimantes. Et quod Scilurus olim
 „ Scytharum Rex , tradens octoginta filiis tela toti-
 „ dem , quæ conjuncta nullus eorum confringere
 „ poterat , cum singuli singula frangerent alioqui
 „ facillimè , de unitatis fraternæ vi maxima signifi-
 „ care voluit : id ipsum hodieque nos commemi-
 „ nisse decet. Nam *omne regnum in se divisum cor-
 „ ruet* , inquit Salvator. **Quamvero graviter Pau-
 „ lus?**

„ lus? *siquidem cum in vobis amulatio fit & contentio*
 „ *& factiones, nonne carnales estis, & secundum ho-*
 „ *minem ambulatis?* Jam in quæ nos tempora in-
 „ ciderimus, etiam atque etiam, fratres, perpendite.
 „ Aspiciate rugas Ecclesiæ consenescentis. Consi-
 „ derate onera ac difficultates maximas. Non jam
 „ ociosè standum est, non affectibus indulgendum,
 „ non carni & sanguini palpandum; sed properan-
 „ dum, sed elaborandum, ut ne quod Ecclesia de-
 „ trimentum capiat. Quin pugnandum etiam; id-
 „ que conjunctis animis, viribus, precibus, contra
 „ communem hostem, pro Christi gloria & Eccle-
 „ siæ defensione. Quid, obsecro, proficeretur in
 „ bello, quando milites mutuis, ante vel sub ipsam
 „ prælium, hoste neglecto, sese vulneribus peri-
 „ munt. Et Nauclerus quidem; si remis velisque
 „ neglectis dimicet interim cum sociis intra navi-
 „ gium, quomodo à naufragio sese eripiet? Nobis
 „ ergo quid in mentem venit, asperrimis hisce tem-
 „ poribus, inter tot tantasque turbas & procellas,
 „ ut putemus, nos ad Ecclesiæ ceu gubernacula
 „ sedentes, rebus omissis necessariis, & in his fra-
 „ trum Coetu posthabito, hoc est, tanto Ministerii
 „ totius nervo inciso, dum videlicet cum umbra
 „ nostra digladiamur, prosperè adstituros.
 „ Neque vero hæctenus dissidia inter nostros
 „ usquam, & hisce præsertim locis, fuere: ut pro-
 „ fecto Antecessorum, qui felicissimè res in Eccle-
 „ sia gesserunt, probatissimis insistere vestigiis con-
 „ veniat. Unicum in *Hollandia*, simili fere occasi-
 „ one, dissidium enatum, de *disciplina videlicet*
 „ *Ecclesiastica rigore*; quod quanta illic mala, quan-
 „ tas turbas excitavit, hæc nimis notum est: merito
 „ igitur in eo componendo optimi sese quique fru-
 „ gant. At major isthic difficultas, quum institu-
 „ tio Christi quædam in dubium vocetur: apud
 „ nos autem nihil tale, Dei beneficio, accidit: sed
 „ fieri

„ fieri potest, ut suspicionibus & querelis mutuis,
 „ ad fraternam conversationem spectantibus, alii
 „ alios offenderint. Hocine ergo quantum est,
 „ ut propterea digrediamini ab invicem, ut divel-
 „ lamini, ut alteri alteros vitetis & adversemini?
 „ Ne per Deum, fratres, ne date locum iracundiæ,
 „ ne finite exasperari animos vestros; neque enim
 „ *ira hominis facit justitiam Dei. Beati mores, beati*
 „ *miseri cordes, beati pacifici*, inquit Salvator. Et
 „ quidem si vel plebeis præscribit Christianis Apo-
 „ stolus; *no suant occidere solem super iram suam,*
 „ *neve locum cedant calumniatori*: quanto magis ab
 „ hac sibi parte cavebunt, qui sunt luminaria Ec-
 „ clesiæ, qui toti Patriæ, qui toti mundo, facem
 „ Evangelii præferunt? Si illis irasci turpe? His
 „ profecto noxium est prorsus & exitiale. Jam
 „ tanto tempore hæc res hæsit veluti suspensa: to-
 „ ties sol occumbens redintegrandæ vos amicitia
 „ admonuit; toties hanc aliis cantilenam occinuitis;
 „ toties eandem ipsi neglexisse videmini? Tempus
 „ est igitur, ad priorem illam redeatis tam suavem,
 „ tam jucundam, tam Deo gratam & Ecclesiæ,
 „ totique Patriæ, utilem ac necessariam animorum
 „ conjunctionem. Quæ dum stabat, nonne cunctis
 „ eratis adversariis formidabiles? Nonne cunctis
 „ bonis, arcis instar munitissimæ, tutum refugium?
 „ Nunc autem quorsum exorbitatis? Nonne si sic
 „ pergetis, mox risus ac tripudia hostium, at pio-
 „ rum ècontra gemitus, lachrymas, dolores, vul-
 „ nera conspecturi estis? Nihil de infirmis interim,
 „ qui maximopere profecto offenduntur, alienan-
 „ tur, ac modo non retroaguntur, si, oculis in nos
 „ coniectis, talia deprehenderint. Atqui non oves
 „ tantum, sed & agnos Christi pascere debemus;
 „ quin & imbecillum præcipue in nos curam su-
 „ scipere. Et quid Salvator? *Qui offenderit unum*
 „ *ex minimis hisce, qui in me credunt, expedit ei,*

„ *ut suspendatur mola asinaria de collo ejus, ac demer-*
 „ *gatur in profundum maris. Item: Ve mundo pro-*
 „ *pter offendicula: va homini per quem offendiculum*
 „ *venit. Ne ergo vel ab hac parte, seu Ecclesiæ,*
 „ *seu vobis ipsis deeste.*

„ *Quid autem invocatione in tota re divina fu-*
 „ *blimius, quid præstantius? sine qua nec in coe-*
 „ *teris rebus universis quicquam, nec in sacro verbi*
 „ *divini ministerio recte constitui potest. Hic ve-*
 „ *ro monet Apostolus, ut omni excussa animi*
 „ *ægritudine, conscientia tranquilla & libera pre-*
 „ *cemur. Volo, ait, orare viros in omni loco, sustol-*
 „ *lentes puras manus absque ira & disceptatione. Ex*
 „ *Matth. 18. Dominus: si duo ex vobis consenserint*
 „ *in terra, de quacunque re quam petierint, continget*
 „ *illis à patre meo, qui in coelis est &c. contra: nisi,*
 „ *inquit, remiseritis quisque ex animo delicta fratri*
 „ *suo, neque remittet vobis peccata vestra Pater meus*
 „ *Coelestis. Itaque fratres, ne preces vestræ utrim-*
 „ *que impediantur, utque gratæ Deo sint, in*
 „ *Christo dilectissimo Filio, cujus freti fiducia*
 „ *oramus; neve Spiritus precum contristetur in*
 „ *vobis. Agite, injuriam, si qua illata sit, con-*
 „ *donate, animos iterum ferenate, induiteque vi-*
 „ *scera miserationum, benignitatem, modestiam,*
 „ *mansuetudinem, lenitatem, vos exornate; exor-*
 „ *natos coram Deo in Spiritu Sancto fideque, co-*
 „ *ram Ecclesia in charitate sincera cum conservis*
 „ *conglutinate, coarctate, unite; in unum vero*
 „ *colligati, demum cum fiducia precum in con-*
 „ *spectum Dei procedite. Ita fiet, ut ad precan-*
 „ *dum sitis aptiores & alacriores, ad exauditionem*
 „ *Deo acceptiores, & in omnibus gratiores Eccl-*
 „ *siæ. Nam oratione aut neglecta, aut non in*
 „ *Spiritu & veritate præstita, aut, saltem con-*
 „ *scientia fluctuante, turbata: quid, quæso, sal-*
 „ *vum & incolume? Quapropter, fratres, ex-*
 „ *empla*

„ empla priora contemplantini, τὸ Καλὸν καὶ τερπνόν
 „ fraternæ dilectionis & concordiæ perpendite,
 „ communem vocationem considerate, damna &
 „ utilitates ponderate, nec date locum tentationi-
 „ bus, multo minus Diabolo hosti, scandalum vi-
 „ tate, infirmis parcite, preces ne turbate, quin
 „ & ipsi nostra vota suscipite: &, ut *Constantini*
 „ verbis utamur, ad mutuam redite amicitiam &
 „ gratiam, restituite universis fratribus suos com-
 „ plexus, & vos ipsi tanquam animis repurgati
 „ alius alium mutuo agnoscite. Fit enim sæpe-
 „ numero amicitia jucundior, quando post inimi-
 „ citiæ controversiam ad reconciliationem redu-
 „ citur.

„ Verum enim vero non hoc sumimus nobis, uti
 „ in vos censuram usurpemus aliquam: probe
 „ memores illius *D. Augustini* ad Hieronymum:
 „ *video interdum & vitia mea, sed ea malo audire à*
 „ *melioribus.* Nos quidem honorifice sentimus de
 „ vobis, reverenter vos colimus, exosculamur, de-
 „ perimus, Dona vestra præclarissima, studium,
 „ virtutem, agnoscimus ac deprædicamus. Institu-
 „ tioni vestræ nos subjicimus, correptiones vestras
 „ admittimus, discipulos nos proitemur. Vos
 „ quidem illa omnia multo uberius, multo rectius,
 „ multo feliciter: atqui officium facere nihilominus
 „ videmur nobis, si tanquam fideles liberi parentes
 „ nostros, nescio quo fato commotiores, placare
 „ studeamus, ne tota videlicet domus turbetur, &
 „ vicini vel offendantur, vel iisdem ludibrio cuncti
 „ exponantur. Quare nihil nobis arrogamus, ve-
 „ strum duntaxat & ministerii & Ecclesiæ & ipsius
 „ Christi honorem quærimus. Quæ scitis ergo
 „ alioquin, tum aliis tum cunctis nobis, eadem vo-
 „ bis jam ne ignorete, nec afflictam familiam vestram
 „ & conservulorum querelas voces despiciate. Para-
 „ ta demum potest orare domus, hymnos cantare po-
 „ test,

„ test, ad quasvis operas est idonea. Hanc itaque
 „ securitatem nobis largimini, ut in Domino vobis-
 „ cum exultemus.

„ Sed ait quispiam fortasse! per nos non stetit ea
 „ res: admonenda erat pars altera: qua culpam a-
 „ gnoscente, ac deprecante, res omnis in vado esset.
 „ Nos vero, fratres, neutiquam hæc moramur; ne-
 „ que nobis in studio est, ut arbitrium hic nostrum
 „ interponamus. Qua parte sit erratum, id quidem
 „ cognoscere nolumus. Reconciliationem danti-
 „ xat quærimus, huc propendemus, in hoc alteris
 „ alteri ignoscite, si qua sit offensa, eam comprimi-
 „ te, confopite, sepelite, ut sitis inter vos ipsi &
 „ nobiscum in Domino unum, sicuti Pater &
 „ Christus unum sunt. Sive igitur ab hac, sive ab
 „ illa, seu denique ab utraque parte, *intra Ipsi*, quod
 „ ajunt, *muros & extra peccatum sit*: nequaquam ta-
 „ men detertere nos illud, aut enervare, aut ab
 „ instituto conatuque nostro debet retrahere. Vos
 „ utrimque animos componite, dexteras iterum
 „ conjungite, si quid admissum est, obliviscimini,
 „ remittite, scrupulum animis eximite, præterita
 „ missa facite, ad futura prospicite, arctiorem dein-
 „ ceptis amicitiam colite, & sublata erit lis omnis,
 „ omne diffidium, omnis difficultas.

„ Atqui dum neutra pars in se ipsam descendere,
 „ & fateri culpam vult, inquis, nonne singuli seorsum
 „ facere officium, & causam communem tueri ni-
 „ hilominus poterunt? Minime vero! Sed membra
 „ unius ejusdemque corporis existimus. Quid,
 „ membris discerptis, corpus? Nec sane divulsam
 „ & laceram Christi corpus, cujus ille Caput est, con-
 „ stituere, nec dissoluta illius esse membra debemus:
 „ sed totum corpus demum, si ex Capite Christo co-
 „ agmentetur & compingatur, per omnem commissu-
 „ ram subministrationis, juxta actum in mensura
 unius

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 239

„ unius cujusque partis : tunc incrementum corporis
„ facit , in ædificationem sui ipsius , per charita-
„ tem. Nihil enim in Christo distractum , nihil
„ non cum capite totoque corpore, nexu indissolubili,
„ aurea veluti catena, junctum & unitum est. Itaque
„ tanquam sanctificati illius & glóriofí corporis
„ membra cohærete , nec ulla vi disjungi vos pati-
„ mini.

„ Sed odium forte est nullum , quamvis conver-
„ satio rarior ; Nullum plane, per Dei gratiam, ast
„ femina interim ostendit iste parvus. Quare fo-
„ stinandum, antequam illa vel spargantur, vel sparsa
„ vires capiant. Est autem via nunc expeditior,
„ quam si rancor quisquam intervenerit , qui
„ exulceret omnia. Nam exiguus ignis quantam
„ sæpe materiam incendit. *Principiis obsta*, inquit
„ ille &c.

„ Jam vero neque studium reconciliationis tam
„ deest, quam de justo rei modo laboratur. Atqui,
„ fratres, omnium optima jam ante ratio per *ajansian*
„ commonstrata est : quæ omnem semel tollit fo-
„ licitudinem, omnem præcidit querelam, omnem
„ refricandi vulneris occasionem amputat.

„ Nec est, ut objiciat quisquam : quia sit læsa
„ fama, quæ profecto negligenda nulli ; ad concor-
„ diam perveniri non posse, tantisper dum in solidum
„ & integre illa restituta fuerit. Nam privatim
„ aut seorsim inter vos nemo homo læsus est,
„ quod nos putemus. Et quidem si sit ; Christi
„ gloriam famæ tamen fortunæ ac vitæ nostræ ante-
„ ponendam censemus. Coeterum, ut quod res
„ est dicamus, si fama vestra ex hoc dissidio pericli-
„ tetur, in eo certe periclitatur, quod secessione
„ interveniente disjuncti sitis : quo uno suspicionem
„ in aliorum animis excitari & foveri, manifestum
„ est. Quapropter *ἐπι τὸ αὐτὸ* redite, & famæ vestræ
„ consultum usquequaque fuerit.

Scri-

„ Scriptam porro reconciliationis formulam re-
 „ requiritis? At quis tandem ita, eam exarare, ita
 „ condere poterit, ne vel in aliquibus huic illive
 „ parti displiceat. Desistite vos partes esse, unum
 „ estote, integrum estote, nec ulla opus formula.
 „ Neque vero arbitros, acta, testes, nobis dicite.
 „ Politici ordinis, forique sunt illa: simplicitas nos
 „ decet. Colloquium namque expetitis? At quo
 „ fine, optimi? ut nimirum causam inter vos ven-
 „ tiletis, & utri plus minusve deliquerint, appareat.
 „ Atqui nihil hujus innotescere satius. Quis enim
 „ usus detectæ maculæ, quis fructus, quæ utilitas,
 „ quando contegi feliciter, quinetiam elui potest?
 „ Ah desistite: infirmitas est, morbus est. Cum
 „ novum quasi *Eridos pomum* inter vos projici flagi-
 „ tatis? Neque vero sordes ventilandæ sunt, ne
 „ gravius oleant. Contegenda potius ista sunt,
 „ Deo semel committenda sunt, radicitus ex animis
 „ cruenda, evellenda, extirpanda sunt. Dilectio
 „ multitudinem peccatorum cooperit. Cavendum
 „ itaque, ne per nos retegantur, ac denudentur *pu-*
 „ *denda Noha*: neverugæ ac nævi Ecclesiæ & sacri
 „ Ministerii, quos universos eluit, absterfitque suo
 „ sanguine Christus, in hac ejusdem senecta, exigi-
 „ tentur. Sed hoc opus, hic labor est, ut pedes
 „ alteris alteri, exemplo Salvatoris, lavemus. Ipse
 „ lavit nos cunctos, lavit nos totos: at pedes, hoc
 „ est, qua parte terram adhuc contingimus, lotionem
 „ indigent, dum in hac vita peregrinamur, quotidie.
 „ Eapropter de pedum fordibus hincinde adhæren-
 „ tibus, ne contendamus, ne disceptemus, & rixe-
 „ mur, fratres; abluamus vero eas, absque mora vel
 „ tædio, semper quisque alteri per mutuam dilectio-
 „ nem. Et probet quisque opus suum, tunc in se-
 „ met ipso gloriationem habebit, & non in alio.
 „ Nam unusquisque onus suum portabit.
 „ Atque hæc nostra est, haudquaquam Ethnica,

KERKELYKÉ GESCHIEDENIS. 241

„ sed vere christiana, pulchra, utilis & perquam
 „ necessaria illa *depravata*; quam vobis, fratres, in hoc
 „ rerum statu, ex fonte verbi Dei, omnem animi
 „ livorem emundante & expurgante, reverenter
 „ offerimus, amore utique & observantia vobis de-
 „ bita ad hoc excitati. Placida illa est, modesta
 „ est, integra, casta, sincera, tuta, tota amabilis.
 „ Nihil habet suspicionis, nihil rigoris, nihil timo-
 „ ris, nihil periculi. Hanc ergo, quod felix fau-
 „ stumque sit, suscipite; per hanc in idem redite;
 „ hanc perpetuo colite. Exaudite gemitus nostros;
 „ minuite suspiria, tristitiam adimite. Ne finite
 „ incassum abire vota nostra, ne spernite preces
 „ nostras, ne ad lachrymas nostras obrigescite.
 „ Nolite, fratres, expectationem nostram fallere;
 „ neque enim vel re infecta recedere, vel sine Ja-
 „ cobæa benedictione dimittere vos, in animum
 „ induximus. En! quot numero sumus, omnes
 „ vestri amantissimi, studiosissimi, observantissi-
 „ mi; omnes Symmystæ, omnes in eodem
 „ quasi stadio currentes? Quantam hic partem
 „ Ministerii per Comitatum hunc totius coram
 „ cernitis: Cavete igitur, facies nostras pu-
 „ defaciatis, cavete cum rubore nos dimittatis.
 „ Nolite confervis augere dolorem; nolite pusillos
 „ affligere; sed facite haud gravatim, quod tantis
 „ rationibus à vobis contendimus. Faciles fuistis
 „ erga alios; ne præbete vos vobis ipsi nobisque
 „ difficiles. Pia res est, quam petimus: præstiti
 „ haud magna est, si creditis, commoditates in
 „ commune plurimas adferet.
 „ Nos vicissim, quotquot sumus, nos totos vo-
 „ bis, ad omnia pietatis & observantiæ fraternæ
 „ officia, candide promptisque animis, offerimus,
 „ dedicamus, consecramus.

„ Quod superest, valete, integri estote, conso-
 „ la:

II. DEEL

Q

la:

„ lationem habete, unanimes fitis, in pace agite,
 „ & Deus charitatis & pacis erit vobiscum.

- * Johannes Welling Baekemoranus subscripsit.
- * Icke Dierickes Pastor te Holten.
 Engelbertus Heickelhemius Drivernus Pastor.
- * Thomas Leranus in Bakemoer.
 Johannes Normæus Collega Lyeranus.
- * Henricus Koepman Pastor Poepshufanus subscripsit.
 Ludovicus Bernhardi Pastor Wenigermoranus.
 Sergius Brumanus Minister verbi ad locum D. Georgii.
- * Johannes Elinck Breinermoranus Pastor.
- * Georgius Uphof Pilsumanus.
 Wiardus Ludolphus Pastor Pilsumanus suo & Collegæ, Danielis Johannis, nomine subscripsit.
 Conradus Ebenius Ecclesiæ Utthene Ecclesiastes subscripsit.
- Daniel Bernhardi Eylsumanæ Ecclesiæ Pastor manu subscripsi mea.
- Jacobus Lyborius Deverensis Ecclesiæ Visquardanæ Pastor manu propria.
- Johannes Wesselus Pastor Grethans manu subscripsit propria.
- Autor Lodenius Ecclesiæ Christi in Manslagt Minister manu propria subscripsi.
- Egbertus Staels Collega Pastoris Visquardanæ Ecclesiæ.
- Eilardus Ludovicus Wyrdumanæ Ecclesiæ Pastor subscripsit.
- Johannes Acronius Eylshumanus.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 243

- Nicolaus Ludimagister in Orthum Pastoris Collega.
- Johannes Wachtendonck Collega Pastoris Grethani.
- Lucas Ritius Grimersumanus Pastor manu propria S.
- Johannes Torrentius Jenletanus manu sua propria subscripsit.
- Johannes Aportanus Pastor in Canum manu propria.
- Albertus Guilhelmi Pastor Wolzetanus manu propria.
- Johannes Ottonius Pastor in Groothuizen manu propria.
- Jacobus Detmersumanus Verbi Minister in Hamswerum manu propria.
- Gerardus Husingius Risumanæ Ecclesiæ Pastor manu propria.
- Johannes Clandt Larreldtanæ Ecclesiæ Pastor, etiam D. Wilhelmi Holtenui Collegæ sui domo absentis nomine subscripsit.
- Johannes Ecclesiæ Betteweranæ Pastor confirmavit.
- Gerhardus Eobanus Geldenhaurius Ecclesiæ Lyranæ Minister mea manu.
- Johannes Dammonensis Ecclesiæ Borgumanæ Minister mea manu.
- Johannes Hobingius Ecclesiæ Eddermoranæ Pastor manu propria.
- * Rodolphus Dammonensis Ecclesiæ Bingumanæ Minister manu mea scripsi.
- Ajax Visitator Zu Lhere.
- Gerardus Ten Ham Pastor in Grotégast manu propria.
- * Gozinus Dorrhe Pastor Amdorpianus:

OOSTVRIESCHLANDTS

Egidius Zutphanienſis Paſtor in Bemewolde propria manu.

Johannes Waterhuſius Eccleſiæ Stapelmoranzæ Miniſter.

- * Ulferdus Belida Paſtor Eccleſiæ Deteranzæ.

Johannes Brommelcamp Dorpius Paſtor Eccleſiæ Weneranzæ.

Ludovicus Sanary Paſtor Eſſichelanus.

- * Johannes ab Eeert apud Lenganos Divini verbi Miniſter.

Weſſelus Groninganus apud Edemoranos Divini verbi Miniſter.

Johannes Blome Paſtor Vellinganus.

Balthazar Honæus verbi Miniſter in Wener.

- * Berendt van Olderſum Schoolmeeſter in Deteren.

- * Rodolphus Hardenberch Collega Philoſophanus in Miniſterio.

- * Hermannus Weneranus Paſtor Nortmoranus.

Johannes Mercator Eccleſiæ Stapelmoranzæ S.

Hermannus Leiddenraet Eccleſiæ Loganzæ Miniſter.

Olderſumanæ Ditionis Miniſtri.

Franciſcus Montanus Eccleſiæ Rorichumanæ Miniſter manu propria ſubſcripſit.

Casparus Goldt. Gaſtenſis Eccleſiæ Paſtor mea manu.

Georgius Critius Ganderſumanus ſubſcr:

Feito

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 245

Feito Riordts Syrum, Pastor Oldershum : obtestatur Fratres, ut sint per Deum exorabiles.

Wat dunkt u lezer van dezen verstandigen en nadrukkelyken brief? Niettemin echter is de zelve van geen wezentlyk gevolg of vrucht geweest; dat, naar alle waarschyndykheit, de handt over handt toenemendē verschillen en verwyderingen, zo in 't Kerkelyke als in 't burgerlyke, zal moeten toegeschreven worden.

ZEVENDE HOOFDTSTUK.

Ligarius wordt afgezet, en Godofredus Heshusius komt in zyne plaatze. Deze zoekt zulke Predikanten, die het met hem eens zyn, in de Gemeintens in te voeren, en bedient zich tot dat einde van zyns Vaders Inquisitie-artikelen. Graaf Edzard beschuldigt de Predikanten te Emden over het houden van den Kerkenraads of Consistorie, waarop deze Schriftelyk antwoorden. Heshusius laat te Emden in de Nieuwe Munte prediken door Jacobus Sartorius en Johannes de Prato. Graaf Edzard wil, dat te Emden de vleeschhalle voor die van de Nieuwe Munte tot een Kerke toebereidt zal worden, waarover de Predikanten te Emden een Smeek schrift aan den Graaf overleveren. Wat 'er te Emden voorviel ter gelegenheit van de lykrede over Graaf Edzards oudste dochter. De Burgerfchap van Emden klaagt aan Graaf Edzard in twe Smeek schriften over de ingreep, gedaan in hare Kerkelyke goederen. Alting laat een liedt van 't H. Avondmaal drukken, dat Graaf Edzard openlyk verbiedt.

ZO veranderlyk als de maan is, zo veranderlyk is ook al het ondermaansche. Deze veranderinge- §. 1.
ge- word af-
Q 3

gezet, en
Godofredus
Heshufius
komt
in zyne
plaats.

ge wordt ook byzonder bespeurt in de hoven van Koningen en Vorsten, alwaar menigmaal de gene, die diep en vast schynen te staan in de gunst van den Koning of Vorst, en het toppunt van geluk beklommen te hebben, schielyk in ongenade vallen, en uit de hoogte in de laagte neder ploffen. Dit heeft *Johannes Ligarius*, Hofprediker van Graaf *Edzard*, ondervonden; die, hoe zeer hy ook geyvert hadde, om zyne byzondere gevoelens in Oostvrieschlandt te doen gelden, eindelyk evenwel de gunste van den Graaf verloor, en genootzaakt wierdt, het Hof, mitsgaders zyne bedieninge, te verlaten. Dit viel voor in 't laatste van 't jaar 1583. Vid. *Emmius l. c. p. 59*. Wie of wat hem dit ongeval veroorzaakt heeft, kan men met zekerheit niet zeggen. *Emmius* getuigt, dat het hem van wegen zyne trotsheit en het inwoeren van nieuwigheden is overgekomen. Mogelyk zullen de Graaflyke Kancelier en andere Hovelingen, die zyn gezag met een schiel oog aanzagen, hem voornamelyk dit ongeluk gebrouwt hebben. Hoe het hiermede ook zyn mag, *Ligarius* moeste zich van 't Hof wegpakken, en *Godofredus Heshufius* quam in zyne plaats. Deze *Godofredus* was de zoon van *Telemannus Heshufius*, van wien de *Emders Predikanten* in hun *Bericht p. 214*. zeggen; dat hy een onrustig man was, die van den Raadt te *Maagdeborg* van wegen zyn onrustig woelen ter Stadt wierdt uitgejaagt, en van andere Heeren en Steden, de *Augsborgsche Belydenisse* anders toegedaan, om die zelve reden verdreven was. Waarom de volgende vaerzen op hem gemaakt zyn:

*Queritur Heshufius sexta cur pulsus ab urbe?
In promptu causa est, Seditiosus erat.*

Doch de Heer Kancelier *Brenzen* merkt in zyne
Oostv.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 247

Ooftv. *Hift. T. I. L. VII. N°. 45.* hier over aan; dat de Emders Predikanten zich in dezen op onzeke-
re narichten gronden; mits uit de *levens-beschryvinge*
van *Heshufius*, onlangs uitgekomen, blykt, dat hem
te *Maagdeborg* en aan andere plaatzen ongelijk is
aangedaan. Ondertuffchen vindt de lezer ene kor-
te levensbeschryvinge van dezen *Heshufius* by *Melchi-*
or Adam in vit: Germ: Theol. p 621. 622. Uit
welke blykt, dat *Heshufius* wel een geleert man is
geweest, maar tegelyk ook zeer driftig, zo dat hy
al gedurig van standtplaatze heeft moeten verande-
deren, tot dat hy eindelyk als Hoogleraar te *Helm-*
stadt overleedt in 't jaar 1588. De zoon nu van de-
zen *Tilemannus* wierdt Graaf *Edzards* Hofprediker,
zynde daartoe aangeprezen van zynen zwager
Daniel Hofman Hoogleraar te *Helmstadt*, een yve-
rig voorftander van zyne gevoelens, gelyk uit zyn
geschrift, tegen *Pezelius* in 't jaar 1589 uitgegeven,
te zien is, rakende de *Kentekenen van de ware Sacra-*
mentariffen, waarop *Pezelius* wederom geantwoordt
heeft in 't jaar 1591. Voorts beschryft *Emmius*
onzen *Godofredus* als zulk een' man, die van zyns
Vaders geleertheit niets hadt, maar veel van des zelfs
driftigheit. Of *Emmius* in dezen de waarheit gespro-
ken heeft, mag de onpartydige lezer uit het vervolg
oordelen.

Godofredus Heshufius tot de waardigheit van Hof-
prediker verheven zynde, was aanstonts, naar het
zeggen van *Emmius l. c. p. 60*, daarover uit, om het
Zwinglianismus uit Oostvriechlandt te verbannen,
en het *Ius Patronatus*, of zo genoemde *Patroonregt*,
waardoor de Gemeintens het recht van Leraren te
verkiezen benomen wordt, in te voeren. Quam
'er hier of daar een leraars-plaatze ledig, straks was
hy'er over uit, om dezen of genen van zyne partye,
veel

§. 2.
Heshufi-
us zoekt
zulke
Predi-
kanten in
de Gemeintens
in te voe-
ren, die
het met
hem eens
zyn, en

Q 4

gebruikt tot dat einde zyns Vaders Inquisitie-artikelen:

veelzins uit *Saxen* van hem ontboden, aldaar te plaatsen. Ook verdreet hy zommige leraren, die naar zyne meininge niet regtzinnig waren. Dit ondervonden de twee Norder Predikanten *Johannes Oldeweld* en *Joachimus Johannes Clarebachius*, mitsgaders de Norder *Rector Ubbo Emmius*, gelyk op zyne plaatze nader zal worden aangewezen. Hy bediende zich in dezen van zyns Vaders 10 *Inquisitie artikelen*, zeer twyfelachtig en gevaarlyk opgesteld, gelyk de *Emden Predikanten l. c. p. 412.* van de zelve getuigen. Quam hem deze of gene Leraarverdacht voor, zo moest hy op deze *Artikelen* alleenlyk met ja en neen antwoorden; en die zulx weigerde te doen, raakte uit de bedieninge. Belangende deze 10 *Artikelen*, de zelve heeft *D. Pezelius*, tegelyk met het antwoordt op de zelve, hem, gelyk hy zegt, van cen' zekeren geleerden en godtvruchtigen man toegezonden, door den druk gemeen gemaakt in't jaar 1588, en Graaf *Johan van Oostvrieschlandts* op gedragen. In de zesde *Vrage* of *Artikel* wordt gezegt; dat *Christus lichaam en bloed waarlyk met den lichamelijken mondt in't H. Avondmaal ontfangen wordt. In de zevende; dat ook de ongelovige, hoewel tot hunne verdoemenisse, Christus waarachtig lichaam in't Avondmaal ontfangen. In de negende; dat Christus ook naar zyne menschheit almachtig is, alles weet, levendig maakt, en aangebeden moet worden. In de tiende; dat de Zwinglische en Calvinische lere van't H. Avondmaal met goede gronden der H. Schrift verworpen en NB. verdoemt wordt, en dat alle gelovige Christenen die te verwerpen en te NB. verdoemen schuldig zyn.*

S. 3.
Graaf
Edzard
beschul-
digt de

In't jaar 1586 den 11 November liet Graaf Edzard de Predikanten van Emden door zynen Hofraadt
Lan-

Predikanten te Emden over het houden van een Kerkenraadt of Conffitorie, waarop deze schriftelyk antwoorden.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 249

Laurentius Maeler op 't Raadhuis te Emden aangezegen; dat zy Predikanten uit eigen macht een' byzondere Consistorie of Conventikel aangestelt hadden, het welke zyn Genade bedenkelijk voorkomende, zo was besloten, die vergaderinge of ganschelyk wederom af te schaffen, of, indien ze immers nodig was, dezelve door enen Raadtsheer te laten bywonen.. Hierop hebben gemelde Predikanten den 14 November daar aan volgende een Schriftelyk antwoordt by den Raadt wederom ingelevert, dat onder onze Kerkelyke Schriften noch voorhanden is, en wy den lezer, in 't nederduidsch overgezet, hier zullen mededelen.

Het Opschrift luidt aldus.

Copie van ons antwoordt op het voorgeven van den Hofraadt Laurentius Maeler, den 11 November op 's Raadshuis wopens de Consistorie geschiedt. Quod exhibitum 14 Novembris in Curia per Johannem Zuidlaram Senatus, ut per eum Generoso Comiti offeratur.

Welgeborene Graaf, Genadige Heer.

„ Godts genade door onzen Heere Jesus Christus
„ zy U. G. t' aller tydt toegewenscht, met aanbiedinge van ons schuldig gebedt voor Z. G. en van alle onderdanige gehoorzaamheit.
„ Genadige Heer, ons is door U. G. tegenwoordigen Hofraadt voorleden vrydag hier op 't Raadhuis voorgehouden; als of wy uit eigen autoriteit aan deze plaatze een' byzondere Consistorie of Conventikel zouden aangestelt hebben, dat U. G. bedenkelijk voorquam, en daarom was besloten, deze gemelde Consistorie of ganschelyk af te schaffen, of indien ze immers nodig was, de zelve door enen Raadtsheer te laten bywonen.

Q 5

Dit

„ Dit hebbenwe met een behoorlyke onderdanig-
 „ heit aangehoort en verstaan; en nademaal U. G.
 „ Hofraadt ons toestondt, Schriftelyk te antwoor-
 „ den; zo is dit hierop ons onderdanig, bestendig
 „ en waarachtig bericht. Namelyk.

„ Dat wy ons geene heimelyke, verbodene conven-
 „ tikelen bewuft zyn; nademaal wy ordentlyke be-
 „ roepene Dienaren dezer Gemeinte zyn, en ons
 „ van Godt onsaanbevolen ampt niet heimelyk maar
 „ opentlyk, in ordentlyke plaatzen, met opene
 „ deuren waarnemen. Doch wat de Consistorie
 „ aangaat, kunnenwe voor U. G. in onderdanigheid
 „ niet verbergen, dat zulk ene ordeninge door ons
 „ niet is aangestelt, maar de zelve al voor den tydt
 „ van het *Interim* is geweest; zo dat onder ons noch
 „ in 't leven zyn, die deze Christelyke Ordeninge
 „ over dertig jaren hebben bygewoont, en over-
 „ mitsze in Godts woordt gegrondt, Christelyk en
 „ nodig is, hebben wy de zelve als een deel van
 „ onze bedieninge, by onze aankomste standt heb-
 „ bende, naar ons beste vermogen helpen bevorderen
 „ en onderhouden. Ook is de zelve voorheen de
 „ Hoge Overheit dermaten aangenaam geweest, dat
 „ uit de Consistorie zommige hier tot leden van
 „ den Raadt verkoren zyn.

„ En deze Ordeninge, welke thans abusive *Con-*
 „ *sistorium* genoemd wordt, is de zelve, welke de
 „ Apostelen in hunnen tydt *Presbyterium* genoemd
 „ hebben, dat is, ene vergaderinge van Predikanten,
 „ Ouderlingen en Diakenen, tot handthavinge van
 „ de Kerke en ordeninge der armen, waarin gan-
 „ schelyk niets polityks, bedenkelyks of gevaar-
 „ lyks behandelt wordt; maar zy begint met het
 „ gebedt, en eindigt met ene dankzegginge tot
 „ Godt, waarin telkens ook voor U. G. en het
 „ welvaren van alle ordentlyke Overheit Godt ge-
 „ trouwelyk wordt aangeroepen. Daarna wordt

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 251

„ gehandelt van de dingen, welke tot bevorderinge
„ der Godtzaligheid en der bedieninge der armen
„ dienen en strekken kunnen.

„ Indien men wat anders van ons U. G. heeftaan-
„ gebracht, biedenwe ons altoos ter onderdanige ver-
„ antwoordinge aan. Overmits nu, Genadige Heer,
„ Godt niet is een Godt van wanorde, maar van vre-
„ de, en geene huishoudinge, veel weniger zulk ene
„ openlyke bedieninge, zonder behoorlyke orde
„ bestaan kan; ook door het nalaten van dit werk
„ beide de Kerke en de bezorging der armen geheel
„ te gronde zouden moeten gaan; dies hopenwe
„ onderdanig, dat U. G. ons in genade niet zal ver-
„ denken, dat wy in zulk een Christelyk en
„ voor onzen tydt allang in zwang gaande werk tot
„ hiertoe, gelyk wy zulk voor Godt schuldig zyn,
„ hebben aangehouden.

„ Wat eindelyk aangaat, dat U. G. voornemens
„ is ons in deze vergaderinge iemant uit den Raadt
„ by te voegen, dat is ons niet zeer tegen, gelyk wy
„ ons daarom trent voorheen ook al verklaart
„ hebben, en derhalven latenwe zulk nogmaals
„ aan U. G. welgevallen hiermede onderdanig over.

„ En hiermede bevelenwe U. G., mitsgaders U.
„ G. Hoogloflyke Gemalinne, onze Genadige
„ Vrouwe, ook de Jonge Heren en Vreulyns, en het
„ gansche landt, tot ene goede vreedzame Regerin-
„ ge en welvaren naar ziel en lichaam, in de ge-
„ nadige beschuttinge en bescherminge des Almach-
„ tigen. Amen. Datum in U. G. Stadt Emden,
„ den 14 November. 1586.

*U. G. Onderdanige, Gehoorzame,
de Gezamenlyke Predikanten in
U. G. Stadt Embden.*

• Voorts vinde ik in ons Protokol den 30 *Jannarius*
1587.

1587 het volgende aangetekent: *Op bedem is de Eerbare IACOK AALRICKS, Raadsheer dezer Stadt, hier by ons verschenen, en heeft hy ons aangezegt; dat hy op 't bevel van de Hoge Overheit, onzen Genadigen Heer, deze onze vergaderinge zoude bywonen, en geenen verderen last ontfangen hadde, als alleen, om te horen en te vernemen, wat hier behandelt wierdt.*

S. 4.
Heshufius laat te Emden in de Nieuwe Munte prediken door Jacobus Sartorius en Johannes de Prato.

In de *Studenten Missive* wordt p. 110. gezegt; dat men in 't jaar 1585 begonnen heeft te Emden in een huis, genaamt de *Nieuwe Munte*, te prediken. Hoe het daarmede ook zy, dit is zeker, dat onder *Heshufius* beleidt, in 't jaar 1586., aldaar gepredikt wierdt voor ene vergaderinge van *vreemdelingen*, als *Emmius* zegt *l. c. p. 60.*, en *geringe lieden*. Dit huis, waarin men den *Godtsdienst* verrichtte, staat aan de *nieuwe merkt*, en behoort thans de erfgenamen van den Heer *Drost Polman* toe. Het word de *Nieuwe Munte* genoemd, in onderscheidinge van de *Oude Munte*, zynde thans de *latynsche schole*, en van *Gravinne Anna* aan den Raadt en de burgerfchap van *Emden* tot dat einde verkocht in 't jaar 1573. voor de *Somma* van 2000 gulden, gelyk de verzegelde koopbrief, door *H. G.* eigenhandig ondertekent, en onder onze *Kerkelyke* schriften bewaart, duidelyk aanwyft. In dit huis nu predikten *Jacobus Sartorius* en *Johannes de Prato*. De eerste was uit *Pomeren* te *Emden* gekomen, en stelde zich in 't begin aan, als of hy het met de lere van de *Emder Kerke* hieldt, dies hy in den *schooldienst* aldaar gebruikt wierdt; dog daarna voegde hy zich by die van de *Nieuwe Munte*. De tweede was een *Britannier*, en hadt onlangs de *Monnikerye* verlaten. *Vid. Emmius l. c. p. 69-71.* Deze beide mannen voeren wakker uit tegen de lere van de *Emder Kerke*. *Nopens Sartorius* wordt het volgende verhaalt in ons *Protokol* den 30 December 1587.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 253

„ Nadien den Broederen is voorgekomen, dat
„ *Jacobus Sartorius* den 26 *December* des namiddags
„ op den *nieuwe munte* in de predikatie zeer hardt te-
„ gen onze lere, en ons Predikanten, is uitgevaren;
„ hebben de Broederen, om die reden thans by een
„ zynde, tot heml gezonden *Henricus Artopaus*
„ en *Gerardus Bolardus*, die *Johan Luitema* medege-
„ nomen hebben. Deze zyn tot hem gegaan, en
„ hebben hem gevraagd: of hy zulke lasteringen,
„ gelyk het geruchte zeide, voortgebragt hadde,
„ namelyk. 1. Of hy voorleden dingsdag namid-
„ dag op de *munte* in zyne predikatie, verklarende
„ den *Lofzang der Engelen*, opentlyk gezegt had-
„ de; dat de Predikanten alhier God onteerden,
„ mits zy de lere van Christus Perzoon en van 't
„ heilige Avondmaal vervalschten. 2. Of hy ge-
„ zegt hadde; dat de Predikanten de burgers jam-
„ merlyk verleidde en in 't byzonder ook hem *drie*
„ *jaren* verleidt hadden. 3. Of hy gezegt hadde;
„ dat hy den 31 *Julius* hier in de Consistorie was
„ geweest, en zulke vragen voorgesteld hadde,
„ waarop de Predikanten hem niet hadden kunnen
„ antwoorden; maar moeten verstoffommen. 4.
„ Indien deze dingen alzo waren, of hy alsdan in
„ de *Consistorie* wilde verschynen. Hier op heeft hy,
„ vele woorden gebruikende, het voorgestelde ten
„ dele beleden, ten dele ontkent, en tot een bewys
„ van zyn zeggen zyn eigen handschrift overgege-
„ ven, waarin onze perzonen wel niet genoemt
„ worden, maar echter op onze lere een' grote blaam
„ valschelyk gelegd wordt. Daarom hebben ge-
„ melde Broederen hem gevraagd; of hy den 2
„ *Januarius* voor de Broederen wilde verschynen,
„ om over die blaam met hun te handelen. Dit heeft
„ hy aangenomen, byaldien hy een of twe getui-
„ gen mogte medebrengen. Dies hebben de Broed-
„ ren den hooggeleerden Heer Licentiaat *Aaltricus*
„ *Slu-*

„ *Sluter* en den Achtbaren, Welwyzen Raadtsheer
 „ *Jacob Aalrichs* verzocht, zulk een gesprek als ge-
 „ tuigen by te wonen, datze gunstiglyk hebben in-
 „ gewilligt. Hierop is *Jacobus* den 2 *Januaris*
 „ met *Johannes de Prato* en den Notarius *Hinricus*
 „ *Maller* hier verschenen, en heeft *D. Menzo*, na
 „ dat het gebedt gedaan was, met hem volgens zyn
 „ eigen geschrift van alle punten behandelt, en
 „ krachtig bewezen, dat hy zonder grondt en val-
 „ schelyk zulke lasteringen onze lere hadde opge-
 „ digt. Waarop hy wel veel gezegt heeft, doch
 „ zonder grondt en bewysdommen; zo dat *Johan-
 „ nes de Prato* zelf tegen *Aalrichs* en *Artopans* betuigde,
 „ dat *Jacobus* de lere niet verftont. Dies *D. Menzo*
 „ hem eindelyk ene scherpe vermaninge te gemoete
 „ voerde, en nadien hy voorheen zich tot onze lere
 „ bekend hadde, gelyk met zyne eigen handt bewe-
 „ zen wierdt, doch nu afvallig geworden was,
 „ is hy tot boetveerdigheid en standvastigheid
 „ opgewekt. Doch hy heeft de vermaninge niet aan-
 „ genomen; maar is hitter en dreigende weggegaan.
 „ Aangaande *Johannes de Prato* treft men het vol-
 „ gende den 22 *Januaris* 1588 in het *Protokol* aan:
 „ Nademaal *Johannes de Prato* den 14 *Januaris*
 „ in de predikatie op de *Munte* geweldig tegen ons
 „ Predikanten, by namen genoemt, is uitgevaren,
 „ waarover allerley bedenkingen gemaakt zyn;
 „ zo zyn de Broederen dezen 22 *Januaris* verga-
 „ dert, en hebbenze daarover met malkanderen be-
 „ raadtslaagt, en eindelyk besloten; dat men om
 „ allerley oorzaken wille zulk met geduldt zal
 „ verdragen, en Godt ernstig tegen hunne aanslagen
 „ aanroepen, en naar gelegenheit der texten de ge-
 „ zonde lere krachtig verdedigen, en de lere vande
 „ tegenpartye, mitsgaders hare onwaarheden, met
 „ bescheidenheit, gelyk tot hiertoe geschiedt is,
 „ bestraffen, en ten laastten de Gemeinte tot ene
 „ Chri-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 255

„ Christelyke standtvastigheid, vorigen vrede en
 „ enigheid vermanen.

Die van de *Nieuwe Munte* ondertuffichen met hun
 huis niet te vreden zynde, bewoog *Heshufius* den
Graaf, dat hy in 't jaar 1586 den 27 December de
Magistraat te *Emden* beval, de *vleeschhalle* hun in te
 ruimen tot ene Kerke. Deze *vleeschhalle* was wel
 eer een Gasthuis, doch zedert vele jaren tot een'
vleeschhalle gemaakt, staande aan de merkt, tegen
 over de wage. Zie *D. Harkenrohts aantekeningen*
by Beningaas Kronyk p. 802. Dit bevel ter ooren van
 de burgers en Predikanten gekomen zynde, hebben
 de laatste, opgewekt door den Kerkenraadt, een
 smeekschrift opgetelt, en het zelve aan den *Graaf*, te
Emden gekomen zynde, overgelevert. *Emmius*
 geeft ons den inhoudt van dit smeekschrift op *l. c. p.*
 61-64. en wy zullen den zelve hier, naar zyn ver-
 haal, den lezer in de nederduitsche tale mededelen,
 luidende aldus.

„ Zy waren wel met grote droefheit straks in 't
 „ begin van de nieuwe scheuringe, in des Graven
 „ huis aangerigt, aangedaan geweest; doch hadden
 „ niets daartegen gedaan, dan stille te zwygen, tot
 „ Godt te zuchten en te bidden; eensdeels, om
 „ niet van ongestuimigheid beschuldigt te worden,
 „ en andersdeels, om dat ze gehoopt hadden, dat
 „ de stichters van deze nieuwe scheuringe vry-
 „ willig van hunne onderneming zoudent afstaan:
 „ maar nu behoort hebbende van des Graven be-
 „ vel, om voor die Scheurmakers ene nieuwe Ker-
 „ ke te bereiden, haddenze niet langer kunnen
 „ zwygen, maar vonden zy zich door hun gewe-
 „ ten geprangt, den *Graaf* met ootmoedige sme-
 „ kingen aan te spreken, en op de beste wyze om
 „ de vernietinge van dit bevel en van dit gansch
 „ zeer schadelijk bestaan te smecken: De *Graaf*
 „ wiste immers zelf zeer wel, hoe Godt zeer ern-
 „ stig

S. 5.
 Graaf
 Edzard
 wil, dat
 te Emden
 de
 vleesch-
 halle
 voor die
 van de
 nieuwe
 munte
 tot een'
 Kerke
 toebe-
 reid zal
 worden,
 waoro-
 ver de
 Predi-
 kanten te
 Emden
 een
 smeek-
 schrift
 aan den
 Graaf
 overle-
 veren.

„ flig en met bedreiginge van eeuwige straffen
 „ van de Dienaren der Kerken vordert, dat ze niet
 „ alleen op de tegenwoordige onheilen van de Ker-
 „ ke naukeurig zullen letten, maar ook als goede
 „ en getrouwe wagters voor de toekomende de
 „ zelve zullen waarfchouwen; ook was hem niet
 „ onbekent, hoe Godt de zulke verfoeyt, die zyn
 „ werk zuimachtig behandelen: zy konden met
 „ een blank geweten voor den Harten-kenner be-
 „ tuigen, dat de lere, welke in de Kerke van Em-
 „ den gepredikt wierdt, mitsgaders het gebruik
 „ der Sacramenten aldaar, met Godts Woordt en
 „ de Belydeniffe der rechtzinnige Kerken over-
 „ eenquam, blykende zulx uit den Catechifmus
 „ dezer Kerke, van niemant tot hiertoe aan-
 „ gevogten. Daarom hadden zy zich gereedt
 „ vertoont, om opentlyk voor de Kerke hun-
 „ ne lere uit Godts woordt te bewyzen, en te
 „ tonen, dat hun onrecht aangedaan wierdt vande
 „ gene, die voorgeven, dat hunne lere de waarheit
 „ van de woorden der instellinge des H. Avondt-
 „ maals, Christus Almacht, de heilzame tegeti-
 „ woordigheit en genietinge van Christus lichaam
 „ en bloedt, lochende. Over die zaken haddenze
 „ nooit met iemant verschil gehad, alleenlyk hadt
 „ men begonnen tetwiften over de *maniere of wyze*.
 „ Ook was het den Graaf niet onbekent, dat uit
 „ ene gevaarlyke veranderinge of nieuwigheit omtrent
 „ den Godtsdienst altoos schadelyke verwar-
 „ ringen in den burgerstaat ontstaan waren; mits
 „ vele oude en nieuwe voorbeelden zulx leerden:
 „ de verschillen toch in en omtrent den Godtsdienst
 „ maakten den bandt der enigheit los, namen de
 „ liefde en trouwe tusschen Overheden en onder-
 „ danen weg, baarden scheuringe en twedragt in
 „ de Gemenebesten, en sleepten onvermydelyk
 „ met zich den ondergang van vrede, orde, voor-
 „ spoedt

„ spoedt en Koophandel. Deze onheilen vrees-
 „ den zy niet zonder grondt, dat ook uit de tegen-
 „ woordige verdeeltheit zouden voortkomen :
 „ want schoon de Emders burgers door Godts ge-
 „ nade gehoorzaam en vreedzaam zyn , zo konde
 „ evenwel deze nodeloze veranderinge in de-
 „ Godtsdienst wel schielyk een tumult veroorza-
 „ ken. De Grave konde zelf naar zyne kloek-
 „ zinnigheit ligt bezeffen , dat de vrome en goede
 „ daar uit veel fmerte scheppen zouden , als zy
 „ zagen , dat die Godtsdienst opentlyk tegenge-
 „ staan , en voor valsch uitgekreten wierdt , welke
 „ de Voorvaderen met gevaar van goederen en le-
 „ ven in den tydt des *Interims* hadden verdedigt ,
 „ in welke hunne Voorouderen godtvruchtig ge-
 „ storven waren , en zy zelve geboren en gedoopt
 „ waren , welke zy van jongs op gehoord en geleert
 „ hadden , en door welkers handthavinge zy Godts
 „ wonderbare bescherminge en zonderlinge genade
 „ naar het in en uitwendige verkregen hadden ;
 „ ja op welke alleen zy wisten , dat zy door ede
 „ verbonden waren. Ondertusschen leefden zy
 „ in die zekere verwagtinge , dat de Graaf op deze
 „ dingen zoude acht geven , en daarby bedenken ;
 „ hoe dat die scheurzieke menschen den minsten
 „ grondt niet hadden in Godts woordt , schoonze
 „ hem ondertusschen tot dit werk aanspoorden ;
 „ en hoe weinig zy in getal waren , vergeleken
 „ met de zeer grote menigte der gehoorzame en
 „ getrouwe burgeren , de lere en Godtsdienst der
 „ Voorvaderen aanklevende ; welke van beide par-
 „ tyen den Graaf en deszelfs Voorvaderen in ge-
 „ vaarlyke tyden met goet en bloedt heeft byge-
 „ staan ; en hoe weinig voordeel den Graaf en zyne
 „ nakomelingen , ja alle de onderdanen , uit het be-
 „ dryf dezer lieden ontstaan konde ; dat de Graaf
 „ om deze redenen die weinige menschen bedwin-

„ gen, de getrouwe en gehoorzame Stadt niet lan-
 „ ger zulk ene grote smerte aandoen, noch haar ge-
 „ legentheit geven, met zuchten en klagen over den
 „ Graaf voor Godts troon te verschynen, dienze
 „ tot hertoe om het welvaren van den Graaf en
 „ van het gansche Hof heeft aangeroept. Ook
 „ zag men thans voor oogen, het gansche landt
 „ door, de allergrootste droefheit der vromen, uit
 „ ene diergelyke schielijke veranderinge in den
 „ Godtsdienst voortgesproten; mitsgaders ene ge-
 „ hele verachtinge van den Godtsdienst en een E-
 „ pikurisch leven, uit die fonteyne voortvloeyende,
 „ waardoor, niet zonder des Graven schuld, vele
 „ naar het eeuwigh verderf gingen. Dit was 't, dat
 „ Salomon zeide: *als 'er geene profetie is, dan wordt*
 „ *het volk ontbloot; maar gelukkig is hy, die de wet*
 „ *bewaart.* En dat *Ezaias* betuigt; *terwyl Gods*
 „ *gerichten op de aarde zyn, leren de inwoonders der*
 „ *waerelds gerechtigheit.* En hoewel zy niet twy-
 „ felden, of het eigen geweten van den Graaf, als
 „ zynde in den waren Godtsdienst van kinds been
 „ aan opgevoedt, zoude hem van de waarheit dezer
 „ dingen overtuigen; niettemin echter betuigden
 „ zy voor Christus Jezus, den Richter van leven-
 „ digen en van doden, dat zy met deze hunne oot-
 „ moedige smekingen niets anders zochten, dan de
 „ verbreidinge van Godts ere, de bewaringe van
 „ Christus Kerke, het heil en welvaren van den
 „ Graaf en zyne nakomelingen: zy hielden het
 „ immers daarvoor, dat de H. Geest niet te ver-
 „ geeffch gezegt hadde; *indien iemand den tempel*
 „ *Godts schendt, dien zal Godt schenden; als mede;*
 „ *die u ontroert, die zal zyn oordeel ontfangen, wie*
 „ *het ook zoude mogen zyn.* Ook leverden de ge-
 „ schiedtschriften vele voorbeelden van de zeker-
 „ heit dezer bedreigingen uit. Eindelyk smeekten
 „ zy den Graaf om Godts wille, dat hy deze hua-
 „

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 259

„ ne smeekbede, als van Christus Dienaren voort-
 „ gekomen, gunstig en genadig wilde opnemen,
 „ en hen verweerdigen, omze onder het getal zy-
 „ ner getrouwe onderdanen te rekenen.

Op dit smeekſchrift heft de *Graaf, Alting* en zyné
 Amptgenoten in de *nieuwe munte* hebbende doen ko-
 men, door zynen *Raad*, den Rechtsgeleerden *La-
 rentius Moller*, twe dagen daarna, het volgende ge-
 antwoordt: „ hy hadde wel in zyné jonge jaren
 „ de predikatién in de Kerken te *Emden* bygewoont;
 „ maar nooit het Avondmaal aldaar genoten: be-
 „ roemde Emdér Predikanten, als *Brassius* en
 „ *Gellius*, waren de *Augsborgſche Belydeniſſe* toege-
 „ daan geweest, en dat *Johannes à Laſco* alleréerſt
 „ door zynen dienſt en ſtemme dé tegenwoordigé
 „ lere in de Emdér Kerke hadde ingevoerd; en
 „ hoe onbillik het was, dat daar hy allerley ſecten
 „ vryheit van geweten en Godtsdienſt toefont, hy
 „ de zelve alleenlyk die van de *Augsborgſche Be-
 „ lydeniſſe*, het in de lere met hem eens zynde,
 „ weigeren zoude. Hy beloofde zich ook het beſte
 „ van de burgers, en konde zich niet verbeelden,
 „ datze om die reden den vrede en ruſte opentlyk
 „ ſtoren zouden: ondertuſſchen konde hy niet
 „ ontveinzen, dat tot zyné ooren gekomen was, hoe
 „ zommige van de Predikanten zomtyts ene hardé
 „ tale voerden tegen de tegenpartye; en dus het
 „ volk tot oproer als gaande maakten: zy zouden
 „ wel gedenken, dat, toen men over de beroepingé
 „ van *Geldenhaurius* met hem gehandelt hadde,
 „ hy de zelve wel hadde toegeſtaan; doch onder
 „ die voorwaarde, dat de Gaſthuis-Kerke voor
 „ hem zoude openſtaan, byaldien hy naar het
 „ vooſchrift van de *Augsborgſche Belydeniſſe*
 „ wilde laten prediken: dit zo zynde, en dat recht
 „ toen ter tydt voor zich hebbende behouden, zou-
 „ de hy immers niemant onrecht doen, wanneer hy

„ de vleeschhalle daartoe gebruikte: Daarenboven,
 „ terwyl de Predikanten de *Vranzen* en *Engelſchen*
 „ de oeffeninge van den Goitsdienſt, ook in de
 „ openbare Kerken, gaarne toetſonden; zag hy gene
 „ reden, waarom zy zulk de duidtſche aanhangers
 „ van de *Angsborgiſche Belydeniſſe* wilden of konden
 „ weigeren. De woorden van *Paulus*, in 't einde
 „ van het ſmeekſchrift bygebracht, hadden zyn ge-
 „ moedt zeer aangedaan, en konden niet anders van
 „ hem opgenomen worden, of zy waren van de
 „ Predikanten op hem toegepaſt, en dat hielt hy
 „ tot zyne ſmaat te ſtrekken.

Hierop antwoorde *Alting* op ſtaande voet den
Graaſſyken Raadt Moller aldus: „ hy en zyne Ampt-
 „ genoten hielden niet ſtaande, hadden het ook in
 „ 't ſmeekſchrift niet gezegt, dat de *Graaf* met deze
 „ Kerken het Avondmaal genoten hadde; maar
 „ dat hy der zelve lere van jongs op, zo van de
 „ Predikanten, als van de Onderwyzers, met zyne
 „ Moeder hier telande zynde, ontfangen, en de zelve,
 „ toen hy aan 't Hof van den *Hertog van Kleef* zich
 „ ophieldt, dikwyls te *Wesel* gehoord hadde; dat
 „ inimmers de loutere waarheit was; ook hadde hy
 „ zyne overeenſtemminge met die lere der Kerken
 „ verklaart, wanneer hy met zyne Moeder en
 „ Broeders *Ligarius* van *Norden* hadde doen weg-
 „ gaan, en andere Predikanten, die het met de
 „ Emdier Kerke eens waren, in zyne plaatze aange-
 „ ſtelt. Nopens *Brassius* en *Gellius* en *Johannes à*
 „ *Laſco* was de Graaf geheel en al op enen dwaal-
 „ weg, en was het tegendeel waarachtig: want
 „ deze nooit iets anders geleert hadden, als nu in de
 „ Kerke te Emden geleert wierdt, ja lang voor 't
 „ *Laſco* geleert was; wordende nu de zelve lere
 „ aldaar gepredikt, welke zedert den val van het
 „ Papendom aldaar verkondigt was. Dit bewees
 „ *Alting* zo klaar en krachtig, dat 'er niets tegen inge-
 „ bragt

„ bragt konde worden. Verder zeide *Alting*, dat
 „ het gene nopens de *Secten* betuigt was, meer te
 „ beklagen dan te pryzen was: Godt belaste immers
 „ den Koningen, datze *Voedsterheren* van de Kerke
 „ zyn zullen, en geenzins de *Secten* tot nadeel van
 „ de Kerke koesteren: derhalven diende de Grave
 „ te overwegen, of hy van dit zyn bestaan aan
 „ Godt rekenschap zoude kunnen geven, en dat het
 „ geenzins ter verdediginge van deze nieuwe scheu-
 „ ringe als een grondt en bewys verftrekken konde.
 „ Met recht en grondt beloofde de Graaf zich alles
 „ goedts van de burgers; nadien zulk ene gerede
 „ gehoorzaamheit zich onder hen opdeedt, als een
 „ regtaartig Prins van zyne onderdanen zoude
 „ kunnen en mogen begeren, en dit was de vrucht
 „ van de ware en zuivere lere, waarin zy opgevoedt
 „ waren, welke hen gelaste, de Overheit volveer-
 „ dig te gehoorzaamen: Byaldien echter de Graaf
 „ volhardde in zyn voornemen, en voortvoer de
 „ gedaante der lere te veranderen, dan was het zeer
 „ te duchten, dat 'er ook ene veranderinge in de
 „ gemoederen der onderdanen ontstaan zoude, en
 „ om die reden hadden zy het nieuwe bestaan af-
 „ gebeden: het was toch bekend, hoe grote kracht
 „ de Godtsdienst hebbe, en hoe gevaarlyke en ver-
 „ derffelyke bewegingen op de veranderinge van
 „ den waren Godtsdienst volgen: het behaagde
 „ Godt, *te eren, die hem eren, en die hem versma-*
 „ *den, ligt te achten.* Over de lasteringe van hun
 „ oproerig prediken verwonderden zy zich geenzins,
 „ als die de laster-en leugen-zucht van de tegenpartye
 „ wel kenden; doch zy begeerden, dat de Overheit
 „ van Amptswegen de beschuldigers noeme en
 „ daarstelle, en aan beide partyen het oor leene,
 „ de schuldige straffe, en de onschuldige vryspre-
 „ ke: dit haddenze meermalen verzocht, maar tot
 „ noch toe niet kunnen verkrygen, dies beriepen zy

„ zich op Christus Richterstoel, die regelmatig
 „ zoude oordelen: ondertuffchen konden zy met
 „ waarheit zeggen, datze tot hiertoe hun Ampt on-
 „ straffelyk waargenomen hadden, en inkomstig
 „ door Godts genade waarnemen zouden: evenwel
 „ patte het hen niet, de verdediginge der waar-
 „ heit tegen de vervalchinge en lasteringe der
 „ tegenpartyders te verwaarlozen, dit zoude im-
 „ mers niet anders zyn, dan zwaarlyk tegen Godt
 „ te zondigen, ontrouw te worden, en de Goddelyke
 „ straffe zich over den hals te halen. Zy wiffen wel,
 „ wat de Graaf nopens de *Gasthuis-Kerke* gecischt had-
 „ de; doch met een heugde het hun, en de Graaf was
 „ daar van ook niet onkundig, hoe zy zulx op de zelve
 „ wyze, gelyk nu, hadden afgeboden, en de zelve
 „ bewysdommen daartegen ten voorschyn hadden
 „ gebragt. Nopens de *vleeschhalle*, de zelve was
 „ tot dienst van de gansche Stadt geschikt, en het
 „ was niet betamelyk, de zelve het gebruik van alle
 „ die goede menschen, die zich om den Graaf en
 „ het Gemene best zo wel verdient hadden gemaakt,
 „ te onttrekken, en aan het misbruik van weinige
 „ nieuwelingen, die slegs naar veranderinge ston-
 „ den, overtegeven. De *Vranze* en *Engelsche* bouwden
 „ met hun de Kerkelyke maatschappye op, en
 „ zochten de zelve geenzins te bederven of te ver-
 „ deelen; dies hadde het daarmede een^d ander gele-
 „ gentheit, en moesten daarom de wolven niet ter
 „ schaapstal ingelaten worden, om dat schapen
 „ van verscheiden verve, dat is, gelovige menschen
 „ van verscheiden talen, de zelve lere belydende,
 „ toe gelaten wierden. De *woorden* van den *Ap-
 „ stel* waren niet hunne, maar Godtspraken des H.
 „ Geests, van hun daarom bygebragt in het *smeek-
 „ schrift*, op dat de Graaf daaruit mogte leren, wat
 „ best voor hem zoude zyn, zich als een Voedster
 „ heer van de Kerke, dan als een vyandt van de
 „ zel-

KERKELYKE GESCHIEDENS 263

„ zelve, te gedragen ; brengende het zwaert van
 „ regtaartige Predikanten mede, den Graaf te ver-
 „ manen, en ootmoedig te bidden, dat hy zich niet
 „ voor den toekomenden toorn hoede.

Ondertuffchen wierdt het bevel van den Graaf
 nopens de vleeschballe niet uitgevoert, het Hof
 met andere dingen genoeg te doen krygende.

In 't jaar 1538 overleed: Graaf *Edward* van die
 dochter *Margareta*, welke te *Emden* was begraven
 worden, zo wilde *Heshufius* over haar in de groote
 Kerke aldaar ene lykrede doen. Daarover raadt
 de Graaf aan den Raad, die de zaak van den Kerke-
 raad bekendmaakte, welke met de voornamste leden der
 Gemeinte hebbende raadgepleeg, de zaak te ver-
 de, en de Predikanten ernstig verzoeken te maken, dat
 als *Heshufius* was, voor al niet te doen. Deze
 Deze begaven zich daarop niet ten Raad, en
 hielden den zelve voor, hoe onbillig en gevaarlijk
 het verzoek van den Graaf was; verzoeken te ma-
 ven, dat de Raad den Graaf van die wille zinn-
 nen, gelyk hy ook gedaan heeft. Etenwel wilde
Heshufius, de begraffenisgebede te doen, de
 lykrede doen; doch *Aling*, quam ten Raad, en
 klom zelf op den predikstoel. Want *Heshufius*
 de lykrede op 't Graaflyke stoffe deed. De ver-
 oorzaakte veel beweginge, dat de Raad van 't
 Raadthuis gevordert wierde, om, dat de Raad
 hebbende, het doen van den Kerkeraad te ver-
 delen, dat ondertuffchen van de Raad niet ge-
 maar goetdgekeurt wierd. Zie de *Senden* *Mefse*
 p. 154-57. Het Bericht van de *Emden* *Predikanten*
 p. 209-212. *Emmius* l. c. p. 71, 72. In de *Oud-
 fche Historie* T. I. L. VII N. 45. van de
 fchryftelyke verantwoordinge, welke de *Predikanten*
 van *Emden* nopens dit geval van Graaf *Edward* over-
 geven hebben, bygebragt; want, om in de reus-
 duidtsche tale hier ter neder gefchiet te worden, en
 aldus luidende.

26
 Was te
 in Em-
 den
 voorwel
 ter gely-
 kereden
 van de
 hlykrede
 over
 Graaf
 Edward
 van die
 dochter

Welgeborene Graaf, Genadige Heer.

Godts genade door Jezus Christus zy U. G. vooraf toegewenſcht, met aanbiedinge van ons ſchuldig gebedt en gansch onderdanige gehoorzaamheit.

„ Genadige Heer, U. G. Schryven van den 4
 „ November hebbenwe met behoorlyke onderdanigheit ontfangen, en genoegzaam verſtaan; wy
 „ hadden ook gaarne daarop onderdanig geantwoordt, indien het zo haartig van wegen de
 „ uitgetrektheit en het gewigte hadde kunnen geſchieden. In het zelve wordt ons aanvankelyk
 „ de onlangs voorgevallene algemene droefheit wederom erinnert, welke ons al voorheen ter harten
 „ ging. Wy zouden, wat onze perzonen belangt, niets lievers gezien hebben. dan dat wy naar ons
 „ geringe vermogen de zelve door de vertrooſtinge des Goddelyken Woordts en ſchuldigen Kerkdientſt
 „ hadden mogen helpen verzagten, indien het ons was toegeſtaan. Ondertuſſchen wetenwe
 „ in onderdanigheit te berichten, dat niet alleen U. G. Hofprediker, maar ook de nu al overledene Praso,
 „ onze ordentlyke en gewone bedieninge ter zyden gezet zynde, in aanmerkinge zyn gebragt,
 „ om de lykrede te doen.
 „ Dat wy nu daarover ons bezwaart hebben, zulx is, Godt weet het, niet op ene trotze, wrevelige
 „ of wederspannige wyze, maar alleen ſmeekender wyze, om nodige en gewigtige redenen,
 „ van ons ootmoedig aangehaalt, geſchiedt. En derhalven biddenwe U. G. onderdanig, zich die
 „ dingen door nydigen niet verkeerdelyk te laten bybrengen, terwyl wy ons naaft Godt op den
 „ Eerbaren Raadt en de gansche burgerschap be-
 „ roepen. Uit

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 265

„ Uit het geschrevene bericht, dat niet wy,
 „ maar de *Eerbare Raadt* door den *Secretarius Paulinus*
 „ uit ons mondelyk antwoordt heeft laten op-
 „ stellen, en ons ter ondertekeninge voorgelegt,
 „ blykt; dat wy niet slegter dings, maar onder-
 „ zekere voorwaarde, ons die in 't byzonder by-
 „ gebragte en uitgedrukte woorden hebben laten
 „ ontvallen, namelyk, niet, *eer wy zulx wilden*
 „ *toestaan*; maar, *eer wy den Predik stoel en ons*
 „ *Ampt*, zonder weten en willen der *Gemeinte en*
 „ *burgerschap*, dewylwe van onze *bedieninge noch*
 „ *niet afgezet waren*, ons ook niets bewuist was,
 „ *waarom wy billik afgezet zouden kunnen worden*,
 „ *verlieten, en ergernis veroorzaken zouden, wilden-*
 „ *we liever, of uit het landt gejaagt worden, of onze*
 „ *halzen verliezen*. Wy hadden derhalven wel
 „ gewenscht, dat uit ons overgegeven onderdanig
 „ smeekschrift onze eigen meininge recht begrepen
 „ was, en niet in plaatze van de zelve de quade
 „ uitlegginge van misgunstige lieden was aangenomen;
 „ alsdan zoude U. G. buiten twyfel in 't
 „ werk gewaar zyn geworden, dat ons voornemen
 „ zo verre van alle eigenmagtig bedryf, opgeblazen-
 „ zentheit, verachtinge, tegenkantinge en moedtwil-
 „ ligg bestaan afgeschieden is, als de hemel van
 „ de aarde: en wy ontzien ons niet in onderdanig-
 „ heit voor Godt en de gehele waereldt; maar zyn
 „ wel verzekert, dat U. G. zelve en alle christelyke
 „ Hoge Staats-perzonen, ook andere godt-
 „ vruchtige, onpartydige, verstandige, redelyke
 „ lieden, die de zaak met alle hare omstandigheden
 „ bekend is, niet dan billikheit in het zelve erkennen
 „ zullen.

„ Wat de voorgestelde vragen aangaat, die zyn
 „ ten opzichte van onze perzonen, gelykwe in onderdanig-
 „ heit hopen, nodeloos gedaan. Want wy
 „ ons zelve voor Godt den Heere wel bewuist
 „ zyn,

„ zyn, en ook alle onze toehoorders zulx betuigen
 „ kunnen; dat wy U. G. altoos in alle onderda-
 „ nigheid voor onze, van Godt over ons aangestelde
 „ genadige Hoge Overheit, welke men ene chri-
 „ stelyke onderdanige gehoorzaamheit schuldig is,
 „ erkent, en als zodanig geeert hebben, gelykwe
 „ ook noch doen, en nevens ons dagelyksch ge-
 „ bedt voor U. G. en harer Aanverwanten welva-
 „ ren onze toehoorderen getrouwelyk daartoe op-
 „ wekken. En dit is op U. G. drie vragen ons
 „ onderdanig, rondtborstig, eenvoudig en bestendig
 „ antwoordt. Dewyl echter de woorden der H.
 „ Schrift, welke daarby aangehaalt worden, niet
 „ alleen van de Overheit en hare onderdanen ge-
 „ wagen, in welke punten wy ons U. G. met on-
 „ derdanige gehoorzaamheit gaarne onderwerpen;
 „ maar ook zommige van de zelve van lyfseigene
 „ knechten en hunne heren te verstaan zyn; zo ho-
 „ penwe onderdanig, dat U. G. ons daarmede
 „ niet gemeint heeft, maar veel meer het onderscheit
 „ tusschen onderdanen en slaven, ook met be-
 „ trekkinge op ons, genadiglyk zal behartigen.
 „ Om nu tot de zaak zelve te komen; wy heb-
 „ ben ons nooit tegen U. G. maar alleenlyk tegende
 „ voorgestelde onrustige Predikanten opgezet, die
 „ de zuivere Evangelische lere en de christelyke
 „ Kerke, welke over zefftig jaren de zelve lere ge-
 „ ruft en opentlyk beleden heeft, van deze U. G.
 „ Stadt en landt vyandig en veelvuldig gelastert,
 „ en opentlyk verkettert, en daardoor tot hiertoe
 „ niets anders dan twedracht en scheuringe tusschen
 „ U. G. en de onderdanen veroorzaakt hebben.
 „ En wy kunnen ook nu noch niet anders zien, of
 „ het zoude tegen Godt, zyn woordt, onzen Godts-
 „ dienst, Ampt en geweten gestreden hebben, in-
 „ dien wy zulke lieden, in onze plaatze, en voor de
 „ christelyke Gemeinte, welke ons aanbevolen is,
 met

„ met zulk een bedenkelijk gevolg en ergernis,
 „ eens ter predikstoel, om te prediken, hadden la-
 „ ten opvoeren; en dat om allerley gewigtige
 „ oorzaken, welke wy in ons vorig onderdanig be-
 „ richt bygebragt hebben, waarop wy ons hierme-
 „ de wederom beroepen; gelyk ons ook toen ter
 „ tydt geene ordentlyke predik-uure door dit hun
 „ voornemen hadde kunnen benomen en verhindert
 „ worden. Want wy immers tot geener tydt schul-
 „ dig zyn, aan vyandige leraren, die onze lere opent-
 „ lyk verdoemen, den predikstoel over te laten.
 „ Hier zagen wy ook op, als wy voorheen de
 „ woorden aanhaalden; *men moet Godt meer gehoor-*
 „ *zamen, dan de menschen.* Wy hopen alzo in
 „ onderdanigheid, dat wy tegen de bygebragte
 „ woorden van Christus *Matth. 22.* niet gehandelt
 „ hebben, maar overeenkomstig de zelve, zo
 „ veel mogelyk was; als hy zegt: *geeft den Kei-*
 „ *zer, dat des Keizers is, en Gode, dat Godes is.*
 „ Mits wy U. G. in polityke zaken, belangende
 „ de Graaflyke begraaffenisfe, niet in 't minste ge-
 „ zocht hebben tegen te staan; maar alleen op ons
 „ Ampt en beroepingte gepast hebben.

„ Wy geven ondertusschen *Heshusius* en zyns
 „ gelyken in bedenkinge, of zy *Petrus* lere zyn
 „ nagekomen *1 Pet. 4. dat men in eens anderen ampt*
 „ *geen' ingreep zal doen.* en *Kap. 5. dat de Predi-*
 „ *kanten Christus Kudde, welke hun aan bevolen is,*
 „ *weiden zullen &c.* Nademaal hy zich niet ontziet,
 „ zich en de zyne by andere Gemeintens, zonder
 „ van de zelve beroepen te worden, in te dringen,
 „ en zyns Vaders, die ook hier en daar vele vreed-
 „ zame Gemeintens ontrufft heeft, nieuwe uitge-
 „ vondene, en reeds van anderen ontzenuwde
 „ *Inquisitie-artikelen* ten opzichte van Religie-zaken
 „ in te voeren, onschuldige vrome Kerkdienaren
 „ afte schaffen, andere onbequame de Gemeintens

„ zonder beroepinge en tegen haren wille op te
 „ dringen, ook door zware bevelen en bedreiginge
 „ van polityke straffe gehele Gemeintens van het
 „ vrye gebruik des waren Godtsdienfts, aan zulke
 „ plaatzen, alwaar het hem niet gevalt, afte schrik-
 „ ken. Dus tonen ook hunne brieven, welke zy over
 „ byzondere zaken schryven, genoegzaam aan,
 „ welke heerschappye en macht zy zich over
 „ anderen, die echter hunne opperhoofdigheit
 „ nooit onderworpen zyn geweest, aanmatigen.

„ Dat wy ook ooit U. G. in haar *Patroonrecht*
 „ moedwillig gezocht zouden hebben ingreep te
 „ doen, zulx wetenwe ons op geenderley wyze te
 „ erinneren, biddende onderdanig, ons in genade
 „ daaromtrent niet te verdenken; wy houden het
 „ ook daarvoor, dat het gene wy tot schuldige ver-
 „ dediginge van onze ordentlyke beroepinge en
 „ dientt hebben moeten doen, tegen het *Patroon-*
 „ *recht* niet aanloopt, en zoude *Heshufius* zelf in
 „ zulk een geval aan den anderen kant niets minder
 „ gedaan hebben, noch doen kunnen, indien hy een
 „ herder, en niet een huurling wilde zyn. Wat
 „ ondertusschen eigentlyk van het *Patroonrecht* te
 „ houden zy, en hoe het zelve, ook van Polityke
 „ Staten, misbruikt wordt, kan U. G. en *Heshufius*
 „ zelf uit zyns eigen *Vaders werkje, van 't Ampt*
 „ *en de macht der Predikanten, ook wie macht, recht*
 „ *en gezag heeft, Predikanten te beroepen, genoeg-*
 „ *zaam berichten, gelyk hy ook gewetens halven*
 „ te doen schuldig is.

„ Desgelyks zyn wy voor Godt en de gehele
 „ waereldt onschuldig nopens de zware, ons op-
 „ gedigte verdachtheit, van oproer onder U. G.
 „ burgerschap hier ter stede verwekt te hebben,
 „ gelyk voorheen meermalen bewezen is, en daar-
 „ enboven de gansche burgerschap betuigen kan.

„ En schoon ligtelyk enige wanorde, in 't by-
 een-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 269

„ eenkomen van 't volk, het dragen van geweer,
„ en wat des meer is, zich mogte hebben toegedra-
„ gen, hoewel het ons niet bekend is; zo volgt
„ daarom, noch uit ons vorige schryven, noch uit
„ andere merktekenen, in 't minste niet, gelyk het
„ ook in waarheit zo niet is, dat wy zulx verwekt,
„ of daaraan een behagen gehad, of daartoe aan-
„ leidinge gegeven zouden hebben. Want wy
„ liever, zo veel in ons is, zulke en diergelyke
„ wanorde, waartoe de tegenpartye door allerley
„ nieuwigheden aanleidinge geeft, naar ons beste
„ vermogen wilden helpen voorkomen.

„ Derhalven biddenwe nogmaals en ten over-
„ vloedt om Godts wille, dat U. G. toch eenmaal
„ onze waarachtige ontschuldiginge plaatze geve,
„ en ons nopenszulke bezwaarlyke befschuldigingē
„ verschone. Want indien zulx tegen vermoeden
„ door onderdanig smeken van U. G. niet kan
„ verkregen worden; zo zal evenwel Godt in den
„ hemel onze onschuldt in dezen aan 't licht bren-
„ gen, en ons eindelyk uitredde, op wien wy alleē
„ ons vertrouwen zetten, en aan wien wy de gehe-
„ le zaak met ootmoedige smekingen moeten beve-
„ len, ons daarmede troostende, dat voor dezen
„ tydt het zelve wel heiliger en groter lieden, als
„ wy helaas! zyn, is overgekomen.

„ Eindelyk, dat U. G. ons oplegt en beveelt, te
„ belyden, dat wy ons naaft Godt tegen U. G. ten
„ hoogsten bezondigten vergrepen zouden hebben,
„ zulx gevenwe ganschelyk aan een onpartydig
„ billik oordeel over: voor het overige, gelyk
„ voorheen gezegt is, indien wy van enig wanbe-
„ dryf, dat onzes erachtens noch niet begaan is,
„ overtuigt kunnen worden, dan biedenwe ons in
„ onderdanigheit aan, meer als U. G. kan begeren,
„ onze schuldt te bekennen, af te bidden, en te
„ verbeteren, en zal daaromtrent by ons, zo Godt
„ wil,

„ wil, geene hovaardye, opgeblazentheit of hoogmoedt ooit bespeurt worden.

„ Wy bidden echter onderdanig om Godts wille, U. G. gelieve ondertuffchen onze Genadige Heer zyn, en ons niet met vooroordelen beladen, noch door misgunstigen zich tegen ons laten oprokken, en veel weiniger in dezen zynen van Godt gezegenden hogen ouderdom Christus Kerke hier en daar in 't landt door onrustige menschen zo jammerlyk laten van een gescheurt en verwoest worden: want het zelve anderzins voor Godt zeer hezwaarlyk zal zyn te verantwoorden.

„ Wy verwagten dit van U. G. tot onze vertroosting in alle onderdanigheid, ootmoedig bidden. de. deze onze eenvoudige verantwoordinge genadiglyk ten goeden, gelykze ook niet anders gemeint wordt, op te nemen. En hiermede bevelenwe U. G., mitsgaders U. G. Hooglofelyke Gemalinne en G. Vrouwe, en Vreulyns &c. ook den Jongen Heer en alle Aanverwanten in de genadige beschuttinge en zegen des Almachtigen. Gegeven in U. G. Stadt Emden den 7 November 1588.

Voorts wordt dit geval in de *Oostvriesche Historie* beoordeelt, en het gedrag der *Emder Predikanten* daaromtrent afgekeurt. Wat my aangaat, ik houde het daarvoor, dat men aan de zyde van 't Hof niet voorzichtig gehandelt heeft, wanneer men in *zulken tydt* en in *zulke omstandigheden van zaken* de lykrede gedaan wilde hebben door zulken man, als *Heshusius* was, die onder de Gereformeerden van wegen zyne driftigheid zo zeer verhaat was. Ik meine, dat de *Predikanten van Emden*, door den Kerkenraadt en de leden der Gemeinte aangezet, reden hadden, zich *behoorlyk* tegen het prediken van *Heshusius* te verzetten, en door de Magistraat by Graaf *Edzard* bescheidenlyk aan te houden, ten einde het mogte nablyven. Voorts

KERKELYKE GESCHIEDENIS: 271

Voorts gebruikte het *Hof* tot onderhoudt byzonder van de vergaderinge in de *nieuwe Munte* zommige *goederen*, welke van oudts af tot dienst van de *Emder Kerke* en hare *scholen* geschikt waren geweest. Hier onder hielden de *Predikanten* zich stille, doch de burgerschap leverde daarover *twe smeeck schriften* by den *Graaf* in, welke my voorgekomen zynde, zal ik ze in de nederduitsche tale den lezer mededelen. Het *eerste smeeck schrift* luidt aldus.

§. 7.
De burgerichap van Emden klaagt aan Graaf Edzard in twe smeeck schriften over de ingreep, gedaan in hare Kerke-lyke goederen.

*Welgeborene Graaf, wy bieden vooraf U. G. onzen on-
derdanigen schuldigen, gehoorzamen, getrouwen
burgerlyken dienst op allerley wyze aan.*

„ Genadige Heer. U. G. weten haar genadig-
„ lyk te crinneren, hoeze dikwyls Graaflyk en op
„ t hoogste, zo mondelyk als schriftelyk, met
„ aanroepinge van Godts heiligen naam, ons, de
„ algemene burgerschap van U. G. Stadt *Emden*,
„ toegezezt en beloofst heeft, de zelve niet alleen
„ by hare burgerlyke vryheit, recht, oude ge-
„ woonte en gebruik, onverhindert te willen laten
„ blyven; maar zulx ook veelmeer te willen ver-
„ beteren en vermeerderen, en in de *Religie-zaken*,
„ *Kerk* en *School-ordeninge* geene nieuwigheit of
„ veranderinge te willen aanrichten. Evenwel
„ heeft de gemelde U. G. getrouwe en gehoorzame
„ burgerschap met bekommerde en zeer bedroefde
„ harten dadelyk ondervonden, hoe dat voorwei-
„ nige jaren niet alleen ene veranderinge in de
„ *Religie*, door het aanstellen van ene *bypredikatie*
„ in de *nieuwe Munte* dezer Stadt, van U. G., bui-
„ ten twyfel echter door toedoen en op t aanhou-
„ den van zommige onrustige, onvreedzame vyand-
„ den der waarheit, gemaakt is; maar U. G. heeft
„ ook reedts voor enigen tydt een' merkelyke in-
„ greep in de *Kerk- en School-goederen*, en der
„ zel-

„ zelve jaarlyksche inkomsten gedaan : als eerste-
 „ lyk, zyn de burgerlyke Kerke te *Emden* jaarlyks
 „ 100 *gulden* afgetrokken ; ook is die Kerke voor
 „ twee jaren , wanneer de genoemde nieuwe bypre-
 „ dikatie aanving, berooft geworden van 70 *grazen*
 „ landts , welke tot vergoedinge , misschien van
 „ zommige de Kerke afgetrokkene goederen ; door
 „ wylen U. G. *Vrouw Moeder Zal* : Ged : aan die
 „ Kerke uit de *Prouwsdye te Hinte* zyn wederge-
 „ geven ; niet tegenstaande die Kerke al over 30
 „ jaren de geruete bezittinge en het gebruik van
 „ die 70 *grazen* gehadt en genoten heeft : Gelyk
 „ ook vele Kerkelyke landen van ryke en aanzien-
 „ lyke lieden voor enen geringen prys gebruikt en
 „ genoten worden ; mits U. G. de zelve aan hen
 „ by wege van *erfpagt* , of gedurende hun leven , tot
 „ een bewys van genade , toegestaan , en schriftelyk
 „ omze te gebruiken , overgegeven heeft : en dit niet
 „ alleen ; maar de burgerlyke en Stadts scholen
 „ worden ook merkelyk van hare oude inkomsten
 „ ontbloot , aangezien een zeker man , *Jacobus* ge-
 „ naamt , het *schoolhuis* , mitsgaders 80 *gulden* be-
 „ zoldinge , zonder iets daarvoor te doen , als een
 „ ledigganger , tot ongenoegen van de burgerfchap
 „ en tot nadcel van de jonge jeugt , bezeten en
 „ genoten heeft ; en wanneer gemelde *Jacobus* naar
 „ *Loquard* , alwaar hy thans Predikant is , verplaatst
 „ wicrdt , en de burgerfchap den *Eerbaren Raad*
 „ van deze U. G. *Stadt Emden* om de herstellinge
 „ van het genoemde *schoolhuis* op 't vlytigste ver-
 „ zochte en badt , is haar tegen verwagtinge tot
 „ antwoordt gegeven , dat de *Droft Ocko Freze* reeds
 „ van U. G. bevel ontfangen hadde , om het gebruik
 „ van 't huis met alle deszelfs inkomsten en voorde-
 „ len ergens anders toe te besteden &c. zo dat
 „ daarop icmant , met name *Johan van Oldersum* ,
 „ een boekbinder van zyn handwerk , den sleutel
 „ van

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 273

van het schoolhuis tot twe reizen heeft durven eischen, om met den zynen naar hun gevallen daaromtrent bestellinge te maken, strekkende dit alles tot geene kleine verachtinge en beschimping van de burgerfchap.

Nu weten U. G. zich genadiglyk te erinnern, dat deze genoemde Kerk- en school-landen, huizen en goederen, en der zelve jaarlyksche inkomsten, van de Emders burgers en der zelve voorvaderen, uit goedhartigheit en enen Christelyken yver voor Godts woordt, en het onderwys van de jonge jeugdt in de christelyke lere en wandel, tot onderhouding van den waren; onvervalschten Christelyken Godtsdienst, der zelve Predikanten en Schoolmeesters, gegeven en afgezonderd zyn; waarom de Kerk- en schoolgoederen billyk en met recht van niemant tot een ander einde besteedt, of van 't Hof den enen of den anderen geschonken mogen worden. Want; Genadige Heer, indien men dus met de vervreemdinge der Kerk- en Schoolgoederen en der zelve inkomsten, ook der aalmoezen, zal voortvaren; en de zelve naar welgevallen hier en daar uitgeeft, en tot een ander gebruik, als waartoe gegeven zyn, aangewendt zullen worden; dan zal inkomftig geen burger iets aan Kerken; Scholen en armen geven. Byaldien het ook den burgeren niet zal vrystaan, enen goeden bequaamen Schoolmeester voor hunne jeugdt te verkiezen, maar zulx hun ontzegt zal worden; als dan was de Burgerfchap van deze U. G. Stadt Emders geringer, dan het kleinste dorp in U. G. Graafschap voor dezen tydt geweest is.

En als op die wyze de ware Christelyke Religie onderdrukt, de Kerk- en Schoolgoederen en der zelve inkomsten, ook de aalmoezen, ingetrokken zouden worden; zo dat men de Predikanten

„ ten en Schoolmeesters, ook de armen, niet langer,
 „ gelyk tot hiertoe, uitgenomen wat voor 2 jaren
 „ ondernomen is, geschiedt is, zoude kunnen on-
 „ derhouden, en de lieden, alstot hiertoe geschiedt is,
 „ uit gebrek van christelyke Predikanten en School-
 „ meesters, in de ware, oude Christelyke Religie
 „ niet onderwezen, de kinderen van jongs op in de
 „ goede konsten en deugden niet onderricht konden
 „ worden, ook de aalmoezen tot haar eigentlyk chri-
 „ stelyk gebruik niet aangelegt zouden worden:
 „ alsdan zouden buiten twyfel de onderdanen en
 „ burgers jammerlyk onder malkanderen verdeelt,
 „ de Gemeintens onderling verbittert, de menschen
 „ verwildert, de jonge jeugdt, welke naar gelegent-
 „ heit, of tot dienst van de Kerke, of tot dienst van
 „ het Gemeen, gebruikt wordt, voor haar zelve en
 „ het gemene welvaren, onbruikbaar en onnut
 „ worden, en alzo daaruit een gehele ondergang en
 „ verderf van deze U. G. Stadt, der zelve wel-
 „ varen, Kerken, Scholen, aalmoezen en Politic-
 „ ordeninge, dat Godt echter genadiglyk verhoede,
 „ voortvloeyen.

„ Dewyl dan alle deze dingen haar alzo in waar-
 „ heit verhouden, en wy niet twyfelen, of U. G.
 „ zal liever het welvaren en opkomen van deze
 „ U. G. Stadt en hare getrouwe en gehoorzame
 „ burgerschap zien, als haar verderf en ondergang;
 „ daarom verzoeken en bidden we U. G. onderdang
 „ en vlytig, datze de burgerschap met de vervreem-
 „ ding en onbehoorlyke onttrekkinge van de goo-
 „ deren, welke van den burgeren en hunne voorva-
 „ deren tot onderhoudt van Kerken en Scholen
 „ gegeven zyn, als mede van der zelve inkomsten,
 „ niet bedroeven; maar dat U. G. gelieve de go-
 „ melde *Kerk-landen*, mitsgaders de jaarlyksche in-
 „ komsten van 100 *guldens*, en byzonder het *school-
 „ huys* en desselfs jaarlyksche 80 *guldens*, den burgeren

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 275

„ te herstellen, en volgen laten, en de zelve goede-
 „ ren en inkomsten van de Kerkvoogden, gelyk
 „ van oudts af gebruikelyk, tot dienst en nut van
 „ Kerken en Scholen te laten besteden; mits het be-
 „ zwaarlyk en niet zonder gevaar des gewetens en
 „ der ziele is, dat op die wyze de Kerk- en School-
 „ goederen en der zelve inkomsten vervreemdt, en
 „ de aalmoezen, tegen wille en dank van de alge-
 „ mene burgerschap, van anderen naar zich ge-
 „ trokken, en misbruikt worden. Dit zal U. G.,
 „ hare *Stadt Emden*, welke van den Almachtigen by
 „ de ware christelyke Religie bestendig gezegent,
 „ ryk en groot gemaakt is, ja haar gansche landt en
 „ inwoonderen, tot zegen en opnemen gedyen, en
 „ deze getrouwe burgerschap nuttig en voordelig
 „ zyn. En wy, de burgerschap, zyn, om ons by
 „ Z. G. door onzen onderdanigen, getrouwen, ge-
 „ hoorzamen, burgerlyken dienst wel verdient te
 „ maken, schuldig, gewillig en volveerdig. *Datum*
 „ *Emden den 24 April 1589.*

U. G.

*Onderdanige, gehoorzame,
 algemene burgerschap van
 U. G. Stadt Emden.*

Met dit *smeekschrift* wierden zomtige gemagtig-
 den uit de burgerschap tot den Graaf gezonden, om
 het aan Z. G. over te leveren, en tegelyk mondelyk
 met Z. G. daarover te spraken. Doch aan 't Hof
 gekomen zynde, het *smeekschrift* door den *Secreta-*
rius overhandigt hebbende, wierdt huth de toegang
 tot Z. G. geweigert, en kregen zy door den zelve
Secretarius een onverwagt antwoordt. Vid. *Emmius*.
l. c. p. 73, 74. Hierop wierdt de *Emder burgerschap*
 te rade, het volgende *tweede smeekschrift*, onder-

steunt door de Magistraat van de Stadt, by Z. G. in te leveren, luidende aldus.

Welgeborene Graaf, wy bieden vooraf U. G. onzen onderdanigen, gehoorzamen, burgerlyken dienst op 't zeerste aan.

„ Genadige Heer; U. G. weten zich genadiglyk te erinneren, hoe wy, de algemene burgerfchap van U. G. *Stadt Emden*, den 25 April dezes jaars onderdanig voorgedragen hebben, dat, schoon U. G. ons, de algemene burgerfchap, dik wyls zo schriftelyk, als mondelyk, beloofd en toegezeft heeft, ons niet alleen by alle onze burgerlyke oude gewoontens ongestoort te zullen laten blyven, maar ook de zelve te vermeerderen, en in de zaken van den Godtsdienst geene veranderinge te zullen maken; evenwel onlangs niet alleen ene veranderinge in den Godtsdienst, door het aanstellen van ene *bypredikatie* in de *nieuwe Munie*, aangericht is; maar ook U. G. de burgerlyke Kerke en Scholen ene merkelyke afbreuk gedaan heeft; wat onheil daaruit de *Stadt Emden* en de burgerfchap te duchten ftaat, en hoe wy daarom om herftelonderdanigen vlytig aangehouden hebben.

„ Wy hadden nu in 't minfte niet gedacht, dat U. G. aan de gemagtigden der burgerfchap een genadig gehoor geweigert zoude hebben, uit aanmerkinge, U. G. voor dezen tydt de burgerfchap zelve genadiglyk vertrooft en vermaant heeft, dat, indien 'erenige zwaarigheid voorvallen mogte, men de zelve voor U. G. brengende, en dat men alsdan een genadig gehoor en ene gunftige bevoorderinge ondervinden zoude; gelyk ook het oude vertrouwen, dat tuffchen U. G. Loflyke Voorvaderen en onze Ouderen, als mede tuffchen U.

G. en

„ G. en ons, U. G. onderdanen, tot hiertoe, Godt
 „ zy lof, geweest is, wel geëischt en gevorderhad-
 „ de. Wanneer nu zulx van U. G. toen ter tydt
 „ door bidden en smecken niet heeft kunnen verkre-
 „ gen worden, en onze gemagtigde door U. G. *Se-*
 „ *cretarius Joachimus* een weigerent antwoordt op
 „ onze onderdanige billyke bede gegeven is, op
 „ deze wyze.

„ I. Dat U. G. de burgerschap in hare wel-
 „ hergebragte voorrechten geene ingreep deedt.

„ II. Dat de tegenwoordige burgerschap eigent-
 „ lyk niet wiste waarvandaan of van wien de Ker-
 „ kelyke goederen gekomen waren.

„ III. Dat de burgerlyke Kerk-en School-die-
 „ naren buiten dat genoegzaam verzorgt wier-
 „ den.

„ IV. Dat de Kerk-en school-goederen niet aan
 „ dezen en genen tot een byzonder gebruik toege-
 „ staan waren; maar aan de zulke gegeven, die
 „ daartoe in 't Roomsche Ryk beregtigt zyn.

„ Heeft U. G. ten *eersten* hiet omtrent genadiglyk
 „ te behartigen, dat de burgerlyke voorrechten of
 „ *geestelyke*, of *polityke* zyn; wat de *polityke* aangaat,
 „ of die verkort worden, dat laat de burgerschap
 „ daar. Maar dat de Kerken en Scholen in hare
 „ oude vryheit, welke ondertusschen het voor-
 „ naamste voorrecht is, en onze voorvaderen in de
 „ jaren 30 en 50, met daarby alles te wagen, wat
 „ in hun vermogen was, verdedigt en behouden, en
 „ op ons als hunne nakomelingen overgeërft heb-
 „ ben, van jaar tot jaar merkelyk ontruft, ook ten
 „ opzichte van hare geringe inkomsten bekort zyn,
 „ zulx hebbenwe in onze vorige gemelde smeekbe-
 „ de uitvoerig getoont en bewezen: en het betaamt
 „ ons op geenderley wyze, van deze vryheit, welke
 „ Godt Almachtig ons verleent heeft, en van onze
 „ christelyke Ouderen ons aangeërft is, af te zien, te

„ minder, dewylze onzen burger-cedt mede ingelyft is.

„ Belangende het *twede punt*, nopens de Kerken en School-goederen, de zelve zyn buiten twyfel van goedhartige chrestelyke burgers tot enigheid in den Godtsdienst aan de burgerfchap en het Gemeen gegeven, en niet tot verdeeltheit en nadeel, tot welk einde immers voormaals alle Kerken en School-goederen by een vergadert zyn, waar van zekerlyk by deze Kerke, zo wel als by andere, geloofwaardige bewysstukken en registers voor handen zullen zyn: doch indien niet, zo is evenwel deze burgerlyke Kerke in de geruste wettige bezittinge van gemelde Kerk-goederen voor ondenkelyke jaren geweest; Ook zyn, Godt zy lof, noch menschen voor handen, wier voorouderen geene geringe goederen, schoon enige van de zelve tot nadeel van de Kerke by byzondere perzonen gebruikt worden, gegeven hebben. En het is U. G. zo wel als de ganfche burgerfchap bekent, dat de gene, die uit eigen baat onlangs ingekomen zyn, en door het aangestelde werk van de *nieuwe Munte* deze vreedzame burgerfchap ontrufft hebben, die goederen, welke zy zich thans, tot nadeel van de burgerfchap, tegen recht en billykheit, aanmatigigen, niet medegebragt, noch iets daartoe gegeven hebben; en het doct niets ter zaak, dat thans weinige burgers leven, dien het denken mag, wanneer en van wie zulke giften de Kerke vermaakt zyn; dewyl het onwederspreekbaar is, dat de tegenwoordige burgerfchap gevolgt is in 't recht, dat hare voorvaderen regtmatig gehad, en met ruste bezeten hebben; en dat de gene, die geene burgers geboren zyn, het zelve burgerrecht gekocht hebben, en alzo een lichaam met ons geworden zyn.

Be-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 279.

„ Betreffende het *derde punt*, als of de burgerly-
 „ ke Kerk- en School-dienaren van de Kerkelyke
 „ goederen noch genoegzaam onderhouden kunnen
 „ worden; daaromtrent heeft men U. G. ene al te
 „ ruime naricht gegeven; nadien van wegen gebrek
 „ dier goederen tot hun onderhoudt van het Stadts
 „ en burger geldt iets genomen moet worden, daar-
 „ enboven moeten zommige van hun, het werk van
 „ de *Munte* dagelyksch toenemende, hun eigen
 „ aangeërfte goetd in de huishoudinge verteren, by-
 „ aldienze eërbaarlyk naar behoren zullen leven,
 „ of die dat niet hebben, moeten op ene buitenge-
 „ wone wyze van de burgers geholpen worden,
 „ of gebrek lyden, dat deze Loflyke burgerfchap
 „ tot geen' roem verftrekken zoude.

„ Wat verder de gene aangaat, die deze Kerke
 „ zulk ene inbreuk doen, daarvan weten wy niet,
 „ ofze in 't Ryk toegelaten zyn, of niet. Doch
 „ dit wetenwe, dat de *Inquisitie-artikelen* van *Hes-*
 „ *husius*, welke van hem als ene proeve en richt-
 „ snoer hunner Belydenisse en lere in deze Graaf-
 „ fchap Oostvrieſlandt ingevoert zyn, noch van
 „ zyne *Keizerl. Roomsche Majest.* of andere *Ryk-*
 „ *ſtanden* ooit goetdtekeurt of aangenomen zyn.

„ Daarbeneven bemerkenwe uit de wederleggin-
 „ ge en beantwoordinge van die artikelen, welke
 „ onlangs door den druk is gemeen gemaakt, dat
 „ ze uit nydt en haat tegen den waren Chriſtelyken
 „ Godtdienst en uit vleefchlyke driften zyn voort-
 „ gevloeyt, en met de waarheit des Goddelyken
 „ woordts ganſch niet overeenſtemmen. Dat zy
 „ zich ondertuſſchen op de *Augsborgſche Geloofsbe-*
 „ *lydeniſſe* met den mondt beroemen, zulx wordt
 „ door de zelve *artikelen*, als onwaarachtig, weder-
 „ legt. Eerſtelyk daardoor, dat in het antwoordt
 „ duidelyk aangewezen wordt, hoe *Heshufius* de
 „ aſſchuwelyke *Ubiquiteit*, mitsgaders het monde-

„ lyk eten en drinken van Christus lichaam en
 „ bloedt, beide der gelovigen en der ongelovigen, in
 „ deze artikelen ter nederstelt, van welke dwalin-
 „ gen immers de Augsborgsche Belydenisse niet
 „ met een enig woordt gewaagt. Daarbeneven
 „ ook daardoor, dat de Augsborgsche Belydenisse
 „ onze Kerke nergens verdoemt; doch de laatste
 „ artikel van *Heshusius Inquisitie* verdoemt niet al-
 „ leen de reine lere en hare belyderen, maar eischt
 „ ook van allen, die het met hem eens zyn, dat zy
 „ de zelve verdoemen en verwerpen; daarom is
 „ hun voorgeven van de Augsborgsche Belydenisse
 „ voor enkel bedrog te achten en te houden, even
 „ als wanneer andere *Ubiquitisten* zich zonder grondt
 „ op de *Augsborgsche Belydenisse* beroemen.
 „ Daarentegen heeft deze Kerke thans byna 70
 „ jaren, gelyk met opentlyke gedrukte boeken, en
 „ met het antwoordt, dat in 't jaar 1550. het gehele
 „ landt aan den Keizerlyken Gezante, U. G. *Oom*
 „ en *Neef* L. G. gegeven heeft, als ook met geloof-
 „ waardige getuigen, die noch leven, genoegzaam
 „ bewezen kan worden, door Godts genade uit
 „ zyn woordt ene bestendige opregte lere gehadt,
 „ welke ze in den *Catechismus* en by andere gele-
 „ gentheden voor de gansche waereldt opentlyk
 „ belydt; en daarover isze, noch van den Keizer,
 „ noch van andere Mogentheden, uitgenomen wat
 „ in den tydt des *Interims* geschiedt is, ooit beschul-
 „ digt; ja zelfs in den heftigen Sacrament-strydt isze
 „ van geenen aanzienlyken Godtgeleerden voor
 „ dezen tydt bestreden, en noch minder van enige
 „ dwalinge overtuigt.
 „ Het zal derhalven ons, de burgerfchap van
 „ U. G. Stadt Emden, geenzins betamen, van de
 „ erkende waarheit en den Christelyken Godts-
 „ dienst, ten gevalle van *Heshusius* en zynen aan-
 „ hang, zonder voorafgaande genoegzame overtui-
 „ ginge

„ginge en bewys uit Godts woordt, af te stappen,
 „dat wy ook voor den Almachtigen, voor ons
 „eigen geweten en onze nakomelingen niet zouden
 „weten te verdedigen, gelyk wy ook in 't minste
 „niet vermoeden, dat U. G. zulx van de burger-
 „schap vorderen zal.

„Byaldien echter *Heshufius* en zyn aanhang, die
 „zulk ene onrust in deze vreedzame Kerke en bur-
 „gerfchap aanrichten, een goedt geweten en ene
 „goede zake hebben; datze ons dan in een opentlyk
 „tot dat einde aangestelt gesprek daarvan overtui-
 „gen, en indien onze Predikanten hunne lere te-
 „gen hen uit Godts woordt niet kunnen of durven
 „verdedigen, alsdan zynwe gereedt, der waarheit
 „plaatze te geven, gelyk tot hiertoe van ons geschiedt
 „is. Maar wil men daar niet aan, of kan men onze
 „Kerke van geene dwalinge overtuigen, waarvan
 „wy in ons geweten genoegzaam overtuigt zyn, dan
 „bidden we onderdanig, dat hem en den zynen van
 „U. G. de handen gebonden, en deze vreedzame
 „burgerfchap inkomftig niet ontruft moge worden.

„Dewyl dan, Genadige Heer, uit allen dezen
 „zonneklaar blykt, gelyk het ook op haar zeve
 „ene waarheit is, dat wy, de burgerfchap van U.
 „G. Stadt Emden, in onze oude voorrechten en
 „vryheden van de Kerk- en School-goederen, te-
 „gen recht en billykheit, merkelyk benadeelt
 „worden, dermaten, dat onze weinige Kerk- en
 „School-dienaren thans van onze Kerkelyke goe-
 „deren naar behoren niet kunnen onderhouden
 „worden; en dat onze tegenpartye tot hare be-
 „gonne ondeugende onderneming, waardoor zy
 „ons uit onze gerufte bezittinge verdryft, ganfch
 „niet beregtigt is: daarom biddenwe en smeken-
 „we U. G. onderdanig en neerftig, dat U. G. dit
 „alles genadiglyk behartige, en de ontvreemde
 „goederen en der zelve inkomsten aan de Kerken

„ en scholen gonstiglyk gelieve weder te geven, en
 „ zich meer aan ons, zulk ene aanzienlyke en ge-
 „ hoorzame burgerfchap, en aan ons onderdanig
 „ zuchten, bidden en verzoeken late gelegen zyn,
 „ als aan enige weinige onrustige lieden, en der
 „ zelve onderneminge; doch byaldien, tegen alle
 „ vermoeden en vertrouwen, dit ons bidden, zuch-
 „ ten en smecken by U. G. geene plaatze hebben
 „ noch vinden kan, worden wy, de gemelde bur-
 „ gersfchap, merkelyk genoodtzaakt, deze onze
 „ zwaarigheden en begeertens aan de *Hoge Majesteit*
 „ *Godts* al zuchtende te klagen, en daaruit, hoewel
 „ onfchuldig, grote droefheit en ongenoegen te
 „ fcheppen; bekommert zynde, dat door zulk ene
 „ nodeloze verwyderinge deze goede Stadt nadeel,
 „ verderf, en ondergang van de fcheepvaart,
 „ koophandel en neringe, als mede van de Ker-
 „ ken, scholen, aalmoezen, Politie, en, met een
 „ woordt, van alle goede chriftelyke ordeninge
 „ zal overkomen. Wy hebben dezer zaken ge-
 „ fchapentheit en regtmatigheit voor U. G. in on-
 „ derdanigheit niet willen of kunnen verbergen,
 „ met deze herhaalde en onderdanige bede, dat U.
 „ G. ons daarover in ongenade niet verdenke; als
 „ die buiten dat gewillig en bereidt zyn, aan U.
 „ G. den onderdanigen, fchuldigen, gehoorzamen,
 „ burgerlyken dienst te bewyzen. Voor het ove-
 „ rige biddenwe U. G. in onderdanigheit om een
 „ genadig, troostryk en voldoent antwoordt,
 „ *Datum Emden den 30 April 1589.*

U. G.

*Onderdanige, gehoorzame, alge-
 mene burgerfchap van U. G.
 Stadt Emden.*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 283

In 't jaar 1588 liet Graaf *Edzard* op 't verzoek van de Magistraat te Emden een bevel afkondigen, dat beide *partyen* zich van alle harde en smadelyke uitdrukkingen tegen malkanderen onthouden zouden. Ondertusschen liet *Alting* een liedt van 't Avondtmaal te *Bremen* drukken in 't jaar 1589, en wederom in 't jaar 1590, als waarin myn exemplaar gedrukt is. Van wegen dit liedt schreef de Graaf aan de Magistraat te *Emden*, bevelende, *Alting* te vragen, of hy het gemaakt hadde, als mede het gebruik van dit liedt te verbieden, de exemplaren op te halen, en op het Raadthuis te brengen. *Alting* dan hier over gevraagd zynde, beleeft, dat hy de maker was, en gaf redenen van zyn doen. De Raadt begeerde hierop van hem, dat hy zyn zeggen wilde op 't papier brengen, om aan den Graaf behandigt te worden; doch dit weigerde hy, om dat men hem geen affchrift van *des Graven brief* geven wilde. vid. *Emmius* l. c. p. 75. 76.

Dit liedt van *Alting* komt dikwyls voor, en wordt ook geheel gevonden in de *Oostv. Hist. T. I. L. VII. N°. 47*. Het is vry lang, en daarom zal ik alleenlyk hier bybrengen uit het zelve de *vaerzen*, aan welke men zich aan de zyde van 't Hof zo zeer gestoten heeft, luidende in de oude saxe taal aldus;

21.

*De Antichrist hofft dessen schat vorkeret,
Und mit Misbrodt de Christenheit vorforet:
Gifft vor, dat he dachlick uth brodt Gods maken,
In zynen Misz de salicheit kond schaffen,
Leib en upheven, anbeden und ehren,
Umdragen, und mit vülen Mund vorteren.*

22. Ein

§. 8.
Alting
laat een
liedt van
't H. A-
vondt-
maal
drukken,
dat Graaf
Edzard
opentlyk
verbiedt.

22.

Ein ander Erdom is, oek van Ehm kamen,
 Und hefft by velen overhandt genahmen:
 De röpen luds, vorborgem im Brodt kleine.
 Sy Christi Lyff lyflick, syn Blodt im Wÿne,
 Dar schal men nha des Presters handen gapen,
 Upsperren den fleischliken mund und Raken.

23.

Dit teergelt zy den stervenden mit geuen,
 Vorheten Ehm dorch ein Affgodt dat levendt;
 Wol den Brodtgodt im lesten nicht wil haben,
 Den laten ze by ehr Volck nicht begraven:
 Seggen, hy zy mit Godt noch nicht vorzhönet:
 So wert manch Christ im. dodt van En vorhönet.

24.

Van dessen findt, de Christum unzen Heren;
 Mit veel gezanck möthwillich zo ontehren:
 Dat ze zyn Lyff van hemmel heraff ryten,
 Im loof und Gras, in Bierkannen und spyßen,
 Unzichtbar twar, doch gegenwordich lehren:
 Hemmel und Erd, oek zyn upfart umkeren.

25.

All desse findt mit namen onderscheiden;
 Wöwpt se eines Affgodts loff uttbreiden,
 Den Daniel Mauzim hefft vorkundet,
 Dewyl up Ehm des Pauwstes Ryck gegrundet,
 Den ehret men mit Goldt, Silver und Syden:
 Doch Christus wil, dat En de fromen myden.

Byaldien men nu deze *vaerzen* van *Alting* met een onpartydig oog beschouwt, moet men immers bekennen; dat hy met dezelve de Papiſten wel bedoelt heeft; maar geenzins de *Evangelifch-luterfchen in 't gemeen*. Hy oogt ook wel duidelyk op die gene, die de *Augsborgfche Belydeniffe* erkennen- de, ondertuffchen de *allenthalvige tegenwoordigheit van Christus lichaam* drevén, en daarom *Ubiquiſten* genoemt wierden. Voor het overige moet men zich verwonderen, en tegelyk hartelyk betreuren; dat die *hete tyden* de dreeften, zelfs van brave, verftandige en Godtvruchtige mannen, dusdanig aan 't hollen gebragt hebben, datze dingen gefchreven, en door den druk gemeen gemaakt hebben, welke om gewigtige redenen hadden kunnen, mogen, ja moeten achter blyven; en daaronder, meine ik, dat ook deze *vaerzen van Alting* getelt en gerekent mogen worden.

ACHTSTE HOOFDTSTUK.

Heshufius vertrekt uit Oostvrieschlands, en Petrus Hesse komt in zyne plaatze. De Predikanten van Emden laten een boek uitgaan van het verscbil over het H. Avondsmaal. Selneccerus komt in Oostvrieschlands en bestrydt den Emders Catechismus. Moders zaak in den Kerkenraadt te Emden behandelt. Graaf Johan sterft. Graaf Edzard verbiedt de beide Coetussen. Evangelisch-lutersche Predikanten in 't vervolg van tydt hier en daar geplaatst. Alting zendt een Smeek schrift aan Graaf Enno, oudste Zoon van Graaf Edzard. Graaf Edzard laat door zynen Hofprediker Petrus Hesse ene nieuwe Kerk-ordeninge opstellen. Hamelman schryft tegen de voorrede van Pezelius, gestelt voor het boek van de Emders Predikanten. De Studenten Missus komt voor den dag. Ligarius laat zyn boek uitgaan. Het antwoord van de Emders Predikanten op Ligarius boek. Die van Geneve worden door die van Emden merkelyk ondersteunt. Alting predikt te Groningen, dat veel beveginge veroorzaakt. Hunnius schryft tegen de Emders Predikanten, waarop deze antwoorden. Graaf Edzard verbiedt te Emden de Kerkelyke vergaderingen, en vordert de rekeningen der Diakenen. Het Delfzylze verdrag wordt tusschen den Graaf en de Stadt Emden gemaakt. Merkwaardig verhaal van den Edeelen Arent van den Bosch, anders Arnold van Os.

S. I.
Heshufius
vertrekt uit
Oost-
vriesch-

HET zelve lot, dat *Ligarius* voorheen trof, viel heindelyk *Godofredus Heshufius* ook te beurte; mits de Graaf hem in 't begin van 't jaar 1590 deedt ver-
vriesch-

landt, en *Petrus Hesse* komt in zyne plaatze.

vertrekken. *Emmius* zegt *l. c. p. 73.* dat het *ligveerdig* of *bedrieglyk* en *onbehoorlyk gebruik dertongohem* dezen val veroorzaakte. Hoe het daarmede ook zyn mag, *Heshufius* verliet Oostvriefchlandt, en *M. Petrus Hesse* quam in zyne plaatze. Van den zelven getuigt *Emmius l. c. p. 78.*, dat hy *Heshufius* *voetstappen infloeg*, en de *Gemeintens* door het invoeren van de *Inquisitie* zeer kwelde. Dus verhalen ook de *Emder Predikanten* in hun *Bericht p. 362.* dat hy in 't *Ampt Stikhuizen* een *nieuw examen* of *onderzoek met zommige Predikanten aanving*, waaruit *allerley nadeel* voor de *Kerke* te vrezzen was. Ondertusschen zaten *Alting* en zyne *Amptgenoten* niet stille; maar zy gaven aan den *Graaf*, dat pas te *Emden* zynde, en aldaar plegtiglyk het gerichte houdende, een wydtlopig en nadruklyk smeekfchrift door des zelfs *Secretarius Everhardus Schelius* over, waarin zy om de vryheit der *Gemeintens* in 't landt ootmoedig en ernstig aanhielden. Vid. *Emmius l. c. p. 76. 77.*

Het prediken in de *nieuwe Munte* te *Emden* aanhoudende, en het verschil over het *H. Avondmaal* in *Oostvriefchlandt* meer en meer toenemende, wierden *Alting* en zyne *Amptgenoten* te rade, in een byzonder geschrift van dat stuk te handelen, op dat het eigentlyke gevoelen van de *Emder Kerke* daaromtrent te klaarder mogte blyken. Zy bedienden zich in dezen van de hulpe van *G. E. Geldenhaner*, toen ter tydt te *Emden* mede in bedieninge zynde, die in het verschil over het *Avondmaal* zeer ervaren was. Men stelde dus in de *Oostvriefche* tale een werkje op, dat dezen titel voerde: *Historisch waarsachtig Bericht en lere des Goddelyken woords van den ganschen strydt en handel des H. Avondmaals &c. door de Predikanten der Christelyke Gemeinte te Emden.* Dit werk zondt men naar *Bremen* aan *D. Pezelius*, die het zelve in 't jaar 1590. te *Bremen* liet drukken, en met

§. 2.
De Predikanten te Emden later een boek uitgaan van het verschil over het H. Avondmaal.

ene voorrede aan de *Emders* verrvkte, waarin hy de *Emder Kerke* en hare standvastigheid in de zuivere lere zeer prees. Veel ingang vondt dit werk, zo dat het in de hogeduidtsche tale overgezet, en binnen *twe jaren vyfmaal* gedrukt wierdt. Vid. *Emminst. c. p. 81*. Het zal niet ondienstig zyn, dat wy by deze gelegenheit den lezer van genoemden *D. Pezelius* enig naricht geven. *Christophorus Pezelius* is eerst *Rektor* geweest in zyne vaderlyke stadt *Plavia* of *Plawen*, gelegen in *Voogdtlandt*, onder het gebiedt van de *Graven* of *Heren van Reussen*, daarna is hy *Doctor* en *Professor* in de *Godtgeleertheit* te *Wittenberg* geworden; doch van daar moeft hy zich op 't bevel van den *Keurvorst Augustus* met anderen van zyn *Amptgenoten* wegmaken, om datze de gevoelens van *Melanchton* aankleefden, en uitgekreten wierden voor heimelyke *Calvinisten* en aanhangers van de veranderde *Augsborgsche Geloofsbelijdenisse*. Hierop raakte hy in dienst in 't *Graaffchap Nassow*; doch na verloop van vier jaren wierdt hy naar *Bremen* beroepen, alwaar hy de *Kerke School* veel dienst gedaan heeft, en in den ouderdom van 66 jaren, in 't jaar 1604. overleden is. Vid. *G. Mejeri Orat. II. de Schol: Bremensis progressu & incremento p. 89-92*. Veel heeft *D. Pezelius* met de *Emder Kerke* opgehadt. 'T is gebeurt, dat hy en *Caspar Cruciger* te *Emden* komende, en de goede *Orderinge* van die *Kerke* beschouwende, met verwonderinge zeiden: dat zy toen eerst ene levendige afbeeldinge van de *Apostolische Kerke* zagen. of. *Sibrandi Lubberti; Resp. &c. p. 175 & Perizonii Comment. Hist. p. 54-56*.

§. 3.
Selneccerus
komt in
Oost-
vriesch-
landt ,

In 't jaar 1591. wierdt *Docter Nicolaus Selneccerus*, wiens leven *Melchior Adam* kortelyk beschryft in *vit. Theolog. p. 663*. en die te *Leipzig* gestor

en bestrydt den *Emder Catechismus*.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 289

storven is in 't jaar 1592, den 24 Maay, van 't Hof herwaardts geroepen. Te Emden gekomen zynde, hieldt hy met *Alting* en des zelfs *Ampsgenoten* een gesprek, eerst in de *Kerke*, en daar na in de *nieuwe Munst*; doch met het zelve wierdt niet met al uitge- richt. Zie *Eilshemius Voorrede voor de verdediginge van zyne kleinoods*. Wederom vertrokken zynde, zondt hy zyne aanmerkingen over den *Emder Catechismus*, met enen brief aan *Alting*, den 17 Julius 1591. uit *Fredenburg* geschreven. Deze aanmerkingen zyn my niet voorgekomen, dies ik 'er ook geen oordeel over veller kan. D. *Ondthof* zegt in zyne *waarschouwinge* p. 607. 608, dat hyze bezat en hadt door- gelezen, en niets van belang daarin aangetroffen. Dat D. *Selueccerus* de derde vrage en antwoordt van onzen *Catechismus* verwerpt, als naar *geestdryverye smaken- de*, en daarmede toont, dezen *Geeft* niet te hebben. Doch ik zoude niet lieft zulk een hardt oordeel stryken over enen man, die naar *Melchior Adams* verhaal de volgende zoete vaerzen als tot zyne *kinspreuk* gebruikte.

*Sum tuus, inque tuis manibus mea tempora vita!
Nemo nocere mihi, te prohibente, potest.*

In 't jaar 1591 hieldt zich te Emden op *Herman- nus Moded*, anders *strycker* genaamt, gelyk hy zich zelve dien toenaam geeft onder zommige getuige- nis schriften, van hem geschreven, en hier noch voor handen. Hy was geboren te *Zwolle*, in 't begin een *Monnik*, doch het papendom verlaten hebbende, predikte hy met groot gevaar het *Evangelië* in de *Nederlanden* in 't jaar 1545 en vervolgens. Hy was de *eerste*, die in *Vlaanderen* in 't openbaar pre- dikte in 't jaar 1566; wanneer *Jan van Wingene*, door de *verbondene Edelen* aangespoort, ene zeer grote menigte, van zommigen wel op *zeven duizent*.

§. 4.
Modeds
zaak in
den Ker-
kentaadt
te Emden
behand-
delt.

menschen begroot, op den weg naar *Gene* by een hadt gebragt. Hy wierdt naderhand Predikant te *Utrecht*, en was den *Hertog van Leicester* zeer toegedaan; doch daarna wendde hy het over een' anderen boeg, en diende by de Staten. Ondertusschen bemoeide hy zich te veel met de burgerlyke zaken, en vondt hy het geraden, schieklyk van *Utrecht* over *Amsterdam* naar *Emden* te vertrekken, en zyne bedieninge te verlaten. Zie de *Kerkelyke Hist. van Utenbogaart*. p. 268. En *Brandts Hist. der Reform.* p. 149. 304. 718. 755. 756.

Hier nu zynde, wilde hy zich gaarne met die van *Utrecht*, zeer door hem geergert, wederom verzoenen, waaraan de *Kerkenraadt van Emden* zich ook gelegen liet, zo dat 'er over en weder brieven gewisselt werden, waarvan nochein en ander, geschreven door die van *Utrecht* in de jaren 1589 en 1591, en ondertekent door de Ouderlingen *W. Ploos*, *Vincent Vincents van Lambrecht* en *Johan van Hehmert*, onder onze *Kerkelyke* schriften beruften. Eindelyk quam het daartoe, dat die van *Utrecht* een opstel verzonden, het welke van *Moded* aangenomen zynde, wilden ze de verzoeninge met hem ingaan, gelyk dan geschiede voor den gehelen *Emder Kerkenraadt* in 't jaar 1591 den 16 *Augustus*. Ons *Protokol* spreekt hiervan aldus. „ Nadien verschil ontstaan is tus-
 „ fchen de Gemeinte te *Utrecht* en *Hermannus Mo-*
 „ *ded*, en de Kerke van *Utrecht* daarover aan ons
 „ geschreven heeft, en wy op de begeerte van die
 „ Gemeinte daar van met *Moded* gesproken heb-
 „ ben; zo is de zaak zo verre gebragt, dat die van
 „ *Utrecht* ons het volgende formulier van *verenigin-*
 „ *ge* hebben toegezonden, van hun zelve opg-
 „ stelt, waarmede beide partyen te vreden zyn; ~~dit~~
 „ wy het zelve *Hermannus* hebben voorgelezen, die
 „ het slegterdings heeft aangenomen. Voorts word
 „ dit formulier hier ter gedachtenisse geboekt.
 „ Her-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 291

Hermannus Modetus zal belyden, dat hy, hoewel uit enen goeden yver en uit ene goede meininge, zich zommige zaken onderwonden heeft, meer dan zyn *Amp* en de stichting van de Kerke medebragt, en hem betaamde: dat hy mede uit menschelyke zwakheit en onbedachtzaamheit zich in zommige dingen anders gedragen heeft, als de christelyke liefde en het welvaren van de Kerke vereischte: Waaruit alzo buiten zyne meininge, tot zyne grote droefheit, ene grote ergernisse en zwarigheid voor de Kerke van *Utrecht* ontstaan is, en dat hy daarover ene grote droefheit en hartelyk leedtwezen van't begin af gehadt heeft, en noch heeft: Biddende en begerende, dat de gene, die hierdoor, van wegen zynen perzoon, bedroeft, ontlicht of benadeelt mogten zyn, hem zulx ten goeden houden, en 't zelve de algemene menschelyke zwakheit toeschryvende, door 't vier der liefde verteren willen. Gelyk hy ook God den Here uit grondt zyns harten bidt, en altoos bidden wil, dat hy de bedroefde Kerke te *Utrecht* genadiglyk wederom wil oprichten. Hoe het verder met dezen *Moded* gegaan is, weet ik niet te berichten; als alleen, dat hy in 't jaar 1603 zich te *Middelburg* in *Zeelandt* ophieldt, gelyk uit de *opdragt* van zyn boek tegen de *Wederdopers* te zien is.

Graaf *Johan*, broeder van Graaf *Edzard*, stierf in 't jaar 1591 den 29 *September* op 't slot te *Stikhuiszen*, oudt 53 jaren. Hy was een braaf Prins, en den Gereformeerden Godtsdienst zeer toegedaan, waarvan noch op heden tot een bewys verstreken de twee zilvere *Avondsmaals bekers*, met dekzels daar op, welke hy aan de huizittende armen in 't jaar 1584. den 18 *October* veroert heeft, en by de bediening van dat *H. Sacrament* hier ter stede gebruikt worden. Hy liet geene kinderen na, dies de drie *Amp*ten, hem door den Keizer toegekent, wederom

5. 7.
Graaf
Johan
Sterft.

aan Graaf *Edzard* quamen. Het Graaflyke lyk wierdt den 9 *October* te *Emden* in de grote Kerke rouwfatelyk bygezet, by welke gelegenheit *Alting* in de tegenwoordigheit van Graaf *Edzard*, des zelfs Gemalinne en de Graaflyke kinderen, uitgenomen de Graven *Enno* en *Christoffer*, die dat pas van huis waren, als mede van de Edelen des landts, en ene grote menigte volks, ene lykrede deedt uit *Jes. 38: 1-8.* welke hy te *Bremen* liet drukken, en aan de Graven *Enno* en *Christoffer* opdroeg. In deze lykrede zegt *Alting* van Graaf *Johan*; dat hy van jongs op in de ware *Christelyke Religie* is opgevoedt, de *Godzaligheit* en de *deugd* bemint, en ieder een aan hem een voorbeeld van *matigheit* en *kuisheit* gehad heeft. Dat hy veel werk gemaakt heeft van 't lezen van *Godts woords*, en van 't gebedt, en in 't laaste van zyn leven met *David* uitriep uit den *71 ps. vs. 18.* verlaat my niet *O God!* en met den *Tollenaar* uit *Luk. 18.* *O God* zyt my zondaar genadig! Nopens den vorigen en tegenwoordigen toestand des landts laat *Alting* zich dus vrymoedig horen: *Overmits dan de Alleen wyze Godt de gansche Graaffchap Oostvrieschlands tegenwoordig aan een Hoofd onderworpen heeft; wenschen en bidden wy getrouw en arme onderdanen van onzen Hemelschen Vader en Z. G., dat Z. G. thans naar Z. G. uitstekent verstant in des Heeren vrees vlytig overwege, welke grote schadelijke gebreken in zommige voorledene jaren, beide in de Kerke en in de Politie, ingeslopen zyn, ook verstandig te rugge denke, in welken gerusten en vreedzamen welstant deze Loflyke Graaffchap was. toen Z. G. de Graaflyke Regeringe uit de gezegende handt van zyne welzalige Vrouw MOEDER ontfing. Te dier tydt was Gods huis niet toegesloten, maar stont het zelve voor alle vromt Christenen, zo vreemdelingen als inlandtschen, wydt open. Toen ter tydt wierdt het Predikamps door maanryge licden dermaten niet onteert, gelyk tegenwoordig,*

Godt

Godt wil zich ontfermen! geschiedt; zo dat een vroom Christen met Ezaias wel klagen mag uit Jef. 9: 15. De LEIDERS DEZES VOLKS ZYN VERLEIDERS, en DIE VAN HUN GELEIDT WORDEN, WORDEN INGESLOKT. Toen ter tydt was 'er onder de Dienaren des Goddelyken woords ene heilzame Christelyke Ordeninge, waardoor de quade ergerlyke menschen geweert, de bekende huisbelaren afgeschafst, de vrome verbeterd, de struikelende oppgericht en gesterkt wierden. De goede onderdanen waren door den veelvuldigen grouwel van velerley Setten zo niet verdeelt, enigheid en vrede woonden onder allerley standts-perzonen. MOSES stont nevens AARON, AARON nevens MOSES. Kort om, het landt was nit den hemel met Godszaligheid en eerbaerheit, met gerechticheit, met rykdom en neringe van Godt gezegent, gelyk die alle betuigen, die deze gelukkige tyden beleeft hebben.

Graaf Edzard dan door 't overlyden van zynen Broeder, Graaf Johan, de Regeringe alleen in handen hebbende, schafte hy aanstonts de twee Coetussen, in 't Lebroortmer en in 't Greetmer Ampt, af. Zyn bevel hieromtrent, aan dat van 't Greetmer Ampt den 31 Maay 1592 gedaan, staat in 't protokol van het zelve Coetus omstandig aangeteekent; gelyk de Heer Harkenroht betuigt in zyne Oostv. Oorspronk. p. 358. Daarenboven wierden Hier en daar gereformeerde Predikanten afgezet, en de ledige plaatzen met Evangelisch-lutersche wederom vervult. Hierover hebben niet alleen de Standen des landts in 't jaar 1596 geklaagt aan de Keizerlyke Gemagtigden, dat pas in Oostvriefschlandt zynde; maar de voorbeelden hier van zyn ook by de handt, gelykwe een en ander hier zullen bybrengen.

In 't jaar 1591. moeste *Ufherdus Belida*, Predikant te Deteren, en van Graaf Johan in zyn leven zeer gelieft, zyne bedieninge verlaten, en naar Vriefschlandt

s. 6.
Graaf Edzard verbiedt de beide Coetussen, en Evangelisch-lutersche Predikanten worden in 't vervolg van tydt hier en daar geplaatst.

landt vertrekken. Vid. *Biblioth. Brem. CL.V. Fasc. II. p. 348.* Het zelve lot viel ook in 't jaar 1596. *Thomas Lheranus*, Predikant te *Bakemoer*, te beurte. *Vid l. c. p. 346.* Den zelve volgde in de bedieninge *Burchardus Theodorus Frisius*, die zyne *belydenisse* aan den Graaf overzondt, welke my door den Heer *Secretarius Lanbegeois* medegedeelt zynde, zal ik ze hier, uit de hogeduidtsche in de nederduidtsche tale getrouwelyk overgezet zynde, ter nederstellen, luidende aldus.

„ *Ik Burchardus Theodorus Frisius*, geboortig uit
 „ *Ieverlandt*, bekenne met deze myne eigen handt
 „ voor ieder een, zo van enen hogen als lagen staat,
 „ by myne ere en trouwe, en by myne ziele en
 „ zaligheid, dewyl ik van den Welgeborenen en
 „ Hoogedelen Heer, Heer Edzard, Graafen Heer
 „ van Oostvrieschlandt, tot het Predikamt des heiligen
 „ Goddelyken woordts te *Bakemoer* genadig
 „ bevordert worde; dat ik by de reine *Augsburg-*
 „ *sche Belydenisse*, in 't jaar 1530 aan den Onover-
 „ winnelyken Hoogloflyken Keizer *Karel den*
 „ *Vden* overgegeven, en by de reine luterfche lere,
 „ welke ik van jongs op ben toegedaan geweest,
 „ wil blyven, leven en sterven, en de *Godtslaster-*
 „ *lyke lere der papisten, Wederdopers, en NB. Calvi-*
 „ *nisten of Zwinglianen naar alle vermogen helpen be-*
 „ *stryden, en onder de voeten treden, de zelve altoos*
 „ *tegenstandt bieden, waar ik kan, en de gelegentheit*
 „ *haar aanbiedt.* Ik wil ook met Godts hulpe my
 „ eerlyk en oprecht in myn leven, gelyk tot hiertoe
 „ geschiedt is, en ook myn getuigenis bewyzen
 „ kan, houden en gedragen, en myne aanbevolene
 „ schaapjes uit de zuivere bron Israels met alleneer-
 „ stigheit en getrouwigheit weiden en leren, de
 „ zelve ook met een goedt voorbeeldt voorgaan, ge-
 „ lyk enen eerlievenden Leraar past en betaamt. Dit
 „ voor-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 295

„ voorgeschrevene bekenne ik met myne eigen handt
 „ en merk. Gedaan te *Stikhuizen* den 18 *October*
 „ 1597.

Verder wierdt *Reimerus Ligarius*, zoon van *Jo-*
hannes Ligarius, te *Freezum* tot Predikant in 't
 „ jaar 1597 aangestelt. Doch om dat hy *Evange-*
 „ *lisch-lutersch* was, moefte hy zonder de Regeringe
 „ van Graaf *Enno de III de* vertrekken, wordende
 „ in 't jaar 1612 te *Norden* beroepen, alwaar hy in
 „ 't jaar 1623 gestorven is. Zie *Hoeyers. Apol.*
 „ *Nord. p. 206.* en *D. Harkenrohts Naamlyst p. 209.*
 „ 210.

In 't jaar 1596 den 5 *December* plaatste Graaf
Edzard te *Visquard* *Thodorus Sprangius*, zedert het
 jaar 1580 Predikant te *Peenwzum*. Dat nu deze
Sprangius, zo te *Peenwzum* als te *Visquard*, de eerste
Evangelisch-lutersche Predikant geweest is, blykt uit
 zyn *grasschrift*, luidende in de latynsche tale aldus.

Anno 1598 d. 11. Junii in ardenti invocatione veri
Dei placide obdormivit vir Reverendus Dns Thodorus
Akavkiro Hen. Sprangius junior, primus incorrupta
Augustanae Confessionis Pastor apud Peusumanos, nunc
apud Viskwerdanos, cujus ossa hic sunt recondita. zie
D. Harkenrohts Oorspronk. p. 484. 485.

Voor het overige zegt *Eilshemius* in zyne voorrede
 voor de verdediginge van zyne kleinoodt; dat de *Evange-*
lisch lutersche het in die ongelukkige tyden daarheen
 gebragt hebben, dat de OOSTVRIESCHE *Cate-*
chismus mit de Kerken en Scholen te **NORDEN,**
MARIENHAVE, OOSTEEL en vele andere dor-
 pen in Oostvrieschlandt is weg gersmit, en de Kerken en
 Scholen met Predikanten en Schootmeesters, die zich
lutersche noemen, bezet zyn geworden.

Terwyl het *Coetus* te *Emden* verboden was, is ook
Petrus Amilins, door middel van het Hof, in de

Oostvriefche Kerke ingeslopen, wordende eerst Predikant te *Westerhuizen*, en daarna te *Oldendorp*; doch in 't jaar 1601. te *Broek* beroepen zynde, moette hy voor den *Emder Kerkenraadt* belydenisse doen van zyn wangedrag, en zich met den zelven verzoonen, eer hy aldaar in den dienst bevestigd konde worden. Zie *Jac. Triglands Kerk: Geschied: p. 858.* En de *Naamlyst* van *E. F. Harkenrobs p. 186-191.*

§. 7.
Alting
zendt een
smeek-
schrift
aan
Graaf
Enno,
oudste
zoon van
Graaf
Edzard.

Terwyl de zaken alzo geschapen waren in de *Oostvriefche Kerke*, vindt *Alting* zich opgewekt, om een *Smeek schrift* daarover in te leveren by Graaf *Enno*, oudste zoon van Graaf *Edzard*. Zie hier van in het *Reformatie Bericht* der *Emder Predikanten p. 361-65.* en *Emmius l. c. p. 78. 79.* Dit *smeek schrift* wordt geheel bygebragt in de *Oostv. Hist. L. VII. No. 48. T. I.* En ik zal daaruit het zelve in de nederduitsche tale den lezer mededelen,

Welgeborene Graaf, biede vooraf U. G. mynen onderdanigen dienst en gebedt i' aller tydt aan,

Genadige Heer.

„ Hoewel ik tot U. G. geenen byzonderen
„ toegang hebbe, ook bezorgt moct zyn, dat dit
„ myn Schryven anders, als het gemeint wordt, ge-
„ duidt zal worden; hebbe ik echter van wegen myne
„ beroepinge en geweten niet kunnen nalaten, U. G.
„ in onderdanigheit te berichten, dat het thans in U.
„ G. Heer Vaders Graaffschap zo verre helaas! ge-
„ komen is, dat, zo menigmaal men aan 't Hof
„ enen Hofprediker beroept, zo dikwyls wil men
„ enc byzondere Geloofs-inquisitie en Belydenisse
„ de andere Predikanten en Onderdanen opdrin-
„ gen.

„ De jonge Heshufius wilde in zynen tydt, dat
„ iedet

„ ieder een de twyfelachtige en onderling frydende
 „ *Inquisitie-artikelen*, welke zyn Vader uit haat tegen
 „ de waarheit en tegen zyn geweten, gelyk te vree-
 „ zen is, als een rigtſnoer des geloofs, en byzonder
 „ van de *lere des H. Avondsmaals*, opgeſtelt heeft,
 „ aannemen zoude.

„ De tegenwoordige *M. Petrus* maakt wel van
 „ de zelve geen gewag; doch uit *Meiſſen* gekomen
 „ zynde, en onlangs vernomen hebbende, dat al-
 „ daar een' andere *Inquisitie*, de *Spaanſche* niet zeer
 „ ongelyk, door zommige ftoute Theologanten de
 „ Kerke is opgedrongen, onderwindt hy zich, on-
 „ der de gedaante van een *nieuw examen*, de zelve
 „ ook in Ooſtvrieſchlandt in te voeren. Komt
 „ nu deze in korten weg, en volgt hem een ander,
 „ dan zal de Kerke ene derde *Inquisitie* moeten
 „ verwagten, en t'aller tydt dat moeten geloven,
 „ dat elk *Hofprediker* gelooft. Want het is met de
 „ *Flaccianen* en *Ubiquitiſten* thans zo verre gekomen,
 „ de Almachtige verbeteret het! dat een ieder vroom
 „ Chriſten met den ouden leraar *Hilarius* wel kla-
 „ gen mag: *Facta eſt fides temporum potius, quam*
 „ *Evangeliorum. Secundum annos ſcribitur, non*
 „ *juxta Baptiſmi confeſſionem: periculolum eſt, tot fides*
 „ *exiſtere, quot mores.* Wat nu het *Heshuſiſche*
 „ onweder belangt, het zelve is, zo ras het in
 „ uwes Heren Vaders Graffchap opgeſtaan was,
 „ door een behoorlyk en beſcheiden antwoordt
 „ afgewendt. Daarom hebbe ik het ook voor raad-
 „ zaam aangezien, het *Meiſniſche quaad*, eer het
 „ in Ooſtvrieſchlandt, waarin buiten dat helaas! te
 „ veel onenigheit is, doorbreekt, tydig voor te
 „ komen.

„ Op dat echter U. G. eigentlyk zien en beſpeu-
 „ ren mag, hoe ganſch gevaarlyk en onoprechte-
 „ lyk van die lieden met Chriſtus Kerke gehandelt
 „ wordt, hebbe ik, wegen den ſchuldigen pligt,
 „ waar-

„ waarmede ik aan U. G. Heer Vader en des zelfs
 „ Landtschap van wegen myne Goddelyke beroo-
 „ pinge verplicht ben, in onderdanigheid niet kun-
 „ nen nalaten, U. G. dit Christelyk welgegrondt
 „ tegen-bericht te laten toekomen, en dat te meer,
 „ om dat ik zeer bezorge, dat de tegenwoordige
 „ Hofprediker door de vervolginge van vrome
 „ Predikanten zyne *Inquisitie* zal trachten in opne-
 „ men te brengen, gelyk *Heshufius* voorheen te
 „ *Norden* gedaan zoude hebben, indien niet U. G.
 „ Heer Vader door enen wyzen Raadt de prakty-
 „ ken was voorgekomen. De boze deugenieten
 „ en buik-dienaren, die schandtvltkken van het
 „ H. Evangelie zyn, en ieder een' door hun over-
 „ dadig en beeftachtig gedrag tot aanstoot zyn,
 „ worden van hun niet verjaagt; maar die, welke
 „ Godt en zyn woordt hoger achten dan zulk ene
 „ menschelyke Ordeninge, moeten onder schyn
 „ aangevochten, en zonder barmhartigheid verdre-
 „ ven worden.

„ Hoe echter U. G. Heer Vader en des zelfs
 „ goede onderdanen met zulk ene onbillyke ver-
 „ anderinge gedient worden, geeft de dagelyksche
 „ droevige bevindinge te kennen: want het gaat,
 „ Godt wil zich ontfermen! gelyk Salomon zegt:
 „ *als 'er geene Profetie is, dan wordt het volk ontbloot;*
 „ *maar Salig is hy die de wet bewaart.* En het is
 „ ene vaste stokregel: *die my eren, zal ik eren;*
 „ *maar die my versmaden, zullen licht geacht worden.*
 „ *als mede; zoekt eerst het Koninkryke Godts, en zyne ge-*
 „ *rechtigheid, en alle andere dingen zullen u toegeworpen*
 „ *worden.* Welke Goddelyke belofte U. G. Heer
 „ Vader tegenwoordig en inkomstig zich zal kun-
 „ nen beloven, indien U. G. het Goddelyke bevel
 „ in zyne Regeringe naar vermogen zal bevorderen,
 „ en door losse, ongeleerde onbandige bier-zuipers
 „ de Kerke zo elendig niet zal laten verstoren, *ende*
 „ *ame*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 299

„ arme onderdanen naar het tydelyk en eeuwig
„ verderf wegglepen.

„ Voorts kan ik voor U. G. in onderdanigheid
„ niet verbergen, dat die van de *nieuwe Munte*, tot
„ verdriet van de Kerke en burgerfchap dezer U.
„ G. Heer Vaders Stadt, allerley veranderingen
„ tegen de van U. G. Heer Vader loflyk bevestigde,
„ en thans byna 70 jaren lang met groten roem
„ en tot een voorbeeldt voor de omleggende Steden
„ bewaarde aalmoezen ordeninge, in te voeren heb-
„ ben voorgenoemen; op dat immers niets, dat goedt
„ is, van hun onaangevochten mogte blyven.

„ Want niettegenstaande hun van U. G. Heer
„ Vader in de gemelde bevestiginge uitdruklyk ver-
„ boden is, zich buiten hunne vergaderinge in de
„ *Munte* van alle verzameling der aalmoezen te ont-
„ houden, en zy zich ook daarop met de Voorftan-
„ deren van 't Gasthuis en van de huiszittende armen
„ goediglyk vergeleken hebben, dat zy met hunne
„ in de *Munte* verzamelde aalmoezen hunne be-
„ hoeftige leden onderhouden wilden, latende
„ voorts alle andere behoefte aan de genoemde
„ Voorftanders over; zo hebben zy evenwel thans
„ dit alles verbroken, gaande by der burgeren hui-
„ zen omme, hangende in de herbergen hunne buf-
„ fen op, en niets nalatende, wat die goede ordenin-
„ ge tot afbreuk strekken kan. Daarenboven
„ vergenoegen zy zich daarmede niet, dat zy hunne
„ byzondere Scholen hebben; maar zy willen ook
„ de andere burgerlyke Scholen met geweldt door
„ de gericht's dienaren affchaffen, hoewel de Heer
„ Burgermeester en Ampts-bestierder betuigt,
„ daaromtrent nooit een bevel ontfangen of gegeven
„ te hebben. Nademaal nu zulk een eigenwillig
„ bedryfniets anders dan verbitteringe en onrust on-
„ der U. G. Heer Vaders getrouwe burgerfchap ver-
„ wekken kan; daarom bidde ik U. G. onderdanig,
„ dat

„ dat U. G. ten besten van den lieven vrede doorene
 „ behoorlyke tusschenspraak by U. G. Heer Vader
 „ aanhoude, ten einde die van de *Munte* op 't nieuw
 „ opgelegd en aanbevolen worde, het Graaflyke be-
 „ vel en het daarop gevolgde verdrag gehoorzaam en
 „ goetwillig na te komen. Want de Schoolmee-
 „ ster *Gerard van Oldenburg*, tot wiens genoegen zy
 „ zulk ene beroerte in de Scholen aanrigten, is een
 „ dronkaart, dien niet de Religie maar de buik ter
 „ harten gaat. Voorheen is hy te *Oldersum* van
 „ onze Religie geweest, en hier komende heeft hy
 „ zich tot de zelve ook beleden, ja noch voor een
 „ jaar zich met de Kerke willen verenigen, indien
 „ we hem niet om andere redenen hadden afge-
 „ houden.

„ Dat nu ten gevallen van zulken ligtvoerdigen
 „ man onrust verwekt, en vrome lieden bedroeft
 „ worden, zulx, weet ik, zal U. G. Heer Vader
 „ naar zyne Graaflyke bescheidenheit nooit billy-
 „ ken. Daarom hebbe ik het voor raadtzaam aan-
 „ gezien, U. G. tydig om ene gunstige voorbede
 „ by U. G. Heer Vader, mynen Genadigen Heer,
 „ onderdanig te verzoeken, op dat Z. G. niet no-
 „ dig hebbe, even daarom door de goede burger-
 „ schap met smeekschriften overladen te wor-
 „ den.

„ Ik bidde gansch ootmoedig en onderdanig, dat
 „ U. G. dit alles van my als enen getrouwen Kerk-
 „ dienaar, die het met U. G. Heer Vader en des
 „ zelfs onderdanen, gelyk zulx den harten kenner
 „ Christus bekent is, van harten wel meint, niet dan
 „ in genade opneme: want ik zoek niet myne, dit
 „ weet myn Heere Christus, maar zyne ere, en
 „ U. G. Heer Vaders en des zelfs landtschaps eeu-
 „ wig en tydelyk welvaren. Indien ik ook wiste,
 „ dat de Belydenisse van deze Kerke, zo alsze inden
 „ *Catechismus* begrepen is, of anders bekent is ge-
 „ maakt,

KERKELYKE GESCHIEDENIS 301

„ maakt, ergers in gebrekkelyk was. wilde ik het
 „ gaarne, tot ere van mynen Godt en ten besten van
 „ zyne Kerke bekennen. Doch de tegenpartye
 „ laat gene rechte Belydenisse uit Godts woordt
 „ uitgaan; maar zy komt met listige en van anderen
 „ gemaakte valftrikken voor den dag, en is onder
 „ haar zelve niet enig; mis d' ene de *Ubiquiteit*
 „ verdedigt, d' andere niet: zy roemt valschelyk op
 „ de *Augsborgsche Belydenisse*, waarin noch de *Ubi-*
 „ *quiteit*, noch het verborgen zyn van Christus
 „ lichaam in 't broodt, noch het mondelyk eten van
 „ Christus lichaam, noch de verwoestinge van de
 „ Kerke, veel minder een godtloos leven, gelyk zy
 „ voor het meeste gedeelte voert, geleert wordt. Zy
 „ *verketteren* en *verdoemen* ons, en evenwel tonenze
 „ in onzen *Catechismus* en in onze Belydenisse niet
 „ de minste dwalinge uit Godts woordt aan. Den
 „ twist van andere Godtgeleerden, met welken
 „ de Kerken van dit landt nooit gemeenschap ge-
 „ hadt hebben, trekken zy als by de haayren her-
 „ waardts, enkel en alleen, op dat de onenigheit en
 „ scheuringe vermeerdert worde, en de arme men-
 „ schen, d' ene tot *Epicurus* en *Bachus*, d' ander
 „ tot schadelyke verleidende secten vervallen mo-
 „ gen. Hiermede bevele ik U. G. in de genadige
 „ bescherminge des Almachtigen. Gegeven in
 „ haaft in U. G. Stadt *Emden*, den 11 *December des*
 „ *jaars 1592.*

U. G.

Onderdanige Kerkdienaar

MENS0 ALTING.

Over dit *smeek schrift* maakt de Heer Kancelier
Brenesjen l. c. deze en gene aanmerkingen; byzon-
 der

der ook daarover , dat *Alting* zulk ene harde tale voert van de *makers van het Concordie-boek*. Zyn *Edelb.* is van oordeel, dat het met het opstellen van dat boek op de zelve wyze gelegen is, als met de *Dordrechtze Synode* en der zelve handelingen tegen de *Remonstranten*, bybrengende tot dat einde de woorden van den *vermaarden Huber*. Doch ik houde het daarvoor, dat 'er een merkelyk onderscheidt tusschen beiden aangetroffen wordt, en wel

1. Ten opzichte van de *handelende Perzonen*. Het *Concordie-boek* is maar van enige *weinige Godsgelcerden*, opgesteld; doch de *Synode te Dordrecht* heeft uit vele en wel uit de *vermaardtste Godtgelcerden* van dien tydt bestaan.
2. Ten opzichte van de *behandelde leerpunten*; de leerstukken immers, welke de makers van het *Concordie-boek* in de *Gereformeerden* veroordeelt hebben, zyn van dat gewigte niet, als de stellingen zyn, welke de *Dortische Vaders* in de *Remonstranten* veroordeelt hebben.
3. Ten opzichte van de *tydsomstandigheidt*; noch de *Evangelisch-luterfche Kerke*, noch de *Staten van die Vorsten*, waarin de zelve gehuisvest was, waren in zulk een gevaar, als de *Kerke en Staat van Hollandt* was in den tydt der *Remonstranten*.
4. Ten opzichte van de *goedkeuringe*, zo van het *Concordie-boek* als van de *Dortze besluiten*. Toen het *Concordie-boek* ten voorschyn quam, wierdt het van vele *Evangelisch-luterfche Kerken en Vorsten* afgekeurt; maar de besluiten van de *Dortze Synode* wierden van de *Gereformeerde Kerken* eenparig goetdgekeurt en aangenomen.

§. 8.
Graaf
Edzard
laat door
zynen
Hofpre-
diker Pe-

Alle moeite tot vereniginge van de strydende partyen vruchteloos afgelopen zynde, en de verwyderinge in de *Oostvriesche Kerke* meer en meer toenemende; liet Graaf *Edzard* door zynen Hofpre-

trus *Hesse* ene nieuwe Kerkordeninge opstellen.

prediker *Petrus Hesse* ene *nieuwe Kerkordeninge* opstellen, naar welke de Evangelisch-luterfche Predikanten zich zouden hebben te schikken. Deze wierden dan naar *Marienhove* geroepen, en aldaar ondertekenden zy die *ordeninge* in 't jaar 1593. den 1 *Augustus*, geschiedende zulx onder anderen van *Johannes Holthufius* Predikant te *Anwrik*, en van de beide *Norder Predikanten Bernardus Elfenius* en *M. Theodoricus Schunemannus*. Zie *Funks Ern. Ged. p. 34*. Men kan ligt bevroeden, dat hierdoor de beide partyen noch al verder van malkanderen afraakten. *Marienhove*, alwaar deze Kerkordeninge, als gezegt is, ondertekent wierdt, is een dorp of vlek in (Ost)vrieschlandt, hebbende ene grote en oude Kerke, aan welke verscheiden beelden, tot beschimping van den paapschen Godtsdienst dienende, gevonden worden; gelyk ook te *Munster*, *Straadsborg*, en elders. Over deze beelden worden verscheiden gissingen gemaakt; doch ik denke voor 't naaste, datze uit dardelheit en broodtdronkenheit zyn voortgekomen. Dus verhaalt de schryver van het boek, *Batavia Sacra* genaamt, dat men in de duistere tyden des Papendoms gewoon was, danzeryen en andere zotte kuiren, zelfs in de Kerken, aanterichten. Byzonder waren het *Narren-Feeft* en de *Ommegang der ezelen* ten hoogsten onbeschoft. Men quam op den eersten dag van 't jaar t'zamen, verkoor enen Bisfchop, tooyde den zelven met gewaande bisfchoplyke cieraagien op, om den dienst, als het ware, te verrichten; ondertusschen sprongen en dansten d'andere, zelfs in de Kerken, aten en dronkenze, en verkleedden zy zich op allerley zotte manieren. Vergelyk hiermede de *gedachten van den Heer BERTRAM* over deze beelden, medegedeelt achter zyne *Hist. Crit. Johannis à Lasco*.

§. 9.
Hamel-
man
fchryft
tegen de
Voorre-
de van
Pezelius,
gestelt
voor het
boek van
de Emdre
Predi-
kanten,
waarop
de Stu-
denten
Missive
voor den
dag
komt,

In 't jaar 1592 nam de *Licentiaat Hermannus Hamelman*, *Superintendent* en *Leraar* van de *Oldenborgsche Kerke*, de zaak van de *Evangelisch-luterfche Predikanten* in *Ooftvriefchlandt* op, latende te *Tubingen* een werkje drukken, waarin hy antwoordt op de *voorrede van Pezelius voor het boek van de Emdre Predikanten*. Zie § 2. Hierop quam welhaaft voor den dag een *Gefchrift*, voerende dezen *titel*. *Missive of brief van zommige goedhartige en geleerde Studenten, mitsgaders ene pauszelyke bulle aan den Licentiaat H. Hamelman, onlangs van Romen naar Duidtschlandt gezonden &c.* Voor dit werkje plaatte *Pezelius* wederom ene *voorrede*. Wat de *Predikanten* van *Emden* tot verdediging van deze *Missive*, welke by uittek fcherp is, zeggen, kan de lezer, indien hy 'er luft toe heett, nazien in hun *Reformatie Bericht* p. 366-74. My aangaande, ik wenschte wel, dat en het werk van *Hamelman*, en de *Missive*, en meer andere *Schriften* van dat foort, nooit het licht gezien hadden; mits de zelve veel meer nadeel als voordeel gedaan hebben.

§. 10.
Ligarius
laat zyn
boek uit-
gaan,
waarop
de Pre-
dikanten
van Em-
den we-
derom
antwoor-
den.

Ondertuffchen wierdt de *begonnen penneftrydt* hier te lande voortgezet. *Johannes Ligarius* uit *Hollandt* naar *Ooftvriefchlandt* weder gekoert zynde, bragt hy een *klein werkje* onder den naam der *Reggelovige Predikanten* in *Ooftvriefchlandt* ten voorschyn, *gedrukt te Emden* in 't jaar 1593 by *Johan van Oldersum*. In het zelve antwoordt hy op *Pezelius* *voorrede* voor het genoemde boek van de *Emdre Predikanten* over het *H. Avondmaal*, mitsgaders op de *Studenten Missive*. De Heer *Bertram* in zyne *Parerg. Oeff.* p. 147 en 148. Van dit werkje gewagende, pryft het zelve allen den genen, dien naar ene gegronde kennisfe van de *Ooftvriefche Kerk-hiftorie* itaan, zeer aan; tegelyk evenwel *Ligarius* fcherpe uitdrukkingen afkeurende. Ik hebbe dan ook het zelve doorgelezen, en in y zeer verwondert, hoe
de

de Heer *Bertram* zulk een ganzsch bitter en Voddig geschrift heeft kunnen of willen aanpnyzen. Ik durve vrymoedig zeggen, my tegelyk beroepende op alle de gene, die de moeite willen nemen, en de gelegenheit hebben, om dit werkje door te lezen, dat in het zelve byna' niets van belang voorkomt; dat tot ophelderinge van de *Oostvriesche Kerk-historie* dienen kan, en in tegendeel het zelve met *laffe verasselingen, openbare onwaarheden en allerbitterste misdrukkingen* dermaten opgevult is, dat het met grondt als een ondeugent *laster-schrift* gebrantmerkt mag worden. Wy hebben voorheen verscheiden staaltjes hier van bygebragt; en meer op te halen, zou den lezer verdrieten. Door dit werk dan van *Ligarius* wierden de *Predikanten te Emden*, als het ware, genoodtzaakt, om hun antwoordt op het zelve uittegeven, gelyk geschiedde in 't jaar 1594, waneerze te *Bremen* lieten drukken het *Reformatie Bericht*, meermalen van ons aangehaalt, voerende dezen titel in 't nederduidsch. *Gegronds en Waarachtig Bericht van de Evangelische Reformatie der Christelyke Kerke te Emden en in Oostvrieschlandt, van 't jaar 1520 af tot op den huidigen dag. Mitsgaders eenkort Bericht van de lere en Kerk ordeninge, waar aan de Christelyke Gemeinte der gemelde Stads haar houdt.* Dit werk quam ten voorschyn onder den naam van alle de *Emder Predikanten*, die dat pas waren *Mensb Altin, Johannes Zuidlareus, Johannes Petrejus en Daniel Bernard Eilshemius*; hoewel de eerste, naat *Emmius* verhaal *l. c. p. 83.* de handt byzonder daarin gehadt heeft. Zo zeer nu de Heer *Bertram* het geschrift van *Ligarius* aanpnyft, zo zeer laakt hy dit van de *Emder Predikanten. Vid. l. c. p. 150.* Wat my aangaat, ik houde dit werk van de *Emder Predikanten* voor een der *voornaamste fonteinen* van de *Oostvriesche Kerk-geschiedenisse*, van den tydt der *Hervorminge* aan, en ik durve vry uit zeggen, dat

wy van vele *wetenswaardige zaken* onkundig zouden zyn, indien dit boek niet in de waereldt gekomen was. Voor het overige bekenne ik gaarne, dat in dit werk hier en daar een *ernstige en vry scherpe spreektraant* gevonden wordt, welke ik in alle deelen niet goetd keure; hoewelze ook eenigzins verschoont kan worden; mits dit werk geschreven is in zulken tydt, als het vier van twisten en krakelingen door deze en gene heetgebakerde mannen in brandt gezet wierdt, en dat het zelve opgesteld is als een *verledigings-schrift* tot wederlegginge van *Ligarius* bitter en hatelyk boek, waarin de vuilste beschuldigingen en hardtste uitdrukkingen gevonden worden, welke van een vergaldt gemoedt, uitgebraakt zouden kunnen worden. Dat men nu in zulk ene gelegenheit, naar het voorbeeldt van Christus, van de Profeten en de Apostelen, wel eens ene hartelyke en ernstige tale voert, kan van niemant met reden gewraakt worden, ook zal het niemant, die de verdorventheit van zyn hart enigzins kent, niet vreemt voorkomen, dat men in zulk ene omstandigheit wel eens de menschelyke zwakheit laat uitkyken.

§. II.
Die van Geneve worden door die van Emden merkelyk ondersteunt.

Het was omtrent dezen tydt, dat die van *Geneve* groot gevaar liepen, van door den *Hertog van Savoje*, die binnen de Stadt zyne partye hadde, overrompelt te worden; doch de Heere verydelde genediglyk den aanslag, en verlostte die goede Stadt uit de kaken van haren vyandt. Ondertusschen drukte dit geval de Stadt en de Kerke aldaar zeer; dies de Gemeinte van *Geneve* haar genoodtdwangt vondt, hulpe en onderstant van andere Kerken te begeren, Schryvende de Magistraat van die Stadt daarover ook an dien van *Emden* in 't jaar 1592, en de Kerke van *Geneve* aan die van *Emden* In 't jaar 1593 den 18 *Julijs*; waarop die van *Emden* tot onderstant der noodtdruftigen ene zomma van 900 *gulden* vergaderden,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 307

en naar *Geneve* verzonden. Ons Protokol spreekt hiervan op 't jaar 1593 den 3 September aldus: „ Men heeft ingebragt, dat op 't verscheiden schryven der Stadt *Geneve*, zo wel aan den Eerbaren Raadt voor een jaar, als nu aan de Kerke, de verzamelde aalmoezen voor de armen te *Geneve* door *Antho- nius Boet* en *Hans Lovelt* den 20 van de voorledene maand, eensdeels door wissel, eensdeels in gelt, aan den *Vranzen Kerkenraadt* te *Frankfort* zyn over gemaakt, en overgezonden; op dat deze de gemelde aalmoezen van zommige goethartige burgers, uit allerley natien, bedragende 900 *gulden*, de gulden op 10 schapen of 20 *stivers*, gerekent aan, de *Geneffsche Kerke*, met den nevengaan den brief dezer Gemeinte aan *D. Theodorus Beza*, op 't veiligste behandigen mogte, om onder nootdlydende armen uitgedeckt te worden. En dit is met Gemeenen Raadt van wegen den hoogsten noodt van de Stadt *Geneve*, uit een Christelyk medelyden, en ter oorzaak van de gemeenschap der heiligen, voor ene reize ingewilligt.

In 't jaar 1594 bemagtigden de Prinzen van *Oranje en Nassau Maurits* en *Wilhelm Lodewyk* de Stadt *Groningen*. Hierop was het eerste werk dezer brave Prinzen, den Gereformeerden Godtsdienst aldaar te planten, en de bestieringe van de Kerke in trein te brengen. Tot dat einde verzogtenze *Sibrandus Lubbertus* en *Martinus Lydius*, beide Hoogleraren in de Godtsgeleertheit te *Franker*, mitsgaders onzen *Alting*. De Prinzen als ook de gemagtigde van den Staat schreven dan brieven aan den Raadt te *Emden*, aan den Kerkenraadt, en aan *Alting* zelven, begerende, dat hy voor enen tydt mogte overkomen, om de Kerke aldaar te helpen hervormen. *Emminus* zegt *l. c. p.* 84. dat de Raadt het begeerde noch ingewilligt, noch verboden heeft; maar dat de Kerkenraadt daaraan zyne toestemminge gaf,

§. 12
Alting predikt te Groningen, dat veel beweginge veroorzaakt.

hoewel ik van dit laatste gelyk ook van de gehele zaak, niet met al in ons *Protokol* vinde aangeteekent. Hoe het daarmede dan ook zy, *Alting* vertrok naar *Groningen*, en deedt aldaar in de *St. Meerstens Kerke voormiddags*, den 17 *Julius* 1594, de eerste gereformeerde predikatie uit *ps.* 118: 22, 23, 24. *De steen, dien de bouwlieden verworpen hadden &c.* Hier over predikte *Alting* zo hartelyk, dat de gemoederen der toehoorderen zeer aangedaan wierden, en velen de tranen ten ooggen uitgeperft. Des namiddags deden gemelde Hoogleraren ook hunne predikationen, en *Alting* met deze ene bestellinge in de Kerke gemaakt hebbende, vertrok hy na weinige dagen weder naar *Emden*. Dit is nu de oorzaak, waarom 'er tusschen de *Kerkorde van Groningen* en *Emden* veelgelykformigheit gevonden wordt; by voorbeeldt, de *Ouderlingen* blyven zo wel te *Groningen* als te *Emden* hun leven lang in de bedieninge &c. Overtusschen keurde Graaf *Edzard* dit doen van *Alting*, als zynde buiten zyne kennisse geschiedt, en ook schynende te stryden tegen de *Neutraliteit* nopens den *Nederlandtschen* oorlog, den Graaf dikwyls door den Keizer aanbevolen, hoewel de Graaf zelf door zynen Kanceliër *Conradus Westerholt* de *Prinzen* in 't leger by *Groningen* over de behaalde overwinninge hadt laten geluk wenschen, ganschelyk af; jado Graaf was dermaten op *Alting* vertoornt, dat hy aan den *Magistraat te Emden* een en andermaal schreef, om *Alting* van zynen dienst af te zetten, en hem niet eens toetelaten, ene *afscheidts-predikatie* te doen. Zie d' *Oostv. Hist.* T. I. L. VII. No. L. Doch de Gemeinte van *Emden* wilde *Alting* niet missen; bewoerende in een geschrift aan den *Magistraat*; dat het beroepen en afzetten van leraren niet de Overbeis maar haar toequam, en betuigende te gelyk; dat zy *Alting* met haar goet en bloet in de bedieninge wilde handhaven. Zie l. c. No. LI. Ook schreef Graaf
 Wil-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 309

Wilhelm Lodewyk van Nassau, Stadthouder van Groningen, daarover enen brief aan Graaf Edzard, woordelyk ter neder gestelt l. c. No. LII. Zie ook de *Bewysstukken* achter de *Emder Apologie* p. 44-51.

In 't jaar 1595. schreef *Egidius Hunnius*, Hoogleraar en Superintendent te Wittenberg, van wiens leven *Melchior Adam* ene beschryvinge opgeeft in *Vit. Theol.* p. 723-30, een boek tegen de lere van de *Emder Kerke* nopens het *H. Avondsmaal*. Hier op antwoordden de Predikanten te Emden in 't jaar 1597. Men moet 'er verbaast over staan, dat de droevige twist over die *H. Liefde-maaltyd* zulk ene menigte van boeken heeft doen ten voorschyn komen, die de Kerke, ten minsten voor het grootste gedeelte, zeer wel hadde kunnen missen.

Voorts zondt Graaf Edzard in 't jaar 1595 zynen *Secretarius* naar Emden, en in 't huis van *Alting* de Predikanten, Ouderlingen, Diakenen en Kerkvoogden hebbende laten byeenkomen, liet hy de zelve het Keizerlyke bevel nopens het staken van alle vergaderingen, waarin nieuwigheden en veranderingen gesmeeds mogten worden, voorlezen, verbiedende even daarom gemelde mannen hunne gewone vergaderingen; die met malkanderen over zulk een verbodt verwondert en verbaast stonden. Waarop zy dan door *Alting* een *smeek schrift* aan den Graaf lieten opstellen, vertonende in het zelve, dat het Keizerlyke bevel hunne vergaderingen in 't minste niet raakte. Dit *smeek schrift* kan de lezer vinden achter de *Emder Apologie* p. 62-69. Nopens welke *Apologie* en haren *Voorloper* ik met een woordtje moet erinneren, dat de zelve niet van *Mens Alting* maar van *Ubbo Emmius* zyn opgesteld, gelyk zulx blykt uit het *protokol der Veertigen* van 't jaar 1602 den 14 December, alwaar aangetekent staat, dat de Raadt nevens de *Veertigen Emmius* en zyne

§. 13.
Hunnius
schryft
tegen de
Emder
Predi-
kanten,
waarop
deze ant-
woor-
den.

§. 14.
Graaf
Edzard
verbiedt
te Emden
de Ker-
kelyke
vergade-
ringen,
en vor-
dert de
Reke-
ningen
der Dia-
kenen.

erven van wegen het schryven van die boeken schadeloos wilden houden. Kort daar op vorderde de Graaf door twe van hem daartoe gemagtigde *Emder Burgermeesters* van de *Predikanten* en *Diakenen* de *rekening der armen*, welke eisch niet minder vreemt voorquam; en men vreesde, dat daaronder iets mogte schuilen; mits aan deze en gene behoeftigen in *Nederlands*, als te *Brussel*, *Groningen*, en in andere plaatzen, aalmoezen uitgedeelt waren. De *Predikanten*, *Ouderlingen*, *Diakenen* en zommige voorname burgers quamen dan byeen, om hierover met malkanderen te beraadtslagen, en men was eenparig van oordeel, dat men dit bevel van den *Graaf* niet behoefde te gehoorzamen. Dit besluit aan de *Burgermeesters* voorgesteld zynde, waren deze daarmede niet te vreden; maar drongenze noch al sterk op 't nakomen van des *Graven* bevel. Welke *veranderinge* en *ommeuwenteling* nu hier op in den *burger-staat* te *Emden* voorgevallen is, zulx kan de lezer by *Emmius* l. c. p. 100. 101. En in de *Emder Apologie* p. 85-116. uitvoerig aangetekent en verhaalt vinden. By deze gelegenheit nam ook het werk in de *Nieuwe Munte* een einde, en wierdt *Ligarius*, die zich daarmede bemoecht hadde, zonder dat hem enig leedt toegebracht wierdt, uit de Stadt weggezonden. Zie *Emmius* l. c. p. 101.

§. 15. Ondertusschen stelden zich *H. H. Mogende*, de *Staten van Nederlands*, tusschen beiden, en door derzelver Gemagtigden, *Jonker Losyn van der Helle*, *Reiner Cants* en *Christoffel Arenzma*, werd't een verdrag tusschen den *Graaf* en de *Stadt Emden* gesloten te *Delfzyl* in 't jaar 1595. Uit dit verdrag zal ik hier den lezer mededelen de *artikelen*, welke op het *Kerkelyke* slaan.

„ I. Eerstelyk zal binnen de oude Stadt *Emden*,
op

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 311.

op 't Valderen en in de voorsteden ; 't zy op de
Munte of elders, openlyk geene andere Religie ge-
leert, geexerceert noch geleden worden, dan die
toenwoordig in de Grote en Gasthuis Kerke gepre-
dikt wordt: zonder nochtans dat iemandt in zyne
conscientie zal worden bezwaart of onderzocht ;
doch zal Z. G. de Hof-predikatie vrygelaten
worden, als Z. G. op de borg het Hof houdt.

II. De nominatie, vocatie, praesentatie en collatie
der Predikanten of Kerkdienaren zal by de Gee-
meinte en haarlleden staan en blyven ; maar de Con-
firmatie by Z. G., welke zonder contradictie of
inzeggen op der zelve perzoon by Z. G. zal
worden gedaan ; en zullen de Ouderlingen hare
Ampten in de Kerke bedienen, en de Diakenen
de armen, naar de Kerkelyke Ordinantien, vry
en zonder enige verhingeringe van Rekening of
anders bezorgen.

III. De *Consistoriale* en *Classicale vergaderingen*
zullen worden onderhouden, volgens de Ordina-
nantien, daarop by de Kerke gemaakt ; mits dat
niemand tot dien weekelyken *Coetum* zal worden
gedwongen, en dat in de voornoemde vergade-
ringe alleene Kerkelyke zaken zullen worden
verhandelt ; en zal Burgermeesteren en Raadt
vrystaan, uit hare Collegie of uit den Veertigen
eenen, zynde een lidmaat der Kerke, te com-
mitteeren, om in die voorschrevene *Consistoriale*
Vergaderinge te compareeren.

IV. Niemand zal in de oude Stadt, of op 't
Valderen school mogen houden, dan by consent
van Burgermeesteren en Raadt, en zullen alle
Schoolmeesters gehouden wezen, zich te regu-

„ leeren naar de Ordinantiën by Burgermeesteren
 „ en Raadt daar op gemaakt, of noch te maken.

„ V. De goederen, die tot onderhoud der Predikanten, Scholen en armen zyn besproken, en daartoe gehorig, zullen daarby blyven, zo wel van de Grote als Gasthuis Kerke, en de 72 Grazen landts te *Hinse* liggende, van de *Pronwsdye* gekomen, by *Z. G. Vrouw Moeder, Hoogl. Gedachteemisse*, der Grote Kerke begiffigt, en daarvan genomen, zullen wederom daar by werden gevoegt, en voortaan daarby blyven, en zal *Z. G.* die Voorstanders met de administratie van de Kerkelyke goederen laten begaan.

„ VI. Des zal *Z. G.* de Klooster-goederen, eertydts den *Gandenten* des Kloosters, 't welk nu het *Gasthuis* genoemd wordt, toebehoort hebbende, behouden.

Uit kracht dan van dit verdrag wierdt het *Coetus* binnen *Emden* wederom herstelt, en is het zelve, door Godts onverdiende goedheit, tot op den huidige dag staande gebleven en waargenomen.

§. 16.
 Merkwaardig verhaal van den Edelen *Arent van den Bosch*, anders *Arnold van Os*.

Tot een besluit van dit *Hoofdstuk* zal ik den lezer noch medetelen het volgende merkwaardig verhaal nopens den Edelen *Arent van den Bosch*, anders *Arnold van Os*, my door des zelfs Kleinzoons zoon, den Heer *Arnold van den Bosch*, thans hier te *Emden* wonende, medegedeelt. *Arnold van Os* is geboren in 't jaar 1545, hy was Heer van *Os*, liggende in de *Meyjerje van 's Hertogenbosch*, en *Hondvester* van *Philippus de II. de Koning* van Spanjen. In 't jaar 1569 trouwde hy met ene adelyke *Juffer Soetje N. N.* Het behaagde ondertusschen den Heere dezen Edelman met oogen van genade aan te zien, de dwalingen van 't Papendom hem onder

het

het oog te brengen, en daarentegen van de waarheit van den hervormden Godtsdienst hem te overtuigen. Hy dus bekeert zynde, wilde ook andere bekeren, vooral wendde hy alle moeyte aan, om zyne Vrouwe en huisgenoten de waarheit te doen omhelzen; doch alles, wat hy omtrent zyne Vrouwe deedt, was voor dien tydt vruchteloos; maar een van zyne knechten wierdt geraakt, en tot de belydenisse der waarheit overgehaalt. De veranderinge nu van onzen *Arnold* bleef niet lang verborgen voor de vyanden der waarheit, waaronder zyn eigen bloedtverwandt *Willem van Os*, een *gezworene van 's Hertogenbosch*, wel de bitterste was, wiens naam ook onder de vervolgers der rechtgelovigen in het grote *Martelaars boek* gebrandtmerkt staat. Dies komt deze *Willem* met een' compagnie zoldaten, om zynen Bloedtverwandt te vangen, en hy bezet het Kasteel of de borg, waarop *Arnold* woonde, aan alle kanten. Ondertusschen gebeurde het in de Goddelyke voorzienigheit, dat *Arnolds* vrouwe dat pas van enen jongen zoon in de Kraamquam, waardoor *Willem* verhindert wierdt zo aanstonts met geweld voorttebaren, en zynen bloedtverwandt te grypen; mits het onder de papisten niet vrystaat, jonge Kraamvrouwen, die hun gelove rogedaan zyn, moeite aan te doen. Van deze gelegenheit bediende zich dan onze *Arnold*, zockende het gevaar door de vlugt te ontkomen. Hy neemt derhalven afscheidt van zyne Vrouwe, en haar vermanende uit Godts woordt, *schopte zy hem met haren voet weg*, en duwde zy hem tegelyk deze woorden toe: *gaat gy Ketterische hondt, ik zal u nooit volgen*. Hoe hardt deze tale en bejegeninge onzen *Arnold* zal zyn voorgekomen, en welke aandoeninge hy daarover in zyn gemoedt ondervonden zal hebben, kan men ligt bevroeden. Doch het stont 'er toe, dat hy of alles moest verlaten, of van Religie ver-

anderen. Geberkt Jan door Gods onvermogen-
genade, leest hy het eerste; mis hy zich niet zynen
gemeinen knecht, deze omhangen met een *jaar*
van vrouwen-verhaal, in de karts zet, rydende
door de zoldaten henen, die nergens minder Jan op
Arnold denkten, maar geloofde, dat het twee *Me-*
vrinnen waren, welke de knaamvrouw bezogt
hadden, de karts niet alleen met vrede lieten va-
ren, maar ook noch de gewone eerbewyzinge on-
der de zoldaten, op *Willems* bevel, aan deze twee
gewaande *Mevrinnen* ophielden. Doch al heeft
wierdt *Willems* gewaar, dat *Arnold* het omdraapt was,
dies hy hem liet nazetten; maar de Heere beveiligde
Arnold, die zich in 't huis van iemand van die Reli-
gie verbergen hieldt, en bezekt bleef, nietogen-
staande de vervoigers in 't zelve huis quammen, en
hem aldaar zochten. De vervoigers hierop ver-
trokken zynde, deedt *Arnold* boeren kleederen aan,
en zal hy zich niet zynen knecht naar *Antwerpen*
begeven hebben, alwaar hy, om te veiliger te zyn,
zynen naam veranderde in dien van *Arnt van des*
Bosch, onder welken naam hy met *Pieter de Rege-*
vaere, dit zal buiten twyfel zyn gemeide lyf knecht
geweesst zyn, hier te *Emden* quam in 't jaar 1585,
volgens het Kerkelyke getuigenisse, dat hy en zyn
reisgenoot van *Antwerpen* medebragten, onder-
kent van *Georgius Sylvanus* Predikant te *Antwerpen*,
en thans onder onze Kerkelyke schriften noch voor-
handen. *Drie maanden* daarna quam zyne Vrouw
ook tot andere gedachten; zo datze haren man, alles
verlatende, naar *Emden* volgde. Hier heeft dit
gezegende paar in vrede en tot stichtinge van ande-
ren enige jaren geleest, *Arnold* zich en de zyne
onderhoudende met het ampt van *Notarius* waarte-
nemen, tot datze beide in den Heere zyn ontlapen,
rustende hunne beenderen op ons *grote Kerkhof* tot
op den dag der zalige verryzenisse uit den doden.

Ar-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 315

Arnold en zyne Vrouwe lieten verscheiden Kinderen na, waaronder een van zyne zonen, *Roelof van den Bosch* genaamt; *Veertige* dezer Stadt en *Oudersling* dezer Gemeinte geweest is. Van zyne nakrooft wonen 'er thans noch hier te *Emden*, te *Amsterdam* en elders; die wy van harten toewenschen, datze veel aan dezen hunnen *Stamvader* mogen gedenken, en des zelfs gezegende voetstappen nawan- delen, gelyk voor weinige jaren onder ons doet zyns kleinzoons dochter *Anna van den Bosch*, zynde in haar leven ene *Moeder in ons Israël*, en een *prunkjuweel* van onze Gemeinte.

NEGENDE HOOFDSTUK.

Graaf Edzard de II.de sterft, en zyn oudste Zoon *Graaf Enno de III.de volgt hem in de Regeringe*. Een uittrekzel uit de *Concordaten*, het *Kerkelyke betreffende*. *Alsing* wordt naar *Amsterdam* beroepen, doch de Gemeinte van *Emden* wil hem niet laten vertrekken. De *Graaflyke Kancelier Thomas Franzius* zoekt een *verenigings-formulier* tusschen de *Gereformeerden* en *Evangelisch-Luterschen* op te rigten; doch *Alsing* en zyne *Amptgenoten* houden zich aan den *Catechismus* en hunne *Geloofsbelydenisse*. De *opgedrongene Evangelisch-Lutersche Predikanten* worden weder afgezet. *Diedericus Nicolai Predikant* te *Jemgum* wordt van wegen de gevoelens van *David Joris* afgezet. De *Predikanten van Emden*, afgezonden naar de *Synode van Dordrecht*, keren met groten lof weder te rugge.

HEt behaagde den Heere van leven en dood den ^{S. 11} draadt van *Graaf Edzards* leven af te snyden in 't ^{Graaf} jaar ^{Edzard} de *II.de* ^{sterft, en} zyn oudste zoon *Graaf Enno III.* volgt hem in de *Regeringe*.

jaar 1599 den 1 *Meert*, in den ouderdom van 67 jaren. Volgens alle historische omstandigheden kan men van dezen *Prins* zeggen; dat hy van geenen quaden aart zynde, door zyne quade Raadtslieden al te jammerlyk misleidt is geworden, en volgens der zelve raadt dingen ondernomen zyn, welke tegen alle voorzigtige kloekzinnigheid lynregtaanliepen. *Emminus* tekent aan *l. c. p.* 128. 129. dat zyne Gemalinne, mitsgaders zyn oudtste Zoon Graaf *Enno*, het ontzielde Graaflyke lichaam te *Emden* wel wilden laten begraven, doch onder die voorwaarde, dat de lykrede van enen *Evangelisch-luterschen Predikant* gedaan zoude worden, en op dat die van *Emden* daaromtrent geene zwarigheid mogten maken, wilde men voor af de predikatie hun schriftelyk ter handt stellen. Maar des niet tegenstaande vonden de *Emders* in de zaak veel zwarigheid; dies de begravinge niet te *Emden* maar te *Aurwik* geschiedde. Graaf *Edzard* volgde in de Regeringe zyn oudtste Zoon Graaf *Enno de IIIde*, die den 28 *November* 1599 te *Emden* opentlyk op de grote markt gehuldigt wierdt. Voor de huldigings-plegtigheid deedt *Alting* ene deftige predikatie in de grote Kerke uit *ps.* 101. waaruit *Alting* naar 't voorbeeld van *David* alle de pligten van enen Koning en *Prins* deftig vertoonde, en dat in de tegenwoordigheid van Graaf *Enno* en zyne Gemalinne, en het gansche Hof, den Raadt, Veertigen, en zulk ene menigte van menschen, dat de Kerke de zelve niet konde varten. Na de predikatie wierdt de huldiging opentlyk op een opgerigt toneel op de grote markt verrigt, nadat de Kancelier *Thomas Fransius* vooraf ene aanspraak gedaan hadde. Vid. *Emminus. l. c. p.* 111-14.

S. 2.
Een uit-
trekzel
uit de
Concor-
daten, het Kerkelyke betreffende:

Eer Graaf *Enno* gehuldigt wierdt; schreef hy enen *landtdag* uit te *Emden* tegen den 2 *Julius* 1599, al-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 317

alwaar tusschen den *Graaf* en de *Standen* dezwevende verschillen afgedaan wierden, en de zo genoemde *Concordaten* opgericht, waar uit wy den lezer een uittreksel van zaken, welke het Kerkelyke betreffen, in 't nederduitsch hier zullen mededelen, luidende aldus.

„ §. 9. Wy brengen ons dan in 't begin uit
„ Godts woordt te binnen, dat alleen de Godtzaligheit de regte grondt is, waarop het geluk en
„ welvaren van de Regeringe gebouwt moet worden: en wy danken derhalven billyk den Lieven
„ Godt hooglyk en uit grondt van ons hart, dat hy tot hiertoe het heldere licht van zyn heilig en alleen Zaligmakent woordt, nevens het rechte gebruik der Hoogwaardige Sacramenten, in de Kerken en Scholen van dit ons Graaffschap, krachtig heeft laten schynen, en ons daardoor den rechten weg tot zaligheit heeft laten aanwyzan: en wy
„ bidden zyne Goddelyke barmhartigheit ootmoedig, dat hy het zelve in dezen donkeren avond der laatste waereldt, waarin wy het ten hoogsten van noden hebben, niet uitblussche, maar door de vreugden olie zyns heiligen Geests langen tydt onderhoude; op dat hem ook inkomstig in deze plaatze ene regtaartige Gemeinte vergadert worde, waardoor zyn H. naam geëert, zyn Ryk vermeerdert, en zyn genadige wille altoos volbragt moge worden. Wy erkennen ons ook op allerley wyze verpligt, by het aanvaarden van onze Regeringe daarheen te trachten en te arbeiden, dat de behoorlyke dienst en gehoorzaamheit aan de Hoge Majesteit Godts zonder enig menschelyk byvoegzel of afbreuk opgedragen, en wat daar tegen strydt, afgeschafft of ernstig gestraft worde.
„ En nadien de ware Godtsdienst voornamelyk daarin bestaat, dat het woordt Godts zuiver en
rein

„ rein geleert en gepredikt, het regte gebruik
 „ der Heilige Hoogwaardige Sacramenten naar
 „ Christus eerste inzettinge onderhouden, en aan
 „ de Bedieninge der Leraren de behoorlyke ere
 „ en bezoldinge zonder verkortinge gegeven
 „ wordt.

„ §. 10. Daarom hebbenwe uit het overgeleverde
 „ goetdunken van onze getrouwe Landstanden
 „ zeer gaarne vernomen, dat zy nevens ons van
 „ voornemen en meininge zyn, dat in ons landt, in de
 „ Kerken en Scholen, geene andere lere het volk
 „ opentlyk zal worden voorgedragen, beschermt
 „ en gehandhaaft, als die, welke met de Profeti-
 „ sche en Apostolische schriften overeenkomt, in
 „ de Christelyke *Augsborgsche Belydenisse* vervat
 „ en begrepen, en van de Protestantische Keurvorf-
 „ sten, Vorsten en Standen van 't *H. Ryk* besten-
 „ dig verdedigt, en tot op den tegenwoordigen tyd
 „ behouden is.

„ §. 11. En het was zekerlyk van harten te
 „ wenschen, dat alle de gene, die zich in ons landt
 „ tot deze *Belydenisse* bekennen, over haar regte ver-
 „ stant het eens waren, en dat op de predikstoelen
 „ het volk geene twederley meininge voorgedragen,
 „ noch een' verscheiden orde in de Ceremonien in-
 „ gevoert wierdt.

„ §. 12. Overmits wy echter vernomen hebben,
 „ dat aanstonts in 't begin der Reformatie van den
 „ Godtsdienst, zo wel in deze als in andere plaatsen,
 „ zommige byzondere verschillen over het verstant
 „ van de *Augsborgsche Belydenisse* in de Kerke inge-
 „ broken zyn, end' ene meininge zo wel als d' andere
 „ opentlyk van de predikstoelen te leren, te
 „ prediken en te oeffenen, geduldt en toege-
 „ staan is.

§. 13. Daar-

„ §. 12. Daarom hebben onze getrouwe Landt-
 „ den onderdanig begeert, dat wy het by 't oude ge-
 „ bruik wilden laten blyven, en de oeffeninge van den
 „ Godtsdienst in dien staat laten, waarin wy ze by
 „ 't aanvaarden van onze Graaflyke Regeringe, zo
 „ wel naar d' ene als naar d' andere meininge, ge-
 „ vonden hebben.

„ §. 14. En nadien wy uit het voorlezen van de
 „ Keizerlyke Resolutie zo veel bemerkte hebben, dat
 „ de zelve ten opzichte van het Religie-punt haar
 „ beroept op den in 't H. Ryk ingewilligden en
 „ opgerigten *Religie-Vrede*; welke evenwel een ieder
 „ standt van de *Augsborgsche Belydenisse* toestaat,
 „ naar deze Belydenisse, Religie en Gelove, ook we-
 „ gen bestellinge van Kerk-en School-diensten, in
 „ hare Heerschappyen en Landen zekere Ordenin-
 „ gen, Kerk-gebruiken en Ceremonien aan te rigten:
 „ daarom willen we uit kracht van den zelve de
 „ gemelde begeerte onzer onderdanen genadig in-
 „ willigen.

„ §. 15. Wy stellen dan, bevelen en gebieden ern-
 „ stig, dat alle Steden, Standen en Gemeintens van on-
 „ ze Graaffchap Oostvrieschlandt by die oeffeninge,
 „ meininge en begrip van de *Augsborgsche Belydenisse*
 „ vry en onverhindert gelaten zullen worden, waarby
 „ elke Gemeinte geweest is, en welke tegenwoordig
 „ zonder tegenspraak geoeffent wordt, en waartoe zy
 „ haar altoos bekend heeft, en tot op dezen tydt bekend:
 „ dat ook niemant, van welke waardigheit, Staat of
 „ Staat hy zy, om geenderley oorzaak, welken naam de
 „ zelve ook hebben mag, en onder welken schyn het ook
 „ zonde mogen geschieden, enen anderen, die van zyn
 „ gevoelen niet is, vyandig bejegene, heimelyk of open-
 „ lyk lastere, te schande make. *smade*, of anderzins
 „ ver-

„ vervolge en beledige ; dat geene van beide party-
 „ en der anderer Religie, Kerk gewoontens en Ceremo-
 „ nien, als of de zelve met de Augsborgsche Belydenisse
 „ niet over een quamen, en tegen den Religie-vrede
 „ streeden, bezware en aantrekke : maar dat een' ieder
 „ by de andere vreedzaam en gerust wone, in goede
 „ regte vriendschappen liefde het getrouwelyk wel meine,
 „ en met verwerpinge van alle wantrouwen, dat ligt
 „ uit deze scheuringe zal voortgekomen zyn, elk' partye
 „ d' andere, uit kragt van dit eenparig lantdags-besluit,
 „ by hare Religie, gelove, Kerk-gewoontens, ordeningen
 „ en Ceremonien, ook by alle andere tot het geestelyke ge-
 „ bruik behorende goederen en rechten, gerust en vreed-
 „zaam blyven lase.

„ §. 16. En nadien meergemelde Religie-vrede
 „ onder anderen ook dit behelst, dat de verschillen,
 „ welke over Religie-zaken voorvallen, niet anders
 „ als door Christelyke, minzame en vreedzame
 „ middelen en wegen tot ene eenparige christelyke
 „ enigheid, verstant en verdrag gebragt mogen
 „ worden: daarom hebben onze getrouwe Landt-
 „ standen dit middel voorgeslagen, dat, indien geen
 „ volkomen vergelyk tusschen de Gemeintens van
 „ de Augsborgsche Belydenisse omtrent de zwevende
 „ verschillen in onze Graaffschap gemaakt konde
 „ worden, niettemin echter men op ene Ordeninge
 „ bedacht mogte zyn, naar welke alle Predikanten
 „ zich in de spreekwyzen en Ceremonien zouden heb-
 „ ben te schikken.

„ §. 17. Zo hebbenwe ons daarheen verklaart,
 „ datwe by de eerste gelegenheit de voornaamste
 „ Godsgelerden van onze Graaffschap, die d' ene of
 „ d' andere meininge toegedaan zyn, in gelyken ge-
 „ talle t' zamen verschryven zullen, en hun zekere
 „ polityke perzonen, ook van beiderley gevoelen en
 „ in

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 321

„ in gelyken getalle, toevoegen willen, in wier tegenwoordigheid zy onder malkanderen van de verschil-punten vreedzaam en vriendelyk zullen spreken, de zelve onderzoeken, en ons daarvan getrouwelyk verslag doen; hoe en op wat wyze zy met malkanderen daarin over een komen; dat een zeker *lichaam der lere* ontworpen worde, waarnaar alle Predikanten in 't landt zich in de *lere* en in de *Ceremonien* te schikken hebben: Indien zy echter tegen verwagtinge hierin niet mogten overeen komen, zullenze evenwel in zulk een geval verpligt zyn, ons hunne meeninge over te geven, hoe ten opzichte van de *bevoordingen en ceremonien* zulk ene gemakkelyke inschikkinge uitgevonden zoude kunnen worden, welke op de predikstoelen en in de Kerken gebruikt wordende, de opentlyke ergernis der toehoorderen zoude kunnen weeren, en tot meerdereinigheit den weg banen; en het gene zy ons dus op d' ene of d' andere wyze te kennen zullen geven, dat willenwe met onze *Landt* en *Hofraden* verder beoorlooflyk overwègen, het nodige daaromtrent bezorgen, en het gene tot Godts ere, tot opbouw van de Kerke, tot affchaffinge van ergerlyke verwytingen, van ontydig lasteren en verbannen op de predikstoelen, nuttig zal voorkomen, naar ons vermogen, voortzetten en bevorderen.

„ §. 18. 'T zy nu, dat deze vergaderinge voortgang hebbe of niet, en dat men zich in de zelve met malkanderen vergelyke of niet; zo zal evenwel dat gene, dat voorheen nopens de vrye oefeninge van Religie besloten is, stant grypen, en de staat van den Godtsdienst daarop in 't minste niet gegrondt worden.

„ §. 19. Wat nu verder het aanstellen van *Kercken* en *School-dienaren* aangaat, daaromtrent maakt de

„ *Keizerlyke Resolutie* deze bepalinge; dat de gene
 „ die het *Patroonrecht* hebben, het zelve gerustelyk
 „ zullen behouden; maar anderzins alles naar den
 „ *Religie-vrede* gaan zal.

„ §. 20. Nademaal de Kerk-en School-rechten
 „ en gerechtigheden van die van de *Ridderschap* in
 „ hunne *Heerlykheden* buiten kyf zyn, zo worden zy
 „ derhalven by hun bedryf, van vryelyk Kerk-en
 „ Schooldienaren aan te stellen, bilyk in ruste ge-
 „ laten.

„ §. 21. Ook is hierover, wat *Burgermeesteren*
 „ en *Raadt* mitsgaders de *algemene burgerfchap* van
 „ onze *Stadt Emden* belangt, ene byzondere effene
 „ *vergelykinge en Ordeninge*, als hicna volgen zal,
 „ befloten en gemaakt.

„ §. 22. Op dat het dan niet nodig zy, wydtlopig
 „ te zintwiften, hoe het met de aangehaalde *dotatio-*
 „ *nibus, foundationibus & praescriptionibus* der andere
 „ Steden *Norden* en *Auurik*, en van den *derden* of
 „ *huismans-ftandt*, en met het van hun bygebragte
 „ *Seent-recht* allezins gelegen zy; hebben wy gena-
 „ dig ingewilligt en algesproken; dat eerstelyk gee-
 „ ne *Gemeinte* inkomftig een *Predikant, Kerk of*
 „ *Schooldienaar opgedrongen zal worden*; maar wanneer
 „ aan ene plaatze een *Kerk- of vaste Schooldienst* zal zyn
 „ opengevallen, alsdan zullen de *Ouderlingen* en *voor-*
 „ *naamfte der Gemeinte* beregtigt zyn, zich behoorlyk
 „ t'zamen te voegen, en na voorgaande aanroeping
 „ van Godt om zyne hulpe te beraadtflagen, met hoe-
 „ danig enen perzoon de ledige plaatze nuttig en met
 „ vrucht zal kunnen vervult worden. En als zy
 „ zich over een' of meer eenparig vergeleken zullen
 „ hebben, zal het hun toegelaten zyn, en vryftaan,
 „ te onderzoeken, of die *perzoon* in de belydenisse
 „ met hun overeenkomt; en alsdan zullen zy naar
 „ de

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 323

» de bequaamheit, het leven en den wandel door ene
» voorafgaande proefneming en *examen* van het
» *Coetus*, waaronder de Gemeinte behoort, of, indien
» zy daartoe gewigtige redenen meinen te hebben,
» door het *examen van onze Consistorie*, mogen ver-
» nemen, als mede onderzoek doen, of de gene, die
» hun best aanstaat, tot hen en den aangeboden
» dienst genegen zy.

» §. 23. Als zulx geschiedt is, zal de Gemeinte,
» eer zy haar aan den zelve verbindt, de gelegent-
» heit ons schriftelyk voordragen, en onderdanig
» bidden, om aan dien Perzoon de ledige plaatze te
» geven, hem tot het *predik- of school-ampt* te bevesti-
» gen, en met de *introducție en investituur* behoorlyk
» voortteveren.

» §. 24. Wanneer wy nu bevinden, dat de voor-
» gestelde perzoon met de Gemeinte, welke hem
» aan ons, als gezegt is, voordraagt, het in de Bely-
» denisse eens is, en van zyn leven en eerlyken wan-
» del een goetd getuigenisse kan opwyzen, en dat
» hy ook van het *Coetus*, waaronder de plaatze be-
» hoort, of van ons *Consistorie* een getuigenis-schrift
» verkregen heeft, dat hy tot het ledige ampt be-
» quaam is; zo zyn wy genadig gezint, de begeerde
» *Collation, Confirmation, Investituur en Introdiction*
» daarop zonder weigeringe of uitstel te laten ge-
» schieden.

» NB. Dat §. 22. en 24. sprekende, en van het
» **COETUS**, en van het **CONSISTORIE**, bui-
» sen twyfel zien op het onderscheide in de Belydenisse,
» dat is, op de **GEREFORMEERDEN** en op
» de **EVANGELISCH-LUTERSCHEN**, welke
» lyde geene tegenspraak, en kan duidelyk worden
» afgenomen uit het antwoordt **DER STANDEN**

„ op de voorgestelde Graaflyke punten by het maken van
 „ deze Concordaten. Zie d' OOSTV. HIST. T. II.
 „ L. I. N°. 21. p. 155.

„ §. 25. De overige perzonen, als *kosters*, *Kerk-en*
 „ *Armen-voogden* mogen de *Predikant* en de *Gemeinte*
 „ van elke plaatze, ook zonder onze *Confirmatie*, aan-
 „ stellen; evenwel zullenze daarom trent dus te werke
 „ gaan, dat de gene, die tot *Kerk-en Armen-voogden*
 „ aangestelt worden, dusdanig begoedt en in 't landt
 „ gezeten zyn, dat men in alle gevallen de schade,
 „ welke zich van wegen hunne nalatigheid en on-
 „ trouwe in den tydt hunner bedieninge mogte op-
 „ doen, uit hunne goederen zal kunnen vergoeden,
 „ anderzins willen wy de Kerken en armen uit-
 „ druklyk het recht hiermede hebben voorbehou-
 „ den, alle schade, welke haar daardoor overkomt,
 „ van de gene, die deze *Kerk-en Armen-voogden*
 „ aangestelt hebben, enkel en alleen te vorderen.

„ §. 26. Wanneer ook daarbeneven geklaagt is, dat
 „ de *Predikanten* en *Kerk-dienaren* *zommige Gemein-*
 „ *tens* tegen haren wille opgedrongen waren, en daarom
 „ verzogt en gebeden is, den zelve op te leggen, zich
 „ in dezen het oordeel en de goedtkeuringe van ieder
 „ plaatze te onderwerpen, en dat aan die plaatzen
 „ vergunt mogte worden, ofze die leraren behou-
 „ den, dan ofze de zelve wilde laten gaan; en het
 „ ons evenwel bedenkelyk is voorgekomen, iemand
 „ uit zyne bezittinge *vel quasi de facto* en zonder
 „ gerichtelyk onderzoek te verdryven, of toe te laten,
 „ dat iemand in zyn eigen zaak tegelyk *partye en*
 „ *Richter* zy.

„ §. 27. Zo willen we orde stellen, dat voorde *hal-*
 „ *diging*, en by het wegruimen van de byzondere
 „ bezwaarnissen, de klagende *Gemeinte* nevens
 haar

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 325

„ haar Predikant voor ons, onze Landt- en Hofra-
„ den, en anderen, die wy daartoe in genade te
„ roepen gezint zyn, gevordert, tegen malkanderen
„ behoorlyk gehoord, en naar bevindinge de be-
„ geerde afzettinge ter uitvoeringe gebragt zal wor-
„ den; op dat geene Gemeinte reden hebbe te kla-
„ gen, dat zy *gedwongen iemant hare ziele moet toe-*
„ *vertrouwen*; noch de *Predikanten* zich daarover
„ bezwaren kunnen, dat zy onbehoorlyk waren
„ afgezet.

„ §. 28. En schoon wy niet van meininge zyn,
„ daaromtrent wydtlopige pleidooyen *cum forma*
„ & *strepitu judicii* toe te staan, zo betaamt het ons
„ evenwel gewetens halven, en om ene zware na-
„ spraak te vermyden, dat nodeloze vervolgingen
„ worden voorgekomen.

„ §. 29. Wy brengen ons verder by het *geestelyke*
„ *werk* te binnen, dat alles, wat voorheen nopens
„ de *oeffeninge der Religie* en de *bestellinge van den*
„ *Dienst*, en wat des meer is, ingewilligt is, niet
„ met nuttigheit en vrucht onderhouden kan wor-
„ den, indien niet ene zekere *Kerkelyke Regeringe*
„ wordt aangestelt, welke het *opper-opzicht* en de
„ *bestieringe der Geestelykheit*, in onze plaatze, over
„ onze onmiddelbare onderdanen zal zyn aanbe-
„ volen.

„ §. 30. Derhalven hebbenwe een besluit geno-
„ men, een byzonder *Geestelyk Gerichte* en *Consistorium*
„ *Ecclesiasticum* aan te stellen, en het zelve met *zwe*
„ *voornamen Godigeleerden*, namelyk Heer *Mensō*
„ *Alting*, en dien wy hem daarenboven willen toe-
„ voegen, ook met zommige *Polityken* en *Rechtsge-*
„ *leerden*, waaronder de tegenwoordige Burger-
„ meester onzer Stadt *Emden Gerardus Bolardus*

„ zyn zal , te voorzien ; en met raadt en toedoen
 „ van onze *Landt- en Hofraden* ene zekere *Consistoriële*
 „ *Orderinge* te ontwerpen , naar welke de leden
 „ van de *Consistorie* alles , dat tot de Kerkelyke
 „ Regeringe en tot bewaringe van goede orde en
 „ tuchtoeffeninge eigentlyk behoort , nevens het
 „ gene , dat voorheen den *Landt-officiaal* te doen
 „ betaamde , bestieren en verrichten zullen .

„ §. 31. En nadien wy het met onze getrouwe
 „ Landtstanden daarvoor houden , dat de *Kerkelyke*
 „ *Coetussen* , tot opbouw van Kerken en Scholen ,
 „ alsmede tot onderhoudinge van goede tuchtoeffe-
 „ ninge zeer nuttig en nodig zyn ; zo nochtans ,
 „ datze binnen hare palen moeten blyven , niet bui-
 „ ten de zelve gaan , en noch minder haar aanmati-
 „ gen ; het gene *jurisdictionaal* is .

„ §. 32. Zo willenwe met voorgemelde leden
 „ van onze *Consistorie* overleggen , en beramen , *hoe*
 „ *vele* , en in *welke plaatsen* , zulke *Coetussen* zyn aan
 „ te stellen , en te onderhouden .

§. 3.
 Alting
 wordt
 naar Am-
 sterdam
 beroe-
 pen ,
 doch de
 Gemein-
 te van
 Emden
 wil hem
 niet laten
 vertrek-
 ken .

In dezen tydt was te Emden als afgezant van de
 verenigde Provinciën tegenwoordig *Jacob Boelsen* ,
 Burgermeester te *Amsterdam* , die , om dat 'er te
Amsterdam een Predikant nodig was , zyn oog op
Alting wierp . Daarby was *Alting* door vele weder-
 gekeerde vlugtelingen uit *Emden* te *Amsterdam* ook
 zeer bekend , die grotelyks naar hem rekhalsden .
 Dies beriep men *Alting* tot Predikant te *Amsterdam*
 in 't jaar 1599 , en men zondt twe gemagtigden uit
 den Kerkenraadt naar *Emden* , voorzien met brieven
 van den Amsterdamschen Kerkenraadt aan dien van
Emden , als mede aan *Alting* in 't byzonder , ook met
 enen brief van den Amsterdamschen Raadt aan dien
 van *Emden* , om , waar het mogelyk , *Alting* te
 Em-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 327

Emden los, en te *Amsterdam* vast te maken. Den geloofsbrief van den Amsterdamschen Kerkenraad; aan hunne gemagtigden medegegeven, en van *Jacobus Arminius* geschreven en ondertekent, hebbe ik onder onze Kerkelyke schriften gevonden, en zal ik hier den lezer mededelen, luidende aldus.

„ Wy ondergeschreven hebben gedeputeert ende deputeren by dezen onzen Waerden ende zeer „ Lieven Mede-ouderlingen *Hans Merhys* ende „ *Arent Janssen*, omme van onzent wegen nevens „ den Voorstanders der Gemeente Jesu Christi tot „ *Emden*, ende den *E. Menso Alting* Bedienaer des „ Woordts aldaar, te verhandelen, zulx als dienen „ zal tot bevorderinge der beroepinge op den per- „ zone *D. Menfonis* voors. van ons gedaen. Bid- „ dende den Voorstanderen der voornoemder Ker- „ ke ende *D. Menfonem*, dat hen believe dezen „ onzen gezanten volkomen gelove toe te stellen, „ ende hen in alles met raedt ende daet behulpigh „ te wezen, op dat zy alles naer wensch verrichten „ mogen, ende met blydtschap wederom tot ons „ keren. Dezen 13 *December 1599. uit Amster-* „ *dam.*

De Predikanten, Ouderlingen ende
Diaconen der Gemeente Jesu Chri-
sti tot Amstelredam, ende uyt al-
ler name.

Jacobus Arminius.
Joannes Hallius.

Het bygedrukte zegel verbeeldt den *Hollands-*
schen Leeuw, en heeft dit omschrift: *Iustus ut leo*
confidet Provi:

De Amsterdamsche gemagtigde hunne zaak hebbende voorgedragen, veroorzaakte zulx te *Emden* veel beweginge. De Kerkenraadt belegt zynde, alwaar mede zommige gemagtigde uit den *Raad* en uit de *Veertigen* tegenwoordig waren; verklaarde *Alting* niet ongenegen te zyn, de beroeping aante nemen, gevende daarvan de volgende redenen. 1. *Nieuwe Leraren*, zeide hy, *verwekken enen nieuwen yver*, en dit is hier te *EMDEN* ook wel van noden, *mits de yver van wegen de inlandtsche beroertens zeer verkout is.* 2. *De wonden van de Kerke*, vervolgde hy, *zyn zo vele en zwaar, dat ik 'er geenen kans toe zie, om de zelve te genezen; diesze enen anderen geneesmeester nodig hebben.* 3. *Ik hebbe onlangs, deedt hy 'er by, bespeurt, hoe zeer het volk op my gebeten is, en dat het my zekerlyk om den hals gebragt zoude hebben, hadde Godt zynen Knecht niet bewaart.* 4. Eindelyk voegde hy 'er ook deze reden by, *dat hy oudt en zwak zynde, de Kerke in korten meer tot een last als tot heil zoude verstreken.* Doch deze redenen wierden van de gene, die 'er tegenwoordig waren, niet voor gewigtig genoeg aangezien, en tegelyk bragt men vele zwarigheden ter baan, die uit *Altings* vertrek zouden ontstaan. Hier bleef het voor die reize by. De vergaderinge ondertusfchen wederom by een gekomen zynde, en *Alting* om zyne loslatinge met klem van redenen aanhoudende, verwierp men dezelve ganschelyk, en wel om zulke gewigtige oorzaken, dat de Amsterdamsche gemagtigde zelve, die daarby tegenwoordig waren, op het stuk met een goetd geweten niet durfden aandringen, en *Alting* het ook gewonnen moest geven, die echter by die gelegentheit van de vergaderinge begeerde, dat men aan de herstellinge van de vervallene tuchtoeffeninge en aan de geneezing van andere wonden met ernst de handen wilde slaan. Vid. *Emmius l. c. p. 114-17.* Die ook ver-

verhaalt p. 118. dat de loze Kancelier *Thomas Franzius*, den wyn in 't hoofdt hebbende, zeide; dat de *Emders Alting* wel naar *Amsterdam* hadden mogen laten trekken.

Graaf *Enno* zocht volgens den raadt van zynen Kancelier *Thomas Franzius* ene vereniginge tetreffen tusschen de Gereformeerde en Evangelisch-lutersche Predikanten hier te lande. *Emmius* verhaalt dit wydtlopig l. c. p. 118-30. En daarmede kan men vergelyken de *Oostv. Hist. T. I. L. VII. No. 58*. Wy zullen de zaak hier kortelyk voordragen. De Kancelier *Franzius* met den Drost *Wilhelm van Knyphuzen* nevens *Alting* by enen van de *Emder Burgermeesters* ten eten zynde, stelde gemelde Kancelier, de maalyt geëindigt zynde, *Alting* voor; dat de Graaf zeer genegen was, de verschillen omtrent den Godtsdienst weg te nemen, en dat hy daaromtrent *Altings* oordeel en raadt wel wenschte te horen en te ontfangen. Hierop gaf *Alting* tot antwoordt; dat die geneigtheit van den Graaf hem zeer aangenaam was, hoewel het werk van vereniginge in den tydt van *Ligarius* met meer nadeel als voordeel ondernomen was geweest: ondertusschen was zyn raadt, dat de Graaf en zyne Raden den *Catechismus* met aandacht mogten overwegen, ook door andere Godtgeleerden laten overwegen, en vondenze ieets in den zelve, waaraan zy zich stieten, zulx wildenze aan hem en zyne Amptgenoten mededelen; wanneer men bevinden zoude, hoe zeer zy tot den vrede genegen waren. Ook pree *Alting* aan de *Belydenisse* van den *Markgraaf van Baden*, onlangs uitgekomen, en *Z. V.* De Kancelier betuigde, in dit antwoordt van *Alting* veel behagen te hebben, en liet hem dus by en na het scheiden tusschen hope en vreeze dobberen. Des anderen dags wierden *Alting* en *Eilshemius* op 't *Stadthuis* gevordert, alwaar zy den Kancelier en den Drost ook vonden, en

§. 4.
De Graaflyke Kancelier *Thomas Franzius* zoekt een verenigingsformulier tusschen de Gereformeerden en Evangelisch-luterschen op te rigten; doch *Alting* en zyne Amptgenoten houden zich aan den *Catechismus* en hunne Geloofs-belydenisse.

aan hen een brief van den *Graaf* overgelevert wierdt, waarin de *Graaf* zyne geneigtheit tot vrede in de Kerke betuigde, en tegelyk deze 4 vragen voorstelde. 1. Welke exemplaren van de *Augsborgsche Belydenisse* zy dachten, dat allernaast met de H. Schrift ende Geloofsformulieren van de oude Kerke overeenquam. 2. Over welke stukken de Protestantische Godtgeleerden onder malkanderen verschilden, en welke redenen aan weerkanten bygebragt wierden. 3. Of zy dachten, dat men een vast formulier uit Godts woordt zoude kunnen opmaken, waaraan de leerlingen in alle Kerken en Scholen van dit Graaffschap zouden kunnen gebonden worden; en hoe zy meinden, dat zulk een formulier diende opgesteld te worden. 4. Wat zy oordeelden van de gelykformigheid in de *Ceremonien* en *Kerkgebruiken*. De Predikanten dezen brief gelezen hebbende, zeiden; op het stuk met aandacht te zullen denken. Dies zy de zaak met ernst overwogen, en wel wetende, dat de *Kancelier* overhelde tot de *Schriften* van *Melanchton*, om daar uit een formulier van enigheit te ontwerpen, quam hun zulx in den eersten opslag wel niet vreecht voor; doch in dezen deden zich ook al haast vele gewigtige zwarigheden op, waaromze eindelyk besloten, zich aan den *Catechismus* en de *Belydenisse*, in 't jaar 1594 uitgegeven, te houden. Volgens dit besluit, stelde men een schriftelyk antwoordt aan den *Graaf* over de voorgestelde vragen op, het welke nevens den *Catechismus* en de *Belydenisse* aan de Graaflyke Raden te *Emden* is overgelevert, en dezen zodanig misviel, dat 'er van 't werk van vereniginge niet met al wierdt. *Alting* en zyne Amptgenoten oordeelden met recht, dat een *dobbeltzinnig formulier* de Kerke veel nadeel zoude aanbrengen. Ook vermoedden zy, dat *Franzins* langs dien weg de afzettinge van de opgedrongene Predikanten zocht voortekomen.

Ondertuffchen wierdt ter uitvoeringe gebragt, §. 5.
 het gene de Graaf nopens de opgedrongene Predi- De op-
 kanten in de *Concordaten* beloofd hadde; mits de gedron-
 Graaf van *beide partyen* zommigen aanstelde, die gene E-
 als *Vifitatoren*, dat is, *onderzoekers*, op het stuk vange-
 zouden letten, de Gemeintens en Predikanten ver- lifch-lu-
 horen, en naar bevindt van zaken handelen. Deze terfche
vifitatoren waren *twe* uit de Ridderfchap, *twe* uit Predi-
 het midden der Kerkdienaren, *Alting* en noch een kanten
 ander Predikant, mitsgaders Doctor *Hektor Freder-* worden
riks, een bescheiden man, en beide partyen even weder af-
 zeer toegedaan. Deze bragten het eindelyk daar- gezet.
 heen, dat zy alle weken des woensdags te *Auurik*
 zamen quamen, en dus verscheiden Gemeintens
 van de Predikanten, welke haar tot enen laft ge-
 weeft waren, ontslagen en verloft wierden. Vid.
Emmius l. c. p. 130. 131. 135. Dus raakten onder
 anderen uit de bedieninge, *Hermannus Coenring*,
 Predikant te *Hinte* en Vader van de wydtberoem-
 den *Hermannus Coenring* Hoogleraar te *Helmftadt*,
 wordende daarna in 't jaar 1612 te *Norden* beroepen.
 zie *D. Harkenroths Naamlyft p. 61. 62. 79.* *Reime-*
rus Ligarius Predikant te *Freepzum*, naderhant ook
 tot Predikant te *Norden* aangestelt. *l. c. p. 209. 210.*
Hermannus Mefander Predikant te *Wirtdum*, ver-
 volgens beroepen te *Hage*, en eindelyk te *Norden*.
 vid. *Bertrami Parerg. Ostfr. p. 188.* Dat nu *Em-*
mius alle deze afgezette Predikanten voor de vijf-
 weg *carcinomata* noemt, bekenne ik al te hatelyk
 gefproken te zyn; hoewel hy het oog gehadt zal
 hebben op de eigentlyke betekenisfe van het
 woordt, beduidende enen veroorzaker van een' *bis-*
tere fmerte in 't gemoeds; waardoor iemant zulk
 een' fmerte in 't gemoedt veroorzaakt wordt, als
 hy in zyn lichaam door een *kreeftgezwel* gevoelt.

Voorts zal ik den lezer hier noch mededelen een
latynfch getuigenis-fchrift, gegeven van zommige
 af-

afgezette *Evangelisch-Lutersche Predikanten* aan *Hermannus Coenring*, toen deze te *Hinte* afgezet wierdt, van den Heer Kancelier *Brenysen* bygebragt in zyne aanmerkingen over het vertaalde *Tractaat* van *Ubbo Emmius van Oostvrieschlands* p. 515-521., luidende aldus.

„ Eo, proh dolor ! dementiæ atque insanix
 „ Zwingliani post obitum Inelyti & Generosi Co-
 „ mitis *Edzardi*, piæ & felicitis memoriæ, Domini
 „ nostri Clementissimi, in hac Phrysia Orientali
 „ pervenère rustici, ut etiam quosvis errores, imo
 „ furores, quam verbum Dei sincerum & purum,
 „ ad quod veluti ad solem noctuæ caligantes, tole-
 „ rare malint. Eam, heu piis omnibus, in hac
 „ Phrysia, hæreticorum omnium sentina atque
 „ voragine, licentiam assecuti sunt, ut etiam idiotas,
 „ opifices, & rudissimos quosque afinos in Pastores
 „ suos, modò *impium Zwinglii dogma* exosculentur,
 „ eligere, Orthodoxos, quos velint omnes, conju-
 „ ratione veluti facta, sine commiseratione ulla,
 „ &, quod multo est turpissimum, hyemis sævitix
 „ non obstante, in exilium projicere illis liceat :
 „ idque hanc solum ob causam, quod à prædicto
 „ Comite *Edzardo* vocati, atque Ecclesiæ Jesu
 „ Christi, *impiis rusticis non annuentibus*, Pastores
 „ atque Ministri verbi divini constituti sunt, quo
 „ fucò turpe hoc factum suum tegere, & perpul-
 „ chrum efficere, more suo, conantur. Quanti
 „ autem hæc ratio sit ponderis : quanta sit ejus gra-
 „ vitas : & qua fronte coram tribunali Judicis ju-
 „ stissimi Jesu Christi in die Majestatis & gloriæ
 „ suæ *Sathanicam hanc crudelitatem* tueri poterint,
 „ ipsi videbunt.

„ Cum vero Reverendus, doctus & honestus
 „ vir *Hermannus Koenring*, Ecclesiæ *Hintæ*
 „ Pastor fidelissimus, à suis quoque auditoribus
 „ Zwin-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 333

„ Zwinglianis, *hircis foetidis*, cum ingenti bonorum
 „ atque piorum dolore & gemitu in exilium una
 „ cum *Collega* ejectus sit: ac testimonium hinc
 „ discessurus & doctrinæ & vitæ suæ peractæ à
 „ nobis, quo paratiori via ad aliam vineæ Domini
 „ partem accedere posset, petierit, hoc officii nulla
 „ ratione honesta denegare illi potuimus, nequē
 „ etiam debuimus: præsertim cum inter apiculas
 „ & fucos, inter oviculas Christi & hircos, inter
 „ Pastores & lupos, discernere Ecclesiæ Dei per-
 „ magni interfit.

„ Candide igitur & vere testamur, prædictum
 „ virum Dominum *Hermannum Koenring* non pro-
 „ pter ullum scelus sua functione, quam habuit apud
 „ *Hintanos*, exutum esse; neque propter falsum
 „ aliquod dogma, aut mores turbulentos, sed quia
 „ per Orthodoxum Magistratum vocatus, & *Ec-
 „ clesia sua*, *primariis membris licet negantibus*, ap-
 „ probatus, ibidem Pastor constitutus fuit, fide-
 „ liter partes sui Ministerii obivit, ac verbum Dei
 „ pure tradidit, contradicentes vero juxta Pauli
 „ institutionem sermone convicit, atque constanti-
 „ am, ministro verbi dignam, præstitit, una cum
 „ aliis veritatis divinæ Confessoribus ejectus fuit.

„ Denique etiam toto hoc muneris sui curriculo,
 „ in omni officii atque virtutis genere ita innocen-
 „ ter, ut nemo potuerit integrius, aut magis pie,
 „ vixit, & magno animi robore intolerabiles ferè
 „ calumnias atque injurias adversariorum suorum
 „ patienter admodum tulit.

„ Qua propter omnes pios, ad quos pervenerit
 „ iste servus Altissimi Dei, modis omnibus oramus,
 „ ut eum sua benevolentia complectantur, huma-
 „ nitatis officiis exornent, & ad functionem aliam in
 „ Ecclesia Dei amanter promoveant: spe firma
 „ freti, quod ejus pietas atque virtus impetrare ne-
 „ quit, id communis utilitas, quæ ex illo ad Eccle-
 „ siam,

„ *fiam, cujus expectationem minime faller, perven-*
 „ *tura est, impetrabit. Deus Opt. Max. Ecclesie*
 „ *suæ in hac Phrysia afflictissimæ atque calamitosæ*
 „ *paterne misereatur, & $\kappa\omicron\upsilon\mu\pi\lambda\alpha\iota\ \epsilon\chi\theta\epsilon\acute{\rho}\omega\upsilon$ refrenet,*
 „ *conterat, atque conculcet. Bene vale pie Le-*
 „ *ctor, & nostri in precibus tuis memor esse digna-*
 „ *re. Exaratum Anno assertæ salutis 1600 Sep-*
 „ *tembris die 3.*

Pastores Orthodoxi in Phrysia
 Orientali.

(L. S.) Præmissa, uti maxime
 dolenda, ita verissima esse, Ego
Johannes Betting, Exul Ger-
 zweranus, testor manus pro-
 priæ subscriptione & sigillo.

„ (L. S.) *Petrus Scipio* apud *Westerhusanos* Ec-
 „ *clesiastes, & ejusdem persecutionis & afflictionis*
 „ *non inexpertus, supra scripta nimis, proh dolor,*
 „ *vera esse, manus meæ subscriptione attestor, &*
 „ *consueto sigillo confirmo.*

„ Idem ego *Pancratius Crevenius* Ecclesie *twix-*
 „ *lumana* hæctenus quidem Pastor, nunc vero exul,
 „ manu mea & sigillo hæreditario testatum facio.

(L. S.)

„ Ut prædicta prædicunt, Ego *Abelus Christo-*
 „ *phori* Frisius Orientalis minister adhuc in *Canum*,
 „ proh dolor, propria manus subscriptione simul
 „ ac sigillo attestor, confirmoque, verissima esse.

(L. S.)

„ Omnia vera esse, quæ supra scripta sunt, af-
 firmo

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 337

„ firmo propria manu & sigillo Ego M. Petrus
„ Hesse Pastor in *Pewsum*.

(L. S.)

„ *Luxverdu* *Holthufius* Pastor *Wockwerdanus* idem
„ infortunium quotidie expectans, manu ac sigillo
„ meo ita esse confirmo.

(L. S.)

„ Re ipsa, quæ præscripta sunt, quoque à meis
„ Parochianis in *Suderhausen* expertus, quod ego
„ *Matthias Blancke* Divini verbi præco hac manus
„ meæ subscriptione solitoque sigillo affero.

(L. S.)

„ Veritatem testimonii hujus, Reverendo Or-
„ natissimoque D. *Hermanno Coenrinck* perhi-
„ biti, Ego *Nicolaus Cramerus* Ecclesiastes quon-
„ dam *Uplewerdanus*, hoc vero tempore exul Chri-
„ sti, propria manu attestatam probatamque volo.

Ondertusschen heeft men naderhandt aan de zy-
de van het Hof niet nagelaten, deze en gerie Ge-
meintens in de beroeping der Leraren inbreuk te
doen; waarom die van *Marienhove*, *Eilsum*, *Stapel-
moer*, *Siegelsum*, *Breinigermoer* en *Bedecarspel* daar-
over klagende inquamen op den Landtdag te Em-
den in 't jaar 1618. Zie de *Naamlyst* van den Heer
E. F. Harkenroht p. 166. 167. 194.

My zyn door den Heer Raadsheer *Cloppenburg* s. 6.
eni- Die-
dericus

Nicolai Predikant te Jemgum wordt van wegen de gevoelens
van David Joris afgezet.

enige oude aantekeningen, gemaakt door enen voornamen burger van *Jemgum*, ter handt gestelt, waaruit ik vernomen hebbe; dat een zeker Predikant van *Jemsgum*, *Didericus* of *Theodoricus Nicolai* genaamt, Amptgenoot van *Johannes Barll.* en naderhandt ook van *Johannes Bovenius*, die beroepen is van *Vollen* in 't jaar 1600, de gevoelens van *David Joris* ombelsde, des zelfs boeken, byzonder het *Wonderboek*, zeer pretts, vele voorname lieden verleidde, en ene byzondere zamenkomst hieldt, tot welke eindelyk zommige regtzinnige burgers en vrouwen quamen, die de zaak ontdekten, waarop hy afgezet wierdt in 't jaar 1611. den 25 *September*. De naam van dezen Predikant itaat noch op heden op de grote klokke to *Jemgum*, volgens het getuigenisse van *D. Harkensrobt* in zyne *Oostv. Oorspronkl. p. 329.*

§. 7. Wanneer de Hoogmogende Heren Staten van *Nederlandt* in 't jaar 1618 een besluit genomen hadden, om ene *Synode* te beleggen, waarin de leerpunten der *Remonstranten* onderzocht en beoordeelt zouden worden; schreven zy ook aan den Raad van *Emden*, op dat van daarzommige Godtgeleerden naar die *Synode* gezonden mogten worden. De Raadt deelde deze brieven mede aan den *Kerkenraadt*, die daartoe uitkipte twe Predikanten van *Emden*, wakkere mannen, te weten *Daniel Bernard Eilsheimius* en *Ritsius Lucas Grymershemius*. Dat nu deze jaan *H. H.* Mogende veel genoeggeven hebben, zal de taalkundige lezer uit den volgenden brief kunnen afnemen, welken de afgezondene by hunne wederkomst medebragten, en oorspronkelyk op ons Raadthuis bewaart wordt, luidende volgens het afschrift, my door den Heer Secretarius *Hayken* medegedeelt, aldus.

De Predikanten van *Emden*, afgezonden naar de Synode van *Dordrecht*, keren met groten lof weder te rugge.

Nobiles, Magnifici, Spectabiles, Prudentissimi Domini, Amici charissimi:

„ Quod ardentibus votis multi apud nos opta-
 „ runt, hactenus, ut Consensus in Religione vere
 „ Reformata, quam nos Reipublicæ vinculum
 „ semper esse duximus, Provinciæ nostrarum
 „ Ecclesiis postliminio respiceret, id futurum ju-
 „ dicavimus, si jam inde antiquitus ab Apostolorum
 „ temporibus usitatum adhiberetur remedium, ut
 „ ex omnibus Ecclesiis, delegatis eò à singulis
 „ Principibus ac Rebuspublicis præclaris aliquot
 „ ac vere piis viris, Synodus convocaretur, eique
 „ instituto nostro feliciter, ut solet, concordæ ac
 „ veritatis Pater benediceret. Quorum sane utrum-
 „ que consequutos nos jam esse, vix dubitamus;
 „ nam & Synodus ejusmodi unanimi consensu à
 „ nobis est indicta, qua in re favorem singularem
 „ maximorum Principum experti sumus, & quod
 „ gravissimis de causis, consolidandæ nempe Eccle-
 „ siæ, & per eam asserendæ, quæ collapsa ac con-
 „ vulsa erat, Reipublicæ à nobis institutum erat,
 „ ad speratum exitum deduxit Deus ipse. Quanta
 „ enim in iis, qui hoc opus inchoarunt; fuit con-
 „ cordia, tantum in Theologis, qui ejus rei causa
 „ convocati huc fuerunt, pacis fuit studium, tantus
 „ zelus, tantusque ardor in rejiciendis falsis do-
 „ gmatibus, iisque voce & autoritate confirmandis,
 „ quæ cum verbo Dei convenirent, ideoque à primo
 „ Reformationis initio in Ecclesiis his Belgicis, quæ
 „ nunquam magnis atque eximiis divini verbi ca-
 „ tuerunt Præconibus, publice obtinuerunt: donec
 „ Reipublicæ turbandæ causa in Ecclesiam, utri-
 „ que pariter perniciofa invehereetur novitas. In-
 „ ter quos cum præclaram in primis operam vestri
 „ navaverint Theologi, Viri morum gravitate sin-
 „ II. DEEL. Y gu^a

„ gulari, eruditione summa, & quod hic præcipuum
 „ fuit, orthodoxæ fidei ac Religionis assertores
 „ fidelissimi, dubitare non potestis, quantum ea res
 „ voluptatis nobis attulerit, quantaque in spe col-
 „ locaverit, fore, ut in posterum tranquilla apud
 „ nos futura sint omnia, sublatis iis, quæ ex gravif-
 „ simis de Religione exortæ erant controversiis,
 „ populi contentionibus ac studiis, cujus rei, ut
 „ speramus, non nulla quoque ad Ecclesias vestras
 „ atque Respublicas redundabit utilitas: ad quas,
 „ non est dubitandum, quicquid apud nos exortum
 „ est mali, aliquando perventurum fuisse, nisi hoc
 „ mature atque in ipsa, sicuti dici solet, herba ac se-
 „ gete, oppressum fuisset. Quo præclaro vestro
 „ beneficio, non ad gratias agendas modo, quæ res
 „ intra verborum officia concluditur, sed ad veram
 „ quoque solidamque gratitudinem, quæ in veri
 „ mutuaque benevolentia consistit, inter eos præ-
 „ fertim, qui eodem Religionis vinculo junguntur,
 „ (quod jam inter nos non modo majus, sed & fit-
 „ mius futurum speramus,) provocatos nos scitote:
 „ & si quando se obtulerit occasio, paratos fore.
 „ Valete viri Nobiles, Magnifici, Spectabiles,
 „ Prudentissimi, Domini ac amici nostri charissimi,
 „ statumque ac Rempublicam nostram, ut coepi-
 „ stis, vestro favore, pro communi interesse, am-
 „ plecti ac prosequi pergitote. Dabantur Hagæ
 „ Comitatis 9 *Majis* 1619.

C. SCHAFFER.

Magnificentissimis Vestris stu-
 diosissimi Ordines Gene-
 rales Unitarum Provincia-
 rum Belgii.

Ad mandatum dictorum Ordinum

C. AERSSONIUS.

TIEN.

TIENDE HOOFDTSTUK.

Zommige algemene stellingen nopens de opkomst en voortgang der Religie-verschillen in Oostvrieschlands, De Norder Kerk staat van 's begin der Hervorminge af beschreven.

BYaldien men met een aandachtig en onpartydig oog beschouwt, het gene in het *Eerste* en in dit *Tweede Deel* nopens de *Kerkelyke Geschiedenisse van Oostvrieschlands* is bygebragt en verhaalt, zal men, vertrouwe ik, my de volgende *algemene stellingen, nopens de opkomst en voortgang der Religie-verschillen in Oostvrieschlands*, gaarne als gegrondt en waarachtig toestaan.

I. Tot op 't jaar 1528 heeft men in *Oostvrieschlands* niets van den *strydt over het H. Avondmaal* geweten, alle de Predikanten als een enig man het *Papendom* te kere gaande. Zelfs in 't laatste van dat jaar stont *Georgius Aportanus* noch diep in de gunste van den Grave *Enno den Ilden*; schoon de Belydenisse al voor den dag was gekomen, en het binten alle twyfel genoegzaam bekend zal zyn geweest, zelfs den Grave, dat *Aportanus* het gevoelen van *Zwingslius* nopens het *Avondmaal* togedaan was. Dit heeft my gebleken uit enen verzegelden brief, my door den Heer Rekenmeester *Tbolen* medegedeelt, in welken Hooggemelde Graaf aan *Georgius Aportanus* den 21 December des jaars 1528 een huise *Emden*, nevens enige inkomsten tot onderhoudt van het zelve, vereert, welk huis de Weduwe van *Johannes Aportanus*, *Georgius* zoon, na het overlyden van haren man bewoont, en by testament, dat noch voorhanden is, vermaakt heeft aan onze Grootte Kerke, welke het zelve naderhandt aan den Raadts-

S. 1.
zommige
algeme-
ne stel-
lingen
nopens
de op-
komst en
voort-
gang der
Reli-
gie-ver-
schillen
in Oost-
vriesch-
landt.

heer *Tholen* verkocht heeft, wiens zoon het thans bezit en bewoont. De brief luidt aldus.

„ Wy Eano Graaf und Herr tho Oostfreeslandt,
 „ doen kondt en bekennen, vermits dezen unzen
 „ openen verzegelden brieve voor allermännichlik,
 „ das wyr den Wolgelehrten meister Jurjen by den
 „ Daer, Wyland unzer meister, uth zundrigen
 „ Genaden und anzehend der getroewen dienften,
 „ zo gemelte Meister Jurjen uns gedahn und voort-
 „ meer doen zal, ook anzehend zo dat huus ge-
 „ noemt Reiner Koerts oostelik und Johan Bunt-
 „ warker Respectivè westelik, in Garrelt Wiards-
 „ na straaten tho Emden baufallig gewesen, und
 „ he dat zulvige uht zynen kosten und darleggen
 „ wederum onder dak gebragt, und verbeteret, dat
 „ wy dat zulvige huus ehrgemelter Meister Jurjen
 „ mit denen warf und agterhuus Eeuwighlik und
 „ Erflik genedig gegeven, und uht genaden ge-
 „ schenket hebben, geven und schenken uht gena-
 „ den dat zulvige huus mit zyner toebehoër als es
 „ itzund steit, he dat zulvige verkopen, verzetten,
 „ verweßelen, und zynes gevallens nach vorderung
 „ zyner nootdrufft gebruiken und bezitten meüge,
 „ ook zyner Kinderen dat zulvige gelyk zynen
 „ eigen patrimonium erven und nachlaten, van
 „ iedermannichlick unverhindert und unbeswaart.
 „ Wy hebben ook veel gedachten Meister Jurjen
 „ uht sonderlichen genaden tho onderholding des
 „ zulvigen huzes thogestaan drie olde Rynsche
 „ gulden jaarliksche renten uht Vone Allerken
 „ hues, eder dat Principaal, de he ook wo boven
 „ gemelt, zynes gevallens gebrueken und bezitten
 „ mach, von mennichlic unverzeeriget und unbe-
 „ speret. Dat wy alles, in kraft dieses, treulich
 „ und ungefahrlichen willen gehalten hebben,
 „ uhrkund unzers inzegels, so wy ad causas gebrue-
 ken

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 341

„ ken hyr wittelik angehangen. Datum Aurich
„ am dage Thomæ Apostoli. (den 21 December)
„ Anno 1528.

II. Van *Georgius Apertanus*, eerste hervormde Predikant te Emden, is 't zeker en buiten alle kyf, dat hy reedts in 't jaar 1526 het gevoelen van *Zwinglius* nopens het Avondtmaal gehad heeft; zulx wyft immers zyn opstel over het Avondtmaal, in 't *Eerste Deel* bygebragt, onwederfpreekbaar aan.

III. In 't jaar 1528 en 1530. waren de Predikanten van *Oostvriesschlands eenparig* voor het gevoelen van *Zwinglius*. De *Belydenisse* van 't jaar 1528, mitsgaders het *Smeek Ychrift* van 't jaar 1530, beide in 't *Eerste Deel* ter neder gestelt, moeten iemand, die niet tegen de historische waarheit styfnekkig wil aandruiffchen, dit doen toestemmen.

IV. In 't vervolg van tydt bleef hier te lande het gevoelen van *Zwinglius* minder of meerder in 'de harten der Leraren en der leden gehuisvest, en drong dat van *Lutherus* minder of meerder door, naar dat het *Hof* gestelt, en d'ene of d'andere partye toegedaan was. Onder de Regeringe van Graaf *Enno de II.de* won dat van *Lutherus* enig veldt. Onder de Regeringe van Gravinne *Anna* wierdt dat van *Zwinglius* meer bevestigd. Onder de Regeringe van Graaf *Edzard de II.de* wierdt dat van *Lutherus* hierendaar meer voortgezet.

V. Ondertusschen bleef de vrede en enigheit hier genoegzaam in de Kerke tot op de Regeringe van Graaf *Edzard de II.de*, wiens Gemalinne *Catharina van Sweden* men zegt, dat de *Evangelisch-lutersche* partye by uitstek toegedaan was; gelyk de Kancelier *Thomas Fransius* zulx ook getuigt in zyn *Opstel*, dat in de *Oostv. Historie T. I. L. VII. No. LVIII.* bygebragt wordt.

geene verwyderinge tuffchen hen gevonden wierdt, maar datze in broederlyke liefde, vrede en enigheit met malkanderen leefden: Want buiten dat zoudenze zich dus bezwaarlyk hebben zamengevoegt, Gelyk dan ook na zulk ene voorafgaande vereniginge, te *Sandomir in Polen* in 't jaar 1570 gemaakt, beide de Gereformeerde en de Evangelifch-luterfche met malkanderen aldaar tegen het Papendom palftonden. *Vid. Hoornbekii. Sum. Controv. p. m. 673-80.*

” *Ten Tweden.* De enigheit van beide voor-
 ” noemde Kerken bewyzen ook de *gedrukte fchryf-*
 ” *ten* van *Henricus Refius*, en byzonder het *gezang*
 ” *van het H. Avondsmaal*, dat kort na het gefprek te
 ” *Oldersum* is uitgegaan, de *oude Pfalmboeken* aan-
 ” ftonts is ingelyft, en buiten twyfel in beide Ker-
 ” ken gezongen.

Men heeft hier het oog op de ftellingen, welke *Refius* opentlyk te *Norden* verdedigt heeft, en aanftonts bygebragt zullen worden; mitgaders op zyn *lied van 't H. Avondsmaal*, dat ik uit een oudt *Emders Gezangboek*, gedrukt te *Maagdeborg* in 't jaar 1589, in de oorfpronkelyke tale hier zal ter neder ftellen.

Ein gratias na der entfanginge des Hochwerdigen Sacraments des Lyves unde Blodes Jefu Christi.

” O Chriſte wy dancken dyner gude,
 ” Unde dyner groter leve,
 ” De du uns gewyſeſt averſwindt,
 ” In dem du heſſt gegeven,
 ” Dy zulveſt gantzlick aver all,
 ” Up dat wy uch der ſunden tall,
 ” Gereddet mögen leven.

” Heſſt zulven dy vorſchönet nicht.

Beth

„ Beth du vor uns gestorven,
 „ Dar dorch alles is uthgericht,
 „ Dat wy hebben gnadt erworven,
 „ Vorgevinge unzer sunden twar,
 „ Unde Gades Kindtschop, zo wy gar,
 „ Des geloven, sint wy borgen.

„ Dyn licham uns thor spyze giffst,
 „ Dyn düre Blodt tho drincken,
 „ Dat wy gestercket in dem Geist,
 „ Den olden Menschen krencken,
 „ Unde wassen in der nye gebordt,
 „ Dat jo dat Brodt der Kinder vort,
 „ Den Hunden nicht gereiket.

„ Help dat wy vort der leve werck,
 „ Ein ander zo bewyzen,
 „ Als du idt uns ertoget hefft,
 „ Dat wy tho dynem pryse,
 „ Dy ingelyvet leven jo,
 „ Dyn Aventmal entfangen so,
 „ Dat wy vultandich blyven.

„ Und gedencken dyner woldadt groth,
 „ Dewyle wy hyr leven,
 „ Vorkundigen dynen düren dodt,
 „ Beth du uns werft erheven,
 „ Tho nemen in dat Rycke dyn,
 „ Dar nummer wert ein ende zyn,
 „ Des fröuwens prysens, Amen.

„ Ehr zy dem Vader und dem Sön,
 „ Unde ock dem Hilligen Geiste,
 „ So gewezen is van anbegin,
 „ Unde ewich allermeiste,
 „ He help uns wandern all gelyck,
 „ Dat wy der sunden werden quydt,
 „ Wol dat begehrt spreck Amen.

Of men kan hier bedoelen een ander gedrukt Ge-
 zang van *Refus* over het Avondmaal, my door den
 Heer *Johannes Didericus à Santen*, Predikant te
 Grymerfum, volveerdig medegedeelt, en van we-
 gen de innige Godtvrucht en zuivere rechtzinnig-
 heit, in het zelve doorstralende, overwaardig, om
 hier geplaatst te worden; luidende aldus.

Eyn schoen Christelick Ledt van den hochwerdigen
 Nachtmal Christi Jesu. Gemaket durch *Hindrick
 Refe* tho Norden, am Jare 1527. Up de wyze,
 Jesus Christus unze Heylant. Nu overft im
 druck wedder bestelt van den Achtparen un-
 de Wolgeleerden *Hans Barth* (Droste in
 der Grethe) Anno 1555.

- „ De Vader der benedicticheyt
- „ Heeft ons eyn Aventmaal bereyt
- „ Unde gegeven zuleke een heyl
- „ Daar aen wy nimmer hadden feyl.

Lu. 14.

- „ Jesus Christus is die Heylant
- „ He sulvest is dat rechte brodt genanth
- „ Dat wy scoelen eten gheiftelyck
- „ Unde daer by leven ewichlick.

Jo. 6.

- „ Sus mach nicht gefunden werden
- „ Im Hemel noch up erden
- „ Dat de ziele koen verledyghen
- „ Unde der funden entledygen.

Pf. 73.

- „ Dit woort Godes uutghonamen
- „ Dat van Hemel is gekamen
- „ Unde geworden fleish unde bloth
- „ Vor ons gegeven in dem dodt.

Jo. 1. en 6:

- „ Darmit is de funde vorgewen

Un-

- „ Unde geschencket dat ewige leven
- „ Allen waren Christ glovigen
- „ De de sulve spyze nuttighen.

Jo. 6.

- „ De glove is dat rechte eten
- „ Sus moghen wy ons nicht vermethen
- „ Tho nutten lyfiker wyze
- „ Sulck eyn heylzame spyze.

Jo. 6.

- „ De glove wims Christum sulvest an
- „ Unde allent dat he heeft vor uns gedon
- „ Syn vlesch unde bloth, syn lyf unde sel
- „ Ja in em Godt sulvest albel.

Jo. 6.

- „ Wo mach uns den noch hungeren
- „ So wy synt van synen Jungeren
- „ Hoeren unzes Meisters stem
- „ Unde bliven alle wege by em.

Jo. 6.

- „ Wor scholle wy henne wycken
- „ Wy fynden nargens synes gelycken
- „ He is alleyn der zelen troost
- „ De he sulvest heft erlost.

Jo. 6.

- „ He sulvest is geheten
- „ Dat teyken Jone des Propheten
- „ Dorch synen dodt maket he gewis
- „ Dat uns God genadich is.

Mat. 12.

- „ Wo synt wy dan noch so vormachet
- „ Unze Pasche lam is geslachtet
- „ Waer umb taste wy nicht tho
- „ Lath uns eten unde wezen fro.

1 Cor. 5.

- „ Dith Hochwerdige Aventmael
- „ Eyn yder nodich holden schal
- „ All tydt tho zyner salicheyt

„ *De im glovien unde Christo steyt.*

„ *Dat ander is van Heern gehalten*
 „ *Dar by wy zyner dencken scholden*
 „ *So is idt des ersten denckemal*
 „ *Unde nicht dat sulvest aver al.*

I Cor. 11. Mar. 14. Luc. 22.

„ *Hir sint des Heeren brodt unde wyn*
 „ *Syn flesch unde blodt genomt so syn*
 „ *Unde sind waerlick Sacramentes wyze*
 „ *Dat is daytlick sulck eyn spyze.*

Mat. 26. Mar. 14.

„ *De rechte spyze is flesch unde blodt*
 „ *Ja sulvest die Her unde all syn gndt*
 „ *Dat Sacrament is brodt unde wyn*
 „ *Unde wat dar sulvest heft lyf unde schyn.*

Jo. 6.

„ *Dit mothe wy onderscheyden*
 „ *Unde lathen uns nicht vorleyden*
 „ *Dat iene maket fram unde Salich alleyn*
 „ *Dit is eyn ideren gemeyn.*

„ *Wol sick an dat gene nicht leth benoegen*
 „ *De mach sick tho dyth nicht foegen*
 „ *Wel ane loven dat teken nympt*
 „ *De sulve mit dem Heere schimpt.*

I Cor. 11.

„ *Des schoele wy uns sulvest proeven*
 „ *Wat wy loven, unde wo wy oeven*
 „ *Broederlicke leve an yder man*
 „ *Unde also tho dissche gan.*

I Cor. 11.

„ *Dar schoele wy ons lathen leeren*
 „ *Vorkundighen den dodt des Heeren*
 „ *Pryzen unde vobreyden sinen naem*
 „ *So lange he sulvest weder kam.*

I Cor. 11.

„ *Dat gunne uns hemelsche Vader*
 „ *Nym van uns wech den hader*
 „ *So up deze sake steyt*
 „ *Unde gift uns eyndrachticheyt.*
 Amen.

Op dit Gezang van *Refius* zegge ik met al myn hart Ja en Amen. Ik meine, uit het zelve dagklaar te blyken, dat hy het allezins in dezen met ons is eens geweest. Want hy spreekt niet met een enig woordt van Christus *lichamelyke tegenwoordigheit* in 't Avondtmaal; noch van een eten van zyn lichaam en drinken van zyn bloedt *aan de zyde der ongelovigen*. Daarentegen 1. Hy dringt alleen aan op een *eten en drinken door het gelove*. 2. Hy betuigt rondt uit; dat 'er onderscheidt is tusschen het *eerste Avondtmaal*, dat Christus zelf met zyne discipelen gehouden heeft, en het *Avondtmaal*, dat wy nu houden; willende daarmede zeggen; dat Christus by het eerste Avondtmaal lichamelyk tegenwoordig was, doch nu niet. 3. Hy verklaart; dat *broodt en wyn* in 't Avondtmaal alleen op ene *sacramentële wyze* Christus *vleesch en bloedt zeer aartig* genoemd worden. 4. Hy maakt een duidelyk onderscheidt tusschen de *betekende zaak des Avondtmaals*, zynde *Christus zelf*, en *al zyn goedt, zyn vleesch en bloedt*, en de tekenen *broodt en wyn, zynde lyf en schyn*, dat is, lichamelyk en zichtbaar; en hy doet 'er by, dat het eerste alleen iemant vroom en zalig tnaakt; door het gelove, wil hy zeggen, *genuttigt*; doch het laatste is ieder enen, die ten Avondtmaal gaat, *gemeen*: waaruit volgt; dat naar zyne meininge ongelovige Avondtmaalgangers aldaar niets anders dan de *niterlyke tekenen* ontfangen en genieten. 5. Hy zegt; dat ongelovige Avondtmaalgangers met den Heerc *Jesus schimpen*, genietende als onberechtigde zyn *teken*; en niet, dat zy zyn vleesch en bloedt aldaar on-

onwaardig ontfangen. 6. Hy gewaagt van een gaan aan de tafel, en niet aan het Altaar.

Hierom zegt ook *E. F. à Wichte in Annal. Fris. M. S. p. m. 447.* en ik meine, dat deze Heer *Wichte* den *Evangelisch-Luterschen Godtsdienst* is toegedaan geweest; *sub idem tempus Henricus Rees Monachus Dominicanus Norda themata quedam promulgabat disputandi causa, quibus Zwinglii sententiam de Coena Domini defendere conabatur.* Dat is, om dien tyd heeft de *Dominicaner Monnik Henrich Rees* zekere stellingen te *Norden* laten uitgaan, om daarover te zintwisten, in welke hy *Zwinglius* gevoelen van dei *Heeren Avondsmaal* poogde te verdedigen.

„ *Ten Derden.* Zulx blykt ook uit de zintwisten, welke gemelde *Resius* in 't jaar 1527 den eersten *Januaris* opentlyk in de Kerke te *Norden* gehouden, en waartoe hy alle de gene, die met zyne lere niet te vrede waren, genodigt heeft; Gelyk hy ook in 't volgende jaar wederom de tegenpartye de verdediginge zyner lere in een opentlyk disput heeft aangeboden. En gelyk de *Predikanten te Norden* in 't gesprek te *Oldersum* by die van *Emden* en andere *Evangelische Leraren* gestaan hebben, tot betuiginge van hunne enigheid; zo hebben zich in het disput te *Norden* die van *Emden* en andere om de zelve reden by den *Dienaren te Norden* gevoegt. Indien nu in dien tyd *Johannes Stephanus* met *Resius* en *Rhodi-us*, die zyne *Amptgenoten* en van eenderley be-lydenisse met de Kerke te *Emden* geweest zyn, enig misverstant of verschil in de lere hadde gehad, zoude hy, alseen *Predikant*, voor de *ganische Gemeinte* twe jaren achter een, nevens andere tegenpartyders daartoe geroepen, zo weinig als *Gerardus Snellius Abt te Norden*, gezwegen hebben; of de tegenpartye moefte hem voor eenen stommen hondt aanzien, die zo wel als een paapfch

„ paapfch Monnik zyne lere niet hadde durven bely-
 „ den of verdedigen; byzonder dewyl in de *theſibus*
 „ of ſtellingen de nu in verſchil komende ſtoffe ook is
 „ aangeraakt. Dat ondertuffichen de tegenpartye
 „ wil zeggen: *Refius hebbe weinig ſchade kunnen doen;*
 „ om dat hy geen Predikant is geweest, en niet lang
 „ geleest heeft; zulx is even zo waarachtig, als het gene
 „ zy voorheen van M. *Georgius Apollanus* gefchre-
 „ ven heeft; dat hy na de begonnen Hervorminge ſiraks
 „ krank is geworden, het bedde heeft moeten houden,
 „ en aan die ziekte geſtorven is. Want indien *Refius*
 „ geen Predikant te Norden is geweest, waarom
 „ heeft hy zich dan enen leraar aldaar in zyne 1526,
 „ opentlyk aangeflagene gedrukte latynſche *theſibus*
 „ of ſtellingen durven noemen? waarom hebben
 „ hem die van *Emden* in hun psalmboek, in 't jaar
 „ 1529 gedrukt, den *Norder Evangelist* genoemd?
 „ Hoe is hem ook van den ouden *Grave Edzard*
 „ *Zal: Ged:* toegestaan, zyne ſtellingen in de Steden
 „ en voornaamſte vlekken dezer Graafſchap opent-
 „ lyk aan te ſlaan, en in de tegenwoordigheid van
 „ Z. G. gemagtigde Voorzitters in de Kerke te *Nor-*
 „ *den* te zintwiſten? Eindelyk, is *Refius* geen *Pre-*
 „ *dikant te Norden* geweest, hoe heeft hy dan, naar
 „ der ouden getuigeniſſe, de *lykredo*, welke by de
 „ begravinge van den Godtzaligen ouden *Grave*
 „ *Edzard* in de Kerke te Norden in 't jaar 1528.
 „ gehouden is, doen mogen?

Van *Refius* opentlyke Redentwiftinge te *Norden*
 hebbenwe in 't *Eerſte Deel* van dit werk wydtlopig
 geſproken. Den dag of tydt van *Refius* aſfterven
 vinde ik nergens aangetekent.

Belangende *Refius* ſtellingen, beſtaande uit 22
Artikelen, die zyn my inſgelykſch door den *Heer*
van Santen gedrukt ter handt geſtelt, hoewel het
 jaar, waarinze gedrukt zyn, niet gemeldt wordt;
 en ik zal de zelve den lezer hier getrouwelyk mede-
 delen, luidende aldus. Deze

„ Deze nageschreven Articulen ofte Conclufiones
 „ mit horen refolutien zyn disputacions wyze afgo-
 „ lezen vor der gantzer gemeente ende veel andere
 „ mit onderbetekende fchrift beweert ende behol-
 „ den. Anno mcccc ende xxvii. op nie Jaer
 „ dach in der preker broederen Kerc to Norden in
 „ Oostvrieslandt dorch broeder *Hénric refé*. Item
 „ op den zelve dage des naecomenden Jaers
 „ mcccc. en xxviii. weder verhalet vor die
 „ ghemeinte; fo wi dan al tyt overbodich behoren
 „ zyn, onzer lere ende gelove grunt te geven eenen
 „ yegelycken, dye fulcs eifcen of begeren. 1 Pet. 3.

Dat yerste Artikel.

*Der gheloviger confciencien werden alleen mit Gods
 woort regeert.*

Verklaringe.

„ Hebr. xi. De gelove richtet fich na dat gheue,
 „ dat niet fchynt; mer te hopen is &c.
 „ Efa. lxfiii. 1 Cor. ii. Sulc openbaert God
 „ alleen dorch zyn Woert ende Geest.
 „ 1 Cor. ii. Daeromme staet dye gelove op
 „ Gods woert ende craft, Ja op God alleen.
 „ 1 Cor. iiii. Item die confciencien zyn eygent-
 „ lic Gods tempelen.
 „ Eph. iiii. Doer den geloeven wonet Christus
 „ in die herten.
 „ 1 Tim. iiii. Die gemeente Gods is Gods huys.
 „ Deut. iiii ende xii. Mer in Gods tempelen,
 „ woningen ende huysen regiert Gods woort, ende
 „ wil alleen regieren.
 „ Item die confciencia is een gheweten des quade
 „ des ende des goedes, der funde ende der verge-
 „ vinge der funden. Rout

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 353

- „ Roma. viii. Mer des quades ende der funde
- „ can men geen geweten hebben , dan alleen door
- „ Gods gezette.
- „ Rom. x. Des goeden ende der vergevinge der
- „ sunden heeft men ooc geen geweten , dan door
- „ Gods toezegginge ofte Evangelion alleen.
- „ 1 Reg. 11. Summa , God alleen dodet ende
- „ verdoemet ; maket levendich ende falich , *verplicht-*
- „ *et tot sunden* , ende vergeeft die funde.

Dat II Artikel.

*In geesteliken regimente mogen mensche leeringen ende
gezetten niet ghelden.*

Dit artikel volgt uut den *jersten*.

- „ Geestelyc regiment is een regiment der con-
- „ sciencien *als tot sunden verbonden* , ende wederom
- „ van den sunden ontbonden werden , God dienen ,
- „ goet doen : totter falicheit &c.
- „ Hier werden menschen leeringhen ende gezet-
- „ ten verworpen , als schuym van golt , of silver.
- „ Esa. 1. ende xxviii. Als uutgespogen drec
- „ van der tafel.
- „ Hier. xxiiii. Als Kaf van weyte , als logen en
- „ dromen.
- „ Ezeç. xxiiii. Als hoereri , ezels vleefche : ende
- „ perden geyl.
- „ Math. xv. Als nalating der gheboden Gods.
- „ 1 Timo. vi. Als duvellce lere ende brantma-
- „ len der consciencie.
- „ Collosse. ii. Als verdervinge der lichamen.

Dat III Artikel.

In lyflike regimente mogenze gelden , wanneer fi nyet teghen Gods woort zyn.

„ Menschen leringen unde gezetten : geschiet
 „ ordentlick te onderhouden landen , steden , dor-
 „ pen : ende huizen , zyn alle menschen , veel meer
 „ de Christen , schuldich int gebiede horer oever-
 „ heit te holden.

„ Math. xxii. Als Christus secht , Gevet den
 „ Keyser &c.

„ Roma. xiii. Paulus , yderman si der over-
 „ heit , feyt &c.

„ Tit. iii. i Pet. ii. Item vermaentse. Item
 „ Petrus wezet onderdaen.

„ Christen onderfaten gehoort der overheit
 „ gehoorzaem te zyn ook tyranny ende onrecht
 „ te lyden ende te verdraghen , een yeder in
 „ finer eyghen personen. Als Christus zecht
 „ Matth. v. So yemant mit iu te recht gaen
 „ wil.

„ Christen onderfaten gehoert der overheit niet
 „ gehoorzaem te zyn , wat onrecht ende tegen Gods
 „ woort te doen , want men moet God meer dan
 „ den mensch &c. Act. v.

„ Christelike overheit ghoert niet tegen Gods
 „ woort te gebieden.

Dat IIII. Artikel.

Der overheit alleen is dat lyflicke sweert bevolen.

„ Sweert dat is regimente. Die overheit zyn
 „ die olders over haer kinder , die man over zyn
 „ huysvrouwe , de huismoeder over haer gezinde.
 Item

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 355

„ Item geboren , gecoren , geweldige heren , over
„ landen , steden , dorpen : mit allen hoeren depu-
„ teerden en dienaren. Rom. xiiii. Deze alle een
„ yeder na siner macht , hebben gewelt des lyflike
„ swerdes ofte regimentes van godliker ordeninge.
„ Gen. xix. Exod. xxi. Dan. iiii. Levi. xix.
„ Wrake ende straffe is van Gode geboden. Niet
„ eenen yederen , mer alleen der overheit. Den
„ geestliken genoemden is dat lyflike sweert ver-
„ boden. Mat. xx. Luc. xxii.

Dat vyfte Artikel.

*Biscopen ende diaconen behoert die christlicke gemeynth
te dienen. Ezec. iiii. ende xxiii. Act.
xx. i Timoth. iiii.*

„ Biscopen , hoers namen ende ampts weggen ,
„ zyn wechters ende herders , beroepen over die
„ ghemeinte Christi opzicht te hebben , ende Gods
„ woort te verkundigen. Tim. i. i Pet. iii.
„ Act. vi. Diaconen zyn dienaars ende medehul-
„ pers , beroepen der gemeinte heilighen ofte armet
„ te verzorghen ende den biscopen te helpen. Int
„ getal der biscopen werden gherekent , Apostolen ,
„ propheten , evangelisten , herdren , leraers ge-
„ noemt. Int getal der diaconen mogen gerekent
„ werden dye men noemt , Kercken ende gashuis
„ meesters. Item Capellanen , ende costers , so si
„ der gemeinte ofte den biscopen godlyc ende nut-
„ lyck dienen.
„ Biscopen zyn gheen heren , hoer ampt en is
„ gheen heerschappie. Mat. xx. i Pet. v. i Cor.
„ iiii. iiii.

Dat VI. Artikel

Den biscopcn hoert Gods woert te predigen, den Diaconen dje armen te verzorghen.

„ Dat is nu uut den voorgaenden Artikel ver-
 „ claert. Maer want zulcke dienaars van hoer
 „ dienst wegen zich zulveft niet kunnen gewinnen
 „ ofte gheneren, ooc anders geen vorract hebben,
 „ zo is die gemeente schuldich die sulven te generen.

Dat VII. Artikel

Die ander bescoren geestlic genoemde hoop is geen nutte.

„ Dit artikel volghet uut den tweeen voergaen-
 „ den; heeft de eerste gemeente Christi sich an die
 „ voergenoemden biscopcn ende diaconen als nutte
 „ dienaren laten benoegen, zo heeft sich namaels
 „ die sulve gemeente des anderen onnutte volcx wel
 „ mogen ontbercn. Vor den anderen te bidden is
 „ allen Christen gemein als int vader onze angete-
 „ kent is, dat mogen sich de geestlike genoemde
 „ niet toe-eygenen. Missen, vigilien, memoria,
 „ ende alderhande getiden singen of lezen, is ooc
 „ om die onduitsce sprac der gemeente onnut. Op
 „ onnut arbeit machmen niet ledich gaan, ende der
 „ gemeente broot eten. Doch eyschet die broeder-
 „ licke liefde den vorolden ende vorkrancten geo-
 „ steliken genoemden, want si bedroghen zyn,
 „ ende tot ander ampten onnutte, bestendich te zyn,
 „ ende hoer leven lanck te voeden. Allene dat si
 „ sich van Gods laster en uutwendige afgodery
 „ ontholden.

Dat VIII. Artikel

*In missen ende getyden wert Gods woort vervalsct
ende gelastert.*

„ Dat avontmael des Heren is na sinen valschen
 „ name, Missa, valslic vor een offer ende goet werk
 „ genoemd ende gehouden, dat ooc anderen leven-
 „ digen ende doden folden mogen helpen. Item
 „ an zekeren persoonen, clederen, steden, tyden,
 „ aen zekeren woerden en wyzen menschelike toe-
 „ zettinge gebonden. Item schentlike vercoft vor
 „ gelt of vor ware; meestydes van eenen paep al-
 „ leen, uutgeciert na joodscher wyze genuttiget,
 „ der gemeente heel, ofte te minsten half ontogen.
 „ Dye woerde des testaments om onduytsche spraec
 „ verborgen, dye doot Christi niet verkundicht.
 „ Hierom heeft men dat Testament Christi, dat
 „ is vergevinge der zonden toegezocht alle geloevi-
 „ gen, dat zyn lyf gegeven, ende zyn bloet ver-
 „ goten wert voor hen, glat vergeten, van den ge-
 „ loven ende bekenninge des geloeves: op wercken
 „ gevallen. In summa Missa ende offer, mit den
 „ heelen gruwel des Canons, dar alle voergenoem-
 „ de misbruic uut her gecomen is, *ende alle was*
 „ *menschen hier toe gezet ofte afgenomen hebben, heft*
 „ *mitten avontmael des Heren, ende testament Christi*
 „ *niet te schaffen.* Dat testament Christi ende dat
 „ avontmael des sulven testament gehoecnisse, kan
 „ geen missa ofte offer zyn, als die epistel totten
 „ Hebreen claerlic betughet. Men mach ooc den
 „ woerde, inzettinge ende beveel Gods tot sinen
 „ dienste ende onze salicheyt geldende niet toezetten
 „ niet afnemen. Deu. 1111. xii. Prov. xxx.
 „ In den getyden sonderling van den heyligen
 „ ende doden werdt den woerde Gods afgenomen

„ ende toegezet , den creatueren toegescreven , dat
 „ God alleen toe comt , die gestorven heyligen voor
 „ vorbidders ende middelaers angeroepen , die
 „ heilige Schrift tot eenen vremden sinne getoega
 „ Alle getyden , gelyc die name medebrengt , zyn
 „ doer menschen an zekere tyden , steden , woerden ,
 „ personen gebonden , tegen die godlike Schrift en
 „ de christlike vriheit. Jo. IIII. Gal. IIII. Sum
 „ ma geen menschen gezetten gelden in Godsdiens
 „ als boven gezecht is.

Dat IX. Artikel

*Der overheyt ende christelike gemeente behoert Gods
 laster niet te lyden.*

„ Heydensche overheit lydet geen laster hoerder
 „ Goden , hoe veel meer sal christelycke overheyt
 „ des waren eenigen Gods laster niet lyden. Der
 „ overheit gehoort te straffen wat tegen den naesten
 „ onrechtlyc gedaen ofte gesproken wert , hoe veel
 „ meer , wat openbaerlic tegen God. Des hebben
 „ wi exempelen in Mose , Jeh. Ezechia. Levi.
 „ XXIIII. IIII Reg. x. ende xviii.

Dat X. Artikel.

*Dat Sacrament opheffen , hen zetten , ende omdragen
 is misbruyck.*

„ Een dinghe anders waer toe gebruycken , dan
 „ daer to ingezet is , of anders gebruycken , dan
 „ ingezet is , dat zulve is misbruycken , zonderlinge
 „ in Godsdiens , daer toezettinge der menschen
 „ niet gelden mogen als voor gezeit is. Mer dat is
 „ openbaer , dat opheffen , hen zetten , omdragen ,
 „ is anders dat sacrament bruycken , dan dat ingezet is.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 359

- „ zo die twee navolgende artikelen uutwyzen,
„ Item dat opheffen des broots ende kelkes is een
„ overblyf joedscher wyze, ende een teken der op-
„ offeringe, welke int avontmael des Heeren niet
„ te scaffen heeft, als boven gezecht is. *Item dat*
„ *woort des testaments Christi, ende des avontmaels,*
„ *dat is myn lyf; Item dat is die Kelc &c. gehören in*
„ *die oren te clingen, ende niet alleen voor die ogen*
„ *siueven, want die woorden eerst door dat gehoer in*
„ *die oren na mit den geloeven in dat herte werden ghe-*
„ *vatet.* Als Paulus zecht; dat gelove comt uut
„ den ghehoer, hi zecht niet uut den ghezichte.
„ Rom. x.
„ Summa in Godsdiensten machmen niet holden,
„ dat hi niet sonderlinghe geboden heeft.

Dat XI. Artikel

*Het is ingezet der gemeente tzaemen te nemen, eten
ende drincken.*

- „ Dat betugen claerlic. Mat. xxvi. Marc. xiiii.
„ Lucas. xxii. Paulus i Cor. xi.

Dat XII. Artikel

*Ende daer bi des testaments Christi ghedencken ende
den gheloven te besuyghen.*

- „ Dat tuget ooc Lucas claerlic, zeggendé; dat
„ doet tot myner gedachtenisse. Luce. xxii. Item
„ Paulus mede; zo dicmael ghi van dezen brode
„ etet, ende van dezen kelcken drincket, solt ghi
„ den doot des Heeren vercondighen.

Dat XIII Artikel

*Die oerbiecht van den Paus geboden is den consciencien
schadelic.*

„ Alle menschen gezetten zyn den consciencien
„ scadelic, anders worden si niet uut den geesteli-
„ ken regiment verworpen, als boven ghezecht is.
„ Menschen geboden of gezetten doen Gods ge-
„ boden vergeten, ende naelaten, keeren af van der
„ waerheit, maken een brantmal in den conscien-
„ cien. Mat. xv. Tit. i. i Timot. iiii. wantze
„ zich voer goet ende nodich totter salicheit vorge-
„ ven, so menze holdet, ende voer quaet ende sun-
„ de; zo menze niet holdet. Darom dodenze die
„ sielen, dye niet sterven, maken levendich, die
„ niet leven, zyn si dan niet scadelic? Ezech. xiiii.
„ Ik swyge van sunderliken schaden der biecht.
„ Oorbiecht is van God niet geboden, noch van
„ Christo, noch van den Apostelen, wat weer an-
„ ders den paus van noden gheweest te ghebieden.

Dat XIV. Artikel

Gods woert alleen, ghevat int geloove, ontbint die sunden.

Verclaringe.

„ Gods woert is God sulvest, den gehoert al-
„ leen, want hy die macht alleen heeft, die zunden
„ te vergeven. Ic ic bent alleen zecht hi &c. Elic
„ xliii. Gods woert alleen over dat hoeft ge-
„ sproken, ende in dye oren gevat, can die sunden
„ niet vergeven, wie geloest, zecht hi Mar. int
„ leste, zal salich werden, zecht niet, wie der hoert.
„ Gods woert moet vercondicht ende gehoert wer-
„ den,

„ den, zal men daer aen gheloven. Romano. x.
 „ Die zelfde verkundinge is bevolen den Biscopen
 „ en Predicanten van Christo, daer hi zecht; wat
 „ ghi zult binden Ma. xvi. Item wien ghi zult
 „ vergeven. Johan. xx.

Dat XV. Artikel

*Die heiligen eeren, mit beelden, aenroepen, verzoe-
 ken, is afgoderye.*

Verclaringe.

„ *Beelden Gods ende der heiligen zyn in christliker*
 „ *gemeente baten, is tegen Gods beveel opgecomen.* Exod.
 „ xx. Esai. xliiii. Hier. x. Ezech. xliiii. Act.
 „ xv. i Cor: v. viii. ende x.

„ In allen dezen steden werden beelden ende eer
 „ der zelven, ofte der heiligen, ooc Gods in den zel-
 „ ven beelden, verpoden, als afgodery. Men zal
 „ ooc geen creatuer, mer God alleen, anroepen,
 „ ofte daarvan hulpe troost tot gesuntheit ende Sa-
 „ licheyt, ofte anders daer natuerlike macht ont-
 „ breect verzoeken. Roept mi an zecht God.
 „ Item ic ben dyn God. Ghi zult gheen ander
 „ Goden kennen. Pfal. xlix. Exo. xx. Die Engel
 „ tot Mariam, hi zal zyn volc verlossen van hoeren
 „ funden. Luce: i. Math. i. Item Petrus. Daer
 „ is anders geen name &c. Act. iiii. Item Pau-
 „ lus. So wie den name des Heren aenroepet. &c.
 „ Hoe zullen si aenroepen in dem si niet geloof
 „ en hebben. Ro. x. Item, men mach ooc
 „ gheen hulpe meer op die eene stede soecken dan
 „ op die ander. Mat. xxiiii. Luc: xvii. Joh.
 „ iiii.

Dat XVI. Artikel

Die heilige echte staet mach nyemant verboden, ende van niemant verlovuet werden.

Verclaringe.

„ God die int begin den menschen sciep, maecte,
 „ dat hi solde zyn een man ende wyf, ende voechden-
 „ ze to zamen, dat twee een vleysche wezen sol-
 „ den Den echten staet verbieden ofte verloven is
 „ foedanighe sceppinge ende ordeninge Gods ver-
 „ hinderen, ende zo veel des mogelic is veranderen:
 „ des doch geen menschen macht hebben, die erde
 „ moet ia mitten pottebacker te vreden zyn. Esai.
 „ XLIIII. Hieremic. XVIII. Hierom noemet
 „ Paulus den echten staet verbieden een leering der
 „ duyvelen i Timothei IIII. Die echte staet is allen
 „ menschen van noeden, die niet in der natueren
 „ verhindert zyn, ofte van menschen versneden,
 „ ofte zo van Gode begnadet, dat si doer vuricheit
 „ des geestes tot dat ryk Gods te vermeerderen int
 „ vleysche nyet bernen. Math: XIX. i Corin. VII.
 „ Dat is in summa, die ofte onduchtig ofte onlust-
 „ tich zyn totten echten staet. Item na der lere
 „ Pauli behoren Biscopen ende Dyaconen ener
 „ vrouwen mannen te zyn i Tim: III. Act 1.
 „ Item hi wil, dat gene weduwe beneden tzeft-
 „ tig iaren van hoer ghemeinte zalaangenomen wer-
 „ den. Item dat dye jonghe weduwen sollen vryen.
 „ i Timo. V. Dat al om een eerlic en onstraffic
 „ leven te leyden. Hieruut volget, dat ooc den
 „ onduchtigen en onlustigen die echte staet vry si
 „ toegelaten om hulpe en troost, afgeraden om
 „ dat ongemac in den vleesche. i Corint. VII.

Das XVII. Artikel

*Evangelische reinicheit, armoet ende gehoorzaamheit
is allen christenen ghemein.*

Verclarings.

„ Paulus zecht tot allen iofferen, weduwen, ende
 „ echte luden; Ic heb iu vertrouwet &c. II Cor
 „ XI. Item Petrus tot allen; maket Kuysch iu ste-
 „ len I Pet: III. Christus zecht tot allen christen;
 „ salich zynt ghi armen. Item vercopet. Item een
 „ yder die niet verfaect. Luc. VI. XII. XIII. Item
 „ dat is allen tot gehoorzaamheit gezecht, dit is myn
 „ lieve zoon, den horet. Math. XVII. Item myn
 „ Scapen horen myn stemme Johan. X. Wie Iu
 „ hoert &c. Luce. X. Item een yegelic si der &c.
 „ Romano. XIII. Item weset onderdanich &c. I
 „ Petri. II. Summa dat Evangelion gaet over alle
 „ staeten ende mach ghenen int bezondere toegeey-
 „ gent werden. Hier gelt niet ioncvrou, weduwe,
 „ echte, vry, monnic, leke, werlic, geeftelic. Gala.
 „ III. Dat evangelion leret geen glyfery, uutwen-
 „ digen regulen ende wercken; mer het leret een
 „ geeftelike inwendige reinicheit, armoede ende ge-
 „ hoorzaamheit allen ghemein.

Das XVIII. Artikel.

*Gloester reinicheit, armoede ende gehoorzaamheit is niet
Evangelisch.*

Verclarings.

„ Want si is een gelofde, ofte geworen, en fo
 „ die name mede brenget, een becluyfterde besloten,
 ge-

„ gedwongen, onwillige reynicheit armoede ende
 „ gehoorzaamheit, een glyfnery uutwendiger
 „ deuchden ende wercken. Clooster reinicheit is een
 „ onreinicheyt allen volmachtigen ende onbegenadi-
 „ gen; Clooster armoet is een ryedom allen verzor-
 „ den in kost ende cleeder. Clooster gehoerzaamheit
 „ is een ongehoerzaamheyt allen uutgezonderden
 „ ende vryen van der gemeyn borde ende last. Dit al
 „ is lyflik ende sichtlick. Clooster reinicheit, ar-
 „ moede ende gehoorzaamheit is ooc geestelyc een
 „ onreinicheit, ryedom ende ongehoorzaamheit, allen
 „ die die daermede vermoeden vroem ende salich
 „ te werden. Vermoedet men dat hier nyet,
 „ waar om lovet men dan ende beschermt die ge-
 „ lofte.

Dat XIX. Artikel

Cloester geloften zyn segen Gods woort, ghelove ende liefde.

Verclaringe.

„ So der cloesterluyde voerghenoemde substan-
 „ cialia nicht evangelisch zyn, als gezecht is, wat
 „ willen dan die accidentalia zyn in hoer regulen
 „ ende statuten. Item al wat in geestlike regimen-
 „ te, dat is tot den dienste Gods, tot gerechticheit
 „ ende salicheit nut ofte nodich wert gehouden buten
 „ Gods woort ende beveel, dat is tegen Gods woort
 „ verboden, als gezecht is. Deut. IIIII. ende XII.
 „ Cloester geloften en hebben Gods woert nyet,
 „ Gods woert vercondicht ons Christum, ende in
 „ hem aller dingen vryheit, gerechticheit ende sa-
 „ licheit. Mer closter geloften eyghenen ons ende
 „ onze vromicheyt ende salicheit den creaturen,
 „ uutwendigen dingen, ofte weereltliken elemen-
 „ ten

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 365

„ ten &c teghen Paulum in vele steden finer brieven. I Cor. IIII ende VII Gal. VI. Col. II tegen
„ Christum sulvest. Math. XXI III. Luce. XVII.
„ Johannes. IIIII. Zyn closter geloften tegen
„ Gods woert, zoe moeten si ooc tegen den geloven
„ zyn, welke op Gods woert alleen bestaet. Closter
„ geloften bouwen op die wercken des vryen
„ of eigen willen, op menschen namen, leeringen
„ ende gezetten, welke alle tegen Gods woert, ende
„ tegen den gelooven moet zyn, si dempen die
„ drie eerste gheboden Gods. Closter geloften
„ ontrecken oec die kinderen van gehoorzaamheit
„ ofte dienste hoerer olders, der overheit, ende der
„ anderen, waarom si ooc tegen die broedertlike
„ liefde zyn.

Dat XX. Artikel

*Closter luden mogen door hoer geloften ende regulen
niét salich werden.*

Verclaringe.

„ Mach Gods gezet niemant gerechtich ende Sa-
„ lich maken, hoe veel min vermogen zulk men-
„ schen gezetten. Mocht men door ghezetten ende
„ wercken froem ende salich werden, soe weer
„ Christus gheen nutte, ende te vergheefs weer hi
„ gestorven. Galatas. III. ende V.

Dat XXI. Artikel

Die geestlike genoemde orden zyn verdoemelijke Secten.

Verclaringe.

„ Dit zecht Petrus in sinen anderen zende brieve
met

„ met claren woorden 11 Petri. 11. Item Paulus
 „ totten Corinthen straft sodane seften, dye sich
 „ op menschen begonnen te bouwen. 1 Cor: 1. en-
 „ de 111. Item Acto. xx. Ic weet dat na mi &c.

Dat XXII. Artikel

*Vermaledyt is die ghene, die zich op menschen verlaet
 ofte bouwet. Hier. XVII.*

Verclaringe.

„ Dit is een herde vervaerlike donderslach over
 „ alle godlosen, die alleen an heyligen vaden,
 „ doctoren, paussen, Concilien, gewoenten han-
 „ ghen, ende zich daer mede willen weren teghen
 „ Godes woort. Mer want die heilige Geest heeft
 „ dit door den Propheten gesproecken, bederft
 „ niet wyder verclaringe.

F I N I S.

„ *Ten Vierden.* Zulk ene enigheit der Kerken
 „ blykt uit de *Belydenisse* der Evangelische Predi-
 „ kanten in *Oostvrieschlandt*, in 't jaar 1528 eenparig
 „ opgestelt, welke de Predikanten te *Norden* zo
 „ hoog geschat hebben, datze *alle zondagen*, gelyk
 „ met den opentlyken druk bewezen kan worden,
 „ den korten inhoudt daarvan, na de predikatie, de
 „ artykelen des christelyken geloofs; als ene be-
 „ knopte en toen ter tydt, als voorheen getoont is,
 „ niet ongepaste verklaringe, met deze woorden
 „ hebben toegevoegt: *ik belyde en neme de vergevnis-*
 „ *gemynner zonden, de eeuwige gerechticheit en Zaligheit,*
 „ *alleen van Godt den Vader, Schepper des hemels en*
 „ *der aarden, alleen door Godt den Zoon, onzen enig-*
 „ *Middelaar Jesus Christus, alleen in en door de ver-*
 „ *25*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 367

„ zekering van Godt den H. Geest, onzen trooster. Ik ver-
„ zake in dezen dele alles, wat Godt zelf niet is, en doet,
„ houde niets anders nodig of krachtig tot myne zalig-
„ heit. Welke belydenisse met een kort gebedt ne-
„ vens het onze Vader aldus besloten wierdt: O Hee-
„ re help en vermeerdere myn gelove, make my een
„ rein hart en enen gewilligen geest; op dat ik een
„ vermaak mag hebben in uwe geboden.

De Belydenisse, van welke hier gewaagt wordt, is nevens het daarop gevolgde smeeckschrift in 't *Eerste Deel* bygebragt. Uit enen ouden druk dezer Belydenisse heeft my gebleken, dat hier nopens de Predikanten te Norden de waarheit gesproken wordt.

„ *Ten Vyfden.* Ook betuigen de ouden, dat te
„ Norden in den tydt van *Refius*, gelyk ook te *Emden*
„ in den tydt van *Aportanus*, des Heeren Avond-
„ maal op een' houten tafel met gemeen en gewoon
„ tarwen broodt, dat men brak, en ieder een' in zy-
„ ne handen gaf, gehouden is.

„ *Ten zesden.* Wy kunnen met geloofwaardige
„ schriften bewyzen, dat de godtzalige *Rhodius*,
„ dien men te dier tydt onder de vroomste en ge-
„ leerdste Predikanten in *Oostvrieschlandt* rekende,
„ in 't jaar 1530 den Kerkdienst te Norden naar on-
„ ze christelyke belydenisse hebbe waargenomen.
„ En hy heeft zich niet van daar weggepakt, gelyk
„ de tegenpartye hem opdicht, maar hy is te *Wolt-
„ huizen*, naby de Stadt, alwaar men toen van de
„ tegenwoordige scheuringe ook niets wiste, toc
„ Predikant beroepen, en aldaar zalig in den Heere
„ ontslapen.

Hinnens of *Henricus Rhodius* is in 't jaar 1527 te Norden beroepen. Wat hem eigentlyk bewogen heeft, Norden te verlaten, kan ik met volle zekerheit uit gebrek van naricht niet zeggen; hoewel ik vermoede, dat de komste van de *Bremer Predikan-*

ten, en de beweginge daarop hier te lande ontstaan, zyn vertrek veroorzaakt zal hebben. De Predikanten van *Zwerin* zeggen in *zekeren brief*, dat hy op 't bevel van Graaf *Enno* den dienst heeft moeten verlaten; doch daar op is weinig staat te maken, mits in den zelve brief van *Rhodium* uiteinde valschelyk gesproken wordt, waarop *Micronius* in *Apologetico scripto* p. 37. geantwoordt heeft, verhalende tegelyk p. 41. 42. 43. het zalig afsterven van *Rhodium* met de volgende woorden:

Tertio deinde loco egregiam NOSSIOPHAGUS fabulam nectit de Rhodio, sancte memoria viro, contra quem se justum Dei judicium vidisse scribit. Si RHODIUM in profectione in terram illisum subito occubuisse intelligit, quemadmodum ejus pra se ferunt verba, ipse tempus locumque designet, ac fides narrationis sua testis proferat, si hic ab omni vanitatis & mendacii suspitione liber esse velit. At multi spectata probitatis & perspecta fidei homines testificantur, RHODIUM, postquam ad aliquot dies ager, suam conjugem, qua adhuc superstes vivit, sancte ad pietatem crucisque tolerantiam fuisset hortatus, Ecclesiamque suam WOLTHUSZANAM, cujus tum verbi agebat ministrum, ut in Christi a se predicata doctrina perstaret, eamque poenitentia fructibus ornaret, paterne admodum monuisset, ejusque Ecclesia sua fidelem curam D. ANTONIO SLEENBUSZ, qui etiamnum ejusdem Ecclesiae ministerio fungitur, diligenter commendasset, apud Wulthufanos in agro Embdano, placidissima morte occubuisse, & in fide ac invocatione Jesu Christi bona conscientia ex hac vita emigrasse in vitam haud dubie aeternam, in quam illum precesserat. M. Henricus Resius, ejus in Nordana Ecclesia à Papisticis Superstitionibus repurganda primus ac fidelissimus synergos & synstratorum. Mendacium est igitur splendidissimum & impudentissimum, quale etiam illud, quod de Oecolampadii morte olim spargebatur, quod Nossiophagus de subito Rhodio

ex lapsu interitu scribit. Eiusdem quoque fidei & ponderis est ALBERI de RHODII morte fabula, dum ad infarciendum maledicum suum librum hisce verbis scribit: als Rhodius auff ein zeit seine schwererbuchlein etliche einpacken wolte, fiel er nieder und war von stund an tod.

„ Ten zevenden. Zulx is daaruit dagklaar, dat *Johannes Stephanus*, misschien door de toenmalige *Bremers*, die in dien tydt hier te lande geweest zyn, verleidt, van de vorige reine lere, waarop de *Norder Kerke* in 't begin gebouwt was, afgestaan is; waarom hem, naar der ouden getuigenis, van de Gemeinte als enen onbestendigen man is tegengesproken; en is de zaak door hulpe van den Drost te *Behrum Ieltko Iderhofen* van *Alef Löringa* by den Welgeborenen Heer, Graaf *Enno L. G.*, zo verre gebracht, dat *Johannes Stephanus* de opschorting van zynen dienst is aangezegt, tot dat hy zynet troost, waarvan de tegenpartye ook gewaagt, van *Wittenberg* gehaalt, en zich allengskens by 't Hof en by de Gemeinte wederom in gunste gebracht heeft, en niet lang daarna gestorven is.

Van *Stephanus onbestendigheid* gewaagt ook *Emmius* *Rer: Frisic. L. LIX. p. m. 333.* Indien nu dit verhaal van de *Emder Predikanten* waarachtig is, gelyk het immers zyn zal, dan volgt daar uit, dat de Gemeinte te *Norden gereformceert* was in dien tydt, anders hadt men *Stephanus*, toen hy wankelde, niet behoeven te *suspendeeren*.

„ Ten Achtsien. Deze zaak heeft geen bewys meer van noden, dewyl de tegenpartye zelve bekent, dat na *Resius* en *Johannes Stephanus* doodt, en *Rhodius* vertrek, regtgelovige Dienaren, die ze onbehoorlyk *Zwinglische* noemt, als *Gerardus* en *Fredericus*, te *Norden* gebleven, en daarna van *Wilhelmus Lemsius* en den Drost *Reinko Krummin-*
ga verdreven zyn. Waarby de christelyke lere in acht neme, welke partye d' andere ver-
II. DEEL. Aa volgt

„ volgt heeft; namelyk, dat niet de onze, die in het
 „ meergemelde smeekfchrift aan Graaf *Enno* in 't
 „ jaar 1520 zich tot allen vrede aanboden, maar
 „ de gewaande Luterfche alommein 't landt onruft
 „ verwekt hebben, en datze met Godts woordt niet
 „ konden verdedigen, hebbenze door uiterlyk ge-
 „ weldt, zo veel zy konden, uitgericht. En
 „ schoon *Gerardus Mollerus* door zulk ene gewel-
 „ dige onchristelyke handeling, en door zyne reize
 „ naar *Wittenberg*, in zyne vorige christelyke bely-
 „ deniffe enigzins verzwakt mogte zyn, zo heeft hy
 „ evenwel met de *Kerke* van *Emden* en hare *Diera-*
 „ ren de enigheit en vriendschap tot aan zyn einde
 „ onderhouden, gelyk de gene betuigen, die aan
 „ hem verzwagert zyn geweest. *Fredericus* behan-
 „ gende, die heeft wegen zyne stantvastigheit in
 „ de erkende waarheit, en van wegen zynen uitste-
 „ kenden yver, waarvan zyne *brieven* noch getui-
 „ genis geven, veel meer *Nathanaels* lof verdient,
 „ waarom hy zo wel als zyn Amptgenoot *Gerar-*
 „ *dus* van *Philippus Melancton* voor enen opregten
 „ reinen Leraar erkent, en als zodanig enen geroemt
 „ is. En schoon *Philippus* op 't voorgeven van *Krum-*
 „ *minga* daarna anders gefchreven mogte hebben,
 „ heeft men zich daarover zo zeer niet te verwonde-
 „ ren; dewyl zyne vervolgers zyne aanklagers waren.

Gerardus en *Fredericus* zyn beide, gelyk *Ligari-*
us l. c. F. 6. 7. verhaalt, door toedoen van den *Droft*
Krumminga van *Norden* verdreven. Waarop *Ger-*
ardus Predikant te *Uphuizen* geworden is, alwaar
 hy in 't jaar 1565 overleedt. Men zegt; dat *Fre-*
dericus de zelfde is, die als eerste Hervormde Predi-
 kant te *Pewusum* het Gesprek te *Oldersum* in 't
 jaar 1526 mede bygewoont heeft; en dat hy van
Pewusum naar *Norden* beroepen, en van daar we-
 derom verdreven zynde, Predikant geworden is te
Oldersummer Gast. Wat hiervan ook zyn mag; dit is

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 371

zeker, dat in 'tjaar 1556 te ter *Gast* het werk der bediening waarnam een Predikant, *Fredericus* genaamt, die in dien tydt het Evangelie in *Nederlands* predikte, en van daar den 10 *Maay* des zelve jaars enen brief schreef aan den Kerkenraadt te Emden, verzoekende meer Predikanten naar *Nederlands* te zenden, en wel met namen *Hoffelus te Larrelt*, *Bernardus te Eyelsum*, *Arnoldus te Pensum*, *Tak te Westerbuisen*, *Arnoldus te Loppersum*, *Holtmannus te Zuidwolde*, *Junior Rudolphus te Edermoer*, *Johannes te Rorichum*. De Heer *J. J. Harkenrobt* zegt in zyne *Oorspronkl.* p. 702. dat hy dezen brief op onze *Bibliotheek* gelezen heeft; doch ik hebbe den zelve aldaar niet kunnen vinden, hoe veel moeite ik daartoe ook aangewent hebbe. *Wilhelmus Lemsius* was geboortig van *Antwerpen*, en naar het getuigenis van *Emmsius* een zeer twistgierig man, die Doctor *Lushers* gevoelen van 't Avondmaal met alle kracht zocht door te zetten, wordende ondersteunt door *Krumminga*, *Johannes Hoerneman* en *Johannes Bramius*; doch *Laasco* wederstondt hem dapperlyk, en bragt by 't Hof te wege, dat hy beteugelt wierdt, en zich voor enen tydt stil moest houden. Zie 1 Deel 14 Hoofstf:

„ Ten *Negenden*. Schoon *Wilhelmus Lemsius* en
 „ *Krumminga* het in de zaak eens waren, zo hebben
 „ ze evenwel de vorige reine lere uit *Norden* zo haast
 „ niet kunnen verbannen, maar regtgelovige. Predi-
 „ kanten nevens zich moeten dulden; als *Gellius*
 „ *Faber*, *Egidius à Castro* van *Lewven*, en *Cornelius*
 „ *van Leiden*. Van welke belydenisse *Gellius*
 „ geweest is, hebbenwe voorheen betoogt. Van
 „ de andere *zwe* getuigen de gene, dieze gekent
 „ hebben, datze even daarom, en byzonder
 „ *Cornelius*, by den Drost *Krumminga* verhaat zyn
 „ geweest, en van den zelve by den Jonker *Hicke*
 „ van *Dornum* aangeklaagt: en als op zeker en tydt
 „ gemcl-

„ gemelde *Jonker Cornelius* ernstig daarover aansprak;
 „ dat hy met *Lemsius* in de lere allerding's niet over-
 „ eensfemde, heeft hy daarop dit christelyk beschei-
 „ den antwoordt gegeven; dat hy zich zelve van
 „ geene dwalinge in de lere bewust was, en zich ver-
 „ genoegde met de lere, welke Godt door de Profeten en
 „ Apostelen hadde geopenbaart. Ondertusschen heeft de
 „ zwagerschap, welke tusschen *Lemsius* en *Cornelius*
 „ was, hebbende *Cornelius* de Moeder van *Lemsius*
 „ vrouwe tot ene egtgenoot, te wege gebragt, datze,
 „ hoewel ten opzichte van de Belydenisse enigzins
 „ verschillende, in enigheit den dienst met malkan-
 „ deren waargenomen hebben, en daardoor enen
 „ onrustigen *Joachimus Nossiphagus*, die op *Gellius*
 „ gevolgt zoude zyn, uit het landt verdreven
 „ hebben. Waarover hy ene grote en valsche
 „ klagte, welke te *Maagdeborg* in 't jaar 1557 onder
 „ zommige andere brieven gedrukt, en van *Mi-*
 „ *cronius* beantwoordt is, opgeheven heeft.

De Heer *Hoyer* telt l. c. p. 205 en 208. *Egidiaven*
Cornelius onder de Evangelisch-lutersche Predikan-
 ten; doch op welken grondt bekenne ik niet te we-
 ten. Dit verhaal geeft het tegendeel te kennen.
Joachimus Nossiphagus is drie jaren lang te *Norden*
 Predikant geweest, hoewel *Hoyer* hem onder het
 getal der *Norder Predikanten* niet plaatst. Vid *Mi-*
cronii-Script: Apologet. p. 27. 39. Van *Norden* weg-
 geraakt zynde, is hy Predikant te *Zwerin* gewor-
 den, alwaar hy dien bitteren brief geschreven heeft,
 op welken de *Emder Predikanten* hier het oog heb-
 ben, en dien *Micronius* l. c. p. 36-44. bondig weder-
 legt heeft. In den zelven klaagt hy niet alleen over
 de harde vervolgingen, welke hem te *Norden* van
 wegen de verdediginge van Christus vleeschelyke
 tegenwoordigheit in 't Avondsmaal zouden zyn over-
 gekomen; maar hy zegt ook uitdrukkelyk; dat het
 grootste gedeelte toen ter tydt SACRAMENTARI-
 SCHE

SCHE en WEDERDOPERS waren, welke by met WILHELMUS LEMSIUS en enige weinige anderen, drie jaren lang, niet zonder levensgevaar, tegenstands geboden heeft. 'Smans eigen woorden luiden aldus: *Hanc doctrinam nempe carnalis praesentia, in Orientali Frisia cum D. Gulielmo Antwerpiano & paucis aliis, major enim pars erant Sacramentarii & Anabaptista, ad triennium, etiam cum periculo vitae, contra Sacramentarios sanguinarios defendi.*

„ Wanneer nu deze twe vrome mannen in een' hogen ouderdom in den Heere ontslapen waren, „ welke genade gemelden Cornelius in 't jaar 1550 „ den 3 October, volgens het opschrift van zynen „ grafsteen, wedervaren is, zyn niet Johannes For- „ stius en Fusipedius, gelyk de tegenpartye voor- „ geeft, maar Jodocus Segerus, den welken Z. Ge- „ nade den 10 Februarus 1551 heeft laten bevesti- „ gen, en een zekere Everhardus, Wilhelmus toege- „ voegt, die echter niet lang geleefd hebben, nadien „ Jodocus grafsteen getuigt, dat hy in 't jaar 1551 „ den 19 Julius gestorven is. En daarop zyn For- „ stius en Fusipedius te Norden gekomen, en Wilhel- „ mus Lemsius Amptgenoten geworden.

Jodocus Segerus heeft Hoyer. l. c. wederom overge- „ flagen; hoewel hy buiten alle kyf te Norden Predi- „ kant is geweest, mits zyn grafschrift aldaar in 't koor „ noch op heden in oude Monniken letters gevonden „ wordt, luidende aldus.

„ D. Jodocus Segerus antwerpianus; pro Christo „ Patria exulans, eumque in hac Ecclesia predicans, „ moritur, aetatis suae Anno 53. Hic a meste uxore „ pioque grege reconditur, Anno Domini 1551. men- „ sis Julii 19. zie D. Harkewoeths Oorspronk. p. „ 524.

„ Lemsius en Krumminga hadden nu ene grote „ hul;

„ hulpe aan *Forstius* gekregen, en evenwel heeft het
 „ licht der waarheit, dat zo vele jaren te *Nordengo-*
 „ *schenen* hadde, niet kunnen onderdrukt worden;
 „ maar het is door *Fufipedi* de Gemeinte weder-
 „ om voorgedragen, en dewyl ook de *Ceremonien*
 „ tegen Godts woordt en de eerste Hervorminge
 „ van de *Norder Kerke*, en tegen de gewoonte van
 „ de omliggende Gemeintens, als *Hage*, *Nesse*,
 „ *Marienhove*, *Zygelsum*, *Engerhove*, *Vitterboer*,
 „ *Auwrík* &c. van *Lemsius* op ene paapsche wy-
 „ ze by den Godtsdienst gebruikt wierden,
 „ waardoor vele menschen bewogen zyn ge-
 „ worden, enige jaren zich van 't H. Avondt-
 „ maal te onthouden, gelyk *Fufipedi* in zyn ver-
 „ antwoordings-schrift, in 't jaar 1553, aan de Ho-
 „ ge Overheit al klagende vertoont heeft, volgens
 „ zyne eigen by ons berustende handt; zo heeft hem,
 „ *Fufipedi* te weten, zyn geweten en ampt, ook
 „ de begeerte der Gemeinte, aangezet, om in
 „ *Meers* 1552. het H. Avondtmaal naar het Apo-
 „ stolisch gebruik en het voorbeeld van de Kerke
 „ te *Emden*, ook te *Norden* te houden. Hierdoor
 „ zyn *Lemsius* en *Forstius* zeer ontrufft geworden,
 „ en hebbenze door den Drost *Krumming* a *Fufipedi*
 „ willen noodtzaken, zich van zynen dienst te ont-
 „ houden, tot dat hy met zyne Amptgenoten was
 „ overeengekomen, waardoor een merkelyk getal
 „ van de Gemeinte, gelyk met der zelve handen be-
 „ wezen kan worden, bewogen wierdt, de zaak
 „ voor *H. Genade* in onderdanigheit te brengen, en
 „ om de bescherminge en handthavinge van *Fufi-*
 „ *pedius*, als zynde ene billyke en Christelyke zaak, al
 „ sinekende aan te houden. En dewyl daarentegen
 „ *Lemsius* en *Forstius* over hunnen Amptgenoot *Fu-*
 „ *fipedi* by *H. G.* klaagden, heeft *H. G. Fufipedi*
 „ daarover te rede gestelt, en zulk een onderdanig
 „ bericht uit Godts woordt van hem bekomen, dat
 „ *H. G.*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 375

„ H. G. daarop het volgende bevel aan *Lemsius* en
„ *Forstius* liet afgaan.

Anna Geborene te Oldenborg en Delmborst , Gravin-
ne van Oostvriesschlant, Weduwe etc.

Onze Lieve, Aandachtige *Wilhelmus* LEMSIUS
en *Johannes* FORSTIUS, Predikanten en
Kerkdienaren te NORDEN.

„ Lieve, aandachtige, door uwe schriften is ons
„ voorgedragen, dat uw' Amptgenoot **FUSIPEDI-**
„ **US** ene veranderinge in 't **GEBRUIK** des **A-**
„ **VONDTMAALS** en in de **CEREMONIEN**
„ in uwe Kerke gemaakt heeft, en de enigheit gebro-
„ ken. Derhalven is hy hier verschenen, om zich
„ van zulk ene beschuldiging te zuiveren, en hy heeft
„ zulx tot ons genoeg gedaan, mits betnigende ;
„ dat hy niet uit begeerte of lust tot twisten, noch uit
„ eer-en-roem-zucht bewogen is geworden, om iets an-
„ ders te doen, als het gene enen vromen Predikant in
„ lere en leven past, schoon zommige van een' andere
„ meininge zyn, en die dingen als noodzakelyk dry-
„ ven, welke vrystaan etc. Daarentegen hebbenwe
„ hem evenwel strengelyk bevolen, alle twist-ver-
„ wekkende uitdrukkingen van het Avondsmaal varen
„ te laten, en veel meer aan te dringen op het voor-
„ naamsto werk, waarom namelyk zulke **GODDE-**
„ **LYKE** **HANDELINGEN** van Christus Jesus
„ in zyne lieve Kerke zyn ingestelt, en nagelaten.
„ Het zelve bevel doen we ook aan U., bevelende, dat
„ gy uwe driften betengelt, de liefde en enigheit. U
„ beneerstigt, niemand van uwe broederen, die deze
„ zaken anders verstaan, en echter zich zedig gedra-
„ gen, met heimelyke of openbare scheldtwoorden, als
„ ligt van u geschiedt, aantastt en doorhaalt; waar
„ in gy tegen den regel der liefde handelt, en ons geen

„ gevallen doet. Zyt dan aan beide kanten hier me-
 „ de ernstig vermaant, en verwekt geen onrust in de
 „ Gemeente, maar bidt alle in 't gemeen, dat Godt door
 „ zynen H. Geest zyne Kerke in enen zin bestieren en
 „ bewaren wil. Gegeven te EMDEN den 8. A-
 „ pril. 1552.

„ Hier in was gelegd een klein briefje van dezen in-
 „ houdt: En indien nopens de lere enige twist onder u ont-
 „ stont, zal het u betamen, zulx te brengen tot ene Syno-
 „ de en het onderzoek van vrome en geleerde Predikanten.

„ Wanneer nu de zaak hier mede noch niet
 „ heeft kunnen afgedaan worden, heeft H. Genade
 „ den 10 Maay des zelve jaars, in de tegenwoor-
 „ digheit van onzen Genadigen Heer, den Welge-
 „ boren Graaf Edzard, en van de Lands-raden, een
 „ slot-bevel aan de Predikanten te Norden in de
 „ Stadt Emden gegeven, waar naar zy zich in de
 „ lere des H. Avondtmaals rigten zouden, met dit
 „ genadig aanhangzel: byaldien boven deze punten
 „ nopens de lere onder hen enige twist verder ontstaen
 „ mogte, zoudende het tot ene Synode, gelyk H. G.
 „ voorheen ook bevolen hadde, en tot ene onderhande-
 „ linge van vrome en Geleerde Predikanten van deze
 „ Stadt en van dit landt naar behoren brengen, en
 „ zich daarover zonder twist en onwilligheit, in
 „ Christelyke broederlyke enigheit, naar het voorschrift
 „ van Godts woordt, vergelyken &c. Hierop is
 „ dan het Wirdumer formulier, dat de drie Norder
 „ Predikanten aangenomen, en met hunne eigen
 „ handen, welke wy kunnen opwyzen, onderte-
 „ kent hebben, aanstonts opgesteld.

Van het gene te Wirdum voorgevallen is, hebben
 we reedts in 't Eerste Deel van dit werk Hoofst. 17.
 §. 2. gesproken, alwaar wy ook het gemaakte for-
 mulier in de nederduidsche tale den lezer hebben me-
 gedeelt. Hier willen we nu het zelve in de oot-
 spron-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 377

spronkelyke tale ter neder stellen, luidende volgens de *Studenten Missive* p. 206. aldus.

„ Wir bekennen , laut der schrift, das Christus
„ unzer Herr, wahrer Godt und Mensch, bey dem
„ Abendmaal ist, und kreftiglich da wircket, und
„ anbeuth, und gibt uns zeinen wahren leib und
„ blut, und kein anders, dan das selbe, das am
„ galgen des Creuxes geopffert ist, mit allen den ga-
„ ben, die er uns damit verdienet hat, welche wir
„ dennoch anders nicht können nuxlich zur zee-
„ ligkeit empfangen und genieffen, den durch den
„ glauben.

„ Die aber mit unbusfertigen hertzen und un-
„ glauben das würdige Sacrament genieffen und
„ dar zu gehen, die machen sich schuldig an dem
„ leibe und blut des Herren, und essen ihnen selbst
„ das gericht, damit das sie nicht unterscheiden den
„ leib des Herrn.

Volgens dit *formulier* is Christus, die waarachtig Gods en Mensch is, in 't H. Avondmaal *tegenwoordig*, hy *werkt* aldaar *krachtig*, hy *biedt aan*, en geeft zyn *waarachtig lichaam en bloeds*, met alle zyne *verworvene gaven*, en die worden niet met nuttigheit en tot zaligheid *ontfangen en genoten*, als *door het gelove*; zynde het *gebruik des H. Avondsmaals* voor *anboetuerdigen en ongelovigen* tot een *oordeel*.

Alle deze zaken stemmen zo wel de *Gereformeerde* als de *Evangelisch-lutersche* gaarne toe, en bygevolge is 'er ten opzichte van de *zaak* geen verschil tusschen beiden; maar komen zy in 't wezentlyke *genoegzaam* met malkanderen over een. Het verschil dan, dat 'er overblyft, betreft alleenlyk het *hoe* of de *wyze* van Christus *tegenwoordigheid*, en van de *gemetinge* van zyn *waarachtig lichaam en bloeds* in 't *Avondsmaal*. Deze *wyze* nu of dit

hoe wordt in 't formulier niet rondtuit bepaalt, zo dat het ten dien opzichte twyfelachtig is, kunnende zo wel van de ene als van de andere partye, naar ieders gevoelen, worden uitgelegt. Dit heeft dan ook in 't vervolg nieuwe onlusten onder de *Norder Predikanten* veroorzaakt, gelyk toch zulke twyfelachtige formulieren altoos tot nieuwe krakkelingen aanleidinge gegeven hebben, waaromze in 't stuk ven vereniginge vermydt moeten worden.

„ Dewyl zich nu de Predikanten dus te *Wirdam*
 „ in der minne vergeleken hadden, hoopte iedereen,
 „ dat zy by zulk een verdrag bestendig zouden geble-
 „ ven zyn: doch daar is 't verre van daangeweest,
 „ nadien *Lemsius* en *Forstius* in 't volgende jaar den
 „ twiift wederom ter baan gebragt hebben. Waar-
 „ om *H. G.* genoodtzaakt is geworden *M. Wilhel-*
 „ *mus Gnapheus* als enen gemagtigden naar *Nordente*
 „ zenden, om tusschen de strydende partyen een
 „ minlyk vergelyk te maken. Maar als *Lemsius* en
 „ *Forstius* verklaarden: dat zy beide zich met *Fuspe-*
 „ *dinus* niet verdragen konden, is hun van *Gnapheus*
 „ voorgehouden, datze aan weerkanten hunne zaken
 „ schriftelyk *H. G.* hadden voor te dragen.

Waar op *Lemsius* en *Forstius* ene bittere schriftelyke klagte, welke wy oorspronkelyk kunnen optonen, tegen *Fuspedius* aan *H. G.* gezonden hebben, rondt uit met deze woorden verklarende:
 „ dat ondertusschen middelen en wegen tot enighet
 „ onder ons zouden uitgevonden worden, achten
 „ we vergeeffsch en onmogelyk &c. Derhalven
 „ is dit de enige raadt, indien deze arme Kerke tot
 „ eendragt verholpen zal worden, dat de perzonen
 „ verandert en gescheiden worden, 't zy, dat het
 „ aan onzen kant, 't zy, dat het aan zynen kant
 „ geschiedt: want wy met hem eens voor al niet
 „ kunnen noch willen dienen &c. Daarentegen
 heeft

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 379

heeft *Fuspedius* zyne schriftelyke verantwoordinge, welke ook by ons voorhanden is, insgelyks aan H. G. overgegeven, waarin hy ene belydenisse van zyn gelove nopens de strydende punten opgeeft, en tegelyk onderdanig en ootmoedig bidt:

„ dat men zyn gevoelen naar de Schrift wilde be-
 „ oordelen, en byaldien hy uit den Bybel van enige
 „ dwalinge overtuigt konde worden, biedt hy aan,
 „ zich steeds gaarne te willen laten onderrichten,
 „ en met grote dankbaarheid het aangewezen op te
 „ volgen. Nopens de *ceremonien* verklaart hy zich
 aldus: „ dat hy daarom trent ieder een' vryheit van
 „ gevoelen wil toestaan tot bewaringe der liefde;
 „ doch dat de van menschen uitgevondene CE-
 „ REMONIEN niet gebruikt moeten worden
 „ tot nadeel van de vryheit der Christelyke Kerke,
 „ nadien H. G. zelve in 't voorgaande jaar de zelve
 „ voor vrye dingen hadt aangezien, en de gemelde
 „ LEMSIUS en FORSTIUS voor de van H.
 „ G. en de Landt-raden gemagtigde Emders Predi-
 „ kanten, Gellius Faber en Hermannus Brassius,
 „ toegeftaan hadden, dat men de vrye ceremonien
 „ met alle vryheit doen en laten zoude, te meer;
 „ dewyl de eerste Hervormers der Norder Kerke,
 „ Resius, Rhodius en andere meer, zulke Cere-
 „ monien, als Lemsius en Forstius in dien tydt
 „ gebruikten, als onnut afgekeurt hadden.

Op dat ondertusschen H. G. eigentlyk weten mogte, over welke *Ceremonien* hy zich in de Kerke te *Norden* bezwaarde, klaagt hy: „ dat zyne Ampt-
 „ genoten op zon- en feestdagen de Vesper en Met-
 „ ten, Responsorien, introitus der Misse, naar de
 „ paapsche wyze, in de latynsche tale, welke het
 „ volk onbekent is, tegen Paulus lere 1 Cor. 14.
 „ zingen. Datze den Duivel door bezweringen
 „ en kruisen te maken aan het voorhoofd en de
 „ borst, uit de kinderen, die Godt geheiligt zyn,
 „ ban-

„ bannen. Datze in de uitdelinge des Avondtmaals
 „ by lichten dage brandende keerzen en koorrok-
 „ jes, naar de paapsche gewoonte, gebruikten: de
 „ Avondmaal-gangers laten nederknielen tot een te-
 „ ken van aanbiddinge, en de paapsche bygelovigheid,
 „ van Christus woorden binnens monds te mompe-
 „ len over broodt en wyn des Avondtmaals, behou-
 „ den &c. En zulx alles tegen het gebruik van de ge-
 „ noemde omliggende dorpen en vlekken, en byzon-
 „ der van de Hoofdstadt *Emden*. Derhalven bidt hy
 „ *H. G.* en onzen *Genadigen Heer*, dat zy zich te *Nor-*
 „ *den* in de *lore* en *ceremonien* naar het voorbeeld der
 „ *Emder Kerke* rigten mogen. Hoewel nu *Fuspe-*
 „ *dus* zaak voorheen van *H. G.* gebillykt was, heeft
 „ men het echter, ten besten van de Kerke, om de
 „ door de Predikanten veroorzaakte onenigheid on-
 „ der het volk te beter te stillen, voor raadzaam aan-
 „ gezien, *Fuspedius* en *Forstius* van hunnen dienst af te
 „ zetten, en *Wilhelmus Lemsius*, dewyl hy reeds
 „ oudt was, en lang gedient hadde, de genade aan
 „ te bieden, dat hy in stilheit te *Norden* blyven, en
 „ zyne vorige bezoldinge genieten mogte; dat hy
 „ niet willende aannemen, is hy eindelyk naar *Dü-*
 „ *marshen* vertrokken, en *Forstius* naar het *Holslein-*
 „ *ze*: maar *Fuspedius* is in *Oostvrieschlandt* gebleven,
 „ en na verkregene beroeping van de Hoge Over-
 „ heit tot Predikant van de Gemeinte te *Wolzelen*
 „ bevestigt.

Byaldien de schriften, welke van d' ene en van
 d' andere partye overgelevert zyn, noch voor han-
 den waren, zoude men beter als nu van de zaak kun-
 nen oordelen; doch dezelve zyn my niet voor-
 gekomen, en waarschyglyk nergens meer te vin-
 den. Voor het overige zal men aan beide zyden
 zeer driftig gehandelt hebben; mits *Fuspedius* an-
 derhandt genoegzaam getoont heeft, dat hy ene
 driftige inborst hadde, en het ongelyk, dat hy van
 ictant

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 381

iemant meinde ontfangen te hebben, niet ligt ver-
geven of vergeten konde. Dit wyzen onze *pro-*
tokollen duidelyk aan, en daarvan heeft de Heer
Harkenroht enige bewyzen uit de zelve bygebragt in
zyne *Naamlyst*. p. 226. 227. Hy konde daarom
te *Woltzen* met den *koster* en de ingezetenen zich
niet verdragen, vertrok van daar, en bediende te *Em-*
den het ampt van *Notarius*.

„ De onrust in dezer voegen gestilt zynde,
„ heeft Godt de Kerke te *Norden* met ene uitste-
„ kende barmhartigheid aangezien, en haar den
„ wakkeren Godtzaligen man *Martinus Micro-*
„ *nius*, die met den Heer à *Lasco* en de neder-
„ landtsche Gemeinte, na den doodt van den vromen
„ Koning *Eduard den Viden*, van de Koninginne
„ *Maria* met vele andere Christenen, van wegen
„ het Evangelie, in 't jaar 1553 uit *Engelands* ver-
„ dreven was, op *de proeve* in de lente van 't jaar
„ 1554 toegezonden. En zyn zyne heerlyke ga-
„ ven de Gemeinte aanstonts zo bekoorlyk voorge-
„ komen; dat de *Kerkvoogden*, *Diakenen*, *mitsga-*
„ *ders de gansche Gemeinte te NORDEN, des zond-*
„ *dags voor MAAY, aan den toenmaligen Oostvrie-*
„ *schen Kancelier Hermannus Lenth* eenparig ge-
„ schreven hebben, gelyk met het *oorspronkelyke*
„ geschrift bewezen kan worden, ten einde hy by
„ *H. G.* daarheen wilde arbeiden, dat zy dezen man
„ tot enen Predikant bevestigt mogten krygen, dat
„ ook vervolgens geschiedt is.

Byaldien de lezer met dit verhaal, gegrondt op
stukken en *bewyzen*; welke toen ter tydt noch voor
handen waren, zal gelieven te vergelyken, het gene
de Heer *Hoyer* in zyne *Apologia Nordana* p. 72 en 73,
en de Heer *Bertram* in zyne *Hist. Crit: Johan. à*
Lasco p. 282 daarvan zeggen; twyfele ik niet, of hy
zal zich over de verkeerde narichten dezer mannen
nopens *Micronius* beroepinge naar *Norden* ten hoog-
sten

sten verwonderen. Of de *Predikanten van Emden*, die zich hier op het *oorspronkelyke geschrift* beroepen, zyn openbare leugenaars geweest, en wy zal zulx van deze mannen vermoeden, of *Micronius* is genoegzaam van de *gehelo Gemeente van Norden* tot haren Predikant niet *verkooren*, dat staat noch *hier* noch by *Emmius*, maar *begeert*, en om die begeerte te verkrygen, heeft men zich van den Kancelier *Lenthius* bedient. Het zeggen van *Utenhoven*, van *Bertram* bygebragt, strydt hier in 't minste niet tegen. Het gene *Hoyer* praat; dat die van *Norden* gedacht zullen hebben, dat *Micronius* het in alle delen met de Kerk van *Emden* niet eens was, gelyk by dan ook een eigen formulier der lere voor zyne *Norders* heeft laten drukken, en hen met den *Emder CATECHISMUS* niet heeft willen bezwaren, is waarlyk zeer laf, en raakt noch kant, noch wal. *Micronius* was al in dien tydt wel bekend; ook heeft hy zyn gevoelen in het gemelde formulier of kort begrip der lere duidelyk genoeg verklaart, komende met dat van de *Emder Kerk* volkomentlyk overeen, gelykwe aanstonts zien zullen. Den *Emder Catechismus* heeft hy te *Norden* neerftig geleert. Zie het *Reform: Bericht*. p. 175.

Voorts zullen we dezen braven *Micronius*, naar ons beste vermogen, den lezer wat nader als voor de oogen afmalen. *Marsen de kleine* of *Martinus Micronius* is te *Gent* in *Vlaanderen* uit geachte Ouderen geboren; hy was zeer ervaren in de geneeskunde, en heeft vele schriften, als men zegt, van de zelve laten uitgaan. Tot kennisse der waarheit gekomen zynde, zochte hy ook anderen van de zelve te overtuigen; doch de opkomende vervolgingen hebben hem al haast genoodtzaakt, zich uit zyn *Vaderland* nevens anderen naar *Engelands*, onder de *Regeringe* vanden *Koning Eduard den V Iden*, te begeven. Hy wurdt dan te *Londen* in de *nederduitsche Gemeente*, waarover *a Lasco Superintendent* was, tot *Leraar* an-
ge-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 383

gestelt in 't jaar 1550. Zie het *Eerste Deel Hoofdst.* 16. §. 1. Koning *Eduard* gestorven zynde, en *Maria* den troon hebbende beklommen, wierdt die Gemeente verstrooit, en toen quam *Micronius* met zynen boezemvriendt *à Lasco* na vele uitgestane zwaarigheden te *Emden* aan. Zie §. 2. 3. 4. *1 Deel*, 16 *Hoofdst.* Vervolgens wierdt hy, als wy gehooft hebben, naar *Norden* beroepen. *Vid. Marr. Schoock, de bon. Eccles. & Canonic. Ultraj. p. 462.* Terwyl hy te *Norden* Predikant was, deedt hy op *à Lascoos* verzoek de eerste predikarie in de nieuwe opgeregte Gemeente te *Frankfort* aan den *Mayn*, in 't jaar 1555 den 15 *September*. Hoedanig een man hy nu geweest is, zal ons niemant beter kunnen zeggen dan zyn landtsman *Utenhoven*, die hem van naby gekent heeft. Deze geeft in de *Voorrede* van zyn *waarachtig historisch verhaal & p. m. 17.* Van hem het volgende getuigenis: „ Wat verder MICRONIUS aangaat, in „ dien man is zulk ene opregtigheit, zulk ene be- „ scheidentheit, zulk ene liefde en yver tot vrede „ en enigheit, zulk ene reine heilzame gezonde lere, „ zulk een Godtzalig verstant om op alles te ant- „ woorden, en een uitstekent oordeel, om de Schrift „ te onderzoeken en te verklaren, wat ook onze te- „ genpartyders hier verdichten en zeggen, dat ik „ voor my wensche, dat Christus Kerke vele zulke „ mannen mogte hebben. Dat nu dit myn oor- „ deel en getuigenis van hem op geenderlei wyze „ valsch is, kan ieder een, gelyk de leeuw uit zy- „ nen klauw gekent wordt, verstaan en ligt vernemen „ uit de zamenspraken, welke hy over enige sry- „ dende punten gehouden heeft, en hiervan ons „ geboekt zyn; al hadden wy geene van zyne schrif- „ ten en boeken meer, en al waren 'er geene onnoe- „ melyke getuigenissen der genen voorhanden, die „ hem zeer wel gekent, en gehoort hebben.

Ver-

Verder heeft *Micronius* vele schriften nagelaten, waarvan my de volgende zyn voor en ter hand gekomen.

„ 1. Een Claer bewys van het recht ghebruik „ des Nagtmaals Christi, ende wat men van de „ Misse houden zal. Gedrukt buiten Londen by „ Collinus Volkwiner Anno 1554. Uit de voorrede blykt, dat hy dit werkje reeds in 't jaar 1552 den 8 April te Londen geschreven heeft, en door den druk gemeen gemaakt. Het is herdrukt in 't jaar 1560.

„ 2. Een waerachtig verhaal der t'zamenfprekinge tusschen Menno Simons en Martinus Mickron van der Menschwerdinge Jesu Christi. Mit eener kleyner verklaringe op den zelve[n] end „ anderen twistigen artikelen, in den naefsten blade „ angheteekent. Gedrukt te Emden by Gellium „ Ctematium. Anno 1556. den 18 Juny. Dit Gesprek is te *Wisnar* gehouden in 't jaar 1553.

„ 3. Apologie of verantwoordinge Marten Microns op 20 verscheyden Artikelen, die Menno Simons tegen het disputatie boecksken in druk heeft uitgegeven. Anno 1558.

„ 4. Apologeticum Scriptum Martini Micronii: quo Ecclesias Orientalis Frisiae, à Joachimo Westphalo, aliisque ei similibus, falso traductas, modeste tuerur ac purgat. Responsum item ad quandam ejusdem Westphali epistolam, de iis rebus scriptam, quæ post Anglicarum Ecclesiarum dissipationem Hamburgi, aliisque vicinis locis Anno 1554 acciderunt. Inseruntur hic nonnulla de Coenæ Dominicæ negotio, quæ legisse pium lectorem haud quaquam poenitebit. Anno 1557.

„ 5. Van de weerdigheydt, nutheydt ende noodigheydt der Christelyker Vergaderingen. Eerst „ in den latyne geschreven door Marten Micron, „
ende

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 385

„ ende nu tot stichtinge der eenvuldiger in neder-
„ duytsch trouwelyck overgezet. Gedrukt Anno
1561. Dit werkje is na's mans doodt uitgekomen,
en het heeft hem niet mogen gebeuren, het zelve te
voltooyen; dies zyn goede vriendt *Nicolaus Carinens*
de laatste handt daar aan gelegd heeft.

„ 6. De kleyne Catechismus, ofte kinder leere
„ der Duytscher ghemeynthe van Londen, de
„ welke nu hier ende daer verstroyt is. Gemaeckt
„ door Marten Micron. Gedrukt by Gellium
„ Crematium. Anno 1559. Voor dezen kleinen
Catechismus heeft *Johannes à Lasco* ene voorrede
gemaakt.

„ 7. Kirchen-ordnung, wie die unter dem Christ-
„ lichen Konig aus Engelandt Edward dem VI. in
„ der Stadt Londen, in der Nederlendischen Ge-
„ meine Christi, durch Kön. Majest. mandat ge-
„ ordnet und gehalten worden, mit der Kirchen-
„ diener und Eltesten bewilligung, durch Herrn
„ Johan van Lasco, Freiherren in Polen, Superinten-
„ denten derzelbigen Kirchen in Engelland in la-
„ teinischer sprach weitleufftiger beschrieben, aber
„ durch Martinum Micronium in eine kurtze
„ Summe verfasset, und jetzund verdeutschet. Ge-
„ drukt in der Churfürstlichen Statt Heidelberg,
„ durch Johannem Mayer. 1565. De voorrede is
„ van *Micronius* geschreven in 't jaar 1554.

„ *Micronius* zyn toegevoegt, eerstelyk *Vincentius*
„ *Frisius* Predikant te *Freepsum*, daarna *Feddo Hommius*
„ en *Albertus Holmannus*, alle gezondt in de lere,
„ en van enen christelyken godtzaligen wandel,
„ waarvoorze toen ter tydt van ieder een' in gansch
„ Oostvrieschlandt gehouden zyn. Waaron
„ ook hunne gedachtenisse by de vromen, die hun-
„ ne godtzaligheid en zonderlingen yver, om Chri-
„ stus Gemeinte opte bouwen, gezien, en *Micronius*
„ heerlyke schriften gelezen hebben, noch op
II. DEEL Bb he-

„ heden lief en dierbaar is; byzonder als zy beden-
 „ ken, hoe *Micronius* met zyne Amptgenoten alles
 „ naar het rigtfoer van Godts woordt met zulk en
 „ bescheidenheit heeft ingericht, dat ook zyne to-
 „ genpartyders hem daarover hebben moeten pry-
 „ zen: en hadt het den Heere behaagt, zulke manna
 „ by de Gemeinte van *Norden* lang te laten, zoud-
 „ ze met de droevige scheuringe, welke na hunnen
 „ doot inviel, zo hardt niet zyn geplaagt geworden.
 „ Maar wanneer *Vincentius* in 't jaar 1556 den 27
 „ *September*, *Micronius* in 't jaar 1559 den 12 *Septem-*
 „ *ber*, *Feddo* den 24 *Augustus*, en *Albertus Holman-*
 „ *nus* om den zelventydt, na datze grote getrouwig-
 „ heit aan de kranken in dien zwaren pesttydt be-
 „ wezen hadden, in den Heere gestorven waren,
 „ hebben voor enen tydt andere Predikanten, als
 „ *Johannes Straakholt*, *Johannes Bilderbeek* en *Sappin-*
 „ *van Pilzum*, den dienst te *Norden* waargenomen.

Vincentius, toegenaamt naar het landt zyner ge-
 boorte *Frisus*, is van *Freepsum* in 't jaar 1554 naar
Norden berocpen. Terwyl hy aldaar met *Microni-*
us in dienst was, lieten deze twe Amptgenoten een
 gansch beknopt opstel der *Goddelyke waarheden* tot
 dienst van eenvoudigen uitgaan in 't jaar 1554.
 Zie 1 *Deel* 17 *Hoofdst.* §. 3. Wat zy van het
 Avondmaal gevoelden en leerden, geven zy in 't
 antwoords op de 25 vrage duidelyk genoeg te kennen,
 luidende de vrage en het antwoords aldus. 25 *Fra:*

„ Is dat ware Lyf unde bloet Christi hyr up Er-
 „ den nicht jegenwordig, dat men idt in dat Avent-
 „ mael hyr mogen eten unde drincken? Anr: *Nee:*
 „ want het is tegens de ardt aller Sacramenten, ver-
 „ dunckert dat geistelick eten unde drincken des
 „ Lyves und Blodes Christi, dat alle Oltvederenge-
 „ noeten hebben, unde alleine in der Schrift ter *Salic-*
 „ *heit* gevordert wert: verdunckert oock zyne ware
 „ *mischlicke* natur, unde zyn preefterampt, scheidet

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 387

„ det dagelyckszyn Bloet van zyn Lyf: is jegenzyn
 „ Hemelvaart, und de stedige verwachtinge zynet.
 „ wederkumpft, unde stellet uns ock zodanigen
 „ Christum voer, de in de Prophetische und Apo-
 „ stolische Schriften unbekant is.

De Gemeinte nu van *Norden* van alle hare Lera-
 ren berooft zynde, namen aldaar voor eenen tyde
 als ter leen den dienst waar, *Johannes Straakholt*, van
 wien de Heer *Harkenrobt* in zyne *Naamlyst* p. 8.
 gist, dat hy Predikant te *Hinte* was. Als mede
Johannes Bilderbeek, misschien dus genaamt naar zy-
 ne geboorte plaatze *Bilderbeke*, een klein stedeke in
Westphalen. Hy was Predikant te *Zuiderhuizen*,
 en wierdt op't verzoek van die van *Amsterdam*, door
 bemiddeling van *Koolthuin* Predikant te *Emden*,
 nevens *Hermes Backerel*, Predikant te *Iemgum*, *Ap-
 pius Regneri*, Predikant te *Manlagt*, en anderen, naar
Hollandt gezonden in 't jaar 1566, om aldaar voor
 enen tydt het Evangelie te prediken. Zie *Brands. Hist.
 der Reform.* p. 334. Ondertusschen is hy te *Zuiderhui-
 zen* in 't jaar 1592 den 22 *Maay* overleden. Eindelyk
 predikte toen ter tydt ook te *Norden* de Predikant van
Pilsun Sappius geheten, van wien ik thans niets na-
 ders weet te berichten.

„ De Pest ondertusschen te *Norden* ophoudende;
 „ zyn de Drost *Krumminga* en zommige andere daar
 „ over uit gewceft, om *Johannes Ligarius* en *Fran-
 „ ciscus Alardus* te *Norden* in te voeren. Dit kon-
 „ denze te gemakkelyker doen; nademaal *Ligarius*
 „ het toen ter tydt noch hieldt met het *Coetus*, en bez-
 „ loofde, vrede en enigheit met het zelve te willen
 „ onderhouden, en ook in 't begin slegs op de proe-
 „ ve wierdt toegelaten. Doch gelyk het zwaar is,
 „ de natuur te veranderen, zo heeft het onrustige
 „ gemoedt van *Ligarius* zich ook niet lang kunnen
 „ inhouden; maar hy heeft allengskens begonnen,
 „ de reine lere en hare belyders in zyne predikatiën

„ te lasteren, waarover van het *Coetus* vermaant.
 „ zynde, heeft hy, gelyk de gene, die 'er by ge-
 „ weest zyn, betuigen, schuldt bekend, en beters-
 „ chap belooft: en als *Nicolaus Starckenborg* hem
 „ vraagde, wat hy dacht van den *Artikel* van *Chri-*
 „ *stus hemelvaart*? heeft hy geantwoordt; *hy ge-*
 „ *loofde, dat Christus door de hemelvaart moet zyn*
 „ *lichaam deze waereldt verlaten heeft.* Doch hy
 „ heeft niet opgehouden, hoe langer hoe meer de
 „ bitterheit van zyn hart over de Kerke uitteschud-
 „ den, waardoor *H. Genade* eindelyk bewogen is
 „ geworden, ene opentlyke redentwistinge in de
 „ Gasthuis Kerke te *Emden* van wegen *Ligarius* aan
 „ te stellen, en aanzienlyke *Voorzitters*, waarvan,
 „ Godt zy dank, zommige noch leven, te benoe-
 „ men, die de zelve in den naam van *H. G.* als
 „ *Bestierders* zouden bywonen, op dat *Ligarius* en
 „ ieder een' genoeg gegeven mogte worden, en
 „ hy, indien hy zoude voortvaren, zich over geene
 „ onregtmattige handelingen beklagen mogte. Maar
 „ *Ligarius* heeft het einde niet willen afwagten;
 „ mits bemerkende uit het begin, dat hy met zyne
 „ quade zaak weinig ere zoude inleggen, dies heeft
 „ hy zich stilletjes, zonder kennisse en verlof van de
 „ *Voorzitters*, weggemaakt, varende evenwel te
 „ *Norden* in zyn voornemen met allerlei scheldt-
 „ woorden voort: daarom *M. Wilhelmus Gnaphens*,
 „ toen ter tydt te *Norden* wonende, gelegentheit
 „ genomen heeft, hem door enen *Schoolmeester*, die
 „ noch leeft, te vermanen; dat hy de *reggelovige*
 „ en *vreedzame Kerken* van dit landt *ongesmaadt* wor-
 „ ste laten, anders zoude hem in korten iets onvermoede-
 „ lyks overkomen. En als hy zulk ene vermaninge
 „ in den windt sloeg, en *Krumminga* met de zyne
 „ ligt afnemen konden, dat *Ligarius* op den duur de-
 „ ze moedtwiligheit niet toegestaan zoude worden,
 „ heeft hy zommige burgers, welke *Ligarius* met
 „ zyn

„ zyn vervaarlyk gefchreeuw ingenomen hadde, op
 „ enen tydt in de Kerke by een vergadert, en met
 „ de zelve overwogen: wat kun te doen stont, om
 „ *Ligarius* te behouden? Waaronder zich iemant
 „ der regtgelovigen, als een medeburger van *Nor-*
 „ *den*, hebbende laten vinden, is hy van den *Droff*
 „ en anderen met bedreigingen smadelyk afgewe-
 „ zen, gelyk de man, dien zulx ontmoet is, noch
 „ betuigen kan. Ondertusschen zynze in hunne
 „ beraadtslaginge voortgevaren, en hebbenze des
 „ anderen dags ene plegtige bezendinge van wegen
 „ *Ligarius* naar *Emden* gedaan, en zo veel uitgewerkt,
 „ dat *Ligarius* niet lang daarna zyn afscheidt beko-
 „ men heeft, waarop hy zich by den voornoemden
 „ Schoolmeester vervoegt, en tegen den zelve ge-
 „ klaagt heeft: nu zie ik *N. N.* dat gy my een getrouw
 „ vriendt zyt geweest, en wel gewaarschouwt hebt:
 „ wans daar hebbe ik myn afscheidt, hadde ik uwen
 „ raad gevolgt, het was zo verre met my niet gekomen.

Die dit verhaal nopens *Ligarius* aandachtig verge-
 lykt met het gene de Heer *Hoyer* l. c. p. 74-86. wydtlo-
 pig daartegen inbrengt, zal wel haalt kunnen bemer-
 ken, dat de redeneringen van dien Heer geen steek
 kunnen houden, als rustende op valsche gronden.
Micronius, gelyk voorheen gebleken heeft, is van de
 gansche Gemeente te *Norden* tot enen leraar begeert, hy
 heeft aldaar nevens zyne Amptgenoten de lere der
 Gereformeerden nopens het *Avondsmaal* gepredikt,
 en men leeft nergens, dat de Gemeente van *Norden*
 qualyk daarover is te vreden geweest. Naderhandt
 komt *Ligarius*, en die stelt zich dermaten driftig
 aan, dat'er ene scheuringe in de Gemeente opryft,
 zo dat zommige naar *Luitsborg* ter Kerke gaan.
 Zie *Ruckert* l. c. p. 31. En zyn Amptgenoot *Franciscus*
Alardus zal buiten twyfel zyn doen gebillykt hebben.
 Is't dan wel vreemdt, dat de Hoge Overheit, alle
 vermaningen en waarschouwingen niet met al hel-
 pende,

pende, in zulk een gelegenheit toetreedt, en zodanige onrustige Predikanten te kere gaat?

Op dat echter de Gemeinte in 't stuk van den Godtsdienst niet benadeelt mogte worden, heeft de Hoge Overheit genadig bevolen, dat *Cornelius Colthunius*, Predikant te Emden, den dienst voor enen korten tydt, byzonder op *Pinxter*, te *Norden* zoude waarnemen, tot dat men andere bequame lieden mogte vinden, om de plaatsen der afgezette Leraren te vervullen. Indien nu de Overheit hem door hare Dienaren met *spieffen en hellebaarden*, gelyk deze schryvers verhalen *D. 2. b.*, in de Kerke tegen het woeden van de door *Ligarius* opgemaakte menigte heeft moeten beschermen, daaruit is af te nemen, wat voor enen Geest *Ligarius* haar heeft ingeblazen. D. wyl echter de Kerke van Emden haren Dienaar niet langer missen konde, heeft Godt twe geleerde Welbegaafde mannen *Wischerus* en *Isbrandus Balkius*, die voorheen niet buiten den dienst waren geweest, en als regtgelovige Leraren met ere in 't landt gedient hadden, aangewezen, die zich den beroefden staat der *Norder Kerke* zo verre aangenomen hebben, datze op 't bevel van de Hoge Overheit en op de hartelyke begeerte der regtgelovigen, zich van hunnen geruften dienst hebben laten afroepen, en te *Norden* in de grote verwerpinge invoeren. Welke lasteringen, bitterheit en onrust nu *Ligarius* mondelyk en schriftelyk over hun uitgegoten, en hun aangedaan heeft; ja welke geweldige ondernemingen van *Ligarius* aanhang, zelfs by nacht, tegen hun in 't werk zyn gestelt, zulx bewyft het ootmoedig *klaag- en smeek schrift*, dat deze twe genoemde Leraren daarover aan de Hoge Overheit hebben overgegeven, wordende oorspronkelyk van ons wel bewaart; en *Ligarius* zal niet kunnen bewyzen, dat ooit iemand van

enze,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 391

„ onze Predikanten tegen de gewaande *Luterſchen*,
 „ hoe onregmatig zy ook den Kerken zyn opge-
 „ drongen zulk een geweldt gebruikt heeft.

Wicherus Milleſius zal uit *Vriefchlandt* zyn voort-
 geſproten, en was in zyne dagen een geleert en ge-
 acht man, doch zwak van lichaam. Hy vertrok in
 't jaar 1565 van *Norden*, waarop die van *Emden*
 begeerden, dat hy naar *Londen* gaan wilde, en
 den opperezenen twiſt in de nederduiſtſche Ge-
 meinte aldaar helpen beſliſſen; doch van wegen zyn
 werk in *Vriefchlandt* wees hy zulx van de handt. Hy
 heeft veel dienſt gedaan aan de Gemeinte van *Gromin-*
gen, toen de zelve eerſt uit het Papendom ten voor-
 ſichyn quam. De Gemeinte van *Emden* heeft hem
 dikwyls tot haren Predikant begeert; als in de jaren
 1566, 1568 en 1574, en veel moeite aangewendt, om
 hem te verkrygen, maar hy onſchuldigde zich, voor-
 wendende de zwakheit van zyn lichaam en zyne ge-
 ringe gaven. Hy is dan te *Hinte* Predikant geweest,
 en heeft den dienſt aldaar waargenomen tot aan zynen
 dootd, ſtervende in 't jaar 1584 den 22 *Julius*, en lig-
 gende in 't Koor onder enen blauwen zerk begraven,
 waarop het volgende opſchrift gelezen wordt.

Anno 1584 Menſis Julii die 22. Aetatis vero ſuae
Anno 56. placide in Domino obdormiuit Wicherus
Milleſius Eccleſia Hintana Paſtor, qui hoc Epitaphium
ſuum eſſe voluit.

- *Credo, quod Jeſus ſit Chriſtus ille Filius Dei vi-*
uentis.

Adverſus hanc Petram porta inferorum non pre-
valebunt.

Matth. 16.

Zie *D. Harkenrohts Naamlyſt p. 14-22.*

Iſebrandus Balkjus of *Trabiusis* inſgelyks een *Vrieſ-*
 van

van geboorte geweest, waarom hy zich den toenaam van *Frisius* gaf. Van *Norden* vertrokken zynde, en in zyn Vaderlandt enigen tydt het Evangelie verkondigt hebbende, is hy Predikant te *Nordwiiiz* geworden, alwaar hy in 't jaar 1569 den 7 *September* nevens *Theophilus Ryckevaert* en *Anthonius Algotius* een Kerkelyk getuigenis ondertekende, hier noch op heden voorhanden. Uit een ander getuigenis-schrift blykt, dat hy in 't jaar 1575 den dienst aldaar nevens *Rolandus Carpentarius* noch waarnam. In 't jaar 1585 was hy Predikant te *Antwerpen*. Zie het 5. *Hoofst.* §. 3. Eindelyk is hy naar *Leiden* beroepen, alwaar hy zynen loop voleindt zal hebben; na dat hy in 't jaar 1591 was geleent aan die van *Deventer*.

„ Wanneer nu deze *twe* de *Norder* onrust begon
 „ te verdrieten, en de Heere de vryheit van 't Evan-
 „ gelie ook in 't naburige *Nederlandt* hadt laten op-
 „ gaan, zynze, als uit dat landt voortgekomen, nevens
 „ anderen derwaardts geroepen; welke nieuwe be-
 „ roeping zye te gewilliger hebben aangenomen,
 „ nademaal die van *Norden*, door *Ligarius* verreck
 „ enigzins tot ruste gekomen, zich lieten verluiden,
 „ datze liever door inlanders als door uitlanders
 „ gedient wilden zyn. Derhalven zyn *Andreas*
 „ *Larletanus* en *Gerhardus Nicolai*, twe vrome
 „ mannen, die eenderley belydenisse, gelyk de vorige,
 „ met deze Kerke tot aan hun einde gehadt en be-
 „ houden hebben, van het grootste gedeelte der
 „ *Norder Gemeinte* beroepen, waardoor dan het
 „ van *Ligarius* verwekte onweder gestilt, de scheu-
 „ ringe verbeterd, en de Kerke vrede toege-
 „ bragt is.

Andreas Larletanus is een geleert en vredelievent man geweest, die van *Larrelt* naar *Norden* beroepen wierdt in 't jaar 1565. Onder onze Kerkelyke schriften is noch van hem voorhanden een getuigenis-schrift, gegeven aan enen *Johan Tholen* in 't jaar 1572

den 9 *Februarius*, hebbende dit opschrift: *Den Achtbaren, Wyzen, Godsvruchtigen, onzen Lieven Vrunden ende Broederen der Consistorie tot Emden*. Ook wierdt zyn dochter *Sara* by zynen leeftydt in 't jaar 1576 den 12 *Augustus* tot een lidt van de Emder Gemeinte aangenomen. *Gerardus Nicolai* heeft ver- taalt het boek van *Henricus Bullingerus* tegen de *Wederdopers*; en daarby gevoegt ene wederlegginge der leringen van *Menno Simons, Dirk Philips, Adams Paster &c.* Gedrukt te *Emden* 1569. „Doch niet lang „ daarna bedroefde Godt wederom de Kerkete *Nor-* „ *den*, mits dien getrouwen Leraar *Gerardus Nicolai* „ tot zich nemende, en moefte alzo zyn Amptge- „ noot *Andreas* negen maanden lang den dienst „ alleen waarnemen, tot dat *Adolphus Empenius*, van „ wien voorheen gesproken is, van *Woquard*, uit „ de Heerlykheit *Poenussum*, ordentlyk te *Norden* „ is beroepen. En door die beiden is de Kerke in „ goede christelyke enigheid tot op 't jaar 1577 „ gebouwt: want toen is ook de Gemelde *Andreas* „ in *Augustus* uit dit jammerdal verlost, waardoor „ *Ligarius*, toen ter tydt *Hofprediker*, de deure geo- „ pent is, om met *Johannes Antwerpiensis* nieuwe „ onrust door de uitstotinge van den vromen *Adol-* „ *phus* aan te richten, gelyk voorheen wydtlopig „ verhaalt is.

Hoç *Adolphus Empenius Menapius* uit de bedieninge te *Norden* geraakt is, hebbenwe in 't *IIIde Hoofdst. S. 3.* uitvoeng verhaalt. *Hoyer* zegt van hem, dat hy uit ene *lutersche* plaatsze *Woquard* naar *Norden* beroepen is, en wat bewys heeft hy daarvoor? 't is, zegt hy, aldaar noch op heden goeds *lutersch*; doch dat dit bewys in 't allerminste niet klemt, zullen alle on- partydige, die kennisse hebben van de *Oostvriesche Kerkelyke geschiedenisse*, my gaarne toestaan, in- voegen de zettingel, alle plaatszen, welke tegenwoor- dig *Evangelisch-lutersch* zyn, zyn het alsoos geweest,

regtdraadts tegen de historische waarheit aanloopt. Verder doet de Heer *Hoyer* daarby; dat *Empenius* zich stille gehouden heeft, tot dat *Johannes Antwerpensis* in 't jaar 1577 te Norden quam, en den wolf het Schaapskleedt aflagte. Lieve wat ene harde en ongezoutene tale is dit! Ook is 't loutere onwaarheit, het gene *Hoyer* voorgeeft: want ik vinde onder onze Kerkelyke schriften een getuigenis-schrift, van *Adolphus Empenius Menapius* eigenhandig geschreven en ondertekent, en gegeven aan enen *Carel Turck* in 't jaar 1571 den 26 *Januarius*, waarin betuigt wordt, dat genoemde *Turck* een lidt van de *Norder Gemeinte* was. Deze heeft nu het zelve te *Emden* vertoont, en is buiten twyfel daar op tot het gebruik des Avondtmaals toegelaten. Hieruit, meine ik, blykt dagklaar, dat 'er toen ter tydt ene Kerkelyke gemeenschap was tusschen de Gemeintens van *Emden* en *Norden*, en dat *Empenius* al in dien tydt zich opentlyk als een gereformeerde Predikant vertoonde. Zie *Hoyer* l. c. p. 87. 88. en vergelyk daarmede p. 61. wanneer men bemerken zal, dat *Hoyer* zich bedroeft tegenspreekt, mits hy p. 61. onzen *Empenius* plaatst onder de openbare *Zwinglianen*.

„ In *Adolphus* plaatze is *Johannes Oldeweldt*, een
 „ vroomengeleert man, gekomen; en den zelve is
 „ in 't jaar 1583, na den doot van *Johannes Antwerpensis*,
 „ tot enen Amptgenoot van *Ligarius*, die
 „ zich toen ter tydt de Kerkregeringe alleen aan-
 „ matigde, opgedrongen *Ioachimus Johannes Clarc-*
 „ *bachius*, en dat tegen zynen wille, waarover hy
 „ zich in 't begin dikwyls beklagt heeft: want
 „ schoon *Oldeweldt* van *Rostok* gekomen was, zo
 „ was hy echter van natuur vredelievent, en wierdt
 „ hy door den ommegang en godtzaligen wandel
 „ der regtgelovigen meer en meer tot erkentnisse
 „ der reyne Evangelische waarheit gebragt; dies was
 „ hy

„ hy bezorgt, dat *Ioachimus*, noch jong zynde, en
 „ onlangs uit de *Saxe Schole* voortgekomen, en aan
 „ harder bewoordingen en ceremonien by den
 „ Kerkdienst gewent, als hier te lande gebruike-
 „ lyk waren, door enen ontydigen yver meer af-
 „ breken als opbouwen zoude. Deze *Ioachimus*
 „ heeft zich vooraf van *Ligarius* negen weken, en
 „ daarna een half jaar, laten beproeven, eer hy van de
 „ Gemeente tot Predikant is beroepen. Nu wil-
 „ denwe gaarne weten, hoe vele van de gene, die
 „ zich *lutersch* noemen, zo ordentlyk tot het Le-
 „ raars ampt in Oostvrieschlandt gekomen zyn, als
 „ deze *Ioachimus*? En indien hy een *ligtveerdig*
 „ *mensch* geweest is, gelyk hy van *Ligarius* en des
 „ zels aanhang, lang na zynen doot valschelyk
 „ beschreven wordt, en geene preekgaven gehad
 „ heeft, waarom heeft hem dan *Ligarius* na voor-
 „ gaande beproevinge naar *Norden* gezonden, en
 „ de Gemeente, na datze hem enigen tydt beproeft
 „ hadde, hem tot haren Predikant verkoren, buiten
 „ twyfel met *Ligarius*, die als *Hofprediker* hem op
 „ het tapyt gebragt hadde, kennisse en wille?
 „ Daarom maken zich deze Schryvers zelve tot
 „ schandelyke faamrovers van enen verstorvenen
 „ vromen man, die zich zelve niet meer kan ver-
 „ dedigen. En indien *Ioachimus* zich met brassen,
 „ zingen, danzen en diergelyke ongeregeltheden
 „ weerdig gemaakt heeft, om van zynen dienst afgezet
 „ te worden, waarom heeft dan de jonge *Heshusius* in
 „ zyne schriftlyke beschuldiging, in 't jaar 1586
 „ den 6 *Meert*, hem alleen van wegen de lere, en
 „ niet van wegen zynen wandelaangeklaagt? waar-
 „ om heeft men *Oldewelt*, dien deze lasteraars uit
 „ schaamte daarover niet beschuldigen, mede ver-
 „ dreven? waarom heeft men toen anderen, gelyk
 „ ook noch geschiedt, verschoont, die aan zulke
 „ schendaden, welke men *Ioachimus* valschelyk te
 „ laste

„ laste legt, schuldig waren, dat *Ligarius* en zynen
 „ aanhang wel bekend is? Doch de eerrakende la-
 „ fteringe, over den onschuldigen *Ioachimus* uitge-
 „ goten, is niet door zyn ongeregelde leven, maar
 „ door *Ligarius* wraakgierigheid veroorzaakt; de-
 „ wyl naar zyne eigen belydenisse *Ioachimus* zich
 „ enen aanhang uit **LIGARIUS** benyders gemaakt
 „ heeft D. 6. Waaruit afte nemen is, dat alle, die
 „ van deze lieden niet willen gelaftert worden, zyn
 „ liedsje moeten zingen, en met niemant kennisse en
 „ vriendschap houden, wiens vyant *Ligarius* is.
 „ Datze nu aangaande de lere deze twe mannen
 „ gaarne verdacht willen maken, is zo onwaarach-
 „ tig, als het vorige &c.

Terwyl *Johannes Antwerpensis*, anders *van Hage*,
 om dat hy aldaar Predikant was geweest, en *Johan-
 nes Oldewelt* te *Norden* den dienst waarnamen, ont-
 stont 'er wederom ene grote beweginge in die
 Gemeente, zo dat vele op 't nieuw naar *Luisberg*
 ter Kerke gingen. Zie *Ruckert l. c. p. 35*. An-
 dere echter hebben hunnen gereformeerden Gods-
 dienst in het *Gasthuis* aldaar verricht, volgens bevel
 van Graaf *Iohan*, gegeven den 13 *November 1579*, en
 te lezen by *Ruckert l. c. p. 36-38*. Doch zulx duurde
 flegs twe maanden en drie dagen, mits Graaf *Edzard*
 den Predikant *Henricus Palatinus* uit dat huis deedt
 zetten. Zie *Hoyer l. c. p. 90*.

„ Wanneer nu de jonge *Hoshufius* in plaatze van
 „ *Ligarius* tot *Hofprediker* was aangenomen, en de
 „ voorgemelde beide Predikanten van *Norden* by hem
 „ aangegeven waren, datze met lasteren en schelden
 „ tegen de regtgelovigen zo niet uitvoeren, als on-
 „ der de *Flacianen* en *Ubiquisten* pleegt te geschieden,
 „ heeft hy eerstelyk de voorgemelde schriftelyke
 „ beschuldiging *Ioachimus* toegezonden, waarop
 „ hem den 11 *Meert 1586*. dusdanig met de eigent-
 „ lyke woorden van de *Augsborgische Belydenisse*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 397

„ en van andere beproefde chriftelyke Leraren,
 „ nopens het *H. Avondsmaal en Christus Perzoon*, is
 „ geantwoordt, dat *Heshufius* weinig moedt gehadt
 „ heeft, zulk een regtaartig antwoordt te weder-
 „ leggen, en hem van enige dwalinge te overtuigen.
 „ Waarom hy het raadtzamer geacht heeft, met den
 „ macht der Overheit tegen hem te handelen, dan
 „ met den Bybel. En om die reden heeft hy den
 „ 20 *Meert* de onder Overheit te Norden ter handt
 „ gestelt de 10 dobbelzinnigeen gevaarlyke *Inquisi-*
 „ *tie-artikelen*, welke zyn Vader tot onderdrukkinge
 „ van de reine lere ontworpen heeft, met dit nevens-
 „ gaande in 't Papendom in zwinggaande bevel:
 „ hierop zoude *M. Joachimus Johannes* met een
 „ duidelyk JA of NEEN, *nulla prorsus addita*
 „ exceptione vel declaratione, dat is, zonder
 „ enige uitvlucht of verklaringe, antwoorden, en
 „ dat antwoordt van JA of NEEN zoude men
 „ hem toezenden. Insgelyks moefte *Oldeweldt* dit
 „ ook doen. Het slot van deze artikelen luidde aldus:
 „ hier naar richte zich ieder een, om zyn Ja of Neen
 „ eenvoudig ter neder te stellen, lettende op zyn
 „ geweten, en gedenkende, wat ik alseen mensch
 „ niet zal kunnen zien, of bemerken, dat ziet en
 „ merkt Godt, als een harten-kenner, die den hui-
 „ chelaren het mom-aangezicht gemakkelyk kan af-
 „ lighen. Godt bestiere u alle door zynen Geest
 „ Amen. Nu waren de toegezondene *artikelen* dus
 „ ingericht, gelyk uit de wederlegginge, met wel-
 „ ke ze gedrukt zyn, te zien is, dat het den Predi-
 „ kanten, indienze op hun geweten wilden letten,
 „ en zich van den H. Geest laten regeren, onmogelyk
 „ was, slegs met *Ja* en *Neen*, naar *Heshufius*
 „ bevel, daarop te antwoorden. Waarom zy zich
 „ genoodtzaakt vonden, daarover vriendelyk aan
 „ *Heshufius* den 1 *April* te schryven, (waarvan
 „ wy de *Copie*, met *Oldeweldts* eigenhandt geschre-
 „ ven,

„ ven, by ons hebben, nevens het overgezondene
 „ Christelyke antwoordt,) en zich te ontschuldigen,
 „ en hem te vermanen, dat hy zich van zulk een hart
 „ bevel en heerichappye over zyne Medebroeders
 „ onthouden moefte, en behartigen, dat hem macht
 „ gegeven was, om te bouwen, en niet om te verwoe-
 „ ften. Nademaal nu *Heshufius* zulk een vreedzaam
 „ hem toegezonden antwoordt op Godts woordt
 „ dermaten gevestigt bevondt, en uit anderen, die
 „ met hun, byzonder met *Ioachimus* kort te voren van
 „ de zaak gefproken hadden, vernam, dat hy met re-
 „ dent wiften geen' ere zoude inleggen: heeft hy ge-
 „ melde Predikanten niet lang daarna te *Aurvik* voor
 „ zich doen verfchynen, en is in zyne tegenwoor-
 „ digheit, terwyl hy klager en Richter was, het
 „ vonnis van afzettinge door den *Polityken Raad van*
 „ onzen *Genadigen Heer*, van wegen de lere, en niet
 „ van wegen den wandel, uitgefproken, met de by-
 „ gevoegde bedreiging van een *Roods Rok* je, als men
 „ op 't geftrengfte met hun vervaren wilde.

„ Zulk een onbillyk en in *Oostvrieschlands* voor-
 „ heen ongehoort *Inquifitie-pleidooy* van den jongen
 „ onbedachtzamen *Heshufius* heeft niet alleen den ou-
 „ den *Martinus te Hage* mishaagt, zo dat deze hem
 „ daarvan heeft afgemaant; maar ook *Ligarius*,
 „ die te *Norden* dienttloos woonde, ftede zich aan,
 „ als of het tegen zyn gemoedt aanliep; fterkende
 „ *Ioachimus* gedurende den ftrydt, en hem met zeer
 „ vriendelyke woorden belovende, daar het nodig
 „ mogte zyn, zynen raad en hulpe; en deze beide
 „ billykten de belydeniffe, welke *Ioachimus* aan
 „ *Heshufius* gezonden hadde, gelykze voorheen
 „ *Heshufius* fcheuringe te *Emden* in de *Nieuwe Mun-
 „ te* ook afgekeurt hadden:

„ *Ioannes Oldeweldt* is daarna van de *Gemeinte*
 „ van *Pilssem* tot enen gewonen *Leraar* ordentlyk
 „ beroepen en aangenomen; maar *Ioachimus* is in
 „ **Vriede-**

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 399

„ Vriefchlandt , in de Stadt *Sneek* , tot Rector der
„ Scholen aangestelt , welke bedieningen zy beide
„ met lof bekleedt hebben , tot datze zalig in den
„ Heere zyn ontflapen.

Van *Heshusius* 10 *Artikelen* is voorheen gesproken. Zie het 7 *Hoofdst.* §. 2. *Johannes Oldewels* wierdt Predikant te *Pilsam* in plaatze van *Wiardus Ludolphi* , en vooraf nopens zyne lere onderzocht in het *Coetus* van 't *Greetmer Ampt* , gelyk de Heer *Harkenroht* uit het Protokol van dat *Coetus* aantekent in zyne *Oorspronk* : p. 446.

„ *Ubbo Emmius* , thans Rector te *Lehr* , aangaande,
„ die is van wegen zyne byzondere Godtvrucht en
„ geleertheit binnen en buiten 's landts dermaten
„ bekent , dat zyn roem door deze *laster-monden* niet
„ verkleint , noch van ons vermeerdert kan worden ;
„ en dit is de enige oorzaak , waarom de vyanden
„ van Godtzaligheid en waarheit hem vyandig , en
„ bescheidene vrome Christenen hem gunstig en wel
„ genegen zyn.

Het leven van dezen zeer vermaarden *Man* heeft zyn goede vriendt *Nicolaus Mulerius* uitvoerig in de latynsche tale beschreven , welke beschryvinge te *Groningen* gedrukt is in 't jaar 1628 , en herdrukt in 't jaar 1728. Wy willen uit de zelve , als mede uit andere ons voorgekomene berichten , den lezer daarvan ook hier ter plaatze een kort verhaal mededelen.

Emmius is dan geboren in 't jaar 1547 den 5 *December* , en wel te *Greetzyl* , zynde het Stamhuis of de plaatze , waaruit onze *Doorluchtigste Vorsten* zyn voortgesproten. Zyn Vader was *Emmo Dyken* , Predikant te *Greetzyl* , een leerling van *D. Luther* en van *Melanchton* , een gemeinzaam vriendt van *Johannes a Lasco* , een geleert , geacht en vredelievcent man. Zyne Moeder was *Elisa* of *Elske Tjarda* , dochter van *Egbertus Tjarda* , die vele jaren de
Bur-

Burgermeesterlyke waardigheid te *Norden* bekleedt heeft. Toen onze *Emmius* negen jaren oudt was, zondt zyn Vader hem naar *Emden*, alwaar hy negen jaren lang in de latynsche schole onderwezen is. Na verloop van dien tydt ging hy naar *Bremen*, om aldaar te genieten het onderwys van den beroemden Rector *Johannes Molanus*. Van *Bremen* wedergekeert zynde, oeffende hy zich noch enigen tydt te *Norden* onder het opzicht van de toenmalige Schoolbestierders aldaar, te weten *Johannes Florianus* en Doctor *Nicolaus Sascherus*. Hier merke de lezer wel aan, dat *Emmius* te *Emden* ter school liggende, hem buiten twyfel de beginzelen van den Gereformeerden Godtsdienst zullen bygebragt zyn, gelyk ook vervolgens te *Norden*: want zyn onderwyzer aldaar *Johannes Florianus* het gevoelen der Gereformeerden toegedaan was. Dit heeft my dagklaar gebleken uit enen brief, welken deze *Florianus*, toen ter tydt Predikant te *Pilssum*, aan *Jasper Celosse*, Ouderling te *Emden*, schreef in 't jaar 1574 den 26 *Augustus*, nopens enen *Lambertus*, die zich te *Oldersum* ophieldt. Het slot van dien brief luidt aldus: „ Wanneer averst eenich vermoeden oft suspi-
 „ cie by den broederen waere, behoorde men sulck
 „ wysfelyck van FEITONE oft zyne medehulpe-
 „ ren te Oldersum te vernemen, op datter geene wer-
 „ ringe ingevoert en worde. Want ik wete, dat Grave
 „ Edzards Hofpredigers, de nieuwe Cantzeler ende
 „ noch zommige groten zeer daer nae trachten, datze
 „ de Lutersche lere mogen invoeren, ende zulx we-
 „ ten ooc de broederen t' Embden ane twyfel wal.
Emmius 23 jaren oudt zynde, en enen goeden grond gelegte hebbende, begaf zich naar de Hogeschole te *Rostock*, alwaar hy zich verder oeffende onder de vermaarde mannen *David Chytraus*, een braaf Godtgeleerde en beroemt Historiekondige, en *Henricus Brucaus*, een voortreflyk *Medicus* en *Ma-*
 the-

schematicus. Terwyl hy te *Rostok* zyne letteroeffeninge met alle neerftigheid voortzet, krygt hy de tydinge van zyns Vaders overlyden, dies hy, die gedacht hadde naar *Frankryk* te reizen, zich naar huis spoedde, alwaar hy drie jaren by zyne Moeder en vrienden bleef. Hierna begaf hy zich 28 jaren oudt zynde, naar *Geneve*, derwaardts uitgelokt door den groten naam van *Theodorus Beza*, van wiens onderwys hy zich gestadig bediende, en door de begeerte, om in de lere der waarheit meer bevestigd te worden. Te *Geneve* raakte hy in kennisse met *Hermannus Vulsejus*, *Sibrandus Lubbertus*, *Johannes Wiften*, *Everhardus Alting*, *Onias Geldorpius*, die naderhandt ook beroemde mannen geworden zyn.

Hoe het nu verder met hem gegaan is, na dat hy van *Geneve* in zyn Vaderlandt weder aangekomen was, zulx verhalen de *Emder Predikanten* met de volgende woorden.

„ Als hy nu van *Geneve* en andere Hogescholen
 „ weder t' huis gekomen was, en de Schoolverzor-
 „ gers te *Norden* zulx vernomen hadden, hebbenze
 „ itraks, niet alleen van wegen zynen lieven Vader,
 „ maar veel meer van wegen zyn eigen bequaamheit
 „ en Godtzaligheit met hem gehandelt: dat hy tot nut
 „ en ere van zyn Vaderlandt het *Rectoraat* van de
 „ *Norder scholen* aannemen wilde, en daarop te
 „ meer aangehouden; om datze gewaar wierden,
 „ dat *Ubbo* op den zelven tydt ook tot andere eerly-
 „ ke bedieningen begeert wierdt, en schoonzee wel
 „ wiften, van welke belydenisse gemelde *Ubbo*
 „ was, ook ganschelyk niet vermoeden konden,
 „ dat hy daarvan afstaan zoude, nadien hy genoeg-
 „ zaam verklaarde, dat hy zulx met een goëdt ge-
 „ weten niet doen konde, hebbenze evenwel zynen
 „ dienst niet minder begeert, en vrywillig uit eigen
 „ keur hem aan geboden, indien hy den dienst aan-
 „ II. DEEL. Cc nam,

„ nam, dat hy *nopens* zyn gelove ongemoeit overhen
 „ zyn, en blyven zoude. Hierop heeft *Ubbo*, de
 „ zaak rypelyk overwogen hebbende, zyn Vader-
 „ landt ten besten, de aangeboden bedieninge
 „ *de voornoemde wyze*, en *niet anders*, aangenomen.
 „ Welk antwoordt degemelde *Schoolbezorgers* gaar-
 „ ne en in dank aangenomen hebben, en hebben
 „ ze daarop de genadige bevestiginge in de bedie-
 „ ninge by onzen Genadigen Heer in 't jaar 1578
 „ verkregen.

Emmius trouwde te *Norden* met ene zoete en
 fraaye dochter *Thecla Tjabberen* in 't jaar 1581; doch
 de zelve wierdt hem door den doot ontrukkt in 't
 jaar 1583. Hy maakte haar een grafchrift, dat
 noch op heden te *Norden* gezien wordt, en de Heer
Harkenroht geboekt heeft in zyne *Oorspronk*: p. 527.
 Drie jaren daarna begaf hy zich op 't nieuw in den
 houwelyken staat, trouwende met *Margaretha van*
Bergen, dochter van enen geachten burger te *En-*
den.

„ Twee jaren daarna, als 'er enig verschil in de
 „ duidtsche Scholen was ontstaan, is *Ligarius zelf*
 „ te *Norden* gekomen, om volgens ene byzonder
 „ schriftelyke volmacht van *Z. G.*, zo wel het ge-
 „ melde verschil, als mede andere zaken, welke al
 „ de Scholen raakten, tot verhoedinge van derzel-
 „ ver onheil, in plaatze van *Z. G.* af te doen, en te
 „ verrichten; deze vernemende, dat *Ubbo* in dien
 „ tydt een ander eerlyk beroep hadde, en daar toe
 „ door grote beloften genodigt wierdt, heeft hy
 „ hem in dien zelve tydt wederom vriendelyk ver-
 „ maant en gebeden, dat hy in zynen dienst op de
 „ voorwaarde, waarop hy den zelve aangenomen
 „ hadde, blyven wilde, en zyn Vaderlandt voor
 „ anderen te *Norden* dienen, als waaruit hy voortge-
 „ sproten was, en zyne voorvaderen in voortyde
 „ &

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 403

„ de Hoge Overheit en de Gemeinte getrouwelyk
 „ en lofelyk gedient hadden, en zich nergens anders
 „ laten henen trekken. Dus heeft *Ubbo* zyn eigen
 „ profyt wederom ter zyden gezet, en zich in den
 „ dienst te *Norden* alzo gedragen; dat hy ieder
 „ een voldaan heeft, en zyne leerlingen reden heb-
 „ ben, hem voor de getrouwe en nuttige onderwy-
 „ zinge te bedanken.

„ Daarna als de Welgeborene Graaf *Johan* het
 „ nevens de Gemeinte van *Lehr* raadzaam vondt,
 „ de aldaar opgerigte latynsche Schole te verbeteren
 „ en vermeerderen, en 'er een algemeen geruchte
 „ uitging, dat men de *Schoolmeesters* te *Norden* we-
 „ gens de Religie wilde afzetten, heeft *Z. G.* met
 „ die van *Lehr* den gemelden *Rektor* met zynen *Con-*
 „ *rektor* daarheen beroepen, dewyl echter die
 „ Schooldienaren nergens van wisten, ook geens
 „ wegzendinge van wegen de Religie, om de
 „ voornoemde reden, vermoeden konden, hebben-
 „ ze zulk ene genadige en gunstige aanbiedinge met
 „ onderdanige dankzegginge afgeslagen; tot dat *Z.*
 „ *G.* en die van *Lehr* voor de tweede reize hen
 „ verzocht hebben; waardoor de *Rektor* met zynen
 „ *Amptgenoot* bewogen wierdt, zulk den *Schoolver-*
 „ *zorgers* te *Norden* voor te dragen, en by hen te
 „ vernemen; of zy enige kennisse hadden, dat men
 „ daarop bedacht was, om hen van hunnen dienst
 „ te ontslaan, op dat zy hunne zakentydig daar naar
 „ mochten inrichten. Doch de *Schoolverzorgers*
 „ hebben daarop geantwoordt: dat zy daarvan
 „ niets gehoord hadden, zulk ook niet vermoeden
 „ konden, en daarenboven den *Rektor* en zynen
 „ *Amptgenoot* beschuldigt, datze door hun node-
 „ loos vertrek, indienze zulk voornemens waren te
 „ doen, de schole, welke toen bloeide, vernietigen
 „ zouden, en nevens andere gemene nadelen, welke
 „ daaruit ontstaan zouden, de vruchteloosheit van

„ de grote onkosten, die op hunne beroeping ge-
 „ lopen waren, veroorzaken zouden. Gelyk dan
 „ ook *Martinus Faber te Hage* en *Bernardus Elfe-*
 „ „ *nius te Norden*, als zy daarover aangesproken
 „ wierden, ter zelve tydt met duidelyke woorden
 „ betuigden: datze niet anders vernomen hadden,
 „ of men was aan 't Hof den *Rektor* en *Conrector* wel
 „ genegen. Waarom de *Rektor* met zynen *Ampt-*
 „ „ *genoot*, dewyl hy byzonder van de *Schoolverzor-*
 „ „ *gers* en van *Martinus te Hage* en anderen vriende-
 „ lyk gebeden en vermaant wierdt, in den dienst
 „ te volharden, *Z. G.* en die van *Lehr* voor de ge-
 „ nadige en gunstige beroeping wederom bedankt
 „ hebben. Doch nademaal de jonge *Heshusius de*
 „ „ *Kerke*, als gezegt is, verwoefte, en hare *Diena-*
 „ „ *ren* op ene onbillyke wyze verdreven hadde,
 „ heeft hy niet kunnen rusten, eer hy de schole
 „ insgelyks naar zynen aart hervormt hadde, dat is,
 „ door zyn woelen verwoeft. Tot dat einde heeft
 „ hy een bevelschrift van de *Kancelerze*, onder den
 „ naam van onzen Genadigen Welgeborenen Heer
 „ „ *Graaf Edzard*, te wege gebragt, en den 6 *Maay*
 „ „ 1578 naar *Norden* aan de *Amptlieden Doctor*
 „ „ *Georgius Spikerman* en *Hayjo Lörinck* laten afgaan,
 „ waardoor alle de *Schooldienaren* schielyk, zonder
 „ voorafgaande meldinge of aanspraak, van hunne
 „ bedieninge afgezet wierden. Doch dewyl dit den
 „ „ *Amptlieden* en *Schoolverzorgers* veel verwonderin-
 „ „ ge en nadenken baarde, hebbenze zulk een *bevel-*
 „ „ *schrift* verborgen gehouden, en uit eigen bewe-
 „ „ ginge, zonder kennisse van den *Rektor* en zyne
 „ „ *Amptgenoten* wederom naar het Hof geschreven,
 „ „ hopende, dezen schadelyken raadt en dit onbillyk
 „ „ voornemen van *Heshusius* stilletjes te verryden.
 „ „ Waarop den 22 *Maay* een ander *bevelschrift* van
 „ „ 't Hof gekomen, en den 24 van die maand den
 „ „ *Rektor* en *Conrector* te *Norden* voorgelezen is, waar-
 „ „ door

„ door hen opgelegd wierdt, van *Luthers Catechismus-*
 „ *fen* hunne belydenisse te doen. Waaruit de *Refor-*
 „ oorzaak genomen heeft, om met raad en believen
 „ der *Amptlieden*, der *Schoolverzorgers*, als mede van
 „ den Predikant *Bernardus Elfenius* en andere voor-
 „ name mannen, die zyne zaak toegedaan waren,
 „ aan Z. G. te schryven, en den 26 *Maay* in den
 „ brief duidelyk te verhalen, hoe het met zyne
 „ beroeping en bevestiging in den dienst, *onder die*
 „ *voorwaarde*, gelegen was, en wat twee jaren daar-
 „ na tusschen hem en *Ligarius*, tot vernieuwinge van
 „ die voorwaarde, gebeurt was, om dus zich zelven
 „ en de schole tegen *Heshusius* te beveiligen. Ook
 „ is de Predikant *Elfenius*, volgens begeerte van de
 „ *Schoolbezorgers* en anderen, drie dagen daarna, naar
 „ *Auwrik* aan 't *Hof* gereist, om de gemene zaak al-
 „ daar naar gelegentheit te bevorderen, die t' huis
 „ komende geen ongenadig antwoordt medebragt.
 „ Waarop men allerdinge de vorige zorge heeft la-
 „ ten varen, en geene verdere storinge daaromtrent
 „ te gemoete gezien. Doch *Heshusius* is onverwagt
 „ met iemand van zyns gelyken, *Iohannes de Pra-*
 „ *to*, den 20 *Iunius* van *Behrum* te *Norden* by den
 „ *Rektor* in de schole gekomen, en heeft zich stou-
 „ telyk met hem in een gesprek over het *Avondt-*
 „ *maal* ingelaten, maar hy bestont dus, dat hy
 „ daarvan geringe ere en vreugde in zyn gemoedt
 „ wegdroeg, dies hy zich haastte van den *Rektor*, zo
 „ ras hy konde, weg te raken. Dit heeft hem der-
 „ maten verdrotten, dat hy naar zyn *krachtig be-*
 „ *zuys*, *pakt u van hier*, dat hy voorheen aan de
 „ *Kerkdienaren* zo nuttig bevonden hadde, met
 „ zyne aanhangers ommezag, en niet rusten konde,
 „ eer hy te wege hadde gebragt, dat den *Rektor*, te-
 „ gen alle vorige beloften, ook tegen vermoeden,
 „ tegen den wintertydt, tot groot nadeel der scho-
 „ len en verdriet van de gansche burgerfchap, de

„ dienst is opgezezt, onaangezien *Martinus te*
 „ *Hage*, mitsgaders *Elfenius* te *Norden* en vele re-
 „ delyke Polityke Mannen, die anders in de fry-
 „ dige lere van de *Sacramenten* het met den *Rektor*
 „ niet eens waren, zulx hebben afgeraden, en aan
 „ de moetwilligheit van *Heshufius*, welke nu van
 „ deze Schryvers gebillykt wordt, een opentlyk en
 „ geen gering mishagen hadden. Waarom het
 „ billyk den vromen man thans vreemt voorkomt;
 „ dat *Ligarius* deze dingen, welke hy ordentlyk in
 „ verscheiden smeekschriften, met kennisse, belie-
 „ ven en goetdkeuringe der *Schoolverzorgers*, aan
 „ onzen *Genadigen Heer* voorgedragen heeft, zo gan-
 „ schelyk heeft vergeten: als mede dat *Ligarius* en
 „ zyne aanhangers, waaronder, gelyk men ver-
 „ moedt, ook zyn, die goede vrienden van dezen re-
 „ delyken man zyn willen, zo wel hem als zynen vro-
 „ men christelyken Vader met schaamteloze onwaar-
 „ den durven bekladden: want schoon zyn Vader
 „ een oprecht leerling van de *Wittenbergfche Schule*
 „ tot aan zyn einde gebleven is, en zyne *Leermee-*
 „ „ sters *Luther* en *Melancton* altoos zeer geeert heeft,
 „ zo is hem echter de *Ligariaansche* en *Flaciaansche*
 „ onrust altoos tegen de borst geweest, en heeft hy,
 „ naar zyns zoons getuigenisse, met den Heer *a Laska*
 „ en andere regtgelovige Predikanten te *Emden* en
 „ in 't landt de broederlyke liefde en enigheit ge-
 „ stadig onderhouden. Belangende *Ubboos* Per-
 „ zoon, hy ontkent, ooit zyne leerlingen iets te
 „ hebben toegezezt, waaruit men oorzaak zoude
 „ hebben kunnen nemen, om hem van zynen dienst
 „ afzetten. Hy zezt; dat *Heshufius* hiervan
 „ nooit in zyne beschuldiging gewag heeft ge-
 „ maakt; als mede, dat de *Graaflyke bevelen*, ter
 „ oorzaak van zyne zaak uitgegaan, zulx met geen
 „ enig woordt hebben aangeraakt. Insgelyks, dat
 „ geen mensch met waarheit zeggen of bewyzen
 „ kan,

„ kan, dat *Heshusius* hem ooit daarover aangepro-
 „ ken, of daarvan afgemaant hebbe, dat immers
 „ naar den regel van vriendschap en liefde vooraf
 „ hadt moeten geschieden. Indien echter *Ligarius*
 „ met den zynen daarentegen met *dictaten* en *leerlin-*
 „ *gen*, gelykze voorgeven, iets bewyzen kunnen,
 „ waardoor *Ubboos* zaak enigzins verzwart, en de
 „ vervolginge van *Heshusius* ontschuldigt zoude
 „ kunnen worden, dan bidt hy vriendelyk: datze
 „ zulx mondelyk of schriftelyk, opentlyk of hei-
 „ melyk, aan 't licht brengen; hy hoopt hun door
 „ Godts genade met zulke gronden en bescheiden-
 „ heit te antwoorden, dat alle redelyke en verstan-
 „ dige daar aan een goet genoeg zullen hebben,
 „ en zy, als Advokaten van ene quade zaak, daar-
 „ van niets anders dan schande zullen wegdra-
 „ gen.

Emmius dan in 't jaar 1587 van zynen dienst te
Norden afgezet zynde, wierdt al haast van Graaf
Johan naar *Lehr* als *Rektor* beroepen, alwaar hy in
 't jaar 1588 den 20 *Februarius* een *programma* of
schrift van bekendmakinge liet uitgaan, biedende zy-
 nen dienst opentlyk aan. Men vindt dit *programma*
 in de *Oostv. Hist. T. 1.* En in *D. Harkenrohts*
Oorspronk. p. 352-54. Wordende het oorspronke-
 lyke handschrift van *Emmius* te *Lehr* bewaart.
 Terwyl hy te *Lehr* *Rektor* was, kreeg hy kennisse
 aan verscheiden Groninger vlugtelingen, die zich
 te *Lehr* ophielden, als aan *Regnerus Alberda* en de
 Gebroeders *Fredericus* en *Abel Coenders*. *Groningen*
 dan aan de *Staten* weder gekomen zynde, wierdt
 hy aldaar tot *Rektor* verkoren in 't jaar 1594. En
 hoewel hem, toen hy te *Groningen* was, die van
Dordrecht, *Leenwaarden* en *Emden* beriepen, bleef
 hy echter aldaar. Wanneer in 't jaar 1614 de Aka-
 demie van *Groningen* opgerecht werd, maakte men
Emmius tot *Professor* in de *Historien* en *Grieksche*

tale, en tot eersten *Rector Magnificus* dezer Univer-
 siteit. Eindelyk stierf hy in 't jaar 1625 den 9
December, oudt 78 jaren en 4 dagen. Tot zyne
 Vrouwe en Kinderen zeide hy weinig tydt voor
 zynen doodt: „ Godt heeft my lang hier op aarden
 „ laten leven: nu valt de avondt in. Den dag heb-
 „ be ik met matig te werken doorgebracht, zoeken-
 „ de naar myn vermogen het welvaren van Chri-
 „ stus Kerke en van myn geliefde Vaderlandt te
 „ bevorderen. Hiervan ben ik my zelven wel
 „ bewust, en Godt is myn getuige. Ik ben dit
 „ leven zat. Ik beruste ganschelyk in Godts wille.
 „ Ik begere ontbonden te worden, en by mynen
 „ enigen Zaligmaker Christus te zyn. Dit leven
 „ is niet dan moeite, ook het uitnemenste van het
 „ zelve. Dit hebbe ik voor het dierbaarste gere-
 „ kent, dat ik mochte arbeiden tot nut en dienst
 „ van anderen. Dit leven is als de kours van enen
 „ wandelaar, en die hier wel wandelt, voor den
 „ zelve is de ruste in den hemel bereidt. Thans
 „ neme ik de reize aan. Nu laat gy Heere in vrede
 „ gaan uwen knegt; want myne oogen hebben uwe
 „ zaligheid gezien. Op uwe zaligheid wagte ik
 „ o Heere! Na dat hy de woorden van *Simeon* her-
 „ haalt hadde, ontsiep hy zagtelyk en zalig in den
 Heere. Nevens zyne vrouwe liet hy twe kinde-
 ren na, ene dochter *Elisabeth* en enen zoon *Wesselius*,
 die de beroeping te *Emden* affloeg, zynde zyn
 brief van weigeringe hier noch voor handen, en
 daarna Predikant te *Groningen* wierdt.

Het ontzielde lichaam van *Emmins* wierdt den
 13 *December* zeer statelyk in de *Akademie Kerke*
 begraven, de Graaf van *Nassau Ernestus Casimirus*
 de begraffenisse met zyne tegenwoordigheid ver-
 erende. Op den grafsteen leeft men het volgende
 opschrift.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 409

Immortali Memoria Clariss. & Pientiss. Senis

Ubbonis Emmii.

Frisi Grethani: Primi Acad. Groning. Rectoris, Theologi sinceri, Philologi eximii, Historici absoluti, Viri prudentia singularis, qui per omnem vitam sua sorte contentus, labore indefesso de Ecclesia ac Republ. Patria quam optime meritus; vere pia demans ac placidiss. morte defunctus heic corpore quiescit.

Margaretha A. Bergen

Vidua & Liberi superstites moerentes.

H. M. P.

*Vixit in terris An. LXXVIII. dies IV. abiit in coelos
An. Christiano MDCXXV. die 1x Decembr. Jul.*

Hoe hoog de Prinzen der Geleerden *Scaliger, Thuanus, Doufa, Gruterus, Sriverius, Heinsius* en andere onzen *Emmius* en zyne schriften geschatt hebben, blykt uit hunne getuigenissen, van *Mulerius l. c. p. 191-202* aangehaalt. Ondertusschen heeft de overledene Heer Kancelier *Brenoyfen* onzen *Emmius* beschuldigt van ontrouwicheit en andere feilen, en des zelfs voetstappen slaat ook in de Heer *Bertram*, die hem voor enen *Apostaat* &c. uitkryt. Vid. ejus *Parerg. Ostfr. p. 40-46.* en zyn *Hist. Bewys p. 32-33.* Wat my aangaat, ik neme niet op my, *Emmius* in alles te verdedigen, hy is een mensch geweest, en alzo de menschelyke verkeerde driffen onderhevig, welke in zulke hete tyden, als hy beleeft heeft, de allerbeste mannen ligt bekruipen, en ter zyden afscheiden konden. „ Doch hier zal het „ voornamelyk, myns crachtens, op aankomen, „ niet, of hy hier en daar in zyne historische schrif-

„ ten enen misflag begaan heeft, dat immers de
 „ beste geschiedtchryvers is overgekomen; maar
 „ of hy met opzet leugen voor waarheit heeft uit-
 „ gevent, en of hy met opzet de gevallen onder een'
 „ andere gedaante, als zy gebeurt waren, heeft
 „ opgegeven; en noch eens, of hy met opzet en
 „ beter weten deze en gene stukken verborgen ge-
 „ houden, welke hy zag, dat tot voordeel van het
 „ Graaflyke Huis strekten, en de opgegevene mank
 „ en verbastert ten voorfchyn gebragt heeft?

„ Dit is nu een kort en waarachtig verhaal van
 „ de Kerke te Norden en hare Dienaren, van 't
 „ begin, der Evangelifche Hervorminge aan, tot
 „ op *Bernardus Elfenius* en *Theodorus Schueneman-*
 „ *nus*, de tegenwoordige Predikanten te Norden,
 „ wier belydeniffe en leven *Ligarius* en ieder een'
 „ aldaar bekend is, en derhalven is 't nodeloos,
 „ dat wy van hun en anderen in 't byzonder een
 „ wydtlopig verhaal doen.

Van dezen tydt aan kreeg de *Evangelifch-lutersche*
Godtsdienft te Norden ganschelyk de overhandt. In
 't jaar 1592 wierdt de Kerke aldaar gewitt, en by
 die gelegenheit hing men in de zelve een tafel op,
 waarop met guldene letteren de volgende woor-
 den, *pii cuiusdam zeli redundantia*, zegt de Heer
Hoyer. l. c. p. 94., dat is, *uit den overvloedt*
van enen Godtvruchtigen yver, geschreven stonden.

Ao. 1592. *Templum istud dealbatum est, cum iussu*
Edzardi Comitiss & Catharina Swecorum Principiffa
verbum Dei juxta normam Augustanae Confessionis ex
puris fontibus Israelis, frementibus adversariis,
doceretur. Zie *M. Ruckert. l. c. p. 40. 41.* En *Hoyer*
l. c. p. 93-101.

Ondertuffchen hielden de Gereformeerde burgers
 en inwoonders binnen Norden by Graaf *Edzard* te
 vergeeffch aan om de vrye oeffeninge van hunnen
 Godtsdienft binnen die Stadt. Dit verzoek her-
 haal-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 411

haaldenze onder de Regering van Graaf *Enno de Ilde*. in 't jaar 1612, en het wierdt door de *Heren Staten* ondersteunt, van den Graaf toegestaan, en *Tido Henrici* tot Predikant bevestigd. Doch de *Evangelisch-Luserfche* te *Norden* kantten zich daar tegen aan, en verydelden het gansche werk. Zie *M. Ruckert l. c.* en *Hoyer l. c.* Invoegen de Gereformeerde zich genoodtzaakt vonden, na als voor naar *Luisberg* ter Kerke te gaan. In welke *Heerlykheit*, naby *Norden* gelegen, in 't jaar 1684, ene eigen Kerke gebouwt is, waarin de Heer *Henricus Teelmann*, van *Kristians* naar *Norden* beroepen, de eerste predikatie deedt uit *Jes. 66: 1.*, En de *Norder* Gereformeerde tot op den huidigen dag hunnen Godtsdienst oeffenen.

Tot een besluit van dit hoofdstuk moet ik 'er dit noch byvoegen, dat *Hoyer l. c. p. 212.* ons *Gereformeerden dextram humanitatis*, dat is, de *rechterhandt van ene algemene liefde*, aanbiedt, welke men immers aan alle menschen, zelfs aan *Heidenen*, *Joden* en *Turken* te geven schuldig en verpligt is. *Wy Gereformeerde* daarentegen, en ik ook in 't byzonder met al myn hart, bieden alle bescheidene Godtvruchtige *Evangelisch-Luserfchen dextram fraternitatis*, dat is, de *rechterhandt van Broederschap* aan. En al mogte men ons evendaarom, gelyk in vorige tyden wel geschiet is, den bespottelyken naam van *Gaarnebroeders* geven, zo zullen we ons zulx voor ene ere rekenen. De Almachtige hele in korten *Zions* breuke, en doe beide partyen tot een' en de zelve *Kerk-gemeenschap* overgaan, al konde men in alle stukken het niet eens worden; op dat de *Drieenige Verbondts-Godt* van beiderzydts vromen eenparig gedient en groot gemaakt moge worden. OCH WIE ZAL LEVEN, ALS GODT DIT DOEN ZAL?

Men heeft wel dikwyls gepoogt, zulc ene verenigin-

niging op te richten; doch tot hertoe helaas! te vergeeffsch. De vermaarde Schotsman *Johannes Durans* spande daartoe in de voorledene eeuwe alle zyne krachten aan, en ik vinde in ons *Coetus'sel Protocol*, dat hy in 't jaar 1656 den 16 Junius tot dat einde ook verscheen in ons *Coetus*, stellende zyn toeleg aan 't zelve voor, dat veel ingang vondt, gevende het *Coetus* haar gevoelen nopens dat stuk in een geschrift, door den toenmaligen *Præses Samuel Risius* opgesteld, onbewimpelt te kennen, welk geschrift my tot noch toe niet is voorgekomen. Conf. *Hoornb. Sum: controu. p. m. 693. 694.* Ondertusschen vindt men het gevoelen van de Emders Predikanten nopens zulk ene vereniging tusschen de Gereformeerden en Evangelisch-Luterschen, aan den gemelden *Durans* schriftelyk overgegeven in 't jaar 1656 den 17 Maart, en buiten twyfel met dat van het *Coetus* overeenkomende, ter neder gestelt in *Biblioth: Brem: Clas: I. Fascic: VI. p. 925-32.* En ik zal de moeite nemen, om het uit de latynsche in de nederduitsche tale over te zetten, en den lezer hier mede te delen, luidende aldus.

Zeer veel Heil.

*Zeer Eerwaarde, Beroemde en Geleerde Man,
Zeer Geeerde Broeder in Christns.*

„ Het heeft uwe Eerwaardigh behaagt onder
 „ andere Gereformeerde Kerken, welke gy of in
 „ eigen perzoon aangesproken, of door toegezonde-
 „ ne brieven om raad hebt gevraagd over uw toe-
 „ leg, om ene vereniging van Religie op te rich-
 „ ten tusschen de Gereformeerden en Luterschen,
 „ (zynde deze uwe poginge al voor vele jaren van
 „ u begonnen, naderhandt gestaakt, en nu door een
 „ waereltlyk en Kerkelyk gezag hervat,) ook ons
 Di-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 413

„ Dienaren van de Emder Kerke te begroeten, en
„ ons oordeel te ondertaften. Schoon gy niet on-
„ kundig kunt zyn nopens ons oordeel in deze zaak:
„ nademaalge voor enige jaren, uit Zweden weder-
„ kerende, en hier doorreizende, ons, die nocht en
„ dele leven, verklaardet, wat u in Zweden ont-
„ moet was, en welk antwoordt gy te Hamburg
„ ontfangen hadt op uw voorstel van vereniginge
„ aldaar gedaan; en by die gelegenheit onze mei-
„ ninge genoegzaam hebt kunnen vernemen: niette-
„ min echter, om dat gy het nu Schriftelyk van ons
„ hebt willen begeren, en tot dat einde ons ook toe-
„ gezonden hebt de meininge van andere Gerefor-
„ meerde Kerken, en in 't byzonder die der Zwit-
„ zersche en Geneeffche, zo hebben we ons ook in de-
„ zen van onzen pligt willen quyten, en ons gevoelen
„ en toestemminge omtrent uwe godtvruchtige
„ poginge kortelyk mededelen. Nademaal dan
„ onze Zaligmaker, die Vredevorst, zalig roemt en
„ de vreedzame en de vredemakers, zo kan zeker-
„ lyk niemant, die den vrede lief heeft, uw doen
„ met recht en reden afkeuren. Dies wy dan ook
„ uw doelwit en tegelyk uwen yver en arbeid,
„ welken gy tot hiertoe in deze zaak by de Luther-
„ schen en Gereformeerden aangewendt hebt, goedt-
„ keuren en roemen. Eer wy nu van de wyze van
„ handelen iets zeggen, achtenwe het raadzaam to
„ zyn, van de mogelykheit der zake een weinig te
„ spreken. Te vergeeffsch toch gewaagt men van
„ de maniere van doen, voor dat de mogelykheit
„ der zake vast staat, en men het daaromtrent eens
„ is geworden. Dit zy derhalven de eerste vrage;
„ of het enigzins geschieden kan, dat de Gereformeerde
„ met de Luterschen, en wel met allen, zonder onder-
„ scheid, ene bestendige vereniginge kunnen treffen?
„ Wy brengen deze vrage op de baan, om dat we
„ bemerken, dat de zelve in de schriften, van U
Ecrw.

„ Eerw. ons toegezonden, niet is aangeraakt : de
 „ reden ondertuffchen, om daaraan te twyfelē,
 „ is; dat wel van 't begin der Hervorminge deze
 „ vereniginge ondernomen is; maar tot noch toe
 „ de zelve geene gelukkige uitkomst heeft kunnen
 „ erlangen. Want schoon in 't jaar 1529 te *Mar-*
 „ *purg*, door de neerftigheit van den Landtgrave,
 „ ene zoorte van vereniginge tuffchen *Luther* en
 „ *Zwinglius* ontworpen is; zo is evenwel de zelve
 „ zodanig niet geweest, dat *Luther* de onze voor
 „ broeders heeft willen erkennen, (gelyk de zyne
 „ daarop pralen,) en heeft de zelve niet lang
 „ duurt; maar isze in korten als rook verdwenen:
 „ niettegenstaande in dien tydt geen ander verschil
 „ onder hen was en bleef, als over de wyze van
 „ Christus tegenwoordigheit in 't H. Avondmaal;
 „ en schoon naderhandt men het daarover ook
 „ schein eens geworden te zyn te Wittenberg in 't
 „ jaar 1536, door toedoen van *Bucerus*, die, uit
 „ enen yver voor den vrede, toen ter tydt de tegen-
 „ partye te veel schein toegegeven te hebben naar
 „ het oordeel van de onzen; zo heeft ook die ver-
 „ eniginge geenen stant gehouden, maar is de zelve
 „ van *Luther* zelve, tot smerte van *Melanchion*,
 „ kort daarna gebroken, welke, *Luther*, zich tegen
 „ de onzen te harder bewezen, en van de bewaringe
 „ der vereniginge zich te afkeriger getoont heeft,
 „ hoe de onze zagter tegen hem waren, en tot de
 „ vereniginge genegender; gelyk uit de Histories
 „ van beide partyen genoegzaam bekend is. Wat
 „ kunnenwe derhalven nu verwagten van die leer-
 „ lingen van *Luther*, die hem voor enen *Man*
 „ *Godts* en hemelfchen Profet aanzien; die de
 „ dwalingen van hem erkent en naderhandt ver-
 „ worpen, voor Godtspraken aannemen en ten
 „ voorschyn brengen; die niets van *Luthers* *Geest*,
 „ maar veel van zyn vleesch hebben, en daarom

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 425

„ voor het grootſte gedeelte hovaardige menſchen
 „ zyn, haters van vrede en waarheit : die ons voor
 „ de argſte Kettters houden, met welke niet alleen
 „ geen vrede gemaakt kan worden, naar hun oor-
 „ deel; maar aan welke zy meinen, dat de herbet-
 „ gen geweigert moeten worden, terwylze leven,
 „ en de kerkhoven, alsze geſtorven zyn: enz. Het
 „ is ieder enen bekend, dat de meeſte Luterſche,
 „ byzonder de Ubiquitiſten, op deze wyze beſtaan.
 „ Hierom meinenwe, dat 'er onderſcheidt gemaakt
 „ moet worden tuſſchen *bezadigde* en *godverruſchte*
 „ Luterſchen, die zelve den vrede liefhebben en
 „ zoeken, en *grove*, die hun wangedrogtelyk ge-
 „ voelen van de Ubiquiteit ſtyfnekkig verdedigen,
 „ en geene vereniging met ons willen maken, 't en
 „ zy wy de waarheit verzaken, en hunne dwaſin-
 „ gen aannemen; en die niet nalaten, niet alleen te-
 „ gen ons, maar ook zelfs tegen de beſcheidene
 „ Luterſchen hunne tongen en pennen dagelykſch
 „ te ſcherpen. Met de bezadigde ondertuſſchen
 „ enen Religie-vrede in te gaan, te oeffenen en on-
 „ derhouden, zulx achtenwe niet alleen mogelyk,
 „ maar ook noodzakelyk te zyn; en deze ſchynen
 „ zelve gereedt te zyn, om de onderlinge enigheid
 „ en broederſchap met ons te helpen bevorderen en
 „ oeffenen; gelyk uit hunne uitgegevene Schriften
 „ genoeg bekend is. Met deze oordelenwe dan,
 „ dat gehandelt moet worden, of dat men ten min-
 „ ſten het werk van vereniging beginnen moet.
 „ Wat de overigen betreft; 't is genoeg, dat voor-
 „ heen, en ook thans, Godt en alle vromen genoeg
 „ bekend is, dat het aan ons niet geſchort heeft, noch
 „ hapert, dat 'er geen vrede en enigheid tuſſchen
 „ ons en hen oppgericht en onderhouden is. Met
 „ deze halsſtarrige tegenpartyders, oproerige en
 „ twiſtgierige menſchen, den dikwyls ondernome-
 „ nen en van hun altoos verworpenen Religie-vre-
de

„ de te herhalen, is niets anders, dan *Sisyphus steen*
 „ te wentelen, of *vergeeffchen arbeit te doen*, en de
 „ verbitteringe te vermeerderen. Veel meer moet
 „ men de zodanige laten dryven, tot dat Godt hun
 „ betere gedachten zal inboezemen: en den Godt
 „ des vredes moet men aanroepen, dat hy ook hun
 „ gedachten des vredes instorte, op dat ook zy eens
 „ zagter mogen worden, en tot de vereniginge
 „ meer genegen. De vrede toch kan aan enen
 „ kant niet gemaakt, noch onderhouden worden:
 „ de vrede-handelingen moeten van beide kanten
 „ begeert, en gelykerhandt voortgezet worden, in-
 „ dienwe enen volmaakten en bestendigen, en niet
 „ enen bedriechelyken en nadeligen vrede willen
 „ hebben. De bescheidene onder de Luterischen
 „ zyn wel weinige in getal ten opzichte van deove-
 „ rigen; maar evenwel ook veel meer, als men ge-
 „ meenlyk vermoedt. Wy hebben in ons Vriesch-
 „ landt geen klein aantal der zodanigen, van welke
 „ wy niet twyfelen, of zy zouden volgen, indien
 „ andere van meer gezag en vermogen hen voorgin-
 „ gen. De zulke zyn ook in andere plaatzen; doch
 „ zy liggen als vertreden door de heerschende me-
 „ nigte, en durven hunne hoofden niet opsteken,
 „ eer zy van voorname mannen, Overheden en an-
 „ dere machtige Polityken, die meermalen tot de
 „ vereniginge genegender zyn bevonden dan de
 „ meeste Kerkelyke, geholpen worden. Deze din-
 „ gen hebbenwe vooraf van de mogelykheit der
 „ vereniginge en van de perzonen, met welke de
 „ zelve kan en moet gemaakt worden, willen
 „ zeggen. Wat nu de *maniere* belangt, op welke
 „ ene vereniginge zy te maken, daaromtrent is wei-
 „ nig zwarigheid, mits de onderhandeling met wel-
 „ ke Luterischen aangestelt wordt, die zelve tot den
 „ vrede overhellen, en hun gevoelen nopens herma-
 „ ken van den zelyven door opentlyke schriften klar

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 417

„ genoeg en openhartig ontdekt hebben. Onder
 „ welke roemwaardig is de Heer *Calixtus*, die in
 „ zyn uitgegeven oordeel, van de Godtgeleerde
 „ verschillen tusschen de Luterschen en Gerefor-
 „ meerden, als mede van de onderlinge broederschap
 „ en verdraagzaamheit, ter oorzaak van de overeen-
 „ stemminge in de grondwaarheden, zich behoor-
 „ lyk genoeg heeft uitgedrukt; en ook buiten twy-
 „ fel niet weinige leerlingen en vredelievende mede-
 „ gezellen hebben zal, als men hun de behulpzame
 „ handt maar zal bieden. Dit fundament sta hier in
 „ de eerste plaatze vast, dat de Heer *Calixtus* toe-
 „ staat; namelyk dat tusschen hen en ons ene over-
 „ eenstemminge is omtrent de fundamenten der
 „ Religie. Dit toch gestelt en toegestaan zynde,
 „ zal men gemakkelyk het gene, dat tot de op-
 „ richtinge der vereniginge verder vereischt wordt,
 „ daarop kunnen bouwen. Verder meinenwe,
 „ van beide kanten dit geeischt te moeten worden;
 „ dat zy zich van schelden en harde uitdrukkingen
 „ te gebruiken onthouden, en de predikatiën meer
 „ innichten, om de oeffeninge der godtzaligheid te
 „ bevorderen, als om de partyen te wederleggen,
 „ welk laafte den Luterschen meer eigen is dan
 „ ons. Zelden wederleggenwe hier de dwalingen
 „ der Luterschen; en zo wy in de verklaringe van
 „ het H. Avondmaal noodzakelyk van der Luter-
 „ schen gevoelen nopens des Heeren woorden ge-
 „ wag moeten maken, plegenwe niet dan met ere
 „ van Luther en de Luterschen te spreken: ja ge-
 „ meenlyk verzwynenwe de namen, en wordt al-
 „ leenlyk de uitlegginge der partye van ons weder-
 „ legt; en dat niet zonder grote vrucht by onze
 „ toehoorders. Deze dingen vooraf gegaan zynde,
 „ moet de *maniere* van handeling vastgesteld wor-
 „ den; welke niet moet bestaan in *krakkegelyche*
 „ *swifredenen* te houden, op welke wyze het stuk
 „ II. DEEL. Dd dik

„ dikwyls ondernomen is; doch altoos vruchteloos,
 „ die pogingen doorgaans tot enen heftiger strydt
 „ en haat uitbrekende; inaar *in ene vreedzame ver-*
 „ *gelykinge van wederzydsche gevoelens.* Tot dat
 „ einde meinewē, dat niet de meeningen van by-
 „ zondere Leraren, maar veel meer de opentlyke
 „ *Belydenissen* en *Catechismussen* der verschillende
 „ Kerken gebeziget moeten worden, om daaruit de
 „ punten, en van overeenstemminge tot verenigin-
 „ ge, en van verschil tot onderlinge verdraagzaam-
 „ heit, voor al tot oeffeninge van wederzydsche
 „ christelyke en broederlyke liefde, op te maken.
 „ De *Belydenissen* en *Catechismussen* van beyde par-
 „ tyen zyn thans voor handen: ook onze *Belyde-*
 „ *nisse*, als mede onze *Catechismus*, ligtelyk de oud-
 „ ste van alle Gereformeerde, te Londen in En-
 „ gelandt, tot dienst van de Nederduidsche Ge-
 „ meinte, al voor hondert jaren gedrukt: en zulz
 „ nodig zynde, kan men van beiden een exemplaar
 „ gemakkelyk bekomen. Of nu deze verenigingē
 „ opgeschort moet worden, tot datze in ene algē-
 „ mene Synode worde vastgesteld, (dat wy oorde-
 „ len bezwaarlyk te zullen geschieden), dan of de
 „ zelve veel meer met zommige byzondere en
 „ voorname Kerken door een opentlyk gezag be-
 „ gonnen moet worden? dat latenwe aan uwe
 „ kloekzinnigheit, welke al lang genoeg in dit
 „ strydtperk geoeffent is, over; en wy bidden den
 „ Godt des vredes uit het innigste van onze harten,
 „ dat hy door de genade zynes Geefts uwe God-
 „ vruchtige pogingen bevordere, en tot het bedoe-
 „ lde einde beffiere; namelyk tot Godts ere, tot
 „ ruste en opgang van de Kerke. Amen. Gege-
 „ ven te Emden in onze Consistoriële vergaderingē
 „ den 17 Maart 1656.

Uwer Eerwaardigheits zeer
Toegenegene

*Samuel Ritzius Ecclesia Embd.
Minister Senior.*

*Johannes Penon Embd. Eccle-
sia Symmysta.*

*Gerhardus Schwarze Pastor Ec-
clesia Embd.*

*Frelcius Huldrici Ecclesia
Embd. Minister.*

*Bernhardus Barlage Ecclesia
Embd. Pastor.*

*Gerhardus Mettingh Pastor
Ecclesia Embd.*

ELFDE HOOFDTSTUK

*Of in 't begin van de Hervorminge enenigen tydt daar-
na ook te Auwrik het gevoelen van Zwinglius nopens
het Avondmaal geleert zy. Beschryvinge van de
eerste Auwriker Predikansen.*

Auwrik is de derde Stadt van Oostvrieschlandten §. 1.
de zetel van onze Doorluchtigste Vorsten. In het Of in 't
Eerste Deel van dit werk is uit Beningaas Kronyk §. begin
601, en uit Emmius *Rer: Fris. p. Lib. L.* aangewe- van de
zen, dat hier een paapsch Priester *Henricus Brunius* Hervor-
Dd 2 in enigen minge en

tydt daarna ook te Auwrik het gevoelen van Zwinglius no-
pens het Avondmaal geleert zy.

in 't jaar 1519 als de eerste verdediger der waarheit ten voorschyn quam. Deze kreeg in 't jaar 1521 tot enen Amptgenoot *Albertus Latomus*. En na dathy in 't jaar 1526 of 1527 overleden was, wierdt naar *Auurik* beroepen *Johannes Oldegnil* of van *Groningen*.

Het komt nu in bedenkinge; of ook hier te **AU-
WRIK** in 't begin van de Hervorminge en enigen tydt daarna het gevoelen van *Zwinglius* nopens het *Avondsmaal* geleert zy. Hieromtrent geven we de volgende bedenkingen op:

I. Men moet zich hier wederom te gemoete voeren, het gene meermalen erinnert is, en uit alle voorhandene historische narichten van dien tydt dagklaar blykt; dat voor het jaar 1528 hier te lande het *verschil* over het *Avondsmaal* geene beweginge, noch onder de Predikanten, noch onder de leden der Gemeintens, gemaakt heeft; maar men leefde in vrede en enigheit met malkanderen, en ging het *Papendom* als een enig man te kere. Hieruit volgt nu wel niet, en kan niet met genoegzamen grondt befloten worden, dat alle Predikanten en leden der Gemeintens het gevoelen van *Zwinglius* toegedaan zyn geweest; maar het tegendeel kan evendaarom ook niet gezegt of betoogt worden.

II. Ondertusschen was *Aportannus* het gevoelen van *Zwinglius* al toegedaan in 't jaar 1526, gelyk voorheen onwederspreekbaar bewezen is. Entoen de Predikanten van *Oostvrieschlandt* hunne *bedynisse* nevens het *smeek schrift* aan Graaf *Enno den II den* in de jaren 1528 en 1530 eenparig overgaven, waren ook de toenmalige Predikanten van *Auurik*, of ten minsten een van de zelve, het met *Zwinglius* genoegzaam eens nopens de lere des *Avondtmaals*. Dit meine ik zo klaar te zyn, als de zonne, aan den hemel schynende.

III. *Johannes Oldegnil* of van *Groningen*, die in 't jaar 1530 van *Auurik* naar *Emden* beroepen wierdt, klesste

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 421

kleefde het gevoelen van *Zwinglius* aan, gelyk uit de beschryvinge van hem in 't *Eerste Deel* voorkomende, gebleken heeft, en buiten alle twyfel heeft hy het zelve te *Auwrik* geleert en gepredikt.

Voorts zyn de eerste Evangelie-predikers te *Auwrik* geweest, *Henricus Brunius* en *Albertus Latomus*, van welke wy ene korte beschryvinge den lezer zullen mededelen.

Henricus Brun of *Brunius* moet geenzins voor den zelve met *Johannes Brun*, Predikant te *Emden*, gehouden worden, gelyk *E. F. à Wichte* gegist heeft. Zie den Heer *Funcke* in zyne *Erneuverte Gedächtnis der Prediger in Aurich* p. 10. 11. Onze *Henricus Brunius* is eerst een paapsch Priester te *Auwrik* geweest, doch met het licht der waarheit bestraalt zynde, quam hy aanstonts voor de zelve ten voorschyn in 't voorjaar van 't jaar 1519, en wel met zulken yver en vrymoedigheid, als *Beninga* zegt, dat hy aannam tegen ieder een' zyne prediking met de *H. Schrift* te bewyzen, ja met zynen hals te verdedigen. Hoe lang nu deze wakkere *Hervormer* na dien tydt geleefd heeft, en wanneer hy gestorven is, zulx is uit gebrek van narichten gansch onbekent. Ik hebbe wel gedacht, of niet het gene *Ligarius l.c. A. 6. b.* van *Aportanus* verkeerdelijk verhaalt, op dezen *Henricus Brunius* toepasselyk zy; te weten, dat hy aanstonts ziek is geworden; het bedde heeft moeten houden, en aan die ziekte gestorven is. Wel is waar, dat *Emmius* van hem noch gewaagt op 't jaar 1524 *L. LIII*, zeggende: dat hy in dien tydt het Evangelie te *AUWRIK* predikte. Doch *Emmius* beroept zich aldaar op *Beninga*, die alleenlyk van onzen *Brunius* meldt op 't jaar 1519, zonder in 't vervolg enig gewag meer van hem te maken.

Albertus Latomus is geweest de tweede *Auwriker* Predikant, en aldaar, gelyk men zegt, beroepen in 't jaar 1521. Van waar hy gekomen is, vinde ik nergens aangetekent. Men zoude kunnen gissen, dat

S. 2.
Beschry-
vinge
van de
eerste
Auwri-
ker Pre-
dikan-
ten.

hy een bloedtverwant geweest zy van *Jacobus Latomus*, *Kanonyk*, *Doctor* en *Professor der Theologie te Leuven*, die in 't jaar 1544 een droevig einde hadde. Deze was in 't begin de Hervorminge toegedaan, doch schielyk veranderende, zocht hy de zelve, zo veel in hem was, te verdrukken. Hy schreef tegen *Erasmus*, *Luther*, *Oecolampadius* en *Tyndal*. Het gebeurde ondertusschen, dat hy te *Brussel* voor *Keizer Karel* zullende prediken, schielyk zo verbaast wierdt, dat niemant verstaan konde, wat hy zeggen wilde, en de gehele vergaderinge aan 't lagchen raakte. Hier op keerde hy weder naar *Leuven*, en verviel hy aldaar tot wanhope, in welke hy ook stierf, dikwyls deze wanhopende tale uitende; dat hy verdoemt was, dat hy van Gods verwerpen was, dat hy op genezaligheit noch vergevinge hoopte, om dat hy met opzet tegen Gods hadt gestreden. Zie *G. Brandis Hist. der Reform.*: p. 148.

Belangende onzen *Albertus Latomus*, die wordt geroemt als een *redelievens*, *verstandig* en *vroom* Predikant. Hy heeft vele jaren geleefd, en den dienst te *Auwrik* waargenomen, mits hy in 't jaar 1582, oudt zynde 91 jaren, overleden is. Meermalen hebbe ik gedacht, dat byaldien *Graaf Edzard de IIde* zich van dezen *Latomus* of van *Martinus Faber* te *Hage*, als *Hofpredikers* en *Raadtswannen*, in plaatze van *Ligarius*, *Heshusius* en anderen, bedient hadde, het veel beter hier te lande gegaan zoude zyn.

Voor het overige is men het niet eens, of deze *Albertus Latomus* *Evangelisch-lutersch* geweest is, dan of hy het met *a Lasco* nopens de *lere des Avondsmaals* gehouden heeft. De *Predikanten van Emden* houden in hun *Bericht* het laatste staande, zich beroepende op zyne kinderen, mitsgaders op *lovedige getuigen*, die zulx dikwyls uit *Latomus* eigen mond gehoort hadden. zie pag. 158. 206. 207. De *Heer Amely* in tegendeel zoekt het eerste te beweren. 46.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 423.

§. 22. 23. bybrengende tot dat einde deze drie bewydommen. 1. Om dat *Latomus* de *Biechvader* van Graaf *Edzard de IIde* en van zyne Gemalinne *Catharina van Zweden*, welke immers *Evangelisch-Lutersch* was, geweest is. 2. Om dat de *Hofpredikers*, *Johannes Francus* en *Johannes Ligarius*, die met hem verkeert hebben, het gevoelen van *Zwinglius* of van *à Lasco* in hem niet geduldt zouden hebben. 3. Om dat de *Auwrikers* zo wel als de *Emders* in 't jaar 1594 op den opentlyken landtdag over de veranderinge in den Godtsdienst geklaagt zouden hebben. Ik bekenne gaarne, dat deze bewyzen zeer klemmende zyn, byzonder het eerste, indien het zeker en vast is; en derhalven weet ik deze verschillende gevoelens nopens onzen *Latomus* op geene andere wyze te vereffenen, als met te zeggen, dat *Latomus* zeer vredelievent van inborst zynde, gelyk eenparig van hem getuigt wordt, na het jaar 1530, in den tydt van de *Bremer* en *Luinenborger* Predikanten, tot het gevoelen van *D. Lusher* zal overhellende geweest zyn, of immers van *algemeene uisdrukkingen* nopens de *tegenwoordigheit van Christus* in 't *Avondsmaal* zich bedient hebben, veroordelende ondertusschen geenzins *à Lasco* en anderen, maar in liefde en vrede met hun levende en verkerende.

De derde *Auwriker* Predikant is geweest *Johannes Oldeguil* of *a Groninga*, den welken wy in 't *Eerste Deel* beschreven hebben. De overige *Auwriker Leraren* vindt de lezer van den Heer *Funcke* l. c. opgetelt en afgemaalt.

Tot een besluit van dit Hoofdstuk zegge ik dan alleenlyk, dat de *Evangelisch-Lutersche* Godtsdienst te *Auwrik* is doorgedrongen, en aldaar op heden geoeffent wordt. Hebbende de *Gereformeerde* in woonderen aldaar de zelve vryheit, welke de *Evangelisch-Lutersche* hier te *Emden* hebben,

424 . OOSTVRIESCHLANDTS

namelyk, dat vier reizen in 't jaar, verlosf daar toe telkens van 't Hof verzocht zynde, het Avondsmaal onder hen bedient, en by die gelegenheit gepredikt wordt, in een vertrek, daartoe geschikt, en van enen Gereformeerden hoogduidschen Leraar, tot dat einde derwaardts geroepen.

TWAALFDE HOOFDTSTUK

Bericht nopens Sibrandus Lubberti en Erasmus Johannes. Beschryvinge van zommige Emders Predikanten, als Johannes Petrejus, Gerardus Eobanus Gedenbaurius, Daniel Bernard Eilsbemiis, Ritsius Lukas Grimersbemiis, Rotgerus Biermannus, Matthias Martinus, Petrus Petrejus, Hermannus Fickius, Joachimus Wendlandus, Samuel Hebedeus de la Vigne, Fredericus Salmush, Abrahamus Scultetius, Georgius Placius, Johannes Hezkius, Johannes Placius, Petrus Danielis Eilsbemiis, Johannes Waterhusius, Samuel Ritzius, Johannes Penon, Gerardus Zwartte, Henricus Flockmius, Wernerus Slichting.

§. 1.
Berichte
nopens
Sibran-
dus Lub-
berti en
Erasmus
Johannes

Er ik tot de beschryvinge van de Emders Predikanten, die na Rudolphus Landius naar Emden beroepen zyn, en aldaar den dienst waargenomen hebben, overga, zal ik iets moeten zeggen van Sibrandus Lubberti en Erasmus Johannes, mits Erasmus in *Vit. Altingii* p. 58. den eersten, en E. P. Harkenrobt in *Biblioth. Brem. Cl. V. Fasc. II. p. 324.* den tweden onder het getal der Emders Predikanten mede plaatzen, doch, gelykwe tonen zullen, zonder grondt.

Sibrandus Lubberti dan, van geboorte een *Burjadinger* of *Langwarder*, een leerling van *Ursinus*, hieldt zich hier te Emden in 't jaar 1583 op, en

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 425

meermalen met genoeg gepredikt hebbende, stelde men hem aan tot enen *Krankbezoeker*, en gaf men hem vryheit om te prediken, mits zullende daarvoor zo veel genieten als de andere Predikanten, en op zyne begeerte wilde men hem ook nevens drie andere nieuwverkorene Ouderlingen de Gemeinte voorstellen, doch zulx bleef op zyn verzoek achter, hoewel hy vervolgens mede zittinge gehadt heeft in den Kerkenraad. Dit alles vinde ik in ons *Protocol* geboekt den 8 *Meert* 1583, en den 29 *Julius* 1583. Hieruit blykt dagklaar, dat *Sibrandus* geen gewoon Leraar te *Emden* geweest is; gelyk ook de *Oostvriescbe Standen* in een zeker geschrift, aan de Keizerlyke Gemagtigden in 't jaar 1596 den 27 *Januarius* overgegeven, zeggen: dat de Gemeinte van *Emden* hem tot enen *Krankbezoeker* hadt verkoren, en dat hy, niettegenstaande haar onderdanig en veelvuldig smeken, heeft moeten vertrekken. Voorts liep *Sibrandus* het *Hof* en voornamelyk *Ligarius* te zeer in 't oog, om dat hy schrander, geleert, en veerdig in 't redentwisten was, waarvan hy in 't *Coetus* meermalen blyken gaf, en dus een bequaam medehelper van *Alting* konde zyn. Daarom quam 'er bevel van den *Graaf*, dat men *Sibrandus* den dienst zoude opzeggen. Het geruchte hiervan verspreidt zynde, schreven de *Staten van Vrieschlands* aan den Kerkenraad van *Emden*, begerende den dienst van *Sibrandus* onder hen, gelyk hy dan ook naar *Vrieschlands* vertrokken, te *Leeuwaaerden* zeer wel ontfangen, en na enigen tydt tot Hoogleraar op de *Akademie van Francker* aangestelt is. Den brief, welken de *Staten van Vrieschlands* by deze gelegenheit aan den *Emder Kerkenraad* geschreven hebben, onder onzo Kerkelyke schriften oorspronkelyk hebbende gevonden, zal ik den zelve ter gedachtenisse hier ter neder stellen, luidende aldus.

*Eerbaere, Godtzaelige, Wyze en Discrete Heeren ende
guede Vrienden.*

„ Alzo wy up verscheiden Landtsdagen van den
 „ gemeene Landtschappe van Vrieslandt zeer
 „ ernstlyck by expresse Commissie belast zyn, um-
 „ me alle mogelycke middelen voer te wenden, dat
 „ de aengevangene Reformatie in Religions zae-
 „ ken over diegeheele Landtschappe eenen vrucht-
 „ baarlycken voortgang mogte gewinnen, endetot
 „ dien einde met getrouwe Dienaeren des Godde-
 „ lycken Woordts de zelvige Landtschappe zoude
 „ mogen versyden weerden. Waartoe by ons en
 „ onse Voorsaeten tot diversche tyden in verschey-
 „ de Provincien eenige gesanten afgeveerdiget zyn
 „ geweest. Ende soo wy oock unlanx eenige in
 „ laste gegeven hebben gehad, umme te vernee-
 „ men nae vrome geleerde en godtsalige Dienaers,
 „ die men van daer met wettelyke beroepinge her-
 „ waerts ten dienste deser Landtschappe soude
 „ kunnen beroepen. Soe ist, dat wy van diverse
 „ personen verscheidentlyck onderricht syn van
 „ die Godtsaelichheyt, guede gaven en geleertheyt
 „ van *Sibrando N.* aldaar hy U. L. tegenwoordig
 „ sonder dienst synde, den selven tot unsen Die-
 „ naer des Godtlycken woirdts beroepen hebben. En
 „ soo wy den voorseyden *Sibrandum* buiten uwe
 „ bewilliginge ungeerne van daer zouden trecken,
 „ soo ist dat wy seer vriendtlyck aan U. L. ver-
 „ soecken, U L. sich niet beswaert te willen la-
 „ ten vynden, umme in desen guetwillichlycken
 „ te consentieren. 'T welck doende sulket dese
 „ Landtschappe en uns daarmede sonderlinge dienst
 „ en vriendtschap bewysen; sulcx wy in gelycke
 „ ende meerdere saecken tot allen gelegenen tyden
 „ wederomme geneycht sullen syn tegens U. L.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 427

„ te verschuldigen. Des wy uns ganschelyck tot
„ U. L. vertrouwen, de selvige hiermede in schutz
„ des Almachtigen willen bevolen hebben. *Uys*
„ *Lenwarden den xx Novembris 1583 Stilo vgeri.*

U. L. goede Vrunden
Die Gedeputeerde Staten van Vriisland:
Ter Ordinantie der zelve.

F. ISBRANDI.

Wat *Erasmus Johannes* aangaat, van den zelve vinde ik in ons *Protokol* den 18 *November 1576* aange-tekent, dat hy voor den *Emder Kerkenraadt* zyne belydenisse gedaan heeft, en betuigt, het met de *lere, ceremonien en orde* van de *Emder Kerke* in alles eens te zyn. Als mede, dat men den 26 *Augustus 1577*. een besluit genomen heeft in den *Kerkenraadt*, om 8 dagen daarna van *Erasmus Johannes confirmatie* met malkanderen te spreken. Doch in 't vervolg wordt van hem gansch geen gewag meer gemaakt, waaruit men besluiten kan, dat zyne beroeping geen voortgang gehadt heeft. En ik vermoede, dat hy zich om redenen my onbekent, van hier naar de *Nederlanden* begeven zal hebben, en mogelyk dezelve *Erasmus Johannes* zyn, van wien *G. Brandt* in zyne *Hist. der Reform. p. 704-706.* verhaalt, dat hy *Rector* der latynsche Schole te *Antwerpen* geweest is, en in 't jaar 1584 een boekje van den *Antichrist* liet uitgaan, dat veel beweginge veroorzaakte in de Kerke, en een Schryver het landt deedt verlaten.

Johannes Petrejus quam te *Emden* ter waereldt in jaar 1546. In 't jaar 1573 of 1574. wierdt hy predikant te *Larrelt*. Aldaar raakte hy met zynen amptgenoot *Johannes Clant* in verschil over deze punten. 1. Over de oeffeninge van de Kerkenacht. 2. Over het uitdelen van aalmoezen. 3. Over het trouwen der gelovigen onder malkanderen.

§. 2.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Petrejus.

ren.

ren. 4. Over het dagen der Christenen onder malkanderen voor de waereltlyke Overheit. Hierop bragt men het verschil voor den *Emder Kerkenraads* volgens ons Protokol in 't jaar 1574 den 28. *November*, die de verschillende partyen tot vrede en liefde vermaande, en het zo verre bragte, dat deze beloofden, in vrede voortaan te zullen leven, hoewel *Johannes Clant* zynen Amptgenoot niet konde toestaan; dat *Christenen vryheit hebben, malkanderen voor den waereltlyken Richter te dagen*; als mede, dat *iemant niet gebannen zoude moeten worden, die zich aan ene moetwillige zonde schuldig gemaakt hebbende, zyn leedtwezen daarover met den monde betwigde*. Voorts wierdt *Petrejus* in 't jaar 1576 eenparig naar *Emden* beroepen, en aldaar den 9 *September* bevestigd. Na dat hy hier 20 jaren den dienst neerftig hadde waargenomen, overleedt hy, 50 jaren oudtzynde, den. 2 *Maay* 1596, Godtzalig en tot grote droefheit van de Gemeinte, gelyk ons *Protokol* spreekt; wordende het ontzielde lichaam den 5 *Maay* eerlyk in 't koor van de grote Kerke begraven, gelyk ons *protokol* en het *graffchrift* dit alles aantonen. Het *graffchrift* luidt, ziende te gelyk op zynen zoon, van welken in 't vervolg gesproken zal worden, aldus

Hier zyn begraven

Johannes Petrejus.

Dez. St. Embden een getrouwver Prediger. A. 1596 den 2 May in Chro. ontslapen, synes ouders 50 jaar. enz.

S. 3.
Beschry-
vinge
van Ger-
ardus
Eobanus
Gelden-
hauwer.

Gerardus Eobanus Geldenhauwer is geweest de zoon van *Gerardus Geldenhauwer*, toegenaamt van wege zyne geboorteplaats *Noviomagus* of van *Nimwegen*, een geleert en zeer vermaart man in zynen tyd, die eerst te *Leuven* de wysbegeerte leerde, daarna aan de Hoven van verscheiden Groten aanzienlyke bedieningen waarnam; doch in 't jaar 1526 zich te *Straasborg* ophoudende, vorderde
by

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 429

hy in de kennisse der waarheit, waarop hy in 't jaar 1534 Professor in de Historien en Theologie te Marburg wierdt, stervende aldaar aan de pest in 't jaar 1542. Vid. *Bibl. Brem. Cl. V. Fasc. II. p. 318-23.* & *Schoonium de Bon: Eccles. & Canon: p. 456. 457.* Die hem stelt onder de navolgers van *Wesselus Gansfort* en de eerste Bevorderaars der Herforminge in Nederlandt. En ook getuigt; dat de Straatsborger Godtgeleerde tot zyne verdediginge tegen *Erasmus* hebben laten uitgaan in 't jaar 1530 **EPISTOLAM APOLOGETICAM.** Uit dezen beroemden Vader is onze *Gerardus* voortgesproten, insgelyks een wakker en geleert man, gelyk *Emmius* in *Vit: Altingii. p. 81.* hem dien lof geeft, en zulk ook uit dien van ons voorheen bygebragten *zoenbrief*, van hem opgestelt, ligt afgenomen kan worden. Hy is eerst eenige jaren Predikant geweest te *Herborn*, daarna te *Lehr*, en in 't jaar 1584 den 21 April naar *Emden* beroepen als *vyfde Predikant* volgens ons *Protokol.* Doch in 't jaar 1590 kreeg hy ene wettige beroepinge naar den *Paltz*, werwaardts hy van wegen zyne lichaams zwakheit vertrok in 't jaar 1591 den 8 *Januarius*, en aldaar zal hy omtrent het jaar 1606 te *Eltz* aan den *Nekker*, een klein plaatsje in 't *Ampst MOSBACH*, zyn overleden. Wat 's mans Schriften aangaat; hy heeft mede gearbeid aan het werk van de *Emder Predikanten*, genaamt: *Historisch Waarachtig Bericht en lere des Goddelyken woords vanden ganschen strydt en de handeling des H. Avondmaals, ad syncerioris Christianismi Sectatores per Frisiam Orientalem & alias inferioris Germania regiones &c.* welk geschrift in onze openbare Bibliotheek gevonden wordt &c. Ook heeft hy geschreven over de zo genaamde *Dominicale texten*, en daarenboven heeft hy laten uitgaan ene verklaringe van de voornaamste Hoofdstukken vanden Christelyken Godtsdienst. Vid. *Biblioth. Brem. Cl. V. Fasc. II. p. 324.* en 325.

Da-

S. 4-
Beschry-
vinge
van Da-
niel Ber-
nardEils-
hemius.

Daniel Bernard Eilshemius was de zoon van *Bernard Bouwo Frisus* Predikant te Eilsum, alwaar hy geboren wierdt in 't jaar 1555. Toen hy 21 jaren oudt was, beriep hem de Gemeinte van *Eilsum* tot haren Leraar. Hier maakte hy van wegen zyne bequaamheden veel opgang, zo dat hy ook het ampt van *Preses* in 't *Coetus* van 't *Grootmer Ampt* bekleedt heeft. Toen men in 't jaar 1583 te *Emdas* enen vyfden Predikant nodig hadde, hielt men aldaar, gelyk het *protokol* spreekt, den 7 *December* enen *vast* en *biddag*, en daarop tradt men tot de beroepinge, werpende de *Predikanten* en *Ouderlingen* het oog op onzen *Eilshemius*, den zelve verzoekende, hier te komen, en een' proeve van zyne gaven te geven, dat hy ook inwilligde; waarop hy van gemelde *Predikanten* en *Ouderlingen* eenparig beroepen wierdt, en zondt men uit het midden van den Kerkenraadt *Johannes Petrejus* en *Gerardus Bolardus*, om de beroepinge aan hem op te dragen, wordende hy wederom verzocht noch eens, en wel op nieuwe jaars dag, in de grote Kerke te prediken. Hierop verscheen *Eilshemius* den 30 *December* voor den Kerkenraadt, bybrengende vele redenen, waarom hy de beroepinge niet konde aannemen, en oordelende, dat men ook ander moest horen, die hem in gaven en bequaamheden mogten te boven gaan. Dit voorstel nam de Kerkenraadt eindelyk aan, doch onder die voorwaarde, datze zich aan hem wilde houden, indien hem geen bequamer voorwerp mogte ontmoeten. Nadien nu *Geldenhauwer* vervolgens beroepen wierdt, kreeg *Eilshemius* voor dezen tydt zyne begeerte. Maar na het vertrek van *Geldenhauwer* beriep men wederom in 't jaar 1590 eenparig onzen *Eilshemius*, die toen de beroepinge aannam, en den 13 *September* in den dienst bevestigd wierdt. Hoc *Eilshemius* nevens *Ritsius Lukas Grimershemius* van
Ems

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 43f

Emden is afgezonden naar de *Synode van Dordrecht*, hebbenwe voorheen al verhaalt. Hy heeft zich allezins, en in die *Synode*, en in zyne bedieninge, en in de gevallen, welke hem in die tyden hier te lande zyn voorgekomen, treffelyk en wel gequeten. Dat hy een braaf Godtgeleerde geweest is, blykt genoegzaam uit de schritten, welke hy by zyn leven heeft laten uitgaan, als uit zyn *Handboek des waren Geloofs*, zynde ene korte verklaringe van onzen *Catechismus*, gedrukt in 8vo in 't jaar 1610. Ook uit zynen *Oostvrieschen Kleinoodt*, welke ene wydtlopipe en geleerde uitlegginge van onzen *Catechismus* behelst, uitgekomen in 4to in 't jaar 1612 in de oude Oostvriesche tale. En wanneer *Balthazar Menzerus* tegen den *Kleinoodt* schreef in 't jaar 1616, gaf hy op aansprake van velen de *Verdedigginge* voor zynen *Kleinoodt* uit in 't jaar 1621. Zie het *I Deel 17 Hoofdst. §. 3.* Eindelyk behaagde het den Heere, dezen zynen knegt van zynen post af te roepen in 't jaar 1622 den 30 *Junius*, in den ouderdom van 68 jaren, hebbende hier gedient 32 jaren, en 't ampt van *Præses* in 't *Coetus* binnen *Emden* 9 jaren, waargenomen. Hy ligt in 't koor van de grote Kerke begraven, en op den grafsteen leeft men het volgende opschrift.

*Hic conditum est Corpus
Danielis Bernardi Eilshemii.
Theologi Orthodoxi,*

*Qui Deo, veritati, Ecclesie & Patria,
dum vixit, fideliter inservivit, sicut
scripta ejus edita etiamnum testantur.*

Præfuit Ecclesie Christi

*Quadragesima septem annis; nimirum
IV. in Eilsum, & Embda XXXII b9
Obiit in Dno pie & placidissimo*

Anno

Anno aetatis suae LXVIII. A^o. erae Christianae
CIC XCXXII. pridie Calend. Julii.

Cui

Vidua & Liberi moestissimi

Hoc monumentum posuerunt.

§. 5. Onlangs is my een boekje van zynen Vader voor-
Beschry- gekomen, gedrukt voor de eerste reize in 't
vinge van Rit- jaar 1556. En naderhandt herdrukt; bevesti-
fus Lu- gende den kinderdoop tegen de *Mennisten*.

Risfus Lucas Grimershemius is geweest de zoon
van *Lucas Risfus*, laatst Predikant te *Grimerfum*.
Hy wierdt geboren te *Uphuiszen* in 't jaar 1568 den
1 *Augustus*, en te *Grymersfum* opgevoedt. Zyn eer-
ste stantplaatze was *Luitsborg*, in 't jaar 1596 daarin
beroeven; van daar ging hy over tot de Ge-
meinte van *Jarsum*, en vervolgens tot die van *Em-
den*; alwaar hy in 't jaar 1597 den 13 *Februarius*,
volgens ons protokol, met oplegginge der handen
in den dienst is bevestigd. Hier overleedt hy den
2 *November* 1631 in den ouderdom van 63 jaren.
Hy wierdt van hier met *Eilshemius* gezonden naar de
Dordrechtse Synode in 't jaar 1618. Het blykt alle-
zins, dat hy een geleert en wakker Predikant is
geweest, gelyk hy dan ook 9 jaren Voorzitter in
ons *Coetus* was. Ik weet niet, dat hy enige schrif-
ten heeft uitgegeven, uitgenomen dat hy den klei-
nen *Catechismus* te *Emden* liet herdrukken in 't jaar
1630, met byvoeging van de uitgedrukte gemi-
genissen der H. Schrift, tot bevestiging van de leer
van dezen *Catechismus* dienende. Voor het overige is
my van hem ook noch in geschrift voorgekomen een
opstel rakende de *macht der Overheist omrens de
Kerke*, aan den Raadt te *Emden* by zekere gele-
gentheit overgegeven in 't jaar 1627. Zyn Graf-
schrift luidt aldus.

D. O.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 433

D. O. M. S.

& perpetua

Memoria Ritzii Luca Grimerihemii.

Qui cum Ecclesia Dei,

*Quae Embda colligitur, per XXXIV annos fideliter
præfuisse, diuturno languore, viribus attritis,
tandem placide in Christo expiravit.*

Anno Christiano M. D. C. XXXI. 11. Novembr.

Natus fuit Uphufis An. M. D. LXVIII. 1. Augusti.

Vixit in his terris Annos LXIII. Menses III. Diem 1.

Marito & Parenti Chariff.

Con. & Lib.

M. P. C.

Rotgerus Biermannus, geboortig, als men zegt, van Emden, heeft eerst enige jaren den dienst te Hinte, als Predikant, waargenomen. In 't jaar 1604 wierdt hy naar Emden beroepen, en om zyne bevestiging van Graaf Enno de III. de te verkrygen, zondt de Raadt en de Kerkenraadt Raadtheer Herman Eilardts en Ouderling Coerdts Borcherts als gemagtigden naar Aurrik. Waarop de Confirmacie volgde, welke onder onze Kerkelyke schriften oorspronkelyk bewaart wordt. Biermannus wierdt vervolgens den 8 Julius hier bevestigd, en stierf den 30 September 1613, in den ouderdom van 47 jaren, volgens dit zyn graffchrift.

§. 6.
Beschry-
vinge
van Rot-
gerus
Bierman-
nus.

Anno 1613. den 30 Septembris is Rotgerus Biermannus dezer Stadt Emden ein getrouwer Prediger in Christo entslapen; Synes olders 47. jaren.

Matthias Martinius is geboren te Freienhagen in 't
II. DEEL. Ee
van Matthias Martinius.

§. 7.
Beschry-
vinge

graaffchap *Waldek*. Hy was eerst Hoogleraar en Rector te *Herborn*, en in zyn tydt bloeide de Schole zo zeer, dat 'er onder de leerlingen meer dan vyftig voorname Edele jongelingen getelt wierden. Van *Herborn* wierdt hy naar *Emden* beroepen in 't jaar 1607, en den 13 *September* bevestigt, na dat hy vooraf op de proeve hadde gepredikt. Hoe ongaarne die van *Herborn* hem wilden missen, blykt uit hunnen brief, in 't jaar 1607 den 15 *Februarius* daarover aan den Kerkenraad van *Emden* geschreven, voorkomende in *Biblioth. Brem. Cl. V. Easf. IV. p. 721-27.* Maar noch geene drie jaren te *Emden* den dienst hebbende waargenomen, deden die van *Bremen* hun best, om hem te verkrygen, zendende tot dat einde naar *Emden* den Raadsheer *Johannes Daveman*. Het blykt allezins, zo uit ons *protokol*, als uit eengeschrift, van de *Emder Gemeinte* aanden Kerkenraad aldaar mitsgaders aan het *Concil* overgegeven, dat men op allerley wyze poogde *Martinus* te behouden; doch hy vondt om deze en geere denen vryheit in zyn gemoedt, het beroep van *Bremen* aantenemen, waarop men hem den 27 *Meen* 1610 een loffelyk getuigenis mededeelde, waarin *Alsing* iets verandert wilde hebben, dies hy weigerde het zelve te ondertekenen; maar de andere Predikanten en Ouderlingen waren tegen die veranderinge, en stelden het daarom woordelyk, met hunne handen ondertekent, in 't *protokol*, waarin het thans nog gelezen wordt. Twintig jaren lang heeft *Martinus* de Bremer Kerke en Schole met veel lof en vrucht gedient, tot dat hy in 't jaar 1630 in den ouderdom van *LVIII.* jaren is gestorven. *Vid. Sagittarii Orat. Sec. de Schol. Brem. progr. & increment: p. 145-48.*

§. 8.
Beschryvinge
van *Petrus Petrejus*.

Petrus Petrejus was de zoon van *Johannes Petrijus*, geboren in 't jaar 1580 den 22 *Augustus*. Te *Herden* Predikant zynde, beriepen hem die van *Emden*,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 435

en hoe ongaarne de Gemeinte van *Woerden* hem ook wilde missen, vondtze haar evenwel op 't sterk aanhoudender *Emders* genoodtzaakt, hem met een goeet getuigenis te voorzien, dat noch voor handen is, en dus te laten vertrekken in 't jaar 1611 den 6 *Iannarius*. Hy is hier overleden in 't jaar 1646. den 19 *Iannarius*, en by zynen Vader begraven, gelyk het Graffchrift uitwyft.

Ende zyn Zoon Petrus Petrojus.

Eerst 8^e jaar tot Woerden in Hollandt, daer nae in de 26 jaar alhier in Emden ein getrouwwer Prediger. Geboren A^o. 1580 den 22 August, ende Christlyk in den Heere enstapen. A^o 1646 den 19 Iannarius. Verwagende met allen Gelovigen ein vrolyke Uperstandinge,

Hermannus Fickius, ook wel *Vite* genaamt, is geboren te *Hornburg*, in 't Halberstadtische gelegen. In 't jaar 1604 wierdt hy Predikant te *Hinte*. In 't jaar 1614 beriepen hem die van *Emden*, en hy is hier in 't jaar 1620 den 14 *November* overleden.

Ioachimus Wendlandus wierdt geboren in 't jaar 1561 uit eerlyke ouden te *Retz*, een steedje in 't *Markbrandenburg*. De gronden der wetenschappen in zyn Vaderlandt, onder zynen Oom te *Golnow*, en voorts in de Schole te *Stuttgart* gelegte hebbende, reisde hy naar *Dantzic*, en volvoerde hy aldaar zyne letteroeffeninge onder den Hoogleraar *Jacob Fabricius*. Daarop wierdt hy leermeester van enige adelyke jongelingen, met welke hy op de Hogeschool te *Krakow* reisde, alwaar hy de poolsehe tale leerde, en zich in de geneeskunde bevytyigde. Verder reisde hy naar *Rostok*, en van daar naar *Wittenberg*, van waar hy tot *Conrector* te *Elbing* in *Pools Pruisen* wierdt beroepen, trouwende aldaar *Elisabeth*, dochter van den voornaamsten Predikant *Hieroni-*

§. 9.
Beschry-
vinge
van Her-
mannus
Fickius.

§. 10.
Beschry-
vinge
van Jo-
achimus
Wend-
landus.

mus Helwing. Van hier beriep men hem tot Predikant te *Lezwits* in Pomeran, en vervolgens binnen de Stadt *Marienburg* in Pruiffen. Aldaar predikte hy het Evangelie met die zuiverheit, dat men hem van kalvinifterye befchuldigde, en hy van wegende razende menigte niet zonder gevaar van zyn leven in 't jaar 1601 zich moefte wegpakken; gelyk het getuigenis van den Raadt dier Stadt, gegeven den 24. December 1601, uitdrukkelyk vermeldt. Toen wierdt hy beroepen naar *Vilna*, de Hoofdstadt van *Litthawen*, en tot beftierder over de Scholen duidtsche Kerke aangefteft. Hier ftont hy enige jaren, verloor hy zyne huisvrouwe en drie kinderen door de peft, en hertrouwde hy, drie jaren weduwnaar geweest zynde, met ene vrouwe, *Geertruid* genaamt. Doch hier quam hem eindelyk een zwart ramp over: want den 1 *Julius* 1610 ontftont 'ereen vervaarlyke brandt, die in 7 uuren tyds ene grote menigte van huizen verflondt. Dit ongeluk leidende *Lezwits* den Evangelifchen te lafte, dies zy verwoedt enen jongeling *Frankus* de *Franko* van 26 jaren, een Italiaan van geboorte, om dat hy de Afgoderye tegenfprak, aangrepen, hem fchrikkelyk pynigden, de tonge uit den hals fcheurden, onthoofdden, en 't lichaam in vier ftukken hakten. Daarna, namelyk in *Julius* 1611, taftten deze Iezuitifche moortbeulende Kerke der Gereformeerden aan, wierpen ze den enen leraar *Balthazar Crosnowick* van boven, verwondden zeden anderen *Martinus Tertullianus* dodelyk, en floegen zenen *Wendland* met ftokken, dat zyn geheugen gekrenkt wierdt, ja zy poogden hem in 't vier te werpen, doch hy wierdt half doodt noch wonderlyk geredt; maar zyn huisgeraat en kostelyke bibliotheek wierden aan de vlammen opgeoffert. Van daar reide hy dan ter genezinge naar 't badt te *Aken*, alwaar hy van de Gereformeerde Gemeinte tot Predikant wierdt aangenomen; doch die Stadt in 't jaar 1614 van *Spinks*

KERKELYKE GESHIEDENIS. 437

ingenomen zynde, moefte onze *Wendland* nevens anderen wederom als balling vertrekken. Hierop wilde hy naar Engelandt gaan, verkrygende een heerlyk getuigenis van den *Markgrave* van *Brandenburg* aan *Jacob den VIden* Koning van Engelandt, den 10 *September* 1614 gefchreven. Doch zich te *Amsterdam* ophoudende, en de Gemeinte van *Emden* aangeprezen zynde, wierdt hy aldaar tot Predikant verkoren, en in den dienst bevestigd den 1 *December* 1614. Hier ging hy den weg van alle vleefch in 't jaar 1619 den 30 *Maay*, oudt 58 jaren; Zyn Graffchrift luidt aldus.

Joachimus fitus hic Wendlandus

Coetera fama

Dicet ad Eoos, dicet ad Hesperias.

Hermannus Ravensperger S.S. Th. D.

Amico & Fratri P. M.

dolens fecit.

Heredes Moestiff.

Pos.

Obiit Emda

In ministerio Jesu Christi,

Anno

CIO IDC XIX

XXX Maji.

Ætat. sua LVIII.

Toen de Iezuiten zyne boeken te *Vilna* verbranden, verloor hy ook zyne eigen en vele andere handtschriften, alleen redde hy noch zyne uitlegginge over den Heidelbergfchen *Catecismus*, welke zyn schoon zoon *Valentinus Kabel*, Predikant te *Lopperzum* in Groningerlandt, in 't jaar 1623 te *Bremen* in 't latyn liet drukken, met het verhaal van zyn leven, en alle getuigeniffen van zyn gedrag.

§. II.
Beschry-
vinge
van Sa-
muel
Hoche-
dæus de
La Vig-
ne.

Samuel Hochedæus de La Vigne zich in Hollandt ophoudende, wierdt in 't jaar 1612 van daar tot Predikant in de *Vranze Gemeinte te Emden* beroepen, en den 17 *October* bevestigd. De *Vranze Synode van Amsterdam* wilde by zyne beroeping voor haar behouden de vryheit, om *La Vigne*, des noodts zynde, altoos tot dienst van de *Vranze Kerken* te kunnen wedereischen; doch zulx sloeg men hier af, en *La Vigne* stont toe, dat in zulk een geval, de zaak vanden *Duidtschen en Vranzen Kerken* aldè beoordeelt zoude worden. In 't jaar 1620 den 13 *Februarius* stelde men hem hier tot *duidsche* Predikant aan; doch in 't volgende jaar overleedt hy, den 5 *September*, oudt 37 jaren. Gelykui het volgende *Graffchrift* te zien is.

Pergrata Memoria

Samuelis de La Vigne
Ecclesia Gallicana in hac urbe
Annis 7 Mens. 6. Praeonis eximii,
Deinde simul hujus Ecclesie
Mensibus saltem 19. Ministri fidelissimi.
Anna reparata salutis Christianae 1621
Die 5 7bris, aetatis 37, pie defuncti,
(cujus hic exuvia spe gloriosa Resur-
rectionis sita)

Marito Amato
Vidua Sara Penon lugens
H. M. F. F.

Dum studeat hinc indeque greges adducere Christo
Samuel indomitæ mortis vocatus obit.
Dum Gallis, Batavis, Grajis, Latissimè loquar
Prædicat, Exponit, Disputat, astra petit.

In 't jaar 1612 heeft hy onzen *Catechismus* in de
Vranze tale overgezet. Fr

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 439

Fredericus Salmuth was de zoon van *Johannes Salmuth*, Predikant te *Amberg*, overleden in 't jaar 1622 den 29 *Maay*, en de kleinzoon van *Henrik Salmuth*, Hoogleraar en Superintendent te *Leipzig*, gestorven den 20 *Maay* 1576. Onze *Fredericus* wierdt geboren te *Dresden* den 7 *Februarius* 1592. Hy studeerde eerst te *Amberg*, toen te *Heidelberg*, en van daar begaf hy zich naar *Marpurg*; trouwende in 't jaar 1614 met *Maria Susanna Rheinerin*, dochter van D. *Job. Christoffer Rheinerus* Keurvorstelyke Paltzraad en Kancelier te *Amberg*. Na dat die ongelukkige Keurvorst en Koning van *Bobemen Fredrik de Vde* door de keizerfchen geslagen was, moest onze *Salmuth*, Leraar te *Amberg* in den Paltz zynde, met vele anderen vlugten; doch hy wierdt straks daarop, namelyk in 't jaar 1622 den 13 *Januaris*, tot Predikant te *Emden* bevestigd, alwaar hy stierf in 't jaar 1625 den 14 *December*. Wel eer vondt men op zynen grafsteen een fraay opschrift; doch het zelve is, hoewel met onrecht, door dat van den Predikant *Sixti* van kant geraakt. *Johannes Hezelius* vierde 's mans gedachtenisse met ene lykrede, gedrukt te *Emden* in 't jaar 1626.

Abrahamus Scultetus is geboren te *Grünberg* in *Silesien* in 't jaar 1566 den 24 *Augustus*. Zyn Vader was *Georgius Scultetus* Raadtsheer te *Grünberg*, en zyne moeder *Catharina*, dochter van *Valentinus Carcbefus* Burgermeester aldaar. In zyne jonkheit was hy zeer ziekeleyk, zo dat zyne ouders geene gedachten van hem hadden, dat hy lang zoude leven. Zyn eerste leermeesters waren *Petrus Tissus*, *Jacobus Ebertus* en *Paulus Bernavus*, welke laatst zynen leerling *Scultetus* dermaten beminde, dat hy hem by zyn affterven het voornaamste gedeelte van zyne *Bibliotheek* in zyn testament vermaakte. *Scultetus* 14 jaren oudt zynde wierdt

§. 12.
Beschry-
vinge
van Fre-
dericus
Salmuth.

§. 13.
Beschry-
vinge
van A-
braha-
mus
Sculte-
tus.

bevangen met de pest, doch de Heere bewaarde hem in 't leven. Terwyl de Predikant *Nicolaus Menius* te Grünberg de stellinge van de *Ubiquisten* krachtig dreef, helde *Scultetus* tot de zelve ook over; maar al haast wierdt hy van dat gevoelen wederom ontheft. In 't jaar 1582 begaf zich *Scultetus* naar *Breslauw*, om aldaar zyne letteroeffeningen voortzetten, krygende toen kennisse aan zyne medeleerlingen *Bartholomaeus Pitiscus*, *Amandus Polanus*, en *Christophorus Pelargus*, die naderhand alle drie vermaarde mannen geworden zyn. Enigen tydt te *Breslauw* geweest zynde, kreeg hy de bedroefde tydinge, dat zyn Vaderlandt ganich verwoest was, en alle de goederen zyner ouders door het vier verteert waren, en dat hy derhalven zyne studien moest staken, en een handtwerk leren. Doch *Scultetus* hier aan geenen zin hebbende, begaf hy zich naar *Freystadt*, alwaar hy de kinderen van den Burgermeester *Georgius Sunderman* onderwoes, en de predikation van den beroemden *Abrahamus Bucholzerus* vlytig bywoonde. Van *Freystadt* ging hy in 't jaar 1585 naar *Gorlitz*, en van daar in 't jaar 1588 naar *Wittenberg*. Eer hy *Saxen* verliet, bezocht hy den beroemden *Casparus Peucerus*, *Melanctons* Schoonzoon, dat pas te *Dessau* zich ophoudende, die hem vele opmerkelyke dingen van zynen schoonvader *Melancton* en des zelfs regtzinnig gevoelen nopens het *Avondsmaal* verhaalde. Voorts reisde *Scultetus* van *Wittenberg* naar *Heidelberg* in 't jaar 1590, alwaar hy zich bediende van 't onderwys der beroemde mannen *Daniel Tofsanus*, *Franciscus Junius* en *Jacobus Kimedontius*, onderwyzende tegelyk zelf zommige jongelingen in de *Redoerkunde* en in de *Welsprekentheit*, als mede in de *Zedekunde* en in de *Starrekunde*. Dit gaf hem aanleidinge enige boeken over de *Zedekunde* en *Starrekunde* te laten uitgaan. Ook verkhar-

de hy toen ter tydt de boeken der Kerkvaderen, waaruit zyne *Medulla Patrum* geboren is. In 't jaar 1591 den 1 *Meert* kreeg hy den titel van *Magister*. In 't jaar 1594 boodt hy zich, naar het *Paltze* gebruik, den Kerkenraadt te *Heidelberg* tot den dienst aan, die hem in 't prediken en anderzins beproeft en onderzocht hebbende, naar het stedeke *Schirrsheim*, niet verre van *Heidelberg* gelegen, zondt, om aldaar den dienst waar te nemen, waarwaards hy zich met zyne huisvrouw *Catharina Bergussinne*, welke hy in *November* te *Heidelberg* getrouwt hadde, begaf, genietende in die plaatze een genoeglyk leven. Doch dit duurde niet lang, mits hy in 't begin des jaars 1595 van den Keurvorst *Frederik den IVden* tot Hofprediker te *Heidelberg* wierdt beroepen. Te *Zwalbach* raakte hy in een' redentwist met enen *Jesuit Johannes Mulbustinus* over het *Misoffer*, die 'er beschaamt af quam. Te *Speyr* moest hy zintwisten met *Samuel Huberus* over het stuk van de *Prædestinatie*. In 't jaar 1598 wierdt hy aangestelt tot Predikant in de *Franciscaner Kerke* te *Heidelberg* in plaatze van *Johannes Salmuth*, die naar *Amberg* beroepen was. In 't jaar 1605 den 25 *Meert* verloor hy zyne huisvrouw *Catharina*. Na verloop van 16 maanden hertrouwde hy met *Catharina Lorichius*, van welke hy in 't volgende jaar wederom berooft wierde. Daarop begaf hy zich op 't nieuw in den echt met *Maria Schultesia*. Toen ter tydt beraadtslaagde men in den Kerkenraadt te *Heidelberg*, op wat wyze de strydt tusschen de Protestandtsche Godtgeleerden best ter neder gelegd konde worden, en onze *Sculietus* was van oordeel, dat men zich van het schryven van *twistschriften* ganschelyk moest onthouden, gevende daarvan vele bondige redenen. Men liet dan een geschrift uitgaan onder den titel van *Trouwhartige waarschonwinge &c.* en vermaan-

de in het zelve de wederzydfche Godtgeleerden tot vrede en enigheit; doch het goede oogmerk wierdt met het zelve geenzins bereikt. In 't jaar 1609 wierdt Scultetus gebruikt, om in 't Graafschap *Hanauw* de Kerken en scholen te onderzoeken, en om te verbeteren, het gene aan de zelve mogte ontbreken. In 't jaar 1610 verzelde hy als Leger-predikant den Vorft van *Anhalt*, die zulx van den Keurvorft verzocht, en eindelyk, doch zeer bezwaarlyk, verkregen hadde; en by die gelegentheit predikte hy dikwyls te *Duffeldorp*, waarwaards de menfchen van alle kanten toevloeden, om de predikinge van Christus aan te horen, welke zy vele jaren van wegen het geweldt der papiften hadden moeten missen. Gedurende de belegringe van *Gulik*, was hy tot vier reizen toe in levensgevaar, doch de Heere wendde het af; en na dat die Stadt was overgegaan, hieldt men ene Synode van Predikanten en Ouderlingen, die in de Hertogdommen *Gulik*, *Cleef* en *Bergen* waren, welke *Scultetus* mede bywoonde, en in welke zulke Kerkwetten nopens de lere en de Ceremonien gemaakt wierden, naar welke de Kerken van die landen in 't vervolg van tydt haar fchikten. In 't jaar 1611 gaf hy uit zyne verklaringe van de zo genaamde *dominicala texten*, en wel op de begeerte van velen, die 'er zich niet alleen t' huis, maar ook in hunne verborgene zamenkomsten van bedienen wilden. In 't jaar 1612 trouwde de jonge Keurvorft *Frederik de Vde* met de Engelsche Princesse *Elisabeth*, by welke gelegentheit *Scultetus* mede naar Engelandt reisde, alwaar hy de beroemfte mannen bezocht, en zeer vriendelyk van de zelve ontfangen wierdt. In 't jaar 1614 begeerde de Keurvorft van *Brandenburg Johannes Sigismundus* onzen *Scultetus*, om door middel van hem den staat van de Kerken zynner landen op enen vasten voet te zetten, gelyk ook

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 443

geschiedt is. In 't jaar 1617 was onze Man bezig in 't opmaken van zyne *Evangelische Annales* of jaarboeken, tot welk einde hy naar de *Elzas* en *Zwizzerlands* reisde, om aldaar op te zoeken, het gene hy tot het voornoemde werk van noden hadde. In 't jaar 1618 wierdt *Scultetus* in plaatze van den overledenen *Bartholomeus Copenius* tot Hoogcleraar in de Godtgeleertheit te *Heidelberg* aangestelt, en by die gelegentheit ook tot *Doctor* in de Godtgeleertheit gemaakt. Ondertusschen zoude in dezen tydt de *Synode* te *Dordrecht* gehouden worden, waarhenen *Scultetus* nevens *Paulus Toffanus* en *Henricus Alting* gezonden wierdt. Hier was hy in 't begin nevens anderen daarover uit, dat de partyen verzoent mogten worden en verenigt; doch alle hope daaromtrent verdwynende, zochte hy naar vermogen de *vryheit van de Goddelyke genade* en het *knechtschap van 's menschen vryen wille* te verdedigen, en tot dat einde deedt hy voor de *Synode* verscheiden redenvoeringen. Van *Dordrecht* weder te *Heidelberg* aangekomen zynde, moest hy met de gezanten van den Keurvorst naar *Frankfurt* gaan, alwaar de verkiezinge van enen Keizer geschieden zoude, en by die gelegentheit predikte *Scultetus* dikwyls voor de Gereformeerden aldaar met veel vrucht en genoegen. Thans was onze *Scultetus* byna 54 jaren oudt, dies hy dachte en wenschte, het overige van zynen leeftydt in stilheit in zyne Akademische be-roeping door te brengen, en zich, gelyk hy zegt, tot den overgang in de *hemelsche Akademies* te bereiden. Doch Godt hadde wat anders over hem voorzien, en wilde hem noch al verder door vele tegenheden beproeven. Het viel in dezen tydt voor, dat die van *Bohemen* de Koninklyke Kronen den Keurvorst *Fredorik den Vden* quamen aanbieden, die de zelve, hoewel in 't allerminste niet op den raad van *Scultetus*, aannam. Nu is 't bekend uit de

de Geschiedtschriften, hoe ongelukkig die zaak is uitgevallen, dijs *Scultetus Bohemen*, werwaardts hy den Koning gevolgt was, moefte verlaten, wederkerende naar *Heidelberg*, doch van daar moefte hy zich uit vreeze voor de aannaderende vyanden met alle zyne *Amptgenoten* al haaft ook wegpakken; waarop hy zig enigen tydt als balling te *Schorndorf*, in 't Hertogdom *Wurtemberg* ophielt; en aldaar ontving hy brieven van den Raadt en de Kerke van *Emden*, waarin hy verzocht wierdt, het predikamt in deze Gemeinte te aanvaarden, welk verzoek hy met verlof van den Keurvorft, doch onder voorwaarde, dat de zaken in den *Paltz* enen anderen keer nemende, hy derwaardts tot zyne bediening van Hoogleraar zoude wederkeren, inwilligde. Dus quam *Scultetus* in 't jaar 1622 den 1 *October* te *Emden* aan, en wierdt hy aldaar den 6 *October* in den dienst bevestigd. Doch *Emden* mogte niet lang den dienst van dezen voortreffelyken man genieten, mits hy aldaar den 24 *October* des jaars 1624 in den ouderdom van 58 jaren overleedt, verkrygende alzo zyne begeerte: want meermalen pleegde hy te zeggen; dat het goeds was te steruen tusschen 50 en 60 jaren. Enigen tydt te voren maakte hy zelf zyn grafchrift, dat noch op heden in onze grote Kerke op ene Kopere plate voorhanden is, en aldus luidt

Abrahamus Scultetus.

Fueram natus Grunberga Silesorum 24 Augusti Anno 1566. Denatus Embdæ 24 Octobris Anno 1624.

Coetera dolor & labor fuerunt.

Na zyn affterven wierdt zyne gedachtenisse gevierd van zynen Amptgenoot *Fridericus Salmasius*, predikende over 2 *Cor. vi: 3-11*. Welke-lyken

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 445

te Emden gedrukt is, en uit de zelve, mitsgaders uit de *levensbeschryvinge* van *Scultetus*, door hem zelve in de latynsche tale opgesteld, en naderhandt door *Andreas Kregelius* in de hogeduidtsche tale overgezet, hebbe ik dit myn verhaal getrokken. *Scultetus* heeft geene zonen, maar ene dochter nagelaten.

Georgius Placius is geboren te *Leipzig* in 't jaar 1584, enigen tydt Predikant in den *Paltz* geweest zynde, moefte hy van daar vlugten, en te *Emden* aangekomen zynde, wierdt hy Predikant te *Westerhuizen* in 't jaar 1603. Van daar wierdt hy beroepen naar *Appingedamme*, alwaar hy 16 jaren lang den dienst alleen waarnam, wordende van wegen zyne bequaamheden dikwyls gebruikt in de zaken van de *Nederlandsche Kerke*, gelyk hy ook een lidt geweest is van de *Dordrechtsche Synode*. In 't jaar 1620 verkoren hem die van *Emden* tot hunnen leraar, en hier nam hy den dienst waar tot op 't jaar 1647 den 21 *April*, wanneer hy in den ouderdom van 62 jaren dezer waereldt overleedt. Hy is een jaar *Præses* in 't *Coetus* binnen *Emden* geweest. Zyn graffchrift luidt aldus.

9. 14.
Beschry-
vinge
van Ge-
orgius
Placius.

*Anno millesimo sexcentesimo quadagesimo septimo,
21 die Aprilis, Reverendus, Clarissimus & Doctissimus
Dn. Georgius Placius, hujus Ecclesia Emdana per
viginti tres annos vigilans Pastor, obiit ætatis suæ sexa-
gesimo secundo anno, cujus corpus, laboribus defatiga-
tum, & diuturno morbo exhaustum, sub hoc lapide in
spem lætæ & certæ resurrectionis reconditum est.*

*Natus fui Lipsiæ, Denatus fui Emdæ.
Coetera ut umbra transivère.*

at

Spes mea Christus.

§. 15.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Hetze-
lius

Johannes Hetzelius is geboren te *Nuirenberg* den 12 *Januarius* 1578, hy was eerst Predikant in *Duitschlands*; doch van daar vlugtende, wierdt hy den 11 *December* 1625 Predikant te *Emden*, alwaar hy den 19 *September* 1632 overleedt, oudt zynde 55 jaren, gelyk het volgende *Graffchrift* uitwyft.

Sequestrata hic exuvia

Johannis Hetzelii

Viri Optimi, Doctiff. ac Fideliff. hujus Ecclesie ultra sexennium Adminiftri, cujus anima, relicto exilio, in coelo triumphat.

Nati Noriberga Anno 1578 12 Januar: Denati Emdae Anno 1632. XIV. Cal: Octobr: Ao. Aetate 55. Vita mihi Christus, mors mihi lacrum.

Van hem is een boek in de hoge en nederduitsche tale voor handen; behelzende ene *naruurlyke en geestelyke betrachtinge van het zeer oude, lastyke en nuttige Smidts-handwerk.*

§. 16.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Placius.

Johannes Placius, broeder van *Georgius Placius*, is geboren te *Froberg* in *Meiffen* den 10 *Maaÿ* 1589. Hy wierdt eerst Predikant te *Turschenreubs* in 't jaar 1612, daarna te *Wurtz* en *Esschenbach*, alwaar hy de Kerke van de beelden zuiverde, dies de *Jezuiten* hem van daar verdreven. In 't jaar 1629 wierdt hy tot Predikant te *Emden* verkoren, alwaar hy in 't jaar 1629 zyn dankpredikatie over het ontzet van *Wezel* uitgaf, en stierf den 12 *December* 1636, in den ouderdom van 48 jaren. Zyn zoon *Daniet Placius*, Predikant te *Wolthuizen*, deed enelykrede over hem uit *2 Tim. 4: 6, 7.* in de *Gasthuis Kerke* te *Emden*, welke door den druk is gemeen gemaakt, en gevonden wordt in *Placius Wurtzgankius p. 153-303.* *Placius Graffchrift* luidt aldus.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 447

*Johannes Placius natus Misnia Anno 1587. 10 May,
Denatus Embde Anno 1636 12 Decembris. Vita
in exilio coepit, in exilio desit.*

*Viator & mortuus, quis situs hic Placius?
Placius Germanicus Orpheus.
Heu mihi virtutes tot potuisse mori!
Sed cum virtutem sua laus velut umbra sequatur,
Debita virtuti laus ubi quaso manet?
Conscia mens recti est,
Hoc desine sufficit unum,
Coetera in exiguo hoc sunt tumulata loco.*

Petrus Daniel Eilshemius, Zoon van Daniel Bernard Eilshemius, is geboren te Emden in 't jaar 1595. Hy is eerst 3 jaren op een dorp in Vrielandt Predikant geweest, daarna 9 jaren te Leovarden, van waar hy tot de Gemeinte van Emden overging in 't jaar 1632 den 9 December. Deze wakkere man wierdt in 't jaar 1637. naar Francker, en 1643 naar Amsterdam beroepen; doch de Gemeinte van Emden hem niet willende missen, waren deze beroepingen van geen gevolg. Hier stierf hy dan in 't jaar 1649 den 14 October, in den ouderdom van 54 jaren. Op hem is dit Graffchrift gemaakt.

§. 17.
Beschry-
vinge
van Pe-
trus Da-
nielis
Eilshe-
mius.

*Memoria Viri Venerandi
D. Petri Eilshemii D. F.*

*Qui postquam Deo & Ecclesia inserviiisset Annis XXIX.
In agro III. Leovardia IX. Embde XVII.
Lenta feбри consumptus ex hac vita emigravit.
Anno MDCXLIX. 14 Octobr. Etat LIV. Corpo-
ris exuvias Heic juxta paternas vidua moerens
P. C.*

§. 18.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Water-
busius.

Johannes Waterbusius is geboren te *Neerwoer* in 't jaar 1585, en hy wierdt van *Groothuizen* naar *Emden* beroepen den 10 *November* 1622. Hier overleedt hy in 't jaar 1653 den 15 *November*, oud zynde 68 jaren, gelyk zyn *Graffchريف* te kennen geeft. Vier jaren is hy *Præses* geweest in 't *Coetus* binnen *Emden*.

Anno 1653 den 15 Novembris is der Ebrwerdiger und Hochgelehrter Johannes Waterbusius, 20 jaren linnen dexer Stadt Emden ein getrouwer Prediger, in den Heren Godsalichlycken gerufter; fines olders 68 jahren, vorwachtende mit allen Gelovigen ein vroliche Uperstandinge.

§. 19.
Beschry-
vinge
van Sa-
muel
Ritfus.

Samuel Ritfus, zoon van *Ritfus Lucas*, is geboren te *Jarsum* den 24 *Augustus* 1596. Na dat hy 17 jaren te *Warffum* in de *Ommelanden* *Predikant* was geweest, is hy naar *Emden* beroepen, en aldus in 't jaar 1628 den 11 *Meert* bevestigt. Hier stierf hy den 3 *Julius* 1665, in den ouderdom van 69 jaren. Hy is 12 jaren *Præses* geweest in 't *Coetus*. Zyn *Graffchريف* luidt aldus.

Hoc saxum condit exuvias Reverendi Doctissimique Samuelis Ritfii, qui postquam Deo in Ecclesia quondam Warffumana per annos 17. & nuper in Ecclesia Emdana per annos 27 fideliter ministrasset, placide in Domino requievit. A° Christi 1665. 3. Junii, aetatis suae 69.

§. 20.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Penon.

De voornoemde *Samuel Ritfus*, wiens dochter *Johannes Penon* ten houwelyk gehadt heeft, verhaakt het leven van zynen dierbaren *Schoonzoon* in een voorrede, welke hy gemaakt heeft voor de *Tweede Meditatie* over *Eph. v: 16*. Dit verhaal zullen we den lezer hier mededelen, luidende aldus.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 449

„ *Johannes Penon* is te *Emden* geboren in 't jaar
 „ 1616 den 15 *December*. Zyn Vader is geweest
 „ *David Penon*, een bekent koopman, voortgespro-
 „ ten uit het vermaarde geslagte der *Penons*, die van
 „ wegen den Godtsdienst uit *Brabants* naar *Emden*
 „ gevlugt zyn. Zyn Vader heeft hem gezonden naar
 „ de latynsche schole, toen hy noch zeer jong was,
 „ in welke hy zodanig vorderde, dat hy 15 jaren
 „ oudt zynde een treurgedicht, uit 85 vaerzen be-
 „ staande, over het aisterven van ene edele doch-
 „ ter, uit het aloude geslagte der *Beningaas* gespro-
 „ ten, zelf opstelde, drukken liet, en op 't huis te
 „ *Grimersum* by de begravinge overleverde. Waar
 „ over elk verwondert stont, ook de *Overste*
 „ *Doede van Kuyphuisen*, aldaar mede tegenwoordig
 „ zynde; die dezen jongeling nader willende be-
 „ proeven, hem belaste een gedicht de *virginitate*
 „ te maken, onder belofte van ene goede vereringe,
 „ dat onze jonge *Penon* deedt tot verwonderinge
 „ van allen. Zyn Vader dus bemerkende de be-
 „ quaamheit van zynen zoon, wydde hem Godt en
 „ zynen dienst toe, doch hy quam kort daarop te
 „ sterven. Ondertusschen zocht zyne Moeder den
 „ toeleg van zynen Vader te bevorderen, dies zy
 „ dezen haren zoon in 't jaar 1633 naar *Bremen*
 „ zondt, om aldaar zyne letteroeffeningen voortzet-
 „ ten. Aldaar byna 3 jaren vertoeft hebbende, ging
 „ hy naar *Groningen*, alwaar hy van zynen Leermee-
 „ ster, den beroemden *Henricus Alting*, zeer bemint
 „ wierdt, met wiens zoon *Jacobus Alting* hy zeer
 „ gemeenzaam verkeerde, als mede met dien ver-
 „ maarden *Zuricher Johannes Henricus Hostingerus*,
 „ welke drie verstandige jongelingen zich onder
 „ malkanderen in allerley wetenschappen wakker
 „ oeffenden. Terwyl *Penon* te *Groningen* studeerde,
 „ hieldt de Vorstelyke Weduwe van den *Lands-*
 „ *grave* van *Hessen* haar aldaarenigentydt op, voor
 „ .. II. DEEL. Ff welke

§. 18.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Water-
husius.

Johannes Waterhusius is geboren te *Nee* jaar 1585, en hy wierdt van *Groothuizen* den beroepen den 10 *November* 1633. leedt hy in 't jaar 1653 den 15 *Nov* zynde 68 jaren, gelyk zyn *Graffsch* geeft. Vier jaren is hy *Præses* ge- binnen *Emden*.

Anno 1653 den 15 Novembris
und Hochgelehrter Johannes W
nen dezer Stadt Emden ein
den Heren Godtsalichlycken
jahren, vorwachtende mit
Operstandinge.

§. 19.
Beschry-
vinge
van Sa-
muel
Ritfius.

Samuel Ritfius, zoon ren te *Warsum* den 24 17 jaren te *Warsum* was geweest, is hy in 't jaar 1638 den hy den 3 *Julius* jaren. Hy is zyn *Graffschrift*

Hoc saxum uitgaf aan *Samuelis Ritfii* het houwely *Warsumana* waardana per *domino* vromdschap van *Domino* Naderhandt zo *fus* 69.

§. 20.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Penon.

De *Penon* die vele hem voor en *Johann* *Uitf* *rankryk* na het *Penon* wilde men hem al voor *Penon* hy hier en daan *Acten* *Neder* *Gemeentens* in *Penon* 171 jaren ingeweest zynde

„ welke hy een jaar lang, op de aanpryzinge van
 „ den Heer *H. Alting*, in de hogeduidtsche tale
 „ predikte, en wel zo veerdig, als of hy een hoge-
 „ duidtscher van afkomst was. Voorts begaf on-
 „ ze *Penon* zich van *Groningen* naar *Leiden*, en na
 „ verloop van een jaar stak hy van daar over naar
 „ *Londen*, alwaar hy enen Neef, met name *Wilhelm*
 „ de *Visscher*, Ouderling van de Nederduidsche
 „ Gemeente aldaar, hadde wonen, die hem veel
 „ vriendschap bewees. Hier in Engelandt vervoeg-
 „ de hy zich met *Jacobus Alting* by den schranderen
 „ *Twissius*, om uit des zelfs gesprek onder de maal-
 „ tydt voordeel te trekken; doch zy ondervonden, dat
 „ *Twissius* veerdiger in 't schryven, dan in 't spreken
 „ was. Na enigen tydt raakte onze *Penon* door
 „ Godts zonderlinge voorzienigheid in 't huis van
 „ enen voornamen Heer, *Thomas Crewe* genaamt;
 „ om des zelfs oudtsten zoon te onderwyzen. Al-
 „ waar hy, de Engelsche tale magtig zynde, de
 „ huispligten van *gebeden*, *Catechizatsien* en *berbe-*
 „ *lingen van predikatsien* verrichtte, ook wel, de Pre-
 „ dikant afwezig zynde, ene korte huispredikatie
 „ deedt. Hierdoor gewon onze *Penon* dermatende
 „ gunste van zynen huisheer, dat, als deze zyne oud-
 „ ste dochter ten houwelyk uitgaf aan den Heer
 „ *Montague*, hy wilde, dat het houwelyk door *Pe-*
 „ *non* ingezegent zoude worden, waardoor deze
 „ tegelyk de innige vriendschap van den Heer
 „ *Montague* verkreeg. Naderhandt zondt de Heer
 „ *Crewe* zynen oudtsten zoon met *Penon* naar *Frank-*
 „ *ryk*, alwaar hy binnen 't jaar de *Vranze* tale zo
 „ veerdig leerde, dat vele hem voor enen geboren
 „ *Vransman* aanzagen. Uit *Frankryk* naar *Engelands*
 „ wedergekeert zynde, wilde men hem aldaar gaarne
 „ behouden, ook quam hy hier en daar in deze en
 „ gene Nederduidsche Gemeintens in aanmerkinge;
 „ ge; doch vyf jaren uitgeweeft zynde, en mcci-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 451

„ malen van zyne Broeders en Zusters verzocht,
 „ om wederom naar huis te keren, zo quam hy in
 „ 't jaar 1645 hier te *Emden* aan, en predikte hy in
 „ deze Gemeinte verscheiden reizen met veel ge-
 „ noegen. Niet lang t' huis geweest zynde, kreeg
 „ hy de beroeping uit Engelandt van de Neerduidt-
 „ sche Gemeinte te *Glocheſter*, ook wierdt hy ver-
 „ zocht te *Groningen* op de proeve te prediken, dat
 „ hy ook deedt. Doch die van *Emden* hem gaarne
 „ willende behouden, quamen ze die van *Groningen*
 „ voor. Toen ter tydt was hier wel geene Leraars
 „ plaatze ledig, maar men was bezig in 't opbouwen
 „ van ene Nieuwe Kerke, zullende de derde hier
 „ ter stede zyn, en daarom hadde men ook wel enen
 „ zesden Predikant van noden. De *Kerkenraade*
 „ droeg dan de zaak en tegelyk onzen *Penon* de Ma-
 „ giftraat voor, en die willigde aanstonts zo wel
 „ het ene als het andere in; zo dat *Penon* hier tot
 „ enen zesden Predikant beroepen wierdt den 3 *No-*
 „ *vember* 1646, en den 9 bevestigt, doende zyne
 „ intreedtspredikatie uit *2 Cor. 5: 20*. Terwyl hy
 „ hier in 't werk der bedieninge bezig was, hebben
 „ vele grote en aanzienlyke Gemeintens hem be-
 „ geert; doch hy wilde lieft hier te *Emden* bly-
 „ ven. Een jaar voor zynen doot deedt hy een
 „ reisje naar *Engelandt*, om aldaar zyne oude vrien-
 „ den, welke noch meest in 't leven waren, te bezoeken,
 „ die hem met veel hartelykheit ontvingen,
 „ byzonder ook de Heer *Montague*, die zedert dien
 „ tydt den titel van *Grave* bekomen hadde, en tot de
 „ waardigheit van *Admiraal* verheven was. Godt
 „ hadde onzen *Penon* met vele uitnemende gaven en
 „ bequaamheden beschonken. Hy hadde een vlug
 „ verstant, een schrander oordeel, een sterk geheu-
 „ gen, en ene welbespraakte tonge; hy was een
 „ zielroerent Prediker, vermakelyk en stichtelyk
 „ in de gezelschappen, dies hy in 't algemeen gelieft

„ en geacht wierdt, en onder de geleerdste en wel-
 „ sprekenste mannen van zynen tydt gerekent mog-
 „ te worden. Maar schoon hy zeer begaafd was in
 „ de natuur, zo konde hy evenwel in de *zangkunst*
 „ niet vorderen, zyne stemme meest *eentonig* zynde
 „ en blyvende. Ondertusschen was hy dikwyls
 „ gequelt met hoofdpijn, waarover hy in de laatste
 „ week van zyne gezondheid *weer* klaagde. Hy
 „ predikte echter noch des woensdags, doende met
 „ veel aangenaamheit der toehoorenden toen zyne
 „ laatste predikatie over *2 Pet. 1: 1.* van het *dier-*
 „ *bare gelove* der christenen. Hy hadt den *eersten*
 „ *brief van Petrus* geheel afgepredikt, en was in de
 „ afhandeling van den *tweeden* zo verre gekomen.
 „ Des middags deedt hy, hoewel ongaarne, de
 „ maaltydt met Zyne *Vorstelyke Doorluchtigheid* van
 „ *Oostvrieschlands*, die met zyne *Raden* die laatste
 „ predikatie hadde aangehoort. Des vrydags woon-
 „ de hy noch het *examen* van de latynsche schole
 „ by, bezocht ook zynen neef den Raadtsheer *Ru-*
 „ *dolph Everdes*, en des saterdags maakte hy noch
 „ een latynsch treurgedicht op des zelfs enigen ver-
 „ storvenen Zoon. Hier op leide hy zich te bedde,
 „ en liet hy zynen Schoonvader verzoeken, om de
 „ predikbeurt des zondags voor hem waartenemen.
 „ Deze des zondags 's morgens hem bezoekende,
 „ trof hem in zulken staat aan, dat hy zelf dachte,
 „ dat de *Heere hem wilde 'rhuis* halen. De hoofdt-
 „ pijn was zeer groot, zo datze zyne harslens ont-
 „ stelde, daarby quam ene zinkinge op de tonge,
 „ welke hem eerst bezwaarlyk deedt spreken, en
 „ daarna de spraak geheel benam. Dus lag hy van
 „ den enen saterdag tot den anderen, wanneer hy
 „ den 27 *September* 1662 zalig in den Heere ontsiep,
 „ en in de eeuwige ruste inging. *Ik ben jong ge-*
 „ *weest*, zegt *Ritsius*, *en ik ben ouds geworden*, zynde
 „ *byna 68 jaren oudt; maar ik hebbe nooit te EMDEN*
 „ *zulk*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 453

„ zulk ene algemene droefheit beleeft , als 'er toen
 „ was over zyn affterven. Dus leefde Penon hier op
 „ aarden 45 jaren , 9 maanden en 11 dagen.

Onze Penon is enigen tydt Vice Praeses geweest in
 't Coetus , alwaar ook zyne schilderye , nevens die
 van vele andere Emders Predikanten , ter gedachte-
 nisse is opgehangen. Van hem is nog voor handen
 een boek in 8vo genaamt Gods Tucht Schole , of-
 te genezende , ziel-verbrekende en ziel-flichtige Me-
 ditatien over eenige uitgelezene Texten der H. Schrift ,
 namentlyk over Ps. 119: vs. 59. Ephes. 5: 16. Ief.
 26: 9. Mich. 6: 9. Ief. 40: 6, 7. te Amsterdam 1669.
 Zyn Amptgenoot Frelicius Uldericus maakte op hem
 het volgende Grafschrift.

*Hoc saxum condit cineres atque ossa Penonis,
 Cui virtute parem vix dedit Emda virum.
 Eloquium , pietas , doctrinaque candor & ardor ,
 Plenaque judicio mens inhumata manent.
 Singula qua clarum faciunt , hæc unus habebat ,
 Hinc tanti mystæ fama perennis erit.*

F. U.

*Lumen hoc Ecclesie Patriæ Johan: Penon in medio
 suo splendore & ætatis flore extinctum , mundoque indi-
 gno , piis omnibus lugentibus ereptum est. An. MDC
 LXII. 27 Sept. Ætat: XLV. Min: XVII.*

Gerardus Zwartte is geboren te Haselunne den 2 April 1609. Hy was de Zoon van Gerardus Zwartte , die in 't jaar 1615 den 27 November tot Ouderling van de Emders Gemeinte verkoren wierdt , en naderhandt ook tot Raadsheer dezer Stadt ; wiens Vader Burgemeester te Lingen is geweest. Eerft was hy Predikant te Hinte , en van daar wierdt hy naar Emden beroepen den 22 Februarius 1647. Hy stierf in den pesttydt den 31 Augustus 1665 , in den ouderdom van 56 jaren , na dat hy ook enigen tydt

§. 212
 Beschry-
 vinge
 van Ger-
 ardus
 Zwartte.

DERTIENDE HOOFDTSTUK.

De Raadt van Emden verbiedt in de Stadt alle oeffeninge van den Godtsdienst, uitgenomen die van de Grote en Gasthuis Kerke. Die van Emden komen nevens die van Elbing de behoefstige Gemeintens in den Paltz met ene milde gifte te hulpe. Evangelisch-lutersche Kerken-ordeninge opgesteld door den Superintendent Michaël Walther; tusschen welken en Johannes Cluto een pennestrydt ontstaat. Brenesyens en Thomastus oordeel van het Concordie-boek. Die van Emden zenden aan de noodtdrustige Kerken van 't Hertogdom Twebrugge 300 Ryksdalers. Uke Walles houdt zich ook hier te lande op. De Nieuwe Kerke te Emden gebouwt van de vrywillige giften der Gemeinte. Besluit nopens een Consistorie, uit Gereformeerde en Evangelisch-Lutersche leden bestaande. Het geval te Vollen nopens de beroeping van enen Evangelisch-Luterschen Predikant aldaar. De Evangelisch-Lutersche Kerke te Lehr gebouwt. De torenbouw verhindert. Verdrag tusschen de strydende partyen. De beruchte Antoinette de Bourignon woont enigen tydt hier te lande, en wel te Luitsborg. De Evangelisch-Lutersche Kerke te Emden gebouwt. De Gereformeerde bouwen ene Kerke in de Nieuwstadt Godens. De beruchte Romeling komt ook in Oostvrieschlandt, en haalt sommigen tot zyne wangewoelens over. Het geval van Agydius Lindenberg Predikant te Butthorde. Die van 't Coetus verzamelen liefde-gaven in Nederlandt voor hunne behoefstige Medeleden en de Schoolmeesters, in 't Emden en Greetmer Ampt. Die van Emden doen zulx insgelyks voor hunne armen. Het gevoelen van het Coetus, om ook ongeletterde, onder zekere voorwaarden, tot het werk der Bedieninge toe

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 457

te laten. Het antwoordt van 't Coetus op zommige vragen aan 't zelve voorgestelt. Besluit van het Coetus, dienende tot verwakkeringe van het zelve.

WAnneer in 't jaar 1600 binnen de Stadt Emdende-
ze en gene vreemde Godtsdienst-oeffeningen
gehouden wierden, en zulx tot kennisse van den Raadt
gekomen was, liet dezelve daartegen den 24 Febr-
wrius 1600 een bevel opentlyk van de predikstoelen
afkondigen, het welke nu eerst onder onze Kerke-
lyke schriften my zynde voorgekomen, zal ik het
hier, hoewel het volgens de orde des tydts wat eer-
ler had moeten geschieden, den lezer in de neder-
luidtsche tale mededelen, blykende, myns erachtens,
laaruit dagklaar; hoe men den *eersten artikel*
van het *Delfzylsche verdrag*, mitsgaders het woorde-
ten *opentlyk*, in den zelve voorkomende, hier
er stede opvatte. Het bevel nu luidt aldus.

„ Wy Burgermeesteren en Raden der Stadt Emden
, doen hiermede alle en een' ieder van onze burgers,
, inwoonders, ook vreemde, die in deze Stadt hun-
, ne neringe en handtteringe dryven, te weten; hoe
, wy een geloofwaardig bericht ontfangen hebben,
, dat in deze Stadt zomtydts andere predikatiën ge-
, houden, en andere oeffeningen van den Gods-
, dienst in zwang gaan, als zedert ondenkelyke ja-
, ren hier in de twe Kerken, de Grote namelyk en
, Gasthuis-Kerke, gebruikelyk zyn geweest; en
, dat ook allerlei secten en verleidingen, welke in
, den thans afkondigden Religie-Vrede des H.
, Roomschen Ryks uitdrukkelyk verboden zyn,
, daarmedezouden onderlopen, en eensdeels heime-
, lyk insluipen, en andersdeels door vergaderingen
, en Kerkelyke byeenkomsten voortgeplant zouden
, worden. Dewyl wy ons nu te erinneren hebben,
, wat op den landtdag, in den voorleden zomer
, hier gehouden, en op Michiel afgekondigt, tus-

9. 1.
De Raadt van Emden verbiedt alle oeffeningen van den Godtsdienst, uitgenomen die van de Grote en Gasthuis Kerke.

„ schenden *Welgeborenen Heer, den Heer ENNO Graaf*
 „ *en Heer van Oostvrieschlandt en Risbergen, Heer*
 „ *te Esens, Stededorp en Widmonds &c.* onzen *Genadi-*
 „ *gen Landsheer*, en ons, van wegen de gansche *Stadt*
 „ *Emden*, onder anderen nopens de zaken van den
 „ Godtsdienst is afgesproken en overeen gekomen,
 „ dat namelyk in deze *Stadt* in geene plaatze open-
 „ lyke oeffeningen van den Godtsdienst gehouden
 „ mogen of zullen worden, als alleen in de gemel-
 „ de *Grote en Gasthuis Kerken*, uitgenomen ha-
 „ gene *Z. Genade* nopens de *Hofpredikatie*, in *Z. G.*
 „ huis hier ter stede, voor zich en zyne *Hovelingen*
 „ heeft voorbehouden; en dat uit velerlei en ver-
 „ scheiden *Religie-ordeningen* geen geringe onrust
 „ en wanorde ontstaan kan, tot het tydig voorko-
 „ men van welke wy ons amptshalven verpligt vin-
 „ den. Wy willen dan hier mede alle en enen ieder, die
 „ zich hieraan schuldig maken, ernstig vermaant en
 „ bevolen hebben, dat zy zich van alle *Religie-oeffen-*
 „ *gen, zy predikationen, zy het gebruik der H. Sacramen-*
 „ *ten*, uitgenomen die van de *Grote en Gasthuis Ker-*
 „ *ke*, onthouden zullen. Byaldien echter iemand,
 „ des niet tegenstaande, zich in andere plaatzen by
 „ ene vergaderinge en *Religie-oeffeninge* zoude la-
 „ ten invinden, die zal ene wilkeurige straffe, gelyk
 „ ook de gene, die zyn huis tot zulk ene vergade-
 „ ringe en oeffeninge leent, te verwagten hebben.
 „ En wordt hiermede den *Schout* dezer *Stadt* an-
 „ bevolen, hierop vlytig acht te hebben, waarmede
 „ een ieder zich heeft te schikken, en voor schak-
 „ te hoeden. *Besloten te Emden in den Raads den 22*
 „ *Februarius des jaars 1600.*

§. 2. In 't jaar 1629 en daarom trent zag het 'er met
 Die van Emden komen en droevig uit in den *Paltz*, diës de noodtdru-
 fte
 de behoefte Gemeintens in den *Paltz* met ene milde gifte
 hulpe; vopgende hunne gave by die van *Elburg*.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 459

tige Gereformeerde Gemeintens aldaar genoodt-
zaakt waren, hulpe en bystant elders te zoeken,
datze dan ook deden by die van *Emden*, welke ne-
vens die van *Elbing* haar met ene milde gifte van
200 *Ryksdalers* of 540 *Oostvriefche guldens* te hulpe
quamen. Dit blykt uit den volgenden brief van
dankzegginge, daarover geschreven aan *Johannes*
Placius Predikant te *Emden*, luidende oorspronke-
lyk aldus.

Gottes gnad durch seinen eingebornen Sohn Jesum
Christum unzeru Heyland und Warhastigen Helfer zu
vor.

Ehruwürdiger, Wögelahrter, gönstiger Herr und Lie-
ber Bruder.

„ Aus des herren schreiben an mich *Georch Sum-*
„ *meren*, den 30 *Septembris* datiret, und alhie den 20
„ hujus präsentirt, haben wir verstanden, das ein
„ *Ehruwürdig Consistorium* zu *Emden* aus denen von
„ *Elbing* ubermachten drey hundert *Reichsthaler* be-
„ schlossen den grösten und meisten theil darvon, be-
„ nantlich *Zweyhundert Reichsthaler* an die vertriebene
„ *Pastoren* der *Obern Pfaltz* zu ubersenden, und das
„ dahero solche 200 *Reichsthaler* mir *Summeren* vom
„ herren *Eliassen Etzeyfel* furgezählet und erleget
„ werden sollen. Wie uns nun nicht zweiffelt,
„ herr *Elias Etzeyfel*, dem albereit hierunter zuge-
„ schrieben worden, werde zeinen liebreichen chri-
„ stlichen eyffer nach, zich hier zu willich erzey-
„ gen, also erkennen wir hiebey die Vätterliche
„ wachende zorge Gottes uber uns, welcher die
„ hertzen der herren *Consistorialen* &c. dahin ge-
„ lencket. das sie das meiste von der *Elbingischen*
„ *collekt* hieher verordnet haben. Gewillich die
„ herren erweyzen uns und unzeren mit Bruderen
eine

„ eine grosse wolthat, darüber wir ihnen billich
 „ dankzagen; dan es mit unzeren Collecten gar
 „ auf die naig kommen, zintemael unszo viel nicht
 „ zugezendet wirdt, viel weniger aber an paarschaft
 „ vorhanden ist, dass das tägliche brot, und der
 „ unvermeidliche hauszinss darvon entrichtet wur-
 „ de: und die anzahl der perzonen, zo nur die *Pre-*
 „ *diger*, schuldiener und dero *wittibinnen* täglich
 „ zur speyzen haben, laufft über die 750 *haupter*.
 „ Nich ohn ist es zwar; das wegen der *holländischen*
 „ *silber flotta* und dahero uns ertheilten *stattlichen*
 „ *collecta* eingross geschrey hin und her erschollen
 „ ist, gestalt dan auch unser *Cöexul M. Bartholdus*
 „ *Seelig* aus *Anhalt* den 7 *Februarii* dis jahrs von
 „ solcher *collecta* ein stucklein bey angehenden ze-
 „ nen dienst zur *kleyen Paschleben* ihm mit zu thei-
 „ len begeret hatt, weil er von der erhofften und
 „ künfftig ankommenden *collecta* aus *Niderlandt*
 „ Satten bericht von *Emden* auch habe. Est ist
 „ aber nicht allein von gedachter *flotta* zonderen
 „ auch von den gesampften *Holländeren* fast innerhalb
 „ zwey jahren nicht ein heller uns versprochen,
 „ viel weniger einige grosse zumma uns geschicket,
 „ gleichwol aber durch eine fürnehme hohe Per-
 „ zohn von *Delft* auch zur nachrichtung uns ver-
 „ meldet worden, dass dassjenige geldt, zo die
 „ *Westindische Compagni* von ihrer beutt *defalcirt*,
 „ allein für die innheimische landarme und dan für
 „ die *durchreyzende exulanten* deputirt, und daartey
 „ außtrücklich cavirt sey, das von solchem geldt
 „ außser landes nichtes hinweg geschicket werden
 „ solle. Gott gebe aber, das aus *Holland* bald
 „ et was komme; wiewol die gestrige brieffe außsen
 „ *Haag* außtrücklich melden, das collecten werck
 „ wolle gantz nicht forth. Dan es ereignen zich
 „ viel difficulteten, die das werck verhindernen, und
 „ scheine, als wan wir auss selbigen lande in sol-
 „ chen

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 461

„ chen sachen nichts mehr zue hoffen hetten: un-
„ terdessen aber werde kein fleiß gespartt, das dis
„ werck seinen fortgang gewinnen möge &c.
„ Dis schreiben wir nicht *zur hohn oder verkleine-*
„ *rung der Niderländischen Kirchen*, als dero *ansehn-*
„ *liche handreichung* vor 2 und 3 jahren uns *geschehen*,
„ wir mit danckbaren hertzen ruhen und erken-
„ nen, erinneren uns auch dabey, das die herren *Ni-*
„ *derländer* dises jahr zonderlich schweren kriegs-
„ kosten getragen, und dann von denen in der *Ve-*
„ *lau* verderbten leuten jetzo neues anlauffen und
„ ausgaben haben: zonderen allein sehen wir dahin,
„ damit die herren *Confistoriales* verstehen, wie es
„ sich mit der *Niderländische Collecta* in grund ver-
„ halte, und das wir dergleichen handreichungen,
„ als uns jetzo von denn *Elbingsischen* seggen wider-
„ ferret, zehr wol bedurffen. Solte aber aus *Ni-*
„ *derland* oder anderen ortten kunfftig etwas kom-
„ men, wie wir dan tringender noth halben hin
„ und wider sollicitiren, so ist es bey dem meisten
„ theil ein vorgegessen brot, und reicht nich zur
„ abzahlung der schulden, darin zich viele gantz
„ bluetarme leute mit ihren weiberen und
„ kleinen unerzogenen kinderen täglich stecken.
„ Es haben sich auch die wolhabende unzerers
„ mittels gantz ausgezehret, und bedörffen glei-
„ chermassen der handreichung, dass wir ietzo nicht
„ gedeencken unversehenen kranckheiten und an-
„ derer unzer und der unzerigen zufallen, zo wol
„ wie ungewisse herberg wir diezer ortten haben,
„ und zo es zur der schon lang angedroweten auf-
„ schoffung kommen solte, wir gar nicht mit zeh-
„ rung zum fortreyzen versehen zeyn wurden:
„ deshalbn unss dann die *subsidia* aller ortten wol
„ zu gönnen zeyndt. Endtlich ist es mit der resti-
„ tution unzeres Vatterlandes noch im weitten feld,
„ und zo wir auch, durch die gnädige hulffe Got-
tes

„ tes zur derofelben gelangen thätten, wurden wir
 „ doch die höltzere löffelzo bald nicht wegwerffen,
 „ und der filberen uns gebrauchen können. Be-
 „ dancken uns diefem nach nochmals gegen die
 „ gefampte herren *Consistoriales* der uberfchikthen
 „ 200 *Reichsthaler* wegen, und bitten den getreuen
 „ Gott, 'er wolle ihnen, wie auch den heiligen zur
 „ *Elbing* und allen anderen chrittlichen hertzen ihre
 „ vorzorg und thättige lieb gegen uns und andere
 „ bedrangte mit allerley wolthaten an leib und zeel
 „ reichlich vergelten. *Bene vale frater in Domino*
 „ *chariffime. Dab. Noriberga 30 Octobris ao.*
 „ 1629.

Dess herren

Dienstwillige

Georg Summer vertriebener
 Prediger und *Bezirzer* des
 kirchenraths zur *Amberg*.

Ambrosius Zolner gewefener
 Pfarrer zu *Turfchenreuth*
 und des *Stiefftes Maldfaf-*
fen *Inspektor*.

§. 3. Wy hebben voorheen, namelyk *Hoofdst. 8. §.*
 Evange- 8, aangetekent, dat Graaf *Edzard* in 't jaar 1593
 lifch- door zynen Hofprediker *Petrus Hessius* ene nieuwe
 Luter- Kerkenordeninge voor de *Evangelifch-Luterfche*
 fche *Gemeintens* in *Oostvriefchlandt* liet opstellen. Doch
 Kerken- in 't jaar 1631 quam 'er een' andere voor den dag,
 ordenin- waarin nevens de *Augsborgfche Belydeniffe* ook dean-
 ge opge- dere *Symbolifche boeken* der Evangelifch-Luterfchen
 stelt door aangenomen worden; mits alle hope van vereniginge
 den Su- aangenomen worden; mits alle hope van vereniginge
 perinten- tul-
 dent *Mi-*
 chaël *Walther*; tuffchen welken en *Johannes Cluto* een penne-
 ftrydt ontftaat. Breneyfens en *Thomafius* oordeel over het
 Concordie-boek.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 463

tusschen de Gereformeerden en Evangelisch-Luther-
schen hier te lande afgesneden was, en de scheuringe
tusschen beiden genoegzaam bevestigd.

Tot deze Symbolische boeken behoort ook het
Concordieboek, waarvan we in het *Eerste Deel* ge-
sproken hebben, en waarover wy het oordeel van
den Heer Kancelier *Brenesfen* en dat van den ver-
maarden *Christiannus Thomafius*, des zelfs Meeft-
er, den taalkundigen lezer thans zullen mededelen. De
woorden van *Brenesfen* luiden in zyne *Differt. Inan-*
gur. de jure Principis circa Adiaphora p. 11. aldus:
„ Nifi quod hæc, *Formula nempe Concordia*, defini-
„ tionem datam, *de Adiaphoris nimirum*, tot limi-
„ tationibus & circumscriptionibus ita obscuram
„ reddiderit, ut à temporibus istius sacri libelli huc
„ usque omnes rixatores & adversarii pacis ex isto
„ titulo 10 Formul: Concord. semper arma sumse-
„ rint resistendi Principibus, jus suum circa Adia-
„ phora exercere volentibus, & stabiliendi Papa-
„ tum secundum, à Luthero prædictum, imprimis
„ si de abrogandis ceremoniis quibusdam adiaphoris,
„ magis tamen ad superstitionem inclinantibus,
„ quæstio fuerit; præprimis autem si Reformati
„ Principes Lutheranos subditos nacti fuerunt.
„ Et cæcus esset, qui non videret, istum libellum
„ maximam partem in odium Reformatorum, qui
„ illo tempore sub nomine Philippistarum & alio
„ magis injurioso traducebantur, conscriptum esse,
„ atque etiam præfatum titulum 10, etsi status
„ controversiæ alia omnia præferat, eo respicere
&c. De tale van *Thomafius* is deze, in zyne aan-
merkingen namelyk achter de gemelde differtat:
van *Brenesfen* §. 2. „ Etenim, quod Formulam
„ Concordiæ attinet, uti tu quidem id parum cu-
„ rabis, cum audiam, in patria tua sacrum hunc
„ libellum non esse receptum, de quo & patriæ
„ tuæ & Tibi animatus gratulor, ita tamen opera
dan-

„ danda erit, ut in secundis curis distinctius, saltem
 „ ex principiis genuinae Politicæ & Jurisprudentiæ
 „ ostendas arcana statistica quorundam ex Clero
 „ Lutherano; quibus effectum sit, ut liber iste
 „ Principibus & Statibus supponeretur tanquam ad
 „ salutem summe necessarius, qui tamen nihil nisi
 „ turbas pacis & Ecclesiasticæ & Profanæ hæcenus
 „ peperit. Ne videlicet male audias apud Studio-
 „ sos in vicinia, inter quos medii sumus, & quibus
 „ persuadetur adhuc, Formulam Concordiæ esse
 „ Palladium, (Palladium vero nativa significatione
 „ idolum Ethnicum est,) Ecclesiæ Lutheranæ.
 „ Ut vero illud ostendas, non adeo prolixa demon-
 „ stratione erit opus; præstitit enim jam satis Ho-
 „ spinianus in *Concordia discorde*, ut tibi saltem in-
 „ cumbat, monstrare, summa capita fundameto-
 „ rum, judicio Historico & Logico aperte repu-
 „ gnantium, quibus Hutterus vastum illum librum
 „ *Concordia Concordis* superstruxit, quæ quidem
 „ meo judicio ad pauca puncta concentrari poterunt,
 „ ut latius, Deo dante, ostendetur alibi.

De maker van de voornoemde *nieuwe Kerkenord-
 ninge* was nu Doctor *Michaël Walther*, toenmalige
Superintendent der *Evangelisch-Lutherische Gemeinen
 in Oostvrieschlandt en Harlingerlands*. De zelve is
 ingericht naar die van *Hessius*, mitsgaders naar die
 van de *Lunenborger Kerken*. Voorts is 'er tusschen
 gemelden *Walther* en den Emders *Doctor in de Gods-
 geleertheit Johannes Cluso*, naderhandt *Raadtsheer te
 Emden*, een pennestrydt ontstaan. De eerste liet
 in 't jaar 1632 een werkje uitgaan, waarin hy poog-
 de te bewyzen, dat de woorden der inzettinge des
 H. Avondmaals *eigenlyk* verstaan en verklaart
 moeten worden. Hier quam *D. Cluso* tegen op in
 't jaar 1638, bewerende, dat die woorden *oneigen-
 lyk* en in enen *verbloeden zin* genomen moeten
 worden. Op dit geschrift van *D. Cluso* heeft *D.*

KERKELYKE GESHIEDENIS. 465

Walther wederom geantwoordt in 't jaar 1641.

Waarmede, zo veel my bewust is, deze strydeen einde nam. Vid. *Bortrami Parerg. Offfr. p. 164.*

Het Hertogdom *Twebrugge* door den oorlog verwoest zynde, raakten de Gemeintens aldaar in enen gansch behoefligen staat; dies die van *Emden* haar met ene milde gifte van 300 *Ryksdalers* of 810 *oostersische guldens* ondersteunden, waarop de volgende brief van dankzegginge aan den Raadt en aan den Kerkenraadt van *Emden* geschreven wierdt, in 't jaar 1637 den 2 April.

§. 4.
Die van
Emden
zenden
aan de
noodt-
druftige
Kerken
van 't
Hertog-
dom
Twe-
brugge
300
Ryks-
dalers.

*Gottes Gnad, barmhertzigkeit, fried und zegen in Iesu
Christo anzern Herrn.*

„ Edele, Ehrentveste, Hochweize, Hoochachtbare, auch Ehrwürdige, Hoch und Wolgelehrte, Godtzelige, Grosgunstige, Hochgeehrte Herren, Vielgeliebte auferwehlte Brüder in Christo Iesu.

„ In was elenden betrubten zustandt unzer liebes
„ Vatterlandt durch des langwurige verderbliche
„ kriegeswezen gerahten, haben sie von unzeren
„ deputirten, denen Ehrwürdigen und Wolgelehrten herren *Johanne Wilhelmo Rauschio* und *Johanne Christiano Neuhardo* vor etliche monaten kommen. Ob wir nun wol in der hoffnung standen, das es sich besseren solte, zo fehlet es doch so weit, das es auch immer zu ärger und bezwerlicher worden, weil die tyrannei der soldaten grausam zugenommen, die theurung und hungernoth auch so hoch gestiegen, das ein malther frucht umb 18 *Reichsthalers* mus erkaufft, und dar zu etliche meilen wegs vom Rhein oder der Moezel mit grosser unsicherheit hergebracht werden. Dannhero geschicht es, das viel leuthe wegen

II. DEEL Gg hun-

„ hungerfnoth, weil sie die frucht nicht bezahlen
 „ können, *verfmachten*, andere so noch etwas von
 „ mittelen gehabt, damit sie sich den winter uber
 „ uffgehalten, nach dem alles vezehret, den noch
 „ nun getrungen werden aus dem lande in die
 „ frembde sich zu begeben, und hetten gewiss wir
 „ Kirchendiener auch schön längst solches thun
 „ müssen, wo es ohne Euer G. G. und anderer gut-
 „ hertzigigen Christen milten steuer *gewezen*. *Dan*
 „ durch die selbe haben wir uns noch zur zeit aus
 „ bringen, und in dem lande erhalten mögen, wel-
 „ che guthätigkeit wir nit gnugsam rühmen, noch
 „ unzere dankbarkeit gegen Euer G. G. nach
 „ schuldigkeit zu verstehen geben können. Euer
 „ G. G. haben wirs nechts Gott zu dancken, das
 „ nicht allein unzere und vieler anderen in diezem
 „ lande *halbverfmachte* leiber erhalten, sonderen
 „ auch die betrübten seelen erquicket werden mö-
 „ gen, die weil dardurch wir Kirchendiener bey
 „ unzeren zuhöreren, derer zwar noch wenig
 „ ubrig, verbleiben, und in ihrem grossen elendt
 „ unterricht und trost ihnen mittheilen können,
 „ damit nicht mit den leiberen auch ihre seelen trost-
 „ los verfmachten. Wie solten wir dan solchemil-
 „ digkeit nicht erkennen und dankbarlich rühmen?
 „ Es mögen die *Egypter* loben den frommen *Ioseph*,
 „ durch dessen vorforsch, sie in der theurung erhe-
 „ ret worden: Es ruhme *David* den Gottseligen
 „ *Barzillai*, der sich in der vervolgung seiner treu-
 „ lich angenommen, und ihme gütes erzeiget: Es
 „ mag *Elias* preysen die *Wittibe* zu *Zarepta*, welche
 „ ihm in der theurung gespeizet: Billicher rühmen
 „ wir *E. G. G.* bruderliche vorforge, billicher
 „ preysen wir der selben guthertzigkeit gegen uns
 „ in diezer grosser verderbnis unzeres Vatterlandes,
 „ das sie in unzere höchsten durftigkeit und *mer-*
 „ *hörte hungerfnoth*, zich unzer zo theulich ange-
 „ nom-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 467

„ nommen, zo miltlich verzorget, und eine zolche
 „ ansehnliche steuer, als nemblich *dreyhundert*
 „ *Reichsthaler*, zu geschickt haben. Der Vatter
 „ der barmhertzigkeit und Gott alles trostes, der
 „ ein reicher vergelther ist aller wolthaten den sei-
 „ nigen erwiezen, wollen wir tach und nacht an-
 „ ruffen, das 'er E. G. G. solche guthat reichlich
 „ wolle vergelten, ihre Stadt und landt vor allen
 „ unfal bewaren, dagegen sie an zeel, leib, ehr,
 „ haab und güteren segenen, und solch christlich und
 „ heilig werck, welches 'er in ihnen angevangen,
 „ bestätigen, dass sie in dem lauff der Gottlieg-
 „ keit und bruderliche liebe nicht müde werden,
 „ sonderen beider uns und auch anderen frommen
 „ nothleidenden Christen ins kunfftig mit den
 „ wercken der barmhertzigkeit beyspringen mögen.
 „ Damit E. G. G. wie auch dero angehorige
 „ sampt allen den jenigen, welche sich umb den
 „ schaden Josephs hertzelich bekummeren, Gottlic-
 „ her protection zum treulichsten emphelende. Da-
 „ tum *Meysenheim den 2. April A^o. 1637.*

*Adolph Langhans verbi
 divini Minister apud
 Meysenheimensis.*

E. G. G. H. und Wolgel.
 Unterdienstwilligste de-
 mutigste gebets geflisse-
 ne Kirchendiener im
*Furstenumb Zweybruc-
 ken.*

*Fridericus Goëler Minister
 Ecclesia Meysenheimen-
 sis & vicinarum Inspe-
 ctor.*

*Johann Nicolaus Diepurgius
 Ecclesia Odenbacensis Mi-
 nister.*

Joh: Wilhelmus Rauschius

*Pastor Munbacensis exul
mpp.*

Uit dit staaltje, en het gene §. 2. bygebragt is, blykt het vermogen mitsgaders de mildadigheid der *Ender Gemeinte* in die tyden. Hiervan treffe ik in ons Protokol noch meer bewyzen aan. In 't jaar 1622 wierden 300 *hollandische guldens* aan die van *Zurich* gezonden, om onder de *behoefstige Graww-bunders* uitgedeelt te worden. In 't jaar 1623 den 3 *December* deden de *Predikanten, Ouderlingen en Hoofddiakenen* een' ommevang in de wyken der *Stadt* voor de *gevangenen in Turkyen*, en zy vergaderden 903 *guldens en 18 stuivers*. In 't jaar 1631 ging men weder omme voor de *verdrevene Predikanten in Duidtschlandt*, en by die gelegenheit kreeg men 877 *guldens, 18 stuivers*. Hierby wordt aange-tekent in 't protokol, dat 'er van dit geldt vooraf al naar *Nurenberg 150 Ryksdalers* gezonden waren, waaruit blykt, dat tot de 200 *Ryksdalers*, welke volgens §. 2. naar den *Palz* geschikt wierden, die van *Emden 150* en die van *Elbing 50* gegeven hebben. In 't jaar 1664. schikte men 942 *guldens* aan de *Waldensen* in *Piemont*; en in 't jaar 1701. 1257 *guldens* voor de gene, die op de *Vransche Galeijen* waren.

§. 5.
Uke
Walles
houdt
zich ook
hier te
lande op.

De beruchte *Uke Walles* was een van de oude *Vlamingen*, een landtman en ongelettert perzoon, hy leidde een zedig en ingetogen leven, hy was wel ervaren in de *H. Schrift*, en hadde ene welbespraakte tonge. Waarschynlyk is hy in 't jaar 1651 gestorven, en te *Woldendorp* in *Groningerlands* begraven. Het is nu bekend uit de *Kerkelyke Geschiedenisse*, dat 'er in de *twede eeuw* zommige geweest zyn, welke men *Cainiten* noemde, deze lieden hielden staande; dat *Iudas*, die *Christus* verraden heeft, en de *joden*, die hem ter *Kruisdoodt* begeert hebben, zich in dit hun be-
dryf

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 469

dryf niet bezondigt hebben, als hebbende Christus doode het leven en de zaligheid aangebragt. Dit wangevoelen heeft in de 17 eeuw wederom ter baan gebracht zeker Vlaamisch Mennist *Johannes Luils* of *Leus* genaamt, den welken *Uko Walles* in 't zelve volgde. De laatste dit gevoelen heftig dryvende, wierdt even daarom door den Raadt van *Groningen* verbannen in 't jaar 1637. Hierop begaf hy zich naar *Oostvrieschlands*, wonende tusſchen *Auuriken Emden*, en makende aldaar veel beweginge. Dies de Predikant van *Ochſelbuhr Lubbertus Alphusius* de penne tegen hem opvatte, en een vry ſcherp geſchrift tegen hem liet drukken te *Emden* in 't jaar 1637. Waarop *Uko Walles* in 't zelve jaar antwoordde, gelyk ook op andere Schriften, welke tegen hem uitgekomen waren. Ondertuſſchen begaf zich *Uko Walles* wederom naar *Groningerlands*, en hy deedt zyn beſt, om de vryheit, van aldaar te mogen wonen, te verkrygen; doch zyne poginge was vrugteloos, gelyk ook in *Vrieſlands*: dies quam hy op 't nieuw in 't jaar 1644 in *Oostvrieschlands*, verlof ontfangende van Graaf *Ulrich de Ilde*, om aldaar te mogen wonen, ja hy huurde zelfs ene *landthoeve* van den Graaf te *Zylmonniken*. De man dus ruſte verkregen hebbende, vatte de penne wederom op in 't jaar 1645, trachtende zyn' perzoon en wangevoelens in vier geſchriften te verdedigen. Gelyk hy nu niet alleen door zyne Schriften, maar ook mondelyk, zyn wangevoelen hier in *Oostvrieschlands* onder de menſchen ſtrooyde; zo is 't, dat het *Coetus* binnen *Emden* hem daarover by den Graaf aanklaagde door hare Gemagtigde *Bernardus Berlage* Predikant te *Eiſſum*, *Gerardus Regneri* Predikant te *Viſquard* en *Zeſto Weikonides* Predikant te *Canum*. Hierop wierdt *Uko Walles* bevolen, den 10 van *Junius* te *Auurik* te verſchynen, en aldaar in de tegenwoordigheit der gemelde Predikanten rekenſchap van

zyne lere te geven. Het antwoordt, dat hy by die gelegenheit gaf, zondt men naar *Groningen*, en uit het bericht, dat men van daar ontving, bleek genoegzaam, dat hy onwaarheden nopens zyn wedervaren te *Groningen* en in *Groningerlandt* hadt voortgebracht. Eindelyk heeft hy te *Norden* zyne wangevoelens ook gezaait onder de menschen, richtende aldaar met zyne medegenoten ene vergaderinge op in 't jaar 1647. De Predikanten van *Norden*, en vooral *Engelbertus Hoyer*, zulx vernemende, hebben daarover aan den Raadt van *Norden* geklaagt, die vanstonts de vergaderinge deedt staken, en den man, in wiens huis dezelve gehouden wierdt, in boete sloeg. Doch in 't jaar 1649 hervatte *Uko* zyne vergaderinge te *Norden*, en schoon de Predikanten van *Norden* op 't nieuw tegen de zelve yverden, en het *Coetus* zich in dezen by hen voegde, hebbenze evenwel niets kunnen utruchten, Graaf *Ulrich* kort daarna overlydende. Invoegen de aanhangers van *Uko Walles* tot op den huidigen dag de oeffeninge van hunner Godtsdienst aldaar plegen. Vid. *D. Jehrings Dissert. de Ukonis Walles Vita, factis, libris atque erroribus in Biblioth. Brem. Clas. VII. Fasc. I. p. 114-48*. Het is nu wel niet zeker, dat de gene, die gemeenlyk naar *Uko Walles Ukwallisten* genoemd worden, zyn byzonder wangevoelen toegedaan zyn, nochtans scheiden zy zich van de andere *Mennisten* af, en houdenze hunne byzondere vergaderingen; en waarinze van de andere *Mennisten* onderscheiden zyn, zulx heeft *Cornelius van Huisen*, in zyn leven Leraar der *Mennisten* te *Emden*, in enen brief, aan den Heer *Jehring* geschreven, aangetoont, den welchen wy den lezer uit het voorbericht van den Heer *Jehring* voor zyn boek *Gründliche Historie etc. p. 12-14* zullen mededelen, luidende aldus,

„ De *Ukwallisten* zyn uit de oude vlaamsche
„ Doopsgezinden ontstaan, en hebben zich omtrent
het

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 471

„ het jaar 1634, wanneer *Uke Walles* leefde, vande
 „ overige Doopsgezinden afgefcheiden. 1. Wegen
 „ *Christus menfchwerdinge*, mitszy met *Menno Simons*
 „ en *Dirck Philips* daarvoor houden, dat Christus
 „ zyn vleefch van Maria niet heeft aangenomen. 2.
 „ Zynze zeer onderscheiden van de andere Doops-
 „ gezinden ten opzichte van den *Doop*, nademaal
 „ zy alle op hunne belydeniffe dopen, die van ons
 „ en anderen tot hen overgaan, fchoonze op de be-
 „ lydeniffe des geloofs onder ons of andere Christe-
 „ nen gedoopt zyn. 3. Zy dryven den *Ban* of de
 „ *excommunicatie* zeer fterk: want zy werpen alle
 „ uit de Gemeinte, die buiten hunne geloofs-broe-
 „ derfchap trouwen. En als iemand, hy zy broe-
 „ der of zufter onder hen, inden ban gedaan wordt,
 „ aldan mag een ander met zulk enen ten opzich-
 „ te van bedde en tafel geene gemeinfchap hebben,
 „ zo lang tot dat de afgezonderde boete gedaan
 „ heeft, en wederom aangenomen is. 4. Ten op-
 „ zichte van uitwendige dingen zynze zeer eigen-
 „ zinnig; als ten opzichte van klederen, het dragen
 „ van zilver, het gebruik van cierlyk huisgeraat, en
 „ wat des meer is. Zy zouden met anderen, die
 „ enig zilver tot vercieringe dragen, gelyk de vrou-
 „ wens wel plegen te doen, of die den baart niet la-
 „ ten waffen, of met andere klederen, als zy gewoon
 „ zyn, bekleedt zyn, niet alleen geene gemeinfchap
 „ willen hebben; maar de zulke, die wat anders in
 „ zommige dingen, als de overige onder hen, be-
 „ ftaan te doen, worden daarover te rede gefelt, en
 „ lopen gevaar, van uit de Gemeinte geworpen te
 „ worden. 5. Zy hebben naar het oude gebruik
 „ der Doopsgezinden niet alleen hunne Ouderlin-
 „ gen of Leraren, die door de oplegginge der han-
 „ den bevestigd, en alzo berechtigd zyn, den *Doop*
 „ en het *Avondmaal* te bedienen: maar om zulke
 „ Ouderlingen aantefstellen, moet ook het gehele
 „ lichaam

„ lichaam der *Vke Wallisten* overeenstemmen ; mits
 „ niet in alle Gemeintens, maar alleen hier en daar
 „ zulk een Ouderling of Leraar gevonden wordt,
 „ die van de naaftgelegene Gemeintens ontboden
 „ wordt, om de Sacramenten onder haar te bedie-
 „ nen. 6. Zy houden onder zich deze harde Or-
 „ deringe, dat als iemand in de Gemeinte, waartoe
 „ hy behoort, tot het Predikamt verkoren wordt,
 „ hy niet weigeren mag, het zelve aan te nemen, t
 „ en zy, dat zyne onbequaamheit zeer bekent is, en
 „ hy van de gansche Gemeinte daarvan ontheft
 „ wordt. Want ingeval de verkorene onwillig
 „ zoude zyn, dewyl hem de bedieninge nadelig
 „ mogte zyn, niet alleen ten opzichte van zyne goe-
 „ deren, maar ook ten opzichte van zyn leven;
 „ alsdan zoude hy evenwel, indien de Gemeinte be-
 „ sloten heeft, dat hy zulk een Leraars-ampt bekle-
 „ den zal, gevaar lopen, om als een halstarrige
 „ broeder uit de Gemeinte geworpen te worden.
 „ Voor het overige, dewyl zy de Schriften van
 „ *Menno Simons*, *Dirk Philips* en anderen onder de
 „ oude doopsgezinden, die voornamelyk tot de
 „ *Vlamingen* behoren, zeer beminnen, zynze, zoveel
 „ ik weet, rechtzinnig in de belydenisse van de God-
 „ delyke Zelfstandigheden, van Christus genoeg-
 „ docninge, en van het gene, dat daartoe behoort.
 „ Ondertusschen is dit een groot gebrek onder hen,
 „ dat 'er weinige onder hen gevonden worden, die
 „ hunne meininge recht weten voor te dragen, om
 „ dat zy zich noch op het Studeren noch op het le-
 „ zen van boeken leggen.

§. 6.
 De
 Nieuwe
 Kerke te
 Emden
 gebouwt
 uit de

Emden zeer volkryk zynde, en bygevolge de
 twee Kerken, welke aldaar waren, de menschen niet
 kunnende bevatten, vooral niet, op de zogenoemde
 seestdagen, dies begaven zich vele naar de vergaderinge
 der Mennisten. Hierom quam 't in 't jaar 1641 den

uit de vrywillige giften der Gemeinte.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 473

21 December by den Kerkenraad in bedenkinge, om op 't Falderen een nieuwe of derde Kerke te bouwen, en met den Raadt daarover te spreken, gelyk dan ook in 't volgende jaar geschiedde, en wierdt een besluit genomen, zulk een werk by der handt te nemen, en uit de vrywillige giften der Gemeinte, welke drie jaren achter een door de Predikanten en Ouderlingen verzamelt zouden worden, te voltooyen. Schoon het nu een *kommerlyke tydt* was, waren de gaven evenwel, die vrywillig ingetekent wierden in een boek, groot, en daarom den 9 Meers 1643 een overslag gemaakt zynde van de ingetekende somme, besloot men het *fondament* van dit Kerkgebouw te leggen; en het zelve aan den genen, die het voor den minsten prys wilde aannemen, uittebesteden. Hiertoe wierden uit den Raadt gemagtigt de *Burgermeesters Willem van Coeverden en Fewo Fewen*, mitsgaders de *Raadsheren Martinus Faber*, die ook *Bouwmeeester* was, en *Doko Conradi*; uit den Kerkenraad de *Predikanten Petrus Petrejus, Georgius Placius, Petrus Eilshemius, Johannes Waterhusius* en *Samuel Ritfus*, mitsgaders de *Ouderlingen Hopman Johan van Laher, Hopman Jacob van Lochum, Herman Laurman* en *Johan Budde*. De uitbestedinge geschiedde in de Consistorie-kamer, en aldaar nam *Meeester Johan Berents Bulder* aan, voor 4000 *guldens* het fundament volgens het gemaakte bestek te leggen. Hierop wierden de *eerste stenen* gelegd den 25 Julius 1643, door den gemelden Raadtsheer en Bouwmeeester *Martinus Faber* en den Predikant *Samuel Ritfus*; en het gehele gebouw wierdt voltooyt in December des jaars 1647, kostende in alles 94320 *guldens, 4 stuivers, 6¹ witten*. Voorts wierdt den 8 Februarij, zynde dingsdag, des jaars 1648. de eerste predikatie in dit nieuwe Kerkgebouw gedaan van den toenmaligen oudtsten Predikant *Petrus Danie-*

lis Eilsbemijs uit Genes. 28: 16. welke door den druk is gemeen gemaakt; en des achtermiddags predikte de Predikant *Johannes Waterbusius* uit ps. 122. In beide predikationen wierden vergadert 887 *gulden*, gelyk ook in zommige volgende predikationen aanzienlyke *zommen* ontfangen wierden, dienende tot onderhoudt van dit Cierlyk Kerkgevaarte. By de zuider deure leeft men het volgende latynsche Opschrift.

Soli

Deo Opt: Max:

Sacrum.

*Ex liberali civium contributione: afflicto quavis
Patria statu, Templum hoc exstructum:
jactis fundamentis die 25 Julii, Anni
MDCXLIII. & opere perfecto, cultui divi-
no dicatum Anno MDCXLVIII. die VIII.
Febr.*

Architecto

Mart: Fabro Senat:

By de andere deure staat het zelve Opschrift in 't duidtsch.

Godt

Allene tho Ehren

doer liberale contributie

Dezer Stads Borgeren, is deze

Kercke in kummerlyke tydt des Vaderlands

Gestichtes. de fundamensen daarvan gelecht

synde in 't jaar Christi unzes Salichmakers

MD.C.XLIII. den xxv Julii. Ist werck voltrocken

Anno MDCXLVIII. den VIII. Februarii.

Architect was

Martin Faber Rhr:

Graf

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 475

Graaf *Enno de IIIde* in de 29 en 30 Artikelen van de *Concordaten*, opgericht in 't jaar 1599, belooft hebbende, dat een *Consistorie* van beide Religien, uit *Polityke* en *Kerkelyke* Perzonen bestaande, aangestelt zoude worden, en zulx evenwel niet geschiedt zynde, hielden de *Landstanden* in 't jaar 1662 en 1663 by den toenmaligen Vorst *Georg Christiaan* aan, dat het ter uitvoeringe gebragt mogte worden. Hierop antwoordde Hooggemelde Vorst; „ dat hy tot oprichting van zulk een **HOOGNODIG CONSISTORIE**, al voor langen tydt in de **ACCOORDEN** vastgesteld, als mede tot onderhouwing van **GOEDE ORDE** en **TUCHTOEFFENINGE**, gemagtigt hadde den Heer Hofrichter **CAREL FRIEDERICH BARON** van In en van **KNIPHUIZEN**, en van **Croneck**, den Heer Hofprediker **Voss**, Dn. **Samuel Ritsius**, Magister **Hoyer** en **Albertus Holthuis**, respectie Predikanten te **Emden**, **Norden** en **Ditzum**, om de handen aan 't werk te slaan, ene *Consistorieë*le *Orderinge*, en wat meer daartoe behoorde, op te stellen. Zie de *Oostv. Hist.* T. II. p. 798. Doch tot op den huidigen dag is van dit werk niets geworden; hoewel, myns erachtens, het zelve voor de *Oostvriesche Kerke* by uitstek, onder Godts zegen, voordelig, zyn zoude, als waardoor *vele twisten* voorgekomen, en *vele ergernissen* uit den weg geruimt zouden worden.

De Predikant te *Vollen*, zynde een dorp in *Oostvrieschlandt*, en wel eigentlyk in *Overledingerlandt*, overleden zynde, ontstont 'er in die Gemeente in 't jaar 1652 een grote twist over de beroeping van enen nieuwen Leraar. Zommige wilden enen *Gereformeerden*, gelyk de vorige geweest was, andere enen *Evangelisch-Luterschen* hebben. De laatste

s. 7.
Besluit
nopens
een Con-
sistorie,
uit Gere-
formeerde
en
Evange-
lisch lu-
terische
leden be-
staande.

s. 8.
Het ge-
val te
Vollen
nopens
het be-
roepen
van enen
Evange-
lisch-lu-

terfchen Predikant aldaar.

ste dreven eindelyk in 't pleidooy boven, niettegenstaande het Coetus binnen *Emden* daarover aan den Vorst en de Landtstanden enen brief schreef in 't jaar 1663 den 1 *November*, in welken het bewees, dat de Overledene Leraar *Gereformeert* was geweest. Wanneer de *Landsstanden* hierover klaagden, gaf *Z. V. Doorluchtigheid* tot antwoordt : *dat byaldien de Gereformeerde te VOLLEN restitutionem in integrum zouden zoeken, zy alsdan behoort, en hun het gene recht was wedervaren zoude.* Zie de *Oostv. Hift. T. II. p. 796.* Doch dit is tot op den huidige dag niet geschiedt, zo dat die Gemeinte van *Evangelifch-Lutersche Predikanten* bedient wordt. Ondertuffchen blykt uit de *bevestigings-brief* van *Johannes van Groningen* Predikant te *Vollen*, van *Gravinne Anna* in 't jaar 1554 gegeven, en in de *Oostv. Hift. T. I. L. V. N° 48.* bygebracht, dat gemelde Predikant zich in de *lere* en in de *bediening* van de *Sacramenten*, mitsgaders in de *Ceremonien*, moest schicken naar *Godts Woords*, en naar het *voorbeeld* van de *Emder Predikanten*. Ook verhaalde *Johannes Bakband*, Predikant te *Grote-Gaste*, in 't jaar 1652 den 17 *May* in 't *Coetus*, dat hy, naar gewoonte, voor den overledenen Leraar te *Vollen* willende prediken, de Kerke gesloten vondt, en daarom op 't *Kerkhof* gepredikt hadde. Dit prees het *Coetus*, en het zelve wecte ook de andere naburige Predikanten op, om de Gemeinte van *Vollen* naar vermogen te helpen.

§. 9. Het aanzienlykste *Vlek* in *Oostvrieschlands* is *Lehr*, alwaar van oudts af ene *Gereformeerde Kerke* geweest is, en in 't jaar 1675 wierdt 'er ook voor de *Evangelifch-Luterschen* ene fraaye Kerke gebouwt, zodat aldaar tegenwoordig *twe Gereformeerden* en *twe Evangelifch-Lutersche Predikanten* zyn. Het opschrift, boven de zuider deure van de nieuwe Kerke staande, luidt aldus. D. T.

De *Evangelifch-lutersche Kerke* te *Lehr* gebouwt; de torenbouw verhindert; verdrag tusschen de strydende partyen.

D. T. O. M. A.
Anno post Christ: Nat:
M. D. C. LXXV. die 11 Jun:
posuit
Hujus templi lapid. angulares
sub
Auspiciis & Regimine Dn. Matris
Christina Charlotta
Nata Duc. Wurtenb: & Teccia,
Subditis suis Lebranis
Desideratum hactenus diu
Evang. Invar. Augustana
Confessionis exercitium
gratioso concedentis
CHRISTIAN EBERHARD
Princeps Fris. Orient:
Dn. Esena Stedesd:
& Witm.

In 't jaar 1706 wilden de *Evangelisch-Lutersche* ook enen toren aan de Kerke bouwen; doch zulx wierdt verhindert. Het verdrag, by die gelegentheid tusschen de strydende Partyen gemaakt, en door onzen Doorluchtigsten Vorst bevestigd, zullenwe den lezer in de oorspronkelyke hogeduitsche tale hier mededelen, luidende aldus.

„ Wir von Gottes Gnaden Georg Albrecht,
 „ Fürst zu Oostfrieslandt, Herr zu Ezens, Stedes-
 „ dorff undt Wittmundt &c. uhrkunden und be-
 „ kennen hiemit: demnach die Evangelisch-Luter-
 „ sche und Reformirte Gemeine in unsern Flecken
 „ Lehr wegen eines an der Lutherischen Kirchen
 „ dafelbst angefangenen bauwes biss dahin streitig
 „ gewesen sind, numehro nach verschiedenen dar-
 „ uber gehaltenen conferentien sich dahin vergli-
 „ chen.

„ chen. 1. Das durch das Luterische Kirchen-
 „ wezen zu Lehr, bevorabb durch den neuen
 „ bauw, der Reformirten Kirche daselbst an dero
 „ Kirchen und Prediger gerechtsamen und gefallen
 „ nictes abgehen, sondern selbige allewege in
 „ ihrem geheel und ungefmälert seyn und bleiben,
 „ und solchem nach die fogenandte haus-dehlungs-
 „ gelder pro Reformatis verbleiben. 2. Das Pre-
 „ digiger, Kirchvoigte, ältiste und Diaconi der Lu-
 „ therischen Gemeine zu Lehr, mit einer gnugfä-
 „ men volmacht von der ganschen Gemeine verfe-
 „ hen, vor sich und ihre Posteritæt versprochen,
 „ und sich verbunden haben, dass sie nun noch
 „ nimmermehr keinen Thurn noch Spitze bey-
 „ oder auf ihre Kirche noch auch einig ander ge-
 „ bäude, umb glocken, oder öffentlich slaguhr
 „ darin zu halten, bauwen oder setzen wollen,
 „ sondern von all solchen Thurn, Spitzen, und
 „ andern zum gebrauch der glocken geschickten
 „ gebauden, fölglich von allem gebrauch der gloc-
 „ ken, es sey zum geläute oder öffentliche slag-
 „ uhr, beständigst und kräftigst renunciiret haben.
 „ 3. Dahingegen die Reformirte Gemeine daselbst
 „ zu friden ist, dass der an der Luterischen Kir-
 „ chen angefangener neuer bauw gleich dem alten
 „ gebäude aufgefuhret, und mit dem selben unter
 „ einem tach gebracht, und also die alte Kirche in
 „ so weit vergrößert werden möge: doch das die
 „ mauer von dem gebauw, welche noch muss auff-
 „ gezogen werden, umb unter einem tach zu brin-
 „ gen, nicht dicker sein solle, als die mauer der alten
 „ Kirchen: zu welchem ende dan zum 4 che und
 „ bevor mit solcher fernerer aufführung des neuen
 „ gebauwes fortgefahen wird, an beiden seithen
 „ fenster von gleicher größe als die fenster des alten
 „ gebaudes seyn gemachet: nicht weniger 5 das
 „ newe gebauw nicht mit kreutz-werk oder andern
 „ zur

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 479

„ zur auffsetzung einer Spitze bequämen gewolbe,
„ sondern nur allein gleich am alten gebaw, mit
„ balcken und plancken beleget werden solle. Auch
„ Lutherani 6 bey begräbnus ihrer todten, es sey
„ in ihrer Kirche, oder Kirchhöffe, oder der Re-
„ formirten Kirche oder Kirchhöffe, sich der gloc-
„ ken der Reformirten, gegen erlegung der ge-
„ wöhnlichen gebuhr, wie sie jetzo von den Refor-
„ mirten selbst erleget wird, bedienen mögen. auch
„ 7 infällenda die begräbnussen auff dem Lutheri-
„ schen Kirchhöffe, oder in den Lutherischen
„ Kirchen geschehen, die einzusamlende becken-
„ gelder vor die Lutherischen armen verbleiben.
„ 8 Die Lutherischen Prediger ein Tauf und Co-
„ pulations Protocoll zu halten, und die gebuhr-
„ nussen davon zu erheben befugt seyn zollen.
„ Und endlich 9 das der alte abgebrochene giebel
„ nicht wiederumb aufgebauet werden solle.
„ Und dan bey diesem vergleich ausdrücklich be-
„ dungen worden, das der selbe von unss als hoher
„ Landes Obrigkeit gnädigst ratificiret und confir-
„ miret werde.

„ Das wir demnach auss Landes Furstlicher
„ Macht und Hoheit solchem vergleich hiemit vor
„ unss und unzere Successoren am Regiment gnä-
„ digst ratificiren und confirmiren, thun solches
„ auch hiemit nochmahls also und dergestalt, dass
„ beiderseits Gemeinen vor sich und ihre Nach-
„ kommen der selben in allen Punkten und Clau-
„ sullen in acht nehmen, nichts da wieder thun
„ oder handeln sollen.

„ Wir befehlen auch unzern Cantzeler, Vice-
„ Cantzeler, Rärhen, Beambten, und andern un-
„ sere bediente, über diesen vergleich zu halten,
„ und demselben so viel an Ihnen zu geleben. Uhr-
„ kundlich haben wir dieses eigenhändig unter-
„ schrieben, und mit unserm furtlichen Insiegel be-
be-

„ bekräftigen lassen. So geschehen auff unserm
 „ Residentz-hause Aurich den 14 April 1710.

(unterstund)

GEORG ALBRECHT.

(L. S.)

§. 10.
 De beruchte
 Antoinette de
 Bourignon
 woonde
 enigen
 tydt hier
 te lande,
 en wel te
 Luits-
 borg.

De beruchte *Antoinette de Bourignon de la Porta* heeft haar enigen tydt hierte lande, en wel te *Luitsborg*, opgehouden. Zy was opgevoedt in den paapfchen Godtsdienst, en gaf haar uit voor ene *Profetesse*, en zeide datze meer verlicht was dan *Moses*, de *Profeten* en de *Apostelen*. Zy roemde op onmiddelyke Goddelyke *Openbaringen* en *aanspraken*, zeggende ergens: *Godt sprak tot my, toen ik te Brussel was*, en daarop verhalende, het gene Godt tot haar gesproken hadde. De lere van *Christus genoegevinge* en van zyne *toegerekende gerechtigheest* heette niet wel begrepen, en daarom verworpen. Zy trekt de *Apocryphe boeken* de *Regelmatige* voor. Zy heeft vele *Schriften* uitgegeven, welke in 19 delen te *Amsterdam* gedrukt zyn in 't jaar 1686. *Petrus Poyret*, heeft haar tegen den beroemden *Seckendorf* willen verdedigen. Vid. *Kortholt. Hist. Eccles.* p. 904. Na datze hier enigen tydt haar verblyf gehad hadde, vertrokze wederom in 't jaar 1680, en de redenen van haar vertrek vindt men in *G. Arnolds Kerk-en Ket. Hist. T. II. p. 151.*

§. 11.
 De E-
 vange-
 lisch-
 Luter-
 sche Ker-
 ke te Em-
 den ge-
 bouwt.

De *Evangelisch-Lutersche* burgers en inwoonders van *Emden* dikwyls by den Raadt aldaar om ene vrye oeffeninge van hunnen Godtsdienst hebbende aangehouden, zonder daarop een voldoent antwoordt te ontfangen, herhaalden zulk een verzoek den 3 *October* 1684, leverende het volgende *Smackschrift* by den Raadt in.

Hoch-

„ Höchedele, Gestrenge, Edelveste, Grosacht-
 „ bare, Hoch und Wollgelahrte, Hoch und Woll-
 „ weise Fürsichtige Herren Herren Burgermeis-
 „ ter und Raht dieser Loblichen Stadt Emden ;
 „ Inzonders Grosgunstige Hochgebietende und
 „ Hochgehrte Herren.

„ Demnach wyr am endt supplicirende , als der.
 „ Augsburgischen Confession zugethane und alhie
 „ wohnende Burgeren, vor einige jaren bey E. H.
 „ E. und Hochgel. *pro libero Religionis exercitio* dis-
 „ verse mahlen , gleich auch die selbe ohne unzere-
 „ geringfügige erinnerung in frisscher gedächtnus.
 „ wird vorichweben, einbrünstig und hochflehent-
 „ lich unterdienstlich suppliciret, und dan das be-
 „ scheid darab bis heutige stunde, vielleicht der,
 „ dahmaligen dangereusen zeiten halben, ausgestelt.
 „ worden ; so können selbige nicht hinumb sein,
 „ pure ausantrieb und befreyung ihrer conscientien,
 „ bey diser occasion und fridenzeiten , nestt hmi,
 „ darsetzung des vorhin von supplicanten welt-
 „ laufigt geschehenen supplicirens *pro libero Reli-
 „ gionis Exercitio* , diese hochwichtige und seelen-
 „ concernirende sache abermahls zum hochsten
 „ zu recommendiren, gestalt dan E. H. E. &c.
 „ grosgunstig nur geruhen wollen supplicanten im
 „ namen der gantzen Augsburgischen Gemeine mit
 „ Ihro hoch beträngten, mit tränen angefulleten
 „ und Seelruhrenden bitten dermahl eins zu hören,
 „ und den selben, des darob von dem Almachtigen
 „ inskunftig wieder erlangenden seggen halben, wo-
 „ fuhr sie täglich ohne unterlas bitten werden, an
 „ stat des freyen *Exercitii Religionis* : (in erwegung
 „ unter ihnen viele Wittiben, wayzen, stock-alteri,
 „ unvermögenden und schwachen, ja beswangerte
 „ perfohnen, welche sich sonst mit dem Heyl.
 „ U. DEEL Hh Abendt.

„ Abendmahl zu lab und erquickung ihrer seele
 „ vertrosten lassen wollen, befinden, die sonsten
 „ des weit abgelegenen weeghs halben, von hinnen
 „ nach *Petkum* im winter nicht gehen noch reisen
 „ können, sich deffen gäntzlich und zum einem-
 „ mahl enteuffern und enthalten müssen:) umb
 „ alhie in dieser Stadt etliche mahlen im jahre von
 „ einem zur *Petkum* oder sonst stehenden Predi-
 „ gern, und am einem von Herren Herren Bur-
 „ germeistern und Raht grosgunstig dazu anwei-
 „ senden und verordinirenden ohrte alhie, welches
 „ man der selben hohe dexterität heimbestelt
 „ sein läffet, nicht alleine zu concediren, bezonde-
 „ ren auch den selben umb des zonabents zu vor,
 „ die Buss- und Prueff Prædication zu verstatten,
 „ oder je in eventum dieses puncti halben, aus
 „ mittel eines hochachtbahren und wolweisen Rahts
 „ oder eines Ehrwürdigen Consistorie herren Com-
 „ missarios, um desfals mit denen selben zu consen-
 „ ren grosgunstig zu verordnen; diesem negst pro-
 „ mittieren supplicanten hiemit, alsdan den armen
 „ spendirende gelderen, die sonsten andere genessen,
 „ denen herren Diaconis dieses Consistorii zur hie-
 „ siger Stadts armen besten nicht allein wurrklich
 „ ein zu lieffern, besondern auch selbiges mit
 „ hoch schuldigster dankbahrkeit, und allen unter-
 „ dienftlichen gehorfam, zo lange wyr leben, zu
 „ erkennen.

E. E. und H. G. G. in die obhuet
 des Allerhochsten, zur aller
 ersprieschlichen wolfahrt und
 glucklicher Regierung, Uns
 aber in dero Hohe Gunst aller-
 getreuwligst emphelend.

E. H. E. &c.

Alleer unterdienftwilligste

Ho.

*Harmen Reinken als Volmacht.
Daniel Kock als Volmacht.*

Op dit smeekfchrift volgde den 18 Maay 1685 het antwoordt van den Raads te Emden, zynde van dezen inhoudt.

„ Wir Burgermeister und Raht der Stadt Embden auff einiger der Lutherischen Religion zuge-
 „ thaner Burger und Einwohner unterthanigen
 „ Suppliciren, haben den selben verstatet, thuet es
 „ auch hiemit und krafft dieses: *das sie jährlich vier-*
 „ *mahl das heylig hochwurdigh Nachtmahl des Herren*
 „ *in der Vorstas auff der boltsen oder newwen phorten,*
 „ *oder Walderen, an einem solchen ohrt, als sie selbst*
 „ *guhtfinden und erwahlen werden, celebriren, auch*
 „ *jedesmahl ein buss oder pruess predigt zu vorberey-*
 „ *tung, und dan noch ein predigt bey celebrirung des*
 „ *Heyligen Nachtmahls durch einen moderirten, von*
 „ *Herren Burgermeistern und Raht da zur approbirten*
 „ *Predigern halten lassen mogen, jedoch provisionali-*
 „ *ter, und das jedes mahl ein Reformirter Predikant*
 „ *auff vorhergehenden notification an dem Wohl-*
 „ *Ehrwurdigen Consistorio, oder deputirter, auch*
 „ *sonst aus dem Raht, nebens einem, oder nach*
 „ *gelegentheidt und anzahl der Gemeyne zwey re-*
 „ *formirten Diacon die versamblung bey zu wohnen*
 „ *veruhlaubet, und den selben ein gebahrender*
 „ *ohrt angewiezen werde. Im ubrigen aber den*
 „ *accoorden und der Stadt Embden rechten unab-*
 „ *bruchlich, alles denen von ihnen untergeschriebe-*
 „ *nen articulen gemäs, welche jährlichs erneuwret,*
 „ *und von denen, so mänlichen geslechts, unter-*
 „ *schrieben, und bey einer Supplication pro consi-*
 „ *nnatione ubergeben werden solle: mit der ver-*
 „ *warnung das in dessen entstehung dieses ohne*
 „ Hh 2 delm

„ dehm *provisionale indultum* revociret , undt ge-
 „ vallen sein solle. Uhrkundtlich dieser Stadt sie-
 „ gel und *Secretarii subscription*. So geschehen zu
 „ Embden den 18 Maay Anno 1685.

Meinhard Frelicius Dr. Secret:

De ondergeschrevene artikelen, van welke Raade
 gewaagt, zyn deze.

„ I. Wyr untergeschriebene burger und ein-
 „ wohner geloben und versprechen, das wyr dieser
 „ Stadt besten alle wege nach cuffersten vermögen
 „ suchen, gegen der Regierunghs rechten und ge-
 „ rechtigkeiten, und ruhe der selben, selbst nicht
 „ unternehmen, noch verstatten wollen, das von
 „ anderen, dawieder etwas unternommen werde,
 „ sonderen wan wyr dessen das geringste erfahren,
 „ alsbaldt dem Präsidierenden herten Burgermei-
 „ steren anmelden, und uns als getreue burger und
 „ einwohner ohne einiger neuwerungh in der
 „ Kirchen und Policey verhalten, auch herten
 „ Burgermeistern und Raht, so wohl bey unfried,
 „ als friedens zeiten, gehorsamb, holt und treuw
 „ sein.

„ II. Das wyr die reformirte lehre, oder dero-
 „ selben Lehrere nicht schelten, verkleinern oder
 „ anzäpfen wollen, auch nicht verstatten, das sel-
 „ bige von anderen gescholten, verkleinert, oder
 „ angezäpfet werden.

„ III. Das wyr uns des nahmens einer absonder-
 „ lichen Gemeine vonden Reformirten dieser Stadt,
 „ oder eines absonderlichen *Consistorii* nicht gebrau-
 „ chen, sonderen imfal einer oder ander unter uns
 „ oder den unserigen ein ärgerliches leben führen
 „ wurde, das wyr uns hiesigen Woll- Ehrwirdi-
 „ gen *Consistorii* Censür, und dero selben Christli-
 „ chen

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 485

„ chen vermanhungen unterwerffen , auch unsere
„ leben dar nach anstellen wollen.

„ IV. Das wyr dasjenige , was in unfer versamb-
„ lungh jedesmahl vor den armen collectiret wirdt,
„ den Diaconen dieser Stadt, welche bey jede ver-
„ samblungh sich einfinden mögen, als baldt zu
„ kommen lassen; so dan umb erneuerungh die-
„ ser articulen jährlichs anhalten; endtlich auch
„ ein mehres Herren Burgermeisteren und
„ Raht ohne dero gueten vorwissen und willen
„ nicht anmuhten wollen, als von deroselben uns
„ vermittelst specialer freywilliger indulti vergön-
„ net worden, selbst wan uns solches von hohen
„ ohrten und Perfonen schon angemuhtet wurde,
„ sonderen vielmehralles dergleichen nach eußersten
„ vermögen verhüten, ohne gefehrdte, *So wahr uns
„ und ein jeden von uns Gods helfen solle.* Uhrkundt-
„ lich unfer eigenhändigen unterschrift; so gesche-
„ hen zu *Emden* den 13 *Maji* 1685.

Deze artikelen zyn toen ter tydt van 108 *perzonen*
ondertekent.

Hier op is 't nu, dat de *Evangelisch-Lutersche*
noch in 't zelve jaar ene Kerke toebereidden, en zulx
geschiedt zynde, ontboden zy van *Anwrik M.*
Caspar Gottfried Schepler, die 'er de eerste predikatie
in deedt, den 1 *November* 1685, welke onder den
titel van *Encoenia Emdana* door den druk is ge-
meen gemaakt. De text was *Matth. 22: 1-14.* En
de inleidinge *1 Kon. 8: 15. &c.* 't Is ook noch op
heden, dat zy in deze Kerke, staande in de *mölen-*
straat, vier reizen in 't jaar, twe dagen achter een,
hunnen Godtsdienst oeffenen. Valsch is derhalven
het gene in de *Geograph. Beschryvinge van Oost-*
vriesschlandt, in 't jaar 1735 te *Anwrik* gedrukt, en
van den Heer *Bertram*, als men zegt, opgesteld,

gezegt wordt, dat de *Evangelisch-Luterfche* jaarlyx hier te *Emden* slegs eens of tweemaal in een *privaat huis* zamen komen, om het *H. Avondmaal* te houden. *zic l. c. p. 53.* En buiten dat vindt men in dit boek vele verkeerde berichten. Daarenboven is in 't jaar 1738, den *Evangelisch-Luterfchen* toegestaan; dat na het gebruik des *H. Avondmaals* ene dankpredikatie gedaan mag worden.

§. 12. In 't jaar 1715 stont de Graaf *Burchard Philip van Frydag*, als Heer van de Heerlykheit *Gödens*, den Gereformeerden toe, ene Kerke te bouwen in de *Nieuwstadt Gödens*, de Gemeintens van *Bremen*, *Emden* en *Oostvrieschlandt* hun daarin de behulpzame handt biedende. In deze nieuwe Kerke is in 't jaar 1716 den 25 *October* de eerste predikatie gedaan uit *Jes. 2: 3.* door den oudtsten Predikant *Johannes Winterberg*. Het opschrift, boven de deure van deze Kerke staande, luidt aldus.

Edificium hoc

Deo sacrum, ejusque Beneficium ingens atque Monumentum singularis Clementia & Munificentia Illustrissimorum

Burchardi Philippi Comitis de Fridag. Edelia Augusta de Bielke, L. B. & Dominorum in Goedens.

Nec non

Fraterna liberalitatis Ecclesiarum Bremensium Emdensium

Aliarumque Argumentum & mnemosynon.

Exstructum Anno Salutis MDCCXV.

Mandet hic Deus benedictionem suam in seculum.

Pf. CXXXIII. vs. III.

Zie *Harkenrohts Oorspronkel. p. 815. 816.*

§. 13. De beruchte *Römeling* heeft zich ook enigentyd *Römeling* komt ook in *Oostvrieschlandt*, en haalt zommige tot zyne wangevoelens over.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 487

tydt hier te lande opgehouden , byzonder in Reiderlandt te *Borgen* en daaromtrent. Hy quam voor den dag in schaapsklederen , en sprak veel van liefde en zelfsverlocheninge , de zelve niet uit de geloofsvereniginge met Christus; maar uit een verkeert beginzel afleidende. Al haast kreeg hy deze en gene aan zyn snoer, die in navolginge van hem den openbaren Godtsdienst verlieten, en qualyk vanden zelve, mitsgaders van de Predikanten spraken. De Heer *Harders*, Predikant te *Kerkborgen* waar schoorwede zyne Gemeente ernstig voor dezen verleider, en na verloop van enigen tydt moeste hy het landt ruimen. Voor het overige heeft de vermaarde Heer *Lampe*'s mans verderffelyke gevoelens uit zyne Schriften vergadert, en bondig wederlegt: welk boek onlangs in de nederduitsche tale is overgezet, en te Groningen herdrukt. Zynde dat werk van den Heer *LAMPE* overwaardig, om met opmerkinge gelezen te worden.

Egydius Lindenberg was geboren te *Dantzic* uit geringe Ouderen. Na dat hy zich hier en daar in deze en gene plaatzen van Duidtschlandt hadde opgehouden, quam hy eindelyk als een behoefug Evangelisch-Lutersch student in *Oostvrieschlandt*. Hier oeffende hy zich verder in de Godtgeleertheit en talen, en daarin wat gevordert zynde, wierdt hy van onzen *Doortluchtigsten Vorst* tot Predikant te *Waguard*, in de Heerlykheit *Pewsum* gelegen, aangestelt in 't jaar 1712. Hier woonde hy in 't midden der Gereformeerden, en daarom, zeer disputeerzuchtig zynde, raakte hy al dikwyls met hun in ene redentwistinge, gelyk hy ook al haast verschil kreeg met de gereformeerde inwoonders van zyne plaatze, waarover naar *Anwrik* schryvende, wierdt hy derwaardts geroepen, en vermaant, in 't toekomende beter op zyne hoede te zyn. Ondertusschen was *Lindenberg* neerstig in 't waarnemen van zyne bedieninge,

§. 14.
Het geval van *Egydius Lindenberg*. Predikant te *Buthforde*.

ninge, en in 't bevorderen van den welstant zynes Gemeinte; doch zyn voorbarige yver tegen de Gereformeerden maakte hem verhaat, en deedt zyn dienst veelzins te *Woguard* vruchteloos zyn. Dies Zyn Hoogvorst: *Doorluchtigheit* hem in 't jaar 1713 naar *Buthforde* verplaatste. Hier voer onze man noch al voort in zynen onmatigen yver tegen de Gereformeerden: want in 't jaar 1714 den 4 Junius, wanneer de Gemeinte van *Buthforde* bezocht en onderzocht wierdt, boodt hy aan ene van hem opgestelde *Zamenspraak*, tusschen enen Evangelisch-Luterschen en Gereformeerden, waarin de laatste met alle zyne stellingen dermaten, gelyk *Lindenberg* toen ter tydt dachte, in de engte gedreven wierdt, dat hy het der waarheit gewonnen moeste geven; doch men riedt hem het uitgeven van dat geschrift af. Onze *Lindenberg* wat meer tydelyk vermogen gekregen hebbende, ging hy naar *Bremen*, en kocht hy aldaar deze en gene boeken, waaronder ook was de *Catechismus* van *F. F. Osterwald*, in welken hy zo veel smaak vondt, dat hy 'ereen uittrekzel uit maakte, het welke hy van zommigen in zyne Gemeinte liet affchryven, en tot een richtsnoer in zyne catechizatiën gebruikte. Dit bleef zo lang verborgen, tot dat hy een *kers ontwerp*, uit den *Catechismus* van *Osterwald* gehaalt, aan het *Consistorie* te *Auwrik* zondt, om nagezien en goetdgekeurt te worden. Hierop wierdt hy naar *Auwrik* gevordert, en hem aanbevolen, zich aan den *kleinen Catechismus* van *Lutherus* en des zelfs verklaringe, door *Gesenius* opgesteld, te houden; alsmede zyn *groter ontwerp*, waarvan hy gewag hadde gemaakt, over te zenden. Dit laatste geschiedt zynde, werden die van het *Consistorie* al haast daar uit ge- waar, dat *Lindenberg* het gevoelender Gereformeerden nopens den *Doop* en het *Avondmaal* toegedaan was. Men stelde hem hier over te rede, gaf hem tydt, om het stuk nader te overwegen, en tegelyk

verboodt men hem het prediken. Hierop zondt *Lindenberg* een geschrift aan het *Consistorie*, waarin hy zyne gevoelens nopens den *Doop* en het *Avondmaal* staande hieldt, en buiten dat de *natuurlyke reden* te veel toeschreef. Wanneer hy nu op zyn stuk staan bleef, wierd hy den 7 *Augustus* 1716. van zyne bedieninge afgezet. Zie het *voorbericht* van den Heer *Menen* p. 4-34. *Egidius Lindenberg* in dezer voegen uit zyne bedieninge onder de *Evangelisch Luterschen* geraakt zynde, begaf zich met de woninge naar *Emden*, alwaar hy door de verkeringe met de *Predikanten* in de genoemde gevoelens der *Gereformeerden* nopens den *Doop* en het *Avondmaal* niet alleen meer bevestigt wierdt, maar ook tot de andere, waaromtrent hy noch geen licht hadde, overgehaalt; zo dat hy naar alle waarfchynlykheit in korten onder ons ene bedieninge gekregen zoude hebben, als zynde welbegaaft, indien de Heere hem langer hadt laten leven. Doch het behaagde Godt, hem al haast hier te *Emden* met ene uitterende krankheit te bezoeken, welke hem eindelyk naar de eeuwigheit wegsleepte. Ik hebbe uit verscheiden geloofwaardige lieden, die hem in zyne ziekte bezocht en bediend hadden, verstaan, dat hy gedurende zyne lichaams zwakheit doorslaande blyken van ware Godtvrucht vertoonde. Niet lang voor zynen doot raakte hy in enen zwaren strydt; doch de Heere Jezus hielp 'er hem door, zo dat hy eindelyk al zegepraalende uitriep: *de leeuw uit den stam van Iuda heeft overwonnen*. Voor zyn affterven nu gaf hy aan den *Kerkenraadt* van *Emden* het volgende werkje, van hem opgesteld, ter beproevinge over: *Ursachen Egidii Lindbergs gewezenen Pastoris zu Buttsforde, warum b'er die Lutherische lehre verlassen, und sich zu der Evangelischen Reformirten gewendet; weswegen er auch zeynes Amptes entsetzet worden. Kaufft die Wahrheit, und verkaufft sie nicht. Spr. Cap. 23. v. 23.* Hierop

wierdt het zelve door de twe oudtste Predikanten van Emden, de Heren *Everardus Evers* en *Georgius Christophorus Reze*, als gemagtigt daartoe zynde van den Kerkenraadt, nagezien en goedtgekeurt, hoewel zy tegelyk betuigen; *hun zegel niet te hangen aan deze en gene harde uitdrukkingen, in 't werk voorkomende, als van welke de Gereformeerde Leraren zich lieft onthouden.* Vervolgens wierdt het te Emden gedrukt in 't jaar 1717. *Met privilegie, in 8.* Tegen dit werkje van *Lindenberg* liet de Heer *Didericus Menen*, *Consistoriele Raadt* en *Hofprediker* van onzen *Doorluchtigsten Vorst*, een geschrift uitgaan in 't jaar 1723 onder dezen titel: *Friedliebende Untersuchung der streitigen lehr-puncten zwischen den Evangelisch-Lutherschen und Reformirten, und Ausführliche Bekantnis der Reformirten von der warheit der Evangelisch-Lutherschen lehre &c.* Die lust en tyd hebben, kunnen deze twe geschriften nazien, en 'er hun oordeel over vellen; wat my aangaat, ik vinde veel smaak in de woorden van den vermaarden *Schmidius*, van den Heer *Menen* in 't slot van zyn *Voorbericht* bygebracht; en aldus luidende: „ Si dicendum, quod res est, neutri conducet, eandem „ quæstionem toties ventilare, cum repetitæ Disputationes plerumque novarum litium foecundæ „ matres esse soleant. Dat is; om de waarheit „ te zeggen, het is noch voor de ene noch voor de „ andere partye voordelig, dezelve twistvraege dikmaals te behandelen; overmits de herhaalde redentwistingen gemeenlyk vruchtbare moeden „ van nieuwe vershillen plegen te zyn.

§. 15. Die van 't Coetus verzamen liefde gaven in Nederlandt voor hunne behoefte Medeleden, en de Schoolmeesters in 't EMDER en Greetmer Ampt.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 491

van het rundvee in 't jaar 1715; met het ongedierte, de muizen, in 't jaar 1716; als mede met hoge water- vlooden, byzonder op Kersnacht in 't jaar 1717, en op den 31 December des jaars 1719. Hierdoor wierden de Predikanten en Schoolmeesters, byzonder in 't Emden en Greetmer Ampt, van hunne inkomsten ontbloot, en de meeste van hun tot de uiterste armoede gebragt; dies het Coetus binnen Emden in de eerste zittinge des jaars 1721. een besluit nam, twe van hunne leden, als de Heren *Gerardus ter Haar*, Predikant te *Zuiderhuizen*, en *Jfebrandus Eilards Harkenroht*, Leraar te *Hinte*, te zenden naar de Synode van *Stadt en Lande*, welke in dien tydt vergaderde binnen *Appingedam*, om aan de zelve den hooggaanden noodt voortedragen, en te verzoeken, de noodtlydende *Predikanten* en *Schoolmeesters* naar vermogen zelve by te springen, en tegelyk hunne zaak de overige Synoden en *Classen* van *Nederlands* aan te pryzen. Het getuigenisse, waarmede de voornoemde gemagtige Predikanten voorzien wierden, opgesteld door den toenmaligen *Altuarius* van het Coetus, den Weleerwaarden, zeer Godtzaligen, Welgeleerden en Dierbaren Heer *Henricus Gerard: Zwartte*, thans oudste Predikant van Emden en waardig *Preses* van 't Coetus, luidt aldus.

„ Het Coetus der Gereformeerde Predikanten
„ van Oostvrieſlandt, vergadert binnen Emden,
„ wenscht aan de Hoogerwaarde Synode van *Stadt*
„ en *Lande*, vergadert te *Appingedam*, en alle hare
„ Eerwaarde leden, hare zeer Geliefde Broederen
„ in Christus, vermenigvuldigde Genade en
„ Vrede.

Eerwaarde Heren!

„ Zag ooit ons Vaderlandt quade dagen, hadt
„ het ooit benouwde tyden, het zyn deze, welke
wy

„ wy tegenwoordig beleven, en tot welke ons de
 „ Heere bewaart heeft; zo dat wy al dikwyls uit-
 „ bersten in de woorden van *Polycarpus*: *O Domine,*
 „ *in qua nos reservasti tempora!* Want, om van an-
 „ dere gerichten Godts en vroegere watervloeden,
 „ ons in 't jaar 1715 en vervolgens van den Heere
 „ toegezonden, waardoor ons landt ook al geschudt
 „ en gekrenkt is, niet te melden; door dien hogen
 „ *Kersvloeds* in 't jaar 1717 voorgevallen, is het
 „ zelve zodanig gescheurt, dat tot nochtot des zelfs
 „ breuken niet genezen zyn. 'T is waar, wy heb-
 „ ben gebouwt, en ons landt een en andermaal voor
 „ enen korten tydt gesloten gehadt; maar de Al-
 „ machtige en Rechtveerdige Godt heeft wederom
 „ afgebroken, en breuke tot breuke toegehaan,
 „ byzonder op den laatsten dag van 't voorledene
 „ jaar, zo dat wy op den eersten dezès jaars moesten
 „ kermen: *men wagt naar vrede, maar daar is niets*
 „ *goedts, en naar den tydt van geneezinge, maar ziet*
 „ *daar is verschrikkinge!* Dus heeft de Heilige Godt
 „ door zyne aanhoudende, doch rechtveerdige oor-
 „ delen, ons vruchtbaar Landt, voor een groot'ge-
 „ deelte, tot in het *Vierde jaar*, gestelt tot enen
 „ zouten gront om de boosheit der genen, die 'er
 „ in wonen, en noch ziet men het einde niet. Dit
 „ doet ons dan al dikwyls zuchten: *usque quo Do-*
 „ *mine!* of; keert weder Heere, tot hoe lange! Wy
 „ kunnen *U Eerwaardigh.* nauwelyks beschryven
 „ het elendt, de armoede en verlegentheit, waarin
 „ ons Vaderlandt door deze langdurige plagen Godts
 „ geraakt is, zo ten opzichte van des zelfs inwoon-
 „ deren in 't gemeen, als ten opzichte van de Pre-
 „ dikanten ten platten lande en de Schooldienaren
 „ in 't byzonder. Hiervan daan is 't, dat reeds
 „ meer als een' Gemeinte van hare Herders, die zich
 „ naar het *Oosten* en het *Westen* hebben moeten be-
 „ geven, ontbloot is, en dat verscheiden andere
 „ hare

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 493

„ hare Leraren, waarmede zy noch voorzien zyn,
 „ geen onderhoud kunnen verschaffen; zo dat vele
 „ Predikanten, wier inkomsten en onderhoud van
 „ de landeryen moeten komen, en die reeds al het
 „ hunne daarby hebben ingeschoten, en niet meer
 „ bestaan kunnen, genoodtzaakt zullen worden,
 „ indien de Genadige Godt niet haast uitkomste
 „ verleent, hunne Gemeintens te verlaten, en zich
 „ daarhenen te begeven, alwaar zy levensnoodtdruft
 „ vinden mogen, en dus zoude in verscheiden plaat-
 „ zen van ons landt de openbare Predikingen
 „ van het zuivere woordt Godts, welke hier zedert
 „ de *Reformatie* ruim *twe eeuwen* geduurt heeft,
 „ ophouden.

„ Onze bedrukte Broederen hebben alle middelen
 „ gebruikt, en hunne zaak aan *Z. Vorst: Doorluch-*
 „ *tigheid* en de *Standen des Landts* een en andermaal
 „ op den Landtdag gerecommendeert; doch daar
 „ was geen vermogen, om hen te helpen, zyn-
 „ de het alzo tot het uiterste met hun geko-
 „ men.

„ *Onze Coetwiele Vergaderinge* dit alles overwegen-
 „ de, en begaan met de elenden van hare Waarde Me-
 „ deleden, vondt haar genoodtzaakt en verplicht, om
 „ den noodt van deze hare Broederen U. Hoog-E.
 „ voor te dragen, met een hartelyk verzoek, dat
 „ U Eerw. hare Christelyke mildadigheid aan hen
 „ bewyzen, en hun gebrek naar vermogen vervul-
 „ len willen. Wy hebben niet nodig, ene deugd,
 „ zo wel aan U Eerw. bekend, en zo dikwyls van
 „ U zelve anderen aangeprezen, met vele beweeg-
 „ redenen aan te dringen. U Eerw. weten, wat de
 „ Gemeenschap der Heiligen en de broederlyke
 „ liefde vereischt en medebrengh; U Eerw. weten
 „ uit de oude gedenkschriften, wat onze *Moeder-*
 „ *Kerke* wel eer aan hare geloofsgenoten gedaan
 „ heeft; hoe de zelve een *commune refugium* en *Her-*
 „ *berge*

„ *berge* der om der waarheit wille vervolgde en
 „ arme ballingen, ook uit de *Nederlanden*, geweest
 „ is; hoe blydelyk zy de zelve in haar^s schoot ont-
 „ fangen, en mildelyk onthaalt heeft. U. Eerw.
 „ bewyzen deze weldadigheid aan andere verder
 „ afgelegene Gemeintens en Broederen, als in den
 „ *Palis* en elders, en daarom wy konden niet anders
 „ vertrouwen, of U. Eerw. zouden de zelve mil-
 „ dadigheid ook aan hare naburige Medebroederen
 „ betonen. En dewyl Godt zelf aan zulke offe-
 „ randen, in't gelove gedaan, oen Welgevallen heeft,
 „ zullen U Eerw. hem ook daardoor in Christus
 „ aangenaam zoeken te zyn. Ey Waarde Broede-
 „ deren! indien 'er dan enige gemeenschap is des
 „ Geests, indien 'er enige innerlyke bewegingen
 „ en ontfermingen zyn, laat U het gebrek van uwe
 „ Medebroederen ter harten gaan: ja Broeders, laat
 „ ons uwer hierin genieten in den Heere: verquikt
 „ onze ingewanden in den Heere. Laat alzo de
 „ bedieninge van dezen dienst niet alleen vervullen
 „ het gebrek van onze Medeleden, maar ook over-
 „ vloedig zyn door vele dankzeggingen tot Godt.
 „ Wy verzoeken dan ootmoedig, en U Eerw.
 „ voorbiddinge voor ons bedrukte Vaderlandt, en
 „ dat U Eerw. deze zaak van de noodtlydende Pre-
 „ dikanten en Schoolmeesters door de *Heren Depu-
 „ taten* aan hunne respectie *Classen*, en door de *He-
 „ ren Correspondenten* aan de *Zuidt* en *Noordhollandi-
 „ sche Synoden*, en die van de andere Provincien, op
 „ het nadrukkelykste gelieven te recomenderen.
 „ In welke verwagtinge wy, met enen hartely-
 „ ken heil-en zegenwensch over UH. E.E. Perzo-
 „ nen, Synodale en andere Kerkelyke vergaderin-
 „ gen, en gehele waardige bedieninge; ook met een
 „ innigen zucht, dat de Genadenryke Godt zyn^s Ge-
 „ meinte in Nederlandt onder uwendienst en opzicht
 „ zeer wil doen groeyen, bloeyen, haar in veel geeste-
 „ lyke

„lyke cierlykheit voor den dag doen komen, en over-
 „vloedige geloofs en liefdevruchten doen dragen,
 „tot roem van zynen heerlyken naam en ten voor-
 „beelde en blydtschap van anderen, Verbly-
 „ven.

Emden den 6 Maay
 1721.

Hoog Eerwaarde Heren
 en zeer Geliefde Broe-
 deren in Christus.

U. H. Eerwaarde volveerdige
 Dienaren, de Leden van het
Coetus binnen Emden, en uit
 aller naam.

Henr: Ger: Zwartte Eccles.
Emd: & V. C. h. t. Aquar-
ius,

Voorts vindt de zaak veel ingang niet alleen by
 de *Synode van Stadt en Lande*, maar ook by die van
Vrieschlandt, Hollandt &c. zo dat'er gansch aanzienly-
 ke giften, byzonder uit *Vrieschlandt*, van tydt tot tydt
 inquamen, waardoor de noodtlydende *Predikanten*
 en *Schoolmeesters* in staat gestelt wierden, om in 't
 werk hunner bedieninge met gemoedigheit te kun-
 nen voortvaren. Waarop dan het *Coetus brieven*
van dankzegginge aan de byzondere *Synoden &c.* liet
 afgaan, waarvan wy den lezer de twe volgende
 zullen mededelen, zynde de *eerste* geschreven aan de
Synode van Vrieschlandt, en de *tweede* aan die van
Zuidt-Hollandt.

„Het *Coetus* der Gereformeerde *Predikanten*
 „van Oostvrieschlandt, vergadert binnen Emden,
 „wenscht aan de *Christelyke Synode van Vriesch-*
 „landt, en alle hare Hoog Eerw. Leden, haar
 „zeer Geliefde Broederen in Christus, Genade en
 Vrede

„ Vrede van hem, die de Gever en Vermeerdercrat
 „ van de zelve is.

Hoog-Eerwaarde Heren.

„ Gelyk dearme smekingen spreekt, en denoodt
 „ bidden leert; zo vindt zich de behoefte, zynen
 „ wensch bekomen hebbende, ook verplicht, om
 „ zyn dankbaar gemoedt te uiten en te vertonen.
 „ 'T was, Hoog Eerw. Heren, de armoede, het
 „ groote gebrek, en de hardt drukkende noodt van
 „ zo vele Predikanten en Schoolmeesters van ons
 „ Landt, welke onze Coetuële Vergaderinge voor
 „ drie jaren verplichtten en noodtzaakten, enige van
 „ hare Leden met smeekschriften aan de *Christelyke*
 „ *Synoden der Verenigde Nederlanden*, en dus ook onder
 „ de eerste aan de *Synode van Vrieschlandt*, gehouden
 „ te *Franeker*, te zenden, om het elendt dier behoef-
 „ tigen op het nadrukkelykste voor te dragen, en
 „ de vervulling van hun gebrek ootmoedig te ver-
 „ zoeken. Het welke ook van ene gewenschte
 „ uitwerkinge, gelyk by de andere *Christelyke Syno-*
 „ *den*, zo ook by de *Christelyke Synode van Vriesch-*
 „ *landt* in 't byzonder geweest is; mits de zelve,
 „ met een teder medelyden omtrent de behoeftigen
 „ aangedaan, hunne zaak zodanig aan de *Edel-Mo-*
 „ *gende Heren Staten* van hare *Provintie* aangeprezen
 „ heeft, dat *H. E. Mogende* ene *Collecte* door de *gehe-*
 „ *le Provintie van Vrieschlandt*, ten behoeve der
 „ noodtlydenden, gunstiglyk hebben toegestaan.
 „ Welke *Collecte*, verre boven onze verwagtinge,
 „ zo ruim en groot van liefde-giften geweest is,
 „ datze ons veel stoffe, om den Heere te danken,
 „ en onze weldoenderen te zegenen, gegeven heeft.
 „ Wy konden derhalven ook niet nalaten, onze
 „ dankbaarheid daar over aan *U H. Eerw.* te betui-
 „ gen, met deze geringe letteren verklarende; dat wy

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 497

„ erkennen met veel genoegen en hartelyke dankzeg-
 „ gingen aan den Groten Godt en aan *U. H. Eerw.*
 „ dat het hem behaagt heeft, de harten van *U. H. E.*
 „ zodanig te neigen tot onze bedrukte Broederen,
 „ om hunne zaak zo zeer te bevorderen, dat de zelve
 „ van zulk ene gezegende uitwerkinge geweest is;
 „ wenscbende, dat de Algenoegzame en Genaden-
 „ ryke Godt, die het werk van zyne Dienaren en
 „ den arbeid der liefde, die men aan zynen naam
 „ bewyft, getenzins zal vergeten, zulx aan *U. H. E.*
 „ rykelyk en overvloedig uit Genade wil vergel-
 „ den.

„ Voorts is onze innige zucht en bede, dat de
 „ Heere zyne Gemeente in *Vrieschlandt* en geheel
 „ Nederlandt wil bewaren, zegenen, zeer doegnroe-
 „ yen en bloeyen, en overvloedige geloofs en liefde
 „ vruchten doen dragen.

„ Onze *Vrede-Vorst Jesus* doe de *Edel-Mogende*
 „ *Heren Staten* van Uwe Provincie staan als *Pylaren*
 „ van Landt en Kerke, en, met de wet Godts en
 „ Christus troon en Koninkryk in hunne harten,
 „ zyn volk regeren in wysheit en oprechtigheit als
 „ mede-schappen zyner weide.

„ Hy stelle *U. H. E.*, *Mannen Broeders*, tot Zö-
 „ nen des donders en lieflyke Cytherspeelders,
 „ vasthoudende aan 't Getrouwe woordt, dat naar
 „ de lere is, een en 't zelve gevoelende en sprekende,
 „ deftig, zuiver en onvervalscht, voordragende
 „ steeds het woordt en de lere der genade, die het
 „ hart sterkt.

„ Hy make *U. H. Eerw.* en ons t³ zamen getrouw,
 „ om uit ene innige geloofs-vereniginge met hem
 „ door heilige wandelingen en Godtzaligheden otis
 „ te bereiden tot een³ zaligen uitgang uit deze wae-
 „ relt en ingang in zyn eeuwig Hemelsch Konin-
 „ kryk; daar ons gedurig werk zyn zal, den drieni-
 „ gen alleen Zaligen Godt in zyn eigen licht en str-

„ len, met de krone van zyn genadenwerk, en den
 „ glans van zyne aanbiddeleyke Heerlykheit, met
 „ alle verwonderinge, eerbiedt, blydschap en dank-
 „ zegginge eeuwiglyk te verheerlyken. Amen.
 „ Dit bidden en wenschen.

Emden den 13 Junius
 1724.

H. Eerw. Heren en zeer
 Geliefde Broederen in
 Christus.

U. H. Eerwaardigh. verpligte
 en volvaardige dienaren, de
 Leden van het Coetus bin-
Emden, en uit aller naam.

Henr. Ger. Zwarte Eccle.
Emd. & V. C. h. t. Albu-
rins.

„ Het Coetus der Gereformeerde Predikanten
 „ van Oostvriesschlandt, vergadert binnen *Emden*,
 „ wenscht de *Christelyke Synode van Zuid-Holland*
 „ en alle hare Hoog Eerw. Leden, hare zeer Go-
 „ liefde Broederen in Christus, Genade en Vrede
 „ van hem, die de Geveer en Vermeerderaar van de
 „ zelve is.

Hoog-Eerwaarde Heren!

„ Wy erkennen met veel genoeg en hartelyke
 „ dankzegging, en aan den Groten Godt en aan U.
 „ H. E. dat het hem behaagt heeft, de harten van U
 „ H. E. in 't voorledene jaar zodanig te neigen,
 „ dat U. H. E. uit een Christelyk medelyden en
 „ erbarminge zo mildelyk tot de behoefkens van de
 „ noodtlydende Predikanten en Schoolmeesters
 „ onzes Landts hebben medegedeelt, wenshende,
 „ dat

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 499

„ dat de Algenoegzame, uit wiens handt *U. H. E.*
 „ het tot zynen dienst gegeven hebben, zulx aan
 „ *U. H. E.* rykelyk en overvloedig uit genade
 „ wil vergelden. Wy nemen daarby noch eens de
 „ vryheit, *U. H. E.* ootmoedig te verzoeken, om
 „ ook dit jaar daarmede te continueren, en de be-
 „ hoeftige Broederen wederom te verquikken, ho-
 „ pende, dat wy *U. H. E.* in 't toekomende niet meer
 „ lastig zullen vallen; dewyl de Heere het werk van
 „ onzen *Dykbouw* in dit jaar zo ogenfchyntlyk heeft
 „ begunstigt, en zo verre doen vorderen, dat ons
 „ Landt, schoon nu noch onvruchtbaar, deze week
 „ staat gesloten te worden: waaruit wy hope schep-
 „ pen van ene gehele en zo lang gewenschte her-
 „ stellinge onder des Heeren zegen. Wy zenden hier
 „ nevens door onzen *Gedeputeerden D. Gerardus ter*
 „ *Haar*, Predikant te *Zuiderhuizen*, de *geestliche Lyste*
 „ van de noodtlydende Predikanten en Schoolmee-
 „ sters onzes Landts, behelzende te gelyk de *inkom-*
 „ *sten*, welke zy voor de *inundatie* van hunne lant-
 „ den in 't jaar 1717 gehadt hebben, en zedert het
 „ genoemde jaar tot noch toe zyn hebbende, gelyk
 „ zy ons eigenhandig hebben opgegeven, om alzo
 „ aan de *drie eerste Artikelen* van de Christelyke
 „ *Synode*, in 't jaar 1722 binnen *Leiden* gehouden, ons
 „ door den E. Broeder *Ter Haar* toegezonden, te
 „ voldoen. En wat de *vierde* betreft, dewyl on-
 „ langs in de Christelyke *Synode*, gehouden te *Ap-*
 „ *pingedam*, besloten is; dat het *Coetus* moest overzen-
 „ den den *gehelen ontfang van alle de Christelyke Syno-*
 „ *den en Respective Classen &c.* zo gevenwe *U. H. E.*
 „ *pertinent op de gehele somma*, welke wy van *U. H.*
 „ *E.* en andere *Christelyke Synoden* en *E. Classen*, mits-
 „ gaders van den E. *Kerkenraadt van Amsterdam*,
 „ ontfangen hebben, *gespecificceert, en wanneer*, en
 „ *aan welke*, deze penningen uitgedeelt zyn; alles
 „ volgens het *Boek van onzen E. Præs.*, waarin alle

„ de *Predikanten* en *Schoolmeesters*, die iets genoten
 „ hebben, telkens de *Quitancien met hunne eigenhan-*
 „ *den* geschreven hebben; en hoeveel 'er noch in
 „ *Cassa* mogte zyn. Wy twyfelen niet, of U. H.
 „ E. zullen daarin genoeg nemen. In welke
 „ verwagtinge wy, met hartelyke heil- en zegen-
 „ wenschingen over U. H. E. Perzonen, Synodale
 „ en andere Kerkelyke Vergaderingen en gehele
 „ waardige bedieninge, verblyven.

H. E. W. Heren en zeer Go-
 liefde Broederen in Christus.
 U. H. Eerwaardigh. volvaar-
 dige Dienaren, de Leden
 van het *Coetus* binnen *Em-*
den, en uit aller naam.

Henr. Ger. Zwartte Ecclis.
Emd. V. C. h. 1. Actuarius.

§. 16: Die van Emden doen zulx insgelyks voor hunne armen.

Die nare en droevige *Kersnacht* van't jaar 1717 en des zelfs navlagen drukten ons Landt en onze Stadt ongemeen, en veroorzaakten dat zeer vele tot armoede vervielen, en de ondersteuninge van de *Diakenen* nodig hadden; dies de *Diakenen* hier ter stede in korten buiten staat raakten, om de grote menigte der behoefligen naar behoren te hulpe te komen. Waaron men een besluit nam, het *mildadige Nederlandt* aan te spreken, en derwaardts uit de *Predikanten* en *Diakenen* enige te zenden, om liefde-gaven te verzamelen. Hiertoe wierden verkoren de Eerwaardige en zeer Geleerde Heer *G. C. Reze*, *Predikant* der Gemeente, en de Heren *B. T. Bonk* en *L. G. Knoop*, als *Diakenen*. Deze slaagden in hun werk zeer gelukkig; maar moesten het zelve van wegen het *jaargety* afbreken. Ondertusschen reikte het verzamelde niet toe, om de noodtydende te helpen: waarom

men

KERKELYKE GESHIEDENIS. 501

men zich genoodtdwangt vondt, het afgebrokene werk na verloop van byna *drie jaren* te hervatten, waartoe de Welcerwaarde en zeer Godtzalige Heer *Johannes Everhardi*, Predikant dezer Gemeinte, en de *Eerb. Hopman Wychert Nannen* uitgekipt wierden, die het ook gewillig aannamen, en om geloof buiten 's landts te verdienen, met het *volgende getuigenis* van den *Emder Kerkenraadt* voorzien wierden, dat we ter gedachtenisse hier ook ter neder stellen, luidende aldus.

„ Den Eerwaarden, Geleerden en Veel Geachten Heren en Broederen in Christus, Leraren, „ Onderlingen, Diakenen en Goedthartige Leden „ van Christus Kerke in Nederlandt, wenschen „ de Predikanten en Ouderlingen der Gemeinte te „ *Emden* overvloedigen zegen en Genade, van den „ Algenoegzamen Jehovah, in den Allerdierbaarsten Heere Jezus, door de kragtige werkinge des „ Heiligen Geests. Amen.

Eerwaarde, Geachte en zeer Geliefde Heren en Broederen in Christus.

„ Zo veranderlyk als de Maan is, zo veranderlyk „ is ook al het ondermanige; die heden ryk en welvarende is, ziet men dikwyls morgen, door de „ Goddelyke bestieringe, tot armoede en gebrek „ vervallen. Levendige voorbeelden hiervan hebben ons *Lands* en onze *Stads* enige jaren herwaardts „ helaas! in menigte uitgelevert. Voorheen waren ons *Lands* en onze *Stads* in groey en bloey, „ onze velden waren bedekt met kudden van groot „ en klein vee, weidende in grazige landen en klaverbeemtens, het koorn ruyfchte op onze Akkeren; „ kortom, onze landen gaven hare inkomsten rykelyk op: dit deedt den *Landtman* bloeyen, en den

„ Burger en inwoonder van onze Stadt welvaren,
 „ Maar ach hoe is onze Staat verandert! hoe is de kans
 „ verkeert! zedert den tydt, dat het den Heere der
 „ Heyrſcharen behaagt heeft, van wegen de hoog-
 „ gaande grouwelen en Hemel-tergende ongerech-
 „ tigheden van *Stadt* en *Lands* het wraak-zweert in
 „ de handt te nemen, en dapper daarmede te slaan.
 „ Byzonder zedert dien naren *Kers-vloedt* van het
 „ jaar 1717, wiens gedachteniſſe ons hart doet bloe-
 „ den in 't binnenſte, en onze leden met ene koude
 „ grillinge bevangen worden; toen immers deedt
 „ de Godt van Hemel en Aarde den windt geweldig
 „ voortkomen uit zyne ſchatkamer, die de *Zeegol-*
 „ ven gaande maakte, waardoor onze Dyken en
 „ Dammen jammerlyk geſcheurt, en om verre ge-
 „ worpen, onze landen met zoute wateren bedekt,
 „ en de Zee, als het ware, gelyk gemaakt wierden;
 „ onder welk vreeslyk oordeel de Heere ons recht-
 „ veerdiglyk enige jaren gebukt heeft laten henen
 „ gaan. Wel is waar, dat de Goedertiere ne Jeho-
 „ vah zich eindelyk in zo verre over ons heeft ge-
 „ lieven te ontfermen, dat onze Dyken, onder zynen
 „ zegen, hermaakt, onze landen droog zyn gewor-
 „ den, en begonnen hebben, hare vruchten weder-
 „ om uitteleveren; waarover wy tot roem van onzen
 „ Hemelſchen Weldoender in verbazinge moeten
 „ uitroepen: *Dit is van den Heere geſchiedt, en het is*
 „ *wonderlyk in onze oogen!* Edoch, gelyk een ieder
 „ ligt bevroeden kan, de inkomsten der landen zyn
 „ weinig in vergelyking met die der vorige jaren,
 „ en de laſten, die 'er van gedragen moeten worden,
 „ ongelyk zwaarder.
 „ Uit allen dezen kan gemakkelyk afgenomen wor-
 „ den, hoe het met 's landts inwoonderen, en met de
 „ Burgeren en Ingezetenen van deze Stadt doorden
 „ bank gelegen is; dat ene grote menigre van de
 „ eerſten tot de uiterſte armoede vervallen is, waar-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 503

„ van vele zich naar onze Stadt begeven hebben, om
 „ lichaams onderhoudt te ontfangen, welke hun niet
 „ geweigert konde worden, wilde men ze door ge-
 „ brek niet zien ommekomen: en dat de laatste in 't
 „ gemeen zeer gedrukt zyn geworden, en vele van
 „ de zelve genoodtzaakt, anders geen' raadt of mid-
 „ del vindende, om aan den kost te geraken, zich by
 „ de Verzorgers der Armen aan te geven, en de
 „ nodige hulpe te verzoeken. Dus nam het getal
 „ der behoefigen hier zeer toe, en daarentegen
 „ wierden de overige van onze Burgers en Inwoon-
 „ ders door de aanhoudende Hemel-plage hoe lan-
 „ ger hoe meer buiten staat gestelt, om de noodty-
 „ denden door liefde gaven te hulpe te komen; en
 „ kan men zich om de voornoemde reden geene ho-
 „ pe maken, dat zy in korten zo veel zullen kun-
 „ nen uitreiken, als tot onderhoudt van zo groot ene
 „ menigte der armen nodig zal zyn.

„ De *Diakenen* zulx wel wikkende en wegen-
 „ de, dachten raadtzamer te zyn, buiten 's landts
 „ by goedhartige en vermogende dar gene, dat hun
 „ ontbreekt, te zoeken, als de behoefigen te laten
 „ dryven, en aan den bytenden honger en ondraag-
 „ lyke koude over te geven; en tot dat einde sloegen
 „ zy het oog op de Broederen in *Nederlands*, zo be-
 „ roemt en alomme bekent van wegen hunne milda-
 „ digheit, en besloten zy derwaardts enen uit het mid-
 „ den van hun te zenden, namelyk den *Eerbaren*
 „ *Hopman Wychert Nannen*, zynde een Man van be-
 „ proefde trouwe. Voorts hebben zy dit hun be-
 „ fluit ons bekent gemaakt, en verzocht, dat wy hun
 „ daaromtrent naar ons vermogen met raadt en daadt
 „ wilden byspringen. Dit hebbenwe nu hun geen-
 „ zins geweigert, maar hun toeleg raadtzaam en
 „ volstrekt nodig bevindende, hebbenwe den voor-
 „ noemden Broeder *Diaken* uit het midden van ons
 „ toegevoegt den *Eerwaarden* en ons zeer *Dierba-*
ren

ren Heer *Johannes Everhardi*, geacht Leraar der
 zer Gemeente, ten einde die hoognodige zaak van
 deze twe Mannen, onder Godts zegen en bystant,
 bevordert mogte worden.

„ Het is byna drie jaren geleden, dat men iets
 diergelyk3 ondernomen en begonnen heeftte *Am-
 sterdam*, en het behaagde toen den Heere vele
 goedhartigen in die Stadt te bewegen tot het
 uitdelen van ene milde gave, waardoor onze Ar-
 me zeer verquikt, en onze Diakenen merkelyk
 ondersteunt zyn geworden; gelyk wy dan ook
 wenschen, dat Godt het den Weldoenderen ge-
 nadiglyk vergelde. Men heeft daarop tot nu toe
 nagelaten, het begonnen, en van wegen het *jaar-
 gety* afgebroken werk, voort te zetten, in verwag-
 tinge, dat de Heere ons in staat mogte stellen, om
 ons zelve te helpen, en anderen niet lastig te val-
 len. Edoch zulx mislukkende, de slechte tyden
 aanhoudende, de ontfangene liefde-gaven niet al-
 leen verteert zynde, maar ook de *Boeken der Ar-
 men* meer en meer achter uit rakende, vonden wt
 ons eindelyk genoodtdwangt, het voormaals af-
 gebrokene werk te hervatten.

„ Nu is derhalven ons gedienschtig verzoek aan
 U. L., Eerwaarde Heren en Broederen, dat gy dit
 ons gezegelt Getuigenis-schrift geloof wilt ge-
 ven, en onze Afgezondene met raadt en daadt on-
 dersteunen, of het den Groten Ontfermer behaag-
 de, veler harten en handen in mededogentheit te
 ontsluiten, en de Afgezondene met ene milde ga-
 ve, tot verquikkinge van onze Armen, tot onse
 doen wedetkeren.

„ Wy denken, *Mannen Broederen*, dat wy node-
 loos werk zouden doen, byaldien wy vele drang-
 redenen, die anderzins by de handt waren, by-
 brachten. De Heere, wetenwe, zal den dienst
 en het goede, aan den Armen in gelove en liefde
 be-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 509.

„ bewezen, niet onbeloont laten; maar hier en na-
„ maals, volgens zyne getrouwe beloften, rykelyk
„ vergelden. De Godtvruchtige, die 'er onder onze
„ noodtlydenden gevonden worden, zullen, onder
„ Godts bemerkende genade, aangespoort worden,
„ om hunne Weldoenderen te zegenen, en voor hen
„ om heil en voorspoedt by Godts Genade-troon
„ door vierige Smekingen aan te houden, en die ge-
„ gebeden zal Godt, de Hoorder en Verhoorder
„ van de zuchtingen zyner gunstgenoten, niet on-
„ verhoort laten.

„ In verwagtinge dan, dat ons hartelyk verzoek
„ van U E D. Eerwaarde Heren en Broederen, vol-
„ veerdig zal worden ingewilligt, sluitenwe met
„ deze innige wenschbede; dat Iesus, de Heer en
„ Koning van de Kerke, zynen Wyngaart in *Ne-*
„ *derlandt* gestadig bevochtigemet den dauw zyner
„ genade, den zelve hoe langer hoe meer met edele
„ wynstokken beplante, die goede druiven van
„ hebbelyke en dadelyke genade in overvloedt
„ mogen voortbrengen. Dat hy zyne Kerke aldaar
„ neme onder de Goddelyke vleugelen van ene aller-
„ veiligste bescherminge, en de zelve beide uitwen-
„ dig en inwendig allezins doe groeyen en bloeyen
„ tot aan het einde der waereldt. Dat hy ook zynen
„ ryken zegen over Uwe Eerwaarde Perzonen en
„ dienst gelieve uittestorten, tot verbrekinge van het
„ Ryk der duisternisse, tot uitbreidinge van zyn zalig
„ Koninkryk, tot ondersteuninge der Armen en
„ grootmakinge van zynen nooit volprezencn naam.
„ De Almachtige vatte U E D. by de rechterhandt
„ geleide U E D. door zynen raadt, en als gy den
„ zelve, een ieder in zyne stant-plaatze, getrou-
„ welyk zult hebben uitgedient, zo zette hy op uwe
„ hoofden de Prys-kroon der eeuwige Glorie en
„ Heerlykheit, waarmede hy alle zyne getrouwe
„ Knechten in dien groten dag te bekronen beloofte

„ heeft. Dit en meer daartoe wenschen van har-
 „ ten.

Emden den 21 van
 Julius 1724.

Uwer Eerwaardigh. dienst-
 willige Dienaren en Broe-
 deren in Christus, de Pre-
 dikanten en Ouderlingen
 der Gemeinte te Emden,
 en uit aller naam.

Eduard Meiners, Predikant
 te Emden, en Schryver des
 Kerkenraads aldaar.

Voorts liep ook dit werk wonder voorspoedig; mits de voornoemde Gemagtigde zelden of niet iemand te vergeeffsch aanspraken, elk volveerdig zynde naar zyn vermogen rykelyk mede te delen; zo dat de ontfangene Liefde-gaven *vele duizenden* bedroegen, onze verwagtinge verre te boven gingen, en de *Diakenen* door de zelve volkomentlyk in staat gestelt wierden, om de noodtdruftigen naar behoren te hulpe te komen, gelykze tot hiertoe, door dit middel byzonder, in enen goeden staat gebleven zyn.

Dus deedt de DOCHTER, ik meine de KERKE VAN NEDERLANDT, aan hare MOEDER, de OOSTVRIESCHE KERKE, ene overvloedige vergeldinge. Dat deze nooit zal of moet vergeten; maar met schuldige dankbaarheid verpligt is te erkennen.

§. 17. Godts Heilige en Aanbiddelyke oordelen, vele jaren achter een ons Landt overgekomen, hebben
 Het gevoelen van 't Coetus, om ook ongeletterde, onder zekere voorwaarden, tot het werk der Bedieninge toe te laten.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 507

ook veroorzaakt, *dat de oogst wel groot is, maar de Arbeiders weinige zyn.* Vele brave Ouderen zouden wel gaarne hunne kinderen Godt en zyne Kerke toewyen, doch het vermogen ontbreekt. Andere zouden het wel kunnen doen, maar zy hebben *er geen en zin aan, om dat de inkomsten der Predikanten hier veeltydts zo gering zyn. Op dat dan deze en gene Gemeintens niet herderloos mogten zyn en blyven, was het *Coetus* binnen *Emden* van gevoelen; dat ook *Ongeletterde*, die den drempel der Hoge Scholen nooit betreden hebben, en alzo van de kennis der talen en Geleerde wetenschappen ontbloot zyn, met nuttigheit, onder des Heeren zegen, het Leraars-Ampt in die Gemeintens zouden kunnen bekleden. Ondertusschen oordeelde gemelde vergaderinge, dat omtrent zodanige *Perzonen* het volgende diende in acht genomen te worden.

I. Dat de zelve niet dan in geval van uiterste noodzakelykheit moeten toegelaten worden; wanneer namelyk deze of gene Gemeinte genen Geletterden Perzoon magtig kan worden, en dus herderloos zoude moeten zyn en blyven.

II. Dat de zelve niet toegelaten moeten worden, dan op 't verzoek van zulk ene Gemeinte; welke dezelve om onderzocht te worden, het *Coetus* voordraagt en aanbiedt.

III. Dat de zelve niet alleen onberispelyk moeten zyn; maar daarenboven voorbeeldig in den wandel, wel geoeffent en bedreven in de waarheden, voorzien met de nodige bequaamheden, om hunne gedachten in 't openbaar op ene geschikte wyze te kunnen voordragen; van welk alles zy geloofwaardige getuigenissen moeten vertonen.

IV. Dat

IV. Dat de zelve wel zullen doen, wanneer drie jaren lang by hunne Gemeintens blyven, en dat zulk, by wege van raadtgevinge, hun ernstig voorgehouden en aangeprezen moet worden.

§. 18.
Het antwoord van 't Coetus op zommige vragen aan 't zelve voorgeftelt.

Voorts zal ik den lezer uit het *Coetusale Protokoll* mededelen het antwoordt, dat het *Coetus* op zommige vragen, aan 't zelve voorgeftelt, gegeven heeft.

In 't jaar 1706 den 3 *Augustus* wierdt het *Coetus* gevraagd; of een *Predikant*, die zich aan de zonde van overspel heeft schuldig gemaakt, in de bedieninge geduld mag worden; dan of de Gemeinte mag, ja verpligt is, op de afzettinge van zulken Leraar te dringen?

Hierop gaf het *Coetus* tot antwoordt: dat zulken *Predikant* de *Bedieninge* van 't *Evangelie* gansch onwaardig was, en het niet paste, hem ooit tot de zelve wederom toe te laten; hoewel hy, blyken van berouw gevende, op zynen tyd tot het gebruik des *Avondmaals* wederom toegelaten konde worden. Dit oordeel beweest het *Coetus*. 1. Uit de *H. Schrift*, en wel uit *Deut. 22. Jer. 5. Num. 21.* en andere plaatzen. 2. Uit de overcentstemminge van andere voortreffelyke *Godtgeleerden*, als *Voetius* in *Polit. Eccles. Part: II. l. III. Tract. III. Cap. III. Beza de Repud. & Divort. 1. 184. Carpozovius in Definit. Eccles. S. Consist. L. 3. Tit. x. Def. CXII. CXIII. 9f. etiam Forbes. Instr. Hist. Theol. L. 12. Cap: 7. §. 24. &.*

In 't jaar 1712 den 14 *April* stelde de *Predikant* van *Lehr*, *H. Berlage*, in 't *Coetus* voor; „ of niet de „ gewoonte, welke men aldaar, gelyk ook te *EMDEN*, onderhieldt, te weten; dat ene ontuchtige „ vrouwe haar onecht kindt zelve ter *Doop* moet „ aanbieden, en by die gelegentheit hare begane zonde „ opentlyk belyden, diende na als voor waargenomen te worden?

Het antwoordt van 't *Coetus* was; „ dat die gewoonte

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 509

„ woonte, overeenkomende met Godts woordt,
„ en strekkende tot Godts ere en opbouw van de
„ Kerke, immers diende onderhouden te worden
„ in de Gemeintens, in welke de zelve hadt stant
„ gegrepen. Dat uit dien hoofde ontuchtige vrou-
„ wen door de Predikanten ernstig en dikwyls tot
„ boetveerdigheid opgewekt moesten worden, en
„ vermaant, om haar die gewoonte te onderwerpen;
„ doch in geval de zelve halsstarrig mogten zyn en
„ blyven, het kindt alsdan evenwel gedoopt moeste
„ worden, mits deze en gene geschikte menschen
„ op zich nemende, om voor de opvoedinge en
„ onderwyzinge van 't kindt zorge te zullen dra-
„ gen.

In 't jaar 1713 den 4 Julius wierdt de volgende
vraage aan het *Coetus* voorgestelt; of, *iemant zich niet*
alleen met de Zuster van zyne overledene huisvrouw
verlooft; maar haar reeds bezwangert hebbende, en
Christelyke Overheit de voltrekkinge van 't houwelyk zou-
de mogen toestaan of niet? Hierop deelde het *Coetus*
een wydtlopig schriftelyk antwoordt mede, hierop
uitkomende. „ 1. Dat zulk een houwelyk gansch
„ ongeoorlooft is. 2. Dat de zaak zo verre geko-
„ men zynde, als de zelve hier bevonden wierdt,
„ de voltrekkinge van 't houwelyk geduldt konde
„ worden. 3. Dat zulke perzonen, tot een voor-
„ beeldt, voor anderen, van de Overheit zwaarlyk
„ dienden afgestraft te worden. 4. Dat zulke per-
„ zonen in 't landt, alwaar de schendaadt gepleegt is,
„ niet dienden geduldt te worden. 5. Dat zulke
„ perzonen, naar het voorschrift van de Kerken-
„ tucht, van 't gebruik des Avondtmaals afgehou-
„ den moesten worden, tot datze blyken van berouw
„ gaven.

In 't jaar 1720 den 23 Julius droegen zommige
Predikanten uit *Reiderlandt* de volgende vraage het
Coetus voor: *hoe men te werke moet gaan in 't dopen*
van

van kinderen, wier ouders of gansch onwetende zyn, of ergerlyk en godtloos in hun gedrag?

De Meining van 't *Coetus* was; „ dat de Doop
 „ van zulke kinderen wel TWE of DRIE WE-
 „ KEN, konde en mogte opgeschort worden, om
 „ in dien tydt de Ouders van de noodzakelykfte
 „ waarheden te onderrichten, en, waar het moge-
 „ lyk, tot inkeer te brengen; doch de Ouders
 „ hardnekkig zynde en blyvende, moefte men
 „ zorge dragen, dat de Doop van zulke kinde-
 „ ren behoorlyk verricht mogte worden. De
 „ eigen woorden van het *Protokol* luiden aldus:

„ *Fratres rogati sententiam, per majora vota statu-*
 „ *ere, necesse esse, ut tales imperiti ac rudes paren-*
 „ *tes prius de maxime necessariis fidei articulis eru-*
 „ *diantur, & profani ad frugem & meliorem vitam*
 „ *serio excitentur; ac licere propterea Pastoribus,*
 „ *Baptifmum infantium hujusmodi parentum ad*
 „ *aliquod tempus, faltem duas aut tres septimanas,*
 „ *differre, donec modo descripti parentes vel ali-*
 „ *quam necessariae veritatis cognitionem adipifcan-*
 „ *tur, vel quosdam poenitentiae specimen edant,*
 „ *& emendationem vitae ac morum promittant;*
 „ *ast si parentes plane sint refractarii & pertinaces,*
 „ *qui nolint institutionem admitttere, aut admoniti-*
 „ *oni locum dare, tamen Baptifmum infantium*
 „ *illorum non esse negligendum, sed, ut fiat, de-*
 „ *center curandum.*

§. 19.
 Besluit
 van het
 Coetus,
 dienende
 tot ver-
 wakke-
 ringe van
 het zel-
 ve.

In 't jaar 1736. beraadtflaagde men met malkan-
 deren in het *Coetus*; hoe men die Vergaderinge ver-
 wakkeren mogte, en onder des Heeren zegen nut-
 ter en heilzamer doen zyn en worden. Eindelyk
 wierden de volgende *Artikelen* tot dat einde door
 meerderheit van stemmen beraamt, besloten, het
Protokol van het *Coetus* ingelyft, en vervolgens van
 de leden der Broederschap ondertekent. De in-
 houdt van die *Artikelen* komt hierop uit.

De

KERKELYKE GESCHIEDENIS. § 11

De vergaderinge zoude om tien uren begonnen, en om twaalf gecindigt worden. De gewone werken; als de *Broederlyke Censuur* en het *Examen* of onderzoek, zullen, zo veel doenlyk is, kort worden afgedaan. *Zekere stellingen* zullen opgegeven, en afgehandelt worden. Naar gewoonte zullen in elke streek van 't Landt *Visitatoeren* worden aangestelt. De *Artikelen* zelve luiden aldus.

„ I. Hora decima fratres conveniant, & præsentibus 9. vel 10. membris Præses sessionem auspicietur, extendendam ad duodecimam usque.

„ II. In negotiis nostris ordinariis, quantum pote, brevitati studendum. Censura fraterna quidem solito more, ut bini exeant &c. continuanda, ut pote necessaria & utilissima; sed quando nihil est monendum circa hunc vel illum Fratrem, brevissimè absolvatur. Examen Ordinarium Candidandorum itidem a more consueto aliquot vicibus, ad minimum tribus; sed singulis unius horæ spatio contineatur:

„ III. Certæ quædam Theses, doctrinam Reformatæ Ecclesiæ vel pietatis praxin aut munus nostrum spectantes, ventilandæ sunt, & quidem hunc in modum; ut unus ex Fratribus duas vel tres Ven: Confessui offerat Theses, post quatuordecim dies pertractandas. Quod ordine fiat, ratione temporis ministerii habita, initio factò à D. Vicepræsidente. Qui exhibuerit illas. Theses, primus dicat in easdem, explanando, illustrando, confirmando, objectiones Adversariorum diluendo, & ita illas ab ipsorum cavillationibus rite vindicando. Tum singuli Fratres dicant sententias suas, & quæ monenda habent circa illas proponant. D. Præses *ἐπίμνησι* addat.

IV. Uni-

„ IV. Unicuique pertractanti illas Theses vel
 „ sententiam dicenti liberum esto, vel Latino idi-
 „ omate vel Vernaculo sermone uti, sive è penu
 „ memoriæ sive è scripto dicenda proferat.

„ V. Finito Examine tempus reliquum istius
 „ Sessiois impendatur pertractationi unius These-
 „ os, Linguâ Vernaculâ in gratiam Fratrum, qui
 „ Linguæ Latinæ non sunt gnari, instituendæ.

„ VI. Visitatores Ordinarii in illis tractibus, ubi
 „ defunt, consueto more denuo eligantur, omnes
 „ que certi reddantur de hisce, & serio rogentur,
 „ ut frequentes interfint nostris conventibus, &
 „ alios alliciant.

„ VII. Articuli, de quibus inter plurima V.
 „ Coetus membra convenerit, Protocollo nostro
 „ inserantur, manuum subscriptione confirmandi.

Volgens den *derden Artikel* nu zyn door my als
 Vicepræses den 24 Julius *twe stellingen* in 't latyn en
 in 't nederduitsch opgegeven, waarover den 13
 Augustus gesproken en gehandelt is. De *eerste*
raakte de oeffeninge van de Kerkentucht, missgaderi
de wyze, om de zelve in de Gemeintens, in welke ze
tot hier toe geene plaatsje gehad heeft, in te voeren;
door het aanstellen te weten van enen Kerkenraads. De
tweede betrof de *Formulier-gebeden, derzelver gebruik*
en misbruik.

VEERTIENDE HOOFDTSTUK

Beschryvinge van zommige Predikanten van Emden; als Frelicius Uldericus, Bernardus Berlage, Gerardus Metting, Antonius Roylandus, Johannes Lampe, Jacobus Zwartte, Johannes Alardin, Otto Christiaan van Keulen, Nollius Hajonides, Petrus Ritzius, Gerardus Zwartte, Hermannus Holthuis, Hermannus Wesselius, Alberthus Albertthoma, Jacobus Oldenborg, Blasius Reuter, Ernestus Wilhelmus Buchfelder, Lambertus Medendorp, Christophorus Budde, Johannes Friderici, Everardus Evers, Johannes Sixti, Gerardus Zwartte, Georgius Christophorus Rese, Henricus Gerardus Zwartte, Johannes Everardi, Ernestus Viglius, Eilardus Folcardus Harkenroht, Eduardus Meiners, Albertus Albertthoma, Johannes Henricus Janssonius, Gerardus Zwartte, Johannes Christophorus Brucherus, Johannes Em: Koch. Namen der Emders Predikanten, wier beeltenissen in onze Coetus kamer gezien worden. Ook vindt men aldaar de afbeeldinge van Gerardus Meyerhof.

FRelicius Uldericus is geboren te Wener in 't jaar 1610, en aldaar beroepen tot Predikant in 't jaar 1636. Van Wener vertrok hy naar Bleyham in 't jaar 1648, en van daar naar Emden den 11 Maay 1651. Na dat hy 34 jaren hier het werk der bedieninge in de Gemeinte waargenomen, en 20 jaren het Ampt van *Prases* in 't *Coetus* bekleedt hadde, overleedt hy in den ouderdom van 75 jaren den 14 April 1685. Hy is buiten kyf een geleerd man geweest, en het gene hy voor hadde, zocht hy met alle krachten door te zetten. Zyn graffschrift luidt aldus.

§. 1.
Beschry-
vinge
van Fre-
liciusUl-
dericus.

*Viro Reverendo Piiſſimo & Doctiſſimo
Domino Felicio Ulderico*

*Post exactum fideliter Verbi divini miniſterium in
Eccleſia Wenerana patria, per duodecennium, in vicinis
Provincia in Blyham, per triennium, demum Eccleſia
hic Chriſto ſuo capiti collecta per annos triginta quatuor
Paſtori Vigilantiſſimo, Seniori, Reform: Oſtfrif: Co-
tus Embdani per vicennium Praefidi Grauiſſimo, Pia
Orthodoxias & Eutaxias, Ringentibus adverſarii,
Turbonibus & Erronibus, Aſſertori ſtrenuo ac Viadici
acerrimo, Bonorum deſiderio; Parenti optimo. XIV
Aprilis A°. CIOECLXXXV. Aetat. LXXV. Vas
hujus ſatur, pie ac placide in Domino deſuncto, poſt
ſubſecuta ſata Ulrici, Filii, Fratriſque Naſu majori,
Monumentum hoc fieri fecit
Filius Fraterque Primogenitus
Meinhard Felicius I. U. D.
Reip. hujus Secretarius.*

§. 2. *Bernardus Berlage* is geboren in de Heerlykheit
Befchry- *Knyphuizen* in 't jaar 1606, en wierdt van *Eiſum*
vinge naar *Emden* beroepen in 't jaar 1654, alwaar hy in
van Ber- den ouderdom van 51 jaren den 1 April 1657 is
nardus overleden, ſtaande op zyn Graf het volgende op-
Berlage. ſchrift.

*En adſum Conjux, aderis max coelitus ipſe,
Utrique vitam Qui novam reddas Deus.
Quum hic 3 Eiſumi 20 Annos ſerviſſet
Chriſto.*

§. 3. *Gerardus Meſting* is voortgeſproten uit *Weſſſalo*,
Befchry- en aldaar geboren in 't jaar 1624. Hy wierdt van
vinge *Piſum* beroepen naar *Emden*, en aldaar den 5 No-
van Ge- vember 1654 beveſtigt, alwaar hy ſtierf in den
rardus ouderdom van 42 jaren den 28 Februnarius 1666.
Meſting. Op zyn Graf leeft men de volgende vaerzen.

Me-

*Mettinguae hic Tumulus pariter Saffamque recendis,
 Non potuit solus, sola nec illa mori.
 Quos flagrans conjunxit amor, non separas urna,
 Dumque beata anima, molliter ossa cubans.*

De ouden verhalen, dat hy zakelyk en beknopt predikte, en daarom met veel graagte gehooft wierdt.

Antonius Roylandus zag eerst 's waereldts licht in *Vriſchlands*, en wierdt van *Sybekerspel* by *Medenblik* naar *Emden* beroepen in 't jaar 1658, en aldaar den 10 *Oktober* bevestigd. Hy ging den weg van alle vleefch den 18 *Januaris* 1669.

Johannes Lampe, geboortig van *Bremen*, hy was eerst Predikant te *Powdroyen*, in 't *Haagje*, en in *Opdam*; doch van daar wierdt hy beroepen naar *Emden*, alwaar hy den 13 *Meert* 1664 is bevestigd, predikende uit *Luk. 22: 63*-. Hy is gestorven in den pesttydt den 10 *September* 1665, en op zyn Graf staat het volgende opschrift.

*Lamps licht gebluft, in God nu Rust,
 Aflecht zyn frydt, gekroons, verblyds.*

Quod es, fui, Quod sum, eris.

Hy heeft het boek van *Isaak Ambrosius* genaamt; *Het zien op Jesus* uit het Engelsch vertaalt en uitgegeven in 't jaar 1664. Als mede *William Gouge* verhandeling van de zonde in den *H. Geest*, in 't jaar 1659. Zyn *Symbolum* of Naamspreuk was: *Gy zyt myne Lampe, o Heere. 2 Sam. 22: 29*. De Heer *Adriaan Pars*, Predikant te *Karwyk* aan den *Ryn*, heeft dit vaers op hem gemaakt:

§. 4.
 Beschry-
 vinge
 van An-
 tonius
 Roylan-
 dus.

§. 5.
 Beschry-
 vinge
 van Jo-
 hannes
 Lampe.

- „ Hoe schein dees Lamp, tot *Poudroy*, 't *Haasje en Opdam*,
 „ Eer hy met 't heilzaam ligt tot *Emden* overquam.
 „ Die Moederkerk, waar eer 't geen Godt Regtzinnig vrugte
 „ Voor de Antichrist en al zyn dwang gereschafschap vlugte
 „ Eilaas een al te vroeg weer ondergaande Son,
 „ Een dubbeld Kerkverlies; nu *Lamps*, doen *Penon*.

Zie *Pars otia Carvicena* achter zyn boek, genant *Profeterende Heilands*, of over *Matth. xxiv.* p. 476-481.

S. 6.
 Beschryvinge
 van Jacobus
 Zwartte.

Jacobus Zwartte is geboren te *Emden* in 't jaar 1619, en van *Oldersum* naar *Emden* beroepen, en aldaar bevestigt den 14 *Januarius* 1666, predikende uit *Ier. 4: 6, 7*. Van hem getuigen de Ouden, dat hy een rechte *Boanerges* of *Donderzoon* geweest is. Hy overleedt in den ouderdom van 50 jaren den 24 *October* 1669. Op zyn Graf leest men het volgende.

Ao. 1669. 24 Octobr: is de Erwerdige en Welgeleerde Dom: Jacobus Swartt Prediger dieser Gemeente seer sacht en salich im Heeren ontslapen, seines Olders in 't 50ste jaer, verwachtende mit alle Gelovigen in Christo een vrolicke Opstandinge rum Ewigen levende.

Hyr leid Hy die wel eber
 Tot Godes Loff en eer
 En stichtung veler volken
 Syn stem verheeven heeft,
 Maer nuw mit Christo leeft,
 Ver boven 's Hemels wolken.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 317

Indien *Emden* ooit enen begaafden Leraar gehad heeft, zo is 't mede geweest *Johannes Alardin*, Oom van den welbekenden Nederlandtschen wakkeren Predikant *Casparus Alardin*. Toen het ontzielde lichaam van onzen *Alardin* begraven wierdt, vierde zyne gedachtenisse, in ene *lykrede* over *1 Sam. 25: 1. de Heer Henricus Gerard. Zwarste*, thans oudtste Leraar dezer Gemeinte. Uit de zelve, mitsgaders uit eigen ervarentheit en andere narichten zal ik hier dezen dierbaren *Man* wat omstandiger beschryven.

§. 7.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Alar-
din.

Johannes Alardin is geboren te *Bremen* in 't jaar 1639 den 12 *November*. Zyne Ouders hem Godt en zynen dienst toewyende, wendden alle vlydt en kosten aan, om hem, onder Godts zegen, daartoe geschikt en bequaam te doen worden. De gronden der wetenschappen in zyne Vaderlyke Stadt gelegte hebbende, bezocht hy de *Leidsche* en *Groninger Hogescholen*, zich aldaar bedienende van 't onderwys byzonder der beroemde *Mannen Johannes Coccejus*, die hem daarom in enen brief aan *Johannes Martinus*, dien braven Groninger Predikant, *Alardinum nostrum*, onzen *Alardin*, noemt, en *Jacobus Alsing*. Acht jaren zich op de Hogescholen met veel vlydt en neerstigheid geoeffent hebbende, wierdt hy na voorafgaande onderzoekinge met groten lof en ongemeen genoeg tot den Predikstoel toegelaten.

Terwyl hy zich te *Bremen* ophoudt, beroepen hem die van *Emden* in 't jaar 1666, wordende den 12 *Augustus* van dat jaar bevestigt, den ouderdom van 27 jaren noch niet bereikt hebbende. By de bevestiginge predikte hy uit *Jer. 1: 6, 7.*, mits gedenkende aan zyne jeugdige jaren, en aan de zwakheit zyner schouderen, om zulken zwaren last, die zelf der Engelen schouderen, als het ware, verschrikkelyk voorkomt, te kunnen dragen. Hier nam hy in alle getrouwigheit en neerstigheid zyne

bedieninge waar, en wel ruim 40 jaren lang, bekle-
dende ook 21 jaren met veel roem het Ampt van
Voorzitter of Praeses in 't Coetus. Gelyk hy een man
was van een vlug verstant, doordringent oordeel,
en diepe geleertheit, zo muntte hy byzonder ook
uit in welsprekenthed, welke hem onder Godts
medewerkende genade, de barten zyner toeboorde-
ren wonderlyk deedt treffen. Stelde hy zich alseen
Boanerges of *Donderzoon* aan, de haayren moesten ie-
mant van schrik te berge ryzen, en de tranen ten
oogen uitvlieten; zo krachtig wiste hy te donderen
met de wet, zo duidelyk, en als met levendige ver-
ven, konde hy Godts brandenden toorn en de eeu-
wige helsche straffen afmalen. Sprak hy als een
Barnabas of *Zoon der Vertrouwinge*, de harten der ge-
lovigen gingen al haast open, en zy dachten wel
eens, terwyl onze *Alardin* op ene hemelschen troon
van den Hemel en de hemelsche gelukzaligheid sprak,
met Christus reedts in den Hemel gezet te zyn.
Hierby quam, dat hy zyne lere vercierde met een
Godtzaligen, heiligen en van de waereldt afgespon-
den wandel, *hy leerde, gelyk hy leefde, en leefde, gelyk*
hy leerde. Hy stont niet styf op de *gevoelens* van
zyne *Meefters*, maar de *waarheit in liefde betrach-*
tende, konde hy zeer wel verdragen de gene, die in
deze en gene minvoorname stukken van hem ver-
schilden. Toen in 't jaar 1699 den 10 *October* de
Doorluchtigste Vorst van Oostvrieschlandt *Christi-*
aan Eberhard, met recht de *Vreedzame* toegenaamt,
van zyne Onderdanen te *Emden* met vele blyken van
hoogachtinge en tedere toegenegentheit wierdt in-
gehaalt, en deze *Vorst* met zynen Doorluchtigen
Ersprins Georgius ALBERTUS des zondags daer-
aan in de grote Kerke den Godtsdienst bywoonde,
predikte onze *Alardin* met wonder veel genoegen
en kracht by die gelegentheit uit 2 *Cron.* 15: 12, 15.
Eindelyk behaagde het den Heere dezen Hooghe-
gaf.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 519

graafden Leraar met ene uitterende ziekte te bezoeken, welke 18 weken aanhieldt, en hem ten laatsten naar het graf sleepte. Gedurende zyne ziekte gaf hy veel blyken van ongeveinsde Godtzaligheid, en schoon hy in dien tydt in ene duisternisse raakte nopens zynen staat, klaarde Godt het evenwel erlang op, zo dat hy wel gemoedt, vol van gelove en hope, eindelyk den geest gaf, en naar den hemel ging, in den ouderdom van ruim 67 jaren den 15 *Januaris* 1707. Vele vaerzen wierden 'er naar zyn overlyden op hem gemaakt, en onder andere ook het volgende Grafschrift.

Vraagt gy wie dat hier leidt in't donk're graf begraven?

Ik zeg u, dat het is, die grote Alardin.

Geleerde Hemel-solk, die voor Gods eer ging draven,

En weidde Christ'ns Schaar, en maakte ziels-gewin,

Die Alardin, die is 't, die laas! ons is ontvallen,

Wel ends, doch veel te vroeg tot droefheit van ons allen.

Otto Christiaan van Keulen is te *Lebr* geboren in 't jaar 1619. zyne eerste stantplaatze was *Hanzewerum*, alwaar hy beroepen wierdt in 't jaar 1648. Van daar ging hy over tot de Gemeinte van *Emden*, alwaar hy den 11 *November* 1666 in den dienst is bevestigd. 33 jaren heeft hy hier met veel neerstigheid het werk der bedieninge waargenomen, tot dat de Heere van leven en doot zynen knecht den 20 *December* 1699, in den ouderdom van 80 jaren, 't huis haalde. Die hem gekent, en van naby met hem verkeert hebben, verhalen eenparig, dat hy zeer stichtelyk was in zynen wandel; dies hy ook met veel verzekerdheit van zyn andeel aan den Hemel stierf, zeggende kort voor zynen doot; *nu is de tydt gekomen, dat ik verhemelt zal worden.* De Heer *Ondershof* maakte op hem dit Grafschrift.

§. 8.
Beschry-
vinge
van Otto
Christi-
aan van
Keulen.

*Hier rust het lyf, wiens ziel nu leeft in 's Hemels slot,
Die een en tagtig jaar hier wandelde met Gods.
Een' halven Eeuw liet hy op Betels trap zich boren,
Nu preekt hy eenwiglyk Gods eer in Zions Koren.*

§. 9. *Nollius Hajonides* is geboren te *Bolswert* in *Vrieschlands*, den 3 *December* 1634. Hy wierdt van *Belkum*, een dorp in *Vrieschlands*, naar *Emden* beroepen, en aldaar den 11 *November* 1666, tegelyk met den Heer *O. C. van Kenlen*, bevestigt. Doch hier 4 jaren gediend hebbende, overleedt hy den 19 *Februarius* des jaars 1671, ruim 36 jaren oud zynde.

§. 10. *Petrus Ritzius*, de zoon van *Samuel Ritzius*, is geboren te *Warffum* den 23 *Februarius* 1634. Hy wierdt Predikant te *Larrelt* in 't jaar 1662 den 23 *Februarius*, en van daar naar *Emden* beroepen in 't jaar 1670, alwaar hy gestorven is den 4 *Februarius* 1689, in den ouderdom van 55 jaren.

§. 11. *Gerardus Zwartte*, zoon van *Gerardus Zwartte*, is geboren te *Hinte* den 24 *Meert* 1636. Hy wierdt van *Mensingweer*, naar *Lebr*, en van daar naar *Emden* beroepen in 't jaar 1670. Hier overleedt hy den 11 *Januarius* 1682.

§. 12. *Hermannus Holthuis* is geboren te *Ditzum* den 9 *September* 1635. Van *Nuttermoer* wierdt hy naar *Emden* beroepen den 12 *Maay* 1672, en aldaar stierf hy den 21 *September* 1681. Naar het getuigenis der ouden was hy een zeer deugdzaam en Godtvruchtig Predikant.

§. 13. *Hermannus Wesselius* is geboren te *Emden* den 23 *April* 1655. Hy was eerst *Conrector* te *Emden*, daarna Predikant te *St. Anna Kerk* in *Vrieschlands*, en van daar vertrok hy naar *Emden* den 12 *November* 1682. In 't jaar 1683 in *December* beriepen hem die van *Leeuwaarden*, welke beroeping, hoe-
wd

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 521

wel met groot ongenoegen van de *Emders*, hy opvolgde.

Albertus Alberthoma is geboren te *Groningen* den 23 *November* 1644. Te *Appingedam* Predikant zynde, beriepen hem die van *Emden*, wordende den 11 *Februarius* 1683. hier bevestigd. Doch in 't jaar 1693 den 12 *November* verkoren hem de *Groningers* tot hunnen Leraar, en schoon de *Kerkenraadt* van *Emden* oordeelde, dat hy de beroeping van *Groningen* met een goetd geweten wel konde en mogte afflaan, en hem daartoe zocht te bewegen, vertrok hy echter, doende zyne afscheidts-rede uit 2 *Kor.* 13: 11. Toen in 't jaar 1689 de *Veertigen* te *Emden* hun eerste jubeljaar vierden, en gedachtenis-penningen van goudt en zilver lieten slaan, maakte de Heer *Alberthoma* 'er dit zoete vaersje op.

S. 14.
Beschry-
vinge
van Al-
bertus
Alber-
thoma.

Teder was op Vrieslands zoon.
Emdens Wiege by den stroom;
Maar als Gods haer heeft bestraals,
Met zyn licht, dat nimmer daals,
Klom zy als Gods Stadt om hoog,
Zelfs haar Vyandin in 't oog.
Als een Moeder in haar Schoot,
Burg zy ballingen in noot,
Hollandts toevlugt, Brabands Schuyl,
Afgrondts ondergang en kuyt,
Neerlandts sleutel, Duidischlands slot,
Emden blyf getrouw aan Gods.

Jacobus Oldenburg is geboren te *Harlingen* den 18 *December* 1653. Doetor in de wysbegeerte geworden zynde, wierdt hy te *Wismaarssum*, en van daar naar *Blyn* en *Hoge Beynten* in *Vriefchlandt* beroepen. In 't jaar 1684 den 8 *Junius* wierdt hy hiert te *Emden* in den dienst bevestigd. Hier nam hy zyne bedie-

S. 15.
Beschry-
vinge
van Ja-
cobus
Olden-
borg.

ninge met vrucht en genoegten der Gemeente waar, dies de zelve hem ongaarne wilde missen, toen hy in 't jaar 1688 naar *Dordrecht* beroepen wierdt, doch hy meinde genoegzaame redenen te hebben, om die beroeping in te willigen, gelyk hy dan van *Emden* vertrok, na dat hy uit *Aët. 20: 32.* zyne afscheidtsrede gedaan hadde. Men heeft van hem verscheiden Schriften, die met smaak en voordeel gelezen worden, byzonder zyne *Beschryvinge van de natuur des geloofs*, en zyne beknopte verklaringe over den *Eersten Brief van Iohannes*.

§. 16.
Beschry-
vinge
van Bla-
sius
Reuter

Blasius Reuter is geboren te *Bremen* den 19 September des jaars 1653. Hy was eerst aldaar aan de *St. Meertens Kerk Vroeg-prediker*, doch wierdt naar *Emden* beroepen in 't jaar 1686; en den 11 April bevestigd. Hier stierf hy den 29 December 1695. Die hem gekent hebben, getuigen, dat hy een man was van een vlug verstandt, en ene uitstekendegave des gebedts hadde.

§. 17.
Beschry-
vinge
van Er-
nestus
Wil-
helmus
Buch-
felder.

Ernestus Wilhelmus Buchfelder is geboren te *Bathem* den 5 Junius 1645. Godt begon het werk der genade al vroeg in hem, terwyl hy noch *Sclaven* was, en zich in de *Rechten* oeffende. Tot bevordering van zynen genade-staat dienden zeer de predikationen van den Man Godts, *T. Onderreik*, welk onze *Buchfelder* te *Cassel* hoorde. Hierop verliet onze *Man* de *Rechten*, en begaf hy zich naar *Utrecht*, om zich aldaar onder de bestieringe van de Vermaarde Mannen *Voetius Burmannus* en *Lodenstejn* op de *H. Theologie* te leggen. Candidaat geworden zynde, zat hy noch 2 jaren aan de voeten van den Veeldierbaren *T. Onderreik* te *Bremen*. Eerst was hy twee jaren Gereformeerde Predikant in *Glukstadt*; daarna wierdt hy in 't jaar 1679 naar *Emden* tot *Rektor* en *Medeprediker* beroepen; vervolgens wierdt hy Predikant, *Kerkenraads* en *Inspektor* in de Graafschap en Stadt *Budingen*, gelegen in de *Wetterauw*, van daar

ging

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 523

ging hy over tot de Gemeinte van *Mulheim* aan den *Ruhr* in 't jaar 1687, en eindelyk wierdt hy aangestelt tot gewoon *Leraar* te *Emden*, en aldaar in den dienst bevestigd den 16 *December* 1688. Hier stierf hy in den ouderdom van 66 jaren, na dat hy ook 4 jaren het Ampt van *Præses* in 't *Coetus* bekleedt hadde, den 8 *Meert* des jaars 1711. Van dezen *Man Gods* kan men met waarheit getuigen; dat, schoon zyne uiterlyke gaven niet bequaam waren, om de ooren der toehoorderen te strelen, hy evenwel een' groten schat van geleertheit bezat; zynde zeer ervaren in de *Talen*, *Gefchiedenissen*, *Godtgeleertheit*, alsmede by uitstek in de *Latynsche Tale*. Daarenboven hadde hy een diep doorgezichte omtrent de zaken, welke het *inwendige Christendom* betreffen; dies hy instaat was, zwakke Christenen te versterken, twyfelende te bevestigen, en meer gevorderde verder op te leiden, waarom ook de *Godtvruchtige* hier en elders enen groten prys op hem stelden. Zyne predikation waren doorspekt met *wonderffraaken*. Het verval van de Kerke en van deze Gemeinte in 't byzonder lag hem zeer op 't hart, menigmaal kondigde hy, zo in 't openbaar als in 't byzonder, *Godts* nakende oordelen aan, en de uitkomst heeft genoegzaam geleert, dat hy geen valsche *Profeet* geweest is. Zyn gedrag was zeer voorbeeldig, en hy wandelde, gelyk *Enoch*, steeds met *Godt*, waarom ook zyn Amptgenoot *D. Gerardus Zwartte* het getuigenis, dat van *Enochs wandel met Godt Gen. 5: 24.* gegeven wordt, tot een stoffe van zyne *Lykrede* over hem genomen heeft. Vooral was het jaar 1672 zeer goedt voor zyne ziele, en wierdt hy verwoerdigt, in het zelve zeer gemeinzaam met *Godt* te verkeren; waarom hy dat jaar met grote letteren aan een' van de balken van zyne *Studeerkamer* geschreven hadt, om zich het zelve gedurig tot verwakkeringe en dankzegginge aan *Godt* te crinnen. Veel werk maakte hy van den

Bybel

Bybel, en byzonder van de *Handelingen der Apostelen*, Pryzende het lezen van de zelve veel aan; eensdeels Om daar uit het voorbeeldig gedrag der *Eerste Christenen* te vernemen, en andersdeels, om daar uit te verstaan, hoe weinig gelykformigheid tusschen die *Eerste Kerke* en de *Tegenwoordige* gevonden wordt. Na dat hy des woensdags voor de laatste reize over *Petrus* val gepredikt hadde, beving hem kort daarna zyn doodt-ziekte, welke hem des zondags 's morgens daar aan in de eeuwig ruste deedt ingaan. Gedurende de ziekte sprak hy van wegen de vervlogene krachten weinig, ondertusschen bleek het allezins, dat hy in zynen Godt wel gemoedigt en gerust was, waarvan ook getuigenis gaven de woorden, welke hy uitte, toen men zyne yskoude voeten zocht te verwarmen, zeggende: *dit is noch al mede goeds op de reis*. Waarop hy niet lang daarna zagt en zalig in den Heere ontliep. De droefheit zynen Godtvruchtig lievelingen was over zyn afderven by uitstek groot, en ging by zommigen de palen te buiten, ja men zegt; dat ene van de zelve even daarom van hartzeer gestorven zoude zyn. *Zyne zinsprek was de wondersprek van Paulus 2 Cor. 6: 10. Als droefzende, doch altydt blyde*. Van hem zyn geene Schriften voor handen; dan alleen een hogeduidtsch vaers, dat zeer krachtig is, en daarom meermaken gedrukt. Wy willen het den lezer hier ook mededelen, luidende aldus.

Das Jesu gegebene Ja-wort.

I.

- „ Erleucht mich Herr mein Licht !
- „ Ich bin mir selbst verborgen ,
- „ Und kenne mich noch nicht ;
- „ Ich merke dieses zwar ,
- „ Ich sey nicht wie ich war ,
- „ Indessen merk ich wohl
- „ Ich sey nicht wie ich soll.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 529

II.

- „ Ich lebt² in stolzer Ruh,
- „ Und wußt von keinen Sorgen
- „ Vor diesem : Aber nu
- „ Bin ich so voller Braß,
- „ Das ich mir selbst ein Laß :
- „ Was vormahls meine Freud
- „ Macht mir jezt Hertzleyd.

III.

- „ Kein zeitlicher verlust
- „ Verursacht diesen smertzen
- „ (So viel mir je bewust)
- „ Ich miss jetzt keinen Freund
- „ Mich drucket auch kein Feind :
- „ Mein Leib hat was er will
- „ Gesundheit, Hull und Full.

IV.

- „ Es ist der Seelen Pein,
- „ Es kommt mir aus dem Herten,
- „ Und dringt durch Marck und Bein :
- „ Dis dieses ligt mir an,
- „ Das ich nicht spuren kan
- „ Ob ich ein wahrer Christ,
- „ Und d : mein *Jesus* bist.

V.

- „ *Es ist nicht so gemein*
- „ *Ein Christ zu seyn als heissen.*
- „ Ich weiss das der allein,
- „ Des *Namens* fähig ist,
- „ Der seine *liebste* Lust
- „ Durch Christi *Kraft* zerbricht
- „ Und *lebt ihm selber nicht.*

VI.

- „ Es ist nur *selbst-Betrug*
- „ Mit diesem *Wahn* sich speisen :
- „ Als ob das schon genug

Zur

- „ Zur *Prob* des *Glaubens* sey
 „ Das man von *Laster* frey
 „ Die auch ein *blinder Heyd*
 „ Aus *Furcht* und *schande* meyd.

VII.

- „ Der zeucht recht *Christum* an,
 „ Der *aus ihm selbst* gegangen
 „ Des *Fleisches* eigen *Wahn*
 „ *Vermögen* *Luft* und *Recht*,
 „ *Gut*, *Ehr*, und was er hat,
 „ *Sagt ab*; *stimm* mit ihm ein
 „ Du solt mir *alles* seyn.

VIII.

- „ Dis ist des *Glaubens-wort*
 „ Und *Durstiges Verlangen*,
 „ Herr *Jesu*, sey mein *Hort*,
 „ *Verföhner*, *Herr* und *Schild*,
 „ Und *fuhr* mich wie du *wilt*.
 „ Dein *bin* ich wie ich *bin*,
 „ *Nimm* mich nur *eigen* hin.

IX.

- „ Wer diss nicht *grundlich* meynt
 „ Der *Glaub* ist noch *unsuchtig*,
 „ Der bleibt noch *Gottes Feind*,
 „ Sein *Hoffnungs Grund* ist *sand*,
 „ Und hält zu lezt kein *stand*
 „ Der *einig* *veste* Grund
 „ Ist *dieser Gnaden-Bund*.

X.

- „ Hie *sorg* ich fehlt es mir,
 „ Mein *Trieb* sey nicht so *richtig*
 „ Den ich Herr *Christ* zu dir
 „ *Befind*, und das ich doch
 „ *Boynab* ein *Christe* noch
 „ Die *Luft* und *Welt* noch mehr
 „ *Geliebt* als deine *Ehr*.

XI.

„ Mein' Seel begreiff dich nun
 „ Ich muss es jetzo wagen
 „ Eh komm ich nicht zur *Rub*
 „ Sag stu hiemit der *Welt*
 „ Und was dem *Fleisch* gefällt
 „ *Ganß ab*, und *Christo* an,
 „ So ist die *sach* gethan.

XII.

„ Woltest du *Erdworm* du,
 „ Dem König dich versagen,
 „ Dem alles stehet zu,
 „ Der allgenugsam reich
 „ Ja alles zugleich.
 „ *Mehr* als kein Hertz bedacht,
 „ Hat er in seiner *Macht*.

XIII.

„ Wan alles wird vergeh'n
 „ Was *Erd* und *Himmel* häget
 „ So bleibt er vest besteh'n
 „ Seyn wesen stirbt nicht ab,
 „ Die Godtheit weis kein *Grab*,
 „ Und den er einmahl kennt
 „ Des *Wohlstand* nimmt kein *End*.

XIV.

„ Wer aber in der *Zeit*
 „ Mit ihm sich nicht verträget,
 „ Der bleibt in *Ewigkeit*
 „ Von *Gottes-Freuden-Hauss*
 „ Gantz, gantz geschlossen aus.
 „ Vergöss er in dem *Web*
 „ Schon eine *Thränen-See*.

XV.

„ Gewunscheter Vortrag
 „ Den nur ein *Ja-wort* schlichtet.
 „ *Sag dann meine Seele sag* :

- „ *So seys Herr Jesu Ia*
 „ *Du hast alles da.*
 „ *Mein Leib, mein Geist, mein Blas,*
 „ *Mein Ehr, mein Hab und Gus.*

XVI.

- „ *Thu was du wilt mit mir*
 „ *Werd ich nur zu gerichtet,*
 „ *Zu deinem Preis und Zier*
 „ *Ein Fass der Herrlichkeit*
 „ *Mit deinem Heyl bekleid.*
 „ *Geheiligt um und an,*
 „ *Wobl mir es ist gethan.*

§. 18. *Lambertus Medendorp*, een *Appingedammer* van geboorte, wierdt naar *Larrelt* beroepen in 't jaar 1678, van daar naar *Lebr* in 't jaar 1681, en eindelyk naar *Emden* in 't jaar 1690, en aldaar den 11 *Februarius* bevestigt. Doch hy stierf noch in 't zelve jaar den 12 *November*, welke vroegtydige doot veel droefheit in deze Gemeinte veroorzaakte: want hy was een geleerd en Godtvruchtig Predikant, gelyk dat enigzins ook blykt uit het *Kort Begrip van de Leer der Waarheit*, na zynen doot uitgekomen.

§. 19. *Christophorus Budde*, geboren te *Emden*, was eerst Predikant te *Kritzum* in *Reiderlandt*, van daar wierdt hy naar *Hinte* beroepen den 24 *November* 1689, en eindelyk naar *Emden* den 12 *October* 1691, alwaar hy overleden is den 4 *November* 1693. Op Zyn graf in de Nieuwe Kerke leeft men het volgende Graffschrift.

Christophorus Budde.

In hoc civitate Verbi Divini Minister, Moxere & Vita fideliter & pie Defunctus. Gloriosam Resurrectionem in Die Novissimo expectat.

KERKELYKE GESHIEDENIS. 529

Johannes Friderici, een *Emder* van geboorte, wierdt eerst te *Groothusum*, daarna te *Pilsam*, vervolgens te *Midlum* in *Reiderlandt*, en eindelyk hier te *Emden* beroepen in 't jaar 1694, en den 11 *Februarius* bevestigt. Hy stierf den 12 *April* 1701 in den ouderdom van 59 jaren. Toen in 't jaar 1651 een nieuw schip hier te *Emden*, van den timmerwerf aflopende, ommesloeg, waarin 255 menschen deerlyk ommequamen, bevondt onze *Friderici* zich mede in 't zelve; doch hy wierdt nevens sommige anderen noch wonderbaarlyk geredt.

§. 20.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Frideri-
ci.

Everardus Evers is geboren te *Emden* den 24 *Meerts* 1664, van *Zwiderhuizen* wierdt hy naar *Emden* beroepen, en aldaar den 8 *April* 1694 bevestigt. Hy is gestorven den 27 *Augustus* 1727. Hy was een geleerd man en net Prediker, en heeft 17 jaren het *Amp*t van *Præses* in 't *Coetus* bekleedt.

§. 21.
Beschry-
vinge
van E-
verardus
Evers.

Johannes Sixti is geboren in de *Ryp*, een dorp in *Wriesschlands*, hy was eerst Predikant te *Menaldum*, daarna te *Ondega*, en van daar wierdt hy naar *Emden* beroepen den 14 *Februarius* 1697. Hy overleedt hier zeer schieelyk den 3 *November* 1698 in den ouderdom van 28 jaren. Hy is begraven in 't graf van *Fredericus Salmuth*, en by die gelegenheit wierdt *Salmuths* Graffschrift, hoewel onbetamelyk, uitgedaan, en het volgende van *Sixti* in plaatze gestelt.

§. 22.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Sixti.

Epitaphium

Frisius heic Pastor Sixti Adem voce replevis:
Sed nunc urna Silens hac cava funus habet.
Menses bis denos ego mortis Symbola vita
Vivus in hoc vivis marmore distribui,
Marmore quo cineres conduntur morte soluti,
Marmore quod menti denuo junget eos.

II. DEEL

L I

SCA

*Sex post lustra fere moriens sum morte potitus
 Vita, nam Martem VIVIDA VITA tulit.
 Vita mihi Christus pretiosum mors mihi lacrum.
 Ad vite fontem Mors cita currus erat.*

posuit.

JULIUS STERRINGA.

S. 23. *Gerardus Zwarste* is geboren te *Mensingweer* den 24 Augustus 1666. Eerst was hy Predikant te *Oldersum*, van daar wierdt hy beroepen naar *Lehr* in 't jaar 1694, en van *Lehr* naar *Emden*, alwaar hy den 9 April 1699 in den dienst is bevestigd. Hier stierf hy den 27 November des jaars 1713 in den ouderdom van 47 jaren.

S. 24. De gedachtenisse van *Georgius Christophorus Rese* hebbe ik geviert in ene *Lykrede*, welke ik over dezen wakkeren *Man* hieldt op den dag zynr begravinge uit *ps. 89: 49*, en vervolgens door den druk gemeen maakte. Uit de zelve zal ik den lezer hier de volgende beschryvinge van hem mededelen. Hy was gesproten uit een oudt geslagte: want men denkt niet zonder grondt, dat eenzyner Voorvaderen of van zyn geslagte geweest is *Hinricus Rese*, tweede hervormde Leraar te *Norden*, van wienwe in 't *Eerste* en ook in dit *Tweede Deel 7 Hoofdst. §. 2.* gesproken hebben. Zyn Vader was *Hinrich Godfried Rese*, Predikant te *Eberbag*, een plaatze gelegen in den *Paltz* aan de riviere de *Nekker*; aldaar wierdt hy geboren den 14 December des jaars 1670. De lage latynsche Scholen te *Heidelberg* met lof hebbende doorgewandelt, wilde hy in 't jaar 1688 naar *Zurich* gaan, om aldaar onder den Vermaarden *Heidegger* zyne letteroeffeninge voortezetten; doch de *Vranzen* in den *Paltz* vallende, wierdt dit zyn toelag daardoor verydelt.

Hy

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 531

Hy ging derhalven naar *Bremen*, en oeffende zich aldaar onder de bestieringe byzonder van den Be- roemden *Cornelius de Haze*, die veel achtinge voor hem gehadt moet hebben: want hy hem tot *Predikant* en *Professor* te *Halle* aanprees, en de zaak zoude, naar het schein, haren vòortgang genomen hebben, indien niet onze *Rese*, onlangs hier te *Emden* eerst in dienst gekomen, zulx om die reden hadt van de handt gewezen. Na dat hy zig enigen tydt te *Bremen* en vervolgens hier in *Oostvrieschlandt* te *Bonda* hadt opgehouden, wierdt hy den 13 *Februarius* 1693 beroepen naar *Dykhuizen*, liggende in de Heerlyk- heit *Godens*. Van *Dykhuizen* riep hem de Ge- meinte van *Emden*, om in de hogeduidtsche tale te prediken, en hy wierdt hier bevestigt den 13 *Febru- arius* 1701. Na dat hy hier byna 35 jaren dendienst hadde waargenomen; en 7 jaren het *Amp*t van *Pras- fes* in 't *Coetus* bekleedt, is hy in 't 65 jaar zyns ou- derdoms, den 6 *Meert* 1735, overleden. Hy was buiten alle tegenspraak een zeer geleerd en by uit- stek begaaft *Man*.

Henricus Gerardus Zwartte is geboren te *Emden* den 12 *September* 1675. Eerst is hy te *Upleeuwerts* Predikant geweest, en van daar naar *Emden* broe- pen den 10 *Meert* 1702, wordende den 9 *April* be- vestigt. Thans is zyn *E. oudste* Predikant dezer Gemeinte en *Prasfes* van 't *Coetus*. De Heere doe dezen *Dierbaren Man* noch langentydt leven, vet en groen zyn, en in den gryzen ouderdom vele vruch- ten voortbrengen.

De *Levensbeschryvinge* van den *Man Godts Johannes Everardi* hebbe ik in 't jaar 1735 te *Groningen* laten drukken, waaruit ik hier kortelyk den lezer het volgende zal mededelen. Hy is geboren te *Emden* in 't jaar 1672. Toen hy by den *Rektor* hierter School ging, veranderde de Heere hem door middel van den Heer *Johannes Aladdin*. Drie jaren te *Leiden*

§. 25.
Beschry-
vinge
van
Henri-
cus Ger-
ard.
Zwartte.

§. 16.
Beschry-
vinge
van Jo-
hannes
Everar-
di.

gestudeert hebbende, wierdt hy *Candidaat*, en binnen 't jaar naar *Pilsam* beroepen. Van *Pilsam* ging hy naar *Lehr*, en van *Lehr* naar *Emden*, alwaar hy den 12 *Februarius* 1708 bevestigt wierdt. Hier nam hy met ene ongemene neerftigheid zynen dienst waar, en de Heere kroonde by uitstek zyn werk met veelzegen. Hy ontsliep zoetelyk in den Heere den 26 *Maay* 1731 in 't negen en vyftigste jaar zyns ouderdoms. Dat hy een zeer *Godszelig en Voorbeeldig Leraar* geweest is, hebbe ik in de gemelde *Levensbeschryvinge* uitvoerig getoont, zo dat naar waarheit een *Godvruchtig Man* te *Groningen* het volgende *Gravfchrift* op hem maakte.

*Hier rust een zeldzaam Gods gezant !
Geheel, en steeds, een Predikant !
'T Apostelschap was in zyn wezen ;
En zyn bedryf, in kracht te lezen.*

S. 27.
Beschry-
vinge
van Er-
nestus
Viglius.

Ernestus Viglius is geboren te *Belkum* in *Vriesschlandt* den 25 *October* 1671. Van *Groothusum* wierdt hy naar *Emden* beroepen, en aldaar den 14 *Februarius* 1712 bevestigt. Hy stierf den 10 *Augustus* 1722. Hy was, vooral in de laatste jaren zynet bedieninge, een rechte *Donder-zoon*.

S. 28.
Beschry-
vinge
van
Eilardus
Folcar-
dus Har-
kenroht.

Eilardus Folcardus Harkenroht is geboren te *Emden* den 15 *Maay* 1670. Eerit was hy *Predikant* te *Hamswerum*, daarna te *Pilsam*, vervolgens te *Hunt*, en eindelyk te *Emden*, alwaar hy den 11 *November* 1714 in den dienst is bevestigt. Hy overleedt den 28 *Februarius* 1732. Hy was een neerftig onderzoeker van de *Vaderlandtsche Geschiedenissen*, en heeft dus ene nieuwe uitgave van de *Kronyk van Eggerik Beninga* bezorgt, de zelve met aantekeningen hier en daar verrykende. Ook heeft hy uitgegeven ene *Naamlyst van de Predikanten van 't Emders Ampt*. Men vindt ook deze en gene stukken

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 533

van hem in de *Bremer Bibliotheek*, en hadt Godt hem het leven noch wat gespaart, zoude hy den *Oostvrieschen Kerk staat* verder beschreven hebben, mitsgaders dien van *Nederlands in 't begin der Hervorminge*.

De lezer neme het niet qualyk, mits de gelegentheit het medebrengrt, dat ik hem hier ook ene korte beschryvinge van myn eigen Perzoon mededele. Ik ben geboren te *Emden* in 't jaar 1691 den 22 *Julius*. Myne Ouders al vroeg in my ene neiginge tot het Predikampt, na dat ik van ene zware krankheit genezen was, bespeurende, zonden my naar de latynsche Scholen, welke doorgegaanzynde, genoot ik noch enigen tydt het onderwys van den zeer Geleerden *Petrus Graffius*, naderhandt *Conrector* te Emden, wiens gedachtenis by my in zegen is, en altoos blyven zal; mits zyne ernstige vermaningen myne ziele, door Godts genade, nuttig en heilzaam geweest zyn. Zestien jaren oudt zynde ging ik naar de *Leidsche* Hoge Schole, alwaar ik my bediende van 't onderwys van den Beroemden *Iac: Perizonius*, van den taalkundigen *Carolus Schaaf*, en van de vermaarde Hoogleraren in de Godtgeleertheit *Salomon van Til* en *Franciscus Fabricius*. Byna 4 jaren te Leiden geweest zynde, keerde ik weder naar huis, en my by 't *Coetus* hebbende aangegeven, wierdt ik na voorgaande gewone onderzoekinge *Candidaat*. In 't jaar 1712 wierdt ik beroepen te *Grootbusum*, van daar in 't jaar 1715 naar *Westerhuizen*, vervolgens in 't jaar 1717 naar *Wener*, en eindelyk naar deze myne Vaderlyke Stadt, alwaar ik den 26 *Augustus* 1723 ben verkoren, en den 10 *October* bevestigt, predikende by die gelegentheit uit *1 Thef. 5: 25. Broeders, bids voor ons. Och of myne laaste werken beter waren dan de eerste!* Ik hebbe getracht, ook door de penne, in afhanginge van den Heere, mynen naasten te stichten, en ik zal de

§. 29.
Beschry-
vinge
van Edu-
ardus
Meiners.

voornaamste werkjes, welke ik nevens dit tegenwoordige uitgegeven hebbe, optellen, wenschende zulx niet uit hoogmoedt te doen, maar tot dat einde, of'er iemand door uitgelokt wierdt, om de zelve te lezen, en zulx tot *Godts* ere en zyne zielsnuttigheit gedyen mochte.

I. *Christus alles en in allen 2 Del: in 8.*

II. *Verklaringe van den Oostvrieschen Catechismus in 8.*

III. *Praktikale Godsgeleertheit in 8.*

IV. *Levensbeschryvinge van Johannes Everardi in 8.*

§. 30.
Beschry-
vinge
van
Albertus
Alber-
thoma

Albertus Alberthoma is geboren te Groningen, alwaar zyn Vader Petrus Alberthoma Predikant was, den 25 December 1687. Zyne leeroeffeningen te Groningen en Leiden voltrokken hebbende, wierdt hy te Leiden den 29 April 1710 Proponent, en den 16 Julius 1713. als Predikant bevestigd in de Gemeente van *Midwolde* en de *Lek*, predikende by die gelegenheit over *Deut. 32: 2.* In 't jaar 1728 den 8 Augustus wierdt hy te *Emden* inden dienst ingezegent, de woorden van *Johannes 2 Joh. vs. 1, 2.* toen afhandelende. In 't jaar 1733 benep hem de Gemeente van *Leeuwaarden*, tot welke hy overging, doende aldaar zyne eerste predikate over *Zach. 6: 15.* In 't jaar 1737 wierdt hy verplaatst naar *Groningen*. Hier is hy thans noch bezig in 't werk der bedieninge, en de Heere geve, dat het noch vele jaren met enengewenschten zegengeschiede.

§. 31.
Johan-
nes Hen-
ricus
Jansso-
nius.

Johannes Henricus Janssonius quam ter waereld in 't jaar 1701. den 3 September te *Zidburen* in Groningerlandt, alwaar zyn Vader *Johannes Janssonius* dat pas Predikant was. Te Groningen oeffende hy zich vier jaren onder de beroemde Hoogleraren *Jsing*, *Rossal* en *Driessen*, en te Francker twe jaren onder de vermaarde Hoogleraren *Viringaas*, Vader en *Zoon*, *Andala* en *Schultens*. Proponent geworden

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 535

den zynde in 't jaar 1723, in 't Classis van 't Olde-
 ampt, wierdt hy heroepen in 't jaar 1724. naar *Dix-*
lands op 't eilandt *Overflacque*, en aldaar bevestigt
 den 24 *December*. Hier zeven jaren gediënt heb-
 bende, ging hy over tot de Gemeinte van Emden,
 alwaar hy in den dienst ingezegent wierdt den
 11 *November* 1731, predikende by die gelegenheit
 over 1 *Cor.* 4: 1. De Heere spare hem noch langen
 tydt tot dienst van de Kerke, byzonder van deze
 Gemeinte, en krone zyn werk met vele heerlyke
 vruchten.

Gerardus Zwartte is geboren hier tot Emden, al-
 waar zyn Vader, de E. Vader in Christus *Henricus*
Gerardus Zwartte, toen reeds Predikant was, den 21
September 1702. Te Groningen en Francker. zyne
 letteroeffeninge voortgezet hebbende, wierdt hy in
 't jaar 1724 in 't Coetus binnen Emden tot Candi-
 daat verklaart, en in 't jaar 1726 den 13 *Janua-*
rius in den dienst te *Visquard* bevestigt. Van
 daar wierdt hy herwaardts beroepen in 't jaar 1733,
 en den 14 *Junius* in den dienst ingezegent.
 De Algenoezame gebruike hem noch vele jaren
 tot den opbouw van zyne diergekochte Ge-
 meinte.

Johannes Christophorus Brucherus ving aan hier op
 aarden te leven den 29 *December* 1698, *Gronin-*
gende plaatze zynere geboorte zynde. Ruim vier
 jaren te *Harderwyk*, *Lingen* en *Groningen* zich geoeff-
 sent hebbende onder de bestieringe der vermaarde
 mannen, die op de gemelde Hogeschoolen het ampt
 van Hoogleraren waarnamen, wierdt hy den 18
Maay 1718 te *Groningen* Proponent. In 't jaar
 1720 den 7 *Julius* wierdt hy te *Tjamsweer* in *Gro-*
ningelandt bevestigt, predikende over *Eph.* 6: 19.
 Van daar ging hy na voorgaande wettige beroepin-
 ge over tot de Gemeinte van *Emden* in 't jaar 1733,
 doende den 11 *October* zyne intreedtpredikatie over

§. 32.
 Gerar-
 dus
 Zwartte.

§. 33.
 Johan-
 nes Chri-
 stopho-
 rus Bruc-
 herus.

Openb. 14: 6, 7. De Heere rekke zyne dagen noch langentyd uit, tot roem van zynen naam en ten besten van de Gemeinte.

§. 34.
Johan-
nes Em:
Koch.

Johannes Em: Koch is geboren in 't jaar 1704. den 12 *Julius* te *Walburg* in *Hessen*, alwaar zyn Vader en Grootvader byna 100 jaren het werk der H. Bedieninge hebben waargenomen. De gronden der Geleerde wetenschappen t' huis by zynen Vader en te *Kassel* gelegte hebbende, wierdt hy aldaar *Student*, en bediende hy zich byzonder van het onderwys vanden Hoogleraar *Stephanus Vitus* in de *Filosofie*. Van daar vertrok hy naar *Marpurg*, alwaar hy 5 jaren zich oeffende onder de Hoogleraren *Joh. Sigmund Kirchmeier*, *Joh: Christiaan Kirchmeier*, *Schröder* en *Ries*. In 't jaar 1732 wierdt hy *Candidaat*. Voorts wierdt hy *Hofprediker* by *H. Vorst. Dowl. Douariere van Philipsdal*, by den *Haag* in *Hollandt* haar ophoudende. In 't jaar 1737. werdt hy tot Hoogduitschen Predikant te *Emden* beroepen, en aldaar in den dienst bevestigd den 12 *Maay* des zelve jaars, predikende by die gelegenheit uit *Jes. 62: 6, 7*. De Heere krone zynen arbeid vele jaren lang met gewenschte vruchten.

Namen der Emder Predikanten, wier beeltenissen in onze Coetus Kamer gezien worden.

1. Johannes à Lasco.
2. Albertus Rizæus Hardenberg.
3. Menso Alting.
4. Johannes Zuidlareus.
5. Daniel Bernard Eilshemius.
6. Ritsius Lucas Grimershemius.
7. Petrus Petrejus.
8. Samuel Hochedeus de la Vigne.
9. Fredericus Salmuth.
10. Abrahamus Scultetus.
11. Georgius Placius.
12. Pe:

12. Petrus Daniel Eilshemius.
13. Johannes Waterhufius.
14. Samuel Ritfius.
15. Johannes Penon.
16. Gerardus Zwartte.
17. Frelicius Ulrikus.
18. Gerardus Metting.
19. Petrus Fremaut Franze Predikant.
20. Johannes Alardin.
21. Ernestus Wilhelmus Buchfelder.
22. Everardus Evers.
23. Georgius Christophorus Refe.

Ook schouwt men aldaar aan de afbeeldinge van

GERARDUS MEYERHOF

Die te Emden gestorven is den 12 April 1662. in den ouderdom van 28 jaren, en in zyn testament vermaakt heeft aan het Gasthuis en de huizittent armen 40000 gulden, mitsgaders 10000 gulden aan de armen van die dorpen in Oostvrieschlandt, alwaar hy gehele landthoeven bezat, welke dorpen waren *Larrelt, Rjsum, Kampen, Manslagt, Pilsun, Jenmelt, Hinte, Zuiderhuizen, Wolthuzen, Oldersummer Gast, en Villerbuur.*

VYFTIENDE HOOFDTSTUK.

Beschryvinge van Oostvrieschlands tegenwoordigen Kerkstaat, zo uitwendigen als inwendigen.

GElyk Godt de vrymachtige Heere is, die geene Oost-
verantwoordinge geeft van zyne daden; zo vrielch-
Ll 5 open- landts
tegen-
voordige uitwendige en inwendige Kerkstaat beschreven.

openbaart hy ook zyne vrymacht in de werkinge zyner genade tot bekeringe van zondaren en zondaressen. Dan werkt hy eens krachtig en zichtbaaryk in dit gedeelte van den wyngaart zyner Kerke, dan in een ander gedeelte. Thans ontbloot hy zynen arm in 't midden van de *Oostvriesche Kerke*, en doet hy vele wonderen van genade in de zelve. Ik meine met waarheit te kunnen en te mogen zeggen volgens alle historishe narichten; dat de Oostvriesche Kerke ten *platten lande* nooit schoonder *gebaante*, zo naar den *uitwendigen* als naar den *inwendigen* staat gehadt hebbe, als tegenwoordig, niet alleen onder de *Gereformeerden*, maar ook onder de *Evangelisch-luterschen*. Belangende den *uitwendigen* staat, de Heere verwekt van *beide soorten* vele Geleerde, Verstandige, Yverige en Godtzalige Predikanten, die het werk der Bedieninge ter harten nemen, en alle neerstigheit aanwenden in 't *predken, Catechiseren*, bezoeken van de leden der Gemeinte, en in 't vervullen van alle de delen hunner H. Bedieninge. Men bespeurt in vele Gemeintens veel yver en wakkerheit in 't waarnemen van de middelen der genade, in 't bywonen van *Predikationen* en *Catechizationen*; waaruit het toenemen in de kennis der Goddelyke waarheden voortvloeyt. Men vindt by zeer velen ene *overredinge* van en *toestemminge* aan de noodzakelykheit der *Wedergeboorte*, des *geloofs*, der *bekeringe* en der *innige en nauwe Godtzaligheit*. Betreffende den *inwendigen* staat; in ons *Oostvriesche Zion* worden dagelyksch in vele Gemeintens, zo *Gereformeerde* als *Evangelisch-lutersche*, geestelyke Kerk-kinderen geboren, die van het *inwendige* genade-werk niet allen eigenaartig kunnen spreken: maar ook in haar gedrag klare blyken geven, dat de zaken, van welke zy gewagen, in haar binnenste gewaar worden. Wanneer ik te rugge denk aan den eersten tydt myner Bedieninge en den

Oostvriefchen Kerkstaat in dien tydt, en dien tydt en staat met den tegenwoordigen tydt en staat vergelyke; zo doet zich tusschen beiden zulk een verschil op, dat ik 'er verbaast moet over staan, en in hartelyke dankzeggingen uitbreken voor Godts aangezichte. Wat onze *Ender Gemeente* aangaat: die verdient wel dien roem niet, welken zommige Gemeintens in 't Landt tegenwoordig wegdragen; nochtans laat de Heere zich niet geheel onbetuigt over het werk der H. Bedieninge, terwyl deze *Oude Moeder* noch nu en dan, om zo te spreken, een kindtje ter waereldt brengt; en het getal der genen, van welke men naar den aart der liefde met grondt het goede kan en mag hopen, thans niet klein noch gering is, op haar zelve aangemerkt. Byzonder heeft men hier ter *Stede des Heeren* zegen over de Bedieninge wel eens merkelyk bespeurt in en aan de gene, die van buiten inquamen.

Belangende de Gemeintens ten platten lande, in welke Godts naam in waarheit aangeroepen, en Godts werk hoewel in d' ene minder, in d' ander meerder, tot overtuiging en bekeringe gezien en bespeurt wordt; die zyn *voornamelyk* deze volgende. *Manslagt, Visquard, Jennelt, Wêrdam, Grymersum, Utrum, Hinte, Westerbuisen, Loppersum, Rysum, Loquard, Campen, Wybelsum, Twixlum, Larrel, Oldersum, Oldersummer-Gast, Lehr, Trhove, Vallen, Rype, Ochtelbuur, Womer, Bonda, Holtgarste, Bingum, Jemmingen, Dissum, Simonswoldt enz.*

Wat de laatste plaatze betreft; het kan niet ontkennt worden, dat de Heere begonnen heeft zedert enigen tydt aldaar te werken ook in een of ander kindt; doch het *ongemene*, dat 'er volgens geruchten ten opzichte van zommige kinderen voorgevallen zoude zyn, hebbenwe by nader onderzoek zeer twyfelachtig bevonden, waarom wy het ook niet stilzwygen zullen voorby gaan, schoonwe in den

den inhoudt der hoofdstukken, voor het *Eerste Deel* geplaatst, beloofden, het te zullen *vermelden en beoordelen*.

Wy besluiten derhalven dit hoofdstuk mitsgaders het gehele werk met den wensch van *Moses*, voorkomende *Pf. 90: 13--17*. *Keert weder Heere, tot hoe lange? en het berouwe u over uwe Knechten. Verzadigt ons in den morgenstont met uwe goedertierenheit; zo zullenwe juichen en verblydt zyn in alle onze dagen. Verblydt ons na de dagen, in welke gij ons gedrukt hebt; na de jaren, in welke wy het quade gezien hebben. Laat uw werk aan uwe Knechten gezien worden, en uwe heerlijkheit over hunne kinderen. En de lieflykheit des Heeren onzes Godts zy over ons: en bevestigt gy het werk onzer handen over ons ia het werk onzer handen bevestigt dat.*

E Y N D E.

KORTE

K O R T E B E L Y D E N I S S E

*Der Christelyke lere, welke in Gods Gemeinso te
Emden, uit zyn Woordt, geloofd, geleert en
gepredikt wordt.*

Deze Belydenisse hebben de Predikanten van EMDEN in de oude Oostvriesche tale laten wysgaan in 't jaar 1594. Doch in 't jaar 1620 heeft UBBO CRITIUS, Predikant te Ustum en leerling van den V rmaarden EMMIUS, de zelve in de lazynsche tale overgezet, en te EMDEN laten drukken, naar welke vertalinge de Redenwysfingen in 't COETUS zyn ingericht. Thans delen wy de zelve den Lezer in de Nederduidsche tale mede.

Eerste Artikel.

Van Gods Woordt en de H. Schrift.

Wy belyden, dat Godt in 't begin zich zelve en zynen wille ^a door de Scheppinge van Hemel en aarde, en byzonder door zyne wet, ^b welke hy des menschen natuur, tegelyk met zyn beeldt, ingeplant, en bevolen heeft, volkomentlyk tot zaligheit geopenbaart heeft.

^a *Pf. 19: 1. Rom. 1: 19, 20. b Gen. 1: 27. Eph. 4: 24. Gen. 2: 16.*

Wanneer echter de mensch ^a van Godt door de zonde is afgevallen, ^b is hy verydelt geworden in zyne overleggingen, en heeft hy de ware erkenenis van zynen Schepper in zo verre verloren, dat hem

hem van wegen de Scheppinge en het overgeblevene licht der natuur ^c wel alle verontschuldiging is benomen; ^d doch tot de zaligheid kan hy daardoor niet geholpen worden.

^a *Gen. 3: 6. Ies. 59: 2. b Rom. 1: 21. Eph. 4: 17, 18. Col. 3: 10. c Rom. 1: 20. Rom. 2: 15. d Rom. 1: 18.*

Hierom heeft Godt uit genade ^a een nieuw licht zyner zaligmakende Erkentnisse in 't Woordt ten voorschyn gebragt, ^b en in 't Oude Testament veelmaal en op velerley wyze tot de Vaderen gesproken; en in 't *Nieuwe* ^c door zynen Zoon, in 't vleesch geopenbaart, zich dermaten ontdekt, ^d de de uitverkorene ^e door de verlichtinge des H. Geests, uit die lere, hem tot zaligheid regt erkent hebben, en noch erkennen: ^f welk woordt, ten besten van de Kerke, de Profeten en Apostelen, gedreven van den H. Geest, beschreven hebben, en als een kostelyke Schat de Kerke is toevertrouwt.

^a *Pf. 19: 8. 119: 105. b Num. 12: 6, 7, 8. Hebr. 1: 1. c Hebr. 1: 2. Job. 1: 18. 1 Tim. 3: 16. Matth. 11: 25, 27. d Matth. 13: 11, 16. Luc. 10: 14. e Job. 16: 13. 1 Job. 2: 27. Job. 5: 39. en 20: 31. f Deut. 4: 6. Eph. 2: 20. 2 Pet. 1: 21. Pf. 147: 20. Rom. 3: 2. en 9: 4. 1 Tim. 3: 15.*

Deze Schriften der Profeten en Apostelen houden en erkennenwe ^a voor Godts, en niet eens menschea Woordt, zo wel ten opzichte van de woorden, als van den rechten zin, ^b welken men uit hare eenparige overeenstemminge, ^c en uit de Regelmate des Geloofs, ^d al biddende, ^e door den H. Geest naspeuren moet: en dat derhalven de Schrift haar Gezag en Aanzien alleen van Godt, en niet van de *Concilien* of menschen hebbe.

^a *Job. 8: 47. 1 Thes. 2: 13. 1 Cor. 14: 37. Phil. 3: 15, 16. b Gal. 1: 7, 8. Job. 10: 35. Eph. 4: 5. c Rom.*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 543

^c Rom. 12: 6. ^d Ps. 119: 33. *Iacob.* 1: 6. ^e 1 Cor. 12: 8.

Ook belydenwe, ^a dat in de H. Schrift alles duidelyk: en klaar begrepen is, ^b dat den mensch tot zaligheid in dit leven te weten nodig is; ^c waarom we geene nieuwe, betere en volmaakter Lere verwagten, ook geene met de H. Schrift stry- dende verklaringe of meininge aannemen mogen.

^a Ps. 19: 9. 119: 105. *Matth.* 5: 14. 2 Cor. 4: 3. ^b 1 Cor. 15: 1. *Eph.* 1: 13. 1 Tim. 4: 16. ^c *Deut.* 4: 2. en 12: 32. *Col.* 2: 4, 8.

Wy houden het ook met alle regtgelovige Chri- stenen daarvoor; dat de *Apostolische, Niceesche, At- hanaxiaansche, Efesche* en *Calcedonische* Geloofs-for- mulieren, en Geloofs-belydenissen, met Godts woordt overeenkomen, niets leren, dat tegen het zel- ve strydt, en daarom billyk in grote waarde gehou- den moeten worden.

Eindelyk veroordelenwe de moedwilligheid van de *Marcioniten, Manicheën* en *Valentinianen*, die de Boeken des ouden Testaments, en zommige van die des Nieuwen Testaments verwerpen: van de *Gest- dryvers*, van zommige *Wederdopers*, van de *Davidi- anen*, die op nieuwe openbaringen tegen Godts Woordt valschelyk roemen: Van de *Papisten*, die de Schrift voor donker en onvolkomen hou- den, en hunne Overleveringen Godts Woordt toevoegen, en gelyk maken: Van de *Flacianen*, die het *Concordie-boek* voor het Richt-snoer des geloofs aanzien: en van alle andere dwalende, die geen onderscheidt stellen tusschen de zo genoemde *Regelmatige* en *Apoorfe* Boeken.

Twede Artikel.

Van Godt en de Heilige Drieseenheit.

Dewyl ^a niemant ooit Godt gezien heeft, ^b als die een ontoegankelyk licht bewoont; ^c ook niemant den Zoon kent, dan alleen de Vader; en niemant den Vader kent, dan alleen de Zoon, en dien het de Zoon wil openbaren; zo moet men van Godt geloven en belyden, het gene hy van zich zelve in zyn Woordt geopenbaart heeft.

^a Job. 1: 18. ^b 1 Tim. 6: 16. ^c Matth. 11: 27.

In Godts Woordt nu wordt geleert; dat hy Een in Wezen, en Drieenig in Perzonen is. 1 Joh. 5: 7.

Door het ^a Goddelyke Wezen verstaat de Schrift de Godtheit zelve, en alles, wat Godt is, en gezegt kan worden te zyn, beide naar zyn Wezen en Eigenschappen; als dat hy ^b Eeuwige, ^c Oneindig, ^d Almachtig, ^e Alwetent, en in zich zelve volkomen is; en wat noch al meer de Goddelyke Majesteit in 't Woordt toegeschreven wordt; welk alles, nadien het de ^h drie Goddelyke Perzonen gemeen is, zo zyn Vader, Zoon en H. Geest, naar het Oneindige onverdeelde Wezen, de ⁱ enige, eeuwige en waarachtige Godt, dien alle Goddelyke en Wezentlyke Eigenschappen en Werken: ook ^k Ere en Dienst toekomen, welke in de Schrift den waren Godt toegeeigent worden.

^a Exod. 3: 14. Rom. 1: 20. ^b Ps. 90: 2. ^c Jer. 23: 24. ^d Gen. 17: 1. ^e Ps. 147: 5. ^f Matth. 5: 48. ^g Exod. 34: 6. ^h Matth. 3: 16, 17. en 28: 19. ⁱ Deut. 6: 4. 1 Cor. 8: 6. Eph. 4: 6. Job. 17: 3. Exod. 15: 11. ^k Jes. 42: 8. Jer. 23: 16.

Door de ^a Perzonen verstaan wy naar de Schrift ^b de drie onderscheidene zelfstandige, *Substanties*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 545

• & *hypostasenoi*, den Vader, Zoon en H. Geest, in het eeuwige, oneindige, onverdeelde Goddelyke Wezen, van welke een ieder zyne Perzonële Eigenschap en wyze van werken heeft, waardoorze van malkanderen onderscheiden zyn, en in eeuwigheit onderscheiden blyven.

^a *Hebr. 1: 3.* ^b *1 Joh. 5: 7. Matth. 3: 16, 17.*
en *28: 19. Joh. 14: 16. Gal. 4: 6.*

Zodanige Perzonële, onderscheidene, innerlyke Eigenschappen en uiterlyke wyzen van werken zyn; dat de Vader, ^a niet naar den tydt, of weerdigheid, maar alleen naar de ^b Ordeninge, de *Eerste Perzoon is*, die van ^c Eeuwigheit den Zoon gegeneereert heeft; door hem, als door zyne Eeuwige Zelfstandige Wysheit, ^d alle dingen geschapen heeft, en onderhoudt, en ^e hem in de Waereldt gezonden heeft op dat hy ^f de menschelyke natuur aannemen, en het ^g Middelaar-ampt verrichten zoude: dat de Zoon de *Twede Perzoon is*, die van eeuwigheit van den ^h Vader gegeneereert is, ⁱ in de Waereldt gekomen is, de menschelyke natuur aangenomen, en het ^k werk der verlossinge verricht heeft, en noch ons Hoofdt, Koning Hogepriester, en Zaligmaker is: dat de *H. Geest de Derde Perzoon is*, die van eeuwigheit van den ^l Vader en den Zoon uitgaat, en ^m door wien Vader en Zoon al het goede in alle schepzelen werken, den welken zy ⁿ tot de Kerke afzenden, ^o op dat hy Godts kinderen heilige, en ^p hen van hun kindtschap tot aan ^t einde verzeke-

^a *Joh. 1: 1. Hebr. 9: 14. Joh. 5: 18, 23.* ^b *Matth. 28: 19.* ^c *Pf. 2: 7. Prov. 8: 22. Mich. 5: 2.* ^d *Joh. 1: 3. Col. 1: 16, 17. Joh. 5: 17. Hebr. 1: 3.* ^e *Joh. 1: 17. en 6: 39. Gal. 4: 4.* ^f *Joh. 1: 14. Phil. 2: 7. Hebr. 2: 16.* ^g *Matth. 20: 28.* ^h *1 Joh 5: 1.* ⁱ *Joh. 16: 28.* ^k *1 Tim. 2: 5, 6. Eph. 1. 1 Cor. 1.* ^l *Joh 15: 26. 1 Cor. 2: 12. Joh. 16: 7. Gal. 4:*

6. ^m Gen. 1: 3. ^{Pf.} 104: 30. ⁿ *Ief.* 44: 3. *Ezech* 26: 27. *Joël.* 2: 28. *Abt.* 2: 17. *Iob.* 14: 17. ^o 1 *Cor.* 6: 11. 2 *Thes.* 2: 13. ^p 2 *Cor.* 1: 22. *Eph.* 1: 13, 14.

Deze Drie Goddelyke Perzonen bestaan van eeuwigheit in en voor zich zelven: zy zyn door hunne gemelde Perzonële eigenschappen dus onderscheiden, dat ^a d' ene Perzoon niet is de ander; en nochtans deze drie Perzonen, naar het eeuwige oneindige wezen, naar de wezentlyke eigenschappen, en der zelve werkingen, als ook naar de ere en heerlijkheit, d' enige eeuwige en waarachtige Godt zyn, ^b hooggeprezen in eeuwigheit.

^a *Matth.* 3: 16. *Iob.* 14: 16. 1 *Iob.* 5: 7. ^b *Rom.* 1: 25. en 11: 36.

Hiermede spreken we tegen, en verwerpen we de lastertaal aller *Godslozen*, die voorgeven; ^a dat 'er geen Godt is: de dwalingen van alle *heidenen*, en van anderen, ^b die een' veelheit van Goden verdenken: van de ongelovige *Joden* en *Turken*, die de H. Drie-eenheit, en dus den waren Godt verlochenen: van de *Sabellianen* en *Wederdopers*, die het onderscheid der Goddelyke Perzonen wegnemen: van de *Arianen*, die de eeuwige Godtheit des Zoons verzaken, en hem slegs van wegen zyn ampt en grote gave Godt noemen: van de *Samosatenianen* en *Servitianen*, die de eeuwige zelfstandigheit des Zoons ontkennen, en hem voor een bloot mensch houden, die eerst begonnen hebbe te zyn, toen hy uit Maria geboren wierdt: van de *Macedonianen*, die de Godtheit des H. Geests verzaken: van de *Tritheisten*, die het ondeelbare, oneindige Goddelyke Wezen verdeelen, en van de drie Goddelyke Perzonen drie Goden maken: en van de *Anthropomorphisten*, die de onbegrypelyke Majesteit Godts ene menschelyke gestalte toefchryven: insgelyks van de *Papisten* en *Flacianen*, die de afbeeldingen, waardoor Godt men

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 547

ouden Man en den Paus van Rome gelyk gemaakt wordt, verdedigen; dat Paulus noemt, *de heerlykheit des onverderffelyken Godis te veranderen in de gelykmisse eens beelds van een verderfelyk mensch Rom. 1: 23.*

a Ps. 14: 1. *en* 53: 1. *b* 1 Cor. 8: 4.

Derde Artikel

Van de Scheppinge.

Wy belyden met de H. Schrift, dat de *a* enige; eeuwige, ware Godt, Vader, Zoon en H. Geest, naar zynen eeuwigen Raadt, in dien tydt, die hem behaagde, ook *b* zonder enige veranderinge, Hemel en Aarde, *c* de Zee, en alles wat daar in is, zo wel de *d* onzichtbare Engelen en Geesten, als de andere zichtbare schezelen, *e* uit niet, *f* recht en goedt, door zyne *g* Goddelyke Almacht, en *h* tot zyne ere geschapen heeft: en dat hierom, schoon den Va. ler het werk der scheppinge van Hemel en Aarde in den eersten geloofs-artikel, van wegen de voorge-melde orde der Goddelyke Perzonen en werken, toegeschreven wordt, *i* de Zoon en de H. Geest, als zynde in Wezen en Almacht een met den Vader, daarvan niet uitgesloten mogen worden.

a Gen. 1: 1, 2. Sap. of het Boek der Wysh. 11: 21.

b Mal 3: 6. *Iac.* 1: 17. *c* *Exod.* 20: 11. *Pf.* 146: 6.

d *Col.* 1: 16. *e* *Hebr.* 11: 3. *f* *Gen.* 1: 31. *g* *Pf.*

89: 12. *h* *Pf.* 19: 1. *Prov.* 16: 4. *i* *Pf.* 33: 6. *Job.*

1: 3. *Job.* 33: 4.

Uit het werk der scheppinge moeten derhalven alle menschen *a* leren, dat 'er een Godt is; die zyne *b* *Alm-*macht in de voortreflykheit en wonderbaarlyke onderhoudinge van het geschapene, zyne oneindige wysheit in de heerlyke schone orde; en zyne *Goed-*

heit in het velerley onderscheidt, lieflykheit en nuttyghheit der schezelen geopenbaart en daardoor moeten zy bewogen worden, om den Schepper te vrezen en te loven.

^a Rom. 1: 20. ^b Ps. 104: 1. en 136: 1.

Wy verwerpen en spreken tegen de ongegronde dwalingen van *Aristoteles*; als of de Waereld: geen begin gehadt zoude hebben: van de *Stoische Filoso-fen*, als of 'er ene eeuwige stoffe geweest is, waaruit de Waereldt geworden is: van de *Manichëen*, alsof 'er twe werkende beginzelen of oorzaken zyn, waarvan het ene goedt, en een fontein alles goedts; maar het andere quaadt, en een oorspronk alts quaadts zoude zyn geweest: en eindelyk van de *Ari-anen*, die Christus niet voor de Schepper, maar leys voor het werktuig, waardoor de Vader alles gescha-pen heeft, erkennen.

Vierde Artikel.

van de

*Voorzienigheit Godts, dat is, de Onderhoudinge
en Regeringe van alle Schezelen.*

Wy geloven en belyden, dat Godt het werk der Scheppinge volbragt hebbende, zyne almachtige handt ^a van de schezelen niet hebbe afge-rokken; maar ^b alle dezelve in 't gemeen, en ^c elk in 't by-zonder, voornamelyk echter zyne Kerke, naar zyne oneindige wysheit, door zyne tegenwoordige al-machtige kracht alzo onderhoudt en regeert, datze alle ^d in hem leven, haar bewegen en zyn, ^e voor-spoedt en tegenspoedt, genade en straffe: van zyne handt te verwagten hebben; en dat, wat hem be-treft, ^f niets gevallig of by toeval geschiedt, maar alles naar zynen Raadt zo net en gewis besliert wordt, dat zelfs niet een ^g muske op de aarde, noch
een

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 549

een haar van ons hoofd valt, zonder zynen wille.

^a *Job. 5: 17. Hebr. 1: 3.* ^b *Pf. 145: 9.* ^c *Pf. 104: 1. en 107: 1. en 147: 1.* ^d *1 Tim. 4: 10.* ^e *Act. 17: 28.* ^f *Job. 2: 10. Act. 14: 17. Ies. 45: 7. Klaagl. 3: 37. Am. 3: 6.* ^g *Act. 15: 18.* ^h *Matth. 10: 29, 30.*

Zulk ene Onderhoudinge en Regeringe der Schepzelen verricht Godt, of door zich zelve ^a zonder middelen, ^b of door middel van de schepzelen, zomtydts ook ^c tegen of boven der schepzelen natuur en orde. Als ^d hy de schepzelen gebruikt, dan doet hy der zelve werkingen niet ophouden, maar hy beëtiert de zelve tot het einde, dat hy in zynen Raad besluten heeft, of schoon ^e het schepzel, op zich zelve aangemerkt, wel anders naar des zelfs natuur werken konde, als het werkt.

^a *Hebr. 1: 3.* ^b *Gen. 45: 8. en 50: 20.* ^c *Exod. 14: 21. 22. Ios. 10: 13. 1 Kon. 17: 6. Ion. 4: 6.* ^d *Ies. 10: 5. Act. 4: 28.* ^e *Luk. 22: 49, 50.*

En niet alleen zyn de goede, maar ook de ^a quade schepzelen Godts Almachtige Regeringe onderworpen; zo dat hy de zelve naar zynen wille en rechtveerdig oordeel, waar en wanneer hy wil gebruikt, hoewel hy van hare boosheit in 't allerminste geene ^b oorzaak is, noch met het gene, waarinze quaadt doen, geene gemeenschap heeft.

^a *Job. 1: 6. 1 Sam. 15: 11.* ^b *Pf. 5: 5. en 51: 5. en 111: 7, 8.*

Want gelyk Godt ^a het licht uit de duisternisse heeft voortgebracht; en niet te min echter een zuiver licht gebleven is, waarin geene duisternisse is: alzo kan ook Godt uit de quade schepzelen iets ^b goedts tot zyne ere voortbrengen, en evenwel aan der zelve boosheit allezins onschuldig blyven. En gelyk de garde, waaruit een quade boom zyn zap heeft, geen' oorzaak is van des zelfs quade vruchten, maar

de quade boom zelf, van wegen zynen bedorven aart: alzo is der godtlozen boosheit niet uit Godt, maar uit den e Satan, d en hunne eigen bedorven natuur, en zondigen zy vrywillig en niet e genoeg, ook wordenze van hun eigen f geweten overtuigt, datze als quaadtoenders billyk van Godt gestraft worden, mits g hunne boosheit van Godt geenzins is geboden, maar uitdrukkelyk verboden; i ja zy rigten alle hunne werken, niet als Godts gehoorzame dienaren, tot zyne ere en des naaften nuttigheit, daar Godt op ziet; maar als zyne vyanden, tot zyne hoogste onere en des naaften verderf, naar de begeerlykheden van hun vleesch.

^a Gen. 1: 2. Dan. 2: 22. ⁱ Job. 1: 5. ^b Gen. 50: 20. ^{Jes.} 10: 5. ⁱ Kon. 22: 23. ^e Job. 8: 44. ^d Matth. 15: 19. ^{Mark.} 7: 21. ^c Prov. 2: 14. ^{Jab.} 8: 44. ⁱ Pet. 4: 3. ^f Rom. 2: 15. ^g Ps. 5: 3. ^h ^{Jes.} 10: 5. ^{Gen.} 50: 20.

Deze lere sterkt Godts kinderen in t gelove, zo datze hunnen Almachtigen en getrouwen Vader a alleen aanhangen, hun vertrouwen op hem alleen zotten, en niet op de schepzelen, b de middelen en der zelve zegen uit Godts handt verwagten, en c niet moedeloos worden, als t'er geene middelen voor handen zyn, of buiten dat de schepzelen onsongenegen zyn. Verder verwektze d geduldt in tegenspoedt, e dankbaarheid in voorspoedt en welvaren; en f verfschaftze ten opzichte van het toekomen de eengewillig hope en vertrouwen van ene laatste en zalige verlossinge van alle elenden; dewyl Godt ons alzo beschut en beschermt, dat g geen schepzel ons van zyne liefde zal kunnen scheiden.

^a Ps. 73: 25. ^{Rom.} 8: 31. ^{Ps.} 121: 1. ^{Luk.} 12: 7. ^b Ps. 104: 27. ^{Matth.} 4 4. ^{en} 6: 31. ^c Ps. 32 4. ^{en} 27: 10. ^{en} 46: 1. ^{Jes.} 43: 2. ^d Ps. 39: 10. ^{Job.} 1: 21. ^e ^{Dmt.} 8: 10. ^{Ps.} 147: 7. ^f ^{Jes.} 30: 15. ^{Ps.} 27: 1, 13. ^g ^{Rom.} 8: 28.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 551

Wy spreken hiermede tegen en verwerpen alle *Epikuristen*, die de Goddelyke Vborzienigheid ganschelyk ontkennen; ook de dwalinge der genen, die meinen, dat Godt wel de bovenste delen der Waereldt Regeert, maar met de benedenste en geringste niets te doen heeft; als mede der genen, die alles, wat hun wedervaart, aan het blinde geluk toefchryven, en dus Godt van zyne Regeringe en ere beroven; eindelyk ook de dwalinge der genen, die Godt verzoeken, en zyne ordentlyke middelen verwaarlozen en verachten; of die Godt daarom, dat hy alles Regeert, tot een' oorzaak van de zonde maken willen.

Vyfte Artikel

Van de Engelen, beide goede en quade.

Wy geloven en belyden, dat Godt alle Engelen, die wel ^a Geesten zyn, maar ook eindige scepzelen, ^b goedt, oprecht, ^c en naar zyn beeldt gefchapen heeft.

^a *Pf. 104: 4. Hebr. 1: 7.* ^b *Gen. 1: 31.* ^c *Iob. 1: 6. Matth. 22: 30.*

Ene ^a grote menigte van de zelve is door Godts genade in de waarheit en in haren heerlyken staat bestendig gebleven. In tegendeel is een ^b groot getal van de zelve moedtwilg van ^c Godt afgevallen, dat hare woonstede verlaten heeft, in de waarheit niet staande is gebleven, maar ^d boze Geesten geworden, in de helle geworpen, en aan de ^e ketenen der duisternisse overgegeven is, om tot het oordeel be-waart te worden.

^a *Iud. vs. 14. Openb. 5: 11. Matth. 25: 31.* ^b *Mark. 5: 9.* ^c *Iob. 8: 44. Iud. vs. 6.* ^d *Matth. 13: 19.* ^e *2 Pet. 2: 4.*

De goede, heilige, uitverkorene Engelen worden

den ^a gediensfige Geesten daarom genoemt; om datze altoos voor ^b Godts troon staan, en zyne ^c bevelen, ^d tot zaligheit van zyne kinderen, ^e en tot strafocffeninge omtrent anderen, naar zynen wille, uitvoeren.

^a *Hebr.* 1: 7. *Pf.* 91: 11, 12. ^b *Openb.* 5: 11. ^c *Pf.* 103: 20, 21. ^d *Pf.* 34: 8. ^e *2 Kon.* 19: 35.

De boze Geesten worden ^a Duivelen, ^b Satan, ^c Verzoeker &c. in de Schrift genoemt; om datze openbare ^d vyanden Gods, ^e des menschelyken geslachts, en byzonder ^f van Christus Kerke zyn, en doors liegen, moorden, en allerley zonden en schendaden hunne vyandschap ^h tegen Godt en de menschen, ⁱ om Godts ere te verhoeden, en der menschen verderf te bevorderen, zonder ophouden bewyzen. Hoewel Godt hun ^j aller tydt ^k perk en mate zet, waar buiten zy in de beproevinge der vromen in ^l t plagen der godtlozen niet gaan kunnen.

^a *Matth.* 4: 1. ^b *Luk.* 22: 21. ^c *Matth.* 4: 3. ^d *Matth.* 13: 28. ^e *1 Pet.* 5: 8. ^f *Eph.* 6: 11. *Openb.* 12: 7. ^g *2 Kron.* 18: 21. *Ioh.* 8: 44. ^h *Eph.* 2: 2. ⁱ *Openb.* 12: 7, 10, 12, 17. ^k *Iob.* 2: 6. *Matth.* 8: 31.

Wy spreken tegen en verwerpen met Gods woordt, de ^a Sadducceen, Davidianen, en alle de gene, die ontkennen, dat 'er wezentlyke Engelen en Duivelen zyn, of met de bewaringe der goede Engelen en de verzoekinge der quade Engelen den spot dryven, als mede de *Manicheen*, die meinen, dat de boze Engelen, niet van den goeden Godt, maar van enen quaden quadtgeschapen zyn.

^a *Act.* 23: 8.

*Zesde Artikel**Van de Scheppinge des Menschen.*

Wy belyden, dat ook de menschen ^a Godts schepzelen zyn, en dat hy het ^b lichaam van den eersten mensch uit de aarde, en zyne ^c ziele uit niets, tot een ^d geestelyk, ^e redelyk, ^f onsterffelyk, ^g eindig wezen gemaakt, en ^h met het lichaam wonderbaarlyk en perzoonlyk verenigt heeft; en aan den zelve een ⁱ uitdrukkelyk gebod, ter beproevinge van zyne gehoorzaamheit, gegeven heeft.

^a Gen. 1: 27. ^b Gen. 2: 7. ^c Gen. 2: 7. ^d Ps. 31: 6. ^e Aft. 7: 60. ^f Job. 20: 3. ^g Matth. 10: 28. ^h Luk. 16: 26. ⁱ Gen. 2: 7. ¹ Cor. 15: 45. ² Gen. 2: 16.

Van den Mensch zegt de Schrift; dat hy gescha- pen is naar ^a Godts beeldt, ^b niet, dat hy met lic- haam of ziele het eeuwige, oneindige Wezen Godts ganschelyk gelyk is; ^c maar dat hy met voortreflyke en heerlyke gaven; als wysheit, heiligheit, gerech- tigkeit, ^d heerschappye, ^e onsterffelykheit &c. voor alle aardtsche schepzelen van Godt in de scheppinge verciert is.

^a Gen. 1: 27. ^b Ief. 46: 5. ^c Exod. 15: 11. ^d Eph. 4: 24. ^e Col. 3: 10. ^f Gen. 1: 26. ^g Ps. 8: 7. ^h Gen. 2: 17. ⁱ Rom. 5: 12.

Wy spreken tegen en verwerpen de dwalingen der *Anthropomorphisen*, die Godt den Heere ene men- schelyke gestalte toeschryven, en den mensch, naar zyne substantie en wezen, Godts beeldt heten; der *Manichëen*, die dromen, dat de ziele een deeltje van het Goddelyke Wezen is: als mede al- ler der genen, die de sterffelykheit der zielen ver- dichten, en daarin den mensch het vee gelyk achten.

*Zevende Artikel**Van Adams Val.*

Wy geloven en belyden, dat, schoon Godt den mensch zo heerlyk geschapen heeft, de menschechter in dien heerlyken staat dusdanig niet ^a bevestigd was, dat hy uit den zelve niet vallen konde: maar dat hy ^b ongedwongen, vrywillig, door de listige overredinge des Satans en het misbruik van zynen vrynhem van Godt gegebenen wille, zich van zynen Schepper afgewendt heeft, en door de overtredinge van des zelfs gebodt een zondig bedorven scepzel geworden is, van alle heerlykheit berooft, en naar de bedreiginge, aan 't gebodt gehegt, in 't uiterste elendt des lichaams en der ziele geraakt is.

^a Gen. 2: 17. ^b Gen. 3: 1. Rom. 5: 17. 2 Cor. 11: 3.

Wy verwerpen derhalven de dwalinge der genen, die leren, dat de mensch niet vrywillig, maar gedwongen gezondigt heeft: ook der genen, die dromen, dat de mensch na den val door de erkenisse van 't quade volkomener geworden is, als hy voorheen geweest is.

*Achtste Artikel**Van de Erfzonde.*

Wy geloven en belyden, dat, gelyk Adam en Eva, indienze bestendig gebleven waren, hunne gerechticheit en andere voorgemelde gaven, ^a als stamwortels en sprinkaders des menschelyken geslachts, op hunne nakomelingen hadden kunnen overerven; zy also ^b na den val hunne verdorven-

heit

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 555

heit en elendt op alle hunne kinderen door de natuurlyke voorttelingē hebben overge-erft.

^a *Matth.* 7: 17, 18. *Rom.* 11: 16. ^b *Gen.* 5: 3. *Pf.* 51: 7. *Joh.* 3: 6. *Rom.* 5: 14.

Deze aange-erfde natuurlyke verdorventheit wordt de erfzonde genoemd, ^a en is ene aangeborene erfelyke verdorventheit van de gansche menschelyke natuur, ^b waardoor de mensch met alle zyne krachten van Godt en zynen wille afkerig, tot het quade genegen, en Godts toorn onderhevig geworden is; ^c uit welke verdorventheit vervolgens alle dadelyke zonden, die de Schrift werken des vleeschs noemt, voortkomen.

^a *Gen.* 6: 5. en 8: 21. *Joh.* 14: 4. en 15: 14. *Prov.* 20: 9. *Rom.* 3: 10, 23. en 5: 12. ^b *Rom.* 8: 6, 7. *1 Cor.* 2: 14. *Eph.* 2: 3. ^c *Rom.* 5: 19. *Gal.* 5: 19.

Wy spreken derhalven tegen en verwerpen de dwalingen der *Pelagianen* en *Wederdopers*, die de erfzonde ontkennen, en den mensch achten zondig te zyn, niet van wegen de erfzonde, maar daarom, dat hy Adams voorbeeldt dadelyk volgt; der *Papisten*, die de begeerlykheden der bedorven natuur voor geene zonde houden: als mede der *Flacianen*, die met hunnen Meester *Flacius Illyricus* dromen, dat de erfzonde iets wezentlykſch in den mensch is, of het wezen des menschen zelve.

Negende Artikel

Van de dadelyke zonden.

Wy geloven en bekennen, dat de bedorven natuur in den mensch niet ^a rustt, ^b maar gestadig allerley inwendige en uitwendige dadelyke zonden voortbrengt, als ^c boze gedachten in 't genoedt, ^d onregtmatige lusten en bewegingen in 't hart, ^e
alle

alle woorden en werken, strydende met Godts wet, en alle *f* nalatigheid omtrent het goede, dat wy schuldig zyn te doen.

^a Rom. 7: 5, 21. Gal. 5: 17. ^b Mark. 7: 21. ^c Pf. 2: 1. Matth. 9: 4. ^d 1 Joh. 2: 16. ^e Matth. 12: 38. Gal. 5: 16. Jac. 1: 15. 1 Joh. 3: 4. ^f Matth. 23: 23. Rom. 7: 19.

En offchoon d' ene zonde ^a groter is als d' ander, ^b verdienenze evenwel alle, en elk in 't byzonder, Godts roorn en de eeuwige verdoemenisse; dewylze tegen Godt, het hoogste oneindige goedt, en zyne wet begaan worden; ^c naar de uitpraak: vervloekt is een ieder, die niet blyft in alles, dat geschreven staat in 't boek der wet, om dat te doen.

^a Matth. 5: 22. en 10: 15. en 11: 22. Job. 19: 11. ^b Rom. 6: 23. Eph. 5: 6. Col. 3: 6. ^c Deut. 27: 26. Gal. 3: 10.

Wy bestraffen en veroordelen derhalven de dwalingen der *Stoische Filisofen*; die alle zonden zonder onderscheidt even groot en zwaar rekenden: der *Papisten*, die de eerste met Godts wet strydende inwendige beweginge tot de zonde voor geene zonde achten, of in haar zelve des doodts en der verdoemenisse niet waardig houden: en der *Nederdoperen*, die hunne feilen voor gene zonden aanzien.

Tiende Artikel

Van de straffe der zonde.

Wy belyden, dat, gelyk ^a Godt Adam en Eva, indienze zyn gebodt overtraden, den doodt bedregt heeft, de zelve also tot hen en hunne ^b nakomelingen, naar Godts waarheit en regtveerdighet, door

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 557

door middel van de zonde is doorgedrongen.

^a Gen 2: 17. ^b Rom 5: 12.

Dez doodt bestaat nu hierin, ^a dat alle menschen van wegen de zonde van Godt, die d^r enige ^b sprink-ader des levens is, ^c afgescheiden zyn, ^d met allerley ziels-quadeq, ^e als een quaadt geweten en ^f enegestadige vreze voor Godts gerichtte, bezet; ook ^g allerley ziekzens, gebreken, behoeftigheden des lichaams, en den ^h tydelyken doodt onderworpen, en ⁱ na dit leven naar ziel en lichaam eeuwig verdoemt zyn, indienze niet door Christus verlost worden.

^a Rom. 3: 12, 23. ^b Ps. 36: 10. Jer. 2: 13. ^c Ief. 59: 2. ^d Gen. 3: 7. Openb. 3: 17. ^e Gen. 4: 13, 14. Rom. 2: 15. ^f Ps. 38: 1. Ief. 57: 21. ^g Gen. 3: 16. Job. 14: 1. ^h Gen. 3: 19. Ps. 90: 3. Hebr. 9: 27. ⁱ Mark. 9: 43. Luk. 16: 23.

Wy spreken derhalven tegen en verwerpen de dwalingen der genen, die meinen, dat de uitwendige en inwendige smerten geene ^a Goddelyke straffen van de zonde zyn; ook der genen, die het daar voor houden, ^b dat de zonden alleen in dit leven, en niet na dit leven gestraft worden; en dat de Duivelen en alle ongelovige godtloze menschen eindelijk noch zalig zullen worden.

^a Dan. 9: 5. ^b Matth. 25: 41.

Elfde Artikel

Van des bedorven menschen vryen Wille.

Wy geloven en belyden, dat onder de veelvuldige straffen der zonde niet de geringste is, dat de mensch ^a door het misbruik van zynen vryen wille, zich zelven en den vryen wille ten goeden verloren heeft, niet, dat hy het ^b redeloze vee gelyk, of tot eren ^c stok of blok geworden is, en van zyn natuurlyk leven, verstant, oordeel en wil-

wille berooft is; maar dat hy van ^dt leven, dat uit Godt is, ontbloot, ^e in zyn verstant verduistert is, Godt en zynen wille niet recht erkent; ^f in zyn hart verkeert is, tegen zynen Schepper rebelleert, ^g en der wet ongehoorzaam geworden is, ^h en derhalven van natuur tegen het ware hoogste Goedt met der daat vyandig is, ⁱ tot het quade vrywillig en ongedwongen genegen, ^k en in alle Goddelyke en tot de zaligheid behorende dingen onverstandig is, ^l schoon hy de zaken, welke voor het vleesch begeerlyk zyn, en tot dit leven behoren, naar den aart zynner natuur, verkiest en begeert, en ^m naar het uitwendige zich eniger maten, hoewel niet zonder Godts Regeringe, alzo gedragen kan, dat hy niet valt in de straffe der Overheit.

^a Gen. 3: 6, 7. ² Cor. 3: 5. ^b Ps. 32: 9. ^c Job 22: 8. ^{Syrach.} 17: 6. ^d Eph. 4: 18. ^e Matth. 11: 27. ^{Rom.} 12: 2. ^{Eph.} 4: 18. ^f Jer. 17: 9. ^{Job.} 24: 13. ^{Ps.} 5: 11. ^g Ps. 14: 5. ^{Rom.} 8: 3. ^h Rom. 5: 10. ^{Eph.} 2: 3. ⁱ Gen. 8: 21. ^{Syrach.} 17: 13. ^k 1 Cor. 2: 14. ^{Eph.} 2: 1. ^l Jer. 44: 17. ^{Luk.} 14: 18. ^{Matth.} 12: 1. ^m Deut. 30: 15. ^{Syrach.} 15: 16, 17.

Wy spreken derhalven tegen en verwerpen de dwalingen der *Stoische Filosoſen* en der zelve zaa- hang; als die voorgeven, dat de mensch niet vrywillig, maar gedwongen zondigt: der *Pelagianen*, die dromen, dat de krachten van den vryen wille door den val niet bedorven zyn: der *Papisten* en *Wederdopers*, die meinen, dat de krachten van den vryen wille door den val wel verzwakt zyn, maar echter in de verdorventheit noch veel tot de zaligheid vermogen: van *Flacius Illyricus*, die wegen de erfzonde des menschen hart, ook ten opzichte van de uitwendige eerbaarheid, gansch tot enen steen maakt: en der *Ubiquitisten*, die des menschen wille toefchryven, dat hy geloven kan, en zich daardoor tot enen uityerkorenen maken.

Twad-

*Twaalfde Artikel**Van Gods Wet.*

Wy geloven en belyden, dat Godt den mensch, om hem ^a van zyne zonden en elendt te overtuigen, zyne Wet, ^b welke hem by de Scheppinge in ²hart gefchreven, en door den val jammerlyk ^c verdonkert was, begrepen ^d in tien geboden, en in twe tafelen, tot twe reizen, het volk voorgefchreven, door ^e Moses handt op den berg Sinai behandigt heeft.

^a Rom. 3: 20. en 7: 7. ^b Rom. 2: 14, 15. ^c Eph. 4: 17, 18. ^d Deut. 4: 13. en 10: 4. Exod. 31: 18. ^e Exod. 20: 1.

Deze wet houdenwe voor ene ^a volkomene wet, ^b van welke men niets afdoen, noch welke men niets toedoen mag; ^c dewylze ene volkome, uitwendige en inwendige, gehoorzaamheit vordert, beide tegen Godt en den naaften; en daartoe gegeven is, ^d op datwe niet alleen Godt en zyne gerechtigheit, ^e maar ook onze zonden daaruit mogten leren kennen, en alzo door de wet, ^f als door enen tuchtmeester, tot Christus gedreven, en ^g tot de nieuwe gehoorzaamheit onderwezen en opgewekt worden; ja op dat ook ^h de onbekeerde door de bedreigingen der wet beteugelt, en van hunne moedwilligheit, tot bewaringe van uiterlyke eerbaarheid en vrede, afgeschrikt mogten worden.

^a Jac. 1: 2. Rom. 7: 12. ^b Deut. 4: 2. en 12: 32. Prov. 30. 6. ^c Deut. 6: 5. Matth. 22: 36. en 5: 21. ^d Prov. 6: 23. Rom. 1: 18. ^e Rom. 3: 20. ^f Gal. 3: 24. ^g Ps. 19: 8. Gal. 5: 23. 1 Tim. 1: 1. ^h Rom. 3: 19. en 4: 15. 1 Tim. 1: 9.

En schoon ^a alle menschen van de gehele waereldt tot de onderhoudinge van deze wet van natuur verpligt

pligt zyn, ^b zo is evenwel na Adams val niemand van hun allen gevonden, ^c Christus alleen uitgenomen, die ene ^d volkome gehoorzaamheit in 't allerminste heeft kunnen opbrengen; dewyl de wet geestelyk is, en wy vleeschlyk zyn, verkocht onderde zonde.

^a Rom. 2: 11. ^b Ps. 14: 2. en 53: 3. Rom. 3: 10.
^c Hebr. 7: 26. ^d Aët. 15: 10. Rom. 8: 3. en 7: 14 25.

Doch wat de Ceremonien en burgerlyke wetten van Moses aangaat, ^a waardoor het volk van Israël uiterlyk van alle volkeren onderscheiden wierdt, daarmede heeft het een' andere gelegentheit gehad, ^b waarom ook de Ceremonien, als voorbeelden van Christus, vervult en afgeschafft zyn: en de burgerlyke Regeringe, naar gelegentheit van volk, plaats, tydt en maniere van strafocffeninge, in zo verre verandert is, dat wy aan de zelve niet verder gebonden zyn, ^c als de handthavinge van de tien geboden, van den waren Godtsdienst, onder het N. Testament ingestelt, van de gerechtigheid, uiterlyke eerbaerheit en vrede me lebrenge.

^a Deut. 4: 8. Eph. 2: 11, 12. ^b Rom. 10: 4. Col. 2: 17. en 14. Hebr. 10: 1. ^c Matth. 22: 21. Rom. 13: 1. 1 Tim. 2: 2. 1 Pet. 2: 13, 17.

Wy spreken derhalven tegen de *Papisten*, welke dromen, dat Christus onder het N. Testament een volkomender wet, als die van Moses, gegeven heeft, en van de wet der Ceremonien, welke Christus afgeschafft heeft, hun Priesterdom met vele Ceremonien ontleent hebben: de *Farizzen* en huns-gelyken, die meinen, dat door ene uitwendige gehoorzaamheit de wet voldaan, en by gevolg van den mensch geheel volbragt kan worden: ook *de gene*, die uitwendig de menschen, en inwendig Godt willen dienen: de *Antinomianen*, die de kre van de wet der tien geboden in de Kerke niet willen

ge-

geleert hebben : en de *Papisten* en *Flacianen*, die de tien Geboden vervalschen en verminken.

Dertiende Artikel

Van het Evangelie.

Wy geloven en belyden, dewyl de mensch van wegen de zonde uit ^a de wet niets anders dan beschuldiging, verschrikking, vervloeking en verdoemenisse ontfangen kan, ^b dat Godts gronde-loze barmhartigheid voor den elendigen mensch gezorgt, en hem door het H. Evangelie wederom getrooft en opgebeurt heeft.

^a *Rom.* 4: 15. *Gal.* 3: 10. ^b *Gen.* 3: 15. *Rom.* 8: 3. *2 Tim.* 1: 10.

En schoon ^a de blyde boodtschap van de openbaring van Godts Zoon in ons vleesch, van zyn lyden, sterven, opstandinge en hemelvaart, mitsgaders de vruchten daarvan, eigentlyk te spreken, het *Evangelie* genoemd wort; ^b zo is evenwel het zelve ^c van 't begin der waereldt aan den Aartsvaderen beloofd, en aan de Kerke des O. Testaments door de ^d Profeten verkondigt: op dat alle boetveerdige, die door de wet van wegen hunne overtreding vervioekt en verdoemt wierden, door het gelove in Jesus Christus ^e genade, vergevinge van zonden, mitsgaders de gerechtigheit, in de wet geeischt, verkrygen mogten.

^a *Mark.* 1: 1, 14. *Luk.* 2: 10. ^b *Rom.* 1: 1. en 15: 8. ^c *Gen.* 3: 15. en 12: 3. *2 Sam.* 7: 12. ^d *Ies.* 7: 14 en 9: 6. en 11: 1. *Ier.* 23: 5. *Dan.* 9: 20. *Mich.* 5: 2. *Zach.* 9: 9. ^e *Aët.* 10: 43. en 13: 38. en 15: 11. *Rom.* 8: 3. *Gal.* 3: 18.

Het heeft nu met het *Evangelie* een' geheel andere gelegenheit als met de *Wet*: want daar de ^a *Wet* van natuur enigzins bekend is, daar is het ^b *Evangelie*

gelie voor de natuur gansch onbekent, en het moet alleen door Godts zonderlinge genade geopenbaart worden: ^c De wet leert wel, wat wy schuldig zyn, maar het ^d Euarangelie wyft aan, dat men de betalinge van die schuldt alleen in Christus zoeken moet: de ^e wet belooft wel het leven, doch alleen aan de weerdigen, maar het ^f Evangelie ook aan de onweerdigen, onder voorwaarde van boetveerdigheid en gelove in Jesus Christus: kort om, ^g de wet werkt flegs toorn, en is ene bedieninge des doods, ^h het Evangelie daarentegen is ene kracht Godts tot zaligheid voor de gelovigen, en ene bedieninge des Geefts en des levens.

^a Rom. 2: 15. ^b Matth. 11: 25. en 16: 17. Luk. 8: 10. ^c Rom. 3: 20. en 4: 15. ^d Matth. 20: 28. Joh. 3: 16. ^e 1 Pet. 1: 18, 19. ^f Levit. 18: 5. Rom. 10: 5. Matth. 19: 17. Luk. 10: 28. ^g Matth. 9: 13. en 11: 28. Joh. 1: 17. ^h 1 Tim. 1: 15. ⁱ Rom. 4: 15. 2 Cor. 3: 7. ^k Rom. 1: 16. 2 Cor. 3: 8, 9. Eph. 1: 13.

Wy spreken derhalven tegen alle de gene, die meinen, dat de Vaderen des O. Testaments van 't Evangelie niets geweten hebben: ook de gene, die de wet met het Evangelie vermengen, en hunne zaligheid zo wel uit de wet als uit het Evangelie zoeken; en eindelyk ook de gene, die ene volmaaktere lere verdichten, als de Zone Godts ^a uit des Vaders schoot in 't Evangelie geopenbaart heeft

^a Joh. 1: 18.

Veertiende Artikel

Van den Perzoon des Middelaars Christus Iesus.

Wy geloven en belyden, dat ^a het fundament,
het

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 563

het voornaamste ^b einde en oogmerk van het gehele Evangelie is Christus, de enige Middelaar tusschen Godt en ons, op dat wy ^c hem, beide naar zynen Perzoon en Ampt recht erkennen, en door het ^d ware gelove aannemen mogen.

^a 1 Cor. 3: 11. Eph. 2: 20. ^b Rom. 1: 3. Joh. 16: 14. 1 Tim. 2: 5. ^c Joh. 17: 3. Ief. 53: 11. ^d Joh. 20: 31.

Van zynen Perzoon nu word na zyne menschwerdinge in 't Evangelie geleert, dat hy ^a een en onverdeelt is, en ^b twe in wezen en eigenschappen onderscheidene naturen hebbe, namelyk de Goddelyke en menschelyke.

^a 1 Cor. 1: 13. ^b Rom. 1: 3, 4. en 9: 5. 1 Pet. 3: 18.

De Goddelyke is ^a eeuwig, en van den ^b Vader, naar welke hy van eeuwigheit de tweede zelfstandige Perzoon in het ene Goddelyke wezen, en een ^d enig Godt met den Vader en den H. Geest, ^c als mede de Schepper van hemel en aarde, is.

^a Prov. 8: 22. Ief. 9: 6. Ioh. 1: 1. ^b Ps. 2: 7. Ioh. 16: 28. 1 Ioh. 5: 1. ^c Ps. 2: 7. Prov. 30: 4. Ief. 9: 6. Gal. 4: 4. Hebr. 1: 2, 3. ^d Deut. 6: 4. Mark. 12: 29. ^e Prov. 8: 30. Ioh. 1: 3. Col. 1: 16. Hebr. 1: 10.

De menschelyke natuur ^a is niet van eeuwigheit, maar in der tydt, ^b naar de beloften, ^c uit de Maagdt Maria, door de werkinge des H. Geests, zonder enig toedoen des mans, ^d van den eeuwigen Zone Godts aangenomen, naar ^e welke hy ons ten opzichte van ziel en lichaam, wezen, eigenschappen en zwakheden, ^f de zonde en alle besmettinge alleen mitgenomen, in de menschwerdinge gelyk geworden is.

^a Joh. 1: 14. Rom. 1: 3. Gal. 4: 4. ^b Gen. 3: 15. Ps. 132: 11. 2 Sam. 7: 12. Ief. 9: 7. en

11: 1. *Ier.* 23: 5. ^c *Ief.* 7: 14. *Matth.* 1: 20, 21. *Luk.* 11: 27, 34, 35. ^d *Phil.* 2: 7. *Hebr.* 2: 16. ^e *Hebr.* 2: 17, 18. *Luk.* 2: 40, 52. *Matth.* 26: 37, 38. ^f *Hebr.* 4: 15. en 7: 26.

Want de Middelaar, die ons met Godt zoude verzoenen, moest met de beide stryden partya ene ^a ware wezentlyke gemeenschap hebben, op dat hy als waarachtig Godt ^b den eeuwigen Raadt des Vaders van onze verlossinge weten; zyne aangene mene menschelyke natuur onder den last van Gods on eindigen toorn ^c en van onze zonden staande houden; ^d de in Adam verlorene goederen verwerven en wedergeven mogte, ^e de zelve in alle plaatsen en tyden den zynen toepassen, en hen daarby ^f beschutten en beschermen konde.

^a *Ief.* 9: 6. *Ier.* 25: 5, 6. *Ioh.* 1: 14. *Hebr.* 2: 14. ^b *Ief.* 6: 6. *Matth.* 11: 27. *Ioh.* 1: 18. ^c *Pf.* 130: 3. *Ief.* 53: 8. *Aët.* 2: 24. *1 Pet.* 3: 18. ^d *Ief.* 53: 5. *1 Pet.* 2: 24. *Ier.* 31: 33. *Zach.* 7: 9. *Ioh.* 3: 16. *Aët.* 20: 28. ^e *Dan.* 9: 24-27. *Hof.* 13: 9, 10, 14. *Hebr.* 2: 15. ^f *Ief.* 46: 3, 4. *Ioh.* 10: 28. *Hebr.* 13: 8.

Verder moest hy waarachtig mensch zyn, om aan de Goddelyke ^a waarheit en Gerechtigheit genoegte doen, en in die ^b natuur, waarin de zonde begaan was, voor de zonde te betalen, ^c als mede om onze getrouwe en medelydende Hogepriester in alle aanvechtingen te zyn, en te ^d blyven.

^a *Gen.* 2: 17. *Deut.* 27: 26. *Gal.* 3: 10. ^b *Hebr.* 2: 14. en 9: 26. en 10: 10, 14. ^c *Hebr.* 2: 17, 18. en 4: 14, 15. ^d *Hebr.* 7: 24, 25.

Deze twe naturenzyn wonderbaarlyk verenigt, niet door veranderinge van de Godtheit in de menscheit, of van de menscheit in de Godtheit: niet door vermenginge of gelykmakinge der naturen, waardoorze beide eenderley eigenschappen en werkingen

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 165

bekomen zouden hebben; ook niet door zulk ene bywoning van de Godtheit by de menscheit, gelyk Godt by andere schezelen, Engelen en menschen is; maar deze vereniging der twe naturen in Christus is ene ^a verborgene, onnaspeurlyke, ^b onverbrekelyke ^c Perzonële vereniging, waardoor de Goddelyke en menschelyke natuur, schoonze in wezen en eigenschappen onderscheiden zyn, en in alle eeuwigheit onderscheiden blyven, ^d evenwel den enen Perzoon van Middelaar Jesus uitmaken, op die wyze, dat Christus menscheit, op haar zelve aangemerkt, geen Perzoon is, ook geene bestaanlykheit heeft, maar van den zelfstandigen Perzoon van Godts eeuwigen Zoon aangenomen is, en in den zelve bestaat, en onderhouden wordt. Deze groote verborgentheit, welke niets in den hémel of op aarden gelyk is, hebben de ^e oude Leraren enigzins willen verklaren door de gelykenisse van de perzonële vereniging van ziel en lichaam in ieder mensch, makende twe in wezen en eigenschappen onderscheidene naturen enen Perzoon uit, hoewel de naturen, als lichaam en ziele, in de perzonële vereniging, ten opzigte van het wezen en de eigenschappen onderscheiden blyven.

^a 1 Tim. 3: 16. ^b Act. 2: 24. ^c Col. 2: 9. ^d Job. 1: 14. en 2: 19. Hebr. 2: 14, 16. 1 Joh. 4: 2, 3. ^e Athanas. in Symbolo.

Uit deze perzonële vereniging ontstaat de uitdrukkinge of spreekmaniere, welke men *communicationem idiomatum*, dat is, de mededeling der eigenschappen, noemt, wannecr namelyk aan den ganschen Perzoon, naar d'ene natuur benoemt, de eigenschap en het werk van d' andere natuur waarachtig wordt toegeschreven. Waarom te regte gezegt wordt: ^a Godt heeft door zyn eigen bloedt de Gemeinte verkregen, niet, dat de Godtheit bloedt heeft; maar de Perzoon, die naar het vleesch geen vreemt, maar zyn eigen

bloedt, vergoten heeft, is de ware Godt: en daaren tegen, dat de ^b Zoon des menschen, toen hy met Nicodemus op aarden sprak, in den hemel was, hoewel niet naar de menschelyke natuur, maar naar zyne oneindige Godtheit.

^a Act. 20: 28. ^b Job. 3: 13.

En gelyk de Zone Godts anders betracht wordt, wanneer hy ^a alleenlyk als de tweede Perzoon des eingen Goddelyken Wezens aangezien wordt: en op ene andere wyze, wanneer hy, ^b bekleedt met ons vleesch, zich als Middelaar opdoet: also wordt ook op een' andere wyze van den ^c Perzoon van Christus als Middelaar, en op een' andere wyze van elke ^d natuur, op haar zelve in den zelve Perzoon aangemerkt, gesproken. En wordt de gehele Perzoon door deze namen, ^e Godt, ^f Mensch, ^g Godts en des menschen Zoon, uitgedrukt. De naturen echter, op haar zelve betracht, worden met andere namen, als ^h Godtheit, Menschheit, Goddelyke, Menschelyke ⁱ Natuur, ^k Geest, ^l Vleesch &c. benoemt.

^a Job. 1: 1-3. ^b Matth. 12: 1. Job. 1: 14. Phil. 2: 6-8. ^c 1 Cor. 2: 8. ^d 1 Pet. 3: 18. ^e Jer. 23: 6. ^f 1 Tim. 2: 5. ^g Matth. 26: 63. ^h Rom. 1: 20. ⁱ Gal. 4: 7. ^j 1 Pet. 1: 4. ^k 1 Pet. 3: 18. ^l Rom. 1: 3. Job. 1: 14.

Wy spreken derhalven tegen, en verwerpen alle de gene, die de eeuwige onderscheidene bestaanlykheit en Godtheit van Godts Zoon of geheel lochen, of enigzins verkleinen, waarvan voorheen in den tweden Artikel gesproken is: insgelyks de *Manichæen*, *Marcioniten*, *Valentinianen*, *Apollinaristen*, *Wederdopers* en diergelyke, die de menschelykenatuur enen anderen oorspronk, als uit de Maagd Maria, door de werkinge des H. Geests, toeschryven, haar van de redelyke ziele beroven, of van zyn lichaam een enkel spook maken: als mede

Nestorius, die de onverbrekelyke perzonële vereniging van een scheidde, en van Christus twe Naturen twe perzonen maakte: verder ook *Eutyches*, die de twe naturen in Christus, ten opzichte van het wezen ende eigenschappen, vermengde: de *Swenkfeldianen*, die ene *Desiccationem* of vergoddinge van de menschelyke natuur leren: en de *Ubiquisten*, die ene twederley Godtheit den Zone Godts toeigenen, waarvan d' ene eeuwig, d' andere het vleesch van Christus in den tydt der menschwerdinge is medegedeelt; die den Heere Christus een lichaam toefchryven, dat onzichtbaar en onbevindelyk is, en noch het wezen, noch de eigenschappen van een waarachtig menschelyk lichaam heeft; die de dwaalingen van *Nestorius* en *Eutyches* wederom ten voorschyn brengen, tusschende perzonële vereniging en de mededeling der eigenschappen geen onderscheidt maken; de namen des Perzoons en der beide naturen vermengen, en Christus, zo wel naar zyne menscheit, als naar zyne Godtheit, Almachtig, Alwetent en Alomtegenwoordig stellen.

Vysende Artikel

Van Middelaar Jesus Zaligmakers-ampt.

Tot het Ampt van Middelaar Jesus brengenwe alles, wat hy tot onze volkomene verlossing en zaligheid gedaan heeft, en noch doet, en tot op den jongsten dag doen zal; waarom de Apostel zegt: dat hy ons van Godt geworden is tot wysheit, gerechtigheit, heiligmakinge en verlossing.

Jes. 46: 3, 4. *Hebr.* 12: 2. *1 Cor.* 1: 30.

Dit Ampt verricht de ^a gansche Perzoon, en noch de Goddelyke, noch de menschelyke natuur alleen: want de gansche Christus, ware Godt en mensch, is onze ^b Verlosser en Zaligmaker, ^c Hogepriester

en Koning &c. en in 't Ampt en de daden van Christus werkt elke natuur ^d naar haren aart en eigenschap, ^e niet de menschelyke door de Goddelyke, maar de Goddelyke door de menschelyke, als door haar werktuig, hoewel dat gene alleen, waartoeze dit werktuig gemaakt en geschikt heeft, en dat door een schezpel geschieden kan.

^a *Ief. 51: 12. en 41: 14. en 43: 25.* ^b *Luk. 2: 11. 1 Tim. 2: 5.* ^c *Hebr. 2: 17. Luk. 1: 33.* ^d *Mark. 2: 8. 1 Pet. 3: 18.* ^e *Job. 2: 19. AEt. 2: 24.*

Van wegen dit Ampt wordt de Middelaar, ^a naar Godts bevel, Jesus, dat is, Zaligmaker genoemd, om dat hy zyn volk zalig maakt van hunne zonden: ook ^b Christus, om daarmede te kennen te geven, dat hy voor ons van zynen Vader is ^c aangestelt, en ^d gezalf met den H. Geest, ^e tot onzen grootsten Profeet en Leraar, ^f die ons en zyne gansche Kerke den verborgen Raadt en wille Godts nopens de verlossinge ^g door zynen Geest en Woordt volkomentlyk heeft bekend gemaakt, en het ^h Hoofd van alle rechte Profeten en Leraren des O. en N. Testamentsis, van wien zy alle hunne ⁱ roeping, ^k Wysheit, bequaamheit en zegen verwagten en verkrygen moeten: ^l verder tot onzen enigen Hogepriester, die ^m met zyne enige offerande aan 't Kruis voor alle onze zonden volkomentlyk betaalt heeft, ⁿ en steets, wegen de eeuwigdurende kracht van zyn offer, ons door zyne voorbiddinge by den Vader aangenaam maakt; ^o en eindelyk tot onzen Eeuwigen Almachtigen Koning, die ons van ^p zonde, ^q Duivel, ^r Doodt en Helle verlost, ^s uit het Ryk der duisternisse overzet in 't Ryk zynner genade, ^t gevende daarin boetveerdigheit englove; die ons ^u door zynen Geest en Woordt regeert, met allerley hemelsche en ter zaligheit nodige gaven verciert, ^x ook tegen alle geweldt der duisternisse, in kruis, aanvechtinge en doodt beschermt, grooft en

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 569

bewaart, y tot dat hy ons in 't Ryk zyner heerlykheit zal invoeren, en aldaar met eeuwige, onuitsprekelyke blydtschap en genade kronen.

^a *Luc. 1: 31. Matth. 1: 21.* ^b *Matth. 16: 16.* ^c *1 Cor. 1: 30. 2 Cor. 5: 21. Rom. 9: 3.* ^d *Pf. 45: 8. Hebr. 1: 9. Matth. 3: 16. Job. 3: 34.* ^e *Deut. 18: 15. Act. 3: 22. Matth. 17: 5.* ^f *Ies. 61. Luk. 4. Job. 1: 18. 8 Job. 15: 15, 26, 27.* ^h *Col. 1. 1 Pet. 5. Hebr. 13.* ⁱ *Matth. 23: 34. Eph. 4: 11.* ^k *Rom. 15: 18. 2 Cor. 3: 6. 1 Cor. 3: 6. en 15: 10. Matth. 10: 19, 20. Luk. 21: 15.* ^l *Pf. 110: 4. Hebr. 6: 20. en 7: 17.* ^m *Hebr. 9: 12. en 10: 12. Job. 19: 32.* ⁿ *Rom. 8: 34. Hebr. 7: 25. 1 Job. 2: 1.* ^o *Pf. 2: 6. 45: 7, 12. en 132: 11. Job. 18: 36, 37.* ^p *Col. 1: 14.* ^q *Hebr. 2: 14.* ^r *2 Tim. 1: 10. Openb. 2: 14.* ^s *Col. 1: 13. Act. 26: 18.* ^t *Act. 5: 31. Job. 10: 26.* ^u *Hebr. 1: 8. Rom. 15: 18. Eph. 4: 8. Hebr. 2: 4.* ^x *Luk. 22: 31, 32. Job. 10: 29. en 14: 18. en 17: 12. Eph. 6: 13.* ^y *Job. 6: 39. en 14: 3. 1 Cor. 2: 9. Phil. 3: 20. 2 Tim. 4: 8. Openb. 2: 10.*

Wy spreken derhalven tegen en verwerpen alle de gene, die den enigen Heilandt en Zaligmaker Jesus Christus, of gansch versmaden, of voor onvolkomen rekenen, en daarom hem andere Noodthelpers toevoegen, of in zyne plaatze stellen; die het Middelaars-Ampt niet den ganschen Perzoon, maar ene natuur toeigenen; met Christus lere zich niet laten vergenoegen, en byzondere openbaringen verwagten, of de besluiten van den Paus en hunne nieuwsgemaakte Concordie-boeken Christus lere toevoegen: ook alle de gene, die het eeuwige Priesterdom, de kracht des offers, en Christus voorbede, verlochenen, of onvolkomen achten, en een nieuw Priesterdom, dat voor de zonden van levendigen en doden offert, in 't Papendom verdichten, en andere Voorbidders in den hemel zoeken, of met andere van menschen verdichte werken voor hunne zonden betalen, en zich met Godt verzoenen

willen: eindelyk ook de gene, die met de joden Christus voor geenen Koning erkennen, en zich in alles aan zyne gehoorzaamheit niet onderwerpen willen; en van zyn geestelyk Ryk aardfche dromen en gedachten hebben; en ook des Roomschen Antichrists hoogmoedt, die zich boven Koning Jesus verheft, tot een Hoofd; van de Kerke opwerpt, en naar zich trekt, het gene Koning Jesus eigen is, en toekomt.

Zestiende Artikel.

Van Christus, zyne Staten, en eerstelyk van den staat zynr vernederinge.

Uit het gene, dat van Middelaar Jesus Amptsverrichtinge kortelyk gezegt is, kan men afnemen, dat hy onzentwegen ^a eerstelyk heeft moeten vernedert, en daarna verhoogt worden: waarom ^d Apostel zegt: ^b dat hy gekruist is door zwakheit, en nochtans leeft door de kracht Godts.

^a Luk. 24: 26. ^b 2 Cor. 13: 4.

Daarom geloven en belyden we, dat zyne vernederinge van zyne ontfankenisse ^a in zyns Moeders lichaam is begonnen, en geduurt heeft ^b tot op zyne vrolyke opstandinge.

^a Luk. 1: 31. Phil. 2: 6. ^b Luk 18: 33. Añ. 2: 31, 32.

De vernederinge van Middelaar Jesus is nu daarin niet gelegen, ^a dat by zyne menschwerdinge zyne eeuwige Godtheit enige veranderinge is overgekomen, of ^b dat de heerlykheit van de zelve afgelegd, of enigzins op haar zelve vermindert is; maar hiern, dat de eeuwige Zone Godts ^c eerstelyk een waarachtig en arm mensch werdt, ^d ons in alles gelyk, uitgenomen de zonde; dat hy ^e zich niet als enen Heer, maar als enen zwakken, geringen, verachtel

kegt.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 574

knegt bewezen heeft, ^g zich der wet onderdanig gemaakt, ^h in wysheit, ouderdom en genade by Godt en menschen toegenomen heeft, ⁱ den dag en de ure van den jongsten dag niet geweten, ^k zich van zyn handt-werk onderhouden, ^l en door anderen heeft laten onderhouden, ^m gehongert, en ⁿ gedort heeft, ^o vermoeit is geworden, ^p en in zynen goest bedroeft, ^q ja onze zonden op zich genomen, ^r en van wegen de zelve den vervloekten kruisdoodt geleden heeft.

^a Num. 23: 16. *Mal.* 3: 6. ^b *Ief.* 42: 8. *Iob.* 17: 5. *Iac.* 1: 17. ^c *Joh.* 1: 14. ^d *Hebr.* 2: 17. en 4: 15. ^e *Matth.* 20: 28. ^f *Ief.* 53: 2, 5, 6. *Zach.* 9: 6. ^g *Matth.* 5: 17. *Gal.* 4: 4. ^h *Luk.* 2: 52. ⁱ *Mark.* 13: 32. ^k *Matth.* 13: 55. *Mark.* 6: 3. ^l *Luk.* 8: 3. *Iob.* 12: 6. ^m *Matth.* 4: 2. ⁿ *Iob.* 19: 28. ^o *Iob.* 4: 6. ^p *Matth.* 26: 38. *Iob.* 11: 33, 35, 38. ^q *Ief.* 53: 6, 11. *Iob.* 1: 29. ^r *Gal.* 3: 13. *Phil.* 2: 8.

Verder, ^a dat hy zich in de, om onzer zonden wille, van Godt vervloekte aarde heeft laten begraven. Eindelyk, ^b dat hy om onzent wille ter hellen is gevaren, dat is, voor zynen doot ook met zyne ziele heeft gearbeit, en helsche onuitsprekelyke angsten en smerten ^c vrywillig geleden heeft; ^d gelyk ook de uiterste verachtinge en smadelyken triomf zynen vyanden voor en na zynen doot,

^a *Gen.* 3: 17. *Iob.* 19: 42. ^b *Pf.* 18: 5, 6. *Ief.* 53: 11. *Matth.* 26: 38. *Luk.* 22: 44. *Matth.* 27: 46. ^c *Joh.* 10: 18. *Hebr.* 10: 10. ^d *Pf.* 22: 8. *Matth.* 27: 42.

En schoon Christus, ^a toen hy twaalf jaren oudt was, ^b op den berg, en elders, ^c zyn Ampt begonnen hebbende, in zyne lere en wonderwerken enige stralen zynere Goddelyke heerlykheit heeft laten uitblinken, om der zynen gelove tegen de ergernisse zynere nedrigheit te versterken, en ^d zyne tegenpartyders alle verontschuldiging te benemen.

^e *Luk.*

^a *Luk.* 2: 46. ^b *Matth.* 17: 1. ^c *Iob.* 2: 11. en 1: 14. en 10: 38. ^d *Iob.* 15: 22, 24.

Zo is evenwel zulx ^a maar een klein straaltje, en niet ene volkomene openbaringe zyner Goddelyke en ^b onder het voorhangzel des Vleefches verbor- gene oneindige Majesteit geweest, ^c waardoornoch hy van de getalte enes dienstknegts en van verach- tinge; noch zyne menschelyke natuur van ^t lyden en sterven, bevrydt is geworden: want, nadien wy door zynen doot verlost moesten worden, zo heeft hy daarom zyne Goddelyke Almacht, Ko- ninklyke heerlykheit en macht ingehouden, ^d op dat het priesterlyke schuldtoffer onverhindert van hem volbragt mogte worden.

^a *Iob.* 12: 28. en 17: 1, 5. ^b *Hebr.* 10: 20. ^c *Phil.* 2: 6. *Iob.* 18: 6, 8, 12. ^d *Hebr.* 2: 9, 10. en 5: 9.

Door deze zyne vernederinge ^a verzekert ons Christus, door middel van Woordt en Geest, ^b dat hy onze waarachtige en medelydende Broeder is; ^c zyns Vaders wille, in de wet uitgedrukt, volko- mentlyk verklaart, ^d en voor ons vervult; ^e door zyne voorbiddinge en met ene offerande in eeuwig- heit volmaakt heeft alle de gene, die geheiligt wor- den; ^f dat hy ook in zyne zwakheit sterk genoeg geweest is, om zyne Kerke te vergaderen, ^g en te- gen alle geweldt der vyanden te bewaren.

^a *Hebr.* 10: 15. *Eph.* 1: 13, 14. ^b *Hebr.* 2: 11. *Matth.* 25: 40. en 28: 10. ^c *Matth.* 5: 17. en 7: 29. ^d *Gal.* 4: 4, 5. *Rom.* 10: 4. ^e *Iob.* 17: 9, 20. *Hebr.* 10: 10. ^f *Luk.* 19: 10. *Iob.* 10: 11. *Luk.* 10: 17. ^g *Luk.* 22: 32. *Iob.* 10: 28. en 17: 12. en 18: 6, 8.

Wy spreken derhalven tegen en verwerpen de dwalingen van ^a *Swenk fields*, lerende, dat Christus vleesch geen schepzel is &c.: Van de ^b *Ubiquisten*, verachtende, dat Christus van ^t begin zyner mensch-

werdinge af ten hemel is gevaren, en aan zyns Vaders rechter handt gezeten: van de *Marcionisten* en anderen, dromende, dat Christus niet waarlyk, maar *putative*, gelyk men meint, gestorven is: van de *Eutychianen*, *Ubiquisten*^c en anderen, voorgevende, dat Christus ook naar de Godtheit geleden heeft: van de *Papisten*, die Christus Priesterdom en de kracht zyns offers voor onvolkomen houden, gelyk voorheen gezegt is, en onder vele andere verleidende dwalingen ook een Vagevuur, waar in de gelovige Christenen na dit leven voor hunne zonden betalen moeten, verdichten, gelykze ook zonder grondt de Vaders des O. Testaments den *lymbum* of voorborg der hellen, waar uit Christus hen, toen hy ter hellen voer, verlost zoude hebben, toeschryven.

^a In zyne *Brieven*, en wel den 78. ^b *Brent*: de *Person. Union*: p. 25. ^c *Jacob Andreas* in zyne *waarschouw*: p. 17. 19. 22.

Zeventiende Artikel

Van den Staat der Verhoginge of Christus heerlykheit.

Verder belydenwe, dat Christus, alle de delen van zyn Ampt, dat hy in den staat zyners vernederinge als Middelaar, verrichten moeste, ^a voleindt hebbende, ^b ook heeft moeten ter heerlykheit verhoogt worden.

^a *Iob.* 19: 30. ^b *Luk.* 24: 26. *Pf.* 110: 7. *Jes.* 53: 8.

Doordeze heerlykheit verstaanwe naar de Schrift ^a dien staat en stant, tot welken Christus door de opstandinge uit den doden, hemelvaart en zitten aan ^bs Vaders rechter handt verhoogt is. Want gelyk de vernederinge naar ^c wyzinge van de artikelen onzes

onzes algemeenen Christelyken geloofs hare verscheiden ordeninge en trappen heeft, en evenwel het onderscheidt der naturen en der zelve eigenschappen niet wegneemt: alzo heeft ook zyne verhoginge insgelyks hare zekere ordeninge. En gelyk Christus in den staat zynner vernederinge, niet vermoedelyk, maar waarlyk en dadelyk, naar het getuigenisse der Evangelisten, alles verricht heeft, wat tot onze verlossinge op aarden verricht moest worden: alzo heeft hy ook in den staat zynner verhoginge verricht, en verricht hy noch niet der daadt, wat verder tot onze zaligheit nodig is.

^a Act. 2: 31.

Daarom gelovenwe, ^a dat hy waarlyk ten dertien dage is opgestaan, dat is, ^b zyn verstorven lichaam alzo levendig gemaakt, en uit het graf uitgevoert heeft, ^c dat het zelve noch doodt, ^d noch an 't graf op ene zichtbare of onzichtbare wyze gebleven is: ^e dat hy ook zyn uit den doden opgewekte lichaam, mitsgaders zyne ziele, op den veertigsten dag zynner opstandinge, alzo in den hemel ingevoert heeft, dat hy niet verdwenen is, of zyne zichtbare gestalte afgelegd heeft, en ondertusschen onzichtbaar en alomtegenwoordig, naar de menschelyke natuur, op aarden gebleven is; maar dat hy naar de zelve menschelyke natuur, waarlyk ^f van zyne discipelen is afgescheiden, ^g de waereld verlaten heeft, ^h in de hoogte; en ⁱ boven alle zichtbare hemelen, ^k zichtbaarlyk opgevaren is, ^l en de eeuwige woning Godts, ^m tot op den jongsten dag, ⁿ vrijwillig, en als een Heer van alles, ingenomen heeft: en dat hy eindelyk zyne menschelyke natuur, welke hy by de ontvanknisse met zyne Godtheit verenigt heeft, ^o niet voor, maar eerst na zyne hemelvaart, aan de rechter handt zyns Almachtigen Vaders, niet alomme, ^t zy op ene grove, ^u zy op ene mingrove wyze, ^r

maar

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 575

maar in den hemel, gelyk de Schrift spreekt, geplaatst heeft. En dat derhalven de hemelvaart, welke vooraf is gegaan, en slegs 9 eenmaal door ene ware veranderinge van plaatze 1 geschiedt is, ophoudt, 2 van Christus zitten aan zyns Almachtigen Vaders rechter handt onderscheiden moet worden; mits het zitten op de hemelvaart gevolgt is, en niet de plaatze, werwaardts Christus gevaren is, 3 maar zyne heerlykheit, 4 welke altoos duurt, en niemant 5, dan alleen den Perzoon des Middelaars toekomt, betekent: moettende ook Godts rechter handt, 6 waardoor zyne Goddelyke Almacht uitgedrukt wordt, van het zitten aan Godts rechterhandt, waardoor de hoogste ere van Middelaar Jesus te kennen gegeven wordt, onderscheiden worden.

^a Luk. 24: 7, 46. Aët. 10: 40. 1 Cor. 15: 4. ^b Luk. 24: 5. 1 Pet. 3: 18. ^c Aët. 2: 24. ^d Mark. 16: 6. Luk. 24: 34, 39. ^e Aët. 1: 3. ^f Luk. 24: 51. ^g Joh. 16: 28. ^h Mark. 16: 19. Luk. 24: 51. Eph. 4: 10. ⁱ Hebr. 4: 14. en 7: 26. ^k Aët. 1: 9. ^l 2 Chron. 30: 27. Luk. 16: 9. Joh. 14: 2. ^m Aët. 1: 11. en 3: 21. ⁿ Ps. 47: 6. Aët. 2: 36. en 5: 31. Col. 1: 18. Matth. 28: 18. Openb. 14: 4. ^o Mark. 16: 19. 1 Pet. 3: 22. ^p Eph. 1: 20. Col. 3: 1. Hebr. 8: 1. ^q Hebr. 9: 12, 24. ^r Luk. 24: 51. Joh. 14: 2. Aët. 1: 9, 11. ^s Mark. 16: 19. ^t Aët. 5: 31. Eph. 1: 20. Hebr. 1: 3. ^u Hebr. 10: 12. ^x Phil. 2: 9. Hebr. 1: 4. en 8: 1. ^y Jes. 48: 13. Exod. 15: 6.

En nademaal Godts woordt dezen artikel van Christus verhoginge also verklaart, behoeft niemant bezorgt te zyn, dat daardoor de perzonële vereniginge der twe naturen in Christus in den staat der verhoginge, meer als in den staat der vernederinge, van een gescheiden wordt. Want toen Christus-lichaam 8 noch in zyns Moeders-lichaam

b op aarden, en aan ^c t Kruis was, en nergens anders, a bleef evenwel de Godtheit met de menschelyke natuur perzoonlyk verenigt, en ^e vervuldeze niet te min hemel en aarde; ^f op de zelve wyze blyft de oneindige Godtheit in den Hemel met de aangename menschheit perzoonlyk verenigt, schoon de menschheit nu ^g naar haar eindig, ^h hoe-wel verheerlykt, wezen, ⁱ nergens als in den Hemel is, ^k noch begeert te zyn, ^l en de oneindige Godtheit, geheel en onverdeelt, in de zelve, en ^m alomtegenwoordig is.

^a Luk. 1: 31. ^b Joh. 1: 14. ^c Joh. 19: 23, 24 ^d Act. 20: 28. ^e 1 Cor. 2: 8. ^f 1 Cor. 1: 13. ^g Hebr. 13: 8. ^h 1 Tim. 2: 5. ⁱ Luk. 24: 39. ^j Phil. 3: 21. ^k Act. 1: 11. en 3: 21. ^l Joh. 17: 11, 13. en 24. ^m 1 Col. 2: 9. ⁿ Ps. 139: 7. ^o Matth. 28: 20.

De genoemde verhoginge nu verftrekt ^a Midde-laar Jesus tot een² byzondere ere, en ^b ons Christenen tot grote nuttigheit en troost: want wat hem belangt, de ^c menschelyke natuur is wel ten opzichte van hare wezentlyke eigenschappen door hare opstandinge, welke de eerste trap is van zyne verhoginge, niet afgelegd, maar ^d van alle zwakheit en sterffelykheit verlost, en ^e daarentegen met heerlykheit en onsterffelykheit verciert; ook heeft zich Christus dadelyk als enen ^f Almachtigen God: en overwinnaar van zyne en onze vyanden bewezen.

^a Col. 1: 18. ^b 1 Cor. 15: 57. ^c Eph. 2: 6. ^d 1 Cor. 2: 19. en 10: 18. ^e Act. 2: 24, 32. ^f 2 Cor. 13: 4. ^g Rom. 6: 8. ^h Phil. 3: 21. ⁱ Hebr. 2: 7. ^j 2 Tim. 1: 10. ^k Rom. 1: 4. ^l 1 Cor. 15: 54. ^m Luk. 1: 71, 74

By de hemelvaart, zynde de tweede trap zyn^e verhoginge, heeft Christus als een Almachtig God: en Overwinnaar ^a enen heerlyken triomf over alle zyne vyanden door zich zelve gehouden, de Heerschappyen en Machten uitgetrokken, en de zelve

opent-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 577

opentlyk ten toon gestelt: ook heeft hy zyne op-aar-den aangenomene menschheit van de aarde ^b uit deze vergankelyke waereldt opgenomen, en ^c tot den hemelschen, onvergankelyken, volmaakten staat dadelyk overgebracht.

^a *Epb. 4: 8. Col. 2: 15.* ^b *1 Cor. 7: 31. 2 Cor. 4: 18.* ^c *Hebr. 9: 11, 24.*

Door het zitten aan de rechter handt des Almachtigen Vaders, welke de hoogste trap zyners verhoginge is, wordt te verstaan gegeven, dat Christus niet alleen in den hemel is, ^a gelyk andere heilige menschen en Engelen; ^b maar als een Heer van hemel en aarde is, in ^c wien de gansche volheit der Godtheit lichamelyk woont, ^d en onmiddelyk doorstraalt. Ten tweden, ^e dat ook zyne menschelyke natuur met wysheit, kracht, glans en heerlykheit, en met alle gaven des H. Geests, zonder mate, ^f en veel meer boven alle Engelen en menschen verciert is, als onze gedachten begrypen kunnen; hoewel zulke geschapene medegedeelde gaven van de eeuwige wezentlyke eigenschappen der Goddelyke natuur onderscheiden moeten worden, en derhalven ^g ene natuur ^d andere niet gelyk gemaakt moet worden. Ten derden, ^h dat deze gansche Perzoon, doch naar den aart en de werkingen der beide naturen, alleen de Middelaar en Zoensman der menscheit met Godt, het ⁱ Hoofdt, ^k en de hemelsche eeuwige Koning van Engelen en menschen, ^l ook de Richter van levendigen en doden is, ja die is, ^m door welchen de Vader alles regeert, ⁿ onderhoudt, en werkt in den hemel en op de aarde, byzonder in de Gemeinte der uitverkorenen, ^o die leden en onderdanen van dit Hoofdt en dezen Koning zyn, en daarom ^p met den Geest der aanneming tot kinderen ^q en des zelfs gaven beschonken worden. Eindelyk sluit het zitten aan ^r Vaders rechter handt ook in, dat alle ^s Engelen en menschen aan Christus,

als ware Godt en mensch in een Perzoon, van wegen zyne Godtheit en uitmuntent Ampt, Goddelijke ere te bewyzen schuldig zyn: want schoon voor de verhoginge, van wegen de perzonle veringinge, hem, zonder enige afzonderinge der naturen, de aanbiddinge en de ere^s toekomt,^t gelyk de Vader aanbeden en geeert wordt,^u zo glinstert echter zulke ere voornamelyk na de verhoginge voor het aangezichte van alle uitverkorene Engelen en menschen; en werkt en verricht hy, als ware Godt en mensch, gelyk in 't gansche Middelaar Ampt, ^x zo ook in de verhoringe des gebeds, het gene elke natuur eigen is, en toekomt.

^a *Hebr.* 1: 13. ^b *Matth.* 28: 18. *Eph.* 1: 20. *Phil.* 2: 9. ^c *Col.* 2: 9. ^d *Openb.* 21: 23. ^e *Pf.* 45: 8. *Hebr.* 1: 9. *Ies.* 11: 2. en 61: 1. *Iob.* 3: 24. *Openb.* 5: 12. ^f *Eph.* 1: 20. *Phil.* 2: 9. *Col.* 1: 18. ^g *Luk.* 24: 39. ^h *Act.* 2: 36. en 5: 31. ⁱ *Eph.* 1: 22. *Col.* 2: 10. ^k *1 Tim.* 1: 17. *1 Pet.* 3: 22. *Openb.* 17: 14. en 19: 16. ^l *Act.* 10: 42. en 17: 31. ^m *Pf.* 110: 2. *1 Cor.* 15: 25. ⁿ *1 Tim.* 2: 10. *Hebr.* 1: 3. ^o *1 Cor.* 6: 15. en 12: 27. *Eph.* 5: 30. ^p *Iob.* 15: 26. en 16: 7. *Rom.* 8: 15. ^q *1 Cor.* 12: 4. ^r *Phil.* 2: 10. *Hebr.* 1: 6. *Openb.* 7: 10. en 22: 3. ^s *Joh.* 20: 28. ^t *Iob.* 5: 23. ^u *Joh.* 14: 1, 11. ^x *1 Joh.* 2: 1. *Hebr.* 9: 24. *Iob.* 14: 13.

En is ook de verhoginge van onzen Middelaar en Hoofdt Christus zeer nuttig en troostryk; want daardoor, dat hy zekerlyk uit den doden is opgestaan, wordenwe in alle aanvechtingen verzekert, dat ^a hy alle onze vyanden tot onzen besten heeft overwonnen; ^b de eeuwige gerechtigheit verworven, ^c en ons zyn nieuwe leven ^d door den H. Geest mitsgaders ^e de vrolyke opstandinge van ons vleesch, deelagtig maakt, en verzekert.

^a *1 Cor.* 15: 54. *Luk.* 1: 71, 74. ^b *Dan.* 9: 24. *Rom.* 4: 25. ^c *Rom.* 6: 5, 6. *Col.* 2: 12. ^d *Rom.* 8: 11. ^e *1 Cor.* 15: 12. Ook

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 579

Ook zynwe daaruit, dat hy zekerlyk ten hemel gevaren is, verzekert, dat zyn ^a Koninkryk niet van deze waereldt is; ^b dat hy den Hemel voor ons geopent, en aldaar plaatze bereidt heeft, ja datwe zyn vleesch tot een ^c onderpand in den hemel hebben, zullende ook ons lichaam en onze ziele van hem in de eeuwige zaligheid opgenomen worden: waarvan hy ons ^d door zynen H. Geest, den welken hy tot een onderpand van boven nederzendt, verzekert, en verzegelt.

^a *Joh. 18: 16.* ^b *Joh. 14: 2, 3. en 17: 24. Phil. 3: 20.* ^c *Matth. 24: 28. Joh. 17: 24.* ^d *2 Cor. 5: 5. Eph. 1: 13, 14.*

Eindelyk zynwe daaruit, dat hy waarlyk aan ^s Vaders rechter handt ^a in den hemel altoos zit, verzekert; dat hy zonder ophouden in den staat der heerlykheit zyn ^b Middelaars ampt tot onze zaligheid verricht, dat is, zyne Kerke ^c door zynen Geest en Woordt van tydt tot tydt vergadert, ^d getrouwe Dienaren aanstelt, en ^e der zelve dienst voorspoedig maakt: als mede, dat de kracht van zyne enige offerande ^f altoos durende zynde, ^g hy ons de zelve toeigent, en daardoor, als onze enige Hoge priester, ^h ons met den Vader verzoent, en door zyne ⁱ voorbede ons aangenaam maakt: eindelyk, dat hy een ^k eeuwig Ryk heeft, hetzelve in den hemel ^l onmiddelyk, ^m en op aarden, tot op den jongsten dag, door de van hem ingestelde middelen bestiert, zyne onderdanen met ⁿ de nodige gaven verciert, voor hen ^o waakt, en zorgt, tegen de opentlyke en heimelyke aanslagen der vyanden hen beschut en beschermt, hen in den noodt helpt en bystaat, en ^p ten laatsten uit dit jammerdal hen verlost.

^a *Hebr. 8: 1. 1 Pet. 3: 22. Hebr. 10: 12.* ^b *Rom. 8: 34.* ^c *Jes. 59: 21. Joh. 15: 26, 27. Act. 5: 32.* ^d *Eph. 4: 11.* ^e *Matth. 28: 20. 1 Cor. 3: 6.* ^f *Hebr.*

10: 14. en 13: 8. 1 Joh. 2: 2. 8 Act. 5: 31. ^b Rom. 3: 25. 2 Cor. 5: 18. ¹ Rom. 8: 34. Hebr. 9: 24. ^k Luk. 1: 33. ¹ I Cor. 15: 24. Openb. 22: 5. ^m Eph. 4: 11, ⁿ I Cor. 11: 26. ⁿ I Cor. 12: 4. Eph. 1: 3. ^o Pf. 121: 4. Luk. 22: 31, 32. Joh. 6: 39. en 17: 12. Rom. 8: 35. ^p Joh. 6: 40. en 10: 28. 2 Tim. 4: 8.

Wy spreken derhalven tegen, en verwerpen de lasteringen van oude en nieuwe ketteren en verleiders, welke tegen den staat van Christus verhoginge en zyn Ampt, dat hyaan des Vaders rechter handt in den hemel verricht, ooit verdicht zyn, en noch tegen Godts woordt en des zelfs rechten zin verzonnen worden: byzonder namelyk de velerley afschouwelyke dwalingen der *Flacianenen Ubiquisten*, die de beide staten van Middelaar Jesus veelzins vermengen, hem na de opstandinge zulk een lichaam tegen de Schrift toeschryven, dat door stenen en hout is doorgedrongen; by de hemelvaart verdwenen, onzichtbaar en alomtegenwoordig geworden, en van de aarde niet een haarbreedt afgezonderd is: als mede, dat de hemel, werwaardts Christus gevaren is, aller wegen is, en de Duivelen, alle godtloze en ook de helle in den hemel zyn: dat boven en buitendeze waereldt geen hemel is: dat de hemel der hemelen een *Talmudische* en *Turksche* hemel is: dat Christus, in zyns Moeders lichaam zynde, aan 's Vaders rechter handt is gezeten, en zo wel op aarden, en allerwegen, als in den hemel, naar zyne menscheit, aan Godts rechter handt zit: en dat dit zitten betekent enedadelyke uitstorting van de Goddelyke wezentlyke eigenschappen in de menschelyke natuur, waardoor de menschelyke natuur, op haar zelve aangemerkt, Godt, Almachtig, en Alomtegenwoordig geworden is; en dat van wegen zulk ene medegedeelde Godtheit en Almacht Christus niet alleen, die waarachtig Godt en Mensch is, maar ook de Menscheit, op haar zelve aangemerkt, moet worden aanbeden.

Ach-

*Achtiende Artikel**Van het ware Zaligmakende Gelove.*

Wy geloven en belyden, dat niemand door den Zaligmaker Jesus Christus ^a buiten de ware Gemeenschap met hem en met zyn Ampt zalig wordt, en dat niemand tot zulk ene gemeenschap geraakt, dan alleen ^b door den H. Geest, ^c en het ware levendigmakende gelove.

^a *Joh. 6: 53. en 15: 4-7. Eph. 5: 29, 30.* ^b *Joh. 6: 63. Rom. 8: 9. 1 Cor. 12: 11.* ^c *Joh. 6: 35. Rom. 3: 25. Eph. 3: 17.*

Zulk een gelove noemenwe, niet alleen ene zekere ^a kennisse, waardoor men alles voor waarachtig houdt, dat ons Godt in zyn woordt geopenbaart heeft; maar ook een ^b inwendig vertrouwen des harten, dat ^c de H. Geest ^d door het Evangelie in ons werkt, en waarby hy verzekert, dat niet alleen in 't gemeen, maar ook een' ^e ieder gelovige in 't byzonder, ^f Christus Jesus ^g met alle zyne gaven, en in hem ^h vergevinge van alle zonden, de ⁱ eeuwige gerechtigheit en ^k zaligheit, uit ^l loutere genade, alleen van wegen zyne verdiensten, van Godt geschonken is.

^a *1 Cor. 13: 2. Act. 2: 36.* ^b *Rom. 4: 20, 21. Hebr. 3: 6. en 4: 16. en 10: 22. en 11: 1.* ^c *1 Cor. 12: 5. Gal. 5: 22.* ^d *Rom. 10: 14, 17. 1 Cor. 3: 5.* ^e *Mark. 9: 24. Rom. 8: 38. Gal. 2: 20.* ^f *Joh. 3: 16. en 11: 25.* ^g *Rom. 8: 32.* ^h *Rom. 3: 25.* ⁱ *1 Cor. 1: 30. 2 Cor. 5: 21.* ^k *Eph. 2: 8. 1 Pet. 1: 9.* ^l *Rom. 3: 24.*

Dit gelove is niet aller, gelyk ^a Paulus zegt; maar een genaden werk ^b Godts, als die niet alleen den Middelaar ^c ons beschikken, ^d toezenden, in 't ^e Evangelie aanbieden en schenken moet, maar ook ons ^f de handt des geloofs verschaffen, waarmede wy

deze aangeboden genade en gave tot zaligheid aannemen.

^a 2 *Thef.* 3: 2. ^b *Phil.* 1: 29. ^c *Hebr.* 5: 5, 6. ^d *Joh.* 3: 17. en 12: 49. ^e *Mark.* 16: 15. *Rom.* 1: 1. *1 Cor.* 15: 3. *2 Cor.* 5: 18. ^f *Joh.* 6: 29. *1 Pet.* 1: 5.

En schoon dit zaligmakende gelove in Godts kinderen noch ^a zwak is, en ^b zomtydts afneemt, zo dat zy het zelve niet altoos even krachtig in zich bevinden, ^c van wegen de overgeblevene verdorventheit, en om dat Godt de zyne ^d of beproeven, of hen van wegen hunne ^e traagheit kastyden, en tot het gebedt, en tot een neerftig gebruik van zynen dienst opwekken wil; zo moeten evenwel de gelovige daarom niet ^f moedeloos worden, uit aanmerkinge, dat ^g Godt getrouw is, die het begonnen goede werk bewaren, en ^h opbeuren zal; niet van wegen de weerdigheit des geloofs en des zelfs volkomentheit, maar om ^k Christus verdienften wille, waarmede alleen ^l het zwakke, doch ware gelove, zich trooft, ^m vasthoudende aan Godts belofte.

^a *Mark.* 9: 24. *Luk.* 12: 28. en 17: 5. ^b *Pf.* 51: 10. en 77: 8. *Luk.* 22: 32, 57. ^c *Gal.* 5: 17. ^d *1 Pet.* 1: 7. en 4: 12. *Jacob.* 1: 3, 12. ^e *Matth.* 26: 40, 41. *Hebr.* 12: 12, 13. *2 Cor.* 7: 11. ^f *Pf.* 42: 6, 12. en 43: 5. ^g *Phil.* 1: 6. ^h *Pf.* 37: 24. *1 Pet.* 5: 10. ⁱ *Eph.* 2: 8. ^k *Col.* 1: 20. ^l *Mark.* 9: 24. *Luk.* 17: 5. ^m *Joh.* 4: 50.

Hierom worden Godts kinderen in dit leven, aangemerkt in hunnen Christelyken welstant, by enen ^a schonen vruchtbaren boom, en ten opzichte van de tegenspoeden en inwendige aanvechtingen, by enen ^b stam, van welken de bladeren, gelyk die der bomen in den wintertydt, afvallen, vergeleken zynde evenwel zulk een stam een heilig zaat voor Godt, brekende op zynen tydt, door des Heeren

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 583

zegen, wederom uit, naar de belofte: ^c die in 't huis des Heeren geplant zyn, die zal gegeven worden te groejen in de voorhoven onzes Godts; in den gryzen ouderdom zullen zy noch vruchten dragen; zy zullen vet en groen zyn: ^d want wat Godts handt geplant heeft, dat kan niet uitgeroeyt worden.

^a *Pf.* 1: 3. en 92: 13. ^b *Job.* 14: 7, 8. *Ief.* 6: 13.
^c *Pf.* 92: 14, 15. ^d *Ier.* 24: 6. *Matth.* 15: 13.

Wy spreken derhalyen tegen, en verwerpen de dwalingen der *Pelagianen*, die leren, dat het gelove niet een' gave Godts is, maar jets natuurlyks: der *Papisten*, stellende, dat de menschen door eigen voorbereidinge Christusgenade verkrygen kunnen; en die hunne grove onwetentheit *fidem implicitam*, dat is, een ingewikkelt gelove, noemen, en tot den grondt van het ware gelove niet alleen Godts woordt en zyne genadige beloften maken, maar ook de *Pausselyke* en *menscbelyke instellingen*; die ook het ware gelove van het zekere vertrouwen, als des zelfs rechte eigenschap, beroven, en van het zelve ene onzekere twyfelinge, als mede jets vergankelyks, dat eindelyk verdwynt, en Godts kinderen geheel ontnomen wordt, maken: van ^a *Swenkfeldt*, die het gelove stelt te zyn, niet een' gave Godts, maar ene gemeenschap en verkryginge van de Goddelyke natuur en van het Goddelyke wezen, welk gelove niet door de predikinge van het Evangelie, maar onmiddelyk uit den hemel gegeven wordt, gelyk ook de *Enthusiasten* dromen: alsmede der *Flacianen* en *Ubiquisten*, die uit Luthers strydschriften een richtsnoer des christelyken geloofs opmaken, en met de *Papisten* het ware gelove voor zulk enegave aanzien, waarvan Godt berouw kan hebben; en stellen, dat het zelve hierom geheel en al den genen ontnomen wordt, die het eens ontfangen hebben.

^a Van het misbruik des Euangelie. Als medo
in de Belydenisse en Rekenſchap van de Hoofdpun-
ten des Chriſtelyken geloofs, en in den 65 brief.

Nezentiende Attikel

Van de Rechtveerdigmakinge des zondaars
voor Godt.

Nademaal de ^a zonde ons van Godt den Heere
aſſcheidt, zo geloven en belydenwe, dat de voor-
naamſte en allernoodtzakelykſte gave, welke het
ware geiove in en met den Middelaar Chriſtus ver-
krygt, de ^b vergevinge van zonden is, ^c mitsga-
ders de gerechticheit, welke voor Godt geldt.

^a *Pſ.* 5: 5. *Ieſ.* 59: 2. ^b *Luk.* 1: 77. *Rom.* 3:
22, 25. ^c *Rom.* 5: 1. *2 Cor.* 5: 21.

Zulk ene gerechticheit achtenwe te zyn, niet
^a enige verdienſtelykheit of weerdigheit des men-
ſchen, hoe heerlyk de zelve ook uiterlyk moge
ſchynen; noch ene ^b opinie of meininge, waardoor
iemant zich zelve rechtveerdig roemt, of van
andere menſchen gehouden wordt; noch ^c ene qua-
liteit of deugd, welke in den menſch is; maar wy
belyden met de Schrift, dat onze rechtveerdigma-
kinge is ene ^d genadige, ^e onverdiende ^f toereke-
pinge, waardoor ^g Godt de ^h gelovigen de ⁱ gerech-
tigheit, welke zyn eniggeboren Zoon door zyne
gehoorzaamheit ^k verdient heeft, en aan ^l Kruiſ
verworven, uit loutere genade ^l tot zaligheit toe-
rekenent, ^m hun alle hunne zonden vergeeft, ⁿ en
hen van de zelve op eenmaal vryſpreekt.

^a *Rom.* 3: 20. *Gal.* 2: 16. *Tit.* 3: 5. ^b *Matth.* 5:
20. en 23; 5. *Luk.* 18: 11, 12. ^c *Ieſ.* 64: 6. *Phil.* 3:
9. ^d *Rom.* 3: 24. en 11: 6. ^e *Gal.* 2: 16. *Eph.* 2:
8. ^f *Rom.* 4: 3, 24. ^g *Ieſ.* 43: 25. *Rom.* 8: 33. ^h
Iob. 3: 26, 36. *Rom.* 4: 5. en 3: 22. ⁱ *Rom.* 3: 25. *2*
Cor. 5: 21. ^k *Hebr.* 10: 10. *Eph.* 1: 7. ^l *Pſ.* 32: 1, 2.

^m *1 Pet.*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 589

1 *Pet.* 1: 9. ^m *Pf.* 103: 3. *Ier.* 31: 34. *Hebr.* 8: 12.
ⁿ *Ief.* 43: 25. *Rom.* 8: 33.

Hierom wordt het woord ^a rechtveerdigen in dit stuk gestelt tegen het woordt verdoemen, nadien alle de gene, die in dier voegen van Godt gerechtveerdigt zyn, ^b van de verdoemenisse en hare oorzaken, dat is, van de ^c zonden en der zelve straffen, bevrydt zyn.

^a *Prov.* 17: 15. *Rom.* 8: 33, 34. ^b *Rom.* 8: 1. *Ief.* 53: 5. *Gal.* 3: 13. ^c *Mich.* 7: 18, 19.

Zulk ene barmhartigheid oeffent Godt, niet ^a na, maar in dit leven, doch ^b zonder quetzinge van zyne gerechtigheit, dewyl Middelaar Jesus aan de zelve ^c volkomentlyk heeft genoeg gedaan, dat is, de verdorventheit van onze natuur met zyne heiligkeit bedekt, ^d de wet voor ons in alles vervult, ^e onze zonden, als mede den vloek en de straffe van de zelve, op zich genomen, en ^f daarvoor volkomentlyk aan ^t Kruis betaalt heeft, waarom hy ^g onze gerechtigheit, als zynde ons van Godt tot gerechtigheit geworden, genoemd wordt.

^a *Predik.* 11: 3. *Matth.* 5: 25. *Luk.* 16: 23. *Hebr.* 9: 27. ^b *Matth.* 20: 28. *Rom.* 8: 3, 4. ^c *1 Cor.* 1: 2, 30. *Col.* 3: 11. *Hebr.* 7: 26. ^d *Matth.* 3: 15. en 5: 17. *Rom.* 8: 4. *Gal.* 4: 4, 5. ^e *Ief.* 53: 4, 6. *Joh.* 1: 29. en *1 Pet.* 2: 24. *Gal.* 3: 13. ^f *Joh.* 19: 30. ^g *Ier.* 23: 6. en 32: 16. *1 Cor.* 1: 30.

Deze gerechtigheit wordt uit genade ^a alleen in ^t Evangelie aangeboden; en is daarin van de gerechtigheit der wet onderscheiden, dat de wet de gerechtigheit van ons door hare ^b volkomene onderhoudinge vordert, maar het Evangelie de zelve buiten ons, ^c alleen in Christus en ^d zyne gehoortzaamheit, aanwyft.

^a *Joh.* 6: 68. *Rom.* 10: 8. en 1: 16. *1 Cor.* 1: 18, 21. *1 Joh.* 1: 3. ^b *Levit.* 18: 5. *Matth.* 19: 17. *Rom.* 10: 5, 6. ^c *Joh.* 14: 6. *Aët.* 4: 12. ^d *Rom.* 7: 19.

Ook wordtze door den ^a H. Geest toegepast, en van ons alleen ^b door het ware gelove aangenomen, en daarom ^c ene gerechtigheit des geloofs, ^d uit en ^e door het gelove van Godt ^f het gelove toege-rekent, genoemt in de H. Schrift, en eindelyk in de zelve het besluit ^g opge-maakt, dat de mensch ^h alleen door het gelove in Christus, ⁱ uit louere genade, om niet, ^k zonder zyne verdiensten en werken, voor Godt gerechtveerdigt en gezaligt wordt.

^a *Zach. 12: 10. Rom. 8: 9, 16. b Rom. 1: 17. en 3: 26. Gal. 5: 5. Phil. 3: 9. c Rom. 4: 13. d Rom. 10: 6. e Rom. 3: 22. f Rom. 4: 5. Phil. 3: 9. g Rom. 3: 28. h Rom. 3: 24. i Eph. 2: 8. Tit. 3: 7. k Rom. 4: 6. en 11: 6. Gal. 2: 16.*

Deze lere wordt daarom in Godts woordt tegen alle dwalingen zo krachtig ingestamp, op dat ^a Godt den Heere en den enigen ^b Middelaar Christus zyne ere gegeven, ^c en de gelovige van de vergevinge aller hunner zonden, niettegenstaande zy met vele zwakheden bezet zyn, hun gansche leven door verzekert mogten zyn; nademaal onze gerechtigheit en zaligheid ^d buiten ons in Christus is, en wel ^e bewaart blyft: als mede, ^f op dat ook de gelovige ^g vrede en blydtschap in hun geweten, en ene ^h onfeilbare hope der toekomende heerlykheit in allerley droefheden hebben en behouden mogten.

^a *Ief. 42: 8. en 43: 25. b 1 Cor. 1: 31. Gal. 6: 14. c Rom 5: 10. en 8: 33. Hebr. 4: 14. d Eph. 2: 8. Phil. 3: 9. e Ief. 54: 8, 9, 10. Ioh. 6: 40. en 13: 1. Hebr. 10: 14. f Rom. 5: 1. en 14: 17. g Rom. 5: 5. Phil. 1: 20.*

Wy spreken derhalven tegen, en verwerpen alle dwalingen der genen, die of buiten Christus Jesus hunne gerechtigheit voor Godt zoeken, of Christus geoorzaamheit niet voor ene volkomehe be-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 587

talinge voor alle onze zonden aanzien: der *Novatianen*, die dromen, dat Christus alleen de zonden, voor den Doop begaan, met zyn bloedt heeft afgewasschen: der *Papisten*, welke zeggen; dat hy voor de schuldt, en niet voor de straffe der zonden betaalt heeft, waaromze op velerley wyze de betalinge in en na dit leven verdichten; zy ontkennen, dat des menschen gerechtigheit voor Godt alleen bestaat in de vergevinge der zonden en de toerekening van Christus gerechtigheit, en dat de mensch alleen door het gelove in Christus voor Godt gerechtveerdigt wordt; zy vermengen den artikel van de rechtveerdigmakinge met dien der heiligmakinge, hunne werken met Christus gehoorzaamheit, en leren, dat gelyk de nieuwe gehoorzaamheit, alzo ook de gerechtigheit voor Godt dadelyk zyn moet; en dat de gelovige altoos aan hunne gerechtigheit en aan de vergevinge hunner zonden twyfel en moeten, welke dwalingen andere seften met de Papisten door den bank gemeen hebben: ook die van *Oslander* en *Swenkfeldt*, als welke beide tegen Godts woordt de toegerekende gerechtigheit des geloofs verwerpen, en van ene wezentlyke in ons wonende gerechtigheit, uit ongelijke gronden, dromen.

Twintigste Artikel

Van de Heiligmakinge.

Verder geloven en belydenwe, dat Christus ons niet alleen tot rechtveerdigmakinge; maar ook ^a tot heiligmakinge van Godt geworden is, en dat alle de gene, die door het gelove gerechtveerdigt, ook ^b door zynen Geest en door ^c middel van 't woordt geheiligt worden; mits zy Christus, den
^d wa

^d waren wynftok, als ranken inge-entt, door de kracht van zynen ^e doodt, naar den ouden mensch gedoodt, en door de kracht zyner ^f opstandinge tot een nieuw leven opgewekt worden.

^a *1 Cor. 1: 30.* ^b *Exech. 36: 25.* *Ioh. 3: 5.* *Rom. 8: 10.* *1 Pet. 1: 2, 22.* ^c *Ioh. 15: 3. en 17: 17.* *Luc. 1: 18.* *1 Pet. 1: 33.* ^d *Ioh. 15: 1.* ^e *Rom. 6: 6.* ^f *Rom. 6: 4, 11.* *Col. 3: 1.*

Deze heiliginge is ^a de tot zaligheid nodige wedergeboorte, waardoor de menschen, die om Christus verdiensten wille, van ^b kinderen Adams endes toorns ^c kinderen Godts en zyner genade worden, in hun zelve worden verandert; niet, dat des menschen substantie en wezen daardoor verandert, maar ^d de verdorventheit des wezens gezuivert, ^e nieuwe gaven des Geests verkregen, en alzo de ^f vorige wandel verbeterd wordt.

^a *Ioh. 3: 3.* ^b *1 Cor. 15: 48, 49.* *Eph. 2: 3.* ^c *Ioh. 1: 12.* *Rom. 8: 16.* ^d *2 Cor. 4: 16.* *Eph. 4: 22.* ^e *Ioh. 3: 6.* *Rom. 8: 14.* ^f *Tit. 2: 12, 14.*

En schoon deze twe weldaden van Christus, namelyk de Rechtveerdigmakinge en Heiligmakinge, ^a niet kunnen van malkanderen gescheiden worden, ^b want die ^d ene ontfangt, die ontfangt ook ^d andere, zo zyn en blyvenze evenwel daarin onderscheiden, dat, niet tegenstaande ze ^c beide van enen Christus haren oorspronk hebben, en ^d door enen Geest ^e de gelovigen en hun zaat toegepast worden, het gene evenwel, dat ons van Godt tot gerechtigheit toegereket wordt, ^f niet in ons, ^g maar in Christus Jesus is; ^h de heiligmakinge daarentegen is in ons, ⁱ om dat Christus Geest in onze harten woont: de ^k Rechrveerdigmakinge is volkomen, zo ras de zelve geschonken wordt, en derhalven ^l kanze voor Godts gerichte bestaan; doch de Heiligmakinge wordt wel ^m in Godts kinderen begonnen, ⁿ waft aan, en neemt toe, maar de zelve blyft in dit

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 589

dit leven o onvolkomen, waaromze van wegen de aanklevende zwakheit niet p genoegzaam is, om den mensch voor Godts gerichte te verontschuldigen.

^a Ier. 31: 33, 34. ¹ Cor. 1: 30. ^b Rom. 8: 30. *Tit.* 2: 14. ^c ¹ Cor. 1: 30. *Eph.* 5: 25, 26. ^d *Gal.* 5: 5. ¹ Cor. 6: 11. ^e *Act.* 2: 39. ^f *Ies.* 64: 6. *Pbil.* 3: 9. ^g *Rom.* 3: 24. ^h ² Cor. 3: 18. *Rom.* 12: 2. ⁱ *Rom.* 8: 9. ¹ Cor. 3: 16. *en* 6: 19. ² *Tim.* 1: 14. ^k *Col* 2: 10. ¹ *Joh.* 1: 7. ^l *Rom.* 8: 33. ^m *Rom.* 7: 22. ⁿ *Eph.* 4: 15. *Op.* 22: 11. ^o *Rom.* 7: 25. ¹ Cor. 13: 9, 12. ¹ *Joh.* 1: 8. ^p *Pf.* 130: 3. *en* 143: 2.

Wy spreken derhalven tegen, en verwerpen alle dwalingen der genen, die met de *Papisten* de Rechtveerdigmakinge en Heiligmakinge vermengen, of dus van een scheiden, datze van de vergevinge der zonden en de rechtveerdigheid zonder ware bekeringe en verbeteringe dromen; als mede der *Perfeetisten*, die ene volkomene heiligheit in dit leven verdichten

Een en twintigste Artikel

Van de goede Werken.

Wy geloven en belyden, dat, wanneer de mensch door het gelove in Christus gerechtveerdigt, en door zynen Geest tot een nieuw leven geheiligt is, hy alsdan niet ^a onvruchtbaar blyft; maar vruchten der nieuwe gehoorzaamheit voortbrengt. Want, ^b gelyk de gemeenschap met den verdorvenen Adam krachtig is tot zonde, ongerechtigheit en doot; ^c also is de gemeenschap met Christus krachtig tot gerechtigkeit en leven; ^d zy laat de zonde niet meer heerfschen in ons sterffelyk lichaam, ^e werkt ware boetveerdigheid, ^f enen haat en afftant van het boze, en maakt ons ^g neerstig in goede werken.

^a *Pf.*

^a *Pf.* 1: 3. *Joh.* 15: 2. *2 Pet.* 1: 8. ^b *Joh.* 3: 6.
Rom. 6: 16. ^c *Rom.* 5: 21. en 8: 6. ^d *Rom.* 6: 12.
^e *Eph.* 4: 22. ^f *Pf.* 34: 15. *2 Cor.* 7: 1. ^g *Pf.*
 110: 3. *Tit.* 2: 14. *2 Pet.* 1: 5.

Goede werken noemenwe zulke daden, die ^a van herborene kinderen Godts, ^b naar Godts bevel, in 't woordt uitgedrukt, ^c door de kracht des H. Geests, ^d uit het ware gelove in Christus, ^e tot Godts ere, en ^f des naaften, als mede ^g tot eigen stichtinge, gedaan worden.

^a *Eph.* 2: 10. *Tit.* 1: 15. *1 Joh.* 3: 7. *Hebr.* 11: 4.
^b *Ezech.* 20: 19. *Rom.* 12: 2. *Eph.* 5: 10. *1 Pet.* 4: 2.
^c *Gal.* 5: 22. ^d *Rom.* 14: 23. *Hebr.* 11: 6. ^e *1 Cor.* 10: 31. *Phil.* 2: 11. ^f *Matth.* 5: 16. *1 Pet.* 3: 2.
^g *2 Pet.* 1: 10.

Onder alle de vruchten des geloofs en des zelfs gehoorzaamheit is de voornaamste en noodtzakelykste het ^a christelyke gebedt, waardoor Godts kinderen, ^b waarze zyn, en leven, ^c alleen van den enigen en waren Godt, ^d Vader, Zoon en H. Geest, ^e om Middelaar Jesus wille, ^f in een waerachtig gelove en ^g boetveerdigheit, ^h alle geestelyke en lichamelyke gaven, welke aan hen beloofd zyn, voor hen zelve en ⁱ den naaften, naar ^k Godts wille bidden en begeren, ^l als mede alle quaadt naar ziel en lichaam afbidden, en ^m Godt voor alle ontfangene weldaden van harten danken.

^a *Rom.* 10: 14. ^b *Joh.* 4: 23. *1 Tim.* 2: 8. ^c *Deut.* 6: 13. *Pf.* 50: 15. ^d *Matth.* 28: 19. *2 Cor.* 13: 13. ^e *Dan.* 9: 17. *Joh.* 14: 14. ^f *Matth.* 21: 22. *Iac.* 1: 6. ^g *Ies.* 58: 9. *Prov.* 28: 9. ^h *Iac.* 1: 17. ⁱ *1 Tim.* 2: 2. *Iac.* 5: 16. ^k *1 Joh.* 5: 14. *Iacob.* 4: 3. ^l *Matth.* 6: 13. ^m *Eph.* 5: 19, 20. *Col.* 3: 17.

Godts kinderen moeten zich nu ^a in alle goede werken ^b vlytig en ^c gestadig oeffenen, niet, om daardoor ^d de gerechticheit of iets anders by Godt te verdienen; maar om ^e Christus hunnen Heere de

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 591

de schuldige gehoorzaamheit op te dragen, ^f zich dankbaarlyk tegen hem te bewyzen, ^g hunnen Vader in den hemel te pryzen, ^h een goedt geweten te bewaren, ⁱ zich van hunne verkiezinge tot het kindtschap uit de vruchten te verzekeren, ^k anderen Christus te gewinnen, ^l Godts straffe te vermijden, ^m en om eindelyk de heerlyke vergeldinge der godtzaligheit, ⁿ welke, niet naar schuld, maar naar genade, geschonken wordt, te ontfangen.

^a 2 Tim. 3: 17. ^b Ps. 110: 3. Tit. 2: 14. ^c Gal. 6: 9. 2 Theff. 3: 13. ^d Luk. 17: 10. Rom. 11: 35. ^e Mal. 1: 6. Luk. 1: 74. Rom. 6: 17. 2 Cor. 9: 13. ^f Op. 1: 6. en 5: 9. ^g 1 Pet. 2: 12. ^h 1 Tim. 1: 19. ⁱ 2 Pet. 1: 10. ^k Luk. 22: 32. 1 Pet. 3: 2. ^l Deut. 28: 15. Matth. 7: 19. Col. 3: 6. 1 Thef. 4: 6. ^m Rom. 2: 7. 1 Tim. 4: 8. 2 Tim. 4: 8. ⁿ Eph. 2: 8, 9. Tit. 3: 5.

Want uit de milde genadige vergeldinge Godts kan de verdienstelykheit des menschen niet bewezen worden; ^a nademaal verdienstelykheit en genade verre onderscheiden zyn, en ^b de mensch wel ene onverdiende vergeldinge van Godt uit genade ontfangen kan; ^c maar niet met al by Godt verdienen, ^d als zynde te voren alles schuldig aan Godt, en wel meer, als hy doen kan; ^e ook moet hy al het goede uit Godts handt ontfangen, ^f en wordt hy veel rykelyker beloont, als hy verdient. Insgelyks moet ook de ^g gerechtigkeit, welke aan de werken in Godts woordt toegeschreven wordt, ^h van de gerechtigkeit, die alleen voor Godt geldt, en het gelove tot zaligheit toegerekent wordt, onderscheiden worden, en van die ⁱ gehoorzaamheit verstaan, waardoor de gelovige, na datze uit genade gerechtveerdigt zyn, ^k zich als rechtveerdige kinderen Godts aanstellen, en daarvoor van anderen erkent worden.

^a Rom. 4: 4. en 11: 6. ^b Luk. 18: 30. Rom. 4: 5.
^c Luk.

592 OOSTVRIESCHLANDTS

^c Luk. 17: 10. Rom. 11: 35. ^d Job. 9: 2, 3. *Matth.*
24. ^e 1 Cor. 4: 7. ^f Rom. 8: 18. ^g *Iacob.* 2: 21
Rom. 4: 2. en 3: 20. ^h 1 Job. 3: 7. ⁱ *Pf.* 106: 30,
Iac. 2: 24, 25.

Wy spreken tegen en verwerpen de zelfs zonnen werken der *Papisten* en anderen, welke van wegen hun oogmerk en meininge goedt: ten te zyn: als mede de dwalingen aller der gen die met hunne werken het eeuwige leven wi verdienen, of met de mondtchristenen op hun love zonder de werken roemen: der *Libertinen*, zich vryheit geven, goedt of quaad te doen: hun welgevallen: als mede het gebedt van *den Turken* en aller der genen, die den waren Go Vader, Zoon en H. Geest, in *Middelbaar Je naam*, niet aanroepen: de aanbiddinge van verst vene Heiligen, vast den Broodtgodt, en and Afgoden in 't Papendom, mitsgaders alle and misbruiken, welke zy en andere menschen b gebedt hebben.

Twe en twintigste Artikel

Van de eeuwige Prædestinatie of Goddelyke Verkiezinge.

Wy geloven en belyden, dat de rechte bron van alle Goddelyke gaven en weldaden van Christus de ^a eeuwige Prædestinatie Godts is: want hy te voren gekent heeft, ^b zegt ^d Apostel Paulus die heeft hy ook te voren verordineert, den be zyns zoons gelykformig te zyn, en die hy te vore verordineert heeft, deze heeft hy ook geroepen en die hy geroepen heeft, deze heeft hy ook rechtveerdigt, en die hy gerechtveerdigt heeft, ^d heeft hy ook verheerlykt.

^a *Matth.*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 593

^a *Matth.* 11: 26. *Rom.* 9: 11. en 11: 5. *Eph.* 1: 4. *2 Tim.* 1: 9. ^b *Rom.* 8: 29.

Hieruit volgt, dat alle de gene, die de eeuwige Prædestinatie Godts ontkennen, Godt den Heere zelve, en alle zyne weldaden, welke hy aan de uitverkorenen in Christus tot zaligheid bewyft, verzaken, en hem van zynen vryen wille beroven.

De Goddelyke Prædestinatie is nu ^a een eeuwig ^b Raadsbesluit Godts, naar het welke hy ^c onveranderlyk besloten heeft, ^d uit het verdorvene menschelyke geslagte, ^e welke, en ^f zo vele, als hy gewilt heeft, ^g enkel naar zyn welbehagen, uit loutere ^h genade, tot ⁱ de kennisse zyns eniggeboren Zoons krachtig te roepen, ^k hun het gelove, ^l de gerechtigheit, heiligheit en zaligheid in den zelve te schenken, op dat zyne ^m grondeloze barmhartigheit daardoor aan hen openbaar en bekent mogte worden.

^a *Eph.* 3: 11. ^b *Rom.* 8: 28. *Eph.* 1: 11. ^c *Ies.* 46: 10. *Rom.* 11: 29. ^d *Rom.* 9: 25. *1 Pet.* 2: 9. ^e *Rom.* 9: 15. ^f *Luk.* 10: 20. *Joh.* 10: 3, 27. *Joh.* 13: 18. *2 Tim.* 2: 19. ^g *Matth.* 11: 26. *Eph.* 1: 5, 11. ^h *Rom.* 11: 5. *Eph.* 1: 9. ⁱ *Joh.* 10: 14. *1 Pet.* 5: 10. ^k *Act.* 13: 48. *Tit.* 1: 1. ^l *Rom.* 8: 30. ^m *Rom.* 9: 23. *Eph.* 1: 6.

Want gelyk Godt. ^a eeuwig en ^b onveranderlyk is, in welken, als Jacobus zegt, ^c noch veranderinge, noch schaduwe van omkeringe is, zo is ook zyn Raadt, voornemen en wille, om de uitverkorenen zalig te maken, eeuwig en onveranderlyk, en zal hy in ^t gene, dat hy besloten heeft, niet feilen; dewyl hy ^d Alwetent is, en van wegen zyne ^e Almacht van niemant verhindert kan worden.

^a *Pf.* 90: 2. en 92: 9. *Dan.* 6: 26. ^b *Mal.* 3: 6. *Hebr.* 1: 12. en 6: 17. ^c *Iac.* 1: 17. ^d *Pf.* 147: 5. *Rom.* 16: 27. *Act.* 15: 18. ^e *Rom.* 9: 19. *2 Cor.* 6: 18.

Hoewel door dit Goddelyke Raadtsbesluit de van hem tot onze zaligheid verordineerde ^a middelen niet uit, maar mede ingesloten worden; ^b want hy, die naar zyne onuitsprekelyke goedheit het einde vastgesteld heeft, die heeft ook de voor- noemde middelen en wegen, waardoor hy, naar zyn welbehagen, zynen Raadt wil uitvoeren, en ons tot het zalige einde brengen, naar zyne wysheit te- gelyk vastgesteld.

^a Rom. 8: 28. ^b Eph. 1: 4. ^c 1 Pet. 1: 1.

Hierom maakt de lere van de Prædestinatie de menschen niet ^a zorgeloos, noch traag of wer- keloos, om de van Godt tot zaligheid in 't woordt voorgeschrevene middelen te gebruiken, maar ze verwakkert en wekt hen daartoe op, als wetende, ^b datze zonder de zelve van hunne verkiezinge niet verzekert kunnen zyn, noch het einde der verkie- zinge, dat is, de zaligheid bereiken.

^a Ioh. 8: 47. en 10: 27. Eph. 3: 11, 12, 13. ^c 4: 1. Phil. 2: 12, 13. ^d 2 Tim. 2: 19. ^e 2 Pet. 1: 10.

Ook verstouten zich Godts kinderen niet met de trotze en hoogmoedige waereldr, ^a om ten he- mel in te treden, en te onderzoeken den Raadt Godts, en de oorzaken, welke Godt gehad heeft, waarom hy den ^b enen heeft uitverkoren, en den anderen niet; ja zy oordelen niet ligtver- dig van hunne eigen verkiezinge zonder de tusschen beiden komende middeltrappen; maar zy leren den ^c boom aan zyne vruchten kennen, en wannert- ze ^d de kennisse van Christus, ^e het ware gelove, ^f en des zelfs gehoorzaamheit, nevens het getuigens des H. Geefts van hun kindtschap, in zich bevinden, besluitenze daaruitzekerlyk en ongetwyfelt naar het richtsnoer des geloofs, datze van Godt ten eeuwigen leven zyn uitverkoren, en beneerstigen zy ^g zich, door de goede werken zulk een regtmatig besluit hoe langer hoe meer in hunne harten vast te maken.

^a Prov.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 595

^a *Prov.* 25: 27. *Syr.* 3: 22, 23. *1 Cor.* 2: 11. *Rom.* 11: 33. ^b *Rom.* 9: 20, 21. ^c *Matth.* 7: 20: ^d *Joh.* 10: 14. ^e *2 Cor.* 13: 5. *Tst.* 1: 1. ^f *Joh.* 14: 21. *Rcm.* 6: 11. *1 Joh.* 3: 9. ^g *Eph.* 2: 10. *2 Pet.* 1: 10.

En schoon zulke vruchten der verkiezinge ^a in hun noch klein zyn, gevenze echter ^b den moedt daarom niet op; dewylze weten, dat Godt, ^c die het willen gegeven heeft, ook het volbrengen zal geven, naar zyn en niet des menschen welgevalen.

^a *Matth.* 26: 41. *Mark.* 9: 24. *Rom.* 7: 19. ^b *Pf.* 31: 23, 24. *en* 25: 17, 20. *Rom.* 7: 24, 25. ^c *Phil.* 1: 6. *en* 2: 13.

Insgelyks hopenze ^a naar den regel der liefde het beste ^b van hunnen naasten, ook van dien, die noch niet bekeert is; nademaalze weten, dat Godt den enen ^c vroeger, den anderen later, ter elfder uure, in zynen wynberg, ja zommige in hun laatste afscheidt uit deze waereldt, ^d met den moordenaar aan 't kruis, roept. Daarom moet men ^e het beste hopen, zo lang de mensch leeft, en ^f het gehooft des Goddelyken woordts, ^g het gebedt, en ^h andere van Godt tot bekeringe en zaligheid ingestelde middelen neerstig gebruikt.

^a *1 Cor.* 13: 7. ^b *Rom.* 11: 14, 23. ^c *Matth.* 20: 1. ^d *Luk.* 23: 42. ^e *Luk.* 13: 8, 9. *Akt.* 8: 22. ^f *Joh.* 8: 47. *Rom.* 10: 14. ^g *Matth.* 7: 7. ^h *Hebr.* 10: 25.

Deze lere is ^a noodzakelyk, en tot onzen groten troost en nuttigheit van den H. Geest ^b in 't woordt geopenbaart; op dat Godt recht ^c erkent, ^d behoorelyk geeert, en ^e hartelyk bemint werde; en op dat wy daarentegen ^f vernedert, ^g den enigen waren Godt, mitsgaders zynen eniggeborenen Zoon, ^h alleen onze gansche zaligheid toeschryven, en aan de zekerheit en eindelyke volkomene genietinge des

eeuwigen levens gansch niet twyfelen mogten; dewyl dit alles op den eeuwigen onveranderlyken Raadt Godts en Christus verdienften, en niet op onze krachten, gegrondt is: ook op dat de ⁱ vleeschelyke gerufftheit gebannen, ^k de yver in den Godtsdienst en alle goede werken bevordert, ^l de hope en lydtzaamheit vermeerdert mogte worden.

^a 1 Pet. 1: 2, 3, 4, 5. en 5: 10, 11. ^b Rom. 8: 28-30. en 9: 6. en 11: 1. ^c Eph. 1: 4. ^d Rom. 9: 23. ^e Eph. 1: 6. 1 Pet. 2: 9. ^f 1 Job. 4: 19. ^g Rom. 9: 20. en 11: 6, 20, 35. ^h Job. 17: 2, 3. ⁱ Eph. 1: 6. en 2: 8. ^j Matth. 24: 24. ^k Luk. 12: 32. ^l Job. 6: 37, 39. en 10: 28. en 17: 12, 24. ^m Phil. 1: 6. 1 Job. 2: 19. 1 Pet. 1: 5. ⁿ Phil. 2: 12, 13. ^o Eph. 1: 4. ^p 1 Rom. 8: 24, 25, 37. ^q Eph. 1: 12.

Van wegen deze trooftryke vruchten houdenwe delere van de Prædestinatie, zo veel daarvan in Gods woordt geopenbaart is, voor dierbaar en kostelyk; en wy bekommeren ons niet nieuwsgierig, tegen Gods Woordt, met de lere van de Reprobate of verwerpinge der godtlozen; ^a dewyl zy, als buiten zynde, Gods rechtveerdig oordeel, en niet het onze, aanbevolen zyn.

^a 1 Cor. 5: 12, 13.

Hoewel wy geloven en belyden, dat alle de gene, die verloren gaan, ^a van Godt tot zalighet niet zyn uitverkoren, maar ^b naar zyn rechtveerdig Raadtsbesluit en wille in de zonden, ^c waarinze vrywillig en ongedwongen gevallen zyn, ^d gelaten worden; zo datze, ^e of nooit geroepen worden, of ^f wanneerze geroepen worden, tot boetveerdigheit en gelove niet geraken, maar ^g in de verachtinge van Gods genade gestadig voortgaan, ^h tot datze eindelyk in de zelve van den doott overvallen, en daarom, ⁱ datze van Godt afgefallen, ^j ^k ongehoorzaam geweest zyn, ^l zyne wetten over-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 597

getreden hebben, ^m en grote zondaren geworden zyn, ⁿ rechtveerdig verdoemt worden.

^a *Mal.* 1: 3. *Rom.* 9: 13: 21, 22. *en* 11: 7. ^b *Matth.* 20: 15. *Rom.* 9: 15. ^c *Gen.* 3: 6. *Syr.* 15: 14. *Iob.* 8: 44. *Eph.* 4: 18. ^d *2 Chron.* 24: 20. ^e *Deut.* 4: 7, 8. *Pf.* 147: 20. ^f *Ief.* 6: 9, 10. *en* 29: 10. *Matth.* 22: 14. *Iob.* 12: 37. ^g *Matth.* 22: 37. *Rom.* 2: 4, 5. ^h *Iob.* 8: 24. *Rom.* 6: 21. ⁱ *Rom.* 3: 12. ^k *Eph.* 5: 6. *Col.* 3: 6. ^l *Ezech.* 18: 24. ^m *Pf.* 53: 4. ⁿ *Rom.* 2: 5.

En gelyk de uitverkorene zich van wegen hunne verdiensten voor Godt ^a niet hebben te beroemen; also ^b kunnen de godtloze zich niet beklagen, nadien het Godt vrystaat, te verkiezen en te verlaten, ^c die hy wil, ^d zynde aan niemant met zyne genade, buiten zyne beloften, verplicht, ^e en macht hebbende, met de zyne te doen, wat hy wil, doende ook ^f den godtlozen geen onrecht; dewylze ^g zich moedtwillig van hem afscheiden, ^h tegen zyn bevel zondigen, ⁱ zyne gaven misbruiken, ^k en de aangeboden genade van 't Evangelie verachten. Hierom verwondert zich ^l Paulus niet over der godtlozen verdoemenisse, als zynde gansch rechtveerdig; maar hy verwondert zich, dat Godt, het gansche menschelyke geslagte in Adam om der overtredinge wille strafwaardig geworden zynde, evenwel zommige tot genade aangenomen, van de zonde en verdoemenisse om zyns Zoons wille verlost heeft, en ter eeuwige zaligheid zonder hunne verdiensten voeren zal.

^a *Dan.* 9: 7. *Eph.* 2: 9. ^b *Rom.* 9: 20. ^c *Rom.* 9: 19. ^d *Rom.* 11: 25. ^e *Pf.* 115: 3. *Matth.* 20: 15. *Rom.* 9: 21. ^f *2 Thef.* 1: 6. ^g *Deut.* 32: 18. ^h *Pf.* 50: 17. ⁱ *Matth.* 25: 29. *Rom.* 2: 4. ^k *Iob.* 12: 48. *en* 16: 9. ^l *Rom.* 11: 33.

Wy spreken derhalven tegen, en verwerpen alle dwalingen, tegen Godts Woordt en deze lere stryden; als, dat in Godt geene verkiezinge is; dat alle

alle menschen zonder onderscheidt in Christus zyn uitverkoren; dat vele uitverkorene verloren gaan; dat de menschen van wegen hunne weêrdighet, welke Godt te voren gezien heeft, zyn uitverkoren; als mede, dat deze lere woeste, losse en wanhopende menschen maakt. Kort om alle de gene, die anders van deze lere spreken en schryven, als Gods woordt doet,

Drie en Twintigste Artikel

Van de Christelyke Kerke.

Wy geloven en belyden, dat alle uitverkorene Gods ^a Christus schapen zyn, welke hy niet alleen na dit leven ene ^b eeuwige woning bereidt heeft, maar ook ^c een huis, ^d voorzien met alles, wat tot de zaligheit nodig is, ^e in deze waereldt opgericht heeft, ^f zynde zyne gemeente.

^a Joh. 10: 14. en 16: 26, 27. ^b Matth. 25: 34. Joh. 14: 2. ^c Ps. 26: 8. en 42: 5. en 76: 2. en 84: 5. ^d Tim. 3: 15. ^e Ps. 23: 1. ^f Joh. 17: 15, 18. ^g Tim. 3: 15. Hebr. 3: 6.

En deze Gemeinte of Christus Kerke is, eigentlyk te spreken, ^a ene vergaderinge van Gods kinderen, welke ^b van 't begin der waereldt af, ^c uit alleley volkeren, ^d onder een Hoofdt Jesus Christus, tot een ^e geestelyk lichaam zamengeroepen en byeen vergadert zyn, en ^f tot aan 't einde der waereldt vergadert worden. Daarenboven is 'er ook een uiterlyke zichtbare Kerke of Gemeinte, in welke de ^g reine lere des Goddelyken woordts gepredikt en bewaart, de ^h Sacramenten naar Christus beved bedient en genoten, en de ⁱ Kerkentucht ^k tot verbeteringe geoeffent wordt: in de zelve zyn vele rechtgelovige, ten ewigen ^l leven vernieuwt, en ook ^m vele onbekeerde, valsche huichelaren, onder een gemengt.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 599

^a *Aët.* 2: 44. en 11: 26. *I Cor.* 11: 20. *Hebr.* 10: 25.
^b *Gen.* 4: 3, 4, 26. *Hebr.* 1: 1. ^c *Matth.* 8: 11. *Aët.*
 10: 34, 35. *I Cor.* 12: 13. *Gal.* 3: 28. ^d *Eph.* 1:
 22. *Col.* 1: 18. ^e *Eph.* 1: 23. en 4: 12. ^f *Matth.*
 28: 20. ^g *Ies.* 59: 21. *Pf.* 147: 19. *Mark.* 16: 15.
I Tim. 3: 15. ^h *Matth.* 28: 19. *I Cor.* 11: 23. en 12:
 12, 13. ⁱ *Matth.* 18: 15. en 28: 20. ^k *I Cor.* 12:
 7. en 14: 26. ^l *Joh.* 3: 3. *I Pet.* 1: 3, 4. ^m *Matth.*
 3: 12. en 13: 30, 46. *Joh.* 6: 70.

^a Alle menschen, welke Godt door zyn woordt roept, zyn noodzakelyk verbonden, zich by deze Gemeinte te voegen, ^b dewyl buiten de ware algemene Christelyke Kerke geene belofte, geen verbondt, geene zaligheid, geen Christus, noch ware kennisse Godts is: ook houdt ^c geen kindt Godts zich buiten zyns Vaders huis op, noch hy scheidt zich moedtwillig af van de gemeenschap zyner goederen.

^a *Luk.* 14: 17, 18, 24. *Joh.* 10: 16. *Aët.* 2: 41, 47.
^b *Aët.* 2: 39. *Rom.* 9: 4. *Eph.* 2: 12. ^c *Pf.* 27: 4. en
 42: 5. en 84: 3, 5, 11.

De Kerke heeft twederley kentekenen. *Uitwendige*, als; de ^a predikinge des Goddelyken woordts, ^b het gebruik der Sacramenten, ^c en de uiterlyke kerkentucht en ordeninge. Ook *inwendige*, als; de ^d gemeenschap met Christus en met ^e zynen Geest, het ^f ware gelove, de oprechte liefde en hope &c.

^a *Joh.* 8: 47. *Rom.* 10: 8. ^b *Mark.* 16: 16. *Matth.*
 26: 26. *Mark.* 14: 22. *Luk.* 22: 19. ^c *Matth.* 18: 15.
^d *Hebr.* 3: 14. ^e *2 Cor.* 13: 13. ^f *I Cor.* 13: 13.
Col. 1: 23. *Hebr.* 3: 6. *Joh.* 13: 35.

Van wegen de *uitwendige kentekenen* wordtze zichtbaar genoemd, dewylze enen zichtbaren uiterlyken dienst heeft; maar van wegen de *inwendige gaven*, ^a welke, gelyk ook alle rechte leden, Godt alleen bekend zyn; en om dat de Kerke, ter

oorzaak van de aanklevende vleeschelyke gerustheit der waereldt, verleidinge en harde vervolginge, wel eens voor onze oogen als gansch verborgen is, daarom wordtze onzichtbaar geheten, hoewel men gelooft, dat zy 'er is.

^a *Openb. 2: 2, 3, 13, 19, 23. en 3: 1, 8, 15. Job. 10: 14. 2 Tim. 2: 19.*

De *uitwendige* kentekenen kunnen ook van de ^a huichelaren misbruikt worden; maar de *inwendige* ontfangen en bevinden ^b alleen de rechte huisgenooten Godts, waarom ook ^c deze, en ^d niet de huichelaren, met den heerlyken titel van Godts Kerke, om eigentlyk te spreken, vereert worden; dewyl de uitwendige kentekenen zonder de inwendige niet ^e recht, noch tot zaligheid, gebruikt kunnen worden.

^a *1 Sam. 10: 11. Job. 13: 11, 26. Aët. 1: 17. en 8: 13.* ^b *Jes. 59: 20. Job. 14: 17. Aët. 2: 17. Eph. 3: 16, 17.* ^c *Psf. 45: 12. Cant. 4: 1. Gal. 4: 26. 1 Pet. 2: 5, 9. 1 Tim. 3: 15.* ^d *Matth. 7: 23. 1 Job. 2: 19.* ^e *Psf. 50: 16. Matth. 7: 21. Rom. 2: 25, 28. 1 Cor. 11: 27.*

In die plaatze nu, alwaar Christus alleen als het Hoofd en het Fondament van ^a de Kerke geleert en erkent wordt, en de van hem ingestelde uiterlyke kentekenen recht en onvervalscht naar zyn bevel gebruikt worden, aldaar moet een Christen niet twyfelen, ^b dat Christus naar zyne belofte tegenwoordig is, en ^c zyne uitverkorene heeft, die hem recht ^d dienen en aanroepen; en daarom moet hy zich by de ^e zelve voegen, en ^f bestendig houden, op dat hy in de gemeenschap der heiligen zalig leven en sterven moge.

^a *1 Cor. 3: 11. Eph. 2: 20.* ^b *Exod. 20: 24. Matth. 18: 20. en 28: 20. Job. 14: 23.* ^c *1 Job. 2: 24. en 4: 15.* ^d *Psf. 134: 1. en 149: 1.* ^e *Jes. 2: 3. Aët. 7: 41, 46.* ^f *Psf. 23: 7. Hebr. 10: 25.*

Wy

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 601

Wy spreken derhalven tegen, en verwerpen de volgende dwalingen ; dat een ieder in zyne verdichte Religie zalig kan worden ; dat de Kerke in dit leven volkomen moet zyn , en dat men zich daarom ligtveerdig, zonder rechtmatige oorzaken, van de zelve mag afscheiden ; dat men zich by geene uiterlyke Gemeinte behoeft te voegen ; dat de Gemeinte des N. T. aan ene plaatze , Rome namentlyk , gebonden is ; dat de Roomsche Kerke de ware Catholyke Kerke is ; dat de Paus het Hoofd van de Christelyke Kerke is ; dat de *successie* of opvolginge, hebbende d'een Paus na den anderen op den Roomschen stoel gezeten, het rechte kenteken van de Kerke is. Mitsgaders ook alle sluipvergaderingen en secten, waaronder Christus naar zynen Perzoon en Ampt niet recht geleert wordt.

Vier en twintigste Artikel

Van het Predikampt.

Wy geloven en belyden, dat Christus zyn huis hier op aarden niet woest gelaten, ^a maar met heerlyke bedieningen en ordeningen voorzien en verciert heeft.

^a *Pf. 27: 4. Eph. 4: 10.*

Daardoor verstaanwe het ^a Predikampt, de ^b Regeringe van de Kerke, en ^c de nodige bedieninge der armen, en wat tot dit alles behoort.

^a *Matth. 28: 19.* ^b *Rom. 12: 8.* ^c *1 Cor. 12: 28. 1 Tim. 5: 17.* ^c *Act. 2: 45. en 4: 34.*

Het Predikampt is ^a ene Ordeninge van den ^b Oversten Herder Christus, waartoe hy ^c voor en na uit de menschen zekere van hem ^d uitverkorene en met ^e nodige gaven uitgedofte perzonen, ^f ter rechter tydt, ^g naar zyn welgevallen, of ^h onmiddelyk,

lyk, of door ⁱ zyne Kerke, ordentlyk beroept, om zyn ^k woordt te prediken, en daardoor de verlorene schapen ^l op te zoeken, en de ^m gevondene te weiden, ⁿ zyne Sacramenten te bedienen, de gehoorzaamheit des geloofs en de ^p wedergeboorte in de geroepene ^q tot zyne ere en ^r hunne zaligheit, te bevorderen en te handthaven.

^a *Matth.* 28: 19. *Mark.* 3: 14. *en* 16: 15. *Eph.* 4: 11. ^b *I Pet.* 5: 4. ^c *Ier.* 7: 25. *Matth.* 23: 33. *en* 28: 20. ^d *Ier.* 1: 5. *Job.* 15: 16. *Act.* 9: 15. *en* 26: 16. ^e *Exod.* 4: 12. *Jer.* 1: 9. *Luk.* 21: 15. *Eph.* 1: 10. ^f *Matth.* 20: 1, 3, 5, 6. *Gal.* 1: 15. ^g *Matth.* 11: 26. ^h *Exod.* 3: 10. *Matth.* 10: 1. *Gal.* 1: 1. ⁱ *2 Cor.* 8: 19. *Tit.* 1: 15. ^k *Rom.* 10: 15. ^l *Ezech.* 34: 4. ^m *Act.* 20: 28. *I Pet.* 5: 2. ⁿ *Matth.* 28: 19. *I Cor.* 11: 23. ^o *Rom.* 1: 5. *en* 16: 26. ^p *I Cor.* 4: 15. ^q *2 Cor.* 8: 19. ^r *I Tim.* 4: 16.

Zulken Dienst heeft Christus ingestelt, niet zynent, maar onzent halven; ^a dewyl wy noch in ^t swakke vleesch wonen, ^b en de tegenwoordigheit van de Goddelyke Majesteit niet verdragen kunnen: ook om zyne liefde tegen ^c ons te bewyzen, geene uit de Engelen, maar uit de menschen roepende, ^d welke hy in zyne plaatze aanstelt, en het ^e ampt der verzoeninge hier op aarden toevertrouwt: eindelyk ook, om onze ^f gehoorzaamheit te beproeven, en door dat middel ^g den bandt der enigheit onder zyne gelovigen te meer te bevestigen.

^a *Rom.* 6: 19. ^b *Exod.* 20: 19. *en* 33: 20. *Jud.* 13: 20. ^c *I Cor.* 3: 9. *Tit.* 3: 4. ^d *Luk.* 10: 16. ^e *I Cor.* 5: 20. ^f *I Thes.* 2: 13. *en* 4: 8. *Hebr.* 13: 17. ^g *Eph.* 4: 4.

Dewyl nu dit Ampt ^a een ordentlyk werktuig Gods is, en het zelve hierom ^b de bekeringe, ^c het gelove, ^d de wedergeboorte, en zaligheit, ^e en wat Godt meer ten eeuwigen leven uit genade in ons werkt,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 603

werkt, toegeschreven wordt; zo^f moet het in grote waarde gehouden, en neerftig van ieder een' gebruikt, en evenwel s de uiterlyke middelen van den werkmeester onderscheiden worden; nademaal de uitnemende kracht des Predikampts, Godts, en niet der Dienaren of des Dienfts is: want van den ^b Autheur en insteller, en niet van de Dienaren, komt het aanzien, de waardigheid en de kracht des Predikampts; mits Godt i zyne beloften en zegelen daaraan gehangen, en den ^k H. Geest daarby belooft heeft, die daardoor inwendig in de harten der uitverkorenen j krachtig werkt, en ^m tot aan ^t einde der waereldt werken zal.

^a Rom. 1: 16. ⁱ Cor. 1: 18. en 3: 5. en 4: 1. ^b Luk. 1: 17. ^{Aët.} 26: 18. ^c Rom. 10: 17. ^d Jac. 1: 18. ⁱ Pet. 1: 23. ^e Eph. 1: 13. ⁱ Tim. 4: 16. ^f Matth. 10: 41. Gal. 4: 14. ⁱ Tim. 5: 17. ^{Hebr.} 13: 7. ^s ⁱ Cor. 3: 6. en 15: 10. ^{Matth.} 3: 11. ^{Job.} 1: 33. ^b ^{Exod.} 3: 12. ^{Jer.} 1: 8, 9. ^{Mark.} 13: 11. ² ^{Cor.} 5: 20. ⁱ ^{Matth.} 28: 20. ^{Mark.} 16: 15. ^k ^{Aët.} 2: 38. ^{Gal.} 3: 14. ^{Eph.} 1: 13. ^l ^{Hebr.} 2: 4. ^{Aët.} 10: 44. ^m ^{Job.} 14: 16.

Hoe nu de Dienaren tot het Predikampt ordentlyk, naar Godts woordt, beroepen en bevestigt moeten worden, daarvan behoevenwe hier niet te gewagen, zynde daarvan in den *Studenten Missive* p. 90. En het *Reformatie Bericht* p. 80. uitvoerig geschreven, en vervolgens ook in de beschryvinge van de *Ordeninge dezer Kerke*, waarin ook van de twe andere eigentlyke bedieningen van Godts huis, namentlyk, de Geestelyke Regeringe, en de Verzorginge der armen, hoe de zelve in deze Gemeinte zyn ingerigt, gehandelt zal worden.

Wy spreken derhalven tegen, en verwerpen de dwalingen der *Donatisten* en *Wederdoporen*, die de kracht des woordts en de Sacramenten binden aan de Godtvruchtigheid der Dienaren; der *Suwerk seldia-*

nen, Frankisten en Geestdryveren, die het Predikamp tot opbouwinge en bewaringe van de Kerke voor no jeloos aanzien, of het zelve verwaarlozen, en tot hunne verbeteringe niet gebruiken; als mede het lopen en geweldig opdringen der van de Kerke niet geroepene Dienaren, en der zelve wanorde; mits door valsche lere of een ergerlyk en onboetveerdig leven de Gemeinte Godts verstorende, en niet opbouwende; of die de ordentyke Regeringe van de Kerke verachten, en de zorgje voor de armen vergeten.

Vyf en twintigste Artikel

Van de H. Sacramenten.

Wy belyden, dat het tweede deel des Predikamp is de bedieninge der Sacramenten, welke Godt als zegelen aan het woordt zyner genade gehangen heeft.

Sacramenten nu noemenwe met de rechtgelovige Kerke zichtbare, heilige ^a waartekenen en ^b zegelen, van Godt daartoe ingestelt, om een ^c ieder gelovige, door der zelve gebruik, de belofte van 't Evangelie te beter te verstaan te geven, en te verzegelen; namentlyk, dat hy hem zynen eniggeborenen Zoon Jezus Christus, met zyne verdiensten, genade en kracht, tot vergevinge der zonden en het eeuwige leven, uit genade schenkt.

^a Gen. 17: 11. Exod. 12: 13. en 13: 9. ^b Rom. 4: 11. ^c Gen. 17: 10. Gal. 3: 27.

Waarom niet alle Goddelyke tekenen ten dezen opzichte ^a Sacramenten zyn; maar alleen die, welke de Kerke in den openbaren dienst, om tot het gemelde einde te gebruiken, van ^b Godt zyn aanbevolen.

^a Gen. 9: 12. Jud. 6: 37. ^b Ggs. 17: 10. Exod.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 605

12: 24. *Matth.* 28: 19. en 26: 26.

Tot zulk een Sacrament behoren ^a twee dingen, een aardfch zichtbaar teken, en ene hemelfche, onzichtbare, ter zaligheid nodige gave.

^a *Tit.* 3: 5. *1 Cor.* 10: 16.

Het teken en des zelfs gebruik moet een Goddelyk ^a bevel hebben, en de hemelfche gave ene ^b belofte, waarinze begrepen is, en voorgedragen wordt, welke belofte ook verklaart, tot welke nuttigheit het teken met des zelfs gebruik ingestelt is.

^a *Akt.* 2: 28. *Mark* 14: 22. ^b *Mark.* 16: 16. *1 Cor.* 11: 24, 25.

De Sacramenten gaan niet voor het woordt, maar ^a volgen het zelve, gelyk een zegel den brief. Want zonder het woordt der instelling heeft geen aardfch element het gebruik eens Sacraments, en het kan zonder voorgaande belofte niets verzegelen.

^a *Matth.* 28: 19. *Rom.* 4: 10.

Dewylze ook zegelen zyn van de Goddelyke belofte, tot zynen dienst behoren, en ^a Godt alleen naar zynen wille gedient wil zyn, ook alleen ^b macht heeft, zyne goederen te beloven, te verzegelen en te schenken, wien hy wil; zo volgt, dat ^c Godt alleen macht heeft, Sacramenten in de Kerke in te stellen, en niemant anders.

^a *Dent.* 5: 32. *Ezech.* 20: 19. *Matth.* 15: 9. ^b *Matth.* 20: 15. ^c *Matth.* 28: 18.

Hierom zondigen zwaarlyk tegen Godt, die Goddelyke zegelen naar hun gevallen verdichten, of die de zelve welke hy bevolen heeft, tegen zyn woordt vervalschen, en van het woordt der genade affcheiden.

De vereniging van het teken en de betekende goederen in de van Godt ingestelde Sacramenten is niet wezentlyk; dewyl de tekenen niet in ^a haar wezen,

zen, maar ^b alleen in haar gewoon en natuurlyk gebruik verandert worden; ook bevattente de hemelsche gaven niet ^c wezentlyk in haar; maar het is ene ^d Sacramentele vereniginge; mits den menschen, aan welken het bevel en de belofte gedaanis, als zy het teken naar Godts instellinge gebruiken, het beloofde goet door ^e ene bequame gelykenisse duidelyk uitgebeeldt, en van Godt ^f zo waarachtig aangeboden en geschonken, ^g ook van de gelovigen ontvangen wordt, als zy de uiterlyke tekenen genomen, welke hun zonder de onzichtbare gave ^h zo weinig nutten kunnen, als het bevel zonder de Goddelyke belofte.

^a *Ioh. 1: 26. 1 Cor. 10: 16. b Eph. 5: 26. Luk. 22: 19, 20. 1 Cor. 10: 16. c Aët. 8: 13, 21. 1 Cor. 11: 21. d Gen. 17: 10. Exod. 12: 11. Aët. 22: 16. 1 Cor. 11: 24, 25. e Gen. 17: 11. Deut. 10: 16. en 30: 6. Exod. 12: 3. 1 Cor. 5: 7. Aët. 2: 38. 1 Ioh. 1: 7. Mark. 14: 22. Ioh. 6: 51. f 1 Cor. 12: 13. 1 Cor. 10: 16. g Mark. 16: 16. Ioh. 6: 35. Eph. 3: 17. h Rom. 2: 28, 29. Aët. 8: 13, 21. 1 Cor. 10: 21. en 11: 27.*

Gelyk nu de gaven in 't gebruik der Sacramenten onderscheiden zyn, en blyven; also wordenze onderscheidentlyk uitgedeelt en ontvangen.

De ^a aardsche van enen aardschen Dienaar, dien de ^b prediking des woordts volgens zyne beroeping is aanbevolen: de hemelsche ^c van Christus zelve door zynen Geest. De aardsche elementen worden lichamelyk, en niet anders, behandelt en ontvangen: de hemelsche gaven alleen ^d geestelyk, dat is, door de kracht des Geests en des ^e waren geloofs.

^a *Matth. 3: 11. Luk. 3: 16. Ioh. 1: 33. Aët. 10: 47. b Matth. 28: 19. c Mark. 1: 8. Ioh. 6: 51, 63. d 1 Cor. 12: 13. e Mark. 16: 16. Ioh. 6: 35.*

Waarom de ongelovige en huichelaren, als zy de Sacramenten gebruiken, de hemelsche gaven niet deel-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 607

deelachtig worden; ^b dewylze voor hen niet ingestelt, ^c noch aan hen van Godt beloofd zyn, enzy de hemelsche goederen ^d zonder gelove niet ontfangen kunnen.

^a *Rom. 2: 25. Aët. 8: 13, 21. 1 Cor. 10: 21. en 11: 27, 29. 2 Cor. 6: 14, 15.* ^b *Exod. 12: 43, 45. Matth. 26: 20, 26.* ^c *Eph. 2: 12. Gal. 3: 22.* ^d *Rom. 14: 23. Hebr. 11: 6.*

Doch voor de gelovigen zyn de Sacramenten geene ledige of blote, ook ^a geene nodeloze noch onnutte tekenen; ^b maar zy versterken, als ^c werktuigen des H. Geests en ^d onseilbare tekenen des Goddelyken Genaden-verbonds, ^e in haar rechte gebruik, buiten het welke geen Sacrament is, ^f het gelove in Christus, ^g op de toezegginge Godts in 't H. Evangelie gegrondt, waaromze ook den ^h naam der onzichtbare goederen ontfangen: ⁱ verder wordt door haar gebruik Godts volk van alle ongelovigen onderscheiden; ^k des Heeren naam beleden; ^l de gedachtenisse zyner weldaden bewaart; ^m de dankbaarheid tegen Godt; ⁿ ook de liefde des naasten, en de christelyke enigheid, bevordert: ^o welke heerlyke vruchten zich onweerdig maken, en beroven alle de gene, die het rechte gebruik der H. Sacramenten, terwylze het hebben mogen, verwaarlozen en verachten.

^a *Luk. 7: 30.* ^b *1 Sam. 14: 6. en 17: 36.* ^c *Tit. 3: 5.* ^d *Gen. 17: 11.* ^e *Rom. 2: 2, 29.* ^f *Rom. 4: 11.* ^g *Rom. 4: 20, 21. en 10: 8.* ^h *Gen. 17: 13. Exod. 12: 11. Aët. 22: 16. Matth. 26: 26, 28.* ⁱ *Gen. 17: 14. Exod. 12: 14, 48. Aët. 2: 40.* ^k *Exod. 12: 14. 1 Cor. 1: 26.* ^l *Exod. 13: 3, 14. Luk. 22: 19.* ^m *Matth. 3: 8. 1 Cor. 10: 16.* ⁿ *1 Cor. 10: 17. en 11: 20. en 12: 13. Eph. 4: 5.* ^o *Gen. 17: 14. Num. 9: 13.*

Christus heeft alleenlyk twe Sacramenten in 't N. T. ingestelt, den ^a Doop en 't Avondmaal: in den

niet ^h verandert, en Christus ⁱ de gen
die tot hem komen; doch het Avon
we ^k voor en na van noden, op dat
ve van de goede altoosdurende gun
onze zwakheit en de aanvechtinge d
sterkt en bewaart mogen worden.

^a *Matth* 28: 19. en 26: 26. ^b *Gal.*
Cor. 12: 13. *Eph.* 2: 13, 19. *I Pet.* 3:
7. *Op.* 5: 9. ^c *Matth.* 28: 19. *I Cor.*
^f *I Cor.* 10: 16. *Iob.* 6: 27, 33, 35, 51,
5. ^h *Gen.* 17: 7, 13. *Ief.* 54: 10. ⁱ
Cor. 11: 26. ^l *Ioh.* 6: 35. *Rom.* 4: 11

Die meer naricht van elk Sacram
der begeren, kunnen lezen het gene
formatie Bericht p. 181. van den H.
²t H. Avondtmaal p. 30. geleert
onzen *Catechismus*, het *Protokol* de
den *Wederdopers* gehouden, p. 249.
mede ons *Histor. Bericht van 't A*
jaar 1590 uitgekomen.

Ondertusschen willenwe den een
hier erinnert hebben, dat in den str
Saammanen en kerkden even 't

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 609

en de lere der H. Sacramenten, recht uitgelegt, en verstaan moeten worden.

^a 1 Pet. 4: 11. ^b Rom. 12: 6.

Ook wordt des Heeren Jesus Christus Almacht, of hy namentlyk doen kan, het gene hy beloofft heeft, aan onzen kant niet bestreden: maar dit is, en blyft de vrage; of Christus door zyne Almacht met zyn waarachtig wezentlyk lichaam ooit alomtegenwoordig, in alle Schepzelen, of in 't broodt des H. Avondtmaals geweest is, en als noch met het zelve op ene onzichtbare verborgene wyze in 't broodt komt? als mede, of Christus door zyne Almacht zyn waarachtig lichaam den disgenoten, op ene ongevoelige wyze, in, onder en met het broodt in den mondt brengt, en van hun lichamelyk gegeten wordt? eindelyk, of hy door deze zyne Almacht ook met zyn gekruiste lichaam en vergoten bloedt den Godtlozen, ongelovigen en huichelaren ten monde ingaat, en zich van hun mondelyk laat eten en drinken? Deze dingen ontkennen we met de gattische rechtgelovige Kerke, niet daarom, dat het onze Heere Christus aan Almacht hapert; maar om dat wy geen woordt der belofte in de H. Schrift aantreffen, waarin zulx beloofft wordt, en Christus zyne Almacht ^a tegen zyn woordt niet misbruiken wil.

^a Ps. 115: 3.

Buiten dat weten we, Godt zy dank, geloven en belyden we uit den grondt onzes harten, voor Godt en de waereldt, dat Christus ^a uit kracht van zyne waarachtige belofte en Goddelyke Almacht, schoon hy met zyn gekruiste lichaam en vergoten bloedt niet in 't broodt en den wyn wezentlyk verborgen zyn wil, evenwel in zyn H. Avondtmaal, als het naar zyn bevel en instellinge gehouden wordt, waarachtig tegenwoordig is, den gelovigen disgenoten, aan welken de belofte alleen geschiedt is, ^b dadelyk

II DEEL

Qq

ge

gegeven, en van hun ^e door de kracht des H. Geests, ^d door een waarachtig gelove, ^e tot ene spyze en drank van hunne arme, hongerige en dorstige zielen ten eeuwigen leven alzo waarachtig gegeten en gedronken, ontfangen en genoten worden, als zy de uiterlyke zichtbare zegelen en onderpanden des gebroken broodts en wyns, tot ^f zyner gedachtenisse uit de handt des Dienaars, naar zyn bevel, ontfangen, en met den lichamelyken mondt genieten.

^a *Matth. 26: 26. Mark. 14: 22. Luk. 22: 19, 20. 1 Cor. 11: 24, 25.* ^b *1 Cor. 10: 16.* ^c *Job. 6: 63. 1 Cor. 12: 13.* ^d *Job. 6: 35. Eph. 3: 17.* ^e *Job. 6: 33.* ^f *Luk. 22: 19. 1 Cor. 11: 25, 26.*

Wy spreken tegen alle dwalingen, welke tegen Godts woordt in de lere van de H. Sacramenten verdicht zyn, als; die der *Papisten*, welke Afgoden van de H. Sacramenten maken; het broodt eren, Godt noemen, opluiten, ommedragen, aanbidden, en de gene als Kettters verdoemen, die zulx van wegen hun geweten niet doen kunnen; Christus genade in de uiterlyke elementen zoeken, en leren, dat *opera operata*, zonder gelove en boetveerdigheid, alleen van wegen het uiterlyke gebruik, de Sacramenten krachtig zyn tot zaligheid; van het Avondtmaal, dat Christus tot zyne gedachtenisse ingestelt heeft, een afgodisch Mis-offer voor de zonden van levendigen en doden maken, verlöchenende daarmede de volkomene eeuwige kracht van Christus enige offerande aan 't kruis; verdichten ene wezentlyke veranderinge van broodt en wyn, en nemen alzo de Goddelyke zegelen, zo veel in hun is, weg; verzinnen zeven Sacramenten, en bezocdelen de twee, van den Heere ingestelt, door ene onbekende tafe, door de berovinge des drinkbekers in 't Avondtmaal, en door allerley menschelyke inzettingen, zo dat men des Heeren instellinge nauwelyx meer onder hen vernemen

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 611

men kan. Ook der *Flacianen* en *Ubiquisten*, die van het paapsche zuurdeeg veel overgenomen en behouden hebben; als de lichamelyke tegenwoordigheid in de uiterlyke elementen, of door ene heimelyke mompeling der woorden en paapsche *consecrasse*, of door de alomtegenwoordigheid; waaruit verder andere dwalingen onder hen ontstaan zyn, en byzonder des *operis operati*, waaromze den vrouwen-doop, den snel-doop, ook den Duivelban en de Kruisteekenen by den Doop behouden, en van het Avondmaal een *Viaticum* of teerpenning voor den Itervenden maken; als mede het mondelyk eten van Christus lichaam en bloedt, het eten der godtlozen en huichelaren, zonder op ene Sacramentele wyze te spreken, de misklederen, de altaren met Afgodts-beelden, brandende kaarzen, de gedaante der paapsche misse, de ronde afgodische hoftien, en wat des moer is, van het Papendom overgenomen, onderhouden. Verder ook der *Wederdoperen*, die van de Sacramenten blote tekenen maken, de banden der Christelyke enigheit veranderen in tekenen van Secten en sluip vergaderingen, en den kinderen des verbonds den Doop weigeren. Eindelyk aller der genen, die of het rechte gebruik der Sacramenten verwaarlozen en verachten, of de zelve zonder boetveerdigheid en gelove gebruiken, en daardoor, zo veel in hun is, des Heeren verbondt vernietigen, of verontreinigen.

Zes en twintigste Artikel

Van het Ampt of de Macht der Slötelen, of de Kerkeleyke Regeringe en Kerkentucht.

Tot handthavinge van de Kerke en van den waren Godtsdienst heeft Godt een * tweederley Ampt of Macht ingestelt, namentlyk die der slötelen en

der waereldtlyke Overheit, welke wel ^b verscheide ne, maar niet ^c tegenstrydige bedieningen zyn.

^a *Dent.* 17: 11. ² *Cron.* 19: 5, 8. ^b *Luk.* 22: 25, 26. ^c *2 Chron.* 19: 11. *Matth.* 22: 21. *1 Pt.* 2: 17.

Het Ampt der slötelen wordt verricht; ^a of door de predikinge des H. Euangelie, ^b of door het rechte gebruik van de Kerkentucht.

^a *Matth.* 16: 19. ^b *Matth.* 18: 28.

In de predikinge des Evangelie heeft Christus ^a zyne Dienaren alleen macht op aarden gegeven, om te ontbinden en te binden, dat is, om den boetveerdigen en gelovigen ^b de zonden in zynen naam zo waarachtig te vergeven, en daarentegen den onboetveerdigen en ongelovigen ^c de zelve tot op de verbeteringe te houden, als zy de predikinge des H. Evangelie met boetveerdige of onboetveerdige harten aanhoren, ^d waarnaar gelyk Christus ten jongsten dage wil oordelen, also ^e acht hy herthans in den hemel voor bondig, dat op aarden in zynen naam, en naar zyn woordt den gelovigen en ongelovigen door zyne Dienaren aangekondig wordt.

^a *Ioh.* 20: 22, 23. ^b *2 Sam.* 12: 13. *Luk.* 24: 47. *Act.* 26: 18. ^c *Matth.* 3: 10. *Ioh.* 3: 18, 36. *Ab.* 8: 21, 22. ^d *Ioh.* 12: 48. *Rom.* 2: 16. ^e *Matth.* 16: 19. *Ioh.* 20: 23.

Daarenboven heeft Christus tot meerder verzekeringe en troost aan de ^a gansche Kerke op aarden macht gegeven, om te ontbinden en te binden, dat in 't gebruik van de Kerkentucht door de ^b gezamentlyke Predikanten en ^c de hun toegevoegde Ouderlingen, hoewel in den naam der Gemeente, met hare kennisse en toestemminge, op dez wyze verricht wordt; dat de gevallene leden ^d broederlyk, ^e meer dan eens, en naar gelegentheit van zaken ^f heimelyk ^g of opentlyk, vermaant wor-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 613

worden, en worden de gene, die zulk ene vermaning aannemen, ^h uit Godts woordt getrooft, en met de Kerke verzoent; ⁱ maar den halsstarrigen wordt Godts toorn en ongenade aangekondigt, en de Kerkelyke gemeenschap tot op hunne verbetering ontzegt, ^k op dat des Heeren naam van de gene, die buiten zyn, niet gelastert, ^l zyn woordt en de ^m Sacramenten niet misbruikt; ⁿ de Gemeente Godts niet verontreinigt, ^o noch met Godts toorn beladen werde, gelyk hiervan nader in de beschryvinge van onze Kerken-ordeninge in 't vervolg gesproken zal worden.

^a *Matth.* 18: 17. *Luk.* 17: 3. ^b *Matth.* 18: 16. *1 Cor.* 12: 28. *1 Tim.* 5: 17. ^c *1 Cor.* 5: 4. ^d *Gal.* 6: 1. *1 Tim.* 5: 1, 2. ^e *Luc.* 17: 4. *1 Tim.* 4: 13. ^f *Matth.* 18: 15. ^g *1 Tim.* 5: 20. *Gal.* 2: 14. ^h *2 Cor.* 2: 6, 7. ⁱ *Matth.* 18: 17. *1 Cor.* 5: 5, 13. *2 Thes.* 3: 14. *1 Tim.* 1: 20. *2 Job. vs.* 10. ^k *Jes.* 52: 5. *Rom.* 2: 24. *Tit.* 2: 5. *1 Pf.* 50: 16. ^m *1 Cor.* 11: 28. ⁿ *1 Cor.* 5: 6. ^o *1 Cor.* 11: 30.

Dewyl nu Christus deze macht aan zyne lieve Kerke tot ^a zonderlinge nuttigheit en ^b trooft gegeven heeft, zo is ookeen ieder vroom Christen verplicht, ^c de zelve tot zyne en zyns naalten stichting met ene neerstige opzicht en met broederlyke vermaningen te gebruiken, en ^d het gene hieromtrent tot zynen besten van anderen gedaan wordt, moet hy dankbaarlyk erkennen en aannemen.

^a *2 Cor.* 10: 8. ^b *2 Cor.* 2: 7. ^c *Matth.* 11: 29. *1 Thes.* 5: 11. *Hebr.* 10: 25. ^d *Matth.* 18: 15. *Tit.* 2: 15. *Hebr.* 13: 22.

Zeven en twintigste Artikel

Van de Waereldslyke Overheis.

Wy belyden, dat nevens het Ampt der slötelen

ook dat der waereldtlyke Overheit van Godt, ^a tot bewaringe van zynen dienst en Kerke, ja des ^b ganfchen menschelyken geslagts, is ingestelt, en derhalven van niemant beter en voordeliger als van enen ^c oprechten vromen Christen bedient kan worden.

^a *Jes.* 49: 23. ^b *I Pet.* 2: 13. ^c *Exod.* 18: 22. *Ies.* 1: 7. *2 Cron.* 19: 7. *Pf.* 2: 10.

Want, gelyk het Godts wysheit ^a behaagt heeft, ^a den mensch ene geestelyke ziele en een uiterlyklichaam in de scheppinge te geven, also heeft hy hem ook naar zyne grote goedtheid ene ^b geestelyke en ^c uiterlyke Regeringe, nevens andere nodige dingen, bezorgt.

^a *Gen.* 2: 7. ^b *Exod.* 28: 1. *Eph.* 4: 11, 12. ^c *Das.* 4: 14. *Prov.* 11: 14. *Rom.* 13: 1.

Het einde nu, waartoe Godt Almachtig deze Ordeninge ingestelt heeft, is niet de Overheit zelve; maar ^a Godts ere, ^b de stichtinge van de Christelyke Kerke ^c tot godtzaligheid, en der gezamentlyke onderdanen bewaringe by den uiterlyken vrede, gerechtigheit en eerbaarheid.

^a *Pf.* 148: 11. *Ies.* 45: 3. ^b *I Kon.* 5: 5. *Efr.* 1: 2. ^c *I Tim.* 2: 2..

Byaldien nu de Overheit ^a naar het wit, van Godt zelve voorgeschreven, van harten jaagt; zo is de zelve den Allerhoogsten byzonder aangenaam, en wordtze van de Goddelyke Majesteit, van wegen hare getrouwigheit en Ampt, met hoge en uitstekende eertitelen boven andere menschen vereert; wordende ^c Goden, ^d Kinderen des Allerhoogsten, ^e Vaders, ^f Herders, ^g Knegten en Dinaren Godts, ^h Voedsterheeren en Zoogvrouwen van de Kerke, ⁱ genadige weldadige Heren &c. genoemd.

^a *Deut.* 17: 18, 19. *Jof.* 1: 7. ^b *I Sam.* 13: 14. ^c *Exod.* 22: 28. *Pf.* 82: 1, 6. *2 Kon.*

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 615

5: 13. ^d Syr. 4: 1. ^e Syr. 4: 10. ^f Num. 27: 17. *Ief.* 44: 28. ^g Num. 12: 7. *Rom.* 13: 4. ^h *Ief.* 49: 23. ⁱ *Luk.* 22: 25.

Uit welke Titelen men kan afnemen, dat de Overheit, indienze haar Ampt wel zal waarnemen, van noden hebbe, ^a Godt en zynen wille voor alle dingen te kennen, ^b hem te beminnen, ^c vrezen, en ^d dienen; ^e waarachtig, ^f wys, ^g voorzichtig, ^h genadig en medelydent, hoewel in ⁱ gerechtigheid en ^k met behoorlyken ernst, ^l zonder enig aanzien van Perzonen, naar de ^m Goddelyke, ⁿ Keizerlyke, rechtmatige billyke wetten, en andere oude Landt-ordeningen, bescheidentlyk te handelen; de ^o gierigheid, geschenken en gaven vyandigte zyn, ^p Kerken en Scholen, Weduwen, Wezen, vreemdelingen en andere ^q bedrukte arme lieden, met zonderlinge neerstigheid, by het hunne te handthaven en ^r beschermen, en den bozen behoorlyk te straffen.

^a *Deut.* 1: 13. en 17: 19. ^b *Pf.* 2: 12. ^c *Exod.* 18: 21. ² *Chron.* 19: 7. ^d *Rom.* 13: 4. ^e *Exod.* 18: 21. *Zach.* 7: 9. ^f *Deut.* 1: 13. ¹ *Kon.* 3: 9. ² *Chron.* 19: 6. ^h *Prov.* 28: 28. *Luk.* 22: 25. ⁱ *Exod.* 23: 3. *Pf.* 101: 2. ^k *Deut.* 13: 8, 9. en 19: 21. *Levit.* 19: 25. *Ier.* 48: 10. ^l *Deut.* 16: 19. ^m *Exod.* 18: 20. *Deut.* 17: 18. ⁿ *Matt'h.* 22: 21. ^o *Exod.* 18: 21. en 23: 8. *Deut.* 16: 19. ^p ² *Chron.* 29: 3. ^q *Deut.* 24: 17. *Ief.* 1: 17. ^r *Rom.* 13: 3, 4.

En op dat ene vrome Overheit in haar Ampt te neerstiger zy, moctze altoos behartigen, ^a van wienze verhoogt is, en dat ^b Godt by haar en hare bedieninge altoos tegenwoordig is, en toeziet: datze ^c by de verhoginge evenwel sterffelyke menschen blyven, ^d en eindelyk voor den groten Koning Christus Jesus met hunne onderdanen verschynen, en van hunne gansche Regeringe rekenschap moeten geven.

^a *Prov.* 8: 15. *Dan.* 2: 21. *Rom.* 13: 1. ^b *2Chr.* 19: 6. *Pf.* 82: 1. ^c *Pf.* 82: 7. ^d *Rom.* 14: 10. *2Cor.* 5: 10. *Openb.* 20: 12.

De onderdanen zyn schuldig voor zulken getrouwen hoognodigen dienst de rechtmatige Overheit, als Godts Dienaresse, te ^a eren, en als Vaders te lieven en ^b vrezen, in alle billyke dingen te gehoorzamen, door ene gestadige ^d voorbiddinge en de betalinge van ^e tol en schattinge hunne dankbaarheid te bewyzen; ^f als mede door waken en optrekken, indien de Overheit zulks eischt, landt en lieden naar hun beste vermogen te helpen verdedigen.

^a *1 Pet.* 2: 17. ^b *Prov.* 24: 21. *Rom.* 1: 7. ^c *Rom.* 13: 1. *Tit.* 3: 1. ^d *Jer.* 29: 7. *1 Tim.* 2: 2. ^e *Rom.* 13: 7. ^f *Rom.* 13: 4. *3 Sam.* 23: 16.

Uit het voorgaande is derhalven afnemmen, dat Godt de beide Regeringen der Kerke in 't woord voorgeschreven, en evenwel d' ene van d' andere genoegzaam onderscheiden heeft.

Aan de waereldtlyke Overheit heeft Godt het ^a waereldtlyke zwaardt, en wat daartoe behoort, tegen allerley uiterlyke wanorde en vyanden gegeven; ^b aan de Kerke daarentegen het tweyn-dende zwaardt des Geests ^c tegen alle geestelyke vyanden.

^a *Rom.* 13: 4. ^b *Hebr.* 4: 12. ^c *Eph.* 6: 17.

De Overheit oordeelt niet alleen ^a naar Godts woordt, maar ook naar de Keizerlyke en andere Landtrechten en Ordeningen; doch ^b het oordeel van de Kerke moet op Godts woordt gegrondt zyn.

^a *Deut.* 17: 18. *Jof.* 1: 7. ^b *Jes.* 8: 20. *Luk.* 16: 29.

De Overheit ^a verdedigt de beide tafelen der tien geboden onder alle de onderdanen, en ^b die zich

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 617

anderzins in haar landt ophouden, zo veel de uiterlyke tuchtoeffeninge en orde betreft; maar de Regeringe van de Kerke is ook krachtig e inwendig in 't hart, en haar oordeel ^d strekt zich alleen uit over de leden der Kerke.

^a *Deut.* 17: 18. *1 Tim.* 2: 2. ^b *Exod.* 12: 49. en 20: 10. *Neb.* 10: 31. ^c *Ier.* 31: 33. *2 Cor.* 3: 2, 3. *Hebr.* 4: 12. ^d *1 Cor.* 5: 12.

De Overheit vaart voort met de straffe, ^a al is de zondaar boetveerdig; ^b maar de Kerke neemt de boetveerdigen in genade aan.

^a *Iof.* 7: 20, 25. ^b *Matth.* 18: 15. *2 Cor.* 2: 7.

Ook worden in de burgerlyke maatschappye a menschen verdragen, welke de Kerke van hare gemeenschap uitsluit en afweert.

^a *2 Thes.* 3: 11.

Wy spreken tegen de dwalinge der genen, die meinen, dat de Kerkelyke Regeringe strydt tegen de waereldtlyke, en daarom gene plaatze heeft, alwaar een' Christelyke Overheit is; alsmede de tirannye van den Paus, die zich de slötelen der bedieninge, welke Christus aan de gehele Gemeinte tot hare verbeteringe gegeven heeft, alleen aanmatigt, en tot hare verwoettinge misbruikt, ook in plaatze van Christelyke vermaningen de listige oorbicchte heeft ingevoert: verder der *Wederdoperen* vermetelheid, als die boetveerdige lieden bannen, en door hunnen ban den band des houwelyks verbrekken: insgelyks der genen, die christenen zyn willen, en evenwel Christus soete jok en orde niet verdragen kunnen.

Daarenboven sprekenwe tegen al het misbruik des waereldtlyken zweerds, als het tegen Godt, zyne Kerke en dienst, ook tot onderdrukkinge der onderdanen, misbruikt wordt: de hoogmoedt van den *Paus*, die zich en zyne gewaande Geestelyken het geweld der Overheit onttrokken, en het waereldt-

reldtyke zweerd, tegen Christus bevel, aan zich getrokken heeft, en zyne Bisschoppen in handen gegeven: den *Wederdopers*, die het Ampt der Overheit plaatzen buiten de Gemeente, en voor een werk des vleeschs houden, en alle de gene verdoemen, die het Overheits Ampt bekleden; ook in vele billyke dingen, als in 't doen van rechtmatige eden, in 't waken en optrekken, behoorlyk en nodig zynde, en in andere diergelyke dingen, gehoorzaamheit weigeren: eindelyk alle de gene, die de Overheit verachten, de zelve gehoorzaamheit en de schuldige verpligtinge weigeren, of dit heilzaam Ampt van de handthavinge en bevorderinge van den waren Godtsdienst uitsluiten.

Acht en twintigste Artikel

Van Christus Wederkomste ten oordeel.

Wy geloven en belyden, dat hoewel Godt de twe voorgemelde Gerichten op aarden onder de menschen heeft ingestelt; nochtans van wegen de menschelyke zwakheit en verdorventheit in deze waereldt ^a niet alles naar behoren beoordeelt en uitgevoert kan worden, en dat ^b daarom ^c Christus ^d van den hemel ^e met grote Majesteit en heerlykheit wederkomen zal, om te oordelen de levendige en de dode. En alsdan zal Christus drie dingen omtrent de menschen doen: eerstelyk zal hy de ^f doden met een groot geroep, met de stemme des Archangels en met de bazuine Godts opwekken, ^g en de gene, die alsdan noch leven zullen, in een oogenblik veranderen. ^h Ten tweden zal hy het snotvonniss over alle menschen stryken; en ⁱ eindelyk zyne gedane uitspraak volkomentlyk ter uitvoeringe brengen, dat is, ^k de zyne met lichaam en ziel in 't eeuwige leven overzetten, en daarentegen de ^l goet-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 619

godtloze met lichaam en ziele in de eeuwige verdoemenisse verftoten.

^a 1 Tim. 5: 24. ^b 2 Thes. 1: 5. ^c Matth. 25: 31. ^d 1 Thes. 4: 16. ^e 2 Thes. 1: 7. ^f 2 Tim. 4: 1. ^g Tit. 2: 13. ^h 1 Thes. 4: 15, 16. ⁱ 1 Cor. 15: 51, 52. ^j Rom. 2: 16. ^k Jud. vs. 15. ^l Matth. 25: 34, 41, 46. ^m Job. 19: 25. ⁿ 1 Thes. 4: 17. ^o 1 Matth. 10: 28.

Van de Opstandinge der doden.

Naar dat de mensch, die in ^z begin niet tot een vergankelyk, maar tot ^a het eeuwige gefchapen is, met lichaam en ziele Godt zynen Schepper in dit leven ^b eert en dient; of ^c ſmaadt en laſtert, brengt Godts ^d gerechticheit mede, dat hy naar lichaam en ziele in eeuwigheit, of beloont, of geſtraft werde.

^a Gen. 1: 27. en 2: 17. ^b Deut. 6: 5. ^c 2 Cor. 7: 1. ^d 1 Thes. 5: 23. ^e Rom. 3: 10. ^f Eph. 4: 18. ^g 2 Thes. 1: 6.

Hierom geloven alle kinderen Godts ene algemene opſtandinge des vleefchs ^a beide der rechtveerdigen en der onrechtveerdigen, niettegenſtaande ^b het verſtant niet begrypen kan, hoe het mogelyk is, dat de menſchen, die van ^z begin der waereldt af ^c met het lichaam in de aarde ruſten, en anderzins wonderlyk zyn ommegekomen, wederom opſtaan en ten voorſchyn komen zullen.

^a Act. 24: 15. ^b Matth. 22: 23. ^c Act. 23: 8. ^d 1 Cor. 15: 12. ^e Openb. 20: 13.

Doch het gelove ziet in dezen artikel op Godts beloſte en woordt, waarin zulx allerwegen ^a wordt geleert: op zyne ^b Almacht, waardoor hy in ^z begin alles uit niet gefchapen heeft, en noch onderhoudt: en ^c op de opſtandinge van Chriſtus, als het Hoofd, en ^d van die der gelovigen, welke
by

hy tot versterkinge van ons gelove reedts opgewekt heeft : eindelyk op het getuigenisse ^e des H. Geefsts, die ^f in onze sterffelyke lichamen woont, en de zelve ^g ten eeuwigen leven, en tot ^h tempelen Gods heiligt.

^a *Job.* 19: 25. *Psf.* 16: 10. *Iesf.* 26: 19. *Ezech.* 37: 3. *Dan.* 12: 2. *Matth.* 25: 32. *Iob.* 5: 28. *1 Cor.* 15: 12. *1 Tbesf.* 4: 14. ^b *Matth.* 22: 29. *Phil.* 3: 21. ^c *Mark.* 16: 1. *Job.* 11: 25. *1 Cor.* 15: 12. *1 Pet.* 1: 3. ^d *Matth.* 27: 52. *Mark.* 5: 41. *Luk.* 7: 14. *Iob.* 11: 43, 44. ^e *Rom.* 8: 11. *2 Cor.* 1: 21. *Eph.* 1: 13, 14. ^f *1 Cor.* 3: 16. *en* 6: 19. ^g *Rom.* 8: 16, 17. ^h *Eph.* 2: 22.

Verder geloven vrome Christenen niet alleen ene opstandinge des lichaams, ^a waarinze op aarden leven; maar zy verwagten ook naar het lichaam grote ^b heerlijkheit en luister van Christus: want hunne zielen, die na het afscheiden uit dit jammerdal van Godt tot de eeuwige zaligheid ^c aanstonts opgenomen, en van alle verdorventheit en ydelheit bevrydt worden, zullen in de opstandinge met het lichaam wederom ^d verenigt worden; op dat also de gehele mensch onvergankelyk, heerlijk, van alle zwakheden en gebreken verlost, en daarentegen met geestelyke hemelsche gaven verciert, bevonden moge worden.

^a *Job.* 19: 26, 27. *Dan.* 12: 2. *2 Cor.* 5: 10. *Op.* 10: 13. ^b *Dan.* 12: 3. *Rom.* 8: 18. *1 Cor.* 15: 42. *Phil.* 3: 2. *Op.* 22: 5. ^c *Predik.* 12: 7. Het boek der wysb. 3: 1. *Luk.* 16: 22. *en* 23: 43. *Aff.* 7: 60. *Ezech.* 7: 9, 10. *Luk.* 8: 55. ^d *Op.* 7: 17. *en* 21: 4. *en* 22: 3.

Wy spreken derhalven tegen de dwalinge ^a der *Sadduceën*, en aller der genen, die zeggen; dat 'er geene opstandinge des vleeschs is: als mede der genen, die met ^b *Alexander* en *Hymeneus* voorgeven, dat de opstandinge reedts geschiedt, en de ^c
eerste

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 621

eerste opstandinge, welke is de wedergeboorte, van de laatste, in welke het vleesch opgewekt zal worden, niet onderscheiden is: ook der genen, die leren, dat de zielen tot op den jongsten dag slapen, of in het vagevier zyn, of die in de opstandinge van een ander lichaam, ten opzichte van het wezen, als wy nu hebben, dromen.

^a Aët. 23: 8. ^b 2 Tim. 2: 18. ^c Op. 20: 6. *Joh.* 5: 25.

Van het laatste Oordeel.

Het tweede, dat Christus in zyne laatste toekomste zal verrichten, is, dat hy, ^a aan wien de Vader al het oordeel overgegeven heeft, alle menschen, goede en quade, voor ^b zynen Richterstoel zal stellen, de schapen van de bokken afscheiden, de schapen aan zyne rechterhandt en de bokken aan zyne linker handt plaatsen, en daarop het slotvonnis uitspreken, en tot die aan zyne rechter handt zeggen; ^c komt gy gezegende myns Vaders, beerft het Koninkryke, dat u bereidt is voor de grondlegginge der waereldt; ^d maar tot die aan zyne linker handt zal hy zeggen; gaat weg van my gy vervloekte in 't eeuwige vier, dat den Duivel en zyne Engelen bereidt is.

^a *Joh.* 5: 22. ^b *Matth.* 25: 32. *Aët.* 24: 15. *2 Cor.* 5: 10. ^c *Matth.* 25: 34. ^d *Matth.* 25: 41.

Hieruit is aftenemen, dat Christus oordeel ten jongsten dage ene bevestiginge en uitvoeringe zyn zal van het genē, ^a dat hy reeds in 't woordt uitgesproken heeft, en de waereldt dagelykch door zyne Dienaren verkondigen, en in de bedieninge der slötelen voordragen laat.

^a *Joh.* 12: 48. *Rom.* 2: 16.

Hoewel niets zekerder is dan het laatste oordeel,

zo heeft echter Godt voor ons ^a en alle scepzelen, ^b als welke niet toekomt te weten den tydt en de uure, welke de Vader in zyne eigen macht gestelt heeft, den dag, de maandt en het jaar van 't zelve ^c verborgen; op dat wy altoos ^d waken en bidden, en ^e in heiligheit en enen godtzaligen wandel ons tot de toekomste des Heeren bereiden, ^f hem met opgehevene hoofden verwagten zouden, en weerdig bevonden worden, om voor zyn aangezichte te staan: te meer, dewyl wy ^g weten, dat de tydt vast nadert.

^a *Mark.* 13: 32. ^b *Act.* 1: 7. ^c *Pred.* 9: 12. *Matth.* 24: 36, 42. *Luk.* 21: 34, 35. *Op.* 16: 15. ^d *Mark.* 13: 33, 35, 37. *1 Thes.* 5: 2. ^e *2 Pet.* 3: 11. ^f *Luk.* 21: 28, 36. ^g *1 Cor.* 10: 11. *Hebr.* 10: 25. *Op.* 1: 3. *en* 22: 10.

Wy spreken tegen den spotteren, die daarom, dat het laatste oordeel van wegen de uitverkorenen uitgesteld wordt, met het zelve spotten: als mede alle zorgeloze waereldtkinderen, die in vleeschelyke gerustheit hunne dagen doorbrengen, en in hunne harten zeggen; het is vrede zonder gevaar.

Van het Eeuwige Leven.

Het derde en laatste, dat de Heere Christus in zyne wederkomst doen zal, is de volkomene onveranderlyke uitvoeringe van het laatste oordeel en slotvonnis, beide omtrent gelovigen en ongeloovigen: daarom lezenwe *Matth.* 25: 46. dat de uitvoeringe aanstonts op de uitspraak volgen zal; en de rechtveerdige met lichaam en ziele in 't eeuwige leven straks zullen ingaan; maar de godtloze in de eeuwige pyne met lichaam en ziele verfstoten worden.

Wat nu het eeuwige leven en de eeuwige verdoemenisse eigentlyk aangaat, ^a geen verstant kan
van

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 623

van wegen deze tegenwoordige swakheit de zelve genoegzaam begrypen. Ondertusschen leert de Schrift, dat het eeuwige leven die zalige staat der menschen in de toekomende waereldt zyn zal, ^b waarinze Godt van aangezichte tot aangezichte zullen aanschouwen, ^c genieten volkomene gerechtigheit, vrede en vreugde door den H. Geest; ^d eindeloos en volkomen verlost zullen worden van alle quaadt, vervult en verquikt met alle heil naar ziel en lichaam, ^e Godt zullen loven en pryzen met grote vreugde en blydschap, den Vader, den Zoon en den H. Geest, ^f met alle heilige Engelen en uitverkorene menschen in alle eeuwigheit.

^a *Jes.* 64: 4. *1 Cor.* 2: 9. ^b *Joh.* 17: 3. *1 Cor.* 13: 12. *1 Joh.* 3: 2. ^c *Rom.* 14: 17. *Joh.* 16: 22. ^d *Luk.* 16: 25. *Op.* 14: 13. *en* 7: 16. *en* 21: 4. *en* 22: 5. ^e *Op.* 14: 3. ^f *Op.* 7: 12.

Hieruit volgt dan, dat de eeuwige verdoemenis die staat der godtlozen ^a na dit leven is, waarinze ^b van Godt, des zelfs en aller heilige Engelen en menschen gemeenschap afgescheiden, en daarentegen ^c met den Duivel, desselvs Engelen en alle godtloze menschen vergezelschapt, ^d met onuitsprekelyken schrik en angst, smerte en pyne eeuwig, zonder ophouden, of ^e enige hope van genade, ^f naar hunne verdiensten en ^g Godts rechtveerdig oordeel, in lichaam en ziele, volkomentlyk gestraft zullen worden.

^a *Luk.* 16: 23. ^b *Matth.* 7: 23. *en* 25: 1, 46. *Luk.* 13: 27, 28. *en* 16: 26. *Matth.* 25: 32, 33. *2 Thef.* 1: 9. ^c *2 Thef.* 1: 41. *Luk.* 13: 28. ^d *Jes.* 66: 24. *Mark.* 9: 43. *Luk.* 16: 23, 24, 28. *Matth.* 8: 12. *Op.* 14: 10. ^e *Matth.* 16: 26. ^f *Matth.* 7: 23. *Joh.* 5: 29. *2 Cor.* 5: 10. ^g *2 Thef.* 1: 6.

Wy spreken tegen, die het eeuwige leven ontkennen, en tusschen den doodt van menschen en van beesten geen onderscheidt maken: die het eeuwige
le-

leven hier op aarden, en in vleeschelyke wel-
lusten zoeken : die dromen, dat de zonde al-
leen in dit leven wordt gestraft, en dat de
Duivelen en alle godtlozen eindelyk zalig zullen
worden: als mede den *Chiliaften*, die meinen, dat
Christus in zyne wederkomste eerst de vromen
alleen zal opwekken, en met hun duizent jaren
op deze aarde in grote vreugde leven, en
dat hy daarna de godtlozen zal opwekken en ver-
doemen.

KORTE BESCHRYVINGE

VAN DE

*Orde, welke in de Gemeente van Emden
waargenomen wordt,*

DAT IS

*Van de Dienaren des Woords, Ouderlingen, Diakenen,
en der zelver Bedieninge. Uitgekomen in 't jaar
1594, en thans uit de oude Saace sale in de
nederduidsche overgezet, en hier en daar met
aanmerkingen verrykt.*

Van de Dienaren en der zelver beroepinge.

Tot het Predikampt wordt in deze Gemeente
niemant toegelaten zonder kennisse en ordentlyke
beroepinge der gehele Gemeente; gelyk ^a in
de Christelyke Kerke altoos gebruikelyk is ge-
weest.

^a *Rom. 10. Hebr. 5.*

Welke orde ondertusschen Godts Gemeinte te
Emden in de beroepinge der Dienaren altoos ge-
houden heeft, en noch houdt, is genoegzaam in de
Missive tegen Hamelman p. 90. &c. aangewezen; na-
mentlyk, dat eerstelyk en vóór alle dingen ^a Gods
om enen bequamen en getrouwen Dienaar ernstig
van de gansche Gemeinte aangeropen wordt: daar
na, dat de Predikanten en Ouderlingen, dien de zorge
voor de Gemeinte byzonder opgelegd is, mitsgaders
de Diakenen, in de ^b vreeze Godts met malkande-
ren overleggen, waarze enen bequamen Perzoot
vinden, en den zelven ter beproevinge de Gemeinte

II. DEEL

R r

te

te voordragen mogen. Wanneer deze nu enige reizen in de Gemeente is gehoord, en hy en zyne gaven zingenaam en stichtelyk geacht worden te zyn, ondertait men zyn gemoedt, of hy ook genegenis, op voorgaande ordentlyke beroepinge en ontlaaginge van zynen ouden dienst, de Gemeente van Emden te dienen. *Als hy nu daarin bevestigd is, begint men vervolgen met den Eerbaren Raads van de beroepinge en de bevordering van de zelve te handelen. Eindelyk wordt met gemene toestemminge de Bevestiginge van onze Genadige Hoge Overheis in onderdanigheit verzocht en verkregen.*

^a Matth. 9. ^b Act. 1. en 13. 2 Tim. 2.

Ondertusschen is dikwyls over de wyze van beroepinge eens Leraars hier verschil ontstaan tusschen de Predikanten en Ouderlingen, wismakende den zgenoemden kleinen Kerkenraadt aan den enen kant, en de Diakenen aan den anderen kant; oordelende de laatste, dat zy van 's begin af mede zamengeropen moesten worden, om nevens de Predikanten en Ouderlingen zo wel te voor als naverkiezinge te verrichten; de Predikanten en Ouderlingen daar en tegen meinden; dat de Diakenen volgens het oude gebruik van deze Gemeente in de verkiezinge niet behoefden van hun groepen te worden; maar dat de zelve alleen by hen stont.

Wat de PREDIKANTEN en OUDERLINGEN hiervan oordeelden in 's jaar 1624 den 6 September, vinde ik dus woordelyk in ons Protokol aange tekent.

Nopens het strydige punt of het verschil, rakende de voorverkiezinge van enen Predikant, of de zelve by den gewonen, dan of zo by den buitengewonen Kerkenraadt staat, is tusschen de Broeders van den Kerkenraadt de volgende minzame vergelykinge gemaakt. Eerstelyk, dat aan den kleinen Kerkenraadt, zandts toezekkinge van den Groten, de voorverkiezinge, de

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 627

is, de NOMINATIE, het Examen, de Praesentatie en Commendatie van den nieuwen Predikant toekomt, en aan den zelven blyven zal. Ten tweeden, dat allein een Perzoon zal verzocht, gehoort, en indien hy van de Predikanten en Onderlingen bequaam bevonden wordt, aan den Groten Kerkenraadt ter volle verkiezinge, dat is, ter goedkeuringe of verwerpinge, zal voorgedragen worden. Byaldien echter de verzochte en gehoorde Perzoon van den kleinen Kerkenraadt voor onbequaam aangezien wordt, zal men hem laten varen, en daarna ommezien naar enen anderen bequamer Perzoon. Men heeft in aanmerkinge genomen, dat dit met het oude gebruik dezer Gemeinte overeenkomt, daardoor grote onenigheid en verwijderinge onder de Broederen van den Kerkenraadt vermydt en afgewent wordt, en vele gehoorde Perzonen, waarnit slegs een aangenomen wordt, van schimp en bespoitinge bevrjydt kunnen worden. Ondertusschen houdt de gewone Kerkenraadt allezins voor zich, twee of meer Perzonen buiten de Stads, gelyk vooreen dikwyls geschiedt is, door zyne Gemagtigden stillettes te laten horen, om nopens den Perzoon, die herwaards geroepen en ter beproevinge voorgesteld zal worden, te zekerder te gaan.

	<i>Risius Lucas.</i>
	<i>Petrus Petrejus.</i>
<i>Peter Celos.</i>	<i>Fridericus Salmut.</i>
<i>Engelbert Jans.</i>	<i>Jurian Habben.</i>
	<i>Jan Laubegeois.</i>
	<i>Abraham de Brander.</i>
	<i>Geert de Schwartzs.</i>
	<i>Meindert Jansen.</i>
	<i>Harmen von Fullen.</i>
	<i>Christoffer Krimpinck.</i>

In de jaren 1676. en 1682. ging de twist zo verre dat de zaak voor den Raadt quam, die de volgende

nitspraak deed; dat de kleine Kerkenraadt recht en macht hadde, enen Perzoon eenparig te nomineren, en dat zulk ene Nominatie van enen Perzoon door den Raadt goetdigekeurt zynde, dezelve aan de Gemagtigden van de Kerkvoogden en Diakenen ieder reize ter voorverkiezinge zoude voorgestelt worden. Doch byaldien de kleine Kerkenraadt het omstrent enen Perzoon niet zoude kunnen eens worden, zonden drie van den zelven genomineert worden, die aan de Magistraat voorgestelt, en van de zelve goetdigekeurt zynde, zonden vervolgens tegen zekeren bepaalden tydt de Kerkvoogden van de grote Kerke en de Diakenen verwittigt worden; om zekere Gemagtigden tot de voorverkiezinge te zenden, als; van de Kerkvoogden twee, van 't Gasthuis twee, van de huiszittenden drie, van de Schipperen twee, en van de Vreemdelingen twee, aan welke Gemagtigden vrije handen gelaten zonden worden, om naar hun beste weten te werke te gaan. De voorverkiezinge in dezer voegen geschiedt zynde, zonde men tot de voltooyinge van 't gehele werk vervolgens overgaan &c.

En op dat niemant, hy zy ryk of arm, reden hebbe, zich te beklagen dat hem zonder zyn weten en believen een zielzorger is opgedrongen; wordt hy verder ten overvloedt de ganfche Gemeinte van den predikstoel voorgedragen, en aan de zelve bekendgemaakt, hoe verre men met den beroepenen Dienaar is overeengekomen; ook wordt daarby erinnert, dat indien iemant iets van den gemelden Perzoon vernomen mogte hebben, waarom hy voor Christus Gemeinte niet dienstig zoude zyn, hy zulk de Gemeinte ten besten, aan de Predikanten en Ouderlingen binnen den tydt, tot zyne bevestiginge bestemt aanbrenge moge. Byaldien 'er nu geene bezwaarnissen voorkomen, gaat men over, voor de bedieninge des H. Avondmaals, by de tafel des Heeren, tot zyne openlyke bevestiginge. By de
ge-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 629

gelegentheit vraagt de Predikant nochmaals, ten overvloedt, de gehele Gemeente, of'er iemand zy, die tegen de eenparige beroeping wat heeft in te brengen, en als de zelve door stilzwygen hare toestemminge uitdrukt, begint de Dienaar daarop ^a den oorspronk, ^b de waardigheid, ^c noodtzakelykheit en nuttigheit van het Predikamt, en ^d hoe zich beide Predikanten en toehoorderen daarin naar Godts bevel te gedragen hebben, welke liefde en trouwe zy malkanderen te bewyzen schuldig zyn, te erinneren.

^a *Luk.* 10. *Iob.* 20. ^b *2 Cor.* 5. ^c *Eph.* 4. ^d *Hebr.* 13.

Daarna vraagt hy den geroepenen Dienaar voor het aangezichte van Christus en zyner Gemeente, of hy in zyn hart van deze beroeping door den H. Geest verzekert is, en de zelve tot Godts ere en ten besten van de Gemeente wil aanvaarden, zonder zyn eigen ere of voordeel daarin te zoeken? Of hy de lere der Profeten en Apostelen, begrepen in de Boeken des O. en N. Testaments, voor enen genoegzamen grondt der zaligheit in Christus geloofst en erkent?

Of hy belydt, dat op den zelve grondt ook de Gemeente van Emden, volgens den inhoudt van hare Belydenisse, in den Catechismus begrepen, gebouwt is, en de zelve in deze enigheit der reine lere, Ceremonien, Orde en Tuchttoefeninge bestendig en getrouwelyk, door Christus genade, tegen alle valsche lere en wanorde wil helpen beschermen?

Eindelyk of hy voornemens is, zynen Dienst in lere en leven, zonder ergernisse, met de Goddelyke hulpe waartenemen, en in gebreke van dien zich de orde der Kerke en de tuchttoefeninge, ook tot afzettinge van de bedieninge, naar den noodt der Gemeente, te onderwerpen.

Deze voorgestelde vragen voor het aangezichte Godts en zyner Gemeinte uitdrukkelyk met ja beantwoordt zynde, zo wordt de voorgestelde Dienaar met ^a oplegginge der handen, naar het Apostolisch gebruik, en met een vierig gebedt tot den Almachtigen Godt in Jezus Christus naam, in zynen dienst bevestigt.

^a 1 Tim. 5. 2 Tim. 1.

Wanneer ihans de voorverkiezinge geschiedt, door den Raadt goedgekeurt is, en de verkorene zich de beroepinge onderworpen heeft, wordt hy drie reizen na malkanderen de Gemeinte voorgestelt. Hierop predikt hy des vrydags voor zyne bevestiginge, en na gedane predikatie vergaderen Predikanten, Onderlingen Hoofdt en Onderdiakenen der huiszittende armen, missgaders zekere gemagtigde uit den Raadt en uit de andere Diakenen. Alsdan geschiedt de naverkiezinge, en de beroepene Leraar wordt gevordert voor die vergaderinge, gevraagd, of hy gereedt is, den dienst aantevaarden en de oudste Predikant spreekt by die gelegenheit van het Leraars-Ampt. Deze handeling wordt met een gebedt begonnen, en daarmede, als ook met gelukwenschingen, geeindigt. Hierop geschiedt des zondags de openlyke bevestiginge voor de Gemeinte door den oudsten Leraar.

Van het Ampt der Predikanten.

Het Ampt der Predikanten behelst vele delen: waarvan het ^a eerste en voornaamste is de verkon- diginge der gezonde reine lere, naar het Richtsnoet van Godts woordt en de Artikelen des Christelyken geloofs.

^a Rom. 12. 2 Tim. 2. 1 Pet. 4.

Dus geschieden ordentlyk alle weke 8 predikati- en in 2t duidtsch, en 3 in de Vranze tale; op des Heeren dag 5 duidtsche en twe Vranze, de weke
over

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 631

over drie duidsche en een Vranze, op verscheiden dagen. Hierby is noch ene negende predikatie gekomen, welke dingsdag av ndts gehouden wordt, en waarin telkens een geheel hoofdstuk uit den Bybel van enen der Predikanten naar orde afgehandelt wordt. In deze predikationen wordt naar vermogen daarop toegelegd, dat de toehoorders ^a in de heilzame erkenenisse Godts, zyns wezens en willens, van hen zelve en ^b van Middelaar Jezus, beide ten opzichte van zynen Perzoon en Ampt, onderwezen, en in ^t gelove tot Goetzaligheid en ten eeuwigen leven opgebouwt en geleidt; ^c daarentegen voor alle zwevende dwalingen in zonden getrouwelyk uit Godts woordt, wel met enen behoorlyken ernit, doch zonder lastertaal of scheldtwoorden, gewaarfchouwt en bevçiligt mogen worden.

^a Ier. 9. Iob. 17. en 16. ^b Rom. 1: 2, 3. 1 Cor. 1. en 2. A. J. 20. 1 Tim. 4: 6. ^c Tit. 2. Tit. 1. 2. Tim 3.

Thans worden hier op des Heeren dag zeven predikationen in ^t duidsch gedaan, en vier in de weke; doch de lofelyke gewoonte, van in ene der week predikationen telkens een geheel hoofdstuk uit den Bybel, gezettelyk en naar orde, te verklaren, is al lang achter den bank geraakt.

Van de Feestdagen.

De Gemeinte van Emden, dewylze slegs ^a enen Godt en enen Middelaar Godts en der menschen belydt, onderhoudt geene feestdagen, dan alleenlyk die, welke van den Heere, ^b naar den inhoud des vierden gebodts, ingestelt en voorgeschreven zyn. Waarom de feestdagen der Heiligen zyn afgeschafft, en wordt alleen de gedachtenisse van Christus besnydenisse, om ons ^c het genaden-verbondt tusschen Godt en ons te erinneren, als mede ^d de

Rr 4

troost-

trooftryke benaminge van Jesus en een gelukkig begin van 't nieuwe jaar : de dag van Paschen, Pinxter, e van Christus Geboorte, met den volgenden, en ook die van zync Hemelvaart, niet uit bygelovigheit, maar ter betrachtinge van Christus voornaamste weldaden, onderhouden. Want wy vinden nergens, dat de heilige Aardtsvaderen feestdagen hebben ingestelt, of daaromtrent enig bevel van Godt gehad hebben; ook niet, dat de lieve Apostelen de zelve ingestelt, en aan de Kerke bevolen hebben. En het blykt uit het Pausdom, dat zulke feestdagen uit louere bygelovigheit, men de lieve Heiligen Christus als Middelaar en voorbidder heeft toegevoegt, zyn aangestelt, en datze, nevens de Afgoderye, ledigheit, allerley ergernissen en zonden, tot groot nadeel van de Kerke, veroorzaakt hebben.

^a Deut. 6. ^{Mark.} 12. ^{1 Tim.} 2. ^b Exod. 20. ^{Deut.} 5. ^c Gen. 17. ^{Jer.} 31. ^d Matth. 1. ^e Luk. 2.

De geschiedenissen betreffende, welke op de feestdagen plegen afgehandelt te worden: de zelve worden wel buiten dat in de verklaringe van gehele boeken des O. en N. T. niet voorby gegaan; maar echter ordentlyker en met meerder nuttigheit op die dagen voor die Gemeinte ontvouwt en opengelegt.

Op des Heeren dag en op die feestdagen komt de Gemeinte by een des morgens voor zes uren in de Grote, daarna voor negen uren in beide Kerken, verder des middags in de Gasthuis-Kerke, en eindelyk om twe uren wederom in de Grote Kerke. Godt wordt ernstig met smeek- en lofsalmen, naar de stoffe van de volgende predikatie ingericht, uit de saxe en nederduidsche Psalmböoken, aangeroepen en geprezen.

Nopens den tydte van den Godtsdienste is naderhand

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 633

enige veranderinge gemaakt, zo dat de vroegpredikatie verandert is in ene avondspredikatie, en de Godtsdienst begint des voormiddags om half negen, en des achtermiddags om half een, en des avonds om half vyf.

Het gezang geeindigt zynde, klimt de Predikant op den predikstoel, en de Gemeente Godts genade en barmhartigheid toegewenscht hebbende, erinnert hy de zelve haar elendte gebrekkelykheit, en wekt hyze op tot een aandachtig en gelovig gebedt. Des morgens spreekt hy het morgen-gebedt met het onze Vader; doch op andere tyden bidt hy anders naar gelegenheit, of het onze Vader alleen; na het gedane gebedt roept de gansche Gemeente al zingende Godt om den H. Geeft en zyne gaven aan. Voorts wordt de text des Goddelyken woordts duidelyk van den Dienaar voorgelezen, en op de voornoemde wyze verklaart. En in alle predikationen worden gehele boeken des O. en N. Testaments naar orde uitgelegt, uitgenomen dat men in de duidtsche Kerken des zondags om negen uren de *gewone Evangelien, om den gemenen man in zyne swakheit te ontmoets te komen, behouden worden.*

Tegenwoordig binden de Predikanten zich hier noch aan formulier-gebeden, noch aan de zogenoemde dominicale texten, wordende nu en dan slegs de nuttigste van de zelve afgehandelt.

Doch des zondags namiddag wordt de Catechismus dezer Kerke ordentlyk verklaart, en alle halve jaar die verklaringen ten einde gebragt. Voor deze Catechismus predikationen worden de Hoofdstukken der christelyke lere, als de tien Geboden, de Geloofs-artikelen, de Instelling van den Doop en van 't Avondmaal, Christus bevel van de Kerkentucht met het onze Vader, van wegen de eenvoudigen, de Gemeente duidelyk voorgelezen, en den kinderen, die uit de larynsche en

a. ingestelde duidtſche ſcholen naar de Kerke gevoert zyn, de vragen, welke vervolgens verklaart zullen worden afgevraagd.

De verklaringe van den Catechiſmus wordt eban alle jaar ten einde gebracht, welke veranderinge men waarschynlyk daarom zal gemaakt hebben; om dat men de toehoorderen in 't algemeen, als meer gewoerdin de kennisse der waarheit, aanmerkte, en dus als verbaarder voor ene wydsloperiger verklaringe. Doch, of dat oordeel gegrondt is, en daarom die veranderinge voor de Gemeente in 't gemeen nutter is, zulx komt, myns erachtens, vry in bedenkinge.

In de weekpredikatiën wordt de zelve orde waargenomen, die op des Heeren dag in zwang gaat; uitgenomen, dat men zich alsdan in 't zingen en prediken de korthheit bevluytigt, op dat de Gemeente van andere gewone bezigheden niet te lang afgehouden werde.

De week-predikatiën beginnen nu des morgens om half acht, en des donderdags avonds om half vyf. Het is zeer dienstig, dat de zelve, byzonder des morgens, kort en beknopt gedaan worden.

Wanneer de aannaderende noodt der Kerke of des landts eischt, ^a dat Vast en Biddagen aangeſtelt worden, zulx wordt de Gemeente in de voorgaande predikatiën, met ene vermaninge ter Christelyke voorbereidinge bekentgemaakt, en worden, zulke texten naar tydtsgelegentheit uit Gods woordt verkoren, waardoor het volk, byzonder tot boetveerdigheit en andere nodige betrachtungen tot Godtzaligheit in 't gelove, opgewekt en opgebouwt mogen worden. *Het H. Avondsmaal wordt met grote aandacht gehouden, en de Christelyke liefde door het geven van milde zaalmoeszengeoeffent.*

^a 2 Chron. 20. Ioël. 2. Ionas. 3.

Het is van oudts af in deze Gemeente de gewoonte
ge-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 635

geweest, dat op Biddagen het H. Avondsmaal gehouden wierdt; doch tegenwoordig geschiedt zulx niet. Onze voorvaderen zullen buiten twyfel daarmede dit bedoelt hebben, dat men zich by het gebruik des Avondsmaals plegtig in 't openbaar op dien dag mogte verbinden aan den Heere. Maar waarschynlyk heeft men die gewoonte daarom nagelaten, dat het Avondsmaal voor Gods kinderen ene vrolyke bruislofts-maalsydts zynde, daarom het houden van 't zelve met den Biddag, zynde een dag van vernederinge, niet wel schynt overeen te komen.

Van het Gebedt na de predikatie.

In deze gebeden zyn de Dienaren van de Emder Kerke, het *onze Vader*, waarmede zy alle gebeden besluiten, uitgenomen, aan geene zekere bewoordinge gebonden; maar een ieder bidt; naar dat de H. Geest, ^a die een Geest der genade en der gebeden is, het hem in den mond legt, en de tydtsgelegentheit en noodt het medebrengt, waarom de gebeden op den enen tydt korter zyn, als op den anderen. Alle gebeden evenwel zyn daarheen gericht, dat men Godt voor de grote weldaden van Scheppinge, onderhoudinge en verlossinge des menschelyken geslagts, door den doodt zyns Eniggeborenen Zoons verworven, hartelyk dankt; de zonden en ondankbaarheid opentlyk belydt; om de vergevinge van de zelve, en de vermeerderinge van de gaven des H. Geests, tot versterkinge des geloofs en verbeteringe des zondigen levens; om de bewaringe van de reine lere en Leraren, en de affchaffinge der valsche; om de stantvastigheit der rechtgelovigen, en de bekeeringe van alle dwalende en onboetveerdige; voor de waereldtyke Overheit aller standen en Ordeningen, voor den noodt der gehele Christenheit in 't gemeen, en van ieder een' in 't byzonder, desgelyks

lyks om den tydelyken vrede, neringe en zegen, te water en te lande, getrooft met Christus belofte van ene zekere en genadige verhoringe, in zynen naam van harten bidt.

^a *Zach. 12. Rom. 8. Joh. 16.*

Het gebedt geeindigt zynde, wordt de zegen uit Mozes vierde boek over de Gemeinte uitgesproken, en de zelve met een Christelyk gezang weggezonden.

Het *Orgel* gebruikt men niet onder het gezang, ook niet by den Godtsdienst, uitgenomen des Sondags voor negen uren, terwyl het volk byeenkomt, en daarna, als het uit de Kerke gaat.

Thans gebruikt men het Orgel onder het gezang, mits dat gebruik als iets middelmatig aangemerkt wordt, en ook als dienstig, om het gezang te besieren.

Haer de Sacramenten in de Gemeinte van Emden bedient worden.

Nademaal de ^a Heere Christus alleenlyk twe Sacramenten in de Kerke des N. Testaments ingestelt heeft, den H. Doop namentlyk en het H. Avondmaal, zo gebruikt ook de Gemeinte van Emden geene andere. En dewyl deze Sacramenten behoren tot den opentlyken van Godt ingestelde Kerkendienst, en als zichtbare zegelen gehangen zyn aan de Predikinge des Evangelie, zo wordenze van niemant als van de Kerkdienaren, en nergens als in de Gemeinte bedient.

^a *Matth. 28. Mark. 16. Matth. 26. Mark. 14. Luk. 22. 1 Cor. 11.*

Van de Bedieninge des H. Doops.

Schoon van den Doop voorheen wydtlopig
ge-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 627

is, de NOMINATIE, het Examen, de Praezentatie en Commendatie van den nieuwen Predikant toekomt, en aan den zelven blyven zot. Ten tweeden, dat alleen een Perzoon zal verzocht, gehooft, en indien hy van de Predikanten en Onderlingen bequaam bevonden wordt, aan den Groten Kerkenraadt ter volle verkiezinge, dat is, ter goedkeuringe of verwerpinge, zal voorgedragen worden. Byaldien echter de verzochte en gehoorde Perzoon van den kleinen Kerkenraadt voor onbequaam aangezien wordt, zal men hem laten varen, en daarna ommezien naar enen anderen bequaamer Perzoon. Men heeft in aanmerkinge genomen, dat dit met het oude gebruik dezer Gemeente overeenkomt, daardoor grote onenigheit en verwyderinge onder de Broederen van den Kerkenraadt vermydt en afgewent wordt, en vele geoorde Perzonen, waaruit slegs een aangenomen wordt, van schimp en bespottinge bevrjdt kunnen worden. Ondertusschen houdt de gewone Kerkenraadt allezins voor zich, twe of meer Perzonen buiten de Stadt, gelyk voorheen dikwyls geschiedt is, door zyne Gemagtigden stilletjes te laten horen, om nopens den Perzoon, die herwaards geroepen en ter beproevinge voorgestelt zal worden, te zekerder te gaan.

	Ritius Lucas.
	Petrus Petrejus.
Peter Celos.	Fridericus Salmut.
Engelbert Jans.	Jurian Habben.
	Jan Laubegeois.
	Abraham de Brander.
	Geert de Schwartzs.
	Meindert Jansen.
	Harmen von Fullen.
	Christoffer Krimpinck.

In de jaren 1670. en 1682. ging de twist zo verre dat de zaak voor den Raadt quam, die de volgende

wige leven toegezegd heeft; de H. Geest ^f zo wel aan hen als aan hunne ouderen beloofd is, en ^g zy van Godt onder zyn volk gerekent worden; zo moetenze ook door den H. Doop de Christelyke Gemeinte, als leden van de zelve, zichtbaarlyk ingelyft, Christus weldaden aan hen verzegelt, en zy van alle Kinderen der ongelovigen, buiten het verbondt Godts zynde, onderscheiden worden, gelyk in 't O. Testament ^h door de besnydenisse gechiedde, in welkers plaatze wy den H. Doop ontfangen hebben. Voorts vermaant hy, dat de Gemeinte met ene innerlyke zucht des harten Godt bidde, dat hy inwendig verrichte ⁱ door zynen H. Geest, het gene uiterlyk door den Doop betekent en verzegelt wordt.

^a Ps. 51. Eph. 2. ^b Gen. 17. Ier. 31. ^c Rom. 6. ^d Gen. 17. Ezech. 16. ^e Mark 10. ^f Aft. 2. ^g Deut. 29. 2 Chron. 20. Joel 2. ^h Col. 2. ⁱ Matth. 3. Job. 1. 1 Cor. 3.

Dit alles verricht zynde, treedt aanstonts een ander Dienaar toe, die den naam van 't Kindt eischt, het zelve driemaal aan 't voorhoofd met water besprengt, en alzo doopt in den name des Vaders, des Zoons en des H. Geests, zonder enige byvoeginge van menschelyke ceremonien of instellingen. Dit geschiedt zynde, gaat de Predikant op den predikstoel over tot het gemene gebedt, sluitende het gedoopte kindt, of kinderen, de algemene dankzegginge en Christelyke voorbiddinge mede in.

De volwassene, uit wederdoperen geboren, en derhalven in hunne jeugdt niet gedoopt, worden, ^a naar Christus bevel, vooraf in de voornaamste stukken der Christelyke lere onderwezen, en op voorgaande belydenisse van hunne boetveerdighet en gelove, als mede op belofte van nieuwe gehoorzaamheit, op de zelve wyze gedoopt.

^a Matth.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 639

^a Matth. 28. Mark. 3.

Tegenwoordig wordt omtrent den Kinderdoop het volgende in deze Gemeinte waargenomen. De vader van 't kind, dat gedoopt zal worden, moet een doopzedel halen van den genen der Krankbezoekers, die voor dien tydt het Doopprotokol heeft, en houdt. Wordt hy van den zelven gan'sch onkundig of ergerlyk bevonden, zo moet hy aan den Kluis predikans worden bekend gemaakt, om of onderwezen, of tot beterschap opgewekt te worden, eer de Doop van 't Kindt geschiedt. Doch indien de ouders halstarrig zyn, en nergens naar luisteren, alsdan wordt evenwel het kindt gedoopt, als een zoon of dochter van de Kerke. Die de Kinderen ter Doop aanbieden, moeten vooraf op drie vragen, aan hen voorgesteld, antwoorden.

Van de Bedieninge des Avondtmaals.

Het H. Avondtmaal wordt ordentlyk in de Gemeinte van Emden gehouden alle maandt, op den tweden Zondag der maandt, en dus twaalf maal in 't jaar; geschiedende het Avondtmaal houden met ene Christelyke aandacht, van ene grote menigte van disgenoten, wordende acht dagen te voren de Gemeinte van den Predikant daartoe vermaant. En nadien de Oorbiechte, als een paapsche vondt, waardoor men achter der menschen geheimen komt, en hun den biechtpenning en andere giften afperit, al voor langen tydt afgeschafit is, is in des zelfs plaatze gekomen een rechttaurig onderzoek der genen, die zich voor de eerste reize tot des Heerentafel willen begeven; eerstelyk moeten de zulke den Predikant, in wiens Kluis zy wonen, of enen van de andere Leraren, in 't by zyn van enen of twe bekende getuigen, leden der Gemeinte zynde, en van huu vorig leven en gedrag goede kennisse heb-

hebbende, in zyn huis aanspreken; op datze in de lere en beproevinge ten H. Avondmaal te beter onderzocht en onderwezen mogen worden. En indienze daaromtrent alzo bevonden worden, datze met een goedt geweten tot des Heeren tafel toegelaten kunnen worden, tekent de Predikant hunne en der getuigen namen aan, de zelve in den Kerkenraad of wekelyke vergaderinge opwyzende, op dat men naar eens ieders gelegenheit te beter onderzoek moge doen, en zo veel mogelyk is voorkomen, dat des Heeren H. Avondmaal van niemant onweerdig, tot zyn eigen en der ganschen Gemeente schade en ergernisse, gebruikt werde. Als 'er nu niets bygebracht wordt, waarom de zulke van 't Avondmaal aftehouden zyn, komenze des volgenden saterdags voormiddag in de Kerke t'zamen, doende aldaar ene opentlyke belydenisse van hun gelove en boetveerdigheit; en de gene, die den Catechismus geleert, en buiten dat vrymoedigheit hebben, worden uit den Catechismus over de voornaamste stukken der Christelyke lere gevraagt, en geven ene korte verklaringe van de tien geboden en de artikelen des christelyken geloofs op. Het onderzoek geeindigt zynde, vraagt hen de Predikant voor de Gemeente, ofze de lere der Kerke, in den Catechismus begrepen, voor recht erkennen, en by de zelve, met Godts hulpe, hopen te blyven; en ofze zich, wankelende in de lere of in den wandel de christelyke vermaninge en tuchtoeffeningen onderwerpen willen? als zy nu zulx voor Godt en zyne Gemeente belyden en aannemen, worden hunne namen na het gebedt, waarmede het onderzoek ook begonnen wierdt, opentlyk opgeschreven, de Gemeente wordt weggezonden en vermaant, om in de namiddags predikatie wederom te verschynen: in welke de overige stukken van den Catechismus, als van de Sacramenten,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 641

van de Kerkentucht en het gebed, wydtlopijger verklaart worden: en dus wordt de gehele inhoudt der lere alle Saturdays voor het Avondmaal herhaalt, en de Gemeente tot versterkinge des geloofs voorgedragen. De predikatie geëindigt zynde, worden de namen der nieuwe leden de Gemeente voorgelezen, en begeert, dat indien iemand ene wet-tige reden weet, waarom die lieden niet mogen toegelaten worden, hy de zelve aan enen van de Predikanten of Ouderlingen bekend make, op dat de ergernisse vermydt werde. Ingeval echter geens reden voor handen is, dat de Gemeente alsdan inkomstig broederlyk voor hen zorge, Godt voor hen danke, en om verdere genade bidde, de broederlyke liefde aan hen bewyze, en hen tot het goede steeds opwekke en vermane.

Des zondags morgen, als het H. Avondmaal gehouden zal worden, wordt de lere van de beproevinge en het rechte gebruik in de predikatie afgehandelt; daarna ene opentlyke belydenisse van de gehele Gemeente gevordert, namentlyk; ofze hare zonden, en een hartelyk leedtwezen over de zelve, gevoelt, en voor Godt haren Heere belydt? ofze in den Zone Godts Christus Jesus van harten gelooft, vergevinge van zonden, gerechtigheit en het eeuwige leven, alleen van hem, en uit kracht van zyne verdiensten, door het ware gelove, hoopt en verwacht? ofze voor des Heeren aangezichte met een oprecht harte belooft, voor zulke Godde-lyke genade haar dankbaarlyk te betonen, en naar het voorschrift van Godts H. woordt haar gansche leven te willen aanstellen? En als de Gemeente op elke vrage in 't byzonder, overluidt en eenparig, ja gezegt heeft, verkondigt daarop de Dienaar den gelovigen en boetveerdigen, in Christus Jezus naam naar zyn bevel, vergevinge van zonden en Godts genade; en wekt hy ze op, om niettegenstaande

II. DEEL

Ss

hunne

hunne zwakheit aan des Heeren tafel te naderen; maar den onboetveerdigen en huichelaren verkondigt hy den toorn en ongenade Godts, en maant hy hem af van des Heeren tafel, tot datze zich bekeren en beteren, en alzo befluit hy de gansche handeling met een Christelyk gebedt.

In de tweede predikatie wordt, of van het H. Avondmaal, of van ene andere stichtelyke stoffe gesproken, en als de predikatie met het gebedt en gezang; *O lam Gods onschuldig &c.* geëindigt is, gaat de Dienaar na de tafel, welke van hout is gemaakt, met een rein wit tafellaken bedekt, en waarop gemeen tarven broodt en wyn, in slegte zilvere bekers, gezet is; en *eerstelyk stelt hy de Gemeente voor* den genen van de disgenoten, die wegen zyne openbare gegevene ergernisse vermaant zynde, boetveerdig of halsstarrig bevonden is, en alzo of *aangenomen of gebannen* moet worden. Daarna leest hy de woorden der instelling des H. Avondmaals de Gemeente duidelyk voor, met de nevensgaande erneringe: van wien het H. Avondmaal is ingestelt, wat in 't zelve gegeven en ontfangen? mitsgaders tot wat einde het gegeven en ontfangen wordt; hoe die beproeft moeten zyn, die weerdiglyk aan des Heeren tafel willen naderen. Welke vermaninge van woordt tot woordt met onze belydenisse van het H. Avondmaal in verscheiden plaatzen gedrukt is. Na de vermaninge spreekt men een gebedt en vermaant men de leden, die haar wel beproeft hebben, in goede orde aan des Heeren tafel te komen, en ene milde aalmoeze voor de arme leden mede te brengen. Daarop gebruiken het Avondmaal eerst de Predikanten en Ouderlingen, die van de andere mannen der Gemeente gevolgt worden, en eindelyk ook van de vrouwen. En nadien de Avondmaal gangers vele zyn, wordt van twe Diaren het broodt gebroken, en aan ieder een' stank

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 643

in de handt gegeven, met deze woorden: *neems, eeds, gedenkt, en geloofst de ware gemeenschap van Christus lichaam, dat voor u aan 's kruis is opgeoffert, tot vergevinge van alle uwe zonden.* Daarna wordt de beker insgelyks aan ieder een van twe andere Diënarèn in de handt gegeven, met deze woorden: *neems, drinkt, gedenkt en geloofst de ware gemeenschap van Christus Jezus bloeds, voor u aan 's kruis vergoten, tot vergevinge van alle uwe zonden.* En by de tafel staat een bekken, waarin de disgenoten hunre aalmoezen leggen. Dus gaat een ieder wederom naar zyne plaatze, hy dankt zynen Godt, en helpt met psalmen en geestelyke gezangen, welke gedurende het Avondmaal houden gezongen worden, zynen naam aanroepen en pryzen. Het Avondmaal gehouden zynde, erinnert de Dienaar wederom de Gemeinte de vruchten van het zelve, en vermaant hy de zelve tot den schuldigen pligt, en dankbaarheid tegen Godt, en tot de liefde tegen den naaften. Voorts besluit hy de gansche handeling met een gebedt, waarin Godt den Heere mede voorgedragen wordt de algemene en byzondere noodt der Christelyke Kerke, en van ieder een' die voor zich en de zyne ene byzondere voorbiddinge begeert. En de lofzang gezongen, de zegen uitgesproken zynde, laat hy de Gemeinte gaan.

Omtrent de bedieninge des Avondmaals is zedert dien tydt deze en gene veranderinge gemaakt. 1. Het aannemen der leden geschiedt niet meer in 's openbaar maar in 's huis van den Ieraar. 2. Des Saterdag voormiddag voor 's Avondmaal wordt van acht tot negen uren een aanspraak aan de Gemeinte gedaan, 't zy over ene Schriftuurplaatze, 't zy dat de voornaamste Goddelyke waarheden beknoptelyk voorgedragen worden. Des agtermiddags wordt de proespraakatie gedaan. 3. De woorden, welke by de uitdelinge der Avondmaals zekere uitspraken worden, verandert

men op deze wyze; neemt, eedt, gedenkt en gelooft de ware gemeenschap van Christus lichaam, gebroken aan 's kruis tot vergevinge der zonden &c. 4. Des zondags achtermiddag wierdt oudtyds, gelyk anders geschiedt, de Catechismus gepredikt; maar thans heeft de Leraar vryheit, of den Catechismus, of enen anderen gepastten text, in die Kerke te weten, in welke het Avondsmaal uitgedeelt is, te behandelen. 5. Leraren hebben vryheit by het formulier des Avondsmaals, tot verklaringe en ophelderinge, iets by te voegen; gelyke ook niet gebonden zyn aan de bewoordinge van het formulier gebedt.

Van de Bevestiginge des Houwelyks.

Nademaal het gebruikelyk is in de Christelyke Kerke, dat de jonge echtlieden, tot verheerlykinge van den echten staat, door de Leraren des Goddelyken woords van hunne verpligtinge onderwezen, en in hunnen staat ingezegent worden? zo geschiedt zulx op volgende wyze.

Wanneer een Perzoon besloten heeft zich echtelyk te verbinden, wordt gemeenlyk een Predikant daarby geroepen, deze vraagt in tegenwoordigheit der andere geruigen, ofze beide vrie perzonen zyn, en met voorgaande aanroepinge van Godts naam, kennisse, raadt en believen hunner Ouderen, Voormonderen en Vrienden, in hunne harten besloten hebben, malkanderen de trouwbelofte te doen, en na verkregene ordentlyke afkondiginge, opentlyk voor de Gemeinte Godts zich tē laten inzegenen? dit met ja beantwoordt zynde, beveelt de Dienaar, datze malkanderen daarop handt en pandt geven: waarby hy ernstig erinnert hoedanig een heilige staat het is, waar toe zy zich verlooft hebben, en datze derhalven met zonderlinge Godtvrucht en aanroepinge zyns heiligen naams zich tot den zelveu be-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 645

ben te bereiden, en daarentegen alle waereldtlyke pracht te vermyden; ook helpt hy hem, met toewenschinge van Godts zegen, des Heeren naam aan te roepen. *Deze roemwaardige plegtigheid wordt thans veelzins verwaarloost.*

Verder, als zy de ordentlyke ofkondiginge van deze houwelyks-beloofte begeren, moetenze zelve met getuigen, of indienze als redelyke lieden bekend zyn, hunne vrienden van hunnentwegen, voor den Secretarius der Stadt verschynen, en ook aldaar betuiginge doen van hunne trouwbelofte, om van den zelve, in den naam des Eerbaren Raadts, een schriftelyk bewys aanden Koster te verkrygen, ten einde deze hunne namen in het Register der echte lieden plaatze, en op den predikstoel inleveren, om drie zondagen na malkanderen voor de Gemeinte afgekondigt te worden, ieder een zyne behoorlyke tegensprekinge vergont, moge worden, en zy het gebedt der Gemeinte, mitsgaders een opentlyk getuigenis van hunne eerlyke en echtelyke verkeringe, ontfangen en verkrygen mogen. De Secretarius moet amptshalven, ten opzichte byzonder van de gene, die of onbekent zyn, of van de bedieninge des woordts afkerig, neertig onderzoeken, hoedanige lieden het zyn, en ofze naar de Goddelyke, natuurlyke en burgerlyke Rechten tot den houwelyken staat toegelaten mogen worden, Byaldien den Leraren ene tegensprekinge voorkomt, wordt de zelve tot den Raadt overgebracht. Indien 'er geene is, vaart men met de inzegeninge ter gelegener tydt, in de Kerke na de morgen of namiddags predikatie, voort. By die gelegenheit erinnert de Leraar de jonge lieden, wie den houwelyken staat heeft ingestelt, van welke waardigheid de zelve is, waarom, en tot welk einde de zelve van den Almachtigen Godt, ook voor den val is ingestelt; waarmede echte lieden onder

voorvallende kruis zich hebben te troosten, en hoe zy zich tegen malkanderen moeten gedragen; en als zulx wederom voor Godts Gemeente betuigt en toegezegd is, worden ze in den naam des Drieënigen Godts in hunnen houwelyken staat ingezegent, en vermaant, met hunne genodigde gasten eerbaar en matig te zyn, aan den armen, tot welker dienst een bekken in de deure opgehangen is, te gedenken, en eindelyk met een gebedt en toewenschinge van Godts genade en zegen, zyns barmhartigheit aanbevelen.

Het trouwen geschiedt hier tegenwoordig nooit op des Heeren dag.

Van de Bezoekinge der gezonden en kranken.

Het dient byzonder tot den opbouw van de Kerke, tot de Dienaren niet alleen opentlyk in de Kerke hun ampt getrouwelyk verrichten, maar ook de *byzondere bezoeking*e, zo veel het hunne andere bezigheden toestaan, vlytig waarnemen. Hierom hebben de Predikanten dezer Gemeente altoos hunne verpligtinge hieromtrent erkent. En als zy gewaar worden, dat iemand van den hunnen in 't gelove en in den wandel verzwakt is, en gebrekkelyk geworden, ergernisse gegeven heeft, of in onenigheid met zynen naasten leeft, of buiten dat troost en opwekkinge nodig heeft; vermanen en vertroostenze hem, naar dat de gelegenheit het medebrengt. ^b Op de zelve wyze worden ook de kranke bezocht, en naar de geschapentheit en gelegenheit des Perzoons, van den oorspronk aller krankheden en elenden, dat is, de zonden, uit Godts woordt onderwezen, tot ernstige boetveerdigheit vermaant, met Godts genade, in zynen Zoon Christus Jezus verschienen, uit het H. Evangelie getroost de Christelyke lydzaamheit en zalige hopen

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 647

der volkomene verlossinge ten eeuwigen leven gesterkt, en Godts genade, ten leven of ten sterven, met een Christelyk gebedt altoos aanbevoelen.

^a *Act. 20.* ^b *Jac. 5.*

De gezette Huisbezoeken op zekere tyden zyn nooit in deze Gemeinte, gelyk in Noderlands, waargenomen, waarvan de aaneengeschakelde bezigheden der Predikanten oorzaak zyn. Onlangs evenwel heeft men een besluit genomen, de zelve te verrichten en ik wensche met al myn hardt, dat dit zo nodig en heilzaam besluit ter uitvoeringe gestelt moge worden. In 't bezoeken van Kranken worden de Leraren geholpen en ondersteunt door twee krankbezoekers, die ook des zondags avonds voor de Predikanten prediken.

Van de Lykredenen.

Hoewel te duchten is, dat de lykredenen mischien meer uit bygelovigheit en hovaardy, als uit enen Goddelyken yver, begeert worden, nochtans, dewylze altoos in deze Gemeinte gehouden zyn, wordenze nu ook zomtydts, doch zonder iets daarvoor aan de Predikanten te geven, tot troost en opwekkinge der levendigen, by de begravinge, gehouden, en van den overledenen perzoon, of niet met al, of weinig, gezegt. De levendige ondertusschen worden uit Godts woordt nopens den doot en des zelfs oorzaak onderwezen, opgewekt ter voorfchikkinge, en tegen de verschrikkinge des dootds met Christus heerlyke overwinninge en zyne getrouwe hulpe, ook met de heuchelyke artikelen van den H. Geest en zyne vertroosting, van de vergevinge der zonden en de zalige opstandinge des vleeschs ten eeuwigen leven, gesterkt en getroost.

De Lykredenen zyn zins in deze Gemeinte gebedt.

af geschaft, nisgenomen, dat de gedachtenisse van den oudsten Leraar, die ook Voorzitter in 't Coetus geweest is, wel gevierd wordt. Ten platten lande gaan dezelve noch in zwang, zo wel onder de Gereformeerden, als onder de Evangelisch-Luterschen.

Van den Kerkgeraade, of de Vergaderinge en wde der Predikanten en Ouderlingen.

Gelyk geene Stadt of huis zonder ene zekere Regeringe of orde zyn of bestaan kan, alzo kan ook de Christelyke Kerke, welke is ^a Godts Stadt en huis hier op aarden; zonder ene zekere Regeringe en van hem ingestelde orde niet bestaan, noch behouden worden. Waaron de Apostel Paulus beveelt, ^b dat alles eerlyk en in orde in Godts Gemeente zal toegaan.

^a Hebr. 11: 12: 13. Op. 21. 1 Tim. 3. ^b 1 Cor: 14.

Van de Beroepinge der Ouderlingen.

Zo dikwyls de Gemeente Ouderlingen van wegen het versterf, want zy dienen hier hun leven lang, van noden heeft, wordt de gehele Gemeente tot het gebedt opgewekt, ten einde Godt bequame mannen daartoe verlene. Daarna wekken zich de overige Dienaren en Ouderlingen onderling op, om naar bequame mannen in de vrese Godts ommetezien, en derzelve namen in de naaste vergaderinge op te geven. Daarop treedt men dan in Godts naam, na het gedane gebedt, tot de verkiezinge, en wordt een ieders geweten opgescherpt, om uit de voorgestelde perzonen den allernuttigsten zyne stemme te geven. Wanneer men het over de verkiezinge eens is geworden, en de verkorene perzonen na voorgaande Christelyke vermaninge de beroepinge aangenomen heb-

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 649

hebben, wordenze by het naastvolgende Avondmaal de gansche Gemeinte met namen voorgedragen, en een ieder vermaant, indien hem enige veranderinge bewust is, waarom de voorgestelde perzonen de bedieninge onwaardig te achten zyn, dat hy zulz voor het aanstaande Avondmaal aan de Predikanten en ouderlingen gelieve bekend te maken. Wordt 'er niets ingebracht, dan rekent men het stilzwygen der Gemeinte voor hare toestemminge, en de nieuwverkorene Ouderlingen worden by het naaste Avondmaal met een gebedt bevestigd, en de Gemeinte hare verpligtinge omtrent de zelve erinnert.

In deze Gemeinte zyn twaalf Ouderlingen. Als 'er twe gestorven zyn, worden de ledige plaatsen wederom vervult. De nieuwverkorene worden thans voor hante bevestiginge drie reizen achter malkanderen de Gemeinte voorgesteld. Des vrydags voor de bevestiginge wordenze in den Kerkenraads geroepen, en hen afgevraagd, ofze gereede zyn, de bedieninge aansenemen, en by die gelegentheit spreekt de oudste Predikant van het Ouderlingenschap en van het gene tot het zelve behoort. Daarop volgt des zondags de bevestiginge openlyk voor de Gemeinte, wordende verricht door den oudsten Leeraar.

Van het Ampt der Ouderlingen.

Uit de titelen, welke aan den Ouderlingen in Godts woordt gegeven worden, blykt, dat hun ampt is, acht te geven op de Gemeinte en op hare gansche orde, ten einde ze by de gezonde lere en zuiveren Godtsdienst bewaart, en voor alle verleidinge, beide in de geloofslere en in den wandel, beveiligd moge worden: en indien iemand in gebreke bevonden wordt te zyn, datze den Predikanten met raad en daadt byspringen, op dat zodanig een door

Christelyke vermaningen of wederom te regte gebragt moge worden, of, zo hy halfstarrig zoude voortvaren, na genoegzame overtuiging van zyne begane zonden, en verachtinge der getrouwe broederlyke vermaningen, ordentlyk buiten de Gemeente gesloten moge worden.

Van de Wekelyke Vergaderinge der Predikanten en Ouderlingen, en wat in de zelve afgehandelt wordt.

Tot handthavinge van zulk een' Christelyke orde zyn de wekelyke vergaderingen van Predikanten en Ouderlingen aangestelt, waarin de Predikanten; d' een na den anderen, voorzitten. Deze vergaderingen worden altoos door den Voorzitter met een gebedt aangevangen, en besloten. Daarna vraagt de Præses, of de *Commissien*, welke iemand in de voorgaande vergaderingen aanbevolen warden, verricht zyn? en het antwoordt gegeven zynde, wordt beraadslaagt, of in de zaak verder iets te doen is, of niet. Zulx afgehandelt zynde, wordt een ieder naar orde gevraagd; of hy iets, tot de orde behorende, hebbe in te brengen? en indien zwaarigheden voorkomen, welke dus geschapen zyn, en openbaar geworden, datze naar Christus voorschrift de Gemeente aangezegt moeten worden; en die door byzondere vermaningen, van enen alleen, of in de tegenwoordigheit van getuigen geschiedt, niet hebben kunnen verbeterd worden, zo wordt daarop in omvraag gebragt, hoe de zelve zyn weg te nemen, en op 't bequaamsste by te leggen en te verbeteren: Het gene dus eenparig besloten wordt, daarvan wordt de uitvoeringe enen Predikant en enen of twe Ouderlingen, ook wel enen Ouderling, naar gelegentheit van zaken en personen, met welke van wegen de ergernisse, door les of leven gegeven, gehandelt moet worden, door den

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 652

den Praeses aanbevolen, omze in den naam der gansche vergaderinge te verrichten, en by de naaste gelegenheit van het gene hun ontmoedt is, verslag te doen. Bevindt men alsdan, dat de gevallen broeder of zuster de vermaninge wel opgenomen heeft, zo onderzoekt men, of de gegevene ergernisse ook zo verre gekomen is, datze niet in 't byzonder, zonder aan de Gemeinte voorgesteld te worden, kan worden weggenomen, en men gaat daarom trent te werke, naar dat het allerstichtelykst voor de Gemeinte en den gevallen broeder geacht wordt te zyn; dewyl de Heere, als ^a Paulus zegt aan de Kerke macht gegeven heeft, tot de opbouwinge en niet tot onderwerpinge.

^a 2 Cor. 13.

Ingeval echter zulk ene broederlyke vermaninge tegen verwagtinge veracht wordt, zeggen de voorgemelde gemagtigde van den Kerkenraad den halstarrigen aan, dat hy voor de gehele vergaderinge hebbe te komen, alwaar hy dan wederom tot erkentnisse en afftant van zyne zonden en ergernisse getrouwelyk en ernstig vermaant en gebeden wordt; en indien hy zich daardoor laat bewegen, wordt hy opgebeurt, zyne boetveerdigheid beproeft, en, gelyk voorheen, beraadtslaagt, hoe de ergernisse op 't gevoeglykste weggenomen kan worden. Kan dit privaat of in 't byzonder niet geschieden, alsdan wordt de boetveerdige by des Heeren tafel door den Dienaar voorgesteld, en zyn leedtwezen de gansche Gemeinte tot hartelyke blydtschap bekent maakt, en daarby gezegt, dat hy, indien 'er geene nieuwe zwaarigheid voorkomt, by 't naaste Avondmaal wederom toegelaten zal worden.

Byaldien integendeel de gevallene in zyne halstarrigheid voortgaat, wordt hy eerstelyk van des Heeren Avondmaal gezuspensert, wederom en dik-

dikwyls vermaant zynde, wordt hy in 't gebed de ganfche Gemeinte als onboetveerdig voorgestelt, en eindelyk, als 'er geene beteringe volgt, wordt hy uit de Gemeinte, a tot op den tydt der verbeteringe opentlyk uitgeworpen, en de Gemeinte daarby vermaant, datze haar van de verkeringe met hem in zo verre onthoude, datze door de zelve niet befmet, en de zondaar in zyne onboetveerdigheit niet gestyft werde. Ook worden alle de formulieren van voorftellinge voor de afkondiginge den boetveerdigen of onboetveerdigen met ene nevensgaande vermaninge Schriftelyk voorgelezen, op datze zich over de onkunde daaromtrent niet mogen beklagen; en vervolgens wordenze het protokol van den Kerkenraad, gelyk ook alle andere gedenkweerdige en nodige zaken, ingelyft; en het gene dus in 't protokol is aangetekent, wordt ieder reize de gehele vergaderinge, eerze vaneen fcheidt, duidelyk voorgelezen.

^a *Matth.* 18: 17. *1 Cor.* 15: 5, 13. *1 Tim.* 1: 20.

Dus wordt in deze wekelyke vergaderinge van Predikanten en Ouderlingen dat gene alleen behandelt, dat hun ampt betreft; en tot bewaringe der reine lere en Ceremonien, goede orde en tuchtöfeninge der Gemeinte nodig en betrekkekyk is, en niets voorgenomen, beraadtflaagt of behandelt, dat de waereldtlyke Overheit en haar ampt toekomt.

Op dat nu zulk een Christelyke orde te better onderhouden moge worden, stelt men zomtydtsene *censuram morum*, of onderzoek der zeden, aan, waarin de Predikanten en Ouderlingen, in 't gemeen en in 't byzonder, zich het onderzoek van hunne lere en leven onderwerpen, en onderling 'tot neerftigheit opwekken; en indien 'er ieets aan iemand is bemerk, dat ten besten van de Kerke konde verbeterd worden,

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 653

den, zulks wordt hem vriendelyk erinnert; tot verbeteringe van dat gebrek; en voor het overige wordt een ieder aangespoort en gebeden, dat hy zich in zynen dienft voorbeeldig, in gelove en wandel, voor de Gemeinte gedrage.

Hiertoe dient ook, dat de Ouderlingen, een ieder in zyne kluf of wyk, *zommige Godszalige leden aanstellen*, die het oog op anderen hebben, en aan hun wanneer 't geeifcht wordt, bekennt maken, als 'er in de nabuurschap enige ergernisse is voorgevallen, of buiten dat iemand gevonden wordt, die troost en vermaninge nodig heeft, of in de lere uit Godts woordt onderwezen begeert te worden, en uit de dwalinge geredt.

Eindelyk behoort ook tot handthavinge van deze orde dat geen ledemaat van d' ene Gemeinte overga tot d' andere, zonder getuigenisse van zyne lere en vorig leven, op dat hy allerwegen van de Christelyke Kerke voor een lidt erkent, en in de gemeenschap der heiligen opgenomen werde. Dit zo kortelyk van het Ouderlingschap of den Kerkenraadt en des zelfs orde.

Deze wekelyke vergaderinge wordt noch op hedengedonden, en wel des maandags achtermiddag. Godt geve, datze altoos met enen behoorlyken yver werde waargenomen, en de voorkomende zaken naar het richtsnoer van Godts woordt, met het oog op Godt, behandelt mogen worden.

*Van de Armen en der zelver Bedieninge in de
Stadt Emden.*

Gelyk Godt den mensch met ziel en lichaam geschapen, alzo heeft hy ook naar zyne Goddelyke wysheit en genade elk deel haar onderhoudt en orde verschafft en voorgeschreven. Daar van daan is 't dat nevens het Predikamt ook de *Diakonie der armen*

men in 't O. en N. Testament ingestelt en bevolen is. Waaromtrent de Kerke haar naar haar beste vermogen alzo bevytigt, datze den armen in de huizen verzorgt, en van het onordentlyk bedelen by de huizen afweert.

In deze Stadt nu zyn vier onderscheidene, ordentlyke en opentlyke Diakenicën, als die van 't *Gasthuis*, van de *Huiszittenden*, *Schippers* en *Vreemdelingen*.

Van het Gasthuis.

Dit huis is vertydts een Franciscaner of Barvoeter klooster geweest, dat de burgerschap van de laatste Menniken die daarin waren, ten besten der armen gekocht heeft.

In het zelve worden op en aangenomen oude en zwakke Mannen en Vrouwen, die arm, en ten opzichte van 't verstand, gezichte en ander lichaams krachten onvermogensden zyn, en tot deze Stadt behoren; als mede weeskinderen, die arm zyn, en hunne ouderen verloren hebben; desgelyk ook vreemde doorreizende armen, die hier vernachten, door 't weder opgehouden worden, of in ziekten vallen. En de verscheidene arme zyn in verscheiden woningen, naar hunne nooddrift, verdeelt.

De Regeringe van 't huis is zes Voorstanderen bevolen; waarvan twe, als *Oldermannen*, tot best order, gestadig in den dienst volharden; doch van vier, thans zes, overigen gaat jaarlyx een af, en wordt in des zelfs plaatze een ander aanzienlyker burger van den overigen nevens de Predikanten, verkoren, en van den Eerbaren Raadt bevestigd.

Thans maken Predikanten, Oldermannen en Voorstanderen slegs een *tribunaal*, waaruit een door den Raad verkoren word.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 655

Hun ampt is, datze de inkomsten van 't Gasthuis invorderen, de *legaten*, in *testamenten vermaakt*, eischen, de aalmoezen driemaal des jaars, *thans zesmaal*, met de Predikanten voor der burger deuren vergaderen, en buiten dat in alle predikationen, welke in de Gasthuis-Kerke gedaan worden, *uitgenomen des zondags avonds*, als mede in de *nieuwe Kerke* vlytig verzamelen, en daarvan den menigerley voorgemeldten armen het nodige onderhoudt verschaffen, en alles verrichten, wat tot bewaringe en welvaren van 't Gasthuis dienen kan.

Tot dat einde stellen zy enen eerlyken en wakkeren Man aan, dien men enen *Vader van 't Gasthuis* noemt; deze zorgt met zyne vrouwe voor de keuken, en heeft in hunnen naam op alles, wat tot het huis behoort, goede opzicht, de bequame houdt hy tot den behoorlyken arbeid, en indien 'er iets gebrekkelyks in 't huis zich opdoet, het zelve maakt hy den Voorstanderen, die driemaal in de weke ordentlyk zamenkomen bekent; ook vordert hy van de zelve, dat het huis van noden heeft. En hem moeten, van wegen demacht; welke de Voorstanders hem gegeven hebben, achten, en in billyke zaken gehoorzamen, alle, die in 't huis zich ophouden, zo wel de gene, die nevens hem over de andere woningen of vertrekken gestelt zyn, om ieder een' binnen de palen van Godtzaligheid en goede orde te houden, als de knechten en maagden en andere huisgenoten. Daarbeneven zyn *vier eerbare weduwen* en godtzalige vrouwen verkoren, die op de bedden en het linnen, vlas en wat meer daartoe behoort, achtgeven, vrouwen en maagden aan 't werk stellen, en tot dat einde driemaal in de weke, in ene in 't Gasthuis voor haar afgezonderde plaatze, vergaderen, en het gene zy daartoe nodig hebben, vorderen; en jaarlyksch eenmaal, om linnen en andere nodige dingen voor het Gasthuis, en byzonder voor
de

656 OOSTVRIESCHLANDTS

de weeskinderen, de burgerschap van huis tot huis aanzoeken.

Dit doen echter tegenwoordig deze Gasthuis Moeders niet.

In de vergaderinge der Voorstanderen zit altoos een van de voorgemelde *Oldermannen* voor, die een' ieder, die in de zelve iets te doen heeft, met bescheidenheit behandelt.

En in 't begin van 't nieuwe jaar doen gemelde Voorstanders van hunnen ontfang en uitgave ene opentlyke en nette rekeninge in de Gasthuis-Kamer voor Gemagtigden uit den Eerbaren Raadt, Predikanten, Ouderlingen en burgeren, die van de predikstoelen daartoe verzocht en opgewekt worden, welke rekeninge de Secretarius der Stadt altoos ondertekent.

Tot ondersteuninge van 't Gasthuis is aan 't zelve dit voorrecht toegestaan, dat aldaar, en nergens anders in de Stadt, de doodskisten gemaakt worden, zynde dit voorrecht van den predik stoel afgekondigt den 23 November 1561.

Op dat de weeskinderen en armen van 't Gasthuis geen gebrek mogen hebben, in gezondheid of krankheit, aan de geestelyke spyze des Goddelyken woordts, aan vermaningen en opzicht; is vastgesteld, dat een van de Predikanten in 't Gasthuis wone, en voor het zelve byzonder zorge. En nademaal in deze volkryke Stadt den Predikanten *two Visitatores*, of Krankbezoekers, toegevoegt zyn, is 't der zelve pligt, de gezonde en zieke in 't Gasthuis wekelyk tweemaal te bezoeken. Daar-
enboven is 'er een byzonder Schoolmeester in 't Weeshuis aangestelt, die de Kinderen in Godzaligheid, lezen, schryven en orde vlytig moet onderwyzen en houden.

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 657

Van de Huiszittende Armen &c.

Tot handhavinge van deze Diakenie is de Stadt met het valderen en de voorsteden in zes klusteren verdeelt, en wordt de zelve bedient van 32 vrome burgeren, leden der Gemeinte, waaronder 8 *Hoofddiakenen*, en 24 *Onderdiakenen* zyn. Van de *Hoofddiakenen* gaan jaarlyx twee, en van de *Onderdiakenen* zes af, in wier plaatze, in 't begint van 't nieuwe jaar, door Predikanten, Ouderlingen en Diakenen, na een voorafgaant gebedt, andere verkoren worden, die met het gebedt en erinneringe van hun ampt uit Godts woordt, door den *oudsten Leraar*, bevestigt worden.

Het Ampt der *Hoofddiakenen* is, voor de gehele orde zorge te dragen, en opzicht op de zelve te hebben, de renten en legaten der armen in te vorderen; de aalmoezen in de grote Kerke, *thans ook in de nieuwe, met de Voorstanderen van 't Gasthuus*, en des zondags avonds in de *Gasthuis-Kerke*, en viermaal des jaars, *beden zesmaal*, met de Predikanten en een of twee *Onderdiakenen*, voor de burger deuren te verzamelen, en van alles goeds rekeninge te houden.

Hiervan gevenze alle zondagen, *nu in de weke*; als zy namiddag in de Consistorie-kamer by een komen, den *Onderdiaken*, die de uitdelinge het halve jaar over in den klufst heeft, zo veel, als hem gelaft is met gemene toestemminge, naar den tydt en der armen gelegentheit, des maandags uittedelen. In deze vergaderinge *zit altoos een Predikant voor*, die over de voorkomende zwarigheden de omvraege doet, de ongeregelde armen, die gedaagt zyn, vermaant, en met ene dankzegginge de vergaderinge besluit.

Alle maandt, des donderdags voor 't *Avondmaal*.

II. DEEL

T t

maal,

maal, doen de Onderdiakenen aan de Hoofddiakenen van ontfang en uitgave, in de tegenwoordigheid van enen Leraar, nette rekeninge, en wordt de zelve, in de vergaderinge afgeleest zynde, van den Predikant ondertekent.

Niemant wordt ordentlyk bedient zonder raadt en kennisse der Hoofddiakenen; deze besluiten, wat men ieder een' tot zyn onderhoudt geven zal, wien de aalmoezen noodzakelyk vermeerdert, naar tydt en noodt vermindert, of naar gelegenheit geheel ontzegt moeten worden. Zy dragen ook zorge, dat de Stadt met vreemde bedelaren niet vervult, en alzo den ingezetenen armen de aalmoezen niet onttrokken werden, mits het niet mogelyk is, dat ene Stadt alle armen, die van elders komen, onderhouden kan.

En op datze zulx alles te getrouwer verrichten mogen, en van der armen gelegenheit ene nette kennisse hebben, is vastgesteld, datze op hunne armen neerstig moeten letten, en de zelve in de huizen, *ten minsten alle maandt*, met den Onderdiaken, die aan de bedieninge is, bezoeken, hunne begeerte en gelegenheit onderzoeken, den noodtdruftigen helpen, en den sterken tot den Godtsdienst, tot eerbaarheid en arbeit vermanen en houden, den onordentlyken tot beterschap opwekken of afwyzen, en met de hulpe der Overheidt te rechte brengen, of ter Stadt uitjagen.

Zy moeten ook des zomers allerlei voorraadt van wolle en linnen, laken, rogge, turf en andere dingen bezorgen, op dat de arme met klederen en onderhoudt den winter over ondersteunt mogen worden.

Hier uit is ligt af te nemen, dat het der Onderdiakenen ampt is, den Hoofddiakenen, tot handhavinge en onderhoudinge der Diakenie, getrouwelyk de handt te bieden, hunnen ontfang, zo lang
de

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 659

de bedieninge aan hen staat, vlytig uittekeren; daarvan maandelijk goede rekeninge te doen; de armen in de huizen te bezoeken, de wanorde onder de zelve te weren, en het gene hen daarenboven in de vergaderinge opgelegd, en nuttig geoordeeld is, met ene onvermoede neerstigheid te verrichten.

Ook is een zeker *Boekhouder* alle de Hoofddiakenen toegevoegt, die van hunnen ontfang en uitgave ene nette rekeninge houdt, uit de boeken der inkomsten en legaten op elken tydt aantekent, wat vervallen, en van de Hoofddiakenen ingevordert moet worden; en, wat daaromtrent, en nopens andere aanbevolene zaken verricht is, in de naaste vergaderinge onderzoekt; en die met de Hoofddiakenen alle jaar, in 't begin van 't nieuwe jaar, voor de Predikanten, Ouderlingen, Diakenen en andere Burgeren, die in 't gemeen van de prediktoelen daartoe verzocht worden, de rekeninge van allen ontfang en uitgave aflegt, welke aanstonds van de voorgemelde Predikanten en Ouderlingen, mitsgaders van de andere tegenwoordige getuigen ondertekent wordt. En zulk verricht zynde, worden de Diakenen in 't gemeen van wegen hunnen getrouwen dienst bedankt, en met ene hartelyke dankzeggings en gebedt tot Godt de gehele handeling besseloten.

Eindelyk heeft deze Diakenie ook noch twe andere dienaren, welke *Armen-voogden* genoemt worden, wordende van de Diakenen met toestemminge der Overheit aangenomen. En, nademaal hun dienst hierin bestaat; datze de vreemde bedelaren of andere inwonende onordentlyke armen van de straten weren; de doorreizenden naar het Gasthuis ter herberge brengen, hun teergeldt by de Hoofddiakenen bezorgen, en hen voorthelpen; den Diakenen in alles, waartoe zy hen van noden hebben, ten dienste te staan, en voor het overige

op alle armen en de Diakenie mede acht geven, wordt d'ene van 't Gasthuis, d' ander van de Hoofdt-diakenen beloont.

Opdat nu in de bediening van de vreemde doorreizende armen een' goede orde onderhouden mogte worden, hebben alle de Hoofdt-diakenen vastgesteld, dat een, *thans twee*, van hun altoos een vierendeel jaars lang op de zelve, voor alle anderen, letten zoude, en hen naar gelegenheit der personen verzorgen en voorthelpen. En tot beter bericht wordt na verloop van een vierendeel jaars, van de predikstoelen de burgerye bekend gemaakt, by welken Hoofdt-diaken die bediening is; en tegelyk begeert, dat een ieder de vreemde inkomende armen naar denzelven heenen wyze, en de inwonende, die voor zyne deure komen mogten, naar de ordentlyke bediening des klufts, waarin hy woont, heenen zende, op datze in goede orde bedient mogen worden, en alle wanorde gewoert. En het gene dus den vreemdelingen op ene buitengewone wyze gegeven wordt, zulx wordt met de namen der genen, die het ontfangen, aangetekent, en daaruit de rekening, het vierendeel jaars gecindigt zynde, gedaan, en het gene uitgekeert is, uit de gemene aalmoezen wederom ontfangen.

Ook wordt ten besten van de Diakenie jaarlykschen bevel van de Overheit in de Kerken afgekondigt, waarin ieder een' aanbevolen wordt, geene vreemde armen zonder kennisse der Overheit en der Hoofdt-diakenen te huisvesten, en in geval iemand daar tegen mogte aangaan, en die armen in noodt komen, zullen de huisvesters gehouden zyn, zulke armen uit hunne eigen goederen te onderhouden, en ook geene macht hebben, hen van het hunne te beroven van wegen de huishuire, waarmede de Diakenen buiten dat naar hunne orde niets te doen hebben; noch iets daarvoor hun af te pakken.

De

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 661

De arme kinderen, die bequaam zyn, om tot schole te gaan, of handwerken te leren, worden verzoekswyze by den burgeren ingelegt, en wel op deze maniere, datze wekelyk hunne zekere dagen, naar dat een ieders gelegenheit het medebrengt, weten, en met kost en geldt, datze van noden hebben, verzorgt worden, blyvende onder tusschen het opzicht van den Diaken, in wiens klucht zy wonen of slapen, aanbevolen.

Dit geschiedt thans op kosten van de Diakenieen, die zulke kinderen aan deze of gene wistbesteden.

Ook hebben de Voorstanders der armen enen gezetten wondheler, den welken zy jaarlyx afbetalen, en die de armen naar zyn beste vermogen met neerstigheid bedient.

Eindelyk is tot verhoedinge van alle bedrog vastgesteld, dat, wanneer een arm huisgezin uit den enen klucht in den anderen met de woninge overgaat, het zelve in de nieuwe bedieninge niet wordt aangenomen zonder getuigenis van den Diaken des vorigen kluchts, om beter acht op het zelve te geven, en tusschen vromen en onvromen het onderscheidt, ten opzichte van het opzicht en de bedieninge, waar te nemen.

Van der Schipperen Gilde, en hunne Diakenie.

Ook hebben de schippers en kooplieden van oudts af een aalmoezen-orde opgericht, welke alle jaren in hun gezelschap op 't Raadthuis voorgelezen wordt, en tot handthavinge van deze orde zyn twe *Oldermannen*, die hun leven lang daarby blyven, en vier *Schaffers*, waarvan een jaarlykch afgaat, aangestelt.

Deze hebben ook hunne ordentlyke armen te bezoeken en te bezorgen, onder welke zy alle zondagen na de Catechismus-predikatie in de grote

662 OOSTVRIESCHLANDTS

Kerke byna een' halve tonne boter uitdelen, en by elke schotel met boter ook een broodt. Indien 'er ook andere huisgezinnen zyn, die anders van de aalmoezen gewoonlyk niet bedient worden, en ondertusschen door ziekten of andere toevallen tot armoede vervallen zyn, en hunne hulpe begeren, die springenze ook in den noodt by. Insgelyk schikmenze den anderen Voorstanderen te hulpe, als hier zeevarent volk, dat schipbreuk geleden heeft, aankomt of doorpasseert.

Tot onderhoudt van hun orde verzamelenze jaarlyks, nevens hunne medestanderen, zekere renten in hun gezelschap, ook het gene, dat in 't opgehangene bekken van een' ieder, tot hun gezelschap behorende, vrywillig geworpen wordt; daarbeneven, den zomer over, door hunnen dienaar allerley koren uit de schepen, dat tot dankbaarheid van den schipperen en Reders, als ze gelukkig aangekomen zyn, aan den armen gegeven wordt, waar van ze de tarwe alleen voor hunne armen behouden; maar de rogge, snitsgaders het gelt, dat in de buffen, welke in de herbergen ten besten van den armen opgehangen zyn, jaarlyksch geworpen wordt, deelen zy met de Voorstanderen van 't Gasthuis en van de huiszittende armen in drie gelyke delen. En de schaffer, by wien de bedieninge het jaar over geweest is, doet voor zyne Medehelpers behoorlyke tekeninge.

In 't jaar 1481 is de grondt van dit gezelschap gelegd, in het zelve volkomenlyk bevestigd in 't jaar 1495 den 6 Januarius. Het nam naar de paapsche gewoonte tot haren Patroon naar St. Clemens, en wierdt naar denzelven de Clementiner Broederschap geheten. Eerst wierdt deze gilde gehonden by een tonne hamborger bier, dat in die oude tyden zeer vermaart was. Zedert het jaar 1621 hielt de zelve jaarlyk sch een' pragtige maalt

KERKELYKE GESCHIEDENIS. 663

op 't plein van het Raadshuis, welke echter van wegen de inkruipende overdadigheid, en de Munsterfche volkeren, welke toen ter tydt in Oostvriechlandt lagen, en het zelve zeer drukten, in 't jaar 1676 is afgeschafte. In plaats dan van de vereringen, welke de genodigde gasten toebrachten, is aangestelt ene jaarlyk sche verzameling van aalmoezen by de burger deuren, geschiedende kort voor den eersten dag van 't nieuw jaar. Zie de aantekeningen van den Heer Harkenroht by Beningaas Kronyk p. 403-407.

Van de Nederlandsche duidsche Vreemdelingen en hunne Diakenie.

Boven alle vorige ordentlyke opentlyke Diakenieen hebben ook de gemelde Vreemdelingen hunne byzondere Diakenie, tot welke die alleen behoren, die uit de Nederlanden van wegen den waren Godtsdienst verdreven, en leden van de Kerke zyn.

Deze Diakenie houdt noch op heden stant, schoon nu van de zelve ook andere die uit de vlugtelingen niet zyn voorgesproten, bedient worden.

'T ot deze bedieninge zyn twaalf Diakenen verkooren, waarvan twe jaarlyksch afgaan, in welker plaatze twe andere van de Predikanten en de leden dezer Diakenie, na voorgaande smeeking, beroepen worden.

Hun ampt is, datze twe en twe, alle maandagen aalmoezen van de gene, die tot hunne orde behoren, thans voor alle burger deuren, verzamelen; en dat een van hun de bedieninge der armen 14 dagen lang waarneemt, en de aalmoezen in de huize der armen verdeelt. Als die tydt verstreken is, komenze te tegegenwoordighheit van enen Leraar t'zamen, openenze de buffen, en stellenze te boek, wat gedurende de 14 dagen ontfangen en uitgegeven

is; ook beraatflagenze, watten beften der armen entot bewaringe van hunne orde dient; zy besluiten alle hunne beraatflagingen met een Christelyk gebed en dankzegginge, en doen in 't begin van 't nieuwe jaar ene opentlyke ordentlyke rekeninge, welke ook van de predikstoelen de gehele Gemeente bekend gemaakt, en van de Predikanten, Ouderlingen en andere Getuigen ondertekent wordt.

Alle deze Gemelde Diakenieen, dewyl zo weinige zekere inkomsten hebben, bestaan van de milde weldadigheid der vrome en goedhartige burgeren, die daartoe in de predikatiën des Goddelyken woords, byzonder als de gemene ommegang op handen is, neerstig vermaant, en voor de bewezene weldadigheid bedankt worden.

En de getrouwe Godt heeft tot hiertoe dien zegen verleent, dat de goede burgerschap ene merkelyke zomme gelts, tot ere van haren Godt, en ten beften van de armen, jaarlyksch vrywillig mededeelt heeft; en wy vertrouwen, dat de barmhartige Godt, naar zyne toezegginge, de vrome burgerschap wederom zal zegenen, en haar in geestelyke entydelyke goederen laten toenemen en aanwassen.

BLADT WYZER

DER VOORNAAMSTE

Z A K E N

In dit Twede Deel begrepen.

A.

A *Alricks, Jacob*, Raadsheer te Emden, verschynt aldaar in den Kerkenraadt van wegen Graaf Edzard. 252.

Acronius, Johannes, Predikant te Eilsom. 242.

Emilius, Petrus, sluipt in de Oostvriescbe Kerke in. 295. 296.

Ajax, Visitator te Lehr. 243.

Alardin, Johannes, Predikant te Emden. 517-519.

Alardus, Franciscus, Predikant te Norden. 387-390.

Albertboma, Albertus, Predikant te Emden. 521.

----- *Albertus*, Predikant te Emden 534.

Allinga, Assuerus. 200.

Alting, Menso, wordt voor enen tydt begeert van de Hervormden te Groningen. 58. 68. Doet ene Lykrede over Graaf Johan. 292. 293. Laat een Liedt van 't Avondmaal drukken, dat Graaf Edzard verbiedt; zommige vaerzen van het zelve bygebracht; ons oordeel over het zelve. 283. enz. Zendt een smeekschrift aan Graaf Enno. 296-301. Predikt te Groningen, dat veel beweginge veroorzaakt, 307-309. Predikt by de huldiginge van Graaf Enno. 316. Wordt te vergeefsch naar Amsterdam beroepen. 326-329.

Anna, Gravinne, sterft; wordt te Emden begraven; Alting doet over haar de lykrede; het ene en het andere merkwaaerdige uit de zelve bygebracht; zy was den Gereformeerden toegedaan, en droeg zorge voor de opvoedinge van hare zonen 1. 2.

Antwerpen, Johannes van, Predikant te Norden, 85. Twe brie,

BLADTWYZER DER

- brieven van daar geschreven aan die van Emden. 39-44.
 De Gemeinte aldaar van die te Emden ondersteunt. 43.
 Het zegel van de zelve. 41.
Aportanus, Johannes, Predikant te Canum. 5. 88. 243.
 Ene erinneringe nopens hem tegen Bertram. 185. 186.
Auwrik; of in 't begin der Hervorminge het gevoelen van
 Zwinglius nopens het Avondmaal aldaar ook geleert
 zy. 419. enz.

B.

- Balkius, Isebrandus*, 391. 392.
Ban, tegen iemand te Emden afgekondigt. 16. 17.
Barl, Johannes, Predikant te Jemgum. 336.
Beeltenissen der Emder Predikanten, hangende in de Coe-
 tus kamer aldaar. 536. 537.
Bebrum; derwaardts beroept Graaf Edzard zommige Pre-
 dikanten, om den twist, te Norden opgerezen, by te
 leggen; wat aldaar voorviel. 88-94.
Belida, Ulferdus, Predikant te Detheren, afgezet van zyne
 Bedieninge. 293.
Belydenisse, uit naam van het Coetus aan Graaf Ed-
 zard ovetgegeven. 94-124. Die der Emder Gemeinte.
 541. enz.
Berlage, Bernardus, Predikant te Emden. 514.
Bernhardi, Ludovicus, Predikant te Wenigermoer. 242.
Biddag te Emden en in 't landt gehouden. 195. Op den
 zelve wierdt te Emden het Avondmaal uitgedeeft. 195.
Biermannus, Rotgerus, Predikant te Emden. 433.
Bilderboek, Johannes, Predikant te Zuiderhuizen; predikt
 in Nederlandt onder het kruis. 387.
Blome, Johannes, Predikant te Velge. 244.
Boek; de Predikanten te Emden laten een boek uitgaan
 van het verschil over het Avondmaal, 287. 288.
 Als mede van de Reformatie van Emden en Oostvriefch-
 landt, dat van ons beoordeelt wordt. 305 306.
Bonots, Karel, onderwyft de jonge Graven. 2.
Bovenius, Johannes, Predikant te Vollen, en daarna te Jem-
 gum. 336.
Boutoo, Bernard, Predikant te Eilfum. 430. 432.
Brieven, oorspronkelyke, geschreven aan den Emder Ker-
 kenraadt; uit Londen, Dokkum, Antwerpen, Enkhu-
 zen,

V O O R N A A M S T E Z A K E N .

- zen, Gent, Utrecht, Leeuwarden, Brugge, Groningen, Zwolle, Elburg, Brussel, 27-82.
- Brommelkamp*, *Johannes*, Predikant te Wener, en Præsès van het Lehroortmer Coetus. 219. 244.
- Brucherus*, *Iob. Christophorus*, Predikant te Emden. 535. 536.
- Brugge*; brief van daar aan die van Emden. 55-57.
- Brumanus*, *Sergius*, Predikant te St. Jurjens Woudt. 242.
- Brun*, *Henricus*, eerste Hervormde Predikant te Auwrik. 421.
- Brussel*; twe brieven van daar aan die van Emden. 75-81. De Gemeente aldaar door die van Emden ondersteunt. 80.
- Buchfelder*, *Ernestus Wilhelmus*, Predikant te Emden. 522. 528.
- Budde*, *Christophorus*, Predikant te Emden. 528.
- Burgerschap* te Emden klaagt aan Graaf Edzard in twee smeekschriften over de ingreep, gedaan in hare Kerkelyke goederen. 271. enz.
- Burignon*, *Antonette* de, houdt haar enigen tyd te Luitsborg op. 480.

C.

- Castro*, *Ægydius à*, Predikant te Norden. 371.
- Claassen*, *Anthoni*, Predikant te Enkhuizen, een wakker Man. 46.
- Clandt*, *Johannes*, Predikant te Larrelt. 243.
- Clarehachius*, *Joach. Job:*, Predikant te Norden. 394. enz.
- Cluto*, *Johannes*, schryft tegen Walther. 464.
- Coenring*, *Hermannus*, Predikant te Hinte; is de Vader van den Vermaarden Hoogleraar Hermannus Conring; wordt, Luterich zynde, afgezet; wordt Predikant te Norden: zommige Evangelisch-Lutersche Predikanten geven hem by zyne afzettinge een loflyk getuigenis, dat bygebragt wordt. 331-335.
- Coetus*; een ontwerp van des zelfs orde en lere wordt op Altynge begeerte opgesteld; dat Martinus Faber en Johannes Ligarius weigeren te ondertekenen; het ontwerp in de latynsche tale bygebragt. 18-27. Het Coetus wordt van Graaf Edzard verboden. 188. Die van het Coetus oordelen om redenen, dat het na als voorgehouden.

BLADT WYZER DER

houden kan worden. 195-197. Ligarius beweegt zommige Predikanten zulk door een smeekſchrift van den Graaf te verzoeken. 197-199. Ondertuſſchen wordt het Coetus ganschelyk verboden. 200. De Predikanten, die het smeekſchrift overgegeven hebben, beklagen zich door enen Brief by den Emder Kerkenraad, die de zaak van de hand wyft. 201-212. Op bevel van Graaf Johan worden twe Coetuffen opgericht in 't Lethroortmer en Greetmer Ampt. 213-215. Enige ſtaaltjes van het gene in 't Greetmer Coetus behandelt en voorgevallen is. 215-217. Een ſtaaltje van 't gene in 't Lethroortmer Coetus is voorgevallen. 217-227. De beide Coetuffen ſchryven enen zoenbrief aan de Predikanten van Emden en zommigen van 't Emder Ampt door Geldenhauer; die bygebragt wordt. 227. enz. De beide Coetuffen worden van Graaf Edzard verboden. 293. Het Coetus herſtekt zynde. 312. verzamelt liefde-gaven in Nederlandt voor de behoeftige Predikanten en Schoolmeesters; ſchryft daarover enen brief aan de Synode van Stadt en Lande; is voorſpoedig in 't verzamelen; ſchryft brieven van dankzegginge aan de Synoden, waarvan twe bygebragt worden. 490-500. Het gevoelen van het Coetus, om ook ongeletterde, onder zekere voorwaarden, tot de Bediening toe te laten. 506-508. Het antwoordt van het Coetus op zommige vragen aan het zelve voorgeſtekt. 508-510. Beſluit van het Coetus tot verwakkeringe van het zelve dienende. 510-512.

Commelin, Nicolaus, kant zich tegen den Vranzen Kerkenraad aan; wordt uit de Gemeinte gebannen; doch op zyne belydeniſſe weder aangenomen. 3-11.

Concordaten; zommige Kerkelyke Artikelen uit de zelve bygebragt. 316-326.

Concordie-boek; met het opſtellen van het zelve is 't anders gelegen als met de Synode van Dordrecht. 301. Breneyzen en Thomafius oordeel van het zelve. 463. 464.

Confifſorie; wordt te Emden van Graaf Edzard verboden; waarop de Predikanten aan den Graaf ſchryven. 248-252. Men zoekt in Ooſtvrieſchlandt zulk een op te richten, dat uit Gereformeerden en Luterschen beſtaan zoude; doch die poginge is vruchteloos. 325. 326. 475.

Critius, Georgius, Predikant te Ganderſum. 244.

Cruciger, Caſpar, ſpreekt met lof van de Emder Kerke. 288.

D. Den-

VOORNAAMSTE ZAKEN.

D.

- Dammonensis, Johannes*, Predikant te Borgen. 243.
- - - - - *Rodolphus*, Predikant te Bingham. 243.
Daventriensis, Anthonius, Predikant te Nuttermoer, worde beschuldigt, van een aanhanger van David Joris te zyn. 217-227.
Delfzylsche verdrag, tusschen Graaf Edzard en de Stadt Emden; zommige kerkelyke artikelen uit het zelve bygebragt. 310-312.
Detmerssumanus, Jacobus, Predikant te Hamswerum. 243.
Dierickes, Icke, Predikant te Holten. 242.
Dirks, Andries, Predikant te Enkhuizen. 46.
Dokkum; brief van daar geschreven aan die van Emden. 36-39.
Dorrbe, Gofinus, Predikant te Amdorp. 243.
Duisbuis, Hubert, maakt de Confistorie te Utrecht veel te doen; Altings raadt nopens hem aan de zelve. 51.
Duraus, Iohannes, arbeitet aan de vereniginge tusschen Gereformeerden en Luterschen; waaromtrent de Emders Predikanten hem schriftelyk hun gevoelen overleveren, dat bygebragt wordt. 412-419.

E.

- Ebenius, Conradus*, Predikant te Uttum. 242.
Edzard, Graaf, sterft. 315. 316.
Eert, Iohannes van, Predikant te Lengen. 244.
Eilsbemijs, Daniel Bernard. 242. 430-432.
- - - - - *Petrus Daniel*, Predikant te Emden. 447.
Elburg, ene Stadt in Gelderlandt; aldaar heeft Hardenberg het Evangelie gepredikt; als mede Wilhelmus van Holte; twe brieven van daar aan den Emders Kerkenraadt geschreven. 73-75.
Elinck, Iohannes, Predikant te Breinigermoer. 242.
Emden; weldadigheit van die van Emden door voorbeelden bevestigd. 468. Belydenisse van de Emders Kerke. 541. enz. Hare Kerkordeninge. 625. enz. Te Emden een Evangelisch-Lutersche Kerke gebouwt. 480-486.
Die van Emden verzamelen liefde-gaven in Nederlandt
voor

BLADT WYZER DER

- voor hunne armen; zenden uit den Kerkenraadt Mannen derwaardts, die met een behoorlyk getuigenis voorzien worden, dat bygebragt wordt 500-506.
- Emmius, Ubbo*; zyne afkomste; letteroeffeninge; wordt Rector te Norden, aldaar afgezet zynde te Lehr; vervolgens te Groningen; zyn uiteinde; van velen zeer geprezen; van sommigen gelaakt. 399-410.
- Empenius, Adolphus*, Predikant te Norden; wordt afgezet. 85 88. 393. 394.
- Enkhuizen*; van daar een brief geschreven aan den Emder Kerkenraadt. 44-46.
- Enno, Graaf*, vereert een huis te Emden aan Georgius Aportanus. 339. 340.
- Everhardi, Iohannes*, Predikant te Emden. 531. 532.
- Evers, Everardus*, Predikant te Emden. 531. 532.

F.

- Faber, Martinus*, weigert het ontwerp van het Coetus te ondertekenen. 19. Beschryvinge van hem; zyn opmerkelyk Graffchrift. 89.
- Fickius, Hermannus*, Predikant te Emden. 435.
- Flockenius, Henricus*, Predikant te Emden. 454.
- Florianus, Iohannes*, Predikant te Brussel wordt deertlyk vermoordt. 81. 82.
- Forstius, Iohannes*, Predikant te Norden; wort afgezet. 380.
- Frank, Iohannes*, Hofprediker van Graaf Edzard. 84.
- Franzius, Thomas*, Kancelier van Graaf Enno; zoekt de Gereformeerden en Luterschen te verenigen; doch vruchteloos. 329. 330.
- Fredericus*, Predikant te Peuwsüm, Norden en ter Gast; predikt het Evangelie in Nederlandt onder het kruis; begeert uit Oostvriesschlandt noch andere Predikanten; die hy noemt. 370. 371.
- Ereze, Ocko*, Drost te Emden. 200.
- Friderici, Iohannes*, Predikant te Emden. 529.
- Frisius, Vincentius*, Micronius Amptgenoot te Norden; met den zelve stelt hy enen kleinen Catechismus op; waaruit hun gevoelen nopens het Avondtmaal bewezen wordt. 386. 387.
- Frisius, Burchardus Theodorus*, wordt beroepen te Bakmoer; geeft zyne belydenisse over, welke bygebragt wordt. 294. 295.

V O O R N A A M S T E Z A K E N .

Fufpedius , Predikant te Norden ; vervolgens te Woltzen ; is onrustig van aart. 380. 381.

G.

Gardin, Francois du , zet zich tegen den Vranzen Kerkenraadt op ; wordt uit de Gemeinte gebannen ; doch op zyne belydenisse weder aangenomen. 3-11.

Geldenhauer, Gerrardus Eobanus , schryft enen zoenbrief uit naam van de beide Coetussen. 229-243. Beschryvinge van hem. 428. 429.

Geneef ; door die van Emden met ene milde gifte ondersceunt. 306. 307.

Gent ; een brief van daar geschreven aan den Emder Kerkenraadt. 46-48.

Gent, Carel van , schryver des Protokols aan de zyde der Vlamingen ; was eerst Gereformeert : doch ging tot de Mennisten over ; wordt als boetvaardig de Gemeinte te Emden voorgesteld ; verlaat wederom de Hervormde Kerke. 14. 15.

Gerardus , Predikant te Norden ; vervolgens te Uphuizen. 370.

Gesprek ; met de Mennisten te Emden gehouden over 14 Artikelen. 11-13. Graaf Edzard beveelt te Auwrik een Gesprek tot vereniginge tusschen de Gereformeerden en Luterischen te houden ; doch het Coetus verzoekt, dat het om redenen te Emden gehouden moge worden. 158-161. Het Graaflyk antwoordt op dat verzoek. 161-165. Hier over spreken de Emder Predikanten mondelyk met den Graaf te Emden. 165. 166. De Graaf beveelt Ligarius, zich over zommige punten nader te verklaren, dat hy ook doet. 166-172. Het Gesprek wordt op 't nieuw van den Graaf bevolen ; wat de Emder Predikanten daarop antwoorden ; en wat zy tot becheidt ontfangen. 187-195.

Getuigen by den Doop ; twist hier over ontstaan in de Nederduitsche Gemeinte te Londen. 32. 33.

Gnapheus, Wilhelmus , onderwyft de Jonge Graven. 2.

Gödens ; ene Gereformeerde Kerke aldaar gebouwt. 486.

Goldt, Casparus , Predikant te ter Gast. 244.

Groninganus, Westelus , Predikant te Neermoer. 244.

Groningen , twe brieven van daar geschreven aan den Emder Kerkenraadt. 57-68. Gri-

BLADTWYZER DER

Grimershemius, Ritsius Lucas, Predikant te Emden. 432. 433.
Groot, Hugo de; aartige vaerzen van hem nopens het
 Avondmaal. 150.
Guilhelmi, Albertus, Predikant te Woltzeten, 243.

H.

Hajonides, Hermannus, Predikant te Emden. 520.
Ham, Gerardus ten, Predikant te Grote Gast. 243.
Hamelman, Hermannus, schryft tegen Pezelius. 304.
Hardenberg, Albertus, predikt het Evangelie te Elburg. 72.
 - - - - - *Rudolphus*, Predikant te Filsfum. 244.
Harkenrobt, Eilardus Folcardus, Predikant te Emden.
 532. 533.
Heickelhemius, Engelbertus, Predikant te Driever. 242.
Hermannus, Predikant te Jemgum, pleegt raadt met enert
 Duivelbander, wordt daarover by het Coetus aange-
 klaagt; dat zyne zaak behandelt, en hem der Bedieninge
 onwaardig oordeelt; maar Ligarius staat hem voor, en
 maakt, dat hy met uitsotinge van zynen onschuldigen
 Amptgenoot in de Bedieninge blyft. 151-158.
Heshufius, Tilemannus, beschreven. 246. 247.
 - - - - - *Godofredus*, wordt Hofprediker van Graaf
 Edzard; zyn aart en bedryf. 247. 248. Wil te Emden
 de Lykrede doen over Graaf Edzards dochter, dat men
 tegengaat. 263. enz. Wordt afgezet en waarom. 286. 287.
Hesse, Petrus, wordt Hofprediker; zyn bedryf; stelt ene
 nieuwe Kerkordeninge op. 287. 302. 303.
Hetzelius, Johannes, Predikant te Emden. 446.
Hillebrandus, Predikant te Campen in Oostvriesschlant,
 wordt verzocht tot Predikant te Enkhuizen. 44.
Hobingius, Johannes, Predikant te Neermoer. 243.
Hofman, Daniel, Hoogleraar te Helmstadt. 247.
Holte, Wilhelmus van, predikt onder het kruis te Elburg
 het Evangelie; wordt Predikant te Larrelt en sterft al-
 daar. 73. 243.
Holthuis, Hermannus, Predikant te Emden. 520.
Holtmannus, Albertus, Predikant te Norden. 386.
Honzus, Balthazer, Predikant te Wener, 244.
Hunnius, Aegydius, schryft tegen de Emders Predikanten,
 en wordt beantwoordt. 309.
Hufingius, Gerardus, Predikant te Rysum. 243.

I. Iansf.

VOORNAAMSTE ZAKEN.

I.

- Jansson, Matthias*, kant zig tegen den Vranzen Kerkenraad aan; wordt daarom uit de Gemeente gebannen; doch op zyne belydenisse weder aangenomen. 3-11.
Janssonius, Iobannes Henricus, Predikant te Emden, 534-535.
Inquisitie-artikelen van Heshulius. 248.
Joban, Graaf van Oostvriechlandt, beveelt den ban, tegen zommige leden van de Vranze Gemeente afgekondigt, in te trekken; doch wordt door een verdedigings-schrift tot andere gedachten gebragt. 6-11. Hy sterft, 291-293.
Johannes, Daniel, Predikant te Pilsun. 242.
Johannes, Predikant te Betteweer, 243.
Johannes, Erasmus. 427.
Isagoge van Ligarius bygebragt. 125-156.

K.

- Kerke, Nieuwe*, te Emden gebouwt. 472-474.
Kerkelyke vergaderingen te Emden van Graaf Edzard verboden. 309.
Kerkenraad te Emden oeffent vlytig de Kerkentucht. 15-18.
Kerkstaat van Oostvriechlandt in dezen tydt. 537. 540.
Keulen, Otto Christiaan van, Predikant te Emden. 519. 520.
Koch, Iobannes Em:, Predikant te Emden. 536.
Koepman, Henricus, Predikant te Popshuizen. 242.

L.

- Lampe, Johannes*, Predikant te Emden. 515.
Larletanus, Andreas, Predikant te Norden. 392. 393. 85.
Latomus, Albertus, Predikant te Auwrik. 421-423.
- - - - - , *Iacobus*, sterft in vertwyfeling. 422.
Laubegeois, Inques. 4.
Leeuwaarden; twe brieven van daar geschreven aan den Emder Kerkenraad. 51-55.
Lehr; een Luterfche Kerke aldaar gebouwt; de Toren-bouw verhindert; een verdrag daarover gemaakt, dat bygebragt wordt, 476-480.
Leiddenraad, *Hermannus* Predikant te Loge. 244.
Leiden, Cornelius van, Predikant te Norden. 371.

BLADTWYZER DER

- Lemsus, Wilhelmus*, Predikant te Norden, wordt afgezet. 380.
Leranus, Thomas, Predikant te Lakemoer; wordt afgezet van Graaf Edzard. 294.
Ligarius, Johannes, weigert het ontwerp van het Coetus te ondertekenen. 19. Zyne Geboorte; Letteroeffeninge; Beroepingen; einde; aart en gedrag. 83. 84. 387-390. Wordt Hofprediker van Graaf Edzard. 84. 85. Geeft zyne Ifagoge over enz. 124. enz. Verklaart zich nader over zommige punten. 167-172. Spreekt in 't byzonder met de Gemagtigden aan de zyde van het Coetus. 175-177. Begeert tot een lidt van het Coetus aangenomen te worden, dat men hem afstaat. 178. 179. Wordt dikwyls mondelyk op zyne beloften gemaant; doch te vergeeffsch. 179. Ook Schriftelyk. 180. Schryft eindelyk enen brief tot antwoordt; die bygebragt wordt. 181-184. wordt afgezet 246. Geeft een boek uit, dat de Emders Predikanten beantwoorden; en van ons beoordeelt wordt. 304. 305.
 -----, *Reimerus*. 295.
Lindenberg, Aegydius, zyn geval hier te lande. 487-490.
Lodenus, Autor, Predikant te Manslagt. 242.
Londen; brieven van daar geschreven naar Emden. 38-36.
Lubberti, Sibrandus. 424-427.
Luchting, Johannes, onderwyft de Jonge Graven. 2.
Luderus, Johannes, Predikant te Canum, wykt van den rechten weg af in zommige leerstukken. 217.
Ludolphus, Wiardus, Predikant te Pillum. 215. 242.
Ludovicus, Eilardus, Predikant te Wirdum. 242.
Lutherfche Predikanten zommige Gemeintens opgedrongen; en Gereformeerde verdreven. 293. 294. De opgedrongene weder afgezet. 331.
Lutherus, Martinus, zyne opmerkelyke taal nopens de Ceremonien des Avondtmaals. 121-124.
Lyhorius, Jacobus, Predikant te Visquart. 242.
Lykrede over Graaf Edzards dochter maakt veel beweginge 263. enz. ons oordeel daarover. 270.

M.

- Marienhove*; aan de Kerke aldaar zyn vele beelden, tot beschimpinge van den paapschen Godtsdienst strekkende; waaruit de zelve voortgesproten zyn. 303.

Mar-

V O O R N A A M S T E Z A K E N .

- Martinius, Matthias*, Predikant te Emden. 433. 434.
Martyr, Petrus, onderwyft de Jonge Graven in de Godtgeleertheit te Straatsborg. 2.
Mattanjab, een heilloos boek van den Ariaan Matthias Vehe. 216.
Medendorp, Lambertus, Predikant te Emden. 528.
Meiners, Eduardus, Predikant te Emden. 533. 534.
Mellefius, Wicberus, Predikant te Hinte. 5. 58. 65. 88. 390. 391.
Menniften; een Gefprek met hun te Emden gehouden over 14. Artikelen. 11-13.
Mercator, Hermannus, Predikant te Stapelmoer. 244.
Metting, Gerardus, Predikant te Emden. 514. 515.
Meyerhof, Gerardus, vermaakt in zyn testament aanzienlyke zommen aan Kerken en Armen. 537.
Micronius, Martinus, verhaal van hem en zyne fchriften. 433. 434.
Middelburg; brief van daar naar Emden gefchreven. 68-71.
Missive, Studenten, komt uit. 304.
Moded, Hermannus; zyne zaak in den Emder Kerkenraad behandelt. 189-291.
Montanus, Franciscus, Predikant te Rorichum. 244.
Munte, oude en nieuwe te Emden; in de nieuwe laat Heshufius prediken. 252.

N.

- Neufcrus, Adamus*, een Ariaan. 216.
Nicolai, Diedericus, Predikant te Jemgum; kleeft de gevoelens van David Joris aan, en wordt daarom afgezet. 335. 336.
Nicolai, Gerardus, Predikant te Norden. 393.
Nicolaus, Schoolmeester en Predikant te Uttum. 243.
Norden; grote twiit aldaar onder de Predikanten, 85-88. 373-381. Kerkftaat aldaar, van 't begin der Hervorminge aan, befchreven. 342. enz.
Normeus, Iohannes, Predikant te Lehr. 242.
Noffiophagus, Ioachimus, Predikant te Norden. 372. 373.
Nortochius, Gibbo, Predikant te Wirdum. 185.
Noviomagus, Gerardus Geldenbauer. 429.

BLADTWYZER DER

O.

- Oldenburg, Jacobus*, Predikant te Emden. 521.
Oldersum, Berent van, Schoolmeester te Detheren. 244.
Oldeweldt, Iobannes, Predikant te Norden. 85. 394. 412.
Ontwerp van des Coetus orde en lere in de latynsche tale
bygebragt. 19-27.
Osfander, Lucas, Schryft aan Ligarius; om hier het Con-
cordie-boek in te voeren. 184. 185.
Ottonius, Iobannes, Predikant te Groothuizen. 243.

P.

- Papegai*; het schieten naar de zelve in Oostvrielandt
afgeschact. 216.
Paltz; de verdrukte Gemeintens aldaar ondersteunt door die
van Emden en Elbing. 458-462.
Penon, Steven. 4.
- - - , *Iobannes* Predikant te Emden. 448-453.
Petrejus, Iobannes, Predikant te Emden. 427. 428.
- - - , *Petrus*, Predikant te Emden. 434. 435.
Pezelius, Christophorus, beschreven; spreekt met verhef-
finge van de Emder Kerke. 288.
Placius, Georgius, Predikant te Emden. 445.
- - - , *Iobannes*, Predikant te Emden. 446.
Polyander, Iobannes, vransche Predikant te Emden; raakt in
verschil met zommige Leden zyner Gemeinte. 3.
Poffenbrochius, Arnoldus, veroorzaakt den Emder Kerken-
raad en het Coetus veel moeite. 3.
Prato, Iobannes de, predikt te Emden in de nieuwe
Munte; spreekt smadelyk van de Emders Predikanten.
254. 255.
Predikanten; zommige oude Oostvriesche gemeldt. 371.

R.

- Raad* te Emden verbiedt alle vreemde Godtsdienst-oeffe-
ningen. 457. 458.
Rennenberg, Graaf van, laat den Religie vrede van Gent

VOORNAAMSTE ZAKEN.

- te Groningen afkondigen. 57. 58. Verraadt de Stadt aan den Koning van Spanjen; waarop de Hervormde van daar naar Oostvriefchlandt en Emden vlieden. 68.
- Rennicherus, Hermannus*, wordt van wegen zynen afval tot het Papendom de Emders Gemeinte als boervaardig voorgesteld. 15.
- Rekeningen* der Emders Diakenen van Graaf Edzard gevordert; doch geweigert; veranderinge in 't burgerlyke by die gelegentheit te Emden voorgevallen. 309. 310.
- Refe, Henricus*, Predikant te Norden; twe van zyne Gezangen bygebragt. 344-349. Wichts getuigenis van hem. 350. Zyne 22 stellingen met der zelve verklaringe bygebragt. 352-366.
- - - -, *Georgius Christophorus*, Predikant te Emden. 530. 531.
- Reuter, Blasius*, Predikant te Emden. 522.
- Rhodijs, Hinneus* of *Hinricus*, Predikant te Norden; beschreven en verdedigt. 367-369.
- Ritfus, Lucas*, schryft enen brief aan Snelger Beninga, die bygebragt wordt. 173-175. 243.
- - - -, *Samuel*, Predikant te Emden. 447.
- - - -, *Petrus*, Predikant te Emden. 520.
- Römeling*; houdt zich ook hier te lande op. 486. 487.
- Roylandus, Anthonius*, Predikant te Emden. 515.
- Rudolphus*, Predikant te Jemgum, onschuldig afgezet, en weder te Bingham beroepen. 157.
- Rysburg, Markgræve van*, ondervindt de Goddelyke wraakoeffeninge. 82.

S.

- Salmuth, Fredericus*, Predikant te Emden. 439.
- Sanary, Ludovicus*, Predikant te Esclum. 244.
- Sappius*, Predikant te Pilsun. 386. 387.
- Sartorius, Iacobus*, Predikt te Emden in de nieuwe Munte; spreekt smadelyk van de Gereformeerden; waar over hy van den Emders Kerkenraadt te rede gestelt wordt. 253. 254.
- Scultetus, Abrahamus*, beschryvinge van hem. 439-445.
- Segcrus, Iodocus*, Predikant te Norden. 373.
- Selneccerus, Nicolaus*, komt te Emden; bestrydt den Cathismus. 288. 289.

BLADTWYZER DER

Simonis, Theodoricus, Predikant te Uttum; wordt beroepen naar Enkhuizen; waarover hy met den Emders Kerkenraadt raadtpleegt. 46.

Sixti, Iohannes, Predikant te Emden. 529.

Slichting, Wernerus, Predikant te Emden. 454. 455.

Sopingius, Nicolaus, Predikant te Greetzyl; wordt begeert van de Gemeinte te Utrecht. 49.

Sprangius, Theodorus, eerste Luterfche Predikant te Peusum en Visquart. 295.

Smaal, Egbertus, Predikant te Visquart. 242.

Stellingen, algemene, nopens de opkomst en voortgang der Religie-verschillen in Oostvrieschlandt. 339. enz.

Stephanus, Iohannes, eerste Hervormde Predikant te Norden. 342-344. 369.

Straakholt; Iohannes. 387.

Sturmius; onderwyft de Jonge Graven te Straatsborg. 2.

Synode; te Middelburg gehouden; tot welke die van Emden ook verzogt worden door enen brief. 68. Te Dordrecht; welke van de Emders Predikanten wordt bygewoont; die met een lofvyk getuigenis weder naar huis keren, dat bygebragt wordt. 336-338.

Syrum, Feito Riords, Predikant te Olderfum; en daarna te Groningen. 245.

T.

Tilius, Thomas, verlaat zyne vette Abdy, en wordt een Hervormt Predikant. 42.

Torrentius, Iohannes, Predikant te Jennelt. 243.

Tuchtoeffeninge van den Emders Kerkenraadt neerstig waargenomen; gelyk met verscheiden voorbeelden bewezen wordt. 15-18.

Twebrugge; de noodtydende Kerken aldaar door die van Emden ondersteunt; en zulx met enen brief van dankzegginge beantwoordt. 465-467.

Twist ontstaan in de Vranze Gemeinte te Emden. 3-11. Insgelyklich in de Norder Gemeinte. 85-88.

V.

Vebe, Matthias, een Ariaan; houdt zich in Oostvrieschlandt op, en sterft te Greetzyl. 216. 217.

Viglius, Ernestus, Predikant te Emden. 532.

Vig.

VOORNAAMSTE ZAKEN.

- Vigne, Samuel Hochedaus de la*, Predikant te Emden. 438;
Vleeschballe; Graaf Edzard eischt de zelve van de Emders
tot ene Kerke voor die van de nieuwe Munte; waarop
de Predikanten een smeekschrift aan den Graaf overle-
veren; des Graven antwoordt daarop; dat antwoordt
van Alting weder beantwoordt. 255-260. enz.
Vollen; het geval aldaar nopens het beroepen van enen
Predikant. 475-476.
Vranze Gemeente te Emden met twist vervult; die
den duidtlichen Kerkenraadt aldaar veel moeite ver-
schaft. 3-11.

U.

- Ukewallisten*; waarin van de andere Mennisten onderschei-
den zyn. 470-472.
Uldericus, Frelcius, Predikant te Emden. 513-514.
Uphof, Georgius, Predikant te Fillsom. 242.
Utrecht; brief van daar naar Emden geschreven. 48-51.

W.

- Wachtendonk, Johannes*, Predikant te Greetzyl. 243.
Walles, Uke; zyn gevoelen; bedryf en ontmoetingen;
468-470.
Walther, Michaël, Lutherfch Superintendent in Oost-
vriefchlandt; maakt ene nieuwe Kerkordeninge. 462-464.
Pennefrydt tuffchen hem en Johannes Cluto. 464-465.
Waterbusius, Johannes, Predikant te Stape!moer. 244.
- - - - - , *Johannes*, Predikant te Emden. 448.
Welling, Iohannes, Predikant te Bakemoer. 242.
Wendlandus, Ioachimus, Predikant te Emden. 435-437.
Weneranus, Hermannus, Predikant te Nortmoer. 244.
Wesselius, Hermannus, Predikant te Emden. 520.
Wesselus, Iohannes, Predikant te Greetzyl. 242.
Wifferding, Hermannus, predikt te Groningen. 58.
Wingen, Godfried. 33.
Wirdum; formulier van enigheit aldaar opgeftelt. 377.

BLADTWYZER DER VOORNAAMSTE ZAKEN.

Z.

- Zacphanienfis, Egyptus*, Predikant te Bemerwolde. 244
Zwartte, Gerardus, Predikant te Emden. 453. 454
- - - -, *Jacobus*, Predikant te Emden. 516.
- - - -, *Gerardus*, Predikant te Emden. 520.
- - - -, *Gerardus*, Predikant te Emden. 530.
- - - -, *Henricus, Gerardi*, Predikant te Emden. 531.
- - - -, *Gerardus*, Predikant te Emden. 535.
Zwolle; een brief van daar geschreven aan den Emders
Kerkenraad. 71. 72.

E I N D E.

VOORNAAMSTE DRUKFEILEN.

- Pag. 7. l. 28. lees *mochte* voor *mochten*.
23. l. 12. lees *Mersia*.
27. l. 28. moet het woordt *Frankendaal*
worden uitgedaan.
102. l. 21. lees *en* voor *in*.
106. l. 3. lees *is* voor *in*.
156. l. 21. lees *waaromze* voor *maaromze*.
193. l. 2. lees *plaatze* voor *orde*.
200. l. 29. lees *smertelyk*, voor *mertelyk*.
202. l. 10. lees *veroordeling* voor *vooroordeling*.
264. l. 16. lees *ons te erinneren* voor *te berichten*.
289. l. 11. lees *pravus* voor *parvus*.
290. l. 5. lees *by* voor *by*.
295. l. 7. lees *onder* voor *zonder*.
354. l. 4. lees *geschiet* voor *geschiet*.
356. l. 24. lees *bistendich* voor *bestendich*.
402. l. 1. lees *onder* voor *over*.
429. l. 11. op de woorden *Epistolam Apologeticam*
moeten volgen die van l. 30 *ad Syncerioris &c.*
505. l. 5. lees *bewerkende* voor *bemerkende*.
610. l. 5. lees *wordt* voor *worden*.

MAY 13 1921

